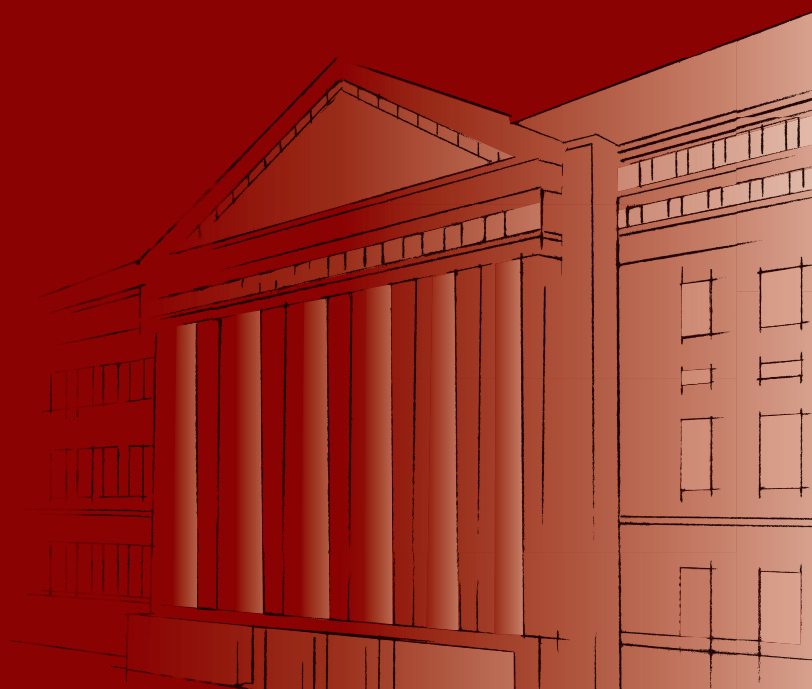

TIINA-ERIKA FRIEDENTHAL

Võitlus ja väitlus teatri üle
Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus
ja 19. sajandi alguses

TIINA-ERIKA FRIEDENTHAL

Võitlus ja väitlus teatri üle
Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus
ja 19. sajandi alguses

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Tartu Ülikool, humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, usuteaduskond

TÜ usuteaduskonna nõukogu 9. detsembri 2019 otsusega on käesolev väitekiri lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori (PhD) (usuteadus) kraadi taotlemiseks TÜ usuteaduskonna doktorikraadide kaitsmise komisjonis

Juhendaja: dots Liina Lukas (Tartu Ülikool)

Retsensendid: dots emer Thomas Salumets (Briti Columbia Ülikool)
prof Ulrike Plath (Tallinna Ülikool)

Oponent: dots emer Thomas Salumets (Briti Columbia Ülikool)

Kaitsmine toimub 9. märtsil 2020 kell 19.15 TÜ senati saalis

ISSN 1406-2410

ISBN 978-9949-03-292-1 (trükis)

ISBN 978-9949-03-293-8 (pdf)

Autoriõigus: Tiina-Erika Friedenthal, 2020

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Mängiti igat sorti komöödiaid, tragöödiaid, operette ja ballette. Igaiüks aboneeris. Mängiti 5 korda nädalas. Kõik muutusid teatraalseks ja komöödiaarmaštus pühkis minema pea igasuguse huvi tõsi teaduste vastu.

Riia toomkooli rektor Karl Philip Michael Snell Riia linnateatri kohta 1780. aastatel

Kui meie mäng ka ei pälvi asjatundjate heakskiitu, on meie siiral kavatsusel ometi kindlasti Jumala heakskiit! Selle Jumala, kes meid kõiki võrdseks lõi, kelle kõikenägev pilk valvab rikaiste ja vaeste üle, kes kindlasti kirjutab tasuva käega meie teo Elu Raamatusse. Tema nimel avame me teatri! Tulge meie juurde, te üllad hinged!

Näitekirjanik ja teatrijuht August von Kotzebue Tallinna asjaarmastajate teatrist 1785. aastal

Kuna eksisteerib üliõndsas keiser Paul I ukaas, mis keelab näitemängu- seltskonna sisseseadmise igas kohas, kuhu on rajatud ülikool, ei saa ülikooli nõukogu selle üle otsustada ning ta saadab [mänguloa] taotleja minema ühes oma taotlusega.

Tartu ülikooli nõukogu istungi protokollist 1803. aastal.

Tänu sõnad

See väitekiri on pühendatud kahe inimese mälestusele, kelle kutsel ja innustusel ma pärast pikka pausi jätkasin õpinguid magistrantuuris ning kes seisis ka doktoritöö alguse juures. Marju Lepajõe ja Urmas Pettiga arutasime 2012. aasta hiliskevadel Peedul Pettide õueterrassil veiniklaasi juures läbi teatrikunsti ja religiooni põimituse küsimuse ning visandasime doktoriprojekti idee. Töö algne juhendaja Urmas Petti, kes oli mulle ka sõber, pastor ja mentor, jõudis uurimistöö juures olla vaid selle algusfaasis. Nii Marju Lepajõel kui Urmas Pettil oli tähtis roll õppejõududena ja minu erinevate tööde juhendamisel, ent praegu tahan tänuga meenutada eeskätt neid väärtusi ja hoiakuid, mida nad inspireerival kombel edasi andsid: ajalooline mõtlemine ja alati allikate juurde minemine, aja võtmine tõeliseks süvenemiseks ja tuumani tungimiseks, teatav üleolek elu kiirestikaduvate asjaolude suhtes, tähelepanu hoidmine sellel, mis on üllas ja kõrge.

Mul on väga hea meel, et doktorantuur jätkus just Liina Lukase juhendamisel. Kõige suurem tänu kuulub talle mitte üksi selle eest, et väitekiri tema juhendamise all valmis sai vaid ka nende teadmiste ja kogemuste eest, mille omandasin kõige mitmekülgsemas akadeemilises tegevuses. Doktorantuur kujunes äärmiselt tegevusrohkeks, ent sellisel viisil, mis toetas oma teema igakülgset tundmaõppimist. Liina Lukasele iseloomulik nakatav energia ja innustav suhtumine nii minu töösse kui kogu ühisesse uurimisvaldkonda aitas ka keerulisematel aegadel üleval hoida tööks vajalikku kirge. On suur rõõm teha pingutatavat tööd koos inimesega, kes on inspireeritud ja suudab inspireerida teisi.

Neid institutsioone ja inimesi, kes veel on ühel või teisel moel kaasa aidanud käesoleva töö valmimisele, on seitsme aasta jooksul kogunenud väga palju, siin jõuan nimeutada vaid osa neist.

Kindlasti pean esimeses järjekorras tänama Tartu ülikooli usuteaduskonda kõigi nende teadmiste ja inimeste eest, mille ja kellega 1992. aasta sügisest alates kokku olen sattunud. Usuteaduskond sellisel kujul, nagu see avati 1991. aastal, avas ukse täiesti teise maailma, mis otsapidi kindlasti päriselt ei eksisteerinudki „siinses kuningriigis“. Selle täiesti eripärast atmosfääri on lisaks mitmepalgelisele vaimsusele alati iseloomustanud avatus ja uskumatu paindlikkus. Eriline tänu kuulub Anne Kullile, kes avas minu jaoks akna kaasaja teoloogilisse mõtlemisse ning kelle korraldatud doktorikool frantsiskaani ordu ülikoolis Roomas oli mulle väga oluline.

Teema interdistsiplinaarsusest tuleneb tänuvõlg ka mitmete teiste osakondade ees humanitaarteaduste ja kunstide valdkonnas. Tänan kirjanduse osakonda, mille doktoriseminarides ja suvekoolides võisin end alati tunda teretulnuna. Tänan teatriteadlasi huvi- ja poolehoiuavalduste eest, tööga seoses aga Riina Schuttingut äärmiselt huvitavate teatriajaloo loengute ja raamatute eest. Germanistikaosakonnast tänan eriti Silke Pasewalcki, kelle initsiatiivil käivitus Tartu ja Göttingeni ülikoolide vaheline Vladimir Admoni doktorikool. Filosoofiaosakonnale olen tänu võlgu paljude oma teadmiste eest, väitekirja osas aga eriti Eduard Parhomenkole teatri ja filosoofia suhete käsitlemise eest.

Võimatu oleks olnud seda tööd kirjutada ilma Göttingeni ülikooli ja selle 18. sajandile spetsialiseerunud raamatukogudeta, kus sain töötada Dora+ stipendiumi ja Admoni doktorikooli toel. Lisaks tänan 2014/2015 Lichtenberg-Kolleg fellow'de seast Martin Gierli,

„Tristram Shandy klubi“ liikmeid ja Catherine Ballériaux’ d, kes mulle veel aastaid hiljem Berliini raamatukogudest koopiaid saatis. Eriline tänu Hans Graubnerile, kellega sain detailset arutada 1780. aastate Riia sündmusi. Tänan oma doktorikooli juhendajat Ruth Florackit, kes aitas mul 2018. aasta kevadel üle saada mõnestki probleemist. Tookordse Göttingenis viibimise tegid eriti meeldivaks koordinaator Anna Bers ja minu imetusväärne korteriperenaine Monica Pelz. Tänan oma suurepäraseid kaasstipendiaate, nende seast eraldi Kadi Kähär-Petersoni koostöö eest suvekooli korraldamisel ja Hella Liirat ühiste katsetuste eest ajaloolise tudengiteatriga.

Projektid, konverentsid ja seminarid viisid mind kokku väga paljude inimestega, kelle uurimisteemad on seotud eesti, baltisaksa ja saksa kultuurilooga pikal 18. sajandil ning kõigile neile olen tänu võlgu, sest otsesemal või kaudsemal kombel aitasid nad kõik minu uurimistööle kaasa. Eriti suur roll oli siin Erasmus+ strateegilise partnerluse projektil „Valgustusajastu teabevahendus“ Tartu, Potsdami, Läti ja Bordeaux Montaigne’i ülikoolide vahel (2016-2019). Eriti tänulik olen Aira Vösale, kellega sain arutada töö teoloogilist osa. Tänan Kristel Pappelit, kelle kutsel osalesin Kotzebue-konverentsidel ning kellega sain rääkida 18. sajandi lõpu Tallinna teemadel. Mitmel moel osutas mulle abi Läti rahvusraamatukogu Letonica ja Balti Keskuse vanemteadur Beata Paskevica. Heinrich Bosset tänan nõuannete eest, Reet Benderit kutse saatmise eest paleograafiakursusele, Katre Kaju minu esimese akadeemilise artikli tellimise ja vastuvõtmise eest, Björn Hamschi retoorika-alaste vestluste eest, Ivan d’Aprile’t vaidluse eest rahvuse olemuse üle 18. sajandi Venemaal. Tänu ja lugupidamine Mare Rannale, kes tuli appi ja kiirendas viimasel tööaastal dokumentide transkribeerimist. Tänan Regine Strätlingit töö ingliskeelse kokkuvõtte kommenteerimise eest.

Tänan kõiki Eesti teatreid, eriti aga „Vanemuise“ teatrit, mille administratsioonis töötamise ma 2012. aastal doktorantuuri vastu vahetasin. Eriline tänu „Vanemuise“ dramaturgile ja sõbrale Anu Tontsile väitekirja keeleteoimetuse eest.

Tänan Miina Härma gümnaasiumi imetusväärse paindlikkuse eest oma õppivate õpetajate suhtes. Tõlkeabi eest tänan Vello ja Eva-Clarita Pettaid, Rutt Hahni, Karen Carolini ja Karoli Kõivu.

Tänan sõpru ja pereliikmeid empaatilise toetuse ning kutsumata ettekannete, kriisiaegade kurtmiste ja eemalolekute talumise eest. Järjepideva psühholoogilise toe eest tänan oma õde, Liisbet Terni. Eraldi ütlen veel aitäh Hesi Siimets-Krossile, Eva Piirimäele, Leena Kurvet-Käosaarele ja Atko Rimmelile, kes pillasid oma kogemusest rääkides midagi niisugust, mis oli mulle pikaks ajaks suureks abiks. Äärmiselt tänulik olen Merike ja Jaanus Friedenthalile, kes võtsid rõõmsalt enda kanda osa lapsevanema kohustustest. Ja viimaks tänan ka oma abikaasat, Meelis Friedenthali, kes kõik need aastad seisis mu kõrval, aitas metodoloogia osas ja tehnilistes küsimustes ning oli alati valmis kuulama vaimukaid katkendeid minu alliktekstidest või arutama ühisel metsajooksul minu töö probleemide üle.

Tänan väitekirja eelretsensente, Ulrike Plathi ja Thomas Salumetsa, süvenemise ja asjalike tähelepanekute eest.

Tartus 2. veebruaril 2020,
Tiina-Erika Friedenthal

Sisukord

Sissejuhatus	15
1. Teater ja teatrivaenulikkus lääne kultuuriruumis ja Saksa protestantlikel aladel	15
2. Teater Eesti- ja Liivimaal	17
2.1. Riia linnateater	18
2.2. Tallinna asjaarmastajate teater	21
2.3. Tartu teatrikeeld	22
3. Uurimisseis ja allikad	23
3.1. Teatrivaenulikkuse uurimisest üldiselt	23
3.2. Teatrivaenulikkuse uurimisest Eestis	26
3.3. Tartu teatrikeeld: allikad ja uurimisseis	28
3.4. Pilked Tallinna asjaarmastajate teatri vastu: allikad ja uurimisseis	33
3.5. Küsimused Riia linnateatri otstarbekuse kohta: allikad ja uurimisseis	36
4. Töö eesmärgid ja meetod	41
4.1. Interdistsiplinaarsus	45
4.2. Valikute ja kompetentsipiiride teadvustamine meetodit kasutades	47
5. Töö ülesehitus	48
6. Praktilisi märkusi sõnavaliku kohta tõlgetes	49
I. Professionaalse püsiteatri mõjust ühiskonnale: Riia toomkooli rektori Karl Philipp Michael Snelli tekst „Riia näitemängude kahjulikkusest või hädavajalikkusest“ (1785).	
I.1. Esimene ring: teksti kandja	51
I.1.1. Teksti füüsiline asukoht ja väljanägemine	52
I.1.2. Millena raamatuke end esitab?	53
I.1.3. Mida ütleb teksti kohta selle ajakirjaformaad?	54
I.1.4. Mida ütleb teksti kohta ajakirja pealkiri?	56
I.2. Teine ring: „Patriootiliste vestluste“ lavastuslik seade	65
I.2.1. Sissejuhatus	66
I.2.2. Surnute vestlused.	67
I.2.3. Patriootiliste vestluste lavastuslik seade	70
I.3. Kolmas ring: kõnelevad surnud	70
I.3.1. Allilmavalitseja Pluuto ja tema riik.	71
I.3.2. Sibylla	72
I.3.3. Diogenes Sinopest	73

I.3.4.	Platon	74
I.3.5.	Epikuros	81
I.4.	Neljas ring: Riia linn ja selle näitemängud	84
I.4.1.	Vaimude esimene pilk Riia linnale (1784)	84
I.4.2.	Riia linn 18. sajandi teisel poolel	86
I.4.3.	Riia linnateater ja selle publik	88
I.5.	Viies ring: autor ja minategelane	90
I.5.1.	Autori isik ja tema elu Riias kuni 1785. aastani	90
I.5.2.	Snelli elukäik pärast „Patriootiliste vestluste“ avaldamist 1785. aastal	95
I.5.3.	Snelli kokkupuuted teatriga	96
I.5.4.	„Näitemängude moraalsest väärtusest“	97
I.5.5.	„Patriootiliste vestluste“ minategelane	101
I.5.6.	Pärisorjusest ehk autori ja minategelase kitsikuse tagamaadest	103
I.6.	Kuues ring: õpetatud dispuut	108
I.6.1.	Disputatsiooniks vajalikud elemendid	109
I.6.2.	Disputatsiooni eripärad 18. sajandil	111
I.7.	Seitsmes ring: Platoni vaim Riia näitemängude üleliigsusest	114
I.7.1.	Platoni vaimu hinnang Sibylla kahtlustele	114
I.7.2.	Platoni vaimu keskne argument Riia näitemängude vastu	115
I.7.3.	Platoni vaim linna õnnelikkusest üldiselt	117
I.7.4.	Platoni vaimu kameralistlik probleemipüstitus	118
I.7.5.	Platoni vaimu osalemine 18. sajandi luksusdebatis	128
I.8.	Kaheksas ring: Epikurose vaim Riia näitemängude hädavajalikkusest	135
I.8.1.	1780/81 aasta luksusdebatt Liivimaal	136
I.8.2.	Epikurose vaimu argument Riia näitemängude kaitseks	140
I.8.3.	Näitemängude hea mõju Riia majandusele ja moraalile	145
I.9.	Vahekokkuvõte	150
II.	Jumala heakskiidul heategeva amatöörteatri eest: August von Kotzebue ja lauludega järelmäng „Asjaarmastajate teater kohtumõistjate ees“ (1786)	153
II.1.	Esimene ring: alustekst ja selle eneseesitlus	154
II.1.1.	Teksti asukoht ja füüsiline väljanägemine	155
II.1.2.	Millena tekst end esitab?	155
II.1.3.	Mida ütleb allika kohta selle formaat „väikesed kogutud tekstid“?	157
II.2.	Teine ring: „Nachricht“ kui sissejuhatav tekst	160
II.2.1.	„Nachricht“	161
II.2.2.	Asjaarmastajateteater, seltskonnateater, teatromaania	166
II.2.3.	„Oo taevas, mille kõigega pidi võitlema!“	170

II. 2. 4. „Raha eest [...] kõige madalamal pööblil end kritiseerida lasta?”	172
II. 2. 5. „Raha läheb ju vaestele [...] nt nagu Zerbstis“	173
II. 3. Kolmas ring: Tallinn ja Tallinna asjaarmastajate teater	177
II. 3. 1. Tallinna linna sotsiaalmajanduslik olukord ja vaesteabi	177
II. 3. 2. Kohtuvõim Tallinna linnas.	179
II. 3. 3. Tallinna seltskondlik ja kultuurielu	180
II. 4. Neljas ring: August von Kotzebue	182
II. 4. 1. Kotzebue „väikeste kogutud tekstide“ juhuliku lugeja jaoks	182
II. 4. 2. Kotzebue enne 1788. aastat	184
II. 4. 3. Kotzebue pärast 1788. aastat.	188
II. 4. 4. Kotzebue rajatud Tallinna asjaarmastajate teater	190
II. 5. Viies ring: „Asjaarmastajate teater kohtu ees“	192
II. 5. 1. „Nachspiel mit Gesang“	192
II. 5. 2. Isikud ja tegevuspaik	193
II. 5. 3. Sisu koos kommentaaridega	194
II. 6. Kuues ring: Jumala heakskiit	213
II. 6. 1. Usutunnistus – selle Jumala nimel	213
II. 6. 2. Jumala heakskiidu kriteeriumid	216
II. 6. 3. Jumala tasu	220
II. 6. 4. Kotzebue siiruse küsimus	221
II. 7. Seitsmes ring: Eestimaa vaimulikud	224
II. 7. 1. Teater ja luterlik kirik	225
II. 7. 2. Eestimaa vaimulikud	244
II. 8. Vahekokkuvõte	247
III. Teaduse nimel igasuguse teatri vastu ülikoolilinnas: Tartu Ülikooli dokumendid teatrikeelu kehtestamise ajast (1804–1812).	253
III. 1. Esimene ring: allikas ja selle eneseesitus	254
III. 1. 1. Allika asukoht	254
III. 1. 2. Allika füüsiline väljanägemine ja esmane info sisu kohta	256
III. 1. 3. Allika kujunemisloost	261
III. 1. 4. Žanr – ametlik dokument	263
III. 1. 5. Allika eneseesitlusest saadud info	264
III. 2. Teine ring: keiserlik Tartu linn ja keiserlik Tartu ülikool	265
III. 2. 1. Tartu linna raad, rahvastik, kultuuri- ja hariduselu enne Tartu ülikooli rajamist	265
III. 2. 2. Keiserlik Tartu ülikool.	267
III. 2. 3. Kokkuvõte: ülikooli rajamisega seotud muutused Tartu linnas	275
III. 3. Kolmas ring: 1804–1812 sündmustik ja dokumentide sisu	276
III. 3. 1. Sündmustiku rekonstrueerimisega seotud raskused	277
III. 3. 2. Sündmustiku rekonstruktsioon: kokkuvõte.	277

III.3.3. Dokumentides esile tulevad asjaolud ja küsimused	288
III.4. Neljas ring: „teistes Venemaa ülikoolides“	292
III.4.1. Tartu ülikool kui osa Aleksander I haridusreformist	292
III.4.2. Tartu õppepiirkonna kuraator Friedrich Maximilian Klinger	297
III.5. Viies ring: saksa ülikool ja teater	302
III.5.1. Renessanss-humanism, ülikoolide rajamine, reformatsioon ja koolidraama	302
III.5.2. Probleemide esilekerkimine 17. sajandil	305
III.5.3. Moraalse tundlikkuse kõrgemale kruvimine	310
III.5.4. Ülikoolihariduse muutumine 18. sajandil	315
III.5.5. Teater 18. sajandi moodsates ülikoolides	317
III.6. Kuues ring: Tartus esitatud asjaolud ja küsimused	339
III.6.1. Paul I ukaas ja tudengite käitumine	340
III.6.2. Korraldused ei kehti	342
III.6.3. Professor teatris, laval, ülikoolis ja ühiskonnas	342
III.6.4. Väikelinn Tartu, ülikool ja linnarahvas	345
III.6.5. Teatri vaatamise kasulikkus-kahjulikkus noorsoole	346
III.7. Vahekokkuvõte	347
Kokkuvõte	349
1. Esimene peatükk	350
1.1. Probleemipüstitus Riias	351
1.2. Teater ja noored	354
2. Teine peatükk	354
2.1. Võrdlus Riiga luksusdebati küsimuses	355
2.2. Probleemid Tallinnas	356
2.3. Sotsiaalse vastutustunde küsimus	357
2.4. Usu kaitsjad	360
2.5. Usulised või mõned muud põhjused	361
3. Kolmas peatükk	364
3.1. Sündmused Tartus	365
3.2. Probleemid teatriga Tartus	367
3.3. Ülikoolid Vene impeeriumis	367
3.4. Saksa ülikoolid ja teater	369
4. Lõppsõna	373
Elulookirjeldus	379
Curriculum vitae	380
Kasutatud kirjandus	381
I. Lisa: teatrikeelu sündmustiku rekonstruktsioon	401
Summary	443

Töös kasutatavad lühendid

<i>Nachricht</i>	Uudislugu teatriasutusest Tallinnas, mis on ära teeninud, et temast maailmale teada antakse (<i>Nachricht von einem theatralischen Institut zu Reval, welches der Welt bekannt zu werden verdient</i>) August von Kotzebue, <i>Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ehstland</i> , kd 2 (Reval: Leipzig: C. von Glehn; P. G. Kummer, 1788), 343–74.
<i>Nachspiel</i>	Lauludega järelmäng „Asjaarmastajate teater kohtu ees“, mis on esitatud Tallinna asjaarmastajate teatris sellesama asutamise pool (Das Liebhabertheater vor dem Parlament ein Nachspiel mit Gesang, aufgeführt auf dem Liebhabertheater zu Reval am Stiftungsfeste desselben) August von Kotzebue, <i>Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ehstland</i> , kd 2 (Reval: Leipzig: C. von Glehn; P. G. Kummer, 1788), 375–420.
<i>Nõukogu kaust</i>	„Protokollektrekte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. über die Veranstaltung von Theatervorstellungen, das Verbot der Errichtung einer Theaters in Dorpat und der Teilnahme von Studenten an öffentlichen Theatervorstellungen (11.03.1803–02.06.1842)“, EAA.402.4.103, Rahvusarhiiv Tartus.
<i>Rae kaust</i>	„Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat (10.01.1800–15.05.1851)“, EAA.995.1.1808, Rahvusarhiiv Tartus.
<i>Kuraatori kaust</i>	„Schreiben der Dorpater Universität und des Ministeriums der Volksaufklärung in Sachen der Theatervorstellungen (11.06.1804–18.12.1804)“, EAA.384.1.41, Rahvusarhiiv Tartus.
<i>Ülikooli kohtu kaust</i>	„Akte in Untersuchungssachen wider den Professor Dr. Balk wegen verbotwidriger Teilnahme an einem Liebhabertheater (27.08.1809–03.09.1809)“, EAA.402.8.1285, Rahvusarhiiv Tartus.
<i>Rektorikohtu kaust</i>	„Akte in Klagesachen des Kreisfiskals Peterson [sic!] wider mehrere Studenten wegen Ruhestörung im theater (26.08.1812–01.09.1812), EAA.402.8.55, Rahvusarhiiv Tartus.
DWB	Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971, http://www.woerterbuchnetz.de .

Sissejuhatus

Käesoleva doktoritöö teemaks on arutlemine teatri poolt- ja vastu Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi teises pooles ja 19. sajandi alguses. See oli aeg, mil baltisakslased rajasid Riias ja Tallinnas esimesi püsivalt tegutsevaid teatreid ning Tartus kehtestati range keeld ükskõik millise teatri tegemiseks. Igas nimetatud linnas tekkis teatriteemaline poleemika ning kõigist neist linnadest on pärit ka vastav tekstimaterjal. Milliseid küsimusi teater Eesti- ja Liivimaa kolmes suuremas keskkuses tekitas ning millistest arusaamadest ja väärtustest lähtudes teatri kasuks või kahjuks argumenteeriti? Intellektuaalajaloolise küsimusepüstitusega töö keskne eesmärk on avada Riias, Tallinnas ja Tartus kirjutatud tekstide sisu toonases kontekstis ning püüda mõista hästi teadaolevat, aga vähe uuritud ja tänapäeval arusaamatuks jäävat teatrivaenulikkust, mis on ajaloos järjekindlalt selle kunstiliigiga seoses päevakorda kerkinud.

1. Teater ja teatrivaenulikkus lääne kultuuriruumis ja Saksa protestantlikel aladel

Nähtus, mille kohta viimaste aastakümnete erialakirjanduses on kasutatud väljendeid „teatrivaenulikkus“ (*Theaterfeindlichkeit*) või „teatrivastane eelarvamus“ (*The Antitheatrical Prejudice*), ulatub üle lääne kultuuriruumi piiride ja seda peetakse sama vanaks kui teatrit ennast. Lääne kultuuriruumi jaoks on määrava tähtsusega Antiik-Kreekas sündinud teater, kust on pärit kogu sõnavara, mille abil me tänini teatrist kõneleme. Sealtsamast sai alguse ka pikk poolt- ja vastuarvutuste traditsioon, mis on teatrit saatnud vähemalt sellest ajast peale, kui ise varem draamakirjanikuna üles astunud Ateena filosoof Platon heitis näitlejad välja oma imaginaarsest ideaalsest riigist. Teatrivastastus tõi erinevatel aegadel ja erinevais paigus lisaks piirangutele kaasa ka lühemaid ja pikemaid keelde kas ise teatrit teha ja/või võõrustada mujalt tulnud näitetruppe.

Roomlased võtsid koos ülejäänud vaimse kultuuriga kreeklastelt üle ka teatri, ent keisririigi lõpuaegadel kaotas omaaegne teater, millele mitmetel põhjustel oli vastandunud ka suur osa esimeste sajandite kirikuisadest, riigi toetuse. Poliitiliselt killustunud keskaegses Euroopas, mille erinevaid osi ühendasid vaid kristlik usk ja ladina keel, eksisteeris küll äärmiselt mitmekülgne ja jõuline teatritegevus, ent ei olnud olemas ei ühetüübilist teatrit ega ka alaliselt tegutsevat teatrit omaette institutsioonina.¹ Teater oli suures osas, aga mitte täienisti, seotud kiriku ja

¹ David Wiles, „Rooma ja kristliku Euroopa teater“, *Oxfordi illustreeritud teatriajalugu*, toim John Russell Brown (Tallinn: Eesti Teatriliit : Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia Lavakunstikool, 2006), 61–106, lk 79.

jumalateenistusega ning enamasti korraldati etendusi vaimulike initsiatiivil ja osalusel. Avalik vastupanu teatrile kui sellisele oli pigem marginaalne. 16. sajandi reformaatorid tõstatasid roomakatoliku kiriku traditsioonidele vastandudes küsimuse teatri sobivuse ja rolli kohta kujunevas protestantlikus kultuuris ning Šveitsi usupuhastuse² mõjualadel, sealhulgas puritaanlikul Inglismaal, leidsid 17. sajandil aset varauusaja tuntuimad ja mõjukamad teatrikeelud. Luterlike alade kohta võib aga öelda, et alles 18. sajandi esimestel kümnenditel jõuliselt esile tõusnud pietistlik liikumine ja teatrikunsti ulatuslik levik alates sajandi keskpaigast aktiveerisid üldise kriitilise arutelu teemal, milline on õieti ühte või teist sorti teatri mõju üksikindiviidile ja ühiskonnale. Sel ajal oli saksa haritlastele kultuurilise arengu mõõdupuuks Prantsusmaa ning prantsuse valgustajad Denis Diderot' (1713–1784) ja Voltaire'iga (1694–1778) eesotsas pidasid hästi tehtud teatrit kõigile kasulikuks. Nagu ilmneb Jean le Rond d'Alembert'i (1717–1783) entsüklopeediaartiklist reformeeritud Genfi kohta, soovitasid nad teatrit tungivalt ka väärrikatele protestantlikele linnadele, kus seda veel polnud. Saksamaa vürstiriikide õukondades nauditi samal ajal itaalia ja prantsuse teatrit, eelnevatel sajanditel õitsenud koolidraama ei tulnud mitmel põhjusel enam arvesse ning saksakeelsest rändteatrist kui valgustuslikust kanalist sai 18. sajandi algupoolel rääkida parimal juhul potentsiaalses mõttes. Nii kinnitaski saksa teatri reformaator Johann Christoph Gottsched (1700–1766) 1729. aastal peetud akadeemilises kõnes, et kuigi teatrikunsti on Saksamaal seni peamiselt kurjasti kasutatud, tuleb „lapse koos vanniveega minema viskamist“ pidada liigseks kiirustamiseks ning asus saksa improvisatsioonilisest ja tekstikaugest laadateatrist kujundama maitsekat prantsuse reeglite järgi tehtud valgustusvahendit. Pidades silmas Platoni poolt teatrikunsti sõpradele heidetud kinnast, kuulutas Gottsched sealsamas, et „näitemänge [...] ei peaks hästikorraldatud riigist mitte välja heitma“.³

18. sajandi lõpuks areneski saksakeelne professionaalne teater rändavast väikeärast tsiviliseeritud ja nõudlikule maitsele suunatud kunstivormiks, mille ülalpidamist oodati – selle üldkasulikkust rõhutades – lausa riigilt ja valitsejalt. Seda esialgu vaevalist ja sajandi lõpuks tormilist liikumist saatis ühiskonnas kirglik arutelu, kas ja kuivõrd, kellele ja millisel teatril on või võiks olla publikule moraalses, esteetilis, usulises, teaduslikus, majanduslikus vms mõttes positiivne mõju. Kui nimetada selle poleemika mõned eredamad juhtumid,

² Šveitsi usupuhastusest, st Johannes Calvini (Genfis), Ulrich Zwingli (Zürich) jt teoloogiast mõjutatud kirikute kohta kasutatakse saksakeelses kirjanduses terminit 'reformeeritud', mis Eesti kontekstis tekitab segadust, sest sama mõiste peaks kehtima kõikide reformatsiooni tagajärjel tekkinud uute kirikute kohta. Eestis kasutusel olev sõna 'kalvinism' ei ole päris kohane seepärast, et 'reformeeritud' kiriku juhtfiguuriks ei ole üksnes Calvin.

³ Johann Christoph Gottsched, „Akademische Rede. Die Schauspiele, und besonders die Tragödien sind aus einer wohlbestellten Republik nicht zu verbannen“, *Ausgewählte Werke. Gesammelte Reden*, toim P. M. Mitchell, kd 9/2 (Berlin: Walter de Gruyter, 1976), 464–500, lk 393.

siis tuleb kindlasti mainida esimest Hamburgi ooperitüli 1680ndatel aastatel; Gottschedi teatrireformi 1730ndatel; Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) kuulsat vastandumist prantsuse valgustajate teatrilembusele 1757. aastal kirjutatud vastuses d'Alembert'ile,⁴ millel oli suur mõju ka Saksamaal. Meenutama peab ka sajandi keskel Gottschedilt teatri kui valgustusvahendi arendamise üle võtnud Gotthold Ephraim Lessingi (1729–1781) tegevust, kes arendas edasi Diderot' ideid ja seadis oma kodanliku draama eesmärgiks kasvatada publiku kaastundevõimet: Hamburgi rahvusteatri (1767–1769) rajati usus, et teater pakub võimalust saksa rahva esteetiliseks ja kõlbeliseks arendamiseks; teist Hamburgi teatritüli (1769–70), kus levinud väide, nagu oleks kaasaegne teater pärast Gottschedi reforme oluliselt moraalsemaks muutunud, seati kahtluse alla, ning sajandi lõpupoolelt Friedrich Schillerit (1759–1805), kes rääkis teatrist kui potentsiaalsest moraalsust arendavast asutusest ja selle vajalikkusest inimese terviklikkuse ja vabaduse saavutamisel. Teatri harivast ja kasvatustlikust ülesandest rääkis ka baltisaksa päritolu poeet ja näitekirjanik Jacob Michael Reinhold Lenz (1751–1792).⁵ Nende laiemat mõju avaldanud isikute ja sündmuste kõrvale mahtus aga veel lugematul hulgal lokaalse tähtsusega seiskohavõtte ja vägikaikavedamisi, millest annavad tunnistust paljud tänaseni säilinud ajakirjaartiklid, jutlused, ülikoolide arhiividokumendid, akadeemilised disputatsioonid, retoorilised kõneharjutused jne. Paljude tekstide eesmärgiks on poolt- ja vastuargumente välja tuues erapooletult kaaluda mingit sorti või mõne konkreetse paiga teatri küsimust. Sellised tekstid saatsid 18. sajandi teisel poolel ka Eesti- ja Liivimaa püsivalt tegutsevate teatrite rajamist.

2. Teater Eesti- ja Liivimaal

Esimene teadaolev näitemäng Baltimaadel leidis katoliikliku ordu korraldusel aset juba 1205. aastal,⁶ ent järgmiste etenduste kohta puudub kuni reformatsiooniajani, mil kiiresti luterlikuks muutunud Eesti- ja Liivimaal hakati soosima humanistlikku koolidraamat, igasugune info. Eesti- ja Liivimaa suuremates linnades andsid etendusi linnakoolide õpilased, Riias ja Tartus Poola valitsusajal ka jesuiitide kasvandikud ning juhuslikud amatöörtrupid ja alates 17. sajandist üha enam ka professionaalsed rändnäitlejad. Esialgu oli tegemist eeskätt üksikute Inglise ja Hollandi päritolu truppidega, 17. sajandi teisel poolel jõudsid Eesti- ja Liivimaale esimesed saksakeelsed näiteseltskonnad. Näitemängude esitamiseks andis loa või siis mitte linnavalitsus ehk raad, kes määras mänguperioodi pikkuse, etenduste koha ja esitussageduse ning professionaalide

⁴ Jean-Jacques Rousseau, *Lettre à d'Alembert sur les spectacles* (1758).

⁵ Jakob Michael Reinhold Lenz, „Märkusi teatri kohta“, *J.M.R.L. toim Vahur Aabrams, tõlk Mari Tarvas, Liivimaa klassika* (Tallinn: Huma : Eesti Goethe-Selts, 2003), 377–412.

⁶ Henricus (de Lettis), *Henriku Liivimaa kroonika, toim Enn Tarvel, tõlk Richard Kleis* (Olion, 1993), IX. 14.

puhul piletihinna ülempiiri, samuti tegi ta nii kooliõpilastele kui rändtrupidale materjali ja selle esitusviisi suhtes ettekirjutusi ning nõudis proovi- ja eraetendusi. Põhjasõja tõttu aastakümneteks katkenud teatritegevus sai uuesti hoo sisse seoses Peterburi linna rajamisega 18. sajandi alguses. Juba 17. sajandi lõpul olid Moskva sakslaste koolidraama ja harrastusteater andnud tõuke vene teatri arengule ning kui lisaks õukonnale kolis uude pealinna üle ka suurem osa saksa kolooniast, hakkasid Peterburis käima ka saksa rändnäitlejad.⁷ Üha sagedamini liikusid marsruudil Königsberg–Jelgava–Riia–Tartu–Tallinn–Peterburi nimekad trupid, elavdades nendes paikades huvi teatri vastu ja soovi seda „lõbu ja naudingut“ endale püsivamal kombel võimaldada. Saksamaal oli professionaalne teater sajandi lõpuks leidnud endale suuremates kultuurikeskustes püsiva koha ja sajandi viimases veerandis asutati nii linnades kui maakohtades lugematul arvul asjaarmastajate teatreid. Peterburi õukonnas oli sajandi jooksul valitsejate eelistustest sõltuvalt toetatud nii Itaalia, Prantsuse, Saksa kui ka Vene truppe ning viljeletud ooperit, balletti ja sõnateatrit. 1780. aastatel laskis Katariina II, kes uskus teatrisse kui valgustusvahendisse, ehitada Peterburi avalikuks tarbeks mitu teatrihoonet ning sealne saksa trupp oli kümnendi keskel populaarne ka väljaspool rohkearvulist saksa kogukonda.⁸ 1780. aastate alguses astuti otsustavaid samme teatrielu edendamiseks ka Eesti- ja Liivimaa kolmes suuremas keskses – Riias, Tartus ja Tallinnas.

2.1. Riia linnateater

Kui 18. sajandi teisel poolel Eesti- ja Liivimaa suurimas linnas ja kultuurikeskuses Riias asuti tegema jõupingutusi, et kõikuva kvaliteedi ja juhuslike mänguperioodidega rändteatrite asemel rajada linna professionaalne püsiteater, ei olnud selle initsiaatoriks mitte raad, vaid põlisaadlikust metseen – Riia suurärimees ja Liivimaa kubermanguvalitsuse nõunik, keisrivalitsuse kõrge nõunik, tervishoiuminister ja senaator, nn „Liivimaa väikekuningas“ (*Kleinkönig von Livland*)⁹ parun Otto Hermann von Vietinghoff-Scheel (1722–1792). Parun kandis isiklikult hoolt Riia linna seltskondliku meelelahutuse eest, pidades üleval 24st muusikust koosnevat orkestrit ning kutsudes aadlikke, ametnikke ja linnakodanikke oma linnakoju muusikalistele suareedele.¹⁰ Juba 1768. aastal

⁷ Carola L. Gottzmann ja Petra Hörner, *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, kd I (Berlin ; New York: Walter de Gruyter, 2007), 97jj.

⁸ Gottzmann ja Hörner, I:97jj.

⁹ Heinrich Bosse, „Die Etablierung des deutschen Theaters in den russischen Ostseeprovinzen um 1800“, *Unerkant und (un)bekannt: deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa*, toim Carola L Gottzmann (Tübingen: Francke, 1991), 86.

¹⁰ Arend Buchholtz, „Vietinghoff, Otto Hermann von“, *Allgemeine Deutsche Biographie, Band 39*, 1895, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd138707812.html> (külastatud 9. juuni 2019).

tegi Vietinghoff katse parasjagu Riias viibivat rändtruppi paikseks teha. Ta lasi ühe riigile kuuluva viljaaida näitemängumajaks ümber ehitada ning Joachim Friedrich Mende ja Joachim Scolari juhitud trupp, mis kandis nime „Rigische Gesellschaft deutscher Schauspieler“ avas selle ühe Philippe Destouches'i komöödiaga. Päris paikseks see teater siiski ei kujunenud ning ka trupi repertuaariga ei oldud varsti enam rahul. 1772. aastal võttis Vietinghoff teatri korraldamise enda kätte, tellis omal kulul tekstiraamatuid ja noote, värbas Saksamaalt näitlejaid, lauljaid ja tantsijaid ning suunas repertuaari moodsatele radadele: mängiti Lessingi, Goethe, Schilleri ja Shakespeare'i draamasid, Andre Gretry oopereid ja Johann Adam Hilleri laulumänge (*Singspiel*). Pärast Vietinghoffi välismaale lahkumist trupp lagunes, ent osad neist käisid Nathanael Ernst Hundebergi juhtimisel Tallinnas ja Riias etendusi andmas. Riiga naasnud Vietinghoffi ettepanekul jäi Hundebergi trupp 1780. aastal Riiga pidama ning pani aluse uuesti rajatud linnateatri trupile.

Koos püsitrupiga sai Riia linn endale 1782. aastal ka 500-kohalise teatri-maja. Tänapäevani alles olev hoone, mille projekteeris tuntud baltisaksa arhitekt Christoph Haberland (1750–1803),¹¹ oli teatrina kasutusel kuni 1863. aastani ning Vietinghoff lasi selle ehitada enda linnamaja kõrvale, tänase aadressiga Wagneri iela 4.¹² Ühtlasi võttis Vietinghoff enda peale ka uue teatri juhtimise. Kogu ettevõtmine väärib suurt tähelepanu, sest Riia linnateater ei ole mitte üksnes Baltimaade esimene oma maja ja püsitrupiga statsionaarne teater, vaid ühtlasi ka üks vanimaid saksakeelseid püsiteatreid.¹³ Teatrimaja avati Gotthold Ephraim Lessingi kodanliku tragöödiaga „Emilia Galotti“, millele järgnes ballett. Järgmisel päeval etendus üks Carlo Gozzi komöödia, mõned päevad hiljem aga esimene ooper: teatri kontsertmeisteri Carl Heinrich Feige (1757–1818) juhtimisel ja Vietinghoffi orkestri saatel esitati Pierre Monsigny koomiline ooper „La belle Arsène“.

Teater oli algusest peale väga suurejooneliselt plaanitud. Korrespondentide kaudu oldi Riia teatris kursis tähtsamate saksa teatrite sündmustega Berliinis, Viinis, Dresdenis, Prahas ja Hamburgis ning hangiti sealt esitamiseks kõige uuemat materjali. Vietinghoff garanteeris artistidele sissetuleku ja seadis publiku jaoks sisse uudse abonementsüsteemi, mis tähendas seda, et osa kohti olid

¹¹ Ilona Breġe, *Teātris senajā Rīgā*, 9.

¹² Vanalinnas asuv nägus hoone on läbi teinud korduvaid ümberehitusi ja algne teatrisaal ise enam säilinud ei ole. 2017. aasta seisuga oli suurem osa hoonest seestpoolt laokil ja kasutuseta. Maja mõlemad sissekäigud olid suletud, tolmunud akendest sai sisse piiluda tühjadesse ruumidesse. Vasakpoolse ukse kohal oli silt „Vagnera zale“ ja seinal lätikeelne tahvel teatega, et selles majas tegutses aastatel 1837–1839 helilooja ja dirigendina Richard Wagner. Breġe voldikust saab teada, et selles majapooles on väike kammersaal, kus antakse vahel kontserte. Mitte miski kogu hoone juures ei viita sellele, et tegemist on Baltimaade esimese avalikku ruumi kuuluva spetsiaalse teatrimajaga, kus avati piirkonna esimene professionaalne püsiteater.

¹³ „Tabelle der Haupt=Epochen der deutschen Bühnengeschichte“ aus: Theaterkalender 1787. Forschungs- und Landesbibliothek Gotha (muuseumi eksponaat).

terveks aastaks ette makstud – nt 1783. aastal tervelt 120.¹⁴ Saksamaalt värvatud näitlejatest koosnevas trupis oli 15 naist, 18 meest ning kuus tantsijat, lisaks 24-liikmeline orkester ja etendust teenindavate ametite pidajad. Kogu ettevõtmine järgis Viini rahvusteatri mudelit. Teatri eesotsas seisis ettevõtja ja üldjuht Vietinghoff, Johann Christian Brandes (1753–1799) oli kunstiline juht ning distsipliini ja muude küsimustega tegeles viieliikmeline komisjon – trupi jaoks olid kehtestatud kirjalikud reeglid, mis puudutasid nii töödistsipliini kui ka kombeid ja moraali. Rangetele reeglitele allumine koos Vietinghoffi isikliku eeskujuga avasid näitlejatele uksed Riia publikumi ülejäänud ellu ja kodudesse. 1784. aastal tõmbus Vietinghoff teatri juurest tagasi ning Riia linnateatri algusaegade kõrgajaks peetaval perioodil (1784–1788) juhtisid seda näitlejad Siegfried Gotthilf Koch (1754–1831) ja Johann Christoph Gotthelf Meyrer (1748–1810). Pärast seda algas erinevate juhtimis- ja rahastusviiside katsetamise vaevaline aeg, ent sügavatest mõõnahetkedest hoolimata jäi Riia saksa teater püsima, Vietinghoffi ehitatud majas tegutses see aastani 1863.

Maja ei ehitatud siiski üksnes teatrihooneks, vaid Peterburis tegutseva inglise klubi eeskujul ka igasugusteks muudeks seltskondlikeks koosviibimisteks, nagu nt klubid ja maskiballid. August Friedrich Wilhelm von Kersteni päeva-raamatu andmetel (1783) toimusid klubitegevus, ball või maskeraad, muusika ja näitemäng selles „vaimustavas hoones“ vaheldumisi kindla korra alusel: kaks korda nädalas erinevad klubid, esmaspäeviti vaheldumisi maskeraad ja kontsert, neli korda nädalas (va paastuajal) näitemäng.¹⁵ Läti muusiku ja muusikaajaloolase Ilona Breģe poolt teatrimaja 210. aastapäevaks koostatud väikesest voldikust saab lugeda, et publik astus tänavalt sisse eesruumi ja seltskondlikuks tegevuseks ettenähtud tubadesse, teatrisaal aga paiknes krundi tagaosas asuvas vanas laoruumis, kuhu pääsemiseks tuli läbida umbes kuuemeetrine käik; lava kohale olid ehitatud näitlejate garderoobid ning teatrisaali laele toetus veel ka tantsusaal.¹⁶ Teatrisaal oli suhteliselt väike, lava ees asus orkestriauk, oma kohtadele pääses publik saali ja koridoridesse püstitatud järske ja kitsaid puutreppe mööda, saali valgustati küünaldega, lava õlilampidega. Hoolimata

¹⁴ Lõigu lõpuni: Bosse, „The Establishment of the German Theater in Eighteenth Century Riga“, 213jj.

¹⁵ August Friedrich Wilhelm von Kersten, *Auszug aus dem tagebuch eines Russen auf seiner reise nach Riga* (Riga, 1783), 137j.

¹⁶ Andrejs Holzmanis, „Das erste kapitale Theatergebäude in Riga“, *No Fītinghofa teātra līdz Vāgnerzālei: pirmā Rīgas Pilsētas teātra 210 gadu jubilejai veltīts izdevums = Vom Vietinghoff-Theater bis zum Wagner-Saal, toim Ilona Breģe (Rīgā: Latvijas Vācu Kultūras Inst., 1992)*, [pagineerimata]. 1829. aasta 4. märtsil ütlesid laetalad tantsusaali kogunenud pulmaseltskonna all üles, tekitades tõsise paanikahoo teatripubliku hulgas, kes nautis parajasti ooperit „Valge daam“. Breģe, *No Fītinghofa teātra līdz Vāgnerzālei*, [pagineerimata].

ilmsetest vajakajäämistest leiti toona, et teatrimaja on „sellise väikese linna jaoks nagu Riia äärmiselt kena ja hästi üleval peetud“.¹⁷

2.2. Tallinna asjaarmastajate teater

Kaks aastat pärast Riia uhke linnateatri pidulikku avamist rajati Riiga võrreldes tunduvalt tagasihoidlikuma staatusega Tallinnasse asjaarmastajate teater, mis on tänapäeval hästi teada tänu selle peamisele eestvedajale, omaaegsele rahvusvahelisel tasemel ülipopulaarsele draamakirjanikule August Friedrich Ferdinand von Kotzebuele (1761–1819), kes oli aasta varem Tallinna saabunud, et võtta enda kanda Eestimaa kubermangu Tallinna ülemapellatsioonikohtu assessori ametikoht. Teater ei olnud tallinlastele võõras. Professionaalne teater oli 18. sajandi teisel poolel jõudnud mitmete nimekate saksa teatritruppide näol ka Tallinnasse ning aastatel 1777–1780, st enne Riiga paigale jäämist, oli Hundebergi trupp andnud seal regulaarselt kolm korda nädalas etendusi, tuues muuhulgas lavale ka oopereid ja ballette.¹⁸ 1784. aastal avati Paldiskis ülemmaakohtu assessori Jacob von Klugeni kulul ja eestvedamisel teatrimaja, mida külastasid ka tallinlased, sh Kotzebue.¹⁹ Veel samal aastal otsustaski „grupp lavasõpru“, kelle eesotsas olid Kotzebue, Friedrich Freiherr von Rosen (1740–1817) ja Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806), rajada Tallinnasse asjaarmastajate teatri. Kotzebue lasi oma kulul Kanuti gildi ruumides lava üles lüüa ning teater avati 8. detsembril 1784 Kotzebue enda burleskiga „Igal narril oma müts“ (*Jeder Narr hat seine Kappe*), millele 20. detsembril järgnesid Lessingi „Juudid“ (*Die Juden*) ja Anton Walli „Mõlemad piletid“ (*Beyden Billets*).²⁰ Peamiselt valitusametnikest ja literaatidest koosnev näiteseltskond, millega alles pärast esimesi etendusi julges ühineda ka naisterahvaid, tõi järgneva kümne aasta jooksul talviti lavale nii Kotzebue näitemänge kui ka teisi populaarseid komöödiaid ning annetas kogu piletitulu Tallinna linna erinevatele abivajajatele. Teatril polnud publikust puudust, ent seltskond tundis end väga häirituna asjaolust, et mingi osa publikust – Kotzebue enda väitel eeskätt aadlikud – asjaarmastajaid nende tegevuse pärast järjepidevalt pilkas. Osa publikust eelistas ilmselt professionaalset teatrit, kelle ligipääsust linnale ei olnud asjaarmastajad huvitatud. 1790. aastatel külastas Tallinna Louise Caroline Tilly operetiseltskond ning linnaelanike seast tehti korduvalt – erinevatel põhjustel ebaõnnestunud – katseid saada trupp püsivalt paigale jääma. 19. sajandi esimestel aastatel õnnestus Tallinna rajada alaline professionaalne trupp ning literaatidest ja aadlikest

¹⁷ Pierce Balthasar freiherr von Campenhausen, „Kurtze Geschichte der deutschen Bühne und des Rigaschen Theaters, nebst einer Abhandlung über die Deklamation und deren Regeln“, *Nordisches Archiv vom Jahre 1804*, 1804, 107j.

¹⁸ Kask, *Teatritegijad, alustajad*, 16.

¹⁹ Kask, 18.

²⁰ Rosen, 97.

koosneva komiteega eesotsas asutati aktsiaselts, mis võttis ette ka teatrimaja ehitamise.²¹ Tallinna teater (*Revaler Theater*) avati 1809. aastal Laial tänaval, tänase Nukuteatri kohal. Selle esimeseks etenduseks oli Ifflandi komöödia *Alte und neue Zeit* („Vana ja uus aeg“, 1794), millele eelnes Kotzebue kirjutatud eelmäng *Die beyden Zauberer* („Kaks võlurit“). Teatrisaaliga kõrvuti tegutses aktsionäride klubi koos lõunasöögikoha, lugemiskabineti, piljarditoa ning suure saaliga pulmade ja ballide pidamiseks. Nii nagu Riias, oli ka Tallinnas tegevuse rahastamine pidevaks probleemiks, ent teater tegutses ning hakkas hiljemalt 1819. aastast aeg-ajalt lavale tooma ka eestikeelseid näitemänge, esialgu lühikeste vahepaladena. Teatrihoone jäi püsima kuni 1902. aasta tuleõnnetuseni. 1910. aastal avati uus hoone aadressil Pärnu mnt 5, mille pärast saksa trupi lahkumist omandas 1939. aastal Eesti Draamateater.

2.3. Tartu teatrikeeld

Tartus peatusid 18. sajandi teisel poolel ilmselt suures osas needsamad trupid, kes käisid ka Riias ja Tallinnas etendusi andmas, nende seas ka Riia linnateatrite aluse pannud Hundebergi trupp. Ehitusmeister Johann Jakob Bäuerle oli 1781. aastal lasknud Aleksandri tn vana vasetöökoja ümber ehitada 200–kohaliseks teatrimajaks ning üüris seda rändtruppidele mängupaigaks.²² Alates 1796. aastast külastas Tartut Carl Rundthaleri näitetrupp, mis jäi Tartus erinevatel aegadel käima kuni printsipaali surmani aastal 1809. Küllap oli teatrikunst linnarahva seas niisama populaarne kui Riias ja Tallinnaski. Kui teatrimaja pärast Katariina II surmale järgnenud leinaaega 1797. aastal uuesti avati, koostas pidulikuks puhuks proloogi tollane linnakooli rektor, hilisem Tartu ülikooli dogmaatika ja kristliku moraali õppejõud Lorenz Ewers. Aastal 1802. taasasutati Tartu ülikool. Rändtruppidele mänguloa andmine või mitteandmine oli endiselt rae otsustada, ent Riia kubermanguvalitsusest ja Peterburist nõuti ülikooli soovidega arvestamist ning ülikool asus 1803. ja 1804. aastatel seiskohale, et teatritruppide etendused ei ole ülikooli perspektiivist soovitavad. Aadlikest ja haritlastest koosnev huvigrupp, nende seas TÜ meditsiiniprofessor Daniel Georg Balk (1764–1826), plaanisid 1804. aastal rajada Tartusse harastusteatrit.²³ Ülikool eesotsas esimese rektori, matemaatika- ja füüsikaprofessori Georg Friedrich Parroti (1767–1852) ning ülikooli esimese pikaajalise

²¹ Vt Kristel Pappel, *Muusikateater Tallinnas XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel: Mozartist Wagnerini* (Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1996).

²² Evald Kampus, „Über die Geschichte des deutschen Theaters in Dorpat“, *Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat*, toim H. Piirimäe ja Claus Sommerhage (Tartu Ülikooli kirjastus: Tartu Ülikool, 2000), 232.

²³ „Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat (10.01.1800–15.05.1851)“, s.a., EAA.995.1.1808, Rahvusarhiiv Tartus. Edaspidi viidatud kui *Rae kaust* (vt *käesoleva töö* 3 ptk).

kuraatori Friedrich Maximilian Klingeriga (1752–1831) võttis eitava hoiaku ka selle suhtes. Pärast aastaid kestnud vägikaikavedu kubeneri, rae, ülikooli nõukogu ja kuraatori ning Venemaa haridusministeeriumi vahel jõustus Tartus 1812. aastal „igaveseks ajaks“ täielik teatrikeeld ning kuigi aja jooksul vastuseis nõrgenes ja erinevate nimetuste all tehti teatrit mingil määral ka edaspidi, kehtis ametlik teatrikeeld Tartus kuni 1867. aastani.

Nii nagu suurem jagu eelnevast Eesti- ja Liivimaa teatriloost, puudutasid ka 18. sajandi lõpus tekkinud teatrid ja teatrimajad kunstilises mõttes üksnes piisavalt jõukal järjel baltisakslasi ja sakslasi, eestlased ja lätlased said teatripublikuks ja teatritegijateks alles 19. sajandi teisel poolel. Kolm aastat pärast Tartu teatrikeelu tühistamist, 1870. aastal, rajati Vanemuise teater, mille esimesest etendusest 24. juunil loetakse eesti rahvusliku teatri sündi.

3. Uurimisseis ja allikad

3.1. *Teatrivaenulikkuse uurimisest üldiselt*

Võib öelda, et igas vähegi suuremas ja terviklikkust taotlevas teatriloos leidub midagi ka teatrivastase kohta. Suurem osa teatrivastast vaenu käsitlevast kirjandusest käib konkreetsete juhtumite kohta: harva on sellele teemale pühendatud eraldi monograafia,²⁴ üldjuhul tuleb teatrivastatus jutuks mingi linna teatriajaloo või ka ülikooli ajaloo raames²⁵ või osana mõnest laiemast teemast.²⁶ See tähendab, et üldjuhul on autori huvi fookus ka teatrivaenulikkust või selle avaldumise juhtu käsitledes olnud pigem teatril, linnal, ülikoolil või mõnel muul põhiobjektil ning sellega seotud teatrivaenulikkuse juhtumeid mainitakse ja kirjeldatakse valdavalt kurioossete kõrvalnähtustena. Viimase kahe sajandi jooksul on teatrikunstiga tegelemist ja selle arendamist aina süveneva enesestmõistetavusega peetud vaba inimtegevuse loomulikuks osaks ning teisalt ka tõenduseks vaimu- ja kultuurielu olemasolu ning aktiivsuse kohta. Teatrist on saanud enamasti ühiskonnas väärtustatud ja sageli ka riiklikult rahastatav kunstivorm, mida kultuursed inimesed peavad edendamisväärses isegi juhul, kui nad sellest isiklikult ei hooli. Eelneva kahe tuhande ja enama aasta jooksul teatri suhtes väljendatud kahtlused ja süüdistused ei mõju sellelt pinnalt vaadates enam arusaadavalt

²⁴ Nt Günter Meyer, *Universität gegen Theater: Hallisches Theater im 18. Jahrhundert* (Emsdetten: Lechte, 1950); Brunnschweiler, *Johann Jakob Breitingers „Bedencken von Comoedien oder Spilen“*.

²⁵ Nt Otto Deneke, *Göttinger theater im achtzehnten jahrhundert* (Göttingen: Silvester, 1930).

²⁶ Nt Peter Heßelmann, *Gereinigtes Theater?: Dramaturgie und Schaubühne im Spiegel deutschsprachiger Theaterperiodika des 18. Jahrhunderts (1750–1800)* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2002).

ning varasemetel aegadel toimunud teatri problematiseerimises on kuni viimase ajani nähtud kas mingit sorti reaktsioonilisuse või religioosse fanatismi avaldust. Teatri üle peetud avalikku retoorikasse – välja käidud argumentidesse ja nende tagamaadesse – ei ole sageli ka süvenetud. Viimastel aastakümnetel on aga esile toodud senise tavapärase lähenemisviisi anakronistlikkust ning hakatud huvi tundma teatrivaenulikkuse kui filosoofilise probleemi vastu.

USA filosoof ja klassikaline filoloog Allan Bloom juhtis juba 1968. aastal Rousseau 18. sajandi keskel kirjutatud teatrivastast kirja kommenteerides tähelepanu ühele väga olulisele muutusele selles osas, milliste arusaamade ja väärtuste kokkukuuluvust me täna eelneva kahe sajandi poliitiliste arengute tulemusel enesestmõistetavaks peame.

Iga vihjetki kunstide ja teaduste tsensuuri kohta vaatleme me muidugi kahtlusega, et see on ajendatud mingi partei või sekti erahuvist, mis ohustab vabadust. Repressiooni kombitsaid on nii kaua kasutatud üksnes korrumpeerunud ja allakäinud režiimide toetamiseks või türanniate rajamiseks, et kunstide vaba viljelemine tundub meile täna olevat demokraatliku eluviisi hädavajalik tingimus, kui mitte lausa selle tuum. On raske uskuda, et suurema osa kirjapandud ajaloo jooksul on erapooletud, teisisõnu filosoofilised mehed olnud arvamusel, et kõige suuremaid enesepiiranguid nõuab vabariik, sellal kui türanniad ja teised dekadentlikud režiimid võisid sageli võimaldada kõige suuremaid individuaalseid vabadusi. Nad lähtusid eeldusest, et vaba ühiskond, mida selle liikmed ise juhivad, nõuab selleks, et kodanikel oleksid vajalikud vourused iseenda ja üksteise valitsemiseks, kõige põhjalikumad haridused. Seega on kõik moraalse ja intellektuaalse treeningu elemendid kogu ühiskonna jaoks õigustatud mureküsimus ning printsii-bis peaks olema olema valmidus tuua vabaduse altarile ohvriks ka kõige armsamad ja auväärsemad püüdlused, kui need juhtuvad konflikti minema ühiskonna kõige olulisema omandiga. Sellest perspektiivist vaadelduna peavad kõik meelelahutuse vormid õigustama end üldkasulikkuse kohtu-järje ees ja tõendama, et kui nad ei ole ka positiivselt kasutoovad, siis ei ole nad selle korra jaoks, mille aluseks on enesevalitsemine, vähemalt kahjulikud; mitte ühtki teadust ega kunsti ei saa pidada heaks ja kasulikuks enne selle asjaolu ülekontrollimist, ja ehkki selliste küsimuste üle otsustamine on keerukas, ei vähenda see nende kaalumise vajalikkust.²⁷

Selle perspektiivinihke teadvustamine annab impulsi näha mingit osa teatrivas-tastest argumentidest tõsiseltvõetavatena. Olulise muudatuse tõi teema käsit-lemise üldlevinud eeldustesse aga arusaamine, et vaenulikkus teatri vastu on niisama vana kui teater ise. 1985. aastal ilmunud ideeajaloolises monograafias „The Antitheatrical Prejudice“ selgitas teatriaajaloolane Jonas Barish, et kahtlus-tavat või vaenulikku suhtumist teatritegemisse esineb ka teistes teatrit viljeleva-tes kultuurides peale Lääne oma ning et kogu nähtust ei saa taandada üksnes

²⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Politics and the Arts: Letter to M. d'Alembert on the Theatre*, eessõna ja tõlk Allan Bloom (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1968), xi.

tühisele kitsarinnalisusele.²⁸ Barish väitis, et tegemist on enamaga kui üksnes eelarvamus: „Tähelepanelikult vaadeldes ilmneb see peaaegu et ontoloogilise pahena, meie olemusest lahutamatu olekuna, millest me saame vabaneda sama palju kui oma nahast“.²⁹ See tähendab, et teatrivaenulikkuse sügavamaid ja olemuslikumaid põhjusi tuleb otsida mitte konkreetsete kultuuride või religioonide eripäradest, vaid inimloomusest endast. Barishi teost on palju loetud, see on leidnud rohket vastukaja ning võib väita, et filosoofid on hakanud kogu teatriteema vastu (pärast antiiki) uuesti suurt huvi tundma.³⁰ Silmapaistvaks näiteks võiks lugeda Martin Puchneri käsitlusi teatri ja filosoofia dialoogist ning Platonist kui teatri filosoofilisest reformijast.³¹ Tartu ülikoolis korraldas filosoofialektor Eduard Parhomenko 2013. aasta sügissemestril seminari „Madis Kõivu dramaatiline filosoofia“.

Paar aastat pärast Barishi teose ilmumist ilmus šveitsi teoloogi Thomas Brunnschweileri monograafia antistes³² Johann Jakob Breitingeri (1575–1645) ja Zürichi teatrikeelust. Teose sissejuhatuses kritiseerib autor protestantlike vaimulike teatrivaenulikkuse kohta kirjutatud käsitlusi, leides, et nood on püüdnud teatrivastast hoiakut taandada vaid ühele nimetajale, nagu hirm konkurentsi ees või vastumeelsus meelelisuse suhtes ning ühineb koos Barishiga sellise lähenemise vastu, mis näeb teatrivaenulikkuses üksnes kitsarinnalisuse avaldust.

Kodanliku teatri võidukäik on teatrivaenulikkuse ideoloogiliste juurte uurimist pigem ähmanud kui teravdanud, lastes antistes Breitingeri teatrivaenulikkusel tagantjärele paista kahetsusväärse isikliku eksisammu, isegi kurioosumina. See individuaalne süükspanemine, mis mõistab teatrivaenulikkust ekslikult kui *faux-pas*'d kodanliku kunstiideaali vastu, ilmneb sedasorti anakronismina, milles kindlasti on omajagu tõtt, ent samal ajal lükkab tahaplaanile tegelikud põhjused, mis nii kaua ja kangekaelselt takistasid püsiva teatrilava avamist Zürichis. [...] Moraalne nõrdumus on metodoloogilisest vaatenurgast anakronistlik afekt, mis pigem takistab kui kergendab ligipääsu Zürichi teatrivaenulikkuse uurimisele.³³

²⁸ Jonas Barish, *The Antitheatrical Prejudice* (Berkeley: University of California Press, 1985), 1.

²⁹ Barish, 2.

³⁰ Barishiga argumenteeritakse nt siin: Michael O'Connell, „The Idolatrous Eye: Iconoclasm, Anti-Theatricalism, and the Image of the Elizabethan Theater“, *ELH* 52, nr 2 (1. juuli 1985): 279–310.

³¹ Martin Puchner, *The Drama of Ideas : Platonic Provocations in Theater and Philosophy* (New York: Oxford University Press, 2010); *Stage Fright: Modernism, Anti-theatricality, and Drama* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2002).

³² 16.-19. sajandil reformeeritud (st kalvinistlikes) kirikutes kõrgeim ametikandja.

³³ Thomas Brunnschweiler, *Johann Jakob Breitingers „Bedencken von Comoedien oder Spilen“: die Theaterfeindlichkeit im alten Zürich*, Zürcher germanistische Studien 17 (Bern: Lang, 1989), 108 - 110.

Brunnschweiler leidis, et Breitingeri biograafid ja ajaloolased unustavad tema „kit-sarinnalisest süngusest“ ja „pimedast vihost“ rääkides ning tema tänasel päeval jaburana kõlavaid tekstilõike selgitamata tsiteerides täiesti nii tema isiku, ajavaimu kui ka kehtiva ideoloogilise raamistiku, milles Breitinger tegutses. Sedasama saab ümber tõstetuna öelda ka väga paljude 20. sajandil ilmunud käsitluste kohta, kus muude küsimuste hulgas on teemaks olnud ka teatri vaenamine 17. ja 18. sajandil.³⁴ 21. sajandil on ilmunud vähemalt üks otseselt teatrivaenulikkusele pühendatud sak-sakeelne monograafia,³⁵ ning esindusliku autorkonnaga artiklikogumik pealkir-jaga „Theaterfeindlichkeit“, kus kinnitatakse, et saksa keeleruumis on teatrivaenu-likkusele kui laiemale fenomenile hakatud ideeajaloolisest perspektiivist lähenema alles üsna hiljuti.³⁶ Kogumiku väljaandjad, Müncheni, Berliini ja Chicago ülikoolide teatriteadlased, tõstavad esile, et nendes artiklites ei tegeleta enam (saksa uurimu-sele) traditsioonilisel viisil teatrisõprade ja teatrivastaste jäiga vastandamisega, vaid seatakse ülesandeks teatrit ja teatrivaenulikkust „näha sümbiootilise ja produktiivse suhtena, milles vastandlikud positsioonid on üksteisega lahutamatult seotud ja üksteist vastastikku tingivad“. Lisatakse, et „kui nende vastandumist ei nähta enam välistava ja takistavana, pääsevad esile kompleksed vastasmõjud ja vahe-tusprotsessid, mis teatrimediumi pika ajaloo jooksul on vorminud ja muutnud“.³⁷

3.2. Teatrivaenulikkuse uurimisest Eestis

Eesti ja läti teatri-, nagu ka ülejäänud kultuuri- ja vaimuajaloo alguspunktiks on pikka aega olnud eesti- ja lätikeelse teatri sünd ning varasema, st baltisaksa teatriloo uurimise jaoks pole Eestis ega Lätis pikka aega jagunud ei huvi ega võimalusi. Nii on baltisaksa teatriloo puhul endiselt tähtsal kohal baltisakslaste endi käsitlused, mis on koostatud II maailmasõja eel³⁸ või hilisemate baltisaksa päritolu uurijate poolt.³⁹ Teadustöö rahvusvahelistumise käigus on baltisaksa

³⁴ Nt Karl Gustav Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, (Berlin: E. Ebering, 1912); Günter Meyer, *Universität gegen Theater: Hal-lisches Theater im 18. Jahrhundert* (Emsdetten: Lechte, 1950).

³⁵ Christopher J. Wild, *Theater der Keuschheit, Keuschheit des Theaters: zu einer Geschichte der (Anti-)Theatralität von Gryphius bis Kleist* (Rombach, 2003).

³⁶ Stefanie Diekmann, Gabriele Brandstetter, ja Christopher Wild, *Theaterfeindlichkeit* (Paderborn: Fink, 2012).

³⁷ Diekmann, Brandstetter ja Wild, 7.

³⁸ Tänaseni on parimaks allikaks Tallinna varasema teatriajaloo kohta: Elisabet Rosen, *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval: Festschrift zur Eröffnung des neuen Theaters in Reval im September 1910* (Melle (Hannover): F. E. Haag, 1910); või Tartu teatrikeelu kohta: Harry-Georg Sturm, „Geschichte des deutschen Theaters in Dorpat: (1594–1870)“, magistritöö (Tartu, 1938).

³⁹ Nt: Heinrich Bosse, „Die Etablierung des deutschen Theaters in den russischen Ost-seeprovinzen um 1800“, *Unerkant und (un)bekannt: deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa*, toim Carola L. Gottzmann (Tübingen: Francke, 1991); Hans Graubner, „Die

teatrijalooga hakanud tegelema ka baltisaksa taustata germanistid⁴⁰ ning alates 1990. aastatest üha enam ka eesti ja läti uurijad. See tähendab, et baltisaksa kultuurilugu ei ole küll täiesti uurimata ala, ent selles on veel endiselt väga palju suuri teemasid, millele pole seni ressursse jagunud. Teatri vastu suunatud sõnade ja tegude kohta käivad käsitlused-arvamused on esitatud rohkem või vähem ääremärkuse korras teiste fookuste – teater, ülikool, linn, ajaperiood – kõrval.

Eestikeelsetes Eesti teatrijalugudes on järjepidevalt osutatud teatrivaenulikkuse olemasolule nii Eesti- ja Liivimaal kui ka laiemalt, mille põhjustajana on niisama järjepidevalt viidatud kiriku vastumeelsusele ning vaimulike silmakirjalikkusele või kitsarinnalisusele.⁴¹ Nii väidetakse Eesti teatriloo kõige uuemas ülevaate teoses varasemate sajandite teatriolude iseloomustamiseks, et näitemängude kohal lasus „kahtluse vari“ just kiriku silmis,⁴² või lisatakse teatrit tabanud raskuste kohta ilma lähemate selgitusteta, et jätkus „usuringkondade teatrivaen“.⁴³ Et seda „usuringkondade teatrivaenu“ Eesti- ja Liivimaal keegi ilmselt lähemalt uurinud ei ole, siis on ka kirjutajate endi jaoks jäänud segaseks, mis kristlikul kirikul täpsemalt teatri vastu olla võis. Karin Kase „Eesti teatrilugu“ (1970) paigutub ilmumisajast tingitult kindlasse ideoloogilisse raamistikku, mida iseloomustab lause: „Sellevõrra aga, kuidas ususünge ja võimuahnesse keskaega mõrad tekivad, hakkavad tihenema mitmesugused kunstiharrastused“.⁴⁴ Kase teoses esinevad hinnangud ja järeldused on hoolimata konstruktsioonis esinevatest sisulistest vastuoludest⁴⁵ ja tõendusmaterjali nappusest jäänud aga kehtima ka pärast nõukogude aja lõppu. Kiriku vastuseis on kehtinud kui antus või on selle kohta tehtud ebamääraseid

politische Funktion der Schulactus des Rektors Johann Gotthelf Lindner an der Dom-schule in Riga von 1755 bis 1764“, *Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur*, toim Liina Lukas, Michael Schwidtal, ja Jaan Undusk, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 22 (Berlin ; Münster: LIT, 2018), 313–36.

⁴⁰ Nt P.A. Laurence Kitching, „Auf den Spuren Deutscher Wandtruppen aus dem 17. und 18. Jh“, *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*, Thalia Germanica, 1 (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997).

⁴¹ Selle kohta, et kiriku ja teatri vastandamine ei ole Eestis üldine, on tuua mitmeid näiteid, alates Lembit Petersonist ja „Theatrumi“ tegevusest; Madis Kolgi erinevatest sõnavõttudest; Riina Schuttingu teatrijaloo loengutest Tartu ülikoolis kuni järgmise teoseni: German Schutting, *Kirik ja teater: müsteeriumist farsini*, toim Riina Schutting, Suur maailmateater 4 (Tallinn: Püha Issidori Õigeusu Kirjastuselts, 2007); ja küllap on see rida tegelikkuses pikemgi.

⁴² Jaak Rähesoo, *Eesti teater: ülevaate teos. 1: Üldareng*; „Vanemuine“, „Estonia“, toim Mall Põldmäe (Tallinn: Eesti Teatrilii, 2011).

⁴³ Rähesoo, 19.

⁴⁴ Karin Kask, *Teatritegijad, alustajad: Eesti teatrilugu ∞ – 1917* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 10.

⁴⁵ Viimase kohta saab tuua näiteks, kuidas ühel leheküljel kirjutatakse Lutheri vastumeelsusest usuliste teemade käsitlemise vastu koolidraamas, ning teisel öeldakse sajand hilisema aja kohta, et ilmselt korraldas tantsumeister Heinrich Moos oma õpilastega „juba usu rangetelt radadelt kõrvalekiskuvaid etendusi“. Kask, 12–13.

oletusi. Nii näiteks kirjutas Evald Kampus 1998. aastal: „Teater ja kirik on eri maades ja eri aegadel olnud küllaltki teravas konfrontatsioonis. See sai alguse juba Rooma riigi viimastel sajanditel, kui antiikteatri näitlejad oma etendustel kristlasi pilkasid [...] erilist vastumeelsust äratas paiksetes bürgerites just rändnäitlejate n-ö kodutus. Seepärast oli teatril paratamatult küljes teatav patususe maine, mida siis raelt esinemisloa saamisel tuli püüda vähemalt majanduslikult vähendada kas mõne kasvatusasutuse või vaestemaja heaks antud etendusega [...] Küllap selline kasulik töö pidi aitama moraalselt leevendada teatrietenduse vaatamise pattu“;⁴⁶ või Rähesoo 2011. aastal: kirik pidi olema vastu ka „uue aja ilmalikumate vaimu“ sisaldavale kooliteatrile.⁴⁷ See justkui enesestmõistetav üldteadmine kiriku ja teatri vastuolude kohta ärataski käesoleva töö autori huvi teatrivastaste hoiakute ja argumentide vastu. Soov välja selgitada, milles on seisnenud kristliku kiriku ning Eesti- ja Liivimaa teatrikunsti probleematilise suhte põhjused, pörkus aga takistusele, et piirkonna ajaloost ei olnud võtta ühtegi vähegi tõsiseltvõetavat juhtumit, kus kirik oleks teatrit otseselt ja sihikindlalt rünnanud. Ainus süstemaatiline ja arvestatavaid tagajärgi kaasa toonud teatrivaenamine Eesti- ja Liivimaal on aset leidnud 19. sajandi alguse Tartus, ja seda kirikust sõltumatult.

3.3. Tartu teatrikeeld: allikad ja uurimisseis

Erinevalt teatri ja kiriku suhetest Eesti- ja Liivimaal on Tartu teatrikeeldu mingil määral ka uuritud ning selle kohta on ilmunud rida artiklimahus käsitlusi. Harry-Georg Sturmi saksa filoloogia erialal kaitstud magistritöö „Saksa teatri ajalugu Tartus 1594–1870“ aastast 1938 annab eraldi alapunktis üksikasjaliku ülevaate ülikooli ja teatrientusiastide vahelisest vastuseisust; haridusteadlase Edgar Oissari „Klinger ja teatrikeeld Tartus“ aastast 1975 on ainus nõukogudeaegne keeldu otseselt käsitlev akadeemiline artikkel,⁴⁸ pärast taasiseseisvumist on teema vastu põhjalikku ja püsivat huvi tundnud teatriloolane Evald Kampus,⁴⁹ aastatuhandevahetusel on sel teemal mõned artiklid kirjutanud ajaloolane Malle Salupere.⁵⁰

Tartu teatrikeeldu allikmaterjal koosneb pea eranditult ametlikest dokumentidest ning ükski professor ega muu asjaosaline pole teadaolevalt ei ajakirjanduses

⁴⁶ Evald Kampus, „Tartu Saksa teatri ajaloost“, *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa: artiklite kogumik*, toim Helmut Piirimäe ja Claus Sommerhage (Tartu: Tartu Ülikool, 1998), 175.

⁴⁷ Rähesoo, *Eesti teater*, 19.

⁴⁸ Edgar Oissar, „F. M. Klinger ja teatri keelustamine Tartus 19. saj esimesel poolel“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi I* (1975): 60–70.

⁴⁹ Nt Kampus, „Tartu Saksa teatri ajaloost“.

⁵⁰ Nt Malle Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, *Goethe Tartus: konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, toim Vilja Kiisler (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000), 204–15.

ega muul moel küsimust pikemalt lahanud. Nimetatud uurimuste aluseks on olnud Tartu rae ja Tartu ülikooli dokumendid, millest suurem osa on kättesaadavad Tartus, mõned Klingereri kirjad aga üksnes Peterburis. Tartus asuvad dokumendid – suur hulk koosolekuprotokolle, ringkirju, korraldusi, järelpärismi ja ettekandeid, ametlikke kirju ja nende vastuste mustandeid jne – asuvad temaatilistes kaustades, ent kaustu on mitmeid, igaühe üles leidmiseks tuleb olla teadlik selle olemasolust ning kaustad on ka erineva korrastatusastmega. Dokumente, mida läbi töötada, on suur hulk, aga sisulist informatsiooni nii sündmuste kui inimeste arvamuste ja mõttearenduste kohta on neis napilt ning olemasolevad andmed jätavad ohtralt ruumi tõlgendusteks ja oletusteks. Uurijad ei ole seejuures kasutanud üht ja sama valikut ei olemasolevatest kaustadest ega ka neis sisalduvatest dokumentidest. Kõikides käsitlustes on peamiselt ajavahemikku 1804–1812 jäävate sündmuste kohta koostatud jutustus, milles isikud, üksiksündmused ja väljaütlemised on valitud ja ühendatud vastavalt kasutatud dokumendikomplekti võimalustele, uurija eelteadmistele ning lähte-eeldustele selle kohta, millega tema ettekujutuses võis tegemist olla.

Sturm, kes on seadnud oma magistritöö eesmärgiks koostada Tartu linna teatriajalugu tihedas seoses linna ajalooga, on kahe kõige mahukama dokumendikausta põhjal⁵¹ esimesena koostanud sündmustiku rekonstruktsiooni ning annab kogu juhtumile seletuse, mille kohaselt olid Tartus püsiva teatrielu sisseseadmiseks olemas nii tahe kui vahendid, ent kõik jooksis liiva kahe „otse fanaatilise teatrivastase“ (*geradezu fanatische Gegner*) ehk siis Parroti ja Klingereri tõttu. Peamiseks süüdlaseks peab Sturm keisri sõpruse tõttu kõikvõimsat Parrotit, kes surunud oma arvamuse peale ka teistele professoritele, kes küsimusesse ehk üldse ise ei süvenenudki. Sturm toob dokumentidest välja mitmeid Parroti väiteid teatri kohta, ent peab tema tegelikuks ajendiks „valgustuslikku kõrkust“, mille kohaselt pole teater akadeemilisele perele kohane meelelahutus. Keiser Paul I ukaasi, mis keelas kõikides Venemaa ülikoolilinnades teatrite rajamise, Sturm vaid mainib.

Oissar, kelle kasutada on lisaks nimetatud kahele kaustale olnud ka Peterburis asuvad materjalid,⁵² peab teatrikeelu kehtestamisel määravaks Tartu ülikooli Peterburis resideeruvat kuraatorit Klingerit, kelle isikul ja väljaütlemistel on suur roll ka Oissari rekonstruktsioonis. Teatrikeelu põhjustele mõeldes kesken-

⁵¹ „Acta des Conseils der Kais. Universität zu Dorpat betreffend [Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. über die Veranstaltung von Theatervorstellungen, das Verbot der Errichtung einer Theaters in Dorpat und der Teilnahme von Studenten an öffentlichen Theatervorstellungen] theatralische Vorstellungen, Vol I. 1803–1842“, s.a., EAA.402.4.103, Rahvusaarhiiv Tartus; „Dorpater Magistrat. Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat (10.01.1800–15.05.1851)“, s.a., EAA.995.1.1808, Rahvusaarhiiv Tartus.

⁵² Acte betreffend die Einrichtung eines Theaters in Dorpat. F. 296/35/420 NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskariiv.

dubki Oissar literaadi ja draamakirjaniku isiklikele seisukohtadele ning rõhutatades vajadust tungida argumentide taga peituvatesse „varjatud motiividesse“, leiab ta neid kaks: esiteks hirm üliõpilaste kogunemiste ja halva käitumise ees poliitiliselt äreval ajal ning teiseks Rousseau mõjul tekkinud negatiivne suhtumine teatrisse..

Põhjused, miks Klinger taotles Tartus teatri keelustamist ja selle ka saavutas, on nüüdsele uurijale vähekaalukad ja vaevalt piisavad keeluotsuse langetamiseks. Paul I keeld, mis Tartus tähtsat osa etendas ja mille kohta rektor Balk teatas, et see on nõukogule *in specie* tundmata, Klingeriga põhjendustes ei esine. Kuid Klingeriga põhjenduse taga peituvad varjatud motiivid, mis on palju kaalukamad kui seni esitatud. Ta kartis üldse üliõpilaste kogunemist, sest kogunemisel võis kergesti tekkida ekstsess, mille suhtes Klinger oli väga tundlik. Valmistas ju üliõpilaste käitumine talle kogu aeg meeoleharmi. Siitki võib teha veel sammu edasi teatri keelamise motiivide selgitamisel. Selleaegses kirjanduses esines teatri suhtes kaks vastandlikku seisukohta, mida Klinger väga hästi teadis. Ühte esindas Schiller, teist aga Rousseau.⁵³

Võiks öelda, et Oissari kirjutis on ainus Tartu teatrikeeldu käsitlev artikkel, kus leidub mingigi viide laiemale ideeajaloolisele taustale, ent kuna selle käsitus on mahtunud kõigest kahele oktaavformaadis leheküljele, siis ei leia järeltule, et „Klinger võttis omaks Rousseau teatrikriitika ja pooldas teatri keelamist Tartus“ piisavalt põhjendamist ega seostamist asjaoluga, et „Klinger ise käis küll meelsasti teatris ja avaldas headele näitlejatele tunnustust“. Oissari käsitlusest tuleb siiski välja, et lisaks kohalikele asjaoludele võib teatrikeeldu taga olla ka laiem kaasaegne debatt teatri üle. Sturm ja Oissari rekonstruktsioonide põhjal ning Oissariga sarnaselt eeskätt Klingeriga motiividele keskendudes on 1989. aastal teatrikeelule selgitust otsinud ka eesti päritolu Kanada kirjandusteadlane Thomas Salumets, kuid Kanadas ilmunud artikkel ei jõudnud järgmistele, 1990. aastatel teatrikeeldu käsitletud Eesti uurijateni.⁵⁴ Salumets nägi Klingeriga otsuste taga pragmaatilist, ent täiesti põhjendatud kaalutlust 19. sajandi alguse Venemaa poliitilises olukorras, kus Tartu ülikooli seisund oli äärmiselt ebakindel.

Teatrikeeldu vastu kõige järjekindlamalt huvi tundnud Kampus on lisanud senistele rekonstruktsioonidele detaile ja tsitaate samadest allikatest ning kujundanud loo, mille kangelaseks on teatrikunst ja tervemõistuslikkuse eest võitlev professor Balk, kelle vastaseks ei ole mitte niivõrd kergesti ärrituv Parrot ega Kampuse väitel teatri takistamisel isegi võltsinguni laskunud Klinger, vaid kõigi asjaosaliste silmis kummaline ja mõistusevastane Paul I ukaas, mis keelas teatri rajamise kõikides Venemaa linnades, kus on ülikool. Seda ukaasi

⁵³ Oissar, „F. M. Klinger ja teatri keelustamine Tartus 19. saj esimesel poolel“, 62.

⁵⁴ Thomas Salumets, „Cultural Force or Liability? Friedrich Maximilian Klinger's Dorpat University“, *Germano-Slavica: a Canadian journal of Germanic and Slavic Comparative Studies* VI/3 (1989): 219–33.

on nii Balk kui Kampus asjatult üritanud üles leida. Kampus rõhutab järjekindlalt keelu täielikku (sisulist) absurdsust ning eeldab, et teatri vastu esitatud argumendid, mis pärinevad muidu tõsiseltvõetavalt inimeselt, saavad olla vaid retooriline kattevari mingitele „päris“ ajenditele. Nendelt eeldustelt näeb Kampus teatrikeelu kehtestamise protsessi ühemõtteliselt ülikooli, kindralkubeneri, Tartu magistraadi ja politseiülema vahelise võimuvõitlusena, millesse teater sattus vaid „mõneti vaese peksupoisina“.⁵⁵ Parroti teatrivastaste avalduste ajendiks peab Kampus püüdu ülikooli autonoomseid õigusi kindralkubeneri, Tartu rae ja politseivõimu vastu täielikult ära kasutada ning Klinger motiivide kohta pakub ta, et teater võis siin olla ainult juhuslik malend, mida kuraator sai ära kasutada oma karjääri heaks Peterburis – keelates teatri, sai ta endalt raputada süüdistused vabameelsuses.⁵⁶

1990. aastatel teatrikeeluga tegelenud Kampust ja Saluperet ühendab eeldus ja järeldus, et tegelikult ei soovinud õieti keegi teatri keelamist ning mõistusevastase situatsiooni põhjuseid tuleb otsida eeskätt Vene bürokraatiast. Salupere üks eesmärgi on olnud rehabiliteerida Klinger ning Oissarile ja Kampusele selles aspektis vastu vaieldes peab ta mõttetuks süüvida Klinger maailmavaatesse või karjäärihuvidesse, väites, et Klingerist ei sõltunud selles protsessis suurt midagi. Vaidlus teatri üle leidis aset samal ajal Napoleoni sõdadega ja teatrikeelu taga on Salupere arvates pigem poliitilised olud ja kehtivaks peetavale ukaasile toetuv bürokraatiamasin, mis toimib sõltumatult asjaosaliste vaadetest ja arvamustest. Salupere paistab mööda vaatavat varasemate aastate teatri-teemalistest konfliktidest, lähtudes oma argumentatsioonis üksnes 1812. aasta sündmustereast, mille ta detailselt rekonstrueerib kolmanda, seni kasutamata dokumendikausta abil.⁵⁷

Tundub, et suures osas on hilisemad autorid toetunud varasemate autorite rekonstruktsioonidele, pöördudes eelnevalt kasutatud allikmaterjalide poole eeskätt lisainformatsiooni otsimiseks. Mitmed Sturmi kui esimese rekonstrueerija seostamised ja hinnangud jäävad korduma.

Nimetatud uurimustel põhinevad ka kõik ülevaateosed, kus teatrikeeldu koos selle põhjuste ja süüdlastega on peetud vajalikuks mainida. Oissarile toetudes kirjutatakse 1982. aastal välja antud teoses „Tartu ülikooli ajalugu II 1789–1918“ nii: „Pidades endastmõistetavaks üliõpilaste tegelemist teaduse ja filosoofia probleemidega, sealhulgas valgustusideede omandamist, suhtus Klinger vaeulikul igasugustesse distsipliinirikumistesse, joomingutesse ja buršikommetesse. Selles mõttes kaldus ta mõneti liialdustesse, mille üheks avalduseks oli üliõpilastele teatrietenduste korraldamise ja vaatamise keelustamine. Ka professor D. Balkil keelati eraviisiline teatritegemine“.⁵⁸ 2007. aastal ilmunud

⁵⁵ Kampus, „Tartu Saksa teatri ajaloost“, 180.

⁵⁶ Kampus, 180–181.

⁵⁷ „Akte in Klagesachen des Kreisfiskals Peterson wider mehrere Studenten wegen Ruhestörung im theater“, 26. august 1812, EAA.402.8.55, Rahvusrhiiv Tartus.

⁵⁸ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, 45.

kogumikus „Universitas Tartuensis 1632–2007“ kordab Villu Tamul sedasama põhjendust: „Vene kindralleitnandiks tõusnud F.M. v. Klinger nõudis ülikoolilt väga rangelt kõigist seadustest kinnipidamist ja keskviimu korralduste punktuaalset täitmist. Kurioosne on Tartus teatrietenduste keelamine dramaturgist F.M. v. Klinger poolt – et üliõpilasi asjatute meelelahutustega õppetööst mitte eemale tõmmata ja rahvakogunemisi vältida“.⁵⁹ 2005. aastal välja antud kogumikus „Tartu ajalugu ja kultuurilugu“ alustab Kampuse artikkel 19. sajandi osa sõnadega: „Ootuspäraselt pidanuks Tartu ülikooli taasavamine 1802. a. hakkama teatrielu veel rohkem edendama ja kaasa tooma võib-olla koguni oma statsionaarse kutselise teatri asutamise“⁶⁰ [...]“ ning jätkab arusaamatu võimuvõitluse kirjeldusega, mille põhjuseid „keegi ei osanud mõista“.⁶¹ Leipzigi ülikooli germanistide poolt koostatud „Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs“ (2007) annab pika ja põhjaliku ülevaate teatrikeelust ja selle kujunemisest ilmselt Kampuse ja Salupere saksakeelsete artiklite põhjal koos kaasnevate rõhuasetustega.⁶²

Teatriteadlase Katrin Kase Eesti teatriloo „Teatritegijad, alustajad“ (1970) nimetatakse Tartu teatrikeeldu üksnes seoses andmete puudumisega eestikeelsete etenduste kohta Tartus: „Nende alustamist takistas ilmselt Paul I korraldusel Tartus möödunud sajandi esimesel poolel kehtestatud teatrikeeld (1802–1867)“.⁶³ Tõlkija ja teatrikriitiku Jaak Rähesoo „Eesti teater, ülevaateos“ (2011) pühendab teemale terve lõigu, mis võtab kokku Kampuse selleteemalise lühikokkuvõtte raamatus „Tartu“. Et tegemist on kõige värskema Eesti teatriajaloo ülevaateosega, siis olgu see lõik siin tervenisti välja toodud:

Kui ülikool 1802 pärast ligi sajandi kestnud vahet taastati, lootsid linlased ka teatrielu hoogustumist. Kuid põhjendusega, et etendused häirivat õppimist, keelati teater nüüd sootuks. Sellisel keelul ei puudunud pretsedendid Euroopa varasemas teatriloo, ent antud ajahetkeks oli see juba anakronistlik veidrus. Veel veidram, et keeldu toetasid tuntud liberaalid, mitmekordne rektor Georg Friedrich Parrot ja kuraator Friedrich Maximilian Klinger. Viimane oli ju nooruses Saksamaal näitemänge kirjutanud; tema draama „Torm ja tung“ järgi sai nime terve kirjandusvool. Üldiselt on Parroti ja Klinger käitumist seletatud nõnda, et Balti intriigidepesas kartsid nad vähimaidki etteheiteid ülikoolile ning püüdsid võimalikult vältida igasuguseid kogunemisi, kus võinuks sündida korratusi. Pärast mitmeid näaklemisi

⁵⁹ Toomas Hiio *et al.*, toim, *Universitas Tartuensis 1632–2007* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 117.

⁶⁰ Sturm oli mõtisklenud, et võinuks ju arvata, et ülikooliga koos edeneb ka kultuurielu ning Tartu oleks võinud saada isegi oma püsiteatri. Kampus esitab selle mõttekäigu universaalse eeldusena (ootuspäraselt pidanuks) ning järgnevalt on näha, kuidas sellest eeldusest on Rähesoo sõnastuses saanud lokaalne fakt (linlased lootsid).

⁶¹ Kampus, „Teater“, 407.

⁶² Gottmann ja Hörner, *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs*, I: 51–55.

⁶³ Kask, *Teatritegijad, alustajad*, 29.

keelu ranguse üle (väidetavalt toetus keeld ühele Paul I ukaasile, mida pole aga leitudki) kehtestus see täies jõus 1812. a. ja tühistati alles 1867.⁶⁴

Tartu teatrikeelu senise uurimise tulemuseks on seega mitu kergelt varieeruvat rekonstruktsiooni sündmustest, mille põhjuseid ei teata ning millest rääkides kasutatakse eesti teatri, Tartu ülikooli ja Tartu linna ajalugude kõige värskeimates ülevaateostes uurimisseisuga kooskõlas olevalt väljendeid „kurioosne“, „veidrus“, „veel veidram“ ja „keegi ei osanud mõista“.

3.4. *Pilked Tallinna asjaarmastajate teatri vastu: allikad ja uurimisseis*

Kaks aastakümnet enne seda, kui taasavatud ülikool astus vastu igasuguste teatrivormide viljelemisele Tartu linnas, oli Tallinnas rajatud aktiivselt tegutsev asjaarmastajate teater. Asjaarmastajate endi agara kirjatöö tulemusel on nende tegevus allikatega hästi kaetud: teatri initsiaator ja juht Kotzebue ise avaldas sel teemal mitut sorti sõnavõtte ja tutvustusi⁶⁵ ning tema kaasvõitleja Arvelius koostas pärast seda, kui selle teatri aeg oli otsa saanud, teatri tegevusest täieliku tagasisaate.⁶⁶ Et need tekstid räägivadki enamjaolt teatritegijatele osaks langenud tagakiusust, mida annab edasi ka Roseni 1910. aastal välja antud Tallinna teatri ajalugu, siis on need etteheited või vähemalt nende olemasolu üldjoontes teada ka tänastele Tallinna teatriloo ja Kotzebue uurijatele. Ka Kase teatriajaloos on raskustest juttu, seal tsiteeritakse Roseni põhjal Kotzebued: „(...) tuhandest eelarvamusest tuli läbi murda, tuhandele narrusele vastu vaielda“ ning antakse teada, et teater avati esialgu ilma naisnäitlejateta, sest „eelarvamuste ahel oli selleks liiga tugev, et naiste-tallinnlaste hulgas oleks leidunud läbimurda-söandajat“.⁶⁷

Kotzebue rahvusvaheline tuntus jäi 19. sajandisse ning tema hilisema retseptisiooni ilmestamiseks sobib 2005. aastal kirjutatud monograafia pealkiri, mis eesti keeles kõlaks: „Austatud, neetud, unustatud: August von Kotzebue,

⁶⁴ Rähesoo, *Eesti teater*, 27.

⁶⁵ Suur osa neist on loetav siin: August Kotzebue, „Nachricht von einem theatralischen Institut zu Reval, welches der Welt bekannt zu werden verdient“, 343–74; *Das Liebhabertheater vor dem Parlament: ein Nachspiel mit Gesang, aufgeführt auf dem Liebhabertheater zu Reval am Stiftungsfeste desselben*, 375–420; in: *Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ehstland*, kd 2 (Reval: von Glehn, 1788).

⁶⁶ Friedrich Gustav Arvelius, *Skizze einer Geschichte des Revalschen Liebhaber-Theaters, von seiner Entstehung, seinem Fortgange, und seinem gegenwärtigen Zustande. Grösstentheils aus den Protocollendes Theaters gezogen von Fr. Arvelius, Professor bey dem Revalschen Gymnasio* ([Dorpat, 1796).

⁶⁷ Kask, *Teatritegijad, alustajad*, 18.

tegevus ja mõju“.⁶⁸ Ent 2019. aastal võib sellesse ritta juba julgesti lisada ka „uuesti meelde tuletatud“, sest 1990. aastate lõpust alates on Kotzebue vastu püsivat huvi tundnud nii saksa kui eesti germanistid, baltisaksa ajaloouurijad kui eesti teatri- ja muusikaajaloolased, kellest paljud kohtuvad alates 2012. aastast regulaarselt Kristel Pappeli ja Harry Liivranna eestvedamisel toimuvatel ja üha laieneva osalejateringiga Kotzebue-konverentsidel (*Kotzebue-Gespräche*) Berliinis ja Tallinnas.⁶⁹ Eesti professionaalse teatri juubeliaastal 2006 peeti Kotzebued meeles ka ajakirja „Akadeemia“ erinumbris, kus ilmus Vahur Aabramsi võrdlev käsitus Kotzebuest ja Lenzist.⁷⁰ Tartus tegutseva Eesti Goethe-Seltsi iga-aastase tõlkevõistluse raames on 2015. aasta „Akadeemias“ ilmunud ka eestikeelsed katkendid Kotzebue menukaimast näidendist „Inimvihkamine ja kahetsus“.⁷¹

Kotzebue tegevusväli ja igat sorti tekstiproduksioon on märkimisväärselt mahukas ning asjaarmastajate teater ja selle vastu suunatud kriitika moodustavad sellest vaid väikese osa. Siiski on mõningast tähelepanu jagunud ka viimasele ning seda just eelkõige lähtuvalt Kotzebue isikust, kes äratas omaaegses Tallinnas enda suhtes nii tugevalt positiivseid kui negatiivseid reaktsioone. Saksa ajaloolane Otto-Heinrich Elias on ühes oma varases käsitluses, mille teemaks on asehalduskord Tallinnas, suhtunud kriitiliselt Kotzebue enda väidetesse oma tegevuse motiivide suhtes: ta osutab Kotzebue võrgutajakuulsusele ja teistele põhjustele, mis andsid alust pidada seltskonnateatrit „tõeliseks patuurkaks“, millele viitavad ka Kotzebue kiirabielu naise vanemate seljataga kolm kuud enne lapse sündi ja teatriaastate jooksul näiteseltskonnas sõlmitud ja lahutatud abielud.⁷² Baltisaksa päritolu jurist ja diplomaat Henning von Wistinghausen, kes Balti ajalookomisjoni (*Baltische Historische Kommission*) liikmena on avaldanud rea käsitlusi Eesti ajaloo teemal, on Tallinna tollast elu-olu avades seadnud kahtluse alla Kotzebue väite, mille kohaselt aadli peamiseks etteheiteks teatrile olevat olnud asjaolu, et mängiti raha eest – olgugi heategevaks otstarbeks – ja pööbli ees, kes mängijaid oma suva järgi arvustada võttis.⁷³ Wistinghausen pidas sarnaselt Eliasele probleemi tõenäoliseks tuumaks seda, et vanadest tavadest kinnihoidev seisuseteadlik Eestimaa

⁶⁸ Jörg F Meyer, *Verehrt, Verdammt, Vergessen : August von Kotzebue, Werk und Wirkung* (Frankfurt am Main: New York : P. Lang, 2005).

⁶⁹ Eestist veel nt Jaan Undusk, Maris Saagpakk, Mari Tarvas jt.

⁷⁰ Aabrams, „Herra on meid lassinud kutzta...“, 2371–90.

⁷¹ August von Kotzebue, „Inimviha ja kahetsus. (Katkend)“, toim Vahur Aabrams, tõlk Hanna-Lisett Lubi, *Akadeemia* 5 (2015): 870–81.

⁷² Otto-Heinrich Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas II: die Statthalterschaftszeit 1783–1796*, toim Friedrich Benninghoven ja Georg von Rauch, *Quellen und Studien zur baltischen Geschichte*, Bd. 3 (Bonn ; Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv, 1978) jt., 174–78.

⁷³ Henning von Wistinghausen, *Die Kotzebue-Zeit in Reval: im Spiegel des Romans „Dorothee und ihr Dichter“ von Theophile von Bodisco* (Tallinn: H. von Wistinghausen, 1995), 16.

rüütelkond suhtus uustulnukasse umbusuga ja soovis eelkõige oma tütreid Kotzebuest eemal hoida.

Uuemaaegsetest autoritest on Tallinna teatri vastu suunatud kriitikal kõige pikemalt peatunud ajaloolane Matthias Müller oma 2016. aastal Greifswaldis kaitstud doktoritöös.⁷⁴ Müller on valinud kaks rahvastikustruktuuri, elanike arvu ja majandusliku arengu poolest sarnast Läänemere-äärset linna, Tallinna ja Stralsundi, kirjeldamaks ja analüüsima nende näitel seltskondlike naudingute – õnnemäng, teatrite külastamine, ballid ja maskeraadid – kommertsialiseerumise põhimõttelisi arengusuundi 18. sajandi teises pooles.⁷⁵ Müller esitab teatripeatüki alguses kõigepealt sekundaarkirjandusel põhineva ülevaate 18. sajandi saksa teatrist ja selle üldistest arengujoontest ning lähtudes neist teadmistest ning eesmärgiga näidata kultuurivaldkonna kasvavat kommertsialiseerumist, koostab Tallinna teatri kohta olemasolevatele allikatele toetudes jutustuse, mis – nagu ka allikad – räägib peamiselt tagakiusamisest.⁷⁶ Müller jagab etteheited kategooriatesse ja selgitab vastavalt tema poolt ülevaate koostamisel kasutatud sekundaarkirjandusele mingil määral ka nende tagamaid. Käsitus pakub huvitavat võrdlusmaterjali Stralsundiga ning viitab eri linnade paralleelse vaatluse kasulikkusele, ent teatri vastu suunatud kriitika tagamaade mõistmine ei ole olnud Mülleri peamine eesmärk ning Stralsundis ja Tallinnas kõneks tulnud probleemid on vaid väga vähesel määral asetatud laiemasse kultuuriloolisse konteksti, samuti pole neid kuigivõrd seostatud parasjagu aktuaalsete ühiskondlike debattidega.

Tallinna asjaarmastajate teatri kohta on niisiis peamiseks allikaks Kotzebue enda koostatud ja avaldatud erinevat sorti tekstid teatri esimestest aastatest ning Arveliuse hilisem tagasivaade kogu teatri ajaloole, kusjuures ühed ja samad sõnavõttud korduvad pidevalt ära kirjadena erinevates väljaannetes. Allikate hulka kuulub ka lauludega järelmäng „Asjaarmastajate teater kohtu ees“, kus otsustatakse selle üle, kas Tallinna linn peaks asjaarmastajate ettevõtmist oma linnas sallima või selle oma müüride vahelt välja kihutama. Näitemäng kuulub Kotzebue enam kui 200 ühikust koosneva draamapärandi hulka,⁷⁷ ent ilmselt on seda loetud peamiselt huvist teatri vastu suunatud kriitika lokaalsete põhjuste vastu. Nii nagu ka Tartu teatrikeelu puhul, on uurijad toetunud üldjoontes samadele allikatele, ent väikeste variatsioonidega nende valikus. Allikad esitavad omalt poolt jutustuse teatri tagakiusamisest koos põhjuste-ajenditega, mis tähendab seda, et käsitlustel ei ole Tartuga sarnast eesmärki rekonstrueerida sündmused laialipillutud infokildude valimise ja nende seostamise teel.

⁷⁴ Matthias Müller, *Die Entstehung neuer Freiräume Vergnügen und Geselligkeit in Stralsund und Reval im 18. Jahrhundert* (Greifswald: Böhlau-Verlag, 2018).

⁷⁵ Müller, sissejuhatus.

⁷⁶ Müller, 157.

⁷⁷ Eelmises viites nimetatutele lisaks: Wolfgang Lukas, „Das Liebhabertheater vor dem Parlament“, *Kotzebues Dramen: ein Lexikon*, toim Johannes Birgfeld, Julia Bohnengel, ja Alexander Košenina (Hannover: Wehrhahn, 2011), 139.

Selle asemel nopitakse Kotzebue tekstidest vastavalt uurimiseesmärgile välja relevantseid väiteid või jutustatakse teatri lugu lühendatud kujul edasi, iseloomustamaks tollaseid olusid ja probleeme. Asjaarmastajate teatri vastu suunatud pilkamistes ei nähta Tallinna 18. sajandi lõpu konservatiivset ja vähevalgustatud seltskonda arvestades midagi veidrat ega hämmastavat, kuid Kotzebue enda väiteid tagakiusamise põhjuste kohta ei peeta veenvaks. Küsitakse, et mis võis olla see „päris“ või „peamine“ põhjus, miks aadlikud või kõige mõjukamad kodanikupered teatrisõpradesse halvasti suhtusid, ning kõik kolm nimetatud autorit jõuavad järeldusele, et selleks peamiseks põhjuseks oli mure naiste – emade ja tütarde pärast, kes teatris kas oma aega raiskavad, iseloomu rikuvad või end kahtlaste meestega seovad.

Mille vastu pole seni õieti üldse huvi tuntud, on Kotzebue kaitsetaktika. Nendes samades allikates aga torkab vähemalt teoloogile teravalt silma, et Kotzebue on pidanud otstarbekaks ja vajalikuks rajada teatri kaitse suurel määral religioosse sisuga argumentidele ning et ta otsib kirja teel tuge ja kaitset Eestimaa vaimulikonnalt. See asjaolu tundub eriti Eesti teatriloo korratavate hinnangute taustal tähelepanuväärseks ning kergitab taas üles küsimuse kiriku ja teatri suhte kohta. Ka eelpool nimetatud Kotzebue-konverentsidel on viimasel ajal teemaks kerkinud Kotzebue usulised vaated.⁷⁸

3.5. Küsimused Riia linnateatri otstarbekuse kohta: allikad ja uurimisseis

Riia osas tuleb tõdeda, et baltisaksa teatriloo uurimisega on lätlased materjali küllusele vaatamata veel vähem tegeleda jõudnud kui eestlased Tallinnas ja Tartus ning Riia linnateatri ajalooga tutvumisel on käesolev töö ühe erandiga⁷⁹ saanud toetuda peamiselt varastele baltisaksa allikatele⁸⁰ ja tänastele baltisaksa päritolu⁸¹ uurijate tööle. Kuivõrd aga Riia teatriaaloost pole teada ühtegi markantset

⁷⁸ Sel teemal on ettekandeid pidanud Aira Vösa („August von Kotzebues theologische Positionen in seinem Literarischen Wochenblatt“, Berliin 2018) ja Tiina-Erika Friedenthal („Das Liebhabertheater vor dem Parlament“, Berliin 2018; „Wir wollen im Namen Gottes die Bühne öffnen“. Theologische Botschaft des jungen Kotzebues zu Tallinner Publikum“, Tallinn 2019).

⁷⁹ Ilona Breġe, *No Fītinghofa teātra līdz Vāgnerzālei: pirmā Rīgas Pilsētas teātra 210 gadu jubilejai veltīts izdevums = Vom Vietinghoff-Theater bis zum Wagner-Saal* (Rīgā: Latvijas Vācu Kultūras Inst., 1992); Ilona Breġe, *Teātris senajā Rīgā: vēstures fakti, vācu kultūra-skats pāri diviem gadsimtiem : Rīgas Pilsētas teātris (1782–1863)* (Rīgā: Zinātne, 1997).

⁸⁰ Friedrich Lacoste, „Zur Geschichte des Rigischen Theaters“, *Rigisches Theaterblatt*, 1815.

⁸¹ Heinrich Bosse, „The Establishment of the German Theater in Eighteenth Century Riga“, *Journal of Baltic Studies* 20, nr 3 (1989): 207–22; Hans Graubner, „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterchaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell)“, toim Norbert Angermann ja Klaus Neitmann, *Nordost-Archiv. Zeitschrift für*

teatrivaenulikkuse juhtumit, siis pole kasutatud sekundaarkirjanduses seda teemat puudutatud isegi mitte ääremärkuste korras. Kui Kotzebue ja Arvelius kurtsid ohtrasõnaliselt ja mitmetes tekstides tagakiusamise üle ning Tartu 19. sajandi alguse teatrielu peamiselt poleemikas seisneski, siis Vietinghoffi rajatud Riia linnateatri algusaastaid kajastavates allikates väljendatakse üldjuhul üksnes vaimustust ja tänulikkust.⁸² Ei ole teada, et teatrirahvas või publik oleks pidanud end kellegi ees kaitsma või et ükski instants oleks väljendanud tahtmist seda kuidagi takistada. Ometigi pärineb just Riias kõige pikem ja põhjalikum arutlus, kas uhke kohaliku teatri rajamine on ikka nii kiiduväärne tegu kui üldiselt eeldatud. Tekst ilmus kolm aastat pärast Riia linnateatri avamist ajakirjas *Patriotische Unterhaltungen* (1785) ja selle väljaandjaks ja autoriks oli Riia toomkooli rektor Karl Philipp Michael Snell (1753–1806).

Erinevates biograafilistes leksikonides antakse Snelli kohta üldjuhul 27 nime-tusest koosnev avaldatud kirjutiste loetelu ja lühike elulugu, mis kinnitab, et hessenlane Snell viibis ajavahemikus 1780–1787 Riias, oli seal ametis toomkooli rektorina ning läks siis tagasi kodumaale.⁸³ Tänapäevastes Eesti ja Läti kirjan-dusloo ning üldajaloo käsitlustes mainitakse Snelli enamasti mingi teate alli-kana⁸⁴ või siis näitena Saksamaalt 18. sajandil Baltimaadesse saabunud haritlase kohta.⁸⁵ Mõnes teatri- või kirjandusülevaates on kirjas, et ta on kirjutanud näi-dendi,⁸⁶ temast ei minda mööda 18. sajandi baltisaksa publitsistikast rääkides,

Regionalgeschichte, Von regionaler zu nationaler Identität. Beiträge zur Geschichte der Deutschen, Letten und Esten vom 13. bis zum 19. Jahrhundert, 1 (1998): 173–94.

⁸² Nt August Friedrich Wilhelm von Kersten, *Auszug aus dem tagebuch eines Russen auf seiner reise nach Riga* (Riga, 1783); Friedrich Lacoste, „Zur Geschichte des Rigischen Theaters“, *Rigisches Theaterblatt*, 1815; Reinhold Berens, *Geschichte der seit hundert und fünfzig Jahren in Riga einheimischen Familie Berens aus Rostock, nebst Beiträgen zur neuesten Geschichte der Stadt Riga*. (Riga: J.C.D. Müller, 1812), lk 65.

⁸³ Nt Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard Napiersky, toim, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*, kd 4, S-Z (Mitau: Steffenhagen, 1832), 223–4.

⁸⁴ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte* (München: C.H.Beck, 2005), 131; Mati Laur, „Kirik ja vaimulikkond“, *Eesti ajalugu*. IV, peatoimetaja Sulev Vahtre (Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003), 220.

⁸⁵ Ulrike Plath, *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands: Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850*, Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 11 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2011), 64.

⁸⁶ Näidendit reeglina vaid nimetatakse, aga selle olemasolust on piisanud, et Snelli isik oleks sisse kantud nt sellisesse teosesse nagu *Literarisches Handwörterbuch der verstorbenen deutscher Dichter: und zur schönen Literatur gehörenden Schriftsteller in Acht Zeitabschnitten, von 1137 bis 1824* (Leipzig: bei Wilhelm Lauffer, 1826). Jääb aga mulje, et nii 18. sajandil kui tänapäeval on näidendit lugenud väga vähesed. Lühikese sisukokkuvõtte teeb Ilona Breže: Ilona Breže, *Teātris senajā Rīgā: vēstures fakti, vācu kultūra--skats pāri diviem gadsimtiem: Rīgas Pilsētas teātris (1782–1863)* (Rīgā: Zinātne, 1997); siin nimetatakse näitemängu ilma autorile viitamata: Gottzmann ja

nimetades just ajakirja „Patriotische Unterhaltungen“.⁸⁷ Kõige enam paistab Snell püsivat Eesti- ja Liivimaa ajaloo veergudel oma kõige mahukama teosega „Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee“, mille Snell kirjutas juba pärast Baltimaadelt lahkumist Saksamaal.⁸⁸ Selles teoses räägib Snell pisut ka Riia teatrist. „Eesti biograafilise leksikoni“ erinevates väljaannetes on tunnustatud viimati mainitud teose tõetruudust eesti ja läti soost talupoegade olukorra kirjeldamisel, ent tema teiste kirjutiste kohta öeldakse, et neil „puudub püsivam väärtus“.⁸⁹ Baltisaksa ajalookäsitlustes on Snellist endast pikemalt juttu Riia toomkooli ajaloos⁹⁰ või seoses Katariina II asehalduskorra kehtestamisega 1783. aastal.⁹¹ Varasemates baltisaksa käsitlustes tehakse Snelli isiku ja eriti tema Riia lahkumise asjaolude kohta halvustavaid ja diskrediteerivaid märkusi,⁹² mis lähevad vastuollu teiste allikatega ja mille põhjendatus on uuemas baltisaksa uurimuses omakorda kriitilise pilgu alla seatud.⁹³ Snelli kui isiku vastu on põhjalikku ja empaatilist huvi tuntud tema kodumaal Hessenis – tähelepanuväärse hessenlasena tema enda kaasajal ja hiljem seoses piirkonna kooliajaloo.⁹⁴ Ühes uuemas saksa uurimuses Baltimaade ajaloo

Hörner, *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs*: I:49.

⁸⁷ Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819* (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004), 227.

⁸⁸ Karl Philip Michael Snell, *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee: Oder: Zuverlässige Nachrichten sowohl von Rußland überhaupt, als auch insonderheit von der natürlichen und politischen Verfassung, dem Handel, der Schifffahrt, der Lebensart, den Sitten und Gebräuchen, den Künsten und der Litteratur, dem Civil- und Militairwesen, und andern Merkwürdigkeiten von Livland, Esthland und Ingermannland* (Jena: Akad. Buchhandlung, 1794).

⁸⁹ Johan Köpp, Friedebert Tuglas, A. R. Cederberg, et al., toim, *Eesti Biograafilise Leksikoni*. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused = Academiae Societatis Historicae Scripta, Estonia 2 (Tartu: Loodus, 1926), 31.

⁹⁰ Nt Johann Heinrich Rudolph Neuendahl, „Materialien zur Chronik von Riga von 1783–1797,” in *Bürgerthum und Bürokratie: Vier Kapitel aus der neuesten livländischen Geschichte*, by Julius Wilhelm Albert von ECKARDT (Leipzig: Dunker & Humblot, 1870); Bernhard A. Hollander, *Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga* (Hannover-Döhren: H. v. Hirschheydt, 1980).

⁹¹ Graubner, „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterschaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell),” 173–93.

⁹² Hollanderi teoses, ning: Recke ja Napiersky, *Allgemeines schriftsteller- und gelehrten-lexikon*, kd 4, 222.

⁹³ Graubner, „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterschaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell),” 173–93. Lisaks on mõnedes saksa võrguandmebaasides liivimaaalaste hinnangulised väited välja jäetud (kas peab täpsustama?)

⁹⁴ Friedrich Wilhelm Strieder, *Grundlage zu einer hessischen Gelehrten und Schriftsteller Geschichte seit der Reformation bis auf gegenwärtige Zeiten*, 15 (Kassel, 1806); Wilhelm Diehl, „Des Rigaer Rektors und Butzbacher Pfarrers Karl Philipp Michael Snell Selbstbiographie. Mitgetheilt von Wilhelm Diehl,” *Beiträge zur hessischen Schul- und Universitätsgeschichte* Bd IV (Giessen 1918): 71jj.

teemal on leitud, et Snelli lühemad tekstid vajaksid uurimist.⁹⁵ 2012. aastal on ühes Hesseni kohta käivas kirjandusteaduslikus töös tehtud üleskutse kirjutada haridus- ja sotsiaälajalooline monograafia Hesseni õpetlastedünastia Snellide *kõikidest* liikmetest, viidates seejuures Karl Philipp Michael Snelli autobiograafiale kui heale allikale.⁹⁶ Snelli elu kohta on olemas kaks mahukamat allikat, mis heidavad valgust ka tema Riia aastatele. 1808. aastal on Kasseli õukonnabibliotekaar ja arhivaar Friedrich Wilhelm Strieder (1739–1815) hessenlastest haritlaste ja kirjanike biograafilise leksikoni detailses artiklis kirjeldanud Snelli Riia-perioodi kui armsa isamaa armsa poja odüsseiat võõrsile ja tagasi, peatudes nii tema mineku kui tuleku põhjustel-tagamaadel.⁹⁷ Teiseks suuremaks allikaks on Snelli enda aastatel 1786–1800 kirjutatud *Selbstbiographie*, milles 33-aastane rektor on suure armastusega kirjeldanud oma elu vanematekodus, mis kulges vendade-õdede, õpingute ja isa pastoritööga seotud kohustuste keskel, õpingu- ja tööaastaid Giessenis, abiellumist ja laste sündi, esimeste publikatsioonide avaldamist ning Riiga saabumist.⁹⁸ Autobiograafia kaudu saab kohati paremini teha järeldusi Snelli töekspidamiste ja enesetunde kohta tema Riia-aastate lõpupoolle kui elulooliste faktide kohta, ent viimaseid aitavad täpsustada ka 20. sajandi alguse väljaandja joonealused täiendused. Autobiograafia kirjutamist on Snell alustanud veidi pärast oma näitemängu ja kahe teatriteemalise arutluse kirjutamist, mis lubab eeldada, et selles kajastuvad meeleolud, hinnangud iseendale ja Riia linnale aitavad kaasa ka teatritekstide mõistmisele. Mis puutub Snelli avaldatud kirjutistesse, millest neli esimest ilmusid Giessenis, 16 Riias ning viis Saksamaa erinevates kohtades, siis üle poole neist on seotud gümnaasiumi rektori kohustusega kirjutada populaarteaduslikke artikleid vabalt valitud teemal ja suurem osa ülejäänud trükistest on samuti väikesemahulised kirjutised kõige erinevamatel teemadel.⁹⁹

1785. aastal ilmunud arutlus, kas Riia linn peaks kolm aastat tagasi pidulikult avatud teatriasutusega jätkama või mitte, on Tallinna ja Tartu poleemikatega võrreldes nii laiemale avalikkusele kui erialakirjanduses praktiliselt tundmatu.

⁹⁵ Erich Donnert, *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland: Livland, Estland und Kurland im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008), lk 175–178.

⁹⁶ Robert Seidel, *Literarische Kommunikation im Territorialstaat: Funktionszusammenhänge des Literaturbetriebs in Hessen-Darmstadt zur Zeit der Spätaufklärung* (Tübingen: M. Niemeyer, 2003), 64.

⁹⁷ Strieder, *Grundlage zu einer hessischen gelehrten und schriftsteller geschichte seit der reformation bis auf gegenwärtige zeiten*, 41–54.

⁹⁸ Wilhelm Diehl, „Des Rigaer Rektors und Butzbacher Pfarrers Karl Philipp Michael Snell Selbstbiographie. Mitgetheilt von Wilhelm Diehl“, *Beiträge zur hessischen Schul- und Universitätsgeschichte* Bd IV (Giessen 1918): 56–79.

⁹⁹ 2018. juunikuu seisuga oli Snelli tekstide seast 5 digiteeritud, WorldCat andmebaasis kajastusid kõik Saksamaal ilmunud tekstid, osad Riias ilmunud trükised olid leitud Läti rahvusraamatukogu digikataloogist, teised ainult *Kopkatalogs* paberväljaande ja paberkartoteegi abil.

Ajakirja mainitakse küll alati seoses Baltimaade ajakirjandusega ning mõnes kohas on lühidalt kirjeldatud ka kõnealuse numbri sisu, ent teksti enda vastu pole käesoleva töö autorile teadaolevalt seni uurimishuvi tuntud. Sama kehtib ka näitemängu „Jalused“¹⁰⁰ ja teksti „Näitemängude moraalsest väärtusest“ (*Von dem moralischen Werth des Schauspiels*, 1784)¹⁰¹ kohta.¹⁰² Kui Kotzebue kaitses end teda kohati isiklikult ründavate laimajate vastu ja Tartu dokumentide napp sisu võimaldab neis esitatud väidete põhjendusi ja tõendusi üksnes oletada, siis Riia tekstid on ainsad, mis esitatakse vähemalt idee poolest „erapooletu kõrvalseisja“ vaatevinklist ning millel on nii seisukohtade põhjendamise ja selgitamise soov kui ka intellektuaalse tõsiseltvõetavuse ambitsioon.

Eesti- ja Liivimaa kultuuri- ja haridusloos on niisiis oldud teadlik teatrivaenulikkuse olemasolust, üksikud konkreetset juhtumid on leidnud järjepidevalt äramärkimist ning kahte konkreetset juhtumit on mingil määral ka uuritud. Tegemist on nähtusega, mis äratas tänasest perspektiivist hämmastust ja huvi, ent mille põhjused ja tagamaad on jäänud suures osas mõistetamatuks. Osalt on see tingitud seniste väheste uurimuste taotlustest. Rida Eestimaa pinnal toimunud väiksemaid juhtumeid on teatrilukku toodud ilmse eesmärgiga esitada kiriku reaktsoonilisuse esiletoomiseks kohalikku näitematerjali ka teatrikunsti valdkonnast ning ka kõikide teiste käsitluste eesmärk on olnud midagi muud kui teatrivaenulikkuse enda uurimine. Teatriuurija huviobjekt on olnud ikkagi teater, mitte vaenulikkus selle vastu; ajaloolased on pidanud enda ülesandeks mitte haarata ideed, vaid taastada sündmustik, ühendades faktilised andmed enam või vähem kindlate kausaalsete seostega. Tallinna ja Tartu osas on senises uurimuses välja kujunenud ka enam-vähem selgepiiriline allikabaas, millele toetuda. Käesolevas töös arvestatakse kogu seda allikabaasi, ent kuivõrd töö huviobjektiks on senises uurimistöös puudulikuks jäänud põhjused ja tagamaad, siis on fookus seatud neile tekstidele või tekstiosadele, kus eksplitsiitselt kaalutakse argumente selles linnas asuva teatri poolt ja vastu. Riias on selleks 1785. aastal ilmunud ajakiri „Patriotische Unterhaltungen“, Tallinnas Kotzebue kirjutanud ja lavastanud ühevaatuseline näitemäng „Das Liebhabertheater vor dem Parlament“ aastast 1786 koos Kotzebue 1788. aastal ilmunud kogumikus sellega ühendatud uudislooga ning TÜ ja Tartu rae dokumentide seas on keskendutud neile, kus leidub sisulisi argumente.

¹⁰⁰ *Die Sporen*; ein pädagogisches Trauerspiel in drey Aufzügen (Riga 1785)

¹⁰¹ Karl Philip Michael Snell, *Von dem moralischen Werth des Schauspiels. Eine Einladungsschrift an das verehrungswürdige Publicum, zur Besuchung der feierlichen Dimissions- und Redehandlung in der hiesigen Stadt-Domschule den 18ten April 1784 Nachmittags um zwey Uhr* (Riga: Gottlob Christian Frölich, 1784). Pooles ulatuses on tekst avaldatud ka siin: Johann Christian Friedrich Dietz, *Beiträge zum Theater, zur Musik und der unterhaltenden Lektüre überhaupt* (Stendal: Franzen und Grosse, 1785).

¹⁰² „Patriotische Unterhaltungen“ on tänaseks päevaks digitaliseeritud, ent Snelli näitemängule ja teisele teatrikäsitlusele „Näitemängude moraalsest väärtusest“ (*Von dem moralischen Werth des Schauspiels*, 1784) pääses 2018. aasta juunikuu seisuga ligi üksnes Riia Rahvusarhiivi kataloogi (Kopkatalogs) trükiväljaande ja kartoteek-kataloogi abil.

4. Töö eesmärgid ja meetod

Käesoleva doktoritöö keskne eesmärk on teatrivaenulikkuse kui nähtuse avamine sellisel viisil, nagu see tuleb esile 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses Eesti- ja Liivimaa kolmes suuremas keskses, kus parajasti rajatakse või tahetakse rajada püsivalt tegutsevaid teatreid. Antud perioodi arusaamade uurimise teeb võimalikuks asjaolu, et samast ajast ja kohtadest pärinevad ajakirjanduslikud, ilukirjanduslikud ja dokumentaalsed materjalid, mida ühendab küsimus: kas selles linnas etendusi andev, rajatud või rajada kavatsetav teater tuleks linna lubada, alles jätta või sealt välja heita. Töö tulemusena peaks vähemalt selle kohaliku teatriloo jaoks pöördelise tähtsusega ajaperioodi osas olema selge, milliseid probleeme inimesed reaalselt Eesti- ja Liivimaal teatriga seostasid ning milliste ühiskonnagruppide, tegevusvaldkondade ja väärtustega olid need probleemid seotud.

Kuivõrd senises uurimistöös on teatrivastaseid sõnavõtte uuritud üksnes kohaliku juhtumina, siis tuuakse käesolevas töös esile, kuidas enam-vähem samal ajal kerkib kolmes linnas, mis on väga erinevad, esile teatrivastane kriitika. Sel ajahetkel aktualiseeruvad neis linnades väga erinevad teatrivormid: küsitava kvaliteediga rändteater, kohalike asjaarmastajate teater ning heatasemeline professionaalne linnateater. Töö eesmärk ei ole rekonstrueerida Tallinna, Tartu ja Riia sündmustikke ega neid linna omavahel otseselt ka võrrelda. Kolme linna käsitletakse kui ühe kultuurivälja erinevaid punkte ja ühtset diskussiooniruumi, kus teatrivastatus on võtnud erinevaid vorme, andes seeläbi võimaluse nähtuse mitmekülgsuseks avamiseks. Mitmekülgsusele aitab kaasa seegi, et ka alustekstides lähenetakse probleemile erinevatest perspektiividest ja väga erinevaid meediasid kasutades. Doktoritöö eesmärgiseades on juhitud veendumusest, et olemaolevat allikabaasi arvestades ei ole üheski linnas esile kerkinud poleemikast võimalik aru saada teistes linnades kõneldavat kaasamata. Iga teksti tuleb selle mõistmiseks lugeda selle kirjutamise kontekstis, ent ühes linnas tekkinud diskussioon aitab mõista ka teistes linnades esile kerkinud probleeme. Töö käigus kogunev võrdlusmaterjal linnade ja tekstide kohta on käesoleva töö seisukohast kõrvalsaaduseks ja peamiseks eesmärgiks on mõista nähtust kui sellist. Sel määral, kui seda on tarvis kohalikust mõtlemisest aru saamiseks, vaadatakse ka teisi juhtumeid kaugemal asuvates linnades ning tutvutakse diskussioonidega laiemas relevantsses kultuuriruumis. Lisaks ülalmainitule on tööl ka kolm väiksemat eesmärki: 1) anda senisest tõenduspõhisem ettekujutus teatrivaenulikkuse juhtumitest Eesti teatriloo ning võimalust mööda selgitada kiriku ja kristliku usu rolli selles; 2) anda senisest oluliselt veenvam vastus kummastavale küsimusele teatrikeelu kohta Tartu ülikooli ajaloos; 3) selgitada linna ja selles asuva teatri eripärade seost seal puhkeva diskussiooniga teatri üle ning tutvustada ka selle diskussiooni toimumise kanaleid ja viise.

Töö teiseks suuremaks kõrvalsaaduseks on Tartu teatrikeelu sündmustiku uus rekonstruktsioon. Et teatrikeelu kohta käivate dokumentide seast ei moodusta ükski teistest eraldatuna piisavalt sisutihedat tervikut, tuli „alustekstiks“

võtta dokumentidele toetuv rekonstruktsioon. Käesoleva töö eesmärgke silmas pidades tuli see suures osas uuesti teha, sest töö käigus selgus, et teemaga varem tegelenud uurijad olid tutvunud erinevate kaustadega, valinud neist välja erinevaid sõnavõtte ning pööranud vähe tähelepanu nn sisulistele argumentidele teatri vastu. Samuti on selge, et uurija perspektiivil on oma roll ka (lünklike) andmete ühendamisel sidusaks looks ning erinevate uurijate ülevaateid dokumentide sisu kohta on põhjust kohelda tõlgendustena. Sel põhjusel vaadati 1804. ja 1809. aasta dokumendid uuesti üle ning lisati senisesse uurimisseisu mitmeid korrektuure ja olulisi täiendusi. Venemaa arhiivimaterjalide osas toetub rekonstruktsioon Kampuse ja Salupere versioonides leiduvatele tsitaatidele.¹⁰³ Et 1812. aasta sündmused näisid keerlevat nii selgelt üksnes küsimuste ümber, kes, kas, millega ja kuivõrd 25. augusti õhtul teatris korda rikkus, ei ole selle aasta dokumentidesse 1804. ja 1809. aastatega võrdsel määral uuesti süvenetud, vaid kasutatud ka Salupere poolt läinud sajandi lõpus tehtud tööd.¹⁰⁴ Uus rekonstruktsioon on esitatud käesoleva töö lisana.

Töö fookuses on mõista ideid ja inimeste mõtlemist vaadeldaval perioodil, sest just see osa on senises uurimistöös saavutamata jäänud. Mida inimesed mõtlesid neid sõnu öeldes, neid tekste kirjutades, neid tegusid tehes? Kuidas need tekstid tekkisid? Mida need tekstid tähendavad? Me ei saa täna toona kirjutatud tekstidest enam aru ilma, et võtaksime arvesse ajaloolist konteksti, toonast ideede ringlust, vastavat poleemikat mujal Euroopas, eriti aga Saksa kultuuriruumis.

Kuidas nendele küsimustele kõige paremini vastata? Tartu teatrikeelu puhul ei ole kasvavalt detailne sündmustiku rekonstrueerimine saanud viia lähemale sündmuste sisemise loogika tabamisele, kui uurija ise on endiselt jäänud 20. või 21. sajandisse ja lähtunud veendumusest, et mõistlik inimene ei saa tahta teatri keelamist ülikooli pärast. Mülleri töö teatripeatükk näitab, et Kotzebue filtri läbi teatril esitatud etteheidete kategoriseerimine ja kategooriate kommenteerimine sekundaarkirjanduse põhjal aitab küll mõnevõrra edasi, aga on siiski ebapiisav toomaks esile midagi enam kui see, mis on juba kirjas kasutatud sekundaarkirjanduses. Tundub, et teksti lugemine tänase teadmise valguses ei saa põhimõtteliselt esile tuua midagi, mis võiks muuta täna teadmist. Paremaid võimalusi näib pakkuvat käsitletava teksti asetamine autori tervikloomingu ja ka autori eluloo konteksti, sest tõsiseltvõetava inimese kummastava käitumise ajendid peavad olema kooskõlas tema ülejäänud isiku ja tegevusega ning uurija isiklikele arusaamadetele ja sekundaarkirjandusele võidakse nii lihtsamini esitada väljakutseid.¹⁰⁵ Isikupõhise lähenemise varjukülge võib aga olla see, et ühe

¹⁰³ Evald Kampus, „Von den Beziehungen der Universität Dorpat/Tartu zum Theater in den Jahren 1803–1812“, *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*, toim Laurence Kitching, kd I, Thalia Germanica: (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997), 29–44.

¹⁰⁴ Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, 204–15.

¹⁰⁵ Sellest räägib Salumets: Thomas Salumets, „Friedrich Maximilian Klinger Tartu ülikooli kuraatorina aastatel 1803–1816: Klinger haridusprogramm, opositsioon ja

inimese isiklik arusaam omandab ebaproportsionaalselt suure rolli, mistõttu sündmustiku kõik ülejäänud tegelased võivad taanduda vaid teiste tahte järgijateks, nagu nt Sturmi magistritöös, kus TÜ professorid olid teatrikeelu poolt üksnes suurest austusest Parroti vastu. Samamoodi on Kotzebuele keskendunud uurijad kipunud taandama kogu teatri vastu suunatud kriitikat suhtumisele Kotzebue isikusse. Sobiva meetodi ja töö ülesehituse valikul on käesolevas töös lähtutud vajadusest leida alternatiivne lähenemisviis, mis ületaks vähemalt osaliselt nimetatud puudused.

Juba töö varajases etapis kujunes käesoleva töö autori metodoloogiliseks põhimõtteks võtta teatrivastasust tõsiselt, uurides selle mõtteloolisi tagamaid. Uurijalt nõuab see eelkõige arusaamist, et suurema selguse loomiseks teatrivastasuse küsimuses tuleb kõigepealt lahti lasta tänastest ettekujutustest selle kohta, kelle või millega on teatrivastasus seotud ja milliste väärtuste või omadustega see ühte komplekti kuulub.¹⁰⁶ Seega tuli valida meetod, mis võimaldaks minimeerida uurija eelhoiakute rolli ja pääseda võimalikult lähedale ajastu mõtlemisele.

Arusaam sellise lähenemise vajalikkusest tuli niisiis ühelt poolt uurimisseisu vajakajäämistest, ent teiselt poolt kindlasti ka töö autori väljaõppest luterliku teoloogina. On täiesti kaheldamatu, et piibliteaduste uurimisobjekt – pühakirjatekstid – avanevad tänasele lugejale hoopis teisiti kui oma tekkeajal tänase Palestiina aladel 3200 kuni 2000 aastat tagasi. Viimase kahe sajandi jooksul on luterliku teoloogia jaoks olnud enesestmõistetav, et mingi piibliteksti tähenduse ja sõnumi üle saab arutleda alles pärast seda, kui võimalikult hästi on selgeks tehtud, miks, millal ja kuidas see tekst üldse tekkis ja kuidas sellest võisid aru saada teksti toonased adressaadid.¹⁰⁷ Kui tahta mõista teksti, n-ö tungida kirjutaja, aga ka adressaadi pähe ja südamesse, siis on oluline suhtuda metoodilise kahtlusega iseenda eeldustesse ja arvamustesse selle kohta, mida see tekst öelda tahab. Piibli puhul on enamasti vältimatu, et tekst saab eksegeesi tulemusel väga erineva tähenduse võrreldes sellega, kuidas seda mõistab inimene, kes konkreetse kirjakoha ajaloolist konteksti ei tunne. Ka korduv lugemine ei tähenda veel mõistmist, ent kuivõrd pühakirja õigesti mõistmine on vähemalt luterliku teoloogia seisukohast kõige olulisem küsimus üldse, siis on selle teksti usaldusväärseks ehk võimalikult tõepärase ja mitmekülgse mõistmise saavutamiseks välja töötatud terve hulk meetodeid. Kõige olulisemaks peetakse

raskused“, *Mõju mõnu*, tõlk Vahur Aabrams, *Studia litteraria Estonica* 14 (Tartu, 2014).

¹⁰⁶ Esimese tööaasta järel kirjutatud artiklis ei hinnanud käesoleva töö autor – tänasest perspektiivist vaadatuna – vaatlusaluse teksti autori intensioone adekvaatselt, olles kinni samades tänastes eeldustes ja hinnangutes, mida siinkohal kritiseeritakse. Tiina-Erika Friedenthal, „Näitemängude tühisusest ja hädavajalikkusest Riias 18. sajandi lõpul“, *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae* 21 (28), nr Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis (2014): 161–92.

¹⁰⁷ Piibliteaduste eesmärkide ja meetodite kohta lähemalt: Urmas Nõmmik ja Randar Tasmuth, *Sissejuhatas eksegeetikasse: meetodiõpik tudengitele ja kiriku töötajatele*, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised 14 (Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2006), 14.

neist üldjuhul endiselt 19. ja 20. sajandi jooksul välja kujunenud ajaloolis-kriitilist uurimismeetodit ehk eksegeesi, mille põhiliste meetodite hulka kuuluvad tekstikriitika, kirjanduskriitika, vormikriitika ja redaktsioonikriitika.¹⁰⁸ Eksegeetika toetub paljude teiste teaduste andmetele ja kasutab üldisi teadusliku uurimistöö meetodeid, pürgides tekstide loomuliku tõlgendamise poole, lähtumata dogmaatilistest veendumustest, konfessionaalsetest tõekspidamistest või isiklikust usust. Hermeneutika ehk siis teksti tõlgendamisega seotud küsimused seonduvad eksegeesiga algusest peale, sest tekst ei vasta lugeja küsimustele mitte otseselt. Eksegeesija peab endale selgelt teadvustama, et lugeja ja teksti vahel on keele (või keelekasutuse) erinevustest ning teksti kaasaja ja lugeja kaasaja erinevustest tekkinud tühimik, teksti mõistmist mõjutavad ka subjektiivsed tegurid nagu isiklik taust ja kultuuriline asukoht, aga ka inimese hoiak teksti suhtes.¹⁰⁹

Piibliteksti kui pika aja jooksul tekkinud-kirjapandud-täiendatud-ümbekirjutatud-ümbertõlgendatud teksti eripärad kirjutavad ette meetodikaanon, ent piiblitekstide suured erinevused ja uurija kitsamad eesmärgid nõuavad igal juhul loomingulist lähenemist ja võimalikult varases etapis lähtumist teksti iseärasusest, et lisada uusi meetodeid või jätta tahaplaanile mõnd kaanonisse kuuluvat meetodit.¹¹⁰ Üldistatult võib öelda, et ajaloolis-kriitilisel meetodil perikoopi¹¹¹ eksegeesides läheneb teoloog sellele esimeses järgus keele ja žanri tasandil, süüvides mõistete ja sõnade päritolusse ja tähendusevarjunditesse, küsides kasutatava žanri *Sitz im Leben*'i¹¹² järele. Sealt liigub ta sammhaaval edasi isikute, paikade ja kontseptsioonide kohta käivatesse ajalooteadmistesse, arvestab perikoobi asukohta tekstikorpuses, küsib võimaliku autori ja adressaadi kohta, kuni asub alles töö viimastes etappides teksti sisu juurde ning hakkab tegema järeldusi perikoobi sõnumi kohta selle algsele sihtrühmale.

Selle eksegeetilise tööriistakomplekti ümber kohandamisel näitemängu plusse ja miinuseid vaagivatele tekstidele tuleb sealt põhimõtteliselt välja jätta üksnes õpetuslikud aksioomid ning piiblieksegeesi ajendav usuline eeldus selle kohta, et see konkreetne tekst on Jumala eriline vahend inimese kõnetamiseks. Ent alles tuleb jätta alushoiak, mille kohaselt tuleb teksti võtta tõsiselt, mis kokkuvõttes tähendab seda, et tekstile tuleb anda kõik võimalused enese

¹⁰⁸ Nõmmik ja Tasmuth, 15.

¹⁰⁹ Nõmmik ja Tasmuth, 21.

¹¹⁰ Nõmmik ja Tasmuth, 22–23.

¹¹¹ Perikoop on jumalateenistusel ettelõetav ja harilikult jutluse aluseks võetav piiblikoht.

¹¹² Tuntud vormilooline erialatermin, mille võttis kasutusele 19. sajandi lõpus Göttingenis rajatud religiooniajalooline koolkond, ent mida kasutatakse ka väljaspool luterlikku teoloogiat. *Sitz im Leben* kirjeldab seda oletatavat situatsiooni, kus tekst algselt koostati, sealhulgas põhjuseid, miks seda tehti. Teksti mõistmiseks tuleb seda tõlgendada arvestada teksti *Sitz im Leben*'it. Marlis Gielen, „Sitz im Leben“, *Lexikon für Theologie und Kirche*, toim Walter Kasper ja Michael Buchberger (Freiburg im Breisgau [jt]: Herder, 2017).

kõnetamiseks tema enda tingimustel ning olla valmis ilmnevateks ootamusteks, mis võivad uurijalt nõuda tema seniste arusaamade revideerimist.

Käesoleva töö teema ja küsimused puutuvad ühekorraga mitmetesse erinevatesse valdkondadesse – kultuurilugu, teatrilugu, ajalugu, hariduslugu, kirikulugu, kirjanduslugu, majandusajalugu, meediaajalugu – ent kõige selgemalt kuuluvad need ideeajaloo ja intellektuaalajaloo alla. Töö küsimus on seega interdistsiplinaarne, ent sellele lähenetakse teoloogile omasel viisil: luges teksti selle ajaloolises kontekstis.

4.1. Interdistsiplinaarsus

Kui küsimine piibliteksti ajaloolise konteksti järele kuulub spetsiifiliselt teoloogia valda, siis niisama lihtne ei ole öelda, millise teadusvaldkonna amplituudisse kuulub küsimus selle kohta, mispärast võidi tahta teatrit takistada ja selle tegutsemisõigust kahtluse alla seada. Eestis on selle küsimusega kokku puutunud ja mingil määral ka tegelenud teatriloolased ja ajaloolased, lisaks üks saksa filoloog ja üks haridusloolane, nüüd siis ka üks teoloog. Mingil kombel on teater või selle vastasus puudutanud kõiki neid valdkondi ning erialade rida võiks ilmselt veelgi mitmekesistuda, nagu seda on tähele pannud ka varasemad uurijad:

Teatrivaenulikkus kui vastumeelsus fiktsionaalse rollimängu vastu on niisama vana kui rollimäng ise, ent see tunne ei lase end oma erinevate põhjenduste ja seostatusega igas konkreetsetes ühiskondlikus kontekstis üldistavalt ära seletada. See ilmneb niisiis äärmiselt kompleksse fenomenina, mis võib olla kõige erinevamate uurimisdistsipliinide uurimisobjektiks: vaimu- ja kultuurilugu, kirjandus- ja teatriteadus, teoloogia, õigusajalugu, ühiskonnalugu. Mis esimesel pilgul jätab mulje kui kõrvaline teema, osutub süvenemisel üheks inimese põhiprobleemiks ja kultuurimuutuse kirjeldamiseks sobivaks paradigmaks.¹¹³

Võib niisiis öelda, et teatrivastatus kui idee on sobilik uurimisobjekt 20. sajandi keskel Inglismaal väljakujunenud ideeajaloole (*History of Ideas*) või samal ajal Prantsusmaal arendatud mentaliteediajaloole või Saksamaal tekkinud kultuuriajaloole (*Kulturgeschichte*) ja mõisteloole (*Begriffsgeschichte*) ning mõned aastakümned hiljem Inglismaal levima hakanud ja tänasel päeval väga elujõulisele intellektuaalajaloole. Kui ideeajaloo fookuses oli alguses eeskätt poliitilise mõtte tekkimine, kujunemine ja muutumine ajaloos, siis intellektuaalajaloolise või mõtteloolise käsitluse eesmärk on uurida võimalikku mõtlemist mingil teemal mingis paigas mingil ajaperioodil. Kõik need käsitlusviisid lähtuvad eeldusest, et mõtlemist ei saa distsipliinide vahel ära jaotada ning toetuvad põhimõtteliselt koostööle erinevate erialade vahel, otsides oma uurimisküsimustele vastuseid

¹¹³ Brunnschweiler, Johann Jakob Breitingers „Bedencken von Comoedien oder Spilen“, 101.

erinevate distsipliinide kokkupuutes. Eesmärk on läheneda mitte distsipliinivaid küsimusekeskselt, vastavalt teema eripäradele, võttes appi need erialad ja need meetodid, mis pakuvad võimalusi küsimusele vastamiseks. Nendest eeldustest lähtus ka Brunnschweiler, kes kirjutas 1989. aastal teatrivastase kriitika senise uurimise kohta ülevaadet koostades: „Niipalju on selge, et teatrivaenulikkuse uurimine nõuab interdistsiplinaarset kontakti ja parajat hulka metodoloogilist fantaasiat“.¹¹⁴

Filosoofiliselt kannab kirjeldatud eksegeetilist vaimsust Edmund Husserli poolt 20. sajandi alguses välja töötatud fenomenoloogiline kirjeldus, mille eesmärgiks on mõista objekti nii, nagu see on, metoodiliselt sulustades esmalt uurija teadmised, püüdmaks näha uuritavat võimalikult eelhoiakuvabalt.¹¹⁵ Saanud niiviisi esimese kogemuse uuritavast, liigutakse edasi tähenduse, mõistmise ja „tõlgitsustoimetuse“ poole, mille metodoloogiliseks aluseks saab hermeneutiline ring ja mille seletusprintsipiina võttis juba 19. sajandi alguses kasutusele teoloog Friedrich Schleiermacher.¹¹⁶ Hermeneutiline ring püüdleb mingisuguse üksiknähtuse mõistmise poole selle erinevaid kontekstikihte arvesse võttes, liikudes esiteks objektilt selle lähimale – nii füüsilisele kui vaimsele – ruumile ja sealt tagasi objekti juurde, olles saavutanud vajaliku tausta objektiga edasi tegelemiseks.¹¹⁷ Iga järgnev ring püüab mõneti hõlmata eelnevaid ning tagasi tulla uuritava objekti juurde, täpsustades ja nüansseerides uurimise all oleva objekti (teksti) tähendust. Niiviisi muutub kasutatud lähenemine metoodiliselt „sissejuhatuses“ – kõigepealt teksti endasse, siis käsitletavatesse teemadesse, siis kultuurilisse konteksti ja ajastu vaimu. Selliselt on käesolev töö vormiliselt jaotatud teksti ümber keerlevateks ringideks, ringid saavad alguse ühtmoodi, aga lähevad edasi vastavalt tekstis endas antud teeviitadele ja märksõnadele.

Hermeneutilisel meetodil on see omadus, et kui seda kasutada mingi teksti ja selle kaudu mingi fenomeni paremaks mõistmiseks ehk teisisõnu avamiseks, siis puudub uurimistööl objektiivselt määratletav lõpp-punkt. Teksti pakutavaid vihjeid mööda saab jääda igavesti edasi liikuma ning tekst ja selle kaudu uuritav fenomen aina jätkaksid avanemist, muutudes üha „kihilisemaks“ ja tähendusrikkamaks. Kui soovida seda protsessi siiski mingil hetkel nii ajas kui ruumis peatada, siis ei saa jääda lootma vihjete ja teema täielikule ammendumisele ning uurija peab leppima sellega, et paneb edasihargnemisele ise punkti. Sel põhjusel ei saa ka käesoleva töö autor väita, et ta on ära kasutanud vaatlusaluste tekstide

¹¹⁴ Brunnschweiler, 104.

¹¹⁵ Vt nt Ülo Matjus, „Edmund Husserl Descartes'i teil“, *Akadeemia* 8 (1993), 1571–1603; *Filosoofilise hermeneutika klassikat: F.D.E. Schleiermacher, Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer*, koost ja tõlk Andrus Tool (Ilmamaa: Avatud Eesti Fond, 1997).

¹¹⁶ Peter Szondi, *Introduction to Literary Hermeneutics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

¹¹⁷ Jean Grondin, „The Hermeneutical Circle,“ *A Companion to Hermeneutics* (Somerset: John Wiley & Sons, Ltd, 2015), 299–305.

kogu potentsiaali ning lasknud neil teatrivaenulikkuse küsimuses kõik ära öelda. Autori kui uurija ülesanne oli seada tekstide lugemisele konkreetsed tööeesmärgid ja neid silmas pidades teha algusest peale järgitavate vihjete osas valikuid. Nii on iga vaadeldava alusteksti puhul otsustatud keskenduda ühele teemale, mis tööprotsessi käigus esile kerkis, ning langetada valikuid kindlaksmääratud fookusest lähtudes. Kuivõrd töö eesmärgiks on nähtuse mõistmine selle erinevates avaldumisvormides, võimaldas fookuse kindlaksmääramine vältida samade teemade kordumist ning süveneda igas linnas erinevasse küsimusesse.

Meetodi rakendamise käigus tekivad küsimused – kasutatavad sõnad vajavad selgitamist, jutuks tulevad isikud identifitseerimist, jne – ning sel moel lisandub konkreetsete teatritega otseselt seotud allikatele veel hulk teisi, mille ülesanne on aidata kaasa põhiallikate sisu mõistmisele. Laiema konteksti arvestamiseks on töösse kaasatud ka teiste linnade teatrisündmusi ja nendega seotud tekste, mille valikul on lähtutud töö meetodi poolt ettekirjutatud võimalustest. Nagu sissejuhatuse alguses juba öeldud, on 18. sajandi teise poole Saksamaalt säilinud väga palju selliseid tekste, kus arutatakse argumente teatri poolt ja vastu, mille hulgast pääsesid valikusse ainult need isikud, linnad ja konfliktid, mille juurde töö alustekstid enam või vähem otseselt juhatasid.

4.2. Valikute ja kompetentsipiiride teadvustamine meetodit kasutades

Ideaaljuhul valdaks meetodi kasutaja muidugi kõikide teadmisvaldkondade baasteadmisi ja orienteeruks neis kasutatavates mõistetes, alustekstides ja tähtsamates sekundaarkirjanduses, reaalsuses satub aga ka kõige ulatuslikumate teadmistega uurija paratamatult teadmis- ja uurimisvaldkondade territooriumile, mille jaoks tal puudub erialane ettevalmistus. Oma kompetentsipiiride teadvustamine ja nendega arvestamine on meetodi tulemusliku kasutamise tingimuseks. Kuigi teoloogia on ajalooliselt kunsti ja kirjandusega tugevalt seotud ning seega ei kujutanud ka saksa kunsti- ja kirjandusmaastik endast täiesti võõrast maad, oli töö autori jaoks keeruline hakata korralikult orienteeruma kunsti-, kirjandus- ja teatriteaduste kategooriates ja kontseptsioonides. Seega oli – lisaks mahuliste kaalutlustele – enda vastavate teadmiste pinnapealsuse teadvustamine põhjuseks, miks on töös teadlikult hoidutud kaasa rääkimast draamateoste või teatrietenduste ja näitlejate esteetilise kvaliteedi küsimustes ning võimalusel loobutud teatrite repertuaari, lavastusvõtete jms kirjeldamisest, määratlemisest ja kommenteerimisest. Selle kohta niisiis, mis laval reaalset toimust, saab käesolevast tööst enamjaolt lugeda üksnes kõige üldisemaid viiteid, sellal kui suurt tähelepanu on pööratud sellele, mida taheti, usuti, loodeti ja kardeti laval näha ja kuulda ning milline arvati olevat nähtu-kuuldu mõju erinevatele inimrühmadele. Samamoodi pidi töö autor tunnistama oma kompetentsipiire ühiskonna- ja majandusteooriate käsitlemisel, mille tundmist

nõudis eelkõige esimese peatüki allikmaterjal. Kuivõrd sellest täielikult hoiduda ei saanud, jääb töö autoril üle loota, et ta jäi näiteks kameralismi tutvustades piisavalt diskreetseks, seades eesmärgiks eelkõige tähelepanu juhtimise kameralistlike käsitluste rollile selle teema puhul.

5. Töö ülesehitus

Vastavalt meetodile on töö lähtepunktiks kolm teksti, mille kaudu ligine takse töö fookuses olevale probleemile – teatrivaenulikkus Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses. Need kolm teksti pärinevad kolmest Eesti- ja Liivimaa suuremast keskusest, käsitlevad erinevat sorti teatreid ja teevad seda väga erineval moel. Võimaldamaks igaühel neist esile tulla võimalikult suurel määral nii, nagu nad seda tegid oma kirjapanemise/ilmumise ajal, on töö jaotatud kolmeks peatükiks, millest igaüks alustab ühtmoodi teksti füüsilisest olemasolust ning liigub sealt teksti ja selle kandja enda poolt osundatud võimalusi kasutades sammhaaval edasi. Peatükkide järjestus on kronoloogiline: esimesena rajati Riia linnateater (1782) ja kõige esimesena ilmus ka Riia näitemängude poolt ja vastu arutlev tekst (1785); järgmisena rajati Tallinnas asjaarmastajate teater (1784), lavastati näitemäng teatrist kohtujärje ees (1786) ja koostati peatüki aluseks olev terviktekst (1788); viimasena käsitletakse Tartu teatrikeeldu, mis kerkib päevakorda seoses Tartu ülikooli taasavamisega 1802. aastal. Töö aluseks olevad kolmest linnast pärinevad kolm teksti määravad ära töö ajalised ja ruumilised piirid. Uurimise all on Riia linn aastatel 1784 ja 1785, Tallinna linn aastatel 1784–1788, Tartu linn aastatel 1802–1812. Üheski linnas ei minda edasi ajapunkti, mil kõnealune tekst ilmus, kuigi võidakse vajadusel viidata käsitletavate isikute tagasisivaatavatele tekstidele ning lühidalt mainida järgnevaid sündmusi. See-eest minnakse sageli ajas tagasi ning selgitatakse teid ja viise, kuidas mingi isik, mõiste või arusaam jõudis vaadeldavasse ajapunkti. Sama võib öelda ruumiliste piiride kohta. Vaatluse all on Riia, Tallinn ja Tartu ning neist minnakse kaugemale üksnes määral, mis on vajalik nendes linnades toimuva teatripoleemika mõistmiseks. Nagu selgub, on see vajalik üsna suurel määral, ent kõige rangemas mõttes käivad töö järeldused üksnes nimetatud kolme linna kohta nimetatud ajal.

Otse 21. sajandist 18. sajandi allikteksti sisu kallale asudes on raske isegi märgata kõiki neid aluseeldusi, mis 21. sajandist kaasa on võetud. Sel põhjusel lähtub töö ülesehitus vajadusest lugejat algusest peale „tagasi hoida“ ehk „eelhäälestada“, sundides kõigepealt allikteksti füüsiliselt kätte võtma, esitama küsimusi sisu edasiandmiseks valitud vormi kohta ja mõtisklema vormiga kokku käiva pealkirja võimaliku sõnumi üle. Meetodi poolt järjekindlalt ja süstemaatiliselt „tagasi hoituna“ on eesmärgiks valmistada ette ajastukohane eelduste ja väärtuste pinnas, millel tekstides esitatud arusaamad ja väited saaksid avaneda oma loomise kontekstis. Monograafia vorm võimaldab laiemalt

lahti kirjutada sellise mõistmishorisoni ja peatuda mitte ainult küsimusel, kui levinud oli debatt teatri kasulikkuse-kahjulikkuse üle 18. ja 19. sajandi vahetusel, vaid anda 21. sajandi lugejale võimalus mõista, mida see küsimus sel ajal elanud inimestele tähendas.

Iga peatüki lõpetab vahekokkuvõte, mille ülesanne on sõnastada peatüki olulisemad tähelepanekud ja ehitada sild järgmisesse peatükki. Töö lõpetab kokkuvõte, kus esitatakse kolmele peatükile toetuvad järeldused ja üldistused ning sõnastatakse töö tulemused.

6. Praktilisi märkusi sõnavaliku kohta tõlgetes

Eesti- ja Liivimaa linnadel on reeglina kaks nime, millest üks on olnud kasutusel baltisaksa traditsioonis, teine kehtib tänapäeval. Segaduse vältimise ja ühtlase joone hoidmise nimel on langetatud otsus tõlkida nimed Reval, Dorpat ja Miitav järjepidevalt kujule Tallinn, Tartu ja Jelgava.

Teatri kohta kasutatavate nimetuste tõlkimisel on vahel järgitud saksa keele algvarianti (*Theaterstück, theatralische Vorstellung, Bühne, Schaubühne*) ka siis, kui need sõnad ei ole tänases eesti keeles niimoodi kasutusel. Seda on tehtud, andmaks edasi tolleaegsete mõistete tähendusvarjundeid seal, kus see on tundunud sobilik. Seda joont ei ole hoitud järjepidevalt, sest saksa keeles väga sageli „teatri“ tähenduses kasutatavad sõnad „Stück“ (tükk) ja „Bühne“ (lava) kõlavad eestikeelses tekstis siiski liiga halvasti.

Sulgudes on lisatud algteksti sõnavariant järgmistel juhtudel: a) tõlkes on kasutatud eesti keele ja konteksti seisukohast kohasemat sõna, aga algvariantide osundamine on paistnud täpsuse huvides vajalikuna; b) väljend või sõna on autorile tundnud eriliselt väljendusrikas; c) mõnedes kohtades on tundunud vajalik juhtida tähelepanu kasutatud mõistele, eriti kui sellega iseloomustatakse teatrit viisil, mis viitab võimalikule suhtumisele teatrisse.

Mõned sõnad on tõlgitud läbivalt tänapäevsesse tähendusse: nt „Zettel“ on tõlgitud läbivalt plakatiks, et vältida segadust eesti keeles midagi muud tähendava sõnaga „sedel“.

Mõned sõnad on esitatud saksakeelsel algkujul, sest need tundusid algtekstis kandvat eestikeelsest sõnast erinevat tähendust, teist sobivat sõna aga pole igal pool tahetud otsida. Üks selline sõna on „Programma“, mille kohta seisabki mitmetes kohtades justkui eestikeelse sõnana „programma“, sest tegemist on väga spetsiifilise tekstitüübiga: õppeasutuse juhi poolt enne kooliga seotud tähtpäeva laiali saadetud trükitud vihikuke, mis sisaldas rektori kirjutatud populaarteaduslikku artiklit. *Programma* kohta lähemalt 1. peatükis.

Teine selline sõna on „publikum“ või „Publicum“, mida vaatlusalustes tekstides sageli kasutatakse teisiti kui eestikeelse sõna „publik“ esmane tähendus

„teatrietenduse, kontserdi vms. ürituse vaatajas- v. kuulajaskond“.¹¹⁸ Konteksti järgi saab oletada, et tegemist on eeldatava lugejaskonnaga või mingi koha „arvesse minevate elanikega“, mis viitab eestikeelse sõna teisele tähendusele „avalikkus, rahvas, seltskond, külastajad“. Vendade Grimmide „Saksa sõnaraamatu“ järgi on alles 18. sajandil prantsuse keele mõjul kasutusele tulnud mõistel tollases saksa keeles esmane just see laiem tähendus.¹¹⁹ Neis kohtades, kus „Publicum“ tähis- tab selgelt ainult teatud osa üldsusest – saksakeelset, jõukat ja haritud – on töös vahel kasutatud sõna jällegi justkui eestikeelsena – „publikum“.

¹¹⁸ „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk, Eesti Keele Sihtasutus Tallinn 2009, <http://www.eki.ee/dict/ekss/ekss> (külastatud 9. juuni 2019).

¹¹⁹ Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971, <http://www.woerterbuchnetz.de> (külastatud 9. juuni 2019). Edaspidi joone all viidatud kui DWB.

I. Professionaalse püsiteatri mõjust ühiskonnale: Riia toomkooli rektori Karl Philipp Michael Snelli tekst „Riia näitemängude kahjulikkusest või hädavajalikkusest“ (1785)

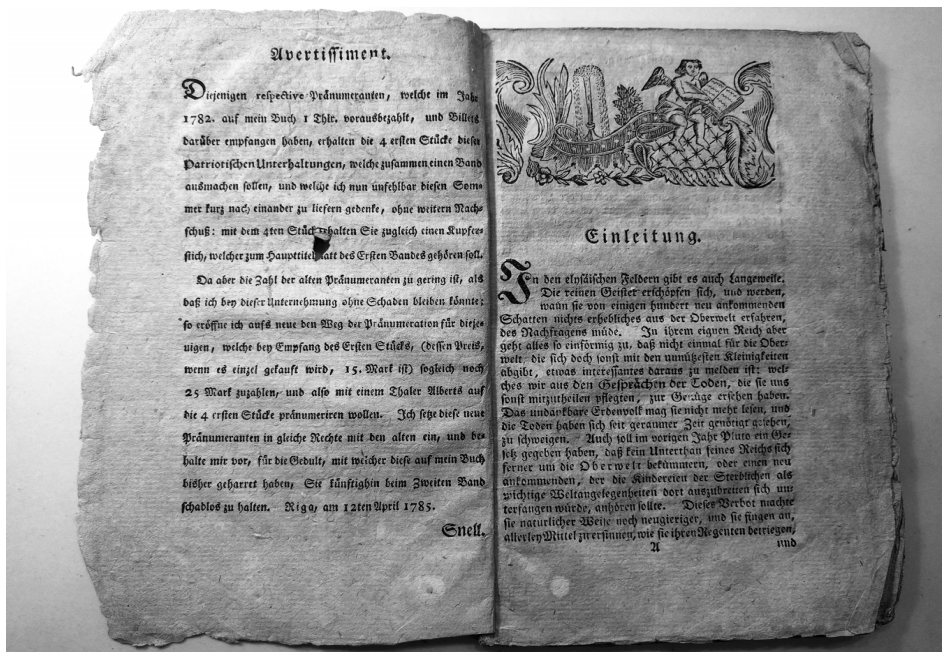
Käesoleva peatüki keskseks eesmärgiks on vaatlusalusest tekstist lähtuvalt selgitada teatriga seonduvaid küsimusi, mis kerkisid üles 18. sajandi lõpu Riias. Teiseks eesmärgiks on viia lugeja selleaegse teatripoleemika mõistmiseks vajalikul määral sisse nii ajastusse laiemas mõttes kui Eesti- ja Liivimaa oludesse kitsamas mõttes, et paremini aru saada nii Riias kui ka Tallinnas ja Tartus esile tulnud probleemitõstatustest.

I. 1. Esimene ring: teksti kandja

Esimeses ringis võetakse alustekst füüsiliselt kätte ja vaadatakse, millist informatsiooni annab sisu kohta selle edasiandmiseks valitud kandja, st ajakirjavorm, ning mida ütleb teksti kirjutamise eesmärkide kohta ajakirjale valitud pealkiri. Ringi lõpuks peaks lugejal kujunema juba mingisugune aimdus selle kohta, miks ja millise eesmärgiga tekst võidi kirjutada. Esimeses ringis antakse vajalikud eelteadmised ka Tallinna ja Tartu tekstide lahtimõtestamiseks.

Pilt 1. *Patriotische Unterhaltungen*, esikaas. Autori foto.

Pilt 2. *Patriotische Unterhaltungen, sissejuhatus.* Autori foto.

I. 1. 1. Teksti füüsiline asukoht ja väljanägemine

Uurimise all olev tekst on füüsilisel kujul olemas TÜ raamatukogus, TLÜAR Baltika kogus, Läti Akadeemilises raamatukogus, Läti Rahvusraamatukogus ja Venemaa Rahvusraamatukogus. Baltika kogus asuvat eksemplari säilitatakse õhukesest rohelisest papist lahtises „ümbrikus“, mille peal on sinise tindiga raamatukogu asukohaviide ning kiri „Patriotische Unterhaltungen St.1. Riga 1785“. Ümbrikust tuleb nähtavale ilma kaanteta 66-leheküljeline vihikuke, mille mõõtmed on järgnevad: pikkus 19,8 cm, laius 12,6 cm, paksus 0,5 cm. Esimene leht ei ole mitte kaas, vaid tiitelleht ja see on samast paberist kui ülejäänud lehed, sh tagumine. Kollakas paber on ilma vesimärgita kehv paber, lehed eri suuruses, servad lõikamata. Selle konkreetse eksemplari esimene ja tagumine leht on pisut auklikud, tiitellehel viitab tempel „Estländische Literärische Gesellschaft“, et ajakiri kuulus 1842 rajatud Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukokku.

Tekst on digiteeritud Eesti vanema kirjanduse digitaalse tekstikogu EEVA tellimusel Tartu ülikooli raamatukogu poolt ning on alates 2008. aastast olnud kättesaadav nii EEVA tekstikogus¹ kui ka ülikooli digitaalses repositooriumis.²

¹ <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst&tid=107> (külastatud 9. juuni 2019).

² <http://hdl.handle.net/10062/6734> (külastatud 9. juuni 2019).

I. 1. 2. Millena raamatuke end esitab?

Nii tiitellehetekstis kui selle pöördel annab raamatuke teada, et tegemist ei ole iseseisva üksikteosega. Tiitellehel seisab koos lille ja lindu kujutava puulõikega pealkiri „Patriotische Unterhaltungen“ ning allpool lisainfo: „Erstes Stück. Riga, gedruckt bey G.F. Keil, 1785“. Tiitellehe pöördel asetseb kogu pinna ulatuses tekst pealkirjaga „Avertissement“ ning teksti all nimi „Snell“. „Reklaamis“ annab allakirjutanu teada, et ettetellijad, kes 1782. aastal on raamatu eest ühe taalri ettemaksu tasunud ja selle kohta kviitungi saanud, omandavad „Patriotische Unterhaltungen“ neli esimest numbrit, st esimese köite koos selle juurde kuuluva vaselõikega ilma midagi juurde tasumata. Need järgmised numbrid lubab autor tingimata sama suve jooksul lühikeste vahedega välja anda.

Mingisugust muud infot näiteks kogu sarja või sellesama raamatukese sisukorra ja teemadeloetelu näol ei järgne. Raamatukese sisu jätab mulje, et tegemist on ühe ja sama tekstiga, mis on liigendatud kolmeks osaks: Sissejuhatus (*Einleitung*) lk 1–24; lk 25–51 järgneb kõne pealkirjaga „Oivalise filosoofi, Aristoni poja Platoni kõne näitemängu üleliigsusest Riias, mille see ülimalt kuulus mees vaimuna 7. jaanuaril 1875. aastal Riia külastades ühes privaatses seltskonnas pidas“ (*Rede des vortreflichen griechischen Weltweisen Plato, Aristons Sohn, von der Entbehrlichkeit des Schauspiels in Riga. Welche dieser hochberühmte Mann, als Geist, bey seinem Besuch in Riga den 7ten Jan. 1785. in einer Privatgesellschaft gehalten hat.*); lk 51–66 järgmine kõne: „Kõne näitemängude hädavajalikkusest Riias, mille pidas Ateena filosoof Epikuros, Neoklese poeg, hüüdnimega Iseõppi“ (*Rede, von der Notwendigkeit des Schauspiels in Riga. Gehalten von dem atheniensischen Weltweisen, Epikur, des Neokles Sohn, mit dem Zunamen Avtodidaktus*).

Mis formaadiga on tegemist? Sisekaaneltekstis on eelnevalt lugejatele lubatud teose kohta kaks korda kasutatud sõna „raamat“, „Patriotische Unterhaltungen“ kohta on tekstis (lk 24) öeldud „perioodiline kirjutis“ (*periodische Schrift*). EEVA määratluseks on „trükitekst“, TÜ repositooriumis asub see kataloogis „raamatud saksa keeles“, Eesti raamatukogude ühiskataloog Ester nagu ka Eesti rahvusbibliograafia on teose katalogiseerinud ajakirjana, kuigi see ei vasta tänapäevasele ISBD (*International Standard Bibliographic Description*) määratlusele, mille järgi tähendab ajakiri „jadaväljaannet, mida avaldatakse regulaarsete intervallidega sagedamini kui kord aastas ja mis sisaldab tavaliselt eraldi artikleid“.³ Esiteks näivad raamatukeses puuduvat eraldi artiklid ning samade kataloogide andmetel on kõnealust „ajakirja“ ilmunud veel vaid

³ <http://termin.nlib.ee/termin> (külastatud 9. juuni 2019). Tänapäevaste määratluste järgi tuleks väljaanne kategoriseerida pigem jätkväljaandena: „nummerdatud annetena, kuid normimata ajavahemike järel ja määramata annete arvuga ilmuv väljaanne“ (ISBD).

üks number ja sedagi alles järgmisel aastal.⁴ Väheses sekundaarkirjanduses, kus vaatlusalust materjali üldse on mainitud, on see ühe ja sama inimese poolt kirjutatud ja välja antud vihikuke 18. sajandi kontekstis ilma vaidlusteta paigutatud ajakirjandusmaastikule.⁵

I. 1.3. Mida ütleb teksti kohta selle ajakirjaformaad?

Ajakirjandusmaastik on 18. sajandil veel noor ja kujunev – uusaegse ajakirjanduse sünniajaks loetakse 17. sajandi algust, mil hakkavad ilmuma esimesed ajalehed (ISBD: jadaväljaanne, mida avaldatakse kindlaksmääratud lühikeste intervallidega ja milles käsitletakse üldist hetkehuvi pakkuvaid sündmusi ja teemasid). Ajakirjade tekkeaeg on pisut hilisem, sajandi teises pooles. Kui ajaleht piirdub uudiste edastamisega, siis ajakiri pakkus algusest peale platvormi argumenteerimiseks ja diskussiooniks. 1730. aastaks on Saksamaal välja kujunenud mitmekesine ajakirjandusmaastik u 400 nimetusega,⁶ Tallinnas ja Riias ilmuvad esimesed ajalehed 17. sajandi teisel poolel, esimene ajakiri 18. sajandi alguses. Põhjasõda katkestas baltisaksa ajakirjanduse arengu ning läks aega sajandi keskpaigani, enne kui sai uuesti hakata rääkima kohalikust pressitegevusest.⁷ Tähtis roll oli Ida-Preisimaalt pärit Johann Friedrich Hartknochil (1740–1789) ja tema 1765. aastal Riias rajatud kirjastusel, mis avaldas suurema osa 1760.–1780. aastate valgustuskirjandusest Eesti- ja Liivimaal; teisena rajati eratrükikoda 1783. aastal Tallinnasse.⁸ Esimesed ajalehed pärast Põhjasõda asutati 1761. ja 1778. aastal Riias, Tallinnas 1772, Tartus 1789. Alates 1772. aastast avaldas Tüüringi päritolu Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel (1737–1819) järjepanu põhjalikke seeriaid Eesti- ja Liivimaa looduse, rahvastiku jne teemadel; Tartus tegeles ajalooteemalise publitseerimisega kõige produktiivsemalt Rügenilt pärit Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788).⁹ Tundub, et rohkem antigi välja temaatilisi üksikväljaandeid ja lühiseeriaid kui ajakirju, mis hakkasid ilmuma alles 1780ndatel. Üldist olukorda kirjeldavad väikesed tiraažid ja algselt

⁴ Stück 2. Schloss-Oberpahlen, gedruckt bey Grenzius und Kupzau, 1786. 63 lk. (leidumus Venemaa Rahvusraamatukogus). Vt ka: Läti Akadeemiline Raamatukogu: St.1–2; Läti Rahvusraamatukogu: St.1–2; Läti Rahvusraamatukogu: St. 1–2; Venemaa Rahvusraamatukogu: St. 1–2 (1993. a andmed). Läti Rahvusraamatukogu annab aga oma kataloogis ikka ainult 1. numbri.

⁵ Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel*, 227, alapunktis „Ülevaade baltisaksa ajakirjandusest 18. sajandil“.

⁶ Werner Schneiders, *Lexikon der Aufklärung: Deutschland und Europa* (München: Beck, 1995), 328jj.

⁷ Jürjo, *Liivimaa valgustaja*, 211j.

⁸ Mati Laur, „Valgustusajastu vaimuelu: kirjastamine ja trükikojad“, *Eesti ajalugu. IV*, peatoimetaja Sulev Vahtre (Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003), 240–41.

⁹ Mati Laur ja Tõnu Tannberg, „Valgustusajastu vaimuelu: baltisaksa publitsistika“, *Eesti ajalugu. IV*, peatoimetaja Sulev Vahtre (Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003), 241–47.

väljakuulutatud plaanidega võrreldes äärmine lühiealisus. Eesti- ja Liivimaal tellisid Saksamaalt raamatuid ja ajakirju nii eraisikud kui lugemisseltsid ning kohalikud kirjamehed saatsid kaastöid Saksamaal ilmuvatele ajakirjadele. Ent trükiste liikumine Saksamaa ja Vene impeeriumi Balti provintside vahel oli siiski vaevaline ja toimus sageli suurte hilinemistega, ka vaatlusaluses ajakirjas kurdetakse, et Riias on „õpetatud mehel [puudu] vahenditest oma teadmiste laiendamiseks“.¹⁰

See „teadmiste laiendamise“ teema ei ole juhuslik märkus, nagu ka kurtmine vaevalise infovahetuse üle. Valgustussajandi üheks määravaimaks ise-loomujooneks peetakse teadmiste ja ideede võimalikult ulatusliku levimise taotlust, millega tahetakse öelda, et valgustuse põhiolemuseks ei ole niivõrd mingit teatud tüüpi ideed ja hoiakud, vaid just erinevate arvamuste ja ideede vahetamise ja levitamise protsess ise.¹¹ Levitamiseväärsuse tingimuseks ei olnud seejuures mitte teadmise uudsus, kuivõrd kasulikkus – mis iganes sai teenida parema inimese ja ühiskonna ülesehitamise eesmärgi, vääris trükivalgust. Valgustust teostasid sellest arusaamast lähtudes ennekõike need, kes viisid erinevaid kasulikke teadmisi võimalikult laiaresse hulkadesse ehk siis publitseerisid. Seepärast pole tegemist juhusliku kokkulangevusega, et ajakiri sündis koos varavalgustusega – just ajakiri võimaldas kõige erinevamaid teadmisi, selgitusi ja juhendusi kokku koondades suhteliselt väikeste kuludega kõige kaugematesse kohtadesse vaimuvalgust läkitada. Valgustajatel oli usku ajakirja väärtusesse. Nii näiteks pidasid saksa pedagoogid Johann Heinrich Christian Beutler (1759–1833) ja Johann Christoph Friedrich GutsMuths (1759–1839) sajandi lõpul vajalikuks pühendada aastaid oma elust kõigi vähegi oluliste saksakeelsete ajakirjade registri koostamiseks, et kergendada lugejate orienteerumist järjest suurenevas ajakirjadehulgas. Registri eessõnas kirjeldasid nad ajakirja eesmärke ja ülesandeid järgmiselt:¹²

Saksamaal Tenzeli ja Thomasiuse aegadest alates sageli ilmuvad perioodilised kirjutised sisaldavad, paljusid keskpäraseid ja halbu kõrvalde jättes, õpetatud teadmiste, üldkasulike kogemuste ja katsetuste, õpetlike vaatluste, uute leiutiste ja patriootlike ettepanekute rikkalikku varasalve. Natsiooni parimad kirjanikud on andnud oma panuse ja püüdnud sel mugaval ja ometi kindlal teel inimteadmiste kogusummat suurendada ning seda kõikide seisuste seas

¹⁰ Karl Philipp Michael Snell, *Patriotische Unterhaltungen* (Riga: G.F. Keil, 1785), 8.

¹¹ Siinkohal räägib Bödeker Christian Thomasiusest, kes nägi saksakeelseid loenguid pidades ja Saksamaa esimest populaarset ajakirja välja andes vaeva, et luua saksa „Publikum“. Hans Erich Bödeker, „Aufklärung als Kommunikationsprozeß“, *Aufklärung* 2, nr 2 (1987): 89–111.

¹² Johann Heinrich Christian Beutler ja Johann Christoph Friedrich GutsMuths, *Allgemeines Sachregister über die wichtigsten deutschen Zeit- und Wochenschriften: voran als Einleitung ein raisonnirendes litterarisches Verzeichnis aller in diesem Jahrhundert bis jetzt erschienenen periodischen Blätter, nach Dezennien gearbeitet und mit einem Namensverzeichnis aller dabei befindlichen Mitarbeiter* (Leipzig: Weygand, 1790), I–XV.

levitada; uuesti avastatud või üldkasulikke ja tähtsaid, aga mitte piisavalt tuntud ja järgitud vanu tõdesid käibele tuua ja uute tõendustega toetada; iga inimliku teaduse valdkonda ja iga üksikut osa sellest valgustada, vigu parandada, eelarvamuste vastu võidelda, mõistuse üldist valgustumist ning tundmuste ja tegude õilistumist mõjutada ning üleüldse kaasinimesi rahulolevaks, targemaks ja õnnelikumaks teha. Ja kuigi ajakirju on tihti kurjasti kasutatud ja paljudel väljaandjatel pole olnud kiiduväärset eesmärki [...] Suurem ja parem osa, mis ka järeltulevatele põlvetele alles jääb, on rikas põhjalikest ja õpetatud uurimustest, teravmeelsetest käsitlustest, huvitavatest ja olulistest lisandustest rahvaste ja riikide ajaloo, tähelepanuväärsetest vaatlustest, üldkasulikest avastustest ja tähelepanu väärivatest ettepanekutest. Ja mis peaaegselt ajakirjade väärtust tõstab ja neile kõigi teiste kirjavormide ees eelise annab: nad on ühtaegu õpetatutele kui mitteõpetatutele kasulikud olnud ning kõikidele rahvaklassidele nähtavat ja võimsat mõju avaldanud.

Niisiis löiksid sajandilõpu arusaama kohaselt ajakirjast rohkelt vilja nii laiad massid kui õpetatud seisus: valgustatud inimesesõbrad nõustasid ja suunasid ajakirja kaudu madalamaid ühiskonnaklasse ning nood said omakorda ajakirja vahendusel oma probleeme kuuldavale tuua, õpetatud seisus sai teadmisi vahetada ja kontrollida. Infovahetusest ei hoogustunud üksnes teadustegevus, vaid ka seninägematult üleüldine aktiivsus ja vaimuärksus: „Perioodiliste kirjutiste kaudu on laiemalt tekitatud nii suur üldine tegusus ja inimvaimu elavus, et ajaloos sellele võrdset näidet ei leidu“.¹³ Käesolevas töös vaadeldavas ajakirjas, eriti lehekülgedel 10–22, väljenduvad kõik siin loetletud üllad kavatsused ka sõnaselgelt.

I. 1. 4. Mida ütleb teksti kohta ajakirja pealkiri?

Ajakirja formaat annab juba mõnesuguse ettekujutuse teksti võimaliku eesmärgi kohta, pealkirja vaatlus peaks seda ettekujutust täpsustama. Ajakirja nimi on „Patriotische Unterhaltungen“. Et kõnealune tekst täidab kogu esimese numbri ning mingit eraldi koondpealkirja selle kolmele osale ei anta, tuleb järeldada, et kõik see kokku moodustab millegi, mis kategoriseerub pealkirja alla „Patriotische Unterhaltungen“. Mida see sõnapaar tähendab?

I. 1. 4. 1. „Patriotische...“

„Patriotisch“ (patriootlik, patriootiline) ning sellega seotud „patrioot“ ja „patriotism“, on tänases saksakeelses ruumis väga tugevalt laetud mõisted, mida kasutatakse erinevates tähendustes poliitilise vastandumise markeerimiseks. Vanas Kreekas kirjeldati sõnaga πατριώτης, mis tähendas „kaasmaalast“ või „kohalikku“, sellise inimese sünni- ja päritolukohta, kel polnud polist, vaid üksnes isamaa (barbarid, orjad; võidi kasutada isegi loomade kohta); samas

¹³ Beutler ja GutsMuths, V.

tähenduses tunti ladinakeelset sõna ka hilisantiigis ja keskajal, alates 16. sajandist levisid prantsuse keele kaudu ka teistesse rahvuskeeltesse sõnad „patrie“ ja hiljem ka „patriot“ tähenduses „kaasmaalane“ (*Landsmann*, selle maa elanik).¹⁴ Mõiste kasutamine vastuolulistest tähendustest saab alguse 18. sajandil, mil see tähistab alguses pigem mittepoliitilist ja kosmopoliitsusega kokkusobivat üldise hüve teenimist, kasvavalt aga konkreetse riigi heaolu eest seismisega seotud „isamaa-armastust“.

Ühe varasema ja tänasest tähendusest selgelt erineva versiooni saab välja lugeda aastatel 1724–1726 Hamburgis ilmunud, aga kuni sajandi teise pooleni rahvusvaheliselt mõjukast nn moraaliajakirjast „Der Patriot“.¹⁵ Ajakirja andis idee poolest välja anonüümne isik – patrioot –, kes vaatles ja kommenteeris enda ümber toimuvat. Ajakirja kolmanda trüki pühenduses öeldakse: „Kes mind Hamburgi patrioodiks nimetanud, on mulle igavesti meeldivat au osutanud,“ ning seejärel selgitatakse, et austav ei ole see mitte lihtsalt kodanikuuhkuse tõttu, mida igamees oma kodukoha suhtes võiks tunda, vaid selle vabaduse pärast, mille Hamburg on võimalikuks teinud: „Sest selle nimetuse läbi on minu kasuks vähemalt nii palju öeldud, et ma sellises kohas elanud ja kirjutanud, kus mind sedaviisi mõtlemast, olemast ja tegutsemast, nagu on kohane ühele õigele patrioodile, pole takistanud ei pime orjalikkus ega erakordsete eeskujude puudumine“.¹⁶ Vabariiklikus keskkonnas erakordsete eeskujude keskel üles kasvanud patrioot näeb kogu maailma oma isamaa ja kodulinnana ning iseennast kõikide inimeste sugulase või kaaskodanikuna.¹⁷ Patrioot on selline inimene, kes „täites oma kohustusi Jumala, teiste inimeste ja iseenda ees, kiiduväärselt edendavad oma isamaa hüve, sealjuures Jumala, sõprade ja südametunnistusega alati rahujalal olles;“ ning talle vastanduvad need, kes „üldise hüve nimel kiivast omakasu ohvriks tuua ei taha“.¹⁸

Riia teatritekstis kasutatakse sõna „patrioot“ linnateatri rajaja kohta – kinnitatakse, et tema ettevõtte üle arutlemist ei ole tarvis karta, sest „isand, kellest ma räägin, on ise selleks liiga suur patrioot, et keelata seda, mida neil õnnelikel aegadel iga monarhki oma alamatele lubab, nimelt publikumi hüve avalikult ja julgelt kaaluda [...] kui ta oleks siinkohal oma erahuvidele mõelnud, ei oleks ta teatrit enam pidanud, vaid hoonele kasulikuma funktsiooni leidnud“.¹⁹ Sest patriooti huvitab kõigepealt ja esmajoones see, mis tuleb kasuks kõigile.

¹⁴ H.J. Busch ja Ulrich Dierse, „Patriotismus“, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*: 13 Bände, 1971 – 2007, toim Joachim Ritter (Basel: Schwabe & Co AG, 1989), 207.

¹⁵ Anonymus (AC10183964), *Der Patriot*. (*Wochenschrift aus den Jahren 1724–1726*). *Neue und verb. Ausg. 3. Aufl* (Hamburg: König, 1747) pühendus (leheküljed selles osas nummerdamata). Nime poolest ühe anonüümse patrioodi poolt välja antaval ajakirjal oli tegelikult lai autorkond.

¹⁶ Anonymus (AC10183964), pühendus.

¹⁷ Anonymus (AC10183964), 1.

¹⁸ Anonymus (AC10183964), 1.

¹⁹ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 46.

Kahtlemata on tegemist ühiskondlikust perspektiivist ihaldusväärse voo-
rusega, sest see suunab inimest isetult ühiskonda panustama, ent tegemist on
probleemiga, kui selle voo- ruse võimalikkus sõltub vabariiklikust riigikor-
rast. Monarhistlikus riigis on patriotism ebavajalik ja kasutu, väitis Charles
de Montesquieu oma 1748. aastal ilmunud teoses „Seaduse vaimust“ (*De l'Es-
prit des Lois*), kus ta esitas uudse ja provokatiivse valitsusviiside taksonoomia,
eristades vabariigid, monarhiad ja despootiad ning kirjeldades patriotismi kui
vabariikliku võrdsuse nimel toimepandavat enesesalgamist.²⁰ Filosoofi väitel
motiveerib monarhistlikule riigile loomumase seisusliku ja majandusliku eba-
võrdsuse tingimustes inimesi üks kahest – kas vaprusse seotud aadellik au
või rikkuse ja tarbimisega seotud vulgaarne au. Montesquieu ideedele reagee-
riti üle Euroopa – probleem ei olnud mitte üksnes akadeemiliselt huvitav, sest
küsimuse alla seati konkreetsete ühiskondade toimimise alustalad ning vastu-
sevariantide pinnalt võis teha vägagi praktilisi järeldusi. Näiteks Jean-Jacques
Rousseau hilisem teatrivastane sõnavõtt (*Lettre a M. D'Alembert sur les spec-
tacles*, 1758) kujutas endast jätku tema neli aastat varasemale kirjutisele, kus
Rousseau oli – Montesquieu vaateid radikaliseerides – kirjeldanud monarhiat
täieliku isekuse mädasoona, milles puudub igasugune lootus moraalsele elus-
tumisele. Rousseau kuulutas ainsaks võimaluseks säilitada neid väheseid ole-
masolevaid vabariike, mis olid omal ajal otsustavalt sekkunud tsiviliseeritud
ehk iseka inimese arengusse ja kel oli õnnestunud luua teistsugune inimene –
võimeline voo- ruseks ja patriotismiks.²¹ Teater oli üks neist nähtustest, millest
Genfi vabariikliku korra säilimise huvides pidi hoiduma.²²

Ka „Patriotische Unterhaltungen“ autor on mõned aastad enne teatri käsit-
lemist võtnud sõna patriotismidebatis, küsides: „Aga ma ei tea, millise õnnetu
juhuse tõttu on nii paljude inimeste seas saanud valitsevaks arusaam, et vaid
vabariiklased saavad oma isamaale au teha, ja mille järgi polevat [patriotism]
monarhiates midagi enam kui pelk nimetus, tühipaljas ettekujutus.“²³ Siin esi-
tatakse osaliselt samu argumente, millega Thomas Abbt oli oma 1761. aasta kir-
jutises „Vom Tode für das Vaterland“ püüdnud sütitada preislastes patriootlikku
entusiasmi Seitsmeaastase sõja kontekstis.²⁴ Nii Abbt kui Riia teksti autor olid
nõus, et despotismi tingimustes ei saa rääkida isamaast ja isamaa-armastusest,
ent nagu Riias kinnitatakse: „Meie ajastu türanne ei tunne!“ Abbti käsitluses
kvalifitseerub Friedrich II aegne Preisimaa isamaaks, kuivõrd sealne monarhia

²⁰ See ja järgmine lause: Eva Piirimäe, „Dying for the Fatherland: Thomas Abbt's Theory of Aesthetic Patriotism“, *History of European Ideas* 35, nr 2 (2009): 196.

²¹ Jutt käib Rousseau teosest „Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes“ (1754), Piirimäe, 197.

²² Rousseau argumendist teatri kohta viidatud tekstis tuleb edaspidi lähemalt juttu.

²³ Kogu lõigu viited riialaste patriotismi teemal: Karl Philip Michael Snell, *Von dem Patriotismus in einem monarchischen Staate. Eine Rede am hohen Krönungsfeste* (Riga, 1783).

²⁴ See ja järgnev Abbti kohta toetub: Piirimäe, „Dying for the Fatherland“, 198–206.

võimaldab läbi viia üldkasulikke reforme, millele nt vabariigis võiksid võimsad huvigrupid oma erahuvidest lähtuvalt takistusi teha. Abbt aga kurtis, et kõik seisused, sh aadel on Preisimaal monarhist eraldatud ega tunne end selle poolt ega selle poole tõmmatuna: aadlikud laisklevad oma maamõisates ega hooli enam armeeteenistusest, õukondlased – oma avalikku mittemidagitegemist õigustades – aga naeruvääristavad rahvale halba eeskuju andes arusaama, mille kohaselt leidub maailmas midagi peale isikliku kasu, mille eest ennast ohvriks tuua.

22 aastat hiljem Venemaal paistab olukord olevat palju parem: „Ta oleks pidanud meie ajal ja meie riigis elama, see vaimurikas Abbt, siis oleks ta patriotismi, mida ta ehk vaid raamatute järgi tundis, elavana ja tegusana näha saanud ja oleks imestanud, leides selles külmas kliimavöötmes nii sooje isamaale põksuvaid südameid“.²⁵ Patriotism, „kõigi õiglaste juhtsõna“ elab ilmselgelt kõigi riialaste südames, sest selle vooruse kohalolu tõendab nende igapäevaste tegude vili – riigi heakord.²⁶ Riia teksti autori patriotism läheb Katariina II isikut oma hinges visualiseerides üle kireks (*Leidenschaft*) ning sütitab kogu tema hinge: „Vabariigis on see üksnes voorus või õiglus, mida isamaal on mulle armastamiseks pakkuda, aga monarhias on neile lisaks veel üks liikumapanev jõud, ja nimelt armastus kroonitud ülemjuhataja vastu, keda ma – end talle ohvriks tuues – vaatan kui ema, kellel minu vara ja elu üle on piiramatud õigused“.²⁷ Hamburgi moraaliajakirjas väideti, et vaid vabana, st ilma sunnita isandale orjalikult kuuletuda ning sütitavate eeskujude toel saab patrioodiks sirguda. Vene keisrinna troonimistähtpäeva auks peetud kõnes leitakse kõik tingimused Katariina II isikus sisuliselt täidetud olevat (Kas meie hulgas, härrased, võidaks midagi austavamalt veel öelda, kui seda: ma olen meie ülivõimsa keisrinna teener ja alam?).²⁸

Ka võõras tunneb end oma uue isamaaga seotuna, tundes tänu iga väikese ja suure rõõmu ja tegevuse eest, mis talle siin on antud. Igaühel on oma kohustused ja ülesanded isamaa kui terviku suhtes ning isamaa kutsub igaüht üles tegusaks armastuseks ja tänuks enda vastu:

Juba see on patrioot, ka kõige alamast seisusest, kes kõiki neid heategusid tänuga vastu võtab ja üldise õnnistuse üle rõõmu tunneb. Aga saab selline tänu siis tegevusetuks jääda? Kas saab patrioot nii paljude tema õnnelikkuse pärast vaeva nägevate inimeste keskel olla jõude? Tema süda ütleb talle igal tunnil, kellele ta need lakkamatud teened võlgu on. Oma isamaalt on ta kõik saanud, talle on ta kõik võlgu. Oo, õnnis tunne! – õnnistatud isamaa palge ees olla teadlik oma teenetest tema ees! Mitte jääda jõude nii suure hulga heade ja tegusate inimeste seas! Mitte jätta tunnustamata seda õnne, et omatakse kindlat ja mugavat kohta hästikorraldatud riigis ja saadakse sel

²⁵ Snell, *Von dem Patriotismus*, 8.

²⁶ Snell, 1j.

²⁷ Snell, 10.

²⁸ Snell, 11.

kohal tegutsedes kasulikuks oma kaaskodanikele! Olgu meile antud koht kõrge või madal, see kui palju me enda ümber õnnelikkust levitame, sõltub meie tegususest, meie õiglusest.²⁹

Kooskõlas tsiteeritud arusaamadega moodustati 1760. ja 1770. aastatel üle Saksamaa erinevaid „patriootlikke“ ühendusi, mis seadsid eesmärgiks teaduste poolt avanenud võimalusi praktikasse rakendada, sest „patriootlik olla“ tähendab „tegutseda üldkasulikult“.³⁰ Enamasti seadsid need patriootlikud ühendid eesmärgiks kohaliku põllumajanduse ja kogu agraarsüsteemi tootlikkuse tõstmise või siis olemasoleva poliitilise korra raames mõnel muul moel majanduslike ja sotsiaalsete hädadega võitlemise.³¹ Agraarküsimustest sammu võrra edasi liikumine tähendas juba vastutuse võtmist laiemate poliitiliste ja ühiskondlike muudatuste ellukutsumisel ning konflikti olemasoleva poliitilise korraga.

1780. aastail oli Eesti- ja Liivimaa põllumajandus jõudnud teravasse kriisi ning sellega seoses tugevnes ka kriitika siinse elu ühiskondliku korralduse ja pärisorjuse suhtes. Samal ajal olid Katariina II ümberkorraldustes ohtu sattunud Balti rüütelkondade ja linnade privileegid ning nn asehalduskorra raames juhtisid ka siinseid provintse otseselt Vene keskvõimule alluvad ametnikud.³² Baltisakslaste arusaamad, millist teguviisi pidada patriootlikuks, st omakaspüüdmatult isamaa kui terviku eest väljas olevaks, läksid omavahel vastuollu.³³ Nii ilmus sõna „patriotism“ tähenduse kohta Eesti- ja Liivimaal ajakirjas selline irooniline definitsioon: „Tähendab armastust raha ja isamaa pakutavate sissetulekute vastu; sellest tulenebki, et nii paljud end õigusega patriootidena ülistavad“.³⁴ Samal ajal, kui suure osa baltisaksa aadlike jaoks tähendas patriotism „vanade ja pühade“ traditsioonide, st eeskätt privileegide vankumatut kaitset, astusid mõned nende seast just nimelt oma patriootlikkust rõhutades välja nende vanade ja pühade traditsioonide vastu. Nii ilmus 1764. aastal Peterburis anonüümselt Torma kirikuõpetaja Johann Georg Eiseni (1717–1779) pärisorjust kritiseeriv artikkel „Liivimaa patrioodi kirjeldus talurahva pärisorjusest Liivimaal“ (*Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist*); ning Garlieb Merkel (1769–1850) avaldas 1796. aastal Leipzigis oma skandaalse teose „Lätlased Liivimaal

²⁹ Snell, 4–5.

³⁰ Schneiders, *Lexikon der Aufklärung*, 158j.

³¹ Schneiders, 158j.

³² Andres Kasekamp et al., *Balti riikide ajalugu* (Tallinn: Varrak, 2011), 76.

³³ Selle teemal: Thomas Taterka, „Humanität, Abolition, Nation. Baltische Spielformen des kolonialkritischen Diskurses der europäischen Aufklärung um 1800“, *Raynal – Herder – Merkel: Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung*, toim York-Gothart Mix, Hinrich Ahrend, ja Kristina Kandler, kd 79, Germanisch Romanische Monatsschrift (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017), 183–252.

³⁴ *Für Geist und Herz: Eine Monatschrift für die Nordischen Gegenden*, kd 1–4 (Reval: Komm. in Glehn'schen Buch- und Kunsthandlung, 1786), kd 3, lk 16.

filosoofilise aastasaja lõpul“ (*Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts*) otsesõnu „puhta ja omakasupüüdmatu patriotismi avaldusena“.³⁵ Oma sõnade kohaselt tahtis Merkel „nagu iga teine Liivimaa siiras ja tõeline patrioot“ oma kirjutisega kaasa aidata sellele, et Liivimaa aadelkond ise vabatahtlikult ütleks lahti oma jõledast ülekohtust läti ja eesti talupoja vastu.³⁶ Nagu Vana Testamendi prohvet kutsus Merkel oma kaasmaalasi üles meelega parandusele ja kurja heastamisele, et nad karistuseks ülekohtu eest hävitatud ei saaks, väites – kindlasti provokatiivselt – et seda tehes käitub just tema patriootlikult, mitte Liivimaa upsakas aadelkond, kes lätlasti aina tugevamini orjastades ja rõhudes end isamaa kõige suuremateks patriootideks peavad.³⁷

Kokkuvõtteks võib öelda, et iga valgustaja on vältimatult mingil moel ka „patrioot“ ja iga (õigesti mõistetud) patrioot on möödapääsmatult ka valgustaja ja inimesesõber. Valgustuslik hoiak eeldas ja nõudis inimeselt oma maksimaalse võimetekohase panuse andmist selle nimel, et isamaa ja/või laiemalt kogu inimkond saaks osa valgustusest ning et isamaast ja/või kogu maailmast saaks kõigile parem paik elamiseks. Kui juba ajakirjaformaat ise viitab valgustuslikule tegevusele, siis veelgi tugevamalt teeb seda omadussõna „patriootlik“ ajakirja pealkirjas.

I.1.4.2. „... Unterhaltungen“

Pealkirjas seisev sõna „vestlused“³⁸ annab järgmise olulise viite valgustuse kui kommunikatsiooniprotsessi iseloomustamiseks: ajakirja kaudu levitatakse ja saadakse teadmisi, patriootlik taotleb üldkasulikkust, sõna „vestlus“ aga heidab lisaks otsese teadmistevahetuse tähendusele valgust ka uue teadmise saamise keskele meetodile. Haritlase kui valgustaja ülesande võiks kokku võtta järgmiselt: vaadelda-uurida (kõike, millest võiks kasu olla), reflekteerida (kuidas midagi üldiseks kasuks rakendada) ja kommunikeerida (oma töö tulemustest kõigile teada anda, et see sobivas keskkonnas vilja saaks kanda). Esimesed kaks sammu selles programmis on seejuures niisama olulised kui viimane, sest valgustusprotsessis vahetatavad ideed ja teadmised peavad pärinema usaldusväärsest pinnalt – neil peab olema autoriteeti. 18. sajandi arusaamadele vastavalt tagab selle autoriteedi mõistus ehk autonoomne arutlusvõime. Selleks, et inimene saaks astuda vestlusesse teiste valgustatud peadega, peab ta kõigepealt vaagima ideid ja teadmisi omaenese mõistuse valguses. Alates Thomasiusest

³⁵ Thomas Taterka kirjutab eelmisena viidatud artiklis, kuidas Herder vaidlustas Merkeli patriotismi tähenduses „omakasupüüdmatu“, pidades silmas seda, kuidas Merkel „Lätlaste“ varal isiklikult kuulsaks sai.

³⁶ Garlieb Helwig Merkel, *Die Letten: vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*, toim Thomas Taterka, Beiträge zur baltischen Geschichte 17 (Wedemark: Hirschheydt, 1998), 8, 12, 15.

³⁷ Merkel, 146j.

³⁸ Sõnal „die Unterhaltung“ on lisaks „vestlusele“ ka tähendused „alalhoidmine“ ja „meelelahutus“.

kuni 18. sajandi lõpuni (nt Immanuel Kant, Johann Gottfried Herder, Georg Christoph Lichtenberg) toonitasid valgustajad selle kommunikatsiooniprotsessi esimese astme tähtsust – erinevalt ühiskondlikust suhtlemisest, mida piiravad konventsioonide poolt etteantud raamid, peab valgustatud indiviid elavat ja artikleeritud kõnelust oma mõistusega, järgides vaid mõistuse reegleid.³⁹

Looduse, ühiskonna ja inimese tähelepanelik vaatlus viljakas dialoogis oma mõistusega võis vajada otsest eraldumist ühiskondlikust sagimisest ja teiste inimeste arvamuste pealetungist. Nii annab Rousseau oma teatrivastase kirja eessõnas sõnadele kaalu juurde selgitusega, et on mõelnud oma argumentid välja maaüksinduses:

Üksindus rahustab hinge ja vaigistab kired, mille on sünnitanud maailma segadus. Kaugel eemal meid ärritavatest pahedest kõneleme me neist väiksema nõrdimusega, kaugel eemal meile korda minevatest hädadest on meie südamed neist vähem kaasa haaratud. Kuna ma neid inimesi enam ei näe, olen peaaegu lakanud nurjatuid vihkamast. Veelgi enam, halb, mida nad mulle on teinud, ei anna mulle õigust neist halvasti rääkida.⁴⁰

Ent füüsilisest eemaldumisest tähtsamgi oli võime jääda kaineks kõrvaltvaatajaks asjade toimumise keskel. Nii kirjutab „Der Patriot“ oma väljaande avanumbris:

Elan juba mõnda aastat keset rahutu ja rahvarohke linna lärmi meeldivas vaikus, kus mind pööbli jämedused ja rikaste suured liialdamised panevad kord naerma, kord kaasa tundma. [...] Mind tunnevad siin vähesed. Minul aga on seetõttu olnud kõige paremad ja täpsemad võimalused selle linna elanike ja kogu linna olukorra tundma õppimiseks.⁴¹

Alles pärast vaatlusandmete kogumist ja oma mõistuse valgel vaagimist on käes aeg vestluse järgmise astme jaoks: dialoogile iseendaga järgneb vestlus teistega, esimene teeb võimalikuks teise: „Vestluses iseendaga arendas indiviid end vestluspartneriks teistele, vestluses teistega tõendas sellisel moel haritud indiviid oma väärtust“.⁴² Nagu hiljem näeme, vastavad „Patriootilised vestlused“ sellele skeemile lausa mitmekordselt: teksti minategelane veedab aega kabinetiüksinduses, vestleb iseenda ja antiikfilosoofidega ning astub seejärel kontakti publikuga, esitades talle mitmes jaos ja erinevate tegelaskujude – Platoni, Epikurose, Sibylla – vahel toimuva vestluse.

Platoni dialoogid on samuti vestlused, nii nendes kui „Patriootilistes vestlustes“ toimub suhtlus tegelaste vahel, kes käivad vahepeal ära, tulevad tagasi, kaotavad seejärel huvi; jutt käib aeg-ajalt dialoogis, siis ilmub välja teisi tegelasi, kes moodustavad kaasamõtleva publiku või hakkavad kommenteerima ja

³⁹ Bödeker, „Aufklärung als Kommunikationsprozeß“, 95.

⁴⁰ Rousseau, *Politics and the Arts*, 7.

⁴¹ Anonymus (AC10183964), *Der Patriot*, 4.

⁴² Bödeker, „Aufklärung als Kommunikationsprozeß“, 95.

küsimusi esitama.⁴³ Head vestlust peeti 18. sajandil eriti ihaldusväärseks saavutuseks ja mitmel põhjusel väärtuslikuks, nagu selgub ka sellest samast juba tsiteeritud 1724. aasta Hamburgi patriootilisest moraaliajakirjast aastast:

Kõne, nagu üks tuntud hispaanlane seda kirjeldab, on mõistuse tütar, teaduse ema, hinge hingamine, mõtete vahetus, südamete selts, sõpruse side, naudingut toid ja tarkade inimeste ettevõtmine.⁴⁴ [...] Meeldiv vestlus on inimloomuse kõige suurem eesõigus. Vaim kui inimese õilsaim osa saab seeläbi valgustatud, parendatud ja ühtlasi toidetud. Kes aga loodab seda hüve saavutada ilma mõistliku läbikäimiseta vooruslike inimestega ja tublide tekstide lugemisega, paistab niisama sõge kui too, kes pärast uppumisohtu üleelamist vandus, et ta enne vee ligi ei lähe, kui on ujuma õppinud.⁴⁵

Et vestlusoskus nõuab arendamist, on Hamburgi patrioot oma ajakirjas selgitanud „mõistliku vestluse“ reegleid, mis konkreetsel juhul olid suunatud eeskätt naisterahvastele, ent mis siinkohal näitlikustavad ennekõike seda, kuidas 18. sajandil teadlikult kultiveeriti uut valgustuslikku suhtluskultuuri. Järgnevalt on välja toodud mõned neist reeglitest, mis paistavad olevat juhtnööriks olnud ka „Patriootiliste vestluste“ seltskonnale.⁴⁶

1. Mõistliku vestluse eesmärgiks olgu kasulik meeleturgutus, selle kõrval heade sõprade hoidmine ja tekitamine, samuti vaenlaste hulga vähendamine.
3. Vestlust arukate inimestega vaata kui meeldivat kooli, kus sa mängeldes võid õppida seda, mis nende endi jaoks on juba tüütuski muutunud.
5. Ära kaitse oma õigust liiga innukalt: kangekaelsed inimesed teevad ka kõige meeldivast vestlusest sõja. Leebus aga on tõele ehteks ja eksimusele vabanduseks.
7. Kas ei näita see meelenõrkust, kui ma ei suuda kannatada kedagi, kes teisiti mõtleb kui mina ning nõuan teistelt järeleandmist, sellal kui ma ise seda sugugi ei soostu tegema?
12. Püüa jutuks võtta kasulikke teemasid ning suunata seltskonda eemale vääritustest juttudest ja teiste inimeste sarjamisest.
13. Räägi asjadest, mille kohta sa tead, et see on teisele tuttav ja meeldiv. Kui teda huvitavad aiapidamine, hobused, luuletused, kaubandus, siis räägi aedadest, hobustest, värssidest, kaubandusest.
14. Käitu igapähe, ka endaväärsega, aupaklikult, nagu oleks ta sinust suurem, ja endast vähemat kohtle sõbralikult.
15. Mitte see ei näita kellegi täiuslikkust, et ta suudab teiste kohta tött öelda, vaid see, kas ta suudab taluda, kui talle tema enda kohta tött öeldakse.
17. Näe vaeva, et näidata üles pigem head südant kui suurt mõistust.

⁴³ Platoni dialoogide kohta sellest aspektist vt: Puchner, *The Drama of Ideas*, 22j.

⁴⁴ Anonymus (AC10183964), *Der Patriot*, 69.

⁴⁵ Anonymus (AC10183964), 74.

⁴⁶ Anonymus (AC10183964), 72–74, Regeln zur vernünftigen Conversation.

Nendest näidetest paistab välja, kuidas valgustatud vestlusstiil – võttes sageli eeskujuks Sokratese, ehk siis Platoni dialoogid – vastandus eristilisele vaidlusele, milles osapoolte peamiseks eesmärgiks on püüd üksteist üle trumbata. Valgustusliku ideaali järgi võitsid vestlusest kõik osapooled ning sellise vestluse kõige hiilgavamate viljelejatena tõsteti sajandi keskpaigast esile Gotthold Ephraim Lessingit (1729–1781) ja sajandi lõpust Immanuel Kanti (1724–1804).⁴⁷ Lessingi kohta öeldi, et ta võtnud kõikide arutlusteemade puhul alati arvesse erinevaid vaatenurki ning et vestluses lähtuti eeldusest, et see toimub võrdsete osapoolte vahel ja igaühel on teiselt midagi õppida.⁴⁸ See üksteiselt õppimine oligi vestluse parimaks tulemuseks. Tuntud Berliini valgustaja Friedrich Nicolai (1733–1811) sõnul ei olnud Lessingiga vesteldes kunagi asi selles, et ühte inimest tingimata teise inimese seisukohale võita, vaid „igaüks jäi iseseisvaks, läks vaid sõbralikult dispuudilt eelarvamusvabamalt ning selgemate ja kindlamate mõtetega koju“.⁴⁹ Kanti detailsuseni väljatöötatud reeglid lauavestluseks⁵⁰ on hästi tuntud. Aastal 1804. ilmunud biograafias kirjeldab üks Kanti õpilasi, teoloog Reinhold Bernhard Jachmann (1767–1843) teda kõige vaimustavama vestluskaaslasena, kes suutnud huvitavalt ja meeldivalt rääkida igast teemast – naistega naiste asjadest ja teadlastega teadusest.⁵¹ Seltskonnas olnud „sünge kriitiline ilmatark helge ja populaarne filosoof“, kelle osalt disputeerivas, osalt jutustavas ja õpetlikus suhtlusstiilis valitsenud alati „maitsekas rõõmsameelsus“. Nagu ka Lessingi juurest, lahkus igamees Kanti lauast „rikastatuna teadmiste ja uute ideedega, rahul enda ja inimkonnaga, uuteks tegudeks ja oma kaasinimeste õnnestamiseks tugevamaks saanuna“.⁵² Neile ideaalidele vastava valgustusliku vestlusringi kohta on olemas näide ka Baltimaadest. 18. ja 19. sajandi vahetuse paiku kujutas kodanlikku päritolu paruness Gertrude Boye endast erandlikku valgustatud maa-aadlikku, kelle ümber tema lesepõlves kogunes valgustuslik ring „Siioni prohvetilapsed“ (*Zions Prophetenkinder*), kus arutleti maa tuleviku, filosoofia ja inimarmastuse teemadel. Noored Saksamaalt tulnud haritlased jooksid tema juurde kokku, sest:

[...] seal tundsid nad end vabana igast sundusest, seal said nad vabalt oma mõtteid väljendada, seal said parandatud ka nende mõningad valed ettekujutused sellest maast ja selle olukorrast; nii kogemuste poolest kui sageli ka erapooletul hindamisel oli ta meist kõigist üle; ta arendas meid, ilma et me seda ise oleks märganud. [...] Ta laskis kõigil oma arvamuse lõpuni lahti rääkida, ei esitanud vastulauset mitte kohemaid, vaid oskas asju kõrvalteid pidi nii suunata, et igaüks ise sai aru oma väidete paikapidamatuses.

⁴⁷ Bödeker, „Aufklärung als Kommunikationsprozeß“, 97.

⁴⁸ Bödeker, 97.

⁴⁹ Bödeker, 97.

⁵⁰ Silmas on peetud Kanti teost *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (1796/97)

⁵¹ Reinhold Bernhard Jachmann, *Immanuel Kant geschildert in Briefen an einen Freund* (F. Nicolovius, 1804), 135jj.

⁵² Jachmann, 135jj.

Mõisnike türannia vastu võttis ta aga sõna energiliselt ja end tagasi hoidmata ning nood kartsid teda.⁵³

„Patriootiliste vestluste“ sissejuhatavas osas antakse samas laadis juhtnööre algajale avalikus ruumis vestlejale: „[...] kirjuta nagu mees ja püüa oma kirjalike vestluste kaudu hea seltskonnainimesena lugejaskonnaga sõbraks saada“.⁵⁴ Hiljem suuremas vestlusringis aga käituvad selle tegelased juba ideaalidele vastavalt: kõik jutujamises osalejad on erinevad isiksused oma erinevate seisukohtadega, ent silmatorkaval kombel ei lase nad ennast sellest sugugi häirida – teisel arvamusel olijate vahemärkused on kõige enam sõbraliku tögamise moodi ning koosviibimise lõppedes minnakse laiali samas meeleolus, nagu lahkuti Lessingi ja Kanti seltskonnast: vähem tulvil eelarvamusi, rohkem uusi ideid ja valgustatud arusaamu, üksteise suhtes rahus, lugupidamises ja jäägitus heasoovlikkuses.

Kirjapandud ja avalikkusele saadetud tekst kujutab endast aga samuti vestlust – vestlust publikuga: „Kirjutamine on mõtete avalik teadaandmine; trükitud vestlus, vali kõne, suunatud neile publikumist, kes seda kuulata tahavad; vestlus lugejaskonnaga“.⁵⁵ Nii saab kokkuvõtvalt öelda: „patriootiline“ on selline tegevus, mis peab silmas ühiskasu ning „vestlus“ parimas mõttes tsiviliseeritud, kõiki osapooli rikastav ja valgustav kommunikatsioonivorm. „Patriootiline vestlus“ on seega mingisuguse asja üldkasulikkuse üle toimuv viljakas arutlemine, mille eesmärgiks on välja selgitada, milline tegevus on tegelikult – st faktide ja mõistuse valgel läbivaadatuna – üldkasulik, et siis inimesed selle selginenud teadmise valgel (ja küllap ka monarhi patriootilist isikut silme ette manades) tegudele asuksid, igaüks oma tööpostil ühise kasu nimel.

I.2. Teine ring: „Patriootiliste vestluste“ lavastuslik seade

Siiamaani saab teksti kohta järeldada, et tegemist on millegagi, mis on kirjeldatav kui inimsõbra patriootlik-valgustatud vestlus lugejaskonnaga. Ent mille üle vesteldakse? Tekst algab väga universaalse pealkirjaga „Sissejuhatuse“ (*Einleitung*), millest võib kohe teha mõned kõige üldisemad järeldused: esiteks selle, et kogu teksti põhiosa alles järgneb, ja teiseks, et järgneva põhiosa mõistmiseks võib tarvis minna mingit sorti eelinfot või -häälestust. Viimast asjaolu silmas pidades tundub mõistlik mitte rutata eeldatava põhiosa märksa informatiivsemate pealkirjade

⁵³ Plath, *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands*, 62.

⁵⁴ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 20.

⁵⁵ Nii kirjutab Adolph Freiherr von Knigge (1752–1796) 7 aastat hiljem oma essees „Über Schriftsteller und Schriftstellerey“ (1793). Tsiteeritud: Bödeker, „Aufklärung als Kommunikationsprozeß“, 97.

juurde, eriti arvesse võttes nende tänasest vaatevinklist mitmes mõttes üllatavat sisu. Niisiis, selle asemel, et hakata esitama nende kohta ühte imestunud küsimust teise järel, kutsutakse lugejat järgnema teksti ülesehituse loogikale ning vaatama, mida on vajalikuks peetud anda eelinfoks või -häälestuseks nn sissejuhatuses.

I. 2. 1. Sissejuhatus

Sissejuhatus alustab küllalt järsult olukirjeldusega teisest ilmast:

Elüüsiumi väljadel tuntakse ka igavust. Puhtad vaimud tüdinevad ja kui nad mõnesaja uue varju käest midagi märkimisväärset ülailma kohta teada ei saa, väsivad nad selle kohta küsimusi esitamast. Nende endi riigis aga kulgeb kõik nii ühetaoliselt, et isegi ülailmale, kes tunneb ju muidu huvi iga tühisemagi piasja vastu, pole sealt midagi huviväärset teatada: seda oleme me neist surnute vestlustest,⁵⁶ mida nad meiega ikka jagada on tavatsenud, juba küllastuseni järeldada saanud. Tänamatu maa pealne rahvas ei taha neid enam lugeda ja surnud on juba mõnda aega olnud vaikima sunnitud. Ka olevat Pluuto läinud aastal välja andnud seaduse, et ükski tema riigi alam ei tohi enam ülailmaga (*Oberwelt*) tegemist teha ega kuulata ühtegi uustulnukat, kes peaks seal sõandama surelike lapsikusi mingite tähtsate ilmasündmustena levitada.

Edasi lugedes saab teada, et allilma valitseja Pluuto keelu tagajärjel on seni üsna huvitud vaimud ühtäkki valmis kasutama igasuguseid kõrvalteid mistahes teadete saamiseks maa pealt. Nende seas on prohvet Sibylla, kes olevat juba 3000 aastat kannatamatusest põlenud, et näha täitumas oma ennustusi, mille kohaselt saabub kord aeg, mil maailma hädadele on leitud lahendused: hunt magab talle kõrval ja tiiger valvab karja, mõõgad on taotud atradeks ja piigid tööriistadeks, avitust on leitud isegi laimujuttude vastu. Just sel hetkel, kui Pluuto oma keelu kehtestas, oli Sibylla hakanud saama lootusrikkaid teateid ühe teatud suure keisrinna kohta, kes „õpetanud teistele monarhidele kunsti, kuidas maid ilma verevalamiseta vallutada ja keset sõda turvalisena hoida maailmamerd, kus vanadest aegadest olid olnud nuhtluseks mereröövlid, kelle vastu ka võimsaimad riigid midagi teha ei osanud“.⁵⁷ Keelust hoolimata salaja teateid kogudes sattus ühel päeval tema kätte komöödiaplakat, mis kuulutas Riia linnas välja näitemängu „Elysium“. Ümbritsenud end antiikfilosoofidest koosneva saatjaskonnaga, tõttab ta kuulutust Pluutole näitama: „Vaata! Maa pojad on oma sõgeduses (*Thorheit*) nii kaugele läinud, et nad meie, oma lahkunud eelkäijatega, oma mängu mängivad (*ihr Spiel treiben*)“.⁵⁸ Sibylla palub, et Pluuto annaks talle kaasa usaldusväärsed mehed ja lubaks tal inimlaste hingeõndsuse huvides minna ülailma seda asja üle vaatama, sest mine tea, äkki lasevad nad

⁵⁶ „Gesprächen der Toden“. Originaalis on nimetus trükitud sõrendatuna.

⁵⁷ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 2.

⁵⁸ Snell, 3.

esiisade pühasid varje teatrilaval „hobustena hirnuda või öökullidena karjuda“. Tema soov täidetakse. Thales korraldab loosimise ning delegatsioon koosseisus Sibylla, Platon, Epikuros ja Sinope Diogenes siirdub kõige otsemat teed Riiga. Vaimud viibivad Riias mitu kuud, jälgivad ja kommenteerivad Riia linna elu ja olu kuni saavad lõpuks võimaluse ära vaadata kahtlusalune näitemäng, anda hinnang nii näitemängule „Elysium“ kui Riia näitemängudele üleüldiselt ning surnuteriiki tagasi pöörduda. Riialased ei oleks kõigest sellest mitte midagi teada saanud, kui üks vaimudest ei oleks Riias veedetud aja jooksul heaks arvanud patriootiliste vestluste autori Snelliga korduvalt kohtuda ja temaga valgustatud inimsõbra patriootilistest kohustustest kõnelda. Selle tutvuse tõttu osutus Snellil võimalikuks üles kirjutada sissejuhatusale järgnevad kaks kõnet, mis jutustuse kohaselt peeti Platoni ja Epikurose vaimude poolt peategelase töökabinetis viimasel öhtul enne allilmaseltskonna Riias lahkumist.

See väga lühidalt kokku võetud, aga originaalis 24 lk pikkune sissejuhatus andis terve hulga märksõnu, mille tähendusel peatuda: Elüüsim, surnute vestlused, komöödia „Elysium“, näitemängu tsensuuri küsimus, Pluuto, Sibylla, Platon, Epikuros, Diogenes, suur keisrinna, Riia linn. Need ja veel mõned märksõnad saavad edaspidi erineval määral ka käsitletud, ent esimesena paistab tingimata mingit kommentaari vajavat jutustuse vorm, mis 21. sajandi perspektiivist tundub ühe ajakirjateksti jaoks vägagi tavatu ja fantastiline. Miks peaks keegi teatri üle arutlemiseks valima sellise formaadi?

I. 2. 2. Surnute vestlused

Selline antiigist tuntud žanr nagu „surnute kõnelused“ (*Gesprächen der Toten, Totengespräche, Gespräche im Reiche der Toten*) oli 18. sajandi Saksamaal eriliselt populaarne. Žanri alusepanijaks peetakse Süüria linnast Samosast pärinevat retoorikut ja satiirikut Lukianust (125–180), kelle 30st satiiriliseist lühidialoogist koosnevas teoses „Kõnelusi surnute riigis“ vestlevad elust, surmast ja mõlemaga seotud tagajärgedest erinevad mütoloogilised tegelased (nt allilma valitseja Pluuto, Hermes, Herakles), omaaegsed võimsad ja jõukad (nt Aleksander), erinevad filosoofid (sh eriti sageli küünik Menippus, aga ka Diogenes).⁵⁹ Antiikne kirjandusvorm elavnes 17. sajandil, mil ilmusid Bernard Le Bovier de Fontanelle'i (1657–1757) „Surnute dialoogid“ (*Dialogue des morts*, 1683), kus autor selgitas erinevate antiigi ja lähemast kaasajast pärit tuntud tegelaste vestluste kaudu uusi filosoofilisi ideid. Vestlusi hakkasid kirjutama ka inglased, ent erilise jõuga puhkes žanr õitsele just 18. sajandi Saksamaal, kus on loetletud rohkem kui 500 vastavat nimetust kandvat vestlust kõige erinevamatel

⁵⁹ Kogu lõik ülevaatega surnuvestluste žanrist põhineb: John Rutledge, *The Dialogue of the Dead in Eighteenth-Century Germany* (Bern and Frankfurt/M: Herbert Lang, 1974).

teemadel ja kunstilisel tasemel.⁶⁰ Omaette tüübiks kujunesid moraaliajakirjades ilmuvad vestlused, mille keskmes paiknev surmajärgne kohtustseen võimaldas langetada hinnanguid erinevatele eluviisidele, voorustele ja pahedele. Kui sajandi keskpaigast läksid nende asemel moodi segateemalised ajakirjad – suunatud mitteakadeemilisele haritud kodanlasele – kasutati ka siin surnute vestlusringi nii informatiivsetel kui meelelahutuslikel eesmärkidel. Tehti ka katseid tõsta surnuvestluste kunstilist taset klassikaliste eeskujude kõrgusele, valides tegelasi hoolikamalt (reeglina üleni antiigist) ning tegeledes tõsisel toonil peamiselt filosoofiliste ja moraalsete küsimustega – parimaks näiteks Christoph Martin Wielandi (1733–1813) „Dialogid elüüsiumis“ (*Die Dialogen in Elysium*) (1780). „Patriootilistes vestlustes“ viidatakse otsesõnu Wielandi mõjule, juhtides tähelepanu Wielandi teoste olemasolule minategelase raamaturiiulis.⁶¹

Kõik see läheb hästi kokku eelnevas alapunktis kirjeldatud arusaamaga valgustuslikust kommunikatsioonist, mis omakorda oli põhjuseks žanri populaarsusele.⁶² Esiteks andis surnute seisukohtadele elavate omadega võrreldes suurema kaalu eelpoolmainitud kasutegur – elu sekeldustest eemaldumisel saavutatav emotsionaalne distants ning sellest johtuv selgepulgulisus ja erapooletus. Teiseks ei pidanud surnud monoloogi, vaid valgustusajale kohaselt vahetasid mõtteid ja tähelepanekuid teiste surnutega. Kolmandaks sobis surnuvestluste žanr suurepäraselt 18. sajandi saksa protestantlike alade religioossele maastikule, kus usk hinge surematusesse mängis kesksel rollil ning mille mõistuspärasuse tõendamisele ja kinnitamisele pühendati seetõttu ka palju aega ja energiat.

Rutledge'i käsitlust aluseks võttes saab öelda, et „Patriootilistel vestlustel“ on palju žanrile tavapäraseid või sageli esinevaid omadusi:⁶³ a) eeldatakse lugeja teadlikkust kreeka mütoloogia – allilma, selle tegelaste ja geograafia – suhtes; b) üks tavalisemaid tegevuspaiku on Elüüsiumi väljad; c) Elüüsiumi ei püüta kuidagi kristliku paradiisiga sarnastada või suhestada; d) allilma ja ülailma aeg kulgeb paralleelselt; e) maa pealt saabuvad uudised käivitavad sündmused surnuteriigis; f) tegelaskujude suure varieeruvuse juures on nii ajalooliste suurkujude (Platon, Epikuros, Diogenes) kui mütoloogiliste olendite (Pluuto, sibüll) esinemine pigem tavapärane; g) mütoloogias kindlal kohal olev Lethe jõest joomine ehk mälukaotus on dialoogide toimumise võimalikkuse huvides ära jäetud; h) sisu paistab olevat mõeldud õpetliku ja tõsisena, i) varjutegelased on märkimisväärselt ja rõhutatult mittefüüsilised ning seda seisundit kirjeldatakse kehalisega võrreldes paremusena – varjud on vabad kehalisuse piirangutest ning füüsilise elu murede ja vajaduste mõjust.

⁶⁰ Rutledge, 11.

⁶¹ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 22j.

⁶² Dialoogivormi populaarsuse kohta 18. sajandi saksa kirjanduses: Thomas Salumets, „Targutage palju tahate [...] aga kuulake sõna: Friedrich Maximilian Klingeri ‘Poliitik ja poeet’“, *Mõju mõnu*, tõlk Vahur Aabrams, *Studia litteraria Estonica* 14 (Tartu, 2014), 139–69.

⁶³ Rutledge, *The Dialogue of the Dead in Eighteenth-Century Germany*, 12–14.

Üks „Patriootiliste vestluste“ kõrvalekaldeid tavapärastest raamidest on tegevuse liikumine väljapoole surnuteriiki. Rutledge toob sellise erandi kohta kaks näidet, millest ühes tuleb Lukianus maa peale, et anda elavatele informatsiooni allilmas kujunenud sõjaolukorra kohta ning teises on Herakleitos ja Demokritos eelnevalt käinud maa peal ringi rändamas, enne kui asuvad allilmas kunstiteemalist „uue ja vana“ debatti asjatundlikult käsitlema.⁶⁴

Rutledge'i järgi otsustades on õigupoolest ebatavaline ka elava inimese osalemine surnutevahelises vestluses, ent ka sel juhul pole tegemist pretsedenditu juhtumiga: ühes dialoogis aastast 1683 transpordib Merkuur kontaktisiku kord kuus Elüüsiumi väljadele; teises, 1739. aastast pärit dialoogis lahkub peategelase hing kehast (see jääb kamina ette tugitooli), läheb Elüüsiumi, osaleb seal vestlusringis ning laseb end siis tuulehool tagasi koju kanda; ühes 18. sajandi lõpul ilmunud versioonis aga vahetasid elavad ja surnud omavahel kirju.⁶⁵ Lisaks neile näidetele teatab Wieland vaevalt aasta pärast vaimude reisi Riiaga, et ta on Lukianose tõlkimisest inspireerituna ühe juhusliku manuskripti kaudu avastanud „manipulatsiooni“, mille käigus saab hinge kehast eraldada ja hetkega soovitud paika viia viisil, mis olevat oluliselt lihtsam kui uneskõndimine (*somnambulatorische*) ja kehtvat vaevalt veerand tundi.⁶⁶

„Patriootilistes vestlustes“ allilma liikumapanevaks jõuks on komöödiaplaakat Riias, millel kuulutatakse välja Johann Georg Jacobi 1770. aastal kirjutatud libretoga laulumäng „Elysium“. Rutledge'i kategooriate järgi otsustades kujutab see endast igas mõttes klassikalist surnute vestlust: see leiab aset Elüüsiumis, kõik selle tegelased on surnud ning sel on elavatele edastada konkreetne õpetlik-hoiatav sõnum.⁶⁷ Kõrvalmärkuse korras olgu öeldud, et Jacobi laulumängu stiilil ja sõnumil ei ole „Patriootiliste vestlustega“ nii tugevat seost kui järgmises peatükis vaatluse all oleva August von Kotzebue näitemänguga, mis esindab väga sarnaseid väärtusi ja vaateid.

Surnute vestluste žanri üheks iseloomulikuks eesmärgiks võis pidada kindlate teemade üle arutlemist surmajärgsest – st objektiivsest – perspektiivist. Sellest eeldusest lähtudes on „Patriootiliste vestluste“ eesmärgiks hinnangu andmine Riia linnateatri otstarbekusele. Aruteluteema „näitemängu üleliigsusest Riias / näitemängu hädavajalikkusest Riias“ on korralikult välja öeldud alles teksti põhiosa alapealkirjades, sellal kui sissejuhatus selgitab üksnes asjaolusid, mis

⁶⁴ Vastavalt Georg Wilhelm Wegner, „Das verwirrete und wieder beruhigte Reich der Todten“ (1746); Leopold Friedrich Günther von Göckingk (1773). Rutledge, 82j.

⁶⁵ Anonüümse autorlusega „Historische / Politische und Philosophische Krieg= und Friedens=Gespräche / Auf das 1683. Jahr“; Johann Wilhelm Steinauer „Gespräch zwischen Johann Christian Günthern aus Schlesien In dem Reiche der Todten / und einem Ungenannten In dem Reiche der Lebendigen“ (1739); „Neuwieder Gespräche“ (1786–1810). Rutledge, 28, 39j.

⁶⁶ Christoph Martin Wieland, *Sämmtliche Werke. Ill. 33. Göttergespräche. Gespräche im Elysium*. (Wien: Doll, 1821), 295–309.

⁶⁷ Johann Georg Jacobi, *Elysium: ein Vorspiel mit Arien* (Halberstadt: Gros, 1770).

kõnede pidajad Riiga ja selle näitemängude juurde olid toonud. Sissejuhatuses esitatud jutustuse loogika kohaselt on aga kõned üksnes delegatsiooni inspeksiooniretke juhuslik kõrvalsaadus. Nii žanri kui ajakirjanumbri ülesehitust arvestades tuleb ilmselt lähtuda eeldusest, et ajakirjandusliku ettevõtmise peamine eesmärk on esitada need kaks kõnet.

I. 2. 3. Patriootiliste vestluste lavastuslik seade

Kõnelused surnutega toimuvad tavapäraselt Elüüsiumi väljadel, ent antud juhul leiavad need aset kahes kohas: Elüüsiumi väljadel ja Riia linnas, kusjuures esimene on kõigest tegevuse lähtekoht ning teine sündmustiku peamine toimumispaik.

Surnud kõnelevad suure osa sündmustiku jooksul üksnes omavahel ja neid kõnelusi annab edasi keegi kõikenägev jutustaja, ent poole sissejuhatuse pealt lülitub tegevusse minategelane ning sealpeale saab lugeja teada üksnes seda, mida too näeb ja kuuleb ning – kõnede osas – üles kirjutada jõuab. Minategelane samastab end autoriga, vesteldes Platoni vaimuga sellesama ajakirja väljaandmisest ning viidates nii oma üleskirjutaja-rollile kui vaimudelt saadud loale nende kõned avaldada. Autori isik, kuigi nimetatud tagasihoidlikult üksnes sisekaanel ja (eeldatavalt) perekonnanimega „Snell“, on algusest peale avalik – ta pöördub tuttavate lugejate poole, vabandab täitmata lubaduste pärast ja töötab need heastada. Et vahendaja isikul on vahendatava sisule möödapääsmatu mõju isegi juhul kui ta tõesti kõik vaid truult üles kirjutada on tahtnud, siis osutub Snelli isikuga tutvumine möödapääsmatuks.

Sissejuhatuses esitatud loo ajalist järgnevust silmas pidades on antud juhul siiski otsustatud esimesena tutvuda vaimude koosseisuga, kes Elüüsiumi väljadelt 1784. aasta suvel Riiga on kihutatud. Ükski neist ei ole – nii ajaloolistel kui geograafilistel põhjustel – Riia linnaga oma eluajal mitte mingisuguses kokkupuutes olnud ning seepärast tuleks heita pilk sellele, mida on nende kohta seoses teatriga teada enne, kui nad selle vajakajäämise kõrvaldavad ning Snellile üleüldse põhjust annavad vaatluselust teksti kirjutada.

I. 3. Kolmas ring: kõnelevad surnud

Antiigi pärand, nagu ka pühakiri, kujutas endast märkimisväärset osa varauusaegsest haridussisust veel kuni 18. sajandi lõpuni. Nii kreeka ja rooma mütoloogilised tegelased kui ka antiikfilosoofid ja kirjanikud kuulusid haritud inimese baasteadmiste hulka ja moodustasid ühtse „komberuumi“, kus tegutsesid kõik kirjutavad inimesed. Kõige suuremat tähelepanu on seejuures pööratud Platonile ja seda kahel põhjusel: esiteks on Platon teatrivastase poleemika alus ja algus, keda kaasamata ei räägita sel teemal isegi tänasel antiigikaugel ajal; teiseks on Platoni vaim „Patriootilistes vestlustes“ konkurentsituks kõige

rohkem lavaaega saav tegelane, kes on alates 4. leheküljest kõigist tegelastest, sh minategelane, ainsana kohal kõigil jutustuse lehekülgedel ning räägib neist enamikul, sh Epikurose kõnele mitu korda vahele segades.

I. 3. 1. *Allilmavalitseja Pluuto ja tema riik*

1770. aastast pärinev „Põhjalik mütoloogiline leksikon“ pühendab Elüüsiümile ehk „surnud vagade jaoks väljamõeldud maale“ pika artikli.⁶⁸ Hadese riik asus maa all või siis lääne suunas sealpool päikeseloojangut ning selle sissepääsu tähistas suur allilmavärv. Erinevates jutustustes on aga allilma (salamahiti) pääsetud ka muude meetoditega. Vaid vähesed elavad on surnuteriigist tagasi tulla tohtinud – nt Herakles või Odüsseus, ent enamasti ei pääsenud enam keegi, kes allilmajõe Styxi kord ületanud, uuesti maa peale tagasi. Homeros mainib sõna Elüüsiüm vaid ühe korra, ent see muutub väga tähtsaks hilisemas eshatoloogias, mil ühinevad ettekujutus õndsate saarest ja Elüüsiüümist, millest saab väli nendel saartel. Algselt oli Elüüsiüm üksnes kangelaste elupaik, paradiis üksikutele valitutele, ent hiljem pääsesid sinna kõik, kelle kohta oli langetatud õigeksmõistev otsus, et nad on elanud õiglase elu.⁶⁹ Nagu eelnevalt öeldud, kujutas Elüüsiüm endast populaarses surnutevestluste žanris tavapäraselt tegevuspaika.

Kreeklaste allilma, kus elavad surnute veretud varjud, valitses algupäraselt Hades, Kronose ja Rheia poeg, Zeusi ja Poseidoni vend, Persephone kaasa, kes roomlaste seas oli tuntud ka kui Pluuto või Orcus.⁷⁰ „Patriootilistes vestlustes“ pole Pluutol õieti muud rolli, kui kuulutada välja keeld ülailmaga tegemist teha ja ähvardada keelust üleastujaid range karistusega, milleks oli ülailma tagasi saatmine (sic!). Kui aga Sibylla tema poole pöördub (alustades tiitliga „üliarmuline valitseja“, et poole kõne pealt üle minna familiaarsele vormelile „armas Pluuto“) ja üles tunnistab, et on keeldu rikkunud, ei järgne sellele isegi mitte märkmisväärset kulmukortsutust, vaid Pluuto annab Sibyllale lahkelt loa kolme saatja seltsis oma luureretkele minna.

⁶⁸ Benjamin Hederich ja Johann Joachim Schwabe, *Benjamin Hederichs gründliches mythologisches Lexikon, worinnen so wohl die Fabelhafte, als wahrscheinliche und eigentliche Geschichte der alten römischen, griechischen und ägyptischen Götter und Göttinnen ... zusammen getragen, und mit einem Anhang dazu dienlicher genealogischer Tabellen versehen worden.* (Leipzig: in Gleditsch Handlung, 1770), 986–91.

⁶⁹ Sourvinou Inwood ja Christine (Oxford), „Elysium“, *Brill's New Pauly*, 1. oktoober 2006, https://referenceworks-brillonline-com.ezproxy.utlib.ut.ee/entries/brill-s-new-pauly/*-e329730 (külastatud 9. juuni 2019).

⁷⁰ Eric M. Moormann, Wilfried Uitterhoeve, ja Marinus Pütz, *Lexikon der antiken Gestalten: mit ihrem Fortleben in Kunst, Dichtung und Musik* (Stuttgart: Kröner, 1995), 294–97.

I. 3. 2. *Sibylla*

1770. aasta mütoloogialeksikonis on Elüüsiümile kulutatud 5 ja Pluutole 6 veergu, artikkel „Sibyllae“, milles vaetakse erinevaid nimetuse tuletamise hüpoteese ning kõrvutatakse erinevatest allikatest pärinevaid teateid, laotub aga peaaegu üle 13 veeru.⁷¹ Üldjuhul peeti neid puhasteks ning vooruslikeks neitsiteks ja sellisena püsimise tingimisel neil see ennustamise anne olevat olnudki, ent selles osas on vastakaid arvamusi. Ka 1995. aasta leksikonis kirjeldatakse erinevaid antiigis tuntud sibülle, kelle algkodu oli Väike-Aasias ja kelle ühisomaduseks oli, et nad töid ekstaasiseisundis kuuldavale enamasti ähvardavaid ettekuulutusi.⁷²

„Patriootilistes vestlustes“ esitletakse teda kui ainukordset isikut Sibylla, kuigi saksa keele eripära kõiki nimetusi suure algustähega kirjutada ei võimalda päris kindlalt nime ja liiginime eristada. Loo autor võis olla tuttav nii antiikset päritolu kui mõne uusajal levinud ennustustekoguga, kui ta ütles, et Sibylla olla juba 3000 aastat iga allilma saabujat küsitlenud, et teada saada, kas tema ennustus maailma paremaks muutumisest – „hunt magab talle kõrval ja tiiger valvab karja, mõõgad on taotud atradeks ja piigid tööriistadeks“ – juba täituma ei hakka.⁷³ Erinevalt leksikonides esitatud kirjeldusest paistab Sibylla olevat oma ennustustest vägagi teadlik. Temast õhkub valgustuslikku indu ja kannatamatust näha oma ennustuse täitumist. Ta nimetab inimesi oma „maisteks lasteks“, keda ta armastab liiga palju selleks, et mitte olla mures „nende hingeõndsuse (*Glückseligkeit*) ja au pärast loodetavasti targemate järeltulevate põlvede silmis“.⁷⁴ 18. sajandile oli väga tugevalt omane veendumus, et sellest, millega inimesed oma aega veedavad, sõltub paljugi, ning teater on sellest vaatepunktist lihtsalt üks paljudest asjadest, mille kasu- või kahjutegur tuleb erapooletu analüüsi abil kindlaks teha. „Tähelepanelik Sibylla“ püsib kogu raamjutustuse jooksul püstitatud ülesande juures ega tee – peale kõverteede kasutamise allilmas – midagi sellist, mis võiks tema väärikuse ja tõsiseltvõetavuse kahtluse alla seada. Ta on kaugel sellest, et öelda midagi üksnes transiseisundis, vaid mõjub pigem haritud ja targa naisena, kel on mõnevõrra juhuslikku laadi võime asju ette näha – olgu selleks siis tulevane paradiislik rahu, Wielandi muutumine elu lõpul uuesti usukuulutajaks⁷⁵ või rektori piibu katkiminek järgmisel päeval.⁷⁶ Tõsiselt ja keskendunult arutab ta Riia alla jõudes koos Platoniga linna heaolutaseme üle, erinevalt Diogenesest ja Epikurosest, kes endale sel ajal muud tegevust otsima hakkavad. Riia teatrietendus on Sibylla jaoks seejuures vaid ettekääne maa peale pääsemiseks ning Pluutole esitatud kahtlustused teatri kohta mõjuvad tema suus mõneti „kistuna“.

⁷¹ Hederich ja Schwabe, *Gründliches mythologisches Lexikon*, 2195–2207.

⁷² Moormann, Uitterhoeve, ja Pütz, *Lexikon der antiken Gestalten*, 638–40.

⁷³ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 2.

⁷⁴ Snell, 3.

⁷⁵ Snell, 23.

⁷⁶ Snell, 22.

I. 3. 3. *Diogenes Sinope*

Küünikute filosoofiakoolkonda kuuluva Diogenese (ca 413 – 323 eKr) kohta on teada üksnes legendilaadseid jutustusi teisestest allikatest. Küünikud ei hoolinud teoreetiliste tekstide kirjutamisest, vaid püüdsid praktikas saavutada võimalikult täielikku sõltumatust ja eneseküllasust, kõigest ülearusest loobumist kuni absoluutse hädavajaduse piirini. Küüniku askees võis viia kuni tähelepanuäratavate veidrustereni ning tähelepanu äratamine võis olla askeesi eesmärk. Nii olla Diogenes elanud ja toimetanud kõik oma loomulikuks tunnistatud elulised tarvidused – sh sugukire rahuldamine masturbatsiooni teel – linnatänaval kõigi inimeste ees. Kuulsaks on saanud lugu tunnist kui tema eluasemest ning sellest, kuidas teda külastama tulnud keiser Aleksander Suurel ei olnud talle pakkuda midagi, mille vastu Diogenes vähimatki huvi oleks tundnud. Künismi põhimõtted ja lood tuntud küünikutest on ajaloo jooksul leidnud tõlgendavat ja aktualiseerivat käsitlemist kõige erinevamat laadi kirjanduslikes tekstides, eelkõige seoses selliste teemadega nagu seksuaalsus, satiir, misantroopia, väljaspool seisjate sotsiaalne tõrjumine, ekstreemne individualism, kultuuri- ja tsivilisatsioonikriitika, inimese loomulik ja looduslik olukord.⁷⁷ Uusaja üldises keelekasutuses seostus künismiga eeskätt häbitunde puudumine seksuaalsusest kõnelemisel ja selle väljendamisel, terav satiir ja solvav sarkasm ning enamasti väljendas kellegi nimetamine küünikuks – nagu ka epikuurlaseks – kõneleja poleemilist intensiooni.⁷⁸

Valgustuse vastuolulist suhet Diogenesesse on siinkohal viidatud artiklis väga huvitavalt käsitletud. Diogenes oli valgustuse seisukohalt ühelt poolt erakordne inimene ja suur mõtleja, kes esindas valgustuse suurimat autoriteeti – mõistust ning kehas endas olulisi valgustuslikke ideaale nagu eelarvamustevabadus, autonoomsus, universaalne inimarmastus, kosmopoliitlus ning söakas kriitilisus võimu ja traditsiooni vastu. Ent samal ajal esindas ta ka mõistuse vastaspoolt – rumalust, mille on põhjustanud mõistusega äärmusesse minemine. Platon oli Diogenest nimetanud „Sokrates mainomenos“, hulluks läinud Sokrates. Wielandi romaanis „Sokrates mainomenos“ (1770) on Diogenest idealiseeritult kujutatud maksimaalselt iseseiseva ja erapooletu narinna, arlekiinina, „naerva filosoofina“, kel on tõe nägija ja väljaütleva roll ning kes ühendab endas teadmise, kriitilise mõtlemise ja inimesetundmise niivõrd kõrgel määral, et ta igapäevaeluks enam ei kõlba – ta saab elada veel üksnes ühiskonna marginaalias.⁷⁹ Paljud valgustajad – sh Voltaire (1694–1778), d’Alembert (1717–1783) – samastasid end mingil hetkel ja mingil moel Diogenesega, ent

⁷⁷ Niehues-Pröbsting, Heinrich, „The Modern Reception of Cynicism: Diogenes in the Enlightenment“, *The Cynics: The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*, toim Robert Bracht Branham ja Marie-Odile Goulet-Cazé (Berkeley: Univ. of California Press, 2007), 82.

⁷⁸ Niehues-Pröbsting, Heinrich, 332.

⁷⁹ Niehues-Pröbsting, Heinrich, 333.

samal ajal kasutati nimetust „uus Diogenes“ Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) naeruvääristamiseks.⁸⁰ Marcus Aurelius (121–180) oli „Meditatsioonides“ (II.6) öelnud, et komöödia ja Diogenes on keelt kasutanud samal eesmärgil ning seda kohta tsiteerides tõmbas Shaftesbury (1671–1713) paralleeli filosoofia ja draama ajaloo vahele, öeldes et nii nagu komöödia tekkis reaktsioonina tragöödia tõsidusele, sai Diogenese ja küünikute koomiline filosoofia alguse vajadusest tasakaalustada Sokratese ja Platoni ülevat filosoofiat.⁸¹ Eelnevat arvesse võttes mõjub isegi kummaliselt, et Diogenes on „Patriootilistes vestlustes“ küll Riiga kaasa võetud, ent talle on antud sedavõrd väike roll. Kui seltskond Riiga jõuab ning Platon ja Sibylla asuvad kohe asjalikult linna olukorda hindama, ei pea Diogenes – nagu ka Epikuros – seal pikalt vastu ning läheb hoopis sadamasse tünne imetlema. Tema verbaalne osa piirdubki sõnadega: „Vaate on neil küllalt; ma tahaksin aga teada, kas neil ka niisama palju Diogeneseid on? Muidugi oli ka Kreekamaal vaid üks Diogenes“.⁸² Viimasel õhtul teeb ta rektori kabinetti sisenedes komplimendi, et tolle töötuba pole palju suurem kui see vaat Korintoses, kus ta kunagi elas.⁸³ Mida tal vahepeal veel „oma lemmikteema – vajaduste piiramise“ kohta öelda oli, jäi autoril üles kirjutamata.⁸⁴ Epikuros aga mainib oma kõnes kõrvuti Rousseaud ja Diogenest, öeldes, et mitte kusa-gil mujal kui vaid mõnes sellises peas võib eksisteerida maailm ilma luksuse-ta.⁸⁵ Võimalikule põhjusele, miks Diogenesele nii vähe sõna on antud, saab viidatud peatüki lõpupoole.

I. 3. 4. *Platon*

Et just Platoni vaim avaldab arvamust näitemängude üleliigsuse kohta, on igati kooskõlas teatripoleemika ajalooga. Kõneldes teatrivaenulikkusest lääne kultuuriruumis, alustatakse ikka Platonist, kes on teadaolevalt esimesena väljendanud süstemaatilist kahtlust nii luulekunsti suhtes laiemalt kui ka spetsiifiliselt näitekunsti vastu ning Barishi monograafias väidetakse lausa, et see „Platoni rajatud teatrivaenulikkuse kindlus“ on alles nüüd – kaks ja pool aastatuhandet hiljem – lõpuks murenemas.⁸⁶ Teatrilembeses Ateenas tegutsev Platon oli teatriga intiimselt tuttav ning oli ka ise näitemänge kirjutanud – ometigi on ta tänaseks laialt tuntud kui teatri kompromissitu vaenlane, kes näitlejad oma ideaalriigist välja heitis.⁸⁷ Seda kuulsust toetab Diogenes Laertiuse

⁸⁰ Niehues-Pröbsting, Heinrich, 340.

⁸¹ Niehues-Pröbsting, Heinrich, 350.

⁸² Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 10.

⁸³ Snell, 22.

⁸⁴ Snell, 32.

⁸⁵ Snell, 53.

⁸⁶ Barish, *The Antitheatrical Prejudice*, 28.

⁸⁷ Nt “[...] mõlemad [Platon ja Aristoteles] on häälestatud [teatri suhtes] negatiivselt. Aristoteles nuriseb, et kunstnikud ja publik on mutunud labaseks, ja Platon mõistab teatri

(3. saj AD) jutustatud lugu Platoni kohta, milles noor Ateena poeet oli teel, et esitada võistlustele enda kirjutatud tragöödia, kui kohtas Dionysose teatri juures Sokratest, jäi teda kuulama ning heitis siis tulle oma käsikirja, hüüdes teatraalselt: „Tule, oo tulejumal, Platon vajab sind nüüd!”⁸⁸ Selle jutustuse kohaselt langetas Platon valiku – kas tarkusearmastus (st filosoofia) või teater ning valis esimese. Laertiuse loo ajaloolisus on üks küsimus, hoopis tähtsam küsimus on aga, mida see lugu näitab meie mõtlemise ja arusaamade kohta, milles tarkus ja teatritegemine teineteisele vastanduvad. Veendumusel, et filosoofiaga tegelemiseks tuleb loobuda teatritegemisest, on pikk ja kuni tänasesse päeva ulatuv traditsioon.⁸⁹ Samal ajal peab marginaalne, aga vähemalt 18. sajandisse ulatuv traditsioon Platonit mitte niivõrd teatri kukutajaks, kuivõrd selle filosoofiliseks reformijaks – „dramaatilise platonismi“ traditsioonis on vähemalt alates 18. sajandist kirjutatud ja lavastatud nn „sokraatilisi näitemänge“, mille viljelejaid ühendab veendumus, et draamavorm on parim viis Sokratese mõtete esitamiseks.⁹⁰ Ent mida oli siis antiigi Platonil teatri vastu öelda? Üldjuhul toetutakse Platoni teatrivaenulikkusest kõneldes kõige tuntumale, keskmisesse loomeperioodi paigutuval teosele „Riik“, milles näitlejad ideaalsest linnast välja heidetakse. Lisaks võidakse välja tuua täiendavaid argumente ühest Platoni varasemast ja ühtlasi kõige lühemast dialoogist „Ion“ ning harvem Platoni kõige hilisemast ja kõige pikemast dialoogist „Seadused“. Järgnevas on antud lühike ülevaade nendes dialoogides esitatud argumentide kohta.

I.3.4.1. Platoni varase perioodi dialoog „Ion“

Selles lühikeses dialoogis kohtab Sokrates rapsood Ionit, kes tuleb parajasti Epidaurosest, Asklepiose festivalilt, olles pälvinud esimese auhinna jumala auks peetud rapsoodide võistlusel. Sokrates väljendab (silmakirjalikult) vaimustust rapsoodi elukutse vastu, sest – on ju selge, et selleks, et suuta teistele poeedi mõtteid ilusti esitada, peab rapsood hästi teadma poeedi mõtteid. Et Ion on parim Homeroose tundja, siis teab ta kahtlemata kõike seda, mida Homeroski. Ning „Kindlasti olete te ju targad mehed, teie rapsoodid ja näitlejad, teie ja need poeedid, kelle teoseid te esitate“. (532d)⁹¹ Vestluse käigus tuleb muidugi välja, et Ion ei tea kõigist neist asjust tegelikult midagi ning selgub, et tema kui rapsoodi amet ei anna talle ekspert-teadmist õieti mitte ühegi asja kohta. Ilmneb hoopis, et luule loomine on nagu ennustuste tegemine – seda saab hästi teha vaid siis, kui inimese intellekt on mängust välja lülitatud ning jumal kõneleb

kui kõigile kättesaadava meelelahutuse üldse hukka“. *Oxfordi illustreeritud teatriajalugu* (Tallinn: Eesti Teatriliit : Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia Lavakunstkool, 2006), 51.

⁸⁸ Tsiteeritud Puchner, *The Drama of Ideas*, 3.

⁸⁹ Selle kohta pikalt ja põhjalikult: Puchner.

⁹⁰ Puchner, ptk 2: „A Brief History of the Socrates Play“.

⁹¹ Platon, *Ion*, 532d. Platoni teosed on edaspidi tsiteeritud Plato, *Complete Works*, toim John M. Cooper ja D. S. Hutchinson (Indianapolis, Ind: Hackett Pub, 1997) põhjal, tuues ära teose ja Stephanuse numbri.

tema suu kaudu (534d). Sokrates juhib Ioni tähelepanu asjaolule, et rapsoodid on „representatsiooni representeerijad“, kelle hing usub entusiasmipuhangus, et ta on tegelikult keset kõiki neid esitatavaid sündmusi ning kes paneb sama uskuma ka oma publiku, kes nutab ja naerab rapsoodi jutustust järgides, kuigi tegelikult samal ajal temaga ju midagi niisugust reaalselt ei toimu, mis teda nutma või naerma peaks panema. Kohtlasevõitu Ion paljastab aga jutu käigus, et ta ühest küljest on küll oma loost haaratud, aga teisest küljest säilitab ka reaalsustunde, jälgides teraselt oma jutu mõju publikule, sest sellest, kuidas publik reageerib, sõltub ka tema tasu: „Kui ma panen nad nutma, siis ma naeran, sest ma võtan nende raha, aga kui nemad naeravad, siis nutan mina, sest ma kaotan raha“. (535e). Sokrates jätab selle ülestunnistuse kommenteerimata ning jätkab Ioni küsitlemist: „Sa pead hulga kõnesid poeedi [Homerose] kohta midagi tegelikult teadmata [...] Vali, kuidas sa tahad, et me sinust mõtleksime, kas nagu mehest, kes tegeleb teiste petmisega või kui kellestki jumalikust [jumalast inspireeritud]?” (542a). Muidugi eelistab Ion viimast versiooni...

I. 3. 4. 2. Platoni keskmise perioodi dialoog „Riik“

„Riik“ on Platoni kõige tuntum dialoog, mille kohta tänase päeva kõige mõjukamas teabekanalisis ehk ingliskeelses Vikipeedias küllap täiesti põhjendatult öeldakse, et see on „maailma kõige mõjukam filosoofia- ja ühiskonnateooriaalne tekst nii intellektuaalses kui ajaloolises tähenduses“.⁹² Kümneks osaks jaotuva pika vestluse käigus rajatakse vaimusilmas ideaalne polis ehk nn Platoni ideaalriik. Kõige muu hulgas tuleb põhjalikult juttu linnriigi elanike haridusest ja neile sobivatest meelelahutustest ning luubi alla võetakse Kreeka hariduse alustalad – kuldaja poeetide teosed eesotsas Homerose tuntud eepostega. II raamatu alguses ongi juttu sellest, et poeedid, nagu ka inimesed üldse, räägivad ikka ja jälle sellest, kui raske on olla õiglane ja millist häda see sageli inimesele endale kaela toob. Ning üks noormeestest – (Platoni vend) Adeimantus – esitab küsimuse: „Kui kõiki selliseid ütlusi jumalate ja inimeste suhtumisest vooruste ja pahede kohta nii tihti [näitemängudes] korratakse, Sokrates, millist mõju avaldavad nad sinu arvates noorte inimeste hingele?“ (365b).⁹³ Ning vastab sealsamas, et küllap järeldab noor inimene, et endale head soovides pole paremat teguviisi, kui avalikkuse ees õiglast muljet säilitades lõigata kasu ebaõiglusest. Lähtudes noorte inimeste kergestimõjutatavusest, pöörabki Sokrates esmalt tähelepanu lugude sisule, mis võiksid olla lubatud ideaalse polise valvur-sõdurite kasvatuses. Neile seatud tingimused seisnevad lühidalt kokkuvõetuna selles, et lood tohivad kajastada vaid selliseid omadusi ja tegevusi, mida tahetakse õpilastes arendada ja üldse mitte selliseid, mida peetakse taunitavaks. Eeldus on, et noore

⁹² Wikipedia contributors, „Republic (Plato),“ Wikipedia, The Free Encyclopedia, [https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Republic_\(Plato\)&oldid=898509505](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Republic_(Plato)&oldid=898509505) (külastatud 31. mai 2019).

⁹³ Platon, *Politeia*, 365b.

inimese hing võtab vastu iga mustri, mida sellesse soovitakse vajutada (377b) ning kuna noor inimene ei tee vahet allegoorial ja päris asjal, (378d) siis oleks mõistlik siin endale eksimusi mitte lubada. Kui eesmärgiks on noore teadmine, et ükski kodanik pole kunagi teist vihanud, siis ei tohi ta kordagi kuulda lugu, kus keegi kedagi vihkab (378c). Samadel põhjustel praagitakse välja veel hulk teemasid ja käsitlusviise – jumalate ebakohane käitumine, surmahirmu ja arglikkust põhjustada võivad episoodid ja väljendid, ükskõik mis põhjusel hädaldamine ja kaeblemine, kontrollimatu naer, igasugune valetamine (379–392). „Riigi“ Sokrates saab väga hästi aru, et sellisel viisil kärbitakse olulisel moel poeesia ja etenduskunsti nauditavust, ent otsustab siiski, et kuniks ei tule keegi, kes selle naudingu kahjulikkuse vastu veenvalt argumenteerib, tuleb „käituda nagu see, kes on kellessegi armunud, aga hoiab end jõuga tollest eemale, sest et ta on aru saanud, et tema kirg ei too head“ (607e).

Sokrates peab vajalikuks esitada ka järgmise küsimuse: kas valvur-sõduritel ehk ühiskonna tuleviku jaoks olulistel noortel meestel on arukas lasta tegeleda kellegi teise imiteerimisega? Eelduseks on siin võetud, et kuna iga riigile vajalik töö nõuab täit tähelepanu ega saa muul viisil korralikult tehtud, peaks iga riigielanik tegelema vaid selle ühe tööga, milleks tal on kõige paremad eeldused. Ning kuna isegi lähedaste ametite puhul ei ole võimalik olla ühtviisi hea mõlemas – nt olla nii näitleja kui rapsod, siis järeldub siit, et valvur-sõdurid ei tohiks imiteerida midagi, mis ei teeni nende ühiskondlikku rolli. See roll aga võimaldab neil esitada rangelt vaid julgeid, ennast kontrollivaid, vooruslikke ja vabu isikuid. Platon on teadlik ohust, et mängust võib saada tegelikkus – Sokrates küsib: „Või pole sa märganud, et imitatsioonid, mida praktiseeritud nooruses, saavad osaks loomusest ja muutuvad žestide, hääle ja mõtte harjumusteks?“ (395d). „Riigi“ III raamatu lahenduseks on, et õiglasesse riiki ollakse valmis lubama vaid selliseid poeete, kes imiteerivad üksnes vooruslikke isikuid, tundes loomulikku vastumeelsust halbade inimeste ja tegude jälgendamise vastu ning kelle lood vastavad kehtestatud reeglitele (396c–398b).

Kui III raamat lõppeb poeesia nagu ka teatri suhtes kõigest kitsendavalt, siis X raamatus tuleb Sokrates teatri juurde tagasi ja otsustab keelata kõik imiteerivad kunstid. Seda järgmistel põhjustel. Esiteks imiteerib kunst Platoni ontoloogilistest ja epistemoloogilistest eeldustest lähtuvalt mitte tõelust ennast (ideed), vaid tõeluse varju (tajutav asi), ning juhib seega vaataja kaugemale tõest ja tegelikkusest, mille poole püüdlemine peaks olema igaihe esimene hool (595–589c). Teiseks räägivad poeedid kõikidest maailma asjadest – erinevatest töödest ja tegevustest, nagu ka heast ja halvast, voorustest ja pahedest, nii nagu nad teaksid kõikidest neist asjadest vähemalt samapalju kui nende alade esindajad, kuigi on lihtne tõestada, et see tegelikkusele ei vasta. Mis tõestab omakorda, et mitte mingisugust imitatsiooni, millega kunstnik Platoni silmis tegeleb, ei saa võtta millegi enamana kui mänguna (598c–602b). Kolmandaks kasutab tõest kolmandal positsioonil asetsev imitatsioon ära meelte ekslikkust, et hinge madalamale osale rõhudes panna meid uskuma näivust, vastu töötades

näivust mõõtmise, kaalumise ja ülelugemisega paljastada püüdvale mõistusele, hinge parimale osale. Seepärast ei saa imitatsioon ja mõistus omavahel sõbrad olla! Sellal kui parim osa meist allutab sobimatu käitumise ja tundeväljenduse mõistusele ja seadusele, ahvatleb madalam osa meid aelema erinevates tundmustes, sh kurbuses ja kurtmises ning neid tundeid lõputult toitma. Just selline kergestierutuv – mitte ratsionaalne ja vaikne – karakter võimaldab end teatris hästi ja värvikalt imiteerida ning pidustustele kogunenud rahva vastavate kogemustega siduda. Niisiis, arvestades seda, et meie endi õnne huvides on omandada harjumus õnnetustes võimalikult kiiresti taas jalgele tõusta, püüab teater – vastupidi – üles ärgitada, toita ja tugevdada irratsionaalsuse, jõuetuse ja arguse poole juhtivat madalamat osa hingest, nii et me mõistuse ohjad lõdvaks laseme ja tragöödiate kurbust nautides unustame, et peaksime säärase tunde purse üle tegelikus elus hoopis häbi tundma (602c–607a).

I.3.4.3. Platoni viimane dialoog „Seadused“

„Seadused“ on Platoni eeldatavalt kõige hilisem ning võrreldes „Riigiga“ tunduvalt vähem loetud ja uuritud dialoog.⁹⁴ Dialoogis „Seadused“ on ateenlane, kreetalane ja spartalane võtnud ette pika päevateekonna Kreeta saarel Ida mäel asuvasse Zeusi sünnipühamusse ning peavad selle jooksul maha vestluse seadustest ja nende eesmärkidest. Kui selgub, et kreetalasel seisab peagi ees uue linna seaduste koostamine, saab arutlus konkreetse eesmärgi – koostada parimad seadused. Dialoogi esimeses raamatus panevad kolm vana meest ühiselt paika seadusloome üldeesmärgi, millest lähtuvad ka piirangud seoses kaunite kunstidega. Seadusloome alusprintsipiideks seatakse, et iga ühiskondliku üksuse jaoks on kõrgeimaks hüveks rahu ja üksmeel, ning linnriigi seaduste eesmärk on hoida tasakaalu, mis selle hüve võimalikuks teeb.

Kogu dialoogi võib niisiis vaadata kui püüdu sõnastada seadused, mis hoiaksid konkreetsetes linnriigis kodanike naudingud ja kannatused õigetes, st tasakaaluks vajalikes proportsioonides, vältides nii ühe kui teise ülemvõimu. Erinevalt „Riigist“ ei manata siin silme ette mitte ideaalset, vaid n-ö halvima test parimat riiki, arvestades seega reaalse elu ebatäiuslikkust ja paratamatusi. On põhimõtteid ja reegleid, mida peetakse täiesti vältimatuks, ent arutelu käigus kohtab võrdlusi ideaalse ja teostatava vahel ning nii mõnigi „ideaalne reegel“ jäetakse soovituslikuks, põhjusel, et vaevalt inimesed nõustuksid neid järgima (nt 773bc). 12neks raamatuks jaotatud pikas dialoogis käib otseselt

⁹⁴ „Ilmselt viimane Platoni kirjutatud dialoog, Seadused, sisaldab endast filosoofi kõige paremini välja töötatud ja ka ümbermõeldud seisukohti paljudes varasemates töödes tõstatatud oluliste küsimuste suhtes. Ometi on see enamasti liiga vähe loetud ja vähe uuritud teos“. Anastasia-Erasmia Peponi, toim, *Performance and Culture in Plato's Laws* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 1; saksakeelses ruumis kehtivat „Seaduste“ ignoreerimine veelgi suuremal määral kui ingliskeelses. Ada B. Neschke-Hentschke, „Über Platos 'Gesetze'“, toim R. F. Stalley, *Philosophische Rundschau* 33, nr 3/4 (1986): 265–81.

teatri kohta kaks lühikest lõiku, ent teatri kohta kehtib ka see, mida öeldakse kunstide kohta üldiselt. Kunstide peale hakkavad mehed mõtlema juba teises raamatus, mil ateenlane ütleb, et inimesed on küll mõistnud elama kannatustega täidetud elu, ent jumalad on oma halastuses seadnud sisse religioossed pidustused, et inimestel oleks tööde ja tegemiste vahel lühikesi puhkuseperioode (653 cd). Päriselt „hea“ on ainult see, mis järgib oma eeskuju – ilu, ning seega peaks muusika ja teiste kunstide puhul headuse kriteeriumiks võtma selle õigsuse, ehk kuivõrd edukas on see ilu omaduste reprodutseerimisel (668 ab). Kolmandas raamatus jõutakse järeldusele, et igasuguse autoriteedi puudumine on lõputult halvem kui allumine mõõdukale kontrollile – näiteks kui pärslaste riik käis alla liigse autoritaarsuse tõttu, pannes inimesed liialt kannatama, siis Ateena on alla käimas liigse naudinguvabaduse tõttu (698ab).

On selge, et haridusel on hästikorraldatud linnas võtmeroll – kui elanike haridus on õige, siis palju üldlevinud probleeme – nt rasked kuriteod – jäävad üldse olemata. Heade eelduste ja hea haridusega võib inimesest saada kõige taavalikum ja leebem olend, ent piisab ebaadekvaatsest või ekslikult korraldatud kasvatuses, et temast saaks hoopis kõige metsikum elajaloom maa peal (766abc). Selleks tuleb kasutada kolme võimsat vahendit: hirm, seadus ja õige argumentatsioon, ent neile lisaks „peaksime paluma ka muusade ja võistluste eest vastutavate jumalate abi, et nende kasvu takistada ja nende voolu tõkestada“ (782de-783ab). Et kunstidel on säärane ülesanne, siis on selge, et nende viljelemist peavad raamistama eesmärgipärased piirangud, mille seas üks esimesi on see, et poet ei tohi komponeerida midagi, mis läheb vastuollu ühiskonnas kehtivate arusaamadega õiglusest, headusest ja ilust ning ükski poet ei tohi oma loomingut näidata kellelegi enne kui on saanud heakskiidu nende poolt, kes on seatud seadust valvama (801d). Milline muusika inimesele meeldib, on suuresti harjumuse ja kasvatuses asi ning selle järgi ei ole mõtet muusikat kohandada. Tõeline erinevus seisneb selles, et üks muusikastiil avaldab head, teine aga halba mõju (802d).

Otseselt teatri kohta käib „Seadustes“ kaks lõiku. Esimesena võetakse sõna „humoorikate lõbustuste“ ehk komöödiade kohta. Nende vaatamist võib pidada linnakodanikule isegi mingil moel kasulikuks – esiteks naeruväärsuse äratundmiseks sellise käitumise vältimise huvides, teiseks aga ehk ka selleks, et harjutada impulsiivse käitumise pärssimist naudingutes, mille vajalikkusest räägitakse „Seaduste“ esimeses raamatus. Mõõdukus käitumises nõuab äärmusliku rõõmu ja kurvastuse allasurumist ning vältida tuleb nii pidurdamatut naeru kui nuttu (732bc). Komöödiade esitamine on aga seotud kehahoonutamise, ebaväärika välimuse ja sobimatu käitumise imiteerimisega – seepärast ei tohi lubada, et keegi kodanikest ise komöödiat esitab, vaid see vooruslikkust takistav tegevus tuleb jätta välismaalastele ja orjadele (616de–817a). Tragöödia kohta langetatakse teistsugune hinnang. Juba eelnevalt on tekstin viidatud sellele, et sobivaim kirjanduslik materjal on selline nagu me Platoni dialoogi lugedes juba enda ees näeme (811cde). Pisut hiljem selgub, et tragöödiamängija n-ö

konkureerib linna endaga – selle seaduste loojad on poeedid, kes on linna korraldanud parima ja üllaima elu representatsioonina ning see, mis toimub, on kõige otsesemas mõttes tragöödia. Võõrad tragöödiakunstnikud võivad esineda üksnes siis, kui nende tragöödia õpetus on parem või samaväärne sellega, mida on pakkuda linnal endal (817a-d). Niisiis on komöödiad ja tragöödiad selles linnas teatud tingimustel lubatud ja võimalikud, ent ei komöödiad ega tragöödiad moodusta mitte mingisugust vältimatut osa nendest pidustustest, mida jumalad inimestele lõõgastuse võimaldamiseks sisse on lasknud seada. Teatrietendused halvimatest parimas riigis on seega justnimelt „mitte-vältimatud“ (*unentbehrlich*), mis on just see, mida Platoni vaim Riias väidabki. Vältimatud on pidustused, ent nende pearõhk tuleb panna hoopis sõjaetendustele ja sõjamängudele ning igasugustele kehalistele võistlustele, mis arendavad kodanike koostööoskust ja mis on sobiv valdkond, kus lasta tekkida kodanikevahelisel võistlusvaimul (829jj).

Et see korraldus konteksti panna, tasub meenutada „Riigi“ ja „Ioni“ sissejuhatavaid osi, sest mõlema dialoogi tegevus sai alguse ühest sellisest religioosest pidustusest. „Ionis“ tuleb rapsood Epidaurosest ravikunsti jumala Asklepiose pidustustelt ning Sokrates hüüatab: „Ära tule mulle ütlema, et epidaurosused korraldavad jumala auks rapsoodide võistlusi?“ Ning väljendab kinnituse peale imestust: „Tõesti?“ „Riigis“ jutustab Sokrates oma eelmise päeva seiklustest Piraeuses, kus ta tahtis anda üle oma palved jumalanna Bendisele, ent ühtlasi ka teada, kuidas uut pidustust läbi viiakse ning avaldas vaimustust linnaelanike ja veel enam traaklaste rongkäigu ilu üle. Sokratest ja Glaukonit veendakse pidustustele kauemaks jääma teatega, et ööseks on plaanis midagi uut ja vaimustavat – kas keegi polegi siis neile rääkinud hobuste võiduajamisest, kus ratsanikud annavad võistluse käigus üksteisele üle põlevaid tõrvikuid?⁹⁵ Nii saab öelda, et küsimus avalike pidustuste programmi kohta on Platonit huvitanud oma filosoofikarjääri esimesest päevast, mil ta Laertiuse teatel oma tragöödia käsikirja põletas, kuni viimaseni, sest eelduste kohaselt on „Seadused“ Platoni viimane, lõpetamata jäänud töö.

„Patriootilistes vestlustes“ otsesõnu nimetatud „Seaduste“⁹⁶ kokkuvõtteks saab öelda, et vältimatult vajaliku meelelahutuse käigus esitamisele tulevad laulud ja lood peavad toetama kodanike moraalset kasvatust, mis on hädavajalik selleks, et saavutada kogu terviku kõrgeimat hüve – rahu ja üksmeelt. Inimese loomulikud kalduvused on nende eesmärkidega vastuolus ning seega tuleb teha tõsisid pingutusi, et linnakodanikud oma naudingute rohkendamise juurest selle kõrgema hüve saavutamise poole ümber suunata.

⁹⁵ Platon, *Politeia*, 328a.

⁹⁶ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 23.

I.3.4.4. Platoni vaim patriootiliste vestluste sissejuhatuses

Platoni rikkalik pärand ning selle ilukirjanduslik vorm võimaldavad tema seisukohti erinevalt interpreteerida ning välja tuua erinevaid rõhuasetusi. Täpselt nii nagu Sokrates „Riigi“ X. raamatus, soovitab „Patriootiliste vestluste“ Platon oma kõne lõpuks teatritrupp Riias viisakalt ja sõbralikult välja ajada. Ent minategelane näitab oma üllatumisega – „ma ei imestanud mitte vähe“ – et ta oleks vaimult eeldanud hoopis teistsugust suhtumist: „Platon, kes ju ometi varem oma uue riigi kavandis näitekunsti nagu kõik kaunid kunstid, oma kaitse alla oli võtnud“.⁹⁷ „Uue riigi visandi“ all on üsna ilmselt silmas peetud „Seadusi“, sest tekstist on näha, et just see dialoog on vaimu kõnele kõige tugevamalt mõju avaldanud.

Sissejuhatuses võtab Platon vaim esimest korda sõna kohe pärast Riiga jõudmist, kui seltskond on Daugava vastaskaldal mõne aja „vaikses imetluses“ neile avanevat pilti vaadelnud ning Sibylla on sõnastanud oma küsimustest kubiseva esmamulje, mille võib kokku võtta kui imetuse selle üle, et selline areng nii kaugel põhjas üldse võimalikuks on osutunud. Platon vastab: „Armas Sibylla! Siin võõra inimesena langetad sa otsuse liiga ennatlikult,“ millele järgneb enam kui kolm lehekülge pikk selgitus selle kohta, et Riia ei ole veel kaugeltki täiuslikkuse tipul ning põhjuste kohta, mis pärast oleks ülekohutune seda temast ka eeldada.⁹⁸ Olgu öeldud, et Platoni vaim pidi juba allilmas viibides Euroopa ja Riia kohta mingisugust eelinfot omama, sest tema hinnang toetub kaugelt põhjalikumatele teadmistele, kui linna ükskõik kui teravapilgulisel moel teistpoolt jõge vaadeldes on võimalik omandada. Antiikne inimsõber on aga kursis veel üllatavamate asjadega. Riias viibimise aeg, mida Platon ühtäkki Pluuto antud puhkuseks nimetab, kujuneb poole aasta pikkuseks, sest juhuse tahtel ei ole neil enne võimalik „Elysiumi“ etendust vaadata. Selle aja sees on Platoni vaim lisaks Riia linna välispidisele jälgimisele heaks arvanud läbi lugeda ka kõik „Patriootiliste vestluste“ tulevase autori seniilmunud kirjatükid ning otsustanud mehele ühel kenal keskkööl „oma vanaaegsel kujul“ külla minna, vahetamaks temaga publitseerimise teemal „paar usalduslikku sõna“.⁹⁹ Selle vestluse kohta saab lähemalt lugeda käesoleva peatüki ringist, mis tegeleb autori isikuga.

I.3.5. *Epikuros*

Eelmises punktis sai selgeks, et kui surnuteilmast peaks välja valima kaks meest arutlemaks näitemängude sobivuse küsimuse üle X linnas, siis Platon on selgelt üks esimesi n-ö loomulikke valikuid – tema seda teemat lääne kultuuriruumis

⁹⁷ Snell, 23.

⁹⁸ Snell, 6.

⁹⁹ Snell, 10j.

teadaolevalt alustas ning tema argumente on sajandeid korratud ja kommenteeritud, nendega vaieldud. Epikurosel (ca 341–271 eKr), kelle teostest on üldse alles vaid mõned fragmendid, mingit seisukohavõttu teatri kohta säilinud ei ole, samuti ei ole tema tegelenud hästikorraldatud linna ülesehitamisega. Tema aeg ja koht erinesid Platoni omast. Kui Platon elas autonoomses linnriigis, kus poliitiline tegevus on kodaniku jaoks esmane ja põhiline, siis Epikurose ajaks oli linnriikide iseseisvus kadunud ning üksikinimesest sõltus ilmakorralduse puhul väga vähe. Sellest lähtepositioonist johtuvalt ei huvitanud Epikurost mitte maailma muutmine õnnelikuks paigaks, vaid inimese individuaalne õnnelikkus sellises maailmas nagu see parajasti on. Midagi muud kui inimlik õnnelikkus ei ole inimese jaoks saavutatav ja filosoofiline õpetus õigest käitumisest ei peaks seega ka midagi muud arvesse võtma. Inimese individuaalne õnnelikkus on aga Epikurose veendumusel otseselt seotud elu nauditavusega. Vastupidiselt Platonile kinnitab ta, et inimese loomulikku püüdlust naudingu poole ei saa mõistusega kuidagi ümber suunata. Epikurose veendumuse kohaselt on mõistuse ülesandeks olla vahend, mille abil välja valida sobivad naudingud, mis võimaldaksid kannatuste võimalikult pikaajase puudumise, mida nauditav elu sisuliselt tähendabki.¹⁰⁰

Epikurose arusaam naudingust on seega pigem askeetlikult kasin, ent ometigi on teda ja tema filosoofiat algusest peale süüdistatud üleskutsumises vastutustundetu elunautlemisele. Stoikud kui konkureeriv filosoofiakool seostas Epikurose filosoofia ohjeldamatu andumisega igasugu meeleliste mõnudele ning hilisemad kriitikud kordasid neid ettekujutusi.¹⁰¹ Epikurose vaim peab ka veel Riias kinnitama, et ta – vastupidiselt sellele, mida ekslikult temast arvatakse – pole iial sallinud madalat iharust (*Wohllust*) ega ülistanud mõistusevastast elu ning toob siinkohal tunnistajateks lisaks Cicerole¹⁰² koguni kirikuisad Origenese ja Gregorius Natsianuse, kuigi „meie, paganlikud filosoofid, ei pea muidu kirikuisasid kompetentseteks kohtunikeks“.¹⁰³

Ent Epikurose ja tema järgijate hukkamõistmise põhjuseks paljude rooma autorite ja kirikuisade poolt ei ole mitte üksnes (tahtlikult või ka pealiskaudsete teadmiste tõttu sageli valesti mõistetud) naudingu aktsepteerimine inimese elu juhtiva tungina ja tema üleskutse hoiduda ühiskondlikust aktiivsusest. Suuremaks probleemiks olid tema eetika aluseks olevad materialistlikud arusaamad maailma ja inimhinge kohta. Nimelt arendas Epikuros edasi Demokritose atomistlikku filosoofiat ning kõneles tühjuses liikuvatest nähtamatutest

¹⁰⁰ Epikuros ja Toomas Lott, „Peamised arvamused; Ütlused“, tõlk Kaarina Rein, *Akadeemia* 5 (2013): 771–97.

¹⁰¹ Dorothee Kimmich, „Lob der ‘ruhigen Belustigung’“, *Christian Thomasius (1655–1728) Neue Forschungen im Kontext der Frühaufklärung*, toim Friedrich Vollhardt (Berlin, Boston: De Gruyter, 1997), 379–94.

¹⁰² Vaim tsiteerib Cicerot, kes ütles (45 eKr teoses *De finibus bonorum et malorum*), et „kõik filosoofid räägivad paremini kui käituvad, vaid epikuurlased käituvad paremini kui räägivad“.

¹⁰³ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 57.

materiaalsetest osakestest, mis juhuslikult kokku põrgates moodustavadki kõik selle, mis olemas on – mitte üksnes maailma ja inimesed, vaid ka jumalad ja inimeste hinged. Ta kinnitas, et kui inimese keha laguneb, laguneb koost ka tema hing ning sellest johtuvalt ei ole põhjust tunda muret surmajärgse kohtumõistmise ja võimaliku karistuse pärast. Selle ontoloogilise teesi tõestamine oli Epikurose jaoks vajalik eelkõige selleks, et vabastada inimene peamistest takistustest õnnelikkuse teel – ängistusest ja hirmust, mille peamiseks allikaks ta pidas vale ettekujutust jumalate ja surma kohta. Vale ettekujutuse all pidas Epikuros silmas usku hinge surematusesse, jumalikku ettehooldusesse ja üldse sellesse, et jumalad võiksid sekkuda inimeste ellu. Kahtlemata oli see Epikurose peamine probleem kristliku teoloogia jaoks – Kreeka filosoofiat kristluse ettevalmistuseks pidav Alexandria Clemens nimetas epikureismi umbrohuks kreeklaste viljapõllul ning Origenes kutsus kuulajaid mitte hülgamma ainsatki aspekti kreeka filosoofiast peale epikureismi.¹⁰⁴ „Epikuurlane“ jäi ka edaspidi kristlikus maailmas suuremalt jaolt kehtima kui söimused, mille tähendusväljas oli loomalik kontrollimatu meelelisus, ükskõiksus ühiskonna heaolu ja arengu vastu ning nüüd juba tema enda kohta käivalt – „vale arusaam jumalatest“.

Epikurose väidetega tegeleti varauusajal enamasti poleemiliselt, st neile vastu argumenteerides, ent epikuurlikud vaated inimestele ja universumile äratasid varakult ka sümpaatiat ning tehti katseid kooskõlastada epikuurlik eetika kristlusega. Esimesena astus Saksamaal Epikurose filosoofia kaitseks 17. sajandi lõpus välja Christian Thomasius (1655–1728), kelle moraalifilosoofia on mõjutatud mõningatest epikureismi aspektidest.¹⁰⁵ Nagu nägime ka Diogenese juures, väljendasid samad elemendid Epikurose tarkusõpetuses – vabadus hirmust, eneseküllasus ja autonoomne enesemääramine – valgustusaegseid ideaale. Prantsuse varavalgustaja Pierre Bayle kirjutas juba 17. sajandi lõpul, et „Kui meil üldse on näidet selle kohta, et ajalugu lõpuks annab õiguse tagakiusatud süütusele, siis on selleks Epikuros“.¹⁰⁶ Epikuros ja tema ideed olid 18. sajandi Saksamaal küll mõjukad, ent hoolikalt distantseeruti tema vaadetest ettehoolduse ja religiooni suhtes. Nii alustab noor Wieland oma didaktilist poeemi „Asjade loomus“ vastuargumentidega Epikurose atomistlikele teesidele; noor Immanuel Kant kinnitab eessõnas oma tekstile „Taeva looduslugu ja teooria“, et loobub epikuurlase Lukretiuse materialismist ja säilitab ettehoolduse; ning samal teemal arutles

¹⁰⁴ John Ferguson, „Epicureanism in Roman Empire“, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* Teil 2. Bd. 36. Philosophie, Wissenschaften, Technik / Teilbd. 4. Philosophie (Epikureismus, Skeptizismus, Kynismus, Orphica ; Doxographica), toim Wolfgang Haase (Berlin; New York: de Gruyter, 1990), 2257–2327.

¹⁰⁵ Kimmich, „Lob der ‘ruhigen Belustigung’“, 135–36.

¹⁰⁶ Jochen Schmidt, „Für und wider die Lust: Epikur und Antiepicureismus von der Antike bis zur Moderne“, *Aufklärung und Gegenklärung in der europäischen Literatur, Philosophie und Politik von der Antike bis zur Gegenwart*, toim Jochen Schmidt (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1989), 214.

1760. aastatel ka Johann Gottfried Herder (1744–1803).¹⁰⁷ 18. sajandi üldises keelekasutuses seostus epikureism ühelt poolt ateismiga isikulise ja inimtegevusse sekkuva jumala eitamise tähenduses ning teiselt poolt – kas ignorantsusest ajaloolise epikureismi suhtes või ateismi moraalsele tagajärjele viidates – eluviisi loomalikult kontrollimatu meelelisusega.

„Patriootiliste vestluste“ sissejuhatuses tüdineb Epikuros kiiresti sellest intellektuaalsest vestlusest, mida Platon ja Sibylla esimestel päevadel Riia linna üle peavad. Selle asemel lendab Epikuros üle jõe Riiga, kus „rõõmustas südamest selle üle, et leidis linna ilusate naisterahvastega nii rikkalikult varustatuna“ ning naaseb teiste juurde üksnes seepärast, et tunnide imetlemisest isu täis saanud Diogenes ta tagasiteel „kaasa võttis“.¹⁰⁸ Sel ajal kui Platoni vaim levitab Riia linnas valgustust, juhendades vähemalt ühtede topograafiliste märkmete koostamist, ei saa lugeja teada, mida teised vaimud oma vaba ajaga ette võtavad. Loo minategelane kohtub Epikurosega esimest korda sel õhtul, mil näitemängult naasvad vaimud valmistuvad Riist juba lahkuma ning uuesti lavale ilmunud Epikurosel on jälle põhjust rõõmustada, sest ta leiab minategelase riulist Wielandi teoseid, kes olevat „tema filosoofiat põhjalikult tundma õppinud“.¹⁰⁹

I. 4. Neljas ring: Riia linn ja selle näitemängud

Sibylla, Diogenes, Platon ja Epikuros – sellises koosseisus tullakse allilmast Riia linna, et Pluuto volitusel vaadata üle Riias etendatav näitemäng „Elysium“. Et nad kõigepealt linna üle arutlevad ja Snellil veel mõnda aega nende linnasviibimisest aimugi pole, tundub ka siinkohal mõistlikuna kohtumist autori ja minategelasega veel pisut edasi lükata ning tutvuda enne linnaga, kuhu vaimud üleüldse sattusid. 18. sajandi Riia kohta oleks käesoleva peatüki raames tarvis teada mõningaid üldisi andmeid rahvastiku ning selle tegevusalade ja jõukuse kohta; milliseid näitemänge seal lisaks muusikalisele eelmängule „Elysium“ veel esitati või millega seal muidu meelt lahutati; milliseid erilisi asjaolusid ja sündmusi tuleks teada, mis võiksid mingit rolli mängida ka teatri jaoks.

I. 4. 1. Vaimude esimene pilk Riia linnale (1784)

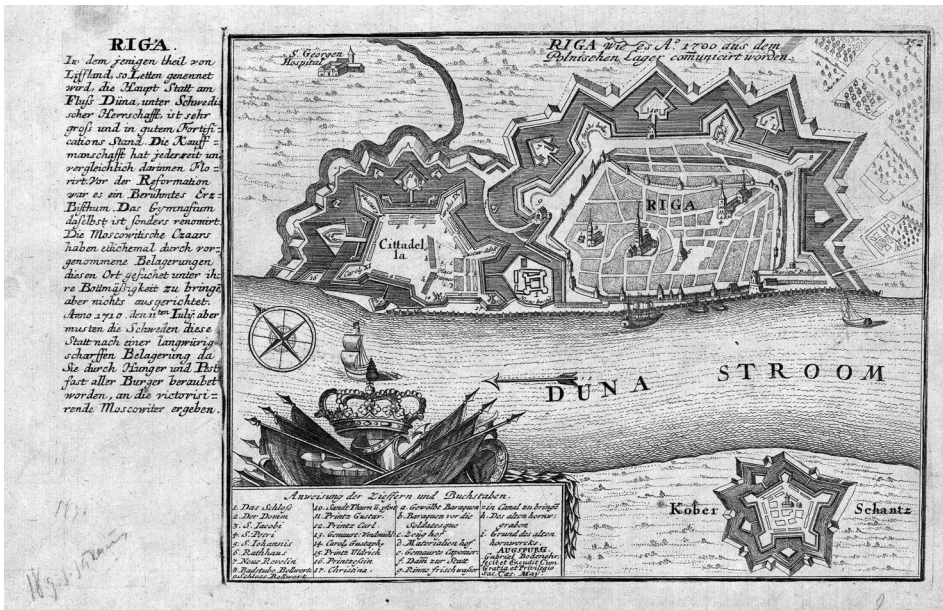
Elüüsiumist lähtunud seltskond tegi Riia alla jõudes kõigepealt mõnepäevase peatuse Koberschanze¹¹⁰ kantsis, kust „linn kõige paremini näha on ja kus

¹⁰⁷ Dorothee Kimmich, *Epikureische Aufklärungen: philosophische und poetische Konzepte der Selbstsorge* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993), 100.

¹⁰⁸ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 10.

¹⁰⁹ Snell, 22.

¹¹⁰ Kasutusel ka nimekuju „Kobronschanze“. Koberschanze oli rüütlimõis Riia territooriumil, sks nimega *Friedrichshöfchen*, läti nimega *Vidriča*. Rootsi ajal ehitati

Pilt 3. Koberschanze. „Riga wie es A 1700 aus dem Polnischen Lager communicirt worden“. Gabriel Bodenehr der Ältere joonis. Allikas: Wikipedia.

inimsõbra pilk igal aastaajal suurepärast vaadet saab nautida¹¹¹. Kõnealune kindlus asus Daugava¹¹² jõe vastaskaldal umbes selle koha peal, kus täna asub Läti rahvusraamatukogu, mille kõrgemate korruste akna all seistes peaks saama sarnase positsiooni Riia (vana)linna vaatlemiseks. 1784. aasta suvel avanes Koberschanze kantsi kõrgemalt katuselt järgnev vaade:

Mägi, millel nad parajasti asusid, oli täielikult kultiveeritud: tagapool meeldiv mets, mõlemal pool külgedel laiusid silmapiirini rohetavad aasad (sest nad saabusid siia suvel), eespool terve hulk pargaseid (*Strufen*) ruumika kaubalao juures, mille täitmiseks on igal aastal ametiis mitu tuhat poolakast. Jõest kerkisid nagu Liibanoni seedrid esile mitusada uhket masti ja allapoole oli kogu jõgi, nii kaugele kui silm ulatus, kuni reidini täis istutatud kõikide rahvaste laevu. Tagaplaanil säras heledates päikesekiirtes just nagu läbi võlupeegli valgustatud linn. Majade vahel kõrgub kolm pikka torni: iga võõras, kes neid torne esimest korda näeb, tahaks neid kõnetada – nii elav, nii külgetõmbav on see vaade. Nad seisavad seal nagu linna valvurid ja näivad küsida tahtvat, mida sellest maast mõeldakse?¹¹³

see ümber eelkindlustuseks. Hans Johannes Feldmann ja Heinz von Zur Mühlen, *Baltisches historisches Ortslexikon: Lettland (Südlivland und Kurland)* (Köln: Böhlau, 1990), 174.

¹¹¹ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 4–5.

¹¹² Saksa keeles on selle jõe nimi „Düna“, läti keeles „Daugava“, eesti keeles „Väina“.

¹¹³ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 5.

Vaikse imetlusega vaatlevad allilmaasukad kaunist ümbrust ja rõõmsalt toimetavat rahvahulka, kuni Sibylla viimaks oma uskumatust väljendab, et selises põhjamaises keskkonnas, kus veel 1000 aastat tagasi elasid „omamoodi eskimod“, saab näha säärast hästiehitatud ja rahvarohket sadamalinna, mille luksus, jõukus ja mugavused juba eemalt silma torkavad.

Kas ei räägitud neist paigust varem nii nagu praegu Gröönimaast ja kõrgmäestikest? Kas ehk loodus on end täiesti ümber korraldanud? Ilmatelg paigast liikunud? Peab vähemalt uskuma, et siin on juba maailma algusest peale elanud valgustatud inimesed — tema ajal poleks ükski prohvet osanud põhjapoolkeral asuva maa sellisest metamorfoosist undki näha!¹¹⁴

Sibyllale tundub, et tema peamine küsimus — kas õnnelikum aeg on maa peale jõudnud? — saab kiire vastuse, ent Platon manitseb teda kui võõrast oma järeldustega mitte kiirustama. Poleks õige seda maad juba praegu täiuslikkuse tipuks pidada: „Veel pole siin vabrikuid ja kunstitöökodasid, lihtsal mehel on puudu valgustusest, õpetatud mehel vahenditest oma teadmiste laiendamiseks, sest enamik raamatuid tuleb mujalt tuua, rikkal pole võimalust oma raha eest soliidset meelelahutust leida ja vaestel on vajaka kõigest sellest, millest kõikjal maailmas“. Platon toob hulga näiteid selle kinnituseks, et läbi ajaloo on Loodus kõikjal muutunud üha inimsõbralikumaks, kohendades kliimat paremaks, talve lühemaks, maid viljakamaks jne ning keskkonna paranedes areneb ka inimene inimlikumaks, õilsamaks ja tundeküllasemaks. Kuid Platon rõhutab, et aeg suurteks tegudeks ja inimelu parandamiseks on siinses paigas õieti alles alanud. Loodusteadlased on küll pannud tähele sinise kliima leevenemise märke, ent tõsistest muutustest – rääkimata ilmatelje ümberpaiknemisest – ei saa veel rääkida. Alles siis, kui rohkemad käed on tootmisesse haaratud ja siin elamine pole enam seotud nii suurte kulude ja rohkete vaevadega, alles siis on kätte jõudnud Sibylla ennustatud kuldne aeg, mil ühel surelikul tasub selles linnas üldse oma elujõudu kulutada.¹¹⁵

Patriootiliste vestluste sissejuhatuse järgi saab niisiis Riia kohta teada, et tegemist on rahvusvahelise tähtsusega sadamalinnaga, toimekast rahvast kihava kaubalinnaga, mis jätab jõuka ja maitseka mulje, kuid kus puudub veel moodsa aja tööstus, soovida jätavad haridus- ja kultuurielu ning nagu igal pool mujalgi, on ka selles linnas palju neid, kelle osaks on vaesus ja puudus.

I. 4.2. Riia linn 18. sajandi teisel poolel

Saksa kaupmehed mängisid Eesti- ja Liivimaa linnade tekkimisel algusest peale juhtivat rolli. Linnad olid kaubandus- ja käsitöökeskused ning rahvaarvu ja jõukuse kasvades püüdsid nad iseseisvuda, löid liite teiste linnadega ja kujunesid

¹¹⁴ Snell, 5–6.

¹¹⁵ Snell, 8.

ka poliitilise võimu keskusteks.¹¹⁶ Jõukamad linnad – Riia, Tallinn ja Tartu – kujunesid juba hiliskeskajal ka mõjukateks kultuurikeskusteks, kus rae juhtimisel peeti ülal koole ja hoolekandenasutusi ning ehitati uhkeid hooneid.¹¹⁷ Riia oli algusest peale siinsete alade suurim ja mõjukaim linn, kus hiliskeskajal asus ka ordumeistri ja peapiiskopi residents, hiljem Rootsi ja Vene kuberneride elupaik. Nagu kõikides siinsetes linnades, järgiti ka Riias veel 18. sajandi lõpulgi Põhja-Saksa linnade õigusi ja 14. sajandil väljakujunenud valitsemisviisi, mille tuuma moodustas kodanikuõigusega ülemkiht – kaupmehed ja käsitöölised, kes olid koondunud gildidesse ja tsunftidesse ning kelle hulgast valiti linnavalitsuse ja kohtuinstantside liikmed.¹¹⁸ Linnavalitsuse ehk rae koosseisu kuulusid Riias neli bürgermeistrit ja 16 raehärrat ning varakult kujunes välja kitsas jõukate kaupmeheperede ring, kelle hulgas raehärra eluaegne positsioon ja amet enamasti isalt pojale edasi anti. 17. ja 18. sajandil hakati seda väga kitsast ja suletud kõrgkihti, kelle käes oli kogu võim linnas, mitmel pool nimetama Rooma eeskujul ka patritsiaadiks. Kasvava osa linnaelanikest moodustas aga kodanikuõigusteta mittesaksa põliselanikest koosnev alamkiht, kes ei saanud kuuluda gildidesse ega tegeleda kaubandusega.¹¹⁹

Nii Eestimaa ja Liivimaa rüütelkond kui linnad olid Vene keisririigi koosseisu minnes säilitanud kõik oma privileegid ja said uusi juurdegi.¹²⁰ Pisut enne „Patriootiliste vestluste“ ilmumist oli aga Vene keisrivalitsus Katariina II isikus asunud balti aadli ja linnapatritsiaadi õigusi kärpima – 1783. aastal kehtestatud asehalduskorraga allutati siinsed kubermangud samale kohtu-, maksu- ja valitsussüsteemile, mis kehtis kogu Vene riigis ning loodi Balti kubermangude kindralkubeneri amet asukohaga Riias.¹²¹ Nii Riias kui Tallinnas on osa teatri ümber keerlevast poleemikast seotud asehalduskorra kehtestamisest tulenevate pingetega vana korra esindajate ja uue korra raames ametisse seatud meeste vahel. Seejuures läksid valgustuslikud arusaamad kõigi inimeste võrdsusest kokku just Katariina II seisuse- ja rahvuspiire hägustavate reformidega.¹²²

Valgustusideed olid Baltimaadele jõudnud 18. sajandi teises pooles, kusjuures juhtivat rolli mängisid Eesti- ja Liivimaal luterlikud vaimulikud.¹²³ Lisaks kirikule olid teiseks tähtsaks institutsiooniks, kuhu haritud inimesi kogunes – eriti kuni Tartu ülikooli taasavamiseni – gümnaasiumid. Riias olid mitmed tegusad valgustajad seotud toomkooliga – nt rektor ja hilisem Königsbergi ülikooli

¹¹⁶ Zigmantas Kiaupa et al., toim, *Geschichte des Baltikums*, 2., verb. Aufl (Tallinn: Avita, 2002), 51.

¹¹⁷ Kiaupa et al., 66.

¹¹⁸ Kasekamp et al., *Balti riikide ajalugu*, 54.

¹¹⁹ Kiaupa et al., *Geschichte des Baltikums*, 52.

¹²⁰ Kasekamp et al., *Balti riikide ajalugu*, 76j.

¹²¹ Graubner, „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterschaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell)“, 174.

¹²² Graubner, 177j.

¹²³ Kiaupa et al., *Geschichte des Baltikums*, 102.

professor Johann Gotthelf Lindner (1729–1776), tema järel Riia toomkooli rektoriks saanud Gottlieb Schlegel (1739–1810) ning Herder, kes töötas 1760ndatel Riia toomkooli õpetajana ja Jakobi kiriku vaimulikuna. Üks olulisemaid valgustusideaalide edendajaid Riias oli juba mainitud kirjastaja Hartknoch.¹²⁴ See väike valgustuslik ring kogunes juristiharidusega raehärra Johann Christoph Berensi (1729–1792) ümber, käies koos tolle venna, suurgildi vanema Carl Berensi juures.¹²⁵ Nagu Hartknoch, nii olid ka teised tähtsamad valgustusideaalide edasikandjad mitte kohalikku päritolu, vaid saabunud siia karjääri tegema Saksamaalt.

I. 4. 3. Riia linnateater ja selle publik

Nagu sissejuhatuses juba öeldud, oli 18. sajandi teises pooles tehtavate pingutuste – rajada Riia linna professionaalne püsiteater – taga põlisaadlikust metseen, nn „Liivimaa poolkuningas“ parun von Vietinghoff-Scheel. Parun tegi tervelt kolmekümne aasta jooksul linna teatri-, muusika- ja seltsielu korraldamisel märkimisväärseid kulutusi ning saavutas lõpuks selle, et 1782. aastal avati Riias küll väikese, ent vürstlikult uhke hoonega Riia linnateater, kus järgiti kõige edumeelsemaid trende ja mängiti kõige uuemat materjali. Nagu kaasaegsed on öelnud, oli teatrimaja „sellise väikese linna jaoks nagu Riia äärmiselt kena ja hästi ülalpeetud“.¹²⁶ Paruni käest palka saav trupp oli heal tasemel ja selle liikmed kaasati linna lugupeetud kodanikekihi seltsiellu. Esimestel aastatel juhtis teatrit Vietinghoff isiklikult, ent oma esimese kõrgaja saavutas teater just aastatel 1784–1788, mil teatrit juhtisid trupi kaks näitlejat, Koch ja Meyrer. Just sellesse perioodi langes Elüüsiumi vaimude külaskäik Riia linna ja selle teatrisse.

Teatrimaja oli aga mõeldud ka igasugusteks muudeks seltskondlikeks koosviibimisteks, nagu klubid ja maskiballid, mis toimusid vaheldumisi 4–5 korda nädalas etendatavate näitemängudega. Juba selle asjaolu põhjal saaks eeldada, et paruni teatrimaja ei saanud siseneda mitte igaüks. Kes moodustasid Riia linnateatri publiku?

1782. aastal Riiga tulnud näitleja ja draamakirjaniku Brandese sõnul oli suur osa Riia linna elanikest välismaalased, kes erinevatel aegadel siia tulnud ning kauplemise või mõne muu kasuliku tegevusega end üles töötanud.¹²⁷ Tõepoolest, Põhjasõja lõpuks oli Riias elanikke olnud kõigest 3500, ent suures

¹²⁴ Kasekamp et al., *Balti riikide ajalugu*, 82.

¹²⁵ Andreas Fülberth, *Riga: kleine Geschichte der Stadt* (Köln [etc.]: Böhlau, 2014), 105.

¹²⁶ Pierce Balthasar freiherr von Campenhausen, „Kurtze Geschichte der deutschen Bühne und des Rigaschen Theaters, nebst einer Abhandlung über die Deklamation und deren Regeln“, *Nordisches Archiv vom Jahre 1804*, 1804, 107j.

¹²⁷ Johann Christ Brandes, „Bemerkungen über Riga“, *Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks: Januar bis Junius. Jahrgang 1796. Erster Band* (Berlin: bei Fridrich Maurer, 1796), 347.

osas välisimmigratsiooni toel oli elanike arv teatri avamise aastaks kerkinud 27 856 peale, kelle sotsiaalse liigendatuse kohta on järgmised andmed.¹²⁸

raeliikmed, kohtuliikmed, arstid, advokaadid: 246 (0,9%)
 suure gildi liikmed ehk majaomanikud: 1840 (6,6%)
 väikse gildi liikmed: 2545 (9,1%)
 mõisnikud ja ametnikud: 459 (1,7%)
 pastoriid, kirikutöötajad, kooliõpetajad: 230 (0,8%)

käsitöösellid, poeteenrid: 1906 (6,8 %)
 erinevate füüsiliste tööde tegijad: 11 527 (41,4%)
 teenijaskond: 4399 (15,8%)
 pärisorised talupojad: 2168 (7,7 %)
 pärisorised mõisatalupojad: 2158 (7,7%)
 vabad mõisainimesed: 318 (1,2%)

Rahvuslikust aspektist moodustasid peaaegu poole Riia elanikkonnast sakslased, veerandi lätlased, pisut enam kui kümnendiku venelased, teistest rahvustest välismaalasi – sh inglasi – oli üle 1100.¹²⁹ Linnaelus andsid tooni kaupmehed, kes kujutasid endast linna jõukamat ja haritumat osa, ning kelle eluviisi iseloomustas õukondlik suurejoonelisus. „Patriootilistes vestlustes“ öeldakse, et Vietinghoff rajas teatrimaja selleks, et ühendada erinevad lõbustused ning „heade teatritükkide kaudu omamoodi uut valgustust levitada“.¹³⁰ Tema üks peamisi eesmärke oli ka aadli ja jõukate linnakodanike – kaupmeeste, käsitöömeestrite ja haritlaste – seisusevahe hägustamine, korraldades neile kohtumiseks ja koostegutsemiseks kohti ja üritusi.¹³¹ Vietinghoffi teater koos kõige sinna juurde kuuluva seltskondliku tegevusega oli mõeldud üksnes neile, kellele oli taskukohane soetada abonement ning pidada end maskiballil viisakalt üleval – „teenijarahvale ja teistele päris kehvadele inimestele on sissepääs täielikult keelatud“.¹³² On küll öeldud, et mitte üksnes kohalikel, vaid ka võõrastel oli luba kõigist neist „maitse ja vabadusega vürtsitatud“ meelelahutustest mõõduka tasu eest osa võtta,¹³³ ent kahtlemata peeti sellega silmas välismaiseid kaupmehi, huvireisijaid ja haritlasi. Ka ettevõtte profiili arvestades on äärmiselt väheusutav, et mõni lätlane või muu alamklassi hulka loetav inimene sai astuda sellesse peenesse majja mõnes muus kui teenindavas rollis.

Teatris käiv või vähemalt sinna oodatud rahvas moodustas linna peenema seltskonna ehk publikumi, kellele oli eeldatavalt adresseeritud ka ajakiri „Patriootilised

¹²⁸ Heinz Ischreyt, „Material zur Charakteristik des kulturellen Einzugsgebiets von Königsberg i. Pr. in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts“, *Königsberg und Riga*, toim Heinz Ischreyt, Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Bd. 16 (Tübingen: Niemeyer, 1995), 46.

¹²⁹ Bosse, „The Establishment of the German Theater in Eighteenth Century Riga“, 210.

¹³⁰ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 46.

¹³¹ Bosse, „The Establishment of the German Theater in Eighteenth Century Riga“, 215.

¹³² Kersten, *Auszug aus dem tagebuch eines Russen auf seiner reise nach Riga*, 141.

¹³³ Brandes, „Bemerkungen über Riga“, 788.

vestlused“. Puhtmehhaaniliselt sai ajakirja publikumi hulka kuuluda saksakeelne ja kirjaoskaja riialane, kes on piisavalt varakas, et välja käia vähemalt 15 marka ajakirja üksiknumbri eest. Lisaks pidi publikumi liikmel olema ka huvi ja võimekust osaleda kultuuritarbimises (teater, raamatud) ning selle üle toimuvus mõttevahetuses. Mis tähendab ilmselt seda, et ka ajakirjas ei olnud „siinse publikumi“ hulka arvatud „teenijarahvas ja teised päris kehvad inimesed“, vaid needsamad, kes olid oodatud Vietinghoffi peenesse teatrimajja – aadel, jõukad linnakodanikud, literaadid. Toodud sotsiaalse liigenduse arvudest lähtuvalt moodustasid Riia publikumi viiele esimesele reale paigutuvad 5320 isikut ning sellest jäid välja ülejäänud kuuel real nimetatud 22 476 linnaelanikku.

I. 5. Viies ring: autor ja minategelane

Kui Tallinna teatriga ja Tartu teatrikeeluga on seotud rahvusvaheliselt tuntud isikuid, siis isik, kes arutleb Riia teatri vajalikkuse üle, on täna sel päeval põgusalt tuttav ilmselt üksnes neile, kelle uurimisteema puudutab 18. sajandi lõpu Liivimaa või mõnd spetsiifilist valdkonda Hessenis. 1785. aasta Riia õhukeses literaatidekihis oli tema isik muidugi sedavõrd tuntud, et vaid kohalikule publikumile suunatud ajakirjas piisas napist ja tagasihoidlikust allkirjast „Snell“, ning ka täna sel päeval on tema täisnimi, muud isikuandmed ja lühibiograafia hõlpsasti kättesaadavad.¹³⁴ Otsimise peale leiab üles ka pikema eluloo¹³⁵ ning väikeste raskustega isegi autobiograafilised ülestähendused (*Selbstbiographie*).¹³⁶ Kogu käesoleva uurimuse, aga ka üldse 18. sajandi viimase kolmandiku ja 19. sajandi alguse Eesti- ja Liivimaa kontekstis kujutab Snelli Riiga sattumise ja (mitte)kohanemise lugu endast tüüpilist näitejuhtumit, millega kursis olemine aitab olulisel määral kaasa ka peaaegu kõigi järgmiste peatükkide tegelaste meeelseisundite ja tegutsemisajendite mõistmisele.¹³⁷

I. 5. 1. Autori isik ja tema elu Riias kuni 1785. aastani

Hessenlane Karl Philipp Michael Snell (1753–1806) sündis Dachsenhausenis pastori vanima poja ja suure suguvõsa liikmena, mis väga suurel määral koosnes pastoritest ja pedagoogidest – nii isa kui ema olid pärit pastoriperedest,

¹³⁴ Nt Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu EEVA; Recke ja Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon*, kd 4, 223–24.

¹³⁵ Strieder, *Grundlage zu einer hessischen Gelehrten und Schriftsteller Geschichte seit der Reformation bis auf gegenwärtige Zeiten*, kd 15.

¹³⁶ Diehl, „Des Rigaer Rektors und Butzbacher Pfarrers Karl Philipp Michael Snell Selbstbiographie“, 56–79.

¹³⁷ Snelli elu ja tegevuse kohta on käesoleva töö autoril kavas välja anda eraldi artikkel, siinkohal püütud piirduda hädavajalikuga.

Snelli neljast nooremast vennast kahest said vaimulikud ja kahest pedagoogid. Karl Philipp Michael, kes oli isa kõrval varakult omandanud pastori ameti jaoks vajalikke oskusi ja kogemusi, õppis aastatel 1771–1774 Giesseni ülikoolis teoloogiat, filosoofiat ja erinevaid keeli. Ta tuli ilmselt erinevate toetuste ja eratundide andmisega teenitud lisaraha abil napilt toime, aga võttis erinevate elavate keelte – inglise, itaalia ja prantuse – jaoks ka ise eratunde. Autobiograafias nimetas ta oma akadeemilise põlve kõige tähelepanuväärsemaks kogemuseks „teoloogilisi tülisid härra D. Bahrtdi ja tema vastaste vahel, mille juures ühel tähelepanelikul teoloogiaüliõpilasel oli tõesti palju õppida“.¹³⁸ Nimelt pidas just neil aastail lühikest aega Giessenis kohta ja õpetas ka Snellile piibliteadusi skandaalne teoloog, saksa valgustuse *enfant terrible*’iks nimetatud Karl Friedrich Bahrtdt (1741–1792).¹³⁹ Pärast õpingute lõppu aitas Snell aasta jagu isa pastori ametis ja õpetas kodus nooremaid vendi-õdesid, kuni sai 1775. aastal õpetajakoha Giesseni gümnaasiumis. Kellegi tuntud isiku soovitusel ja korraldamisel abiellus Snell juba mõne kuu möödudes kohaliku postmeistri noorima tütre Anna Katharina Mülleriga, keda ta enne oli vaevalt kohanud. Autobiograafias kirjeldab Snell põhjalikult oma kihlusaja hirme ja kahetsemist, millest ta oli ühe hetkega vabanenud sel hetkel, mil preestri õnnistav käsi oli sõlminud nende abieluliidu ning ta ise oma pruudile abielulist armastust ja truudust oli vandunud. Snell toob rõhutatult välja oma esimese publikatsiooni kreeka rõhumärkide teemal (*Von dem Ursprung der griechischen Accentzeichen*), mis ilmus seoses kooli eksamipäevaga 1776. aastal. Klassikalise disputatsiooniteemaga nn „segatajudest“ (*de affectibus mixtis*) kaitses ta 1777. aastal filosoofiamagistri kraadi¹⁴⁰ ning asus loenguid pidama, sh heraldikast ja vanast geograafiast ning „selliseid filoloogilisi loenguid, mida palju külastati“.¹⁴¹ Autobiograafias jutustab Snell nende seikade asemel tundeliselt tütre Louise Henriette Christina sündmisest ja ristimistalitusest. Mõlemad allikad peatuvad pikalt 1778. aasta sündmustel, mil Snell hakkas ilma selleks sobivaks peetavate isikute nõuandeid küsimata avama omaenda kodus praktilise suunitlusega erakooli õpilastele, kes ei kavatse õpinguid ülikoolis jätkata ning tõmbas endale sellega kaela hulga ebameeldivusi, „millest üle saamine nõudis suurt kannatlikkust“. Snell nimetab oma järgmise publikatsiooni, milleks on ladinakeelne *programma* „Disputatsioon selle kohta, et Rooma vabariik ei olnud tõeliselt vaba“ (*De republica romana non vere libera*

¹³⁸ Diehl, „Des Rigaer Rektors ... Selbstbiographie“, 60.

¹³⁹ Rolf Haaser, *Spätaufklärung und Gegenauflärung: Bedingungen und Auswirkungen der religiösen, politischen und ästhetischen Streitkultur in Giessen zwischen 1770 und 1830* (Darmstadt; Marburg: Hessische Historische Kommission Darmstadt; Historische Kommission für Hessen, 1997), 18–21.

¹⁴⁰ Ta ise nimetab seda küll filosoofiadoktori kraadiks. Diehl, „Des Rigaer Rektors ... Selbstbiographie“, 62.

¹⁴¹ Strieder, *Grundlage zu einer hessischen Gelehrten und Schriftsteller Geschichte seit der Reformation bis auf gegenwärtige Zeiten*, kd. 15, 41–54.

specimen). 1779. aasta veebruaris sündis poeg Karl Ludwig. Poolteist aastat hiljem oli kogu pere juba Giessenist 2000 km kaugusel asuvas Riias.

Selle kohta, kuidas või miks Snell Riiga jõudis, on kolm mõneti erinevas toonis esitatud jutustust, ent kõigi andmed lähevad värbamisprotsessi üksikasjades üldjoontes kokku. Kõige varasem neist pärineb aastast 1782¹⁴² ning oletatavasti oli selle autoriks sama isik, kes oli Snelli rektoriametiks välja valinud – Riia patritsiaadi tähtis esindaja, vana rae bürgermeister Johann Christoph Schwartz (1722–1804),¹⁴³ kes tõstab esile Snelli saavutusi ja tunnustusi, mis kinnitavad tema kõrget kvalifikatsiooni ja õigustavad tema valimist. Riia rae perspektiivist oli toomkooli rektori valik olnud tähtis otsus ning sobivat kandidaati oli otsitud juba kaks aastat.¹⁴⁴ Teiste seas oli raad tagasi lükanud just Saksamaalt kodumaale naasnud Lenzi kandidatuuri, kelle eest tolle Liivimaa kindralsuperintendandist isa oli mitmete raehärrade juures kostmas käinud ja keda oli toetanud ka mõjukas Hartknoch. Äraütlemisele saanud otsustavaks Riias väga lugupeetud Herderi Saksamaalt saadetud hinnang: „Lenziga pole midagi teha, ta ei sobi sellele kohale, nii armas kui ta mulle ka pole“. Selle ameti tarvis eeldati nii kogemust kooliasjades kui ka täielikumat teoloogilist haridust kui Lenzil seda oli, sest rektori tööpost ei olnud mingi esindusamet – lisaks administratiivtööle pidi rektor andma kõrgema astme õpilastele 17–19 tundi nädalas, 4 korda aastas korraldama õpilastele kirjalikke harjutusi, 5–6 korda aastas kõneharjutusi ning harima kõiki leeriminejaid 6 nädalat kristluse teemal.¹⁴⁵ Teoloogiline haridus oli osa nõuetest ka seepärast, et just selles teaduskonnas oli pedagoogiline väljaõpe kõige põhjalikum.¹⁴⁶ See oli Herder, kes soovitas rektoriks kutsuda Snelli, keda ta isiklikult ei tundnud, ent kelle *programmat* ta oli lugenud. Lisaks oli Snelli kandidatuurile andnud positiivse hinnangu ka „väga mõjukas professor Heyne Göttingenist“.¹⁴⁷ Bürgermeister

¹⁴² August Wilhelm Hupel, *Hrn. J. B. Fischer's Beyträge und Berichtigungen zu Hrns. F. K. Gadebusch livländischer Bibliothek. Nebst andern kürzern Aufsätzen [et]c: Der nordischen Miscellaneen viertes Stück* (Riga, Hartknoch: Johann Friedrich Hartknoch, 1782), 129–133.

¹⁴³ Graubner, „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterschaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell)“, 188.

¹⁴⁴ Bernhard A. Hollander, *Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga* (Hannover-Döhren: H. v. Hirschheydt, 1980), 86j.

¹⁴⁵ Snelli enda andmete põhjal kooli rektoriraamatust: Bernhard A Hollander, *Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga* (Hannover-Döhren: H. v. Hirschheydt, 1980), lk 87.

¹⁴⁶ Ulrike Plath, *Esten Und Deutsche in Den Baltischen Provinzen Russlands: Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850*. Veröffentlichungen Des Nordost-Instituts, 11 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2011), 49.

¹⁴⁷ Bernhard A Hollander, *Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga* (Hannover-Döhren: H. v. Hirschheydt, 1980), 87. Eeldatavasti on nimetatud isik Christian Gottlob Heyne (1729–1812), antiigi asjatundja, alates 1763 retoorika ja poeetika professor Göttingeni ülikoolis.

Schwartz loetleb nimetatud artiklis, millistel teemadel on Snell Giessenis loenguid pidanud ja toob oma värske alluva kohta välja veel mitu austusväärset fakti: et Snellil oli olnud eksperimentaalfüüsika loengute tarvis füüsikaliste instrumentide kogu, mille ta küll Riiga sõites koos suurema osaga oma raamatukogust maha pidi müüma; et Snelli publikatsioonile „Kodukorralduse kuldvara ehk õpilaste tarvis kogutud ja illustreeritud erinevad tekstinopped“ (*Chrestomathia oeconomica seu fragmenta varia in usum scholarum collecta et illustrata*)¹⁴⁸ kirjutas eessõna kuulus Gottlieb Christoph Harleß (1738–1815); et Snell on algusest peale kuni tänaseni kaastöötaja saksa entsüklopeediale, mida selleks hetkeks Frankfurdis juba neli köidet on välja antud.¹⁴⁹

Snell ise on oma minekuotsust kirjeldanud nii nagu oleks ta selle sooritanud hetkeimpulsi mõjul:

Sellel 1780. aastal juhtus minuga mu elu kõige tähtsam revolutsioon, minu rännak Riiga. See oli 20. veebruaril, kui ma hr prof. Schulzi käest teate sain, et hr. kindralsuperintendent Herder Weimarist minu järgi küsib seoses ühe teatud rektoraadiga ühes teatud sadamalinnas, kuhu ta mind soovitada tahab. Tingimusi kirjeldati mulle nii soodsatena, et ma ilma pikalt kaalumata otsustasin pakkumise, kui see mulle tehakse, vastu võtta. Seitse nädalat pärast seda, 9. aprillil, sain ma hr Herderilt vormikohase kutse kõige tungivamate väljendite ja kõige magusamate ettekujutustega veel tulevastest eelistest Riia toomkooli rektorina, millega peagi pidi ühendatama ka inspektoraat, mis mõneks ajaks jäävat veel hr. D. Schlegeli hallata.¹⁵⁰

Snell jutustab, kuidas ta müüs maha – niisiis lisaks Schwartzi nimetatud raamatutele ja füüsikaliste instrumentide kogule – oma maja, kaks aeda ja mööbli, jättis hüvasti Darmstadtis õukonna ja Giesseni gümnaasiumiga ning asus Riias saadetud 50 tukati suuruse reisiraha toel koos naise, laste ja teenijatüdrukuga teele. Pisut enam kui kaks kuud kestnud teekond kulges läbi Kasseli, Göttingeni, Braunschweigi, Lüneburgi ja Hamburgi Lübecki sadamasse, kus pidi kolm nädalat ootama, enne kui „Pärli“ nime kandev Lübecki kaubalaev nad soodsa ilma ja tuule ning kuue päevaga Dünamünde alla kohale tõi, kus nad „täis rõõmu ja Jumalat kiites“ maale läksid. Uus rektor võeti Riias väga sõbralikult ja ootusrõõmsalt vastu, raad oli linnasüdames asuva korteri hästi korda teinud ja kõige hädavajalikuga varustanud, enese sisseseadmiseks anti

¹⁴⁸ Tegemist on ladinakeelsete fragmetide kogumikuga, kuhu on kogutud kodumajapidamise-alaseid ettekirjutusi erinevatelt ladina autoritelt: Cato Vanem (234 – 149 eKr), Marcus Terentius Varro (116 – 27 eKr), Palladius (4–5. saj eKr), Vegetius Renatus (4. saj eKr), Plinius Noorem (61 – c. 113). Mõned teemad näiteks: Mõned ravimid haige veise tervendamiseks; Kuidas tuleb soolata sinki; Mõisamajapidamiseks vajalikest hoonetest; Peremehe käitumisest orjadega; Vahendid hullu koera hammustuse puhuks, jne.

¹⁴⁹ Hupel, *Hrn. J. B. Fischer's Beyträge und Berichtigungen zu Hrn. F. K. Gadebusch livländischer Bibliothek*, 132.

¹⁵⁰ Diehl, „Des Rigaer Rektors ... Selbstbiographie“, 64j.

veel 25 tukatit lisakski. Et parajasti olid „kuumapühad“ (*Hundstagsferien*), siis sai Snell enne tööleasumist veel paar nädalat puhata.

Kooli algust tähistas uus rektor kõnega avalike koolide otstarbekast juurutamisest (*Rede von der zweckmässigen Einführung öffentlicher Schulen*) ning sama aasta septembris kirjutas Snell Katariina II kroonimispidutuste auks *programma* regendiseisuse rõõmudest ja muredest (*Über die Freuden und Schmerzen des Regentenstandes*). Sellele lisatud laulu: „Anna meile rahu armuliselt“ kohta ütleb ta paar aastat hiljem: „See kukkus täpselt riialaste maitse järgi välja ja võeti ootamatu heakskiiduga vastu“.¹⁵¹ Alguses paistab niisiis kõik hästi minevat ja riialastel jätkub Snelli jaoks heakskiitu kõige kõrgemal tasemel: bürgermeistri eelpoolviidatud 1782. aasta artikkel lõppeb sõnadega: „Tema teened ja kohusetundlikkus on talle ka siin [nagu enne Giessenis] ära teeninud publikumi usalduse“.¹⁵² Snelli enda sissekanne 1781. aasta kohta toob ära üksnes kaks *programmat* aprillis ja septembris: „Teadaanne publikumile Riia toomkooli praegusest korraldusest“ (*Nachricht an das Publikum von der gegenwärtigen Verfassung der Rigaer Domschule*) ja „Kalendri leiutamisest“ (*Von der Erfindung des Kalenders*).

1782. aasta sissekandesse ilmuvad aga esimesed märgid selle kohta, et midagi on korrast ära. Snell jutustab, et aasta algupoolel avaldatud *programma* „Kasvatuskunsti põhiprintsiibid ehk süstemaatilise pedagoogika visand“ (*Grundsätze des Erziehungskunst oder Entwurf zu einer systematischen Paedagogik*) olla väga hästi vastu võetud, ent just see heakskiit olevat talle kaasa toonud vaenlase, kelle mahitusel järgmine tekst „Liivimaa õnnelikkusest“ (*Über Livlands Glückseligkeit*) oli saanud hoopiski külma vastuvõtu osaliseks. Riialastest rääkides kasutab Snell siin õige kibedat tooni:

Ta [vaenlane] põhjustas mulle sel aastal tuhat erinevat pahandust ja Riia publikum, kes üleüldse võõraid ei soosi ja mis suuremas osas koosneb inimestest, kes mitte ise järgi ei kontrolli, vaid on küllalt kergemeelsed, et teiste arvamust pimesi järgi korrata, hakkas minusse vaenulikult suhtuma ja võttis seepärast ka minu hästi väljatöötatud kirjutise külmalt vastu, sest et talle oli mõista antud, et selles midagi head ei ole.¹⁵³

Lisaks sattus Snell Riias ka rahalistesse raskustesse, sest temast sõltumatutel asjaoludel jäi tal saamata esialgu talle lubatud inspektorikoht koos selle juurde kuuluva tasuga, ning kuna Snell oma õigust taga nõudis, tekkisid tõsised pinged Snelli ja rae vahel.¹⁵⁴

Edasiste aastate sissekanded autobiograafias on kuni „Patriootiliste vestluste“ ilmumiseni suhteliselt napid: sama aasta lõpul tuli pärast rasket ja napilt

¹⁵¹ Diehl, „Des Rigaer Rektors ... Selbstbiographie“, 66.

¹⁵² Johann Christoph Schwartz anonüümselt teoses: Hupel, *Hrn. J.B. Fischer's Beyträge und Berechtigungen zu Hr. F.K. Gadebusch livländischer Bibliothek*, kd 4, 133.

¹⁵³ Diehl, „Des Rigaer Rektors ... Selbstbiographie“, 65.

¹⁵⁴ Graubner, 185jj.

õnneks läinud sünnitust ilma pere kolmas laps. Wilhelmine Juliane Charlotte ristimistalituse kohta ei taha ta öelda muud, kui et „riialaste kombe kohaselt palusin ma kohale suure hulga vadereid, keda ma siin täpsemalt nimetada ei taha“. 1783. aastast mainitakse rasket ja hirmuäratavat jääminekut ning kolme kirjatööd, mille teemadeks on Ameerika Ühendriikide iseseisvusest tulenevad kaubanduseelised Vene riigi jaoks (*Von den Handlungsvorteilen, welche aus der Unabhängigkeit der Vereinigten Staaten von Nordamerika für das Russische Reich entspringen*); Konstantinoopoli linna ajalugu (*Kurzgefasste Geschichte der Stadt Constantinopel*) ja käesolevas töös juba viidatud tekst patriotismist kuningriigi tingimustes (*Von den Patriotismus in einem monarchischen Staate*). Viimane oli pühendatud linna suurele ja väiksele gildile, mille eest sai Snell viimaselt ka kingiks 25 tukatit. 1784. aastal võeti Snell suure gildi liikmeks ning ta avaldas kaks *programmat*: aprillis „Näitemängude moraalsest väärtusest“ (*Von dem moralischen Werth des Schauspiels*) ja septembris „Murest rahumeelsuse pärast“ (*Von der Sorge für die Zufriedenheit*). Snell jätab mainimata, et ta avaldas samal aastal ka kooliõpilastele mõeldud näitemängu „Jalused“ (*Die Sporen*),¹⁵⁵ mis on küll säilinud, ent mille kirjutamise asjaolude või võimaliku esitamise kohta pole ka kusagil mujal mingeid andmeid.

1785. aastat alustab ta teatega, et tema jaoks oli see märkimisväärne aasta. Kõigepealt mainib ta hirmsat jääminekut,¹⁵⁶ seejärel kahte ilmunud kirjatööd, *programmat* koolihariduse kasulikkusest kaupmeeste jaoks (*Von dem Nutzen der Schulwissenschaften für den Kaufmann*) ja enne lihavõtteid ilmunud esimest osa „Patriootilistest vestlustest“.

I. 5. 2. Snelli elukäik pärast „Patriootiliste vestluste“ avaldamist 1785. aastal

Kuigi vaimude Riia linna külastusele järgnenud sündmused ei oma teksti lugemise seisukohast enam tähtsust, olgu siinkohal siiski lühidalt öeldud, mis sai Snellist edasi. Aasta märkimisväärsim sündmus oli Snelli jaoks kahtlemata see, et samal 1785. aastal lahkus Snelli naine koos lastega Riist, kusjuures jääb ebaselgeks, kas ta kavatses kohe algusest peale lahkuda lõplikult või mitte. Striederi andmetel oli Snell terve selle aja tahtnud kodumaale tagasi pääseda, aga ei olnud selleks leidnud mõne ametiposti näol vajalikku tagasiteed. Igale juhul läks ja jäi naine lastega Saksamaale ja Snell sõitis neile järele alles 1787. aasta novembris. Snell kirjutab, kuidas pere lahkumine jättis ta Riiga maha kurvameelse ja lõõduna. Üksi jäänud Snell veetis palju vaba aega kohvikutes ja kõrtsides, suheldes seal kõikvõimalike elanikekihtidega ning omandades teadmisi, mis kajastusid

¹⁵⁵ Karl Philip Michael Snell, *Die Sporen; ein pädagogisches Trauerspiel in drey Aufzügen* (Riga 1785).

¹⁵⁶ Mis pidi olema tähelepanuväärne, sest seda mainitakse ka mitmetes teistes allikates.

hiljem tema Saksamaal avaldatud ja Riia kohta kirjutatud teostes.¹⁵⁷ Ta täitis endiselt hoolsalt oma töökohustusi ja kirjutas mitmeid *programmasid*, aga oli sattunud suurtesse võlgadesse ning suhted vana raega olid muutunud väga halvaks. Snell tundis rõõmu asehalduskorra kehtestamise üle ning pani suuri lootusi uuele magistraadile, mille valimised toimusid 1787. aasta jaanuaris, ent oma muredele ta sellest võimuvahetusest abi ei saanud. Alles siis, kui Snell vastrajatud süümeikohtu (*Gewissensgericht*) poole pöördus, õnnestus tal oma rahaasjad kuidagiviisi korda ajada ning saada ka reisiraha Riiaast lahkumiseks. Novembris pöörduski Snell tagasi kodumaale Hessenisse, ilma et teda seal mõni ametikoht ees oleks oodanud. Naise sugulased ei lasknud töö ja rahata meest esialgu pere juurde ning pärast mitu aastat kestnud pingutusi ja abitööde tegemisi õnnestus tal 1790. aastal saada pastorikoht Butzbachis, taasühendada oma kaua tagaigatsetud perekond ja kirjutada õnnelikult oma autobiograafiasse, et nüüd lõpuks „minu revolutsioon lõppes“.¹⁵⁸ 1798. aastal sai Snellist pastor Brandoberndorfis Hessen-Darmstädtis, kus ta 1806. aastal ka suri.

I. 5.3. Snelli kokkupuuted teatriga

Tuleb öelda, et mitte üheski Snelli eluloolises allikas, sh autobiograafias, ei ole teatri kohta enne 1784. aasta *programmat* mitte silpigi ning peale loetletud tekstide ei tule teatrist eraldi juttu ka edaspidi. Et Snell on oma autobiograafias esimeste Riia-aastate osas ka muidu äärmiselt napisõnaline, ei saa teha mingeid järeldusi sellest, et ta pole maininud ei Hundeburgi truppi ega uut teatrimaja. Snell saabus Riiga täpselt sel ajal, kui trupp sinna püsivalt paigale jäi ja Vietinghoff oli juba hakanud ehitama oma uhket teatri- ja seltsimaja ning nii Vietinghoffi kavatsuste kui Snelli teatritekstides kirjeldatud kogemuste põhjal on alust uskuda, et toomkooli rektor võttis teatrimaja avamisest ja kogu järgnevast teatrivaimustusest agaralt osa. „Patriootilistes vestlustes“ tituleeris ta end koguni „suureks näitemänguarmastajaks“ (*großer Liebhaber des Schauspiels*).¹⁵⁹

Snelli geograafilisele elukäigule tuginedes võib öelda, et märkmisväärsed kokkupuuted teatriga ei saanud tal enne Riiga tulekut olla. Käesoleva töö viimase peatüki teemaks on 18. sajandi Saksa ülikoolide suhted teatriga ning seal tuleb lühidalt juttu ka Giesseni ülikoolist. Siinkohal olgu märgitud, et Giessenis kui ülikoolilinnas teatritruppe vastu ei võetud. Alles sellest ajast, mil Snell on juba gümnaasiumiõpetaja, on teada, et Giesseni tudengid ülikoolis ise teatrit

¹⁵⁷ Snell, *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee*. Baltisaksa kogukond reageeris teosele suure pahameelega ning Snelli maine on baltisaksa ajalookirjutuses olnud äärmiselt halb kuni Hans Graubneri artiklini aastal 1998, kus viimane osutab mõningase „aupäästmise“ vajalikkusele: Graubner, „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterschaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell)“, 173–93.

¹⁵⁸ Diehl, „Des Rigaer Rektors ... Selbstbiographie“, 76.

¹⁵⁹ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 43.

tegid – andsid neli etendust, kuni neile jätkamine keelati.¹⁶⁰ Giesseni „buršid“ tavatsesid küll käia keeldu eirates 14 km kaugusel Wetzlaris, kus vahel mõni „armetu rändtrupp“ üles astus,¹⁶¹ ent kui uskuda Snelli enda sõnu: „Minu akadeemiline aeg ei olnud minu jaoks mitte lõbustuste, vaid töö ja raskuste aeg,¹⁶² ning arvestada seda, et ta sai riiklikku toetust,¹⁶³ siis on äärmiselt vähetõenäoline, et Snell nende mässumeelsete „muusapoegade“ hulka kuulus. Kaudseks seoseks teatripoleemikaga võib pidada juba mainitud Bahrddi, kes kirjutas hiljem ka ise näidendeid ja sai ühe Kotzebue satiirilise näidendi peategelaseks, ent Giessenis õpetamise ajal äratas üldist pahameelt tema ettepanek koolitada jutlustajaid näitekunsti abil.¹⁶⁴

Niisiis on üsna tõenäoline, et Snell oli varem kokku puutunud rohkem teatrivastase kriitika kui teatri endaga. Riias külastas ta ilmselt usinalt heatasemelise Riia linnateatri etendusi, tundes mõne aasta möödudes endas tungi arutada selle asutuse ja esitavate näitemängude heade ja halbade külgede üle ning ka ise väikest viisi draamakirjanikuna kätt proovida.

I. 5. 4. „Näitemängude moraalsest väärtusest“

Ladinakeelne sõna „programma“ või saksakeelne „das Programm“ ja „die Einladungsschrift“ tähistasid 18. ja 19. sajandil „avalikku teadaannet“,¹⁶⁵ kutset kõrgemate õppetasutuse avalikule üritusele,¹⁶⁶ mis sisaldas reeglina õpetatud artiklit.¹⁶⁷ Rektor või mõni teine õppeasutuse juht kutsus auvääralt seltskonda – lapsevanemaid ja kooli toetajaid – ühele või teisele pidulikule üritusele trükitud vihikuga, millest suure(ma) osa võttis enda alla väiksemamahuline populaarteaduslik tekst (*Abhandlung*), milles käsitleti pigem abstraktseid mõisteid kui esitati konkreetseid andmeid ning mille eesmärk oli mingit

¹⁶⁰ Karl Gustav Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, (Berlin: E. Ebering, 1912), 192.

¹⁶¹ Wetzlaris asus Püha Rooma keisririigi kõrgeim kohtuinstants *Reichskammergericht* ning samal ajal, kui Snell Giessenis tudeeris, viibis Johann Wolfgang Goethe 1772. a Wetzlaris kohtupraktikal ja kirjutas seal oma kuulsa kiriromaani „Noore Wertheri kannatused“. Konrad, 190.

¹⁶² Diehl, „Des Rigaer Rektors ... Selbstbiographie“, 59.

¹⁶³ Diehl, 60.

¹⁶⁴ Reinhart Meyer-Kalkus, *Stimme und Sprechkünste im 20. Jahrhundert* (Berlin: Akademie Verlag, 2001), 227–228.

¹⁶⁵ *Vollständiges handwörterbuch der deutschen, französischen und englischen sprache: Nach einem neuen plane bearbeitet zum gebrauch der drei nationen ...* (F.A. Brockhaus, 1835), 345.

¹⁶⁶ Thieme, F.W. *A New and Complete Critical Dictionary of the English and German Languages*. Vol. I. Altona: G. Mayer's Verlag, 1859, lk 439.

¹⁶⁷ „Programm“, *Meyers Konversationslexikon* (Leipzig und Wien: Verlag des Bibliographischen Instituts, 1885–1892), 401, <http://www.retrobibliothek.de/retrobib/seite.html?id=113237&imageview=true> (külastatud 9. juuni 2019).

probleemi või olukorda iga kandi pealt valgustada ning tulemusi loogiliste tõenduste abil põhjendada.¹⁶⁸ Snell andis Riias välja kokku 13 *programmat* kõige erinevamatel teemadel, neist üheksas ilmus 1784. aastal ja kandis pealkirja „Näitemängude moraalsest väärtusest“.¹⁶⁹ Snell ütles hiljem Platoni vaimule, et ta oma *programm*adest palju ei pea, ent aasta varem oli ta just selle teatriteemalise teksti saatnud täiendavaks avaldamiseks pedagoogile ja pastorile Johann Christian Friedrich Dietzile (1765–1834?), kes avaldas sellest esimese poole oma meeelahutusliku sisuga¹⁷⁰ ajakirjas *Beiträge zum Theater, zur Musik und der unterhaltenden Lektüre überhaupt*,¹⁷¹ lisades sissejuhatava kommentaarina:

Kui käsitlus ka ise midagi väärt poleks, vääriks see ikkagi tähelepanu juba ainuüksi sel põhjusel, et üks koolirektor seda endale patuks (*Sünde*) ei pea, kirjutada näitemängudest lausa kooliprogrammas, millega ta publikumi koolipidustusele kutsub. Aga tekst sisaldab ka väga palju head, andes tunnistust selle koostajast kui ühest tublist ja ausast (*braven biedern*), iseseisvalt mõtlevast mehest; see pole tehtud nagu kooliprogrammad tavaliselt, mille seast vaid vähesed on võrreldavad Büschingeni, Gedike või Meierotto omadega.¹⁷²

Et ajakirja esimene number jäi ainsaks, siis jäigi teine pool Snelli artiklist avaldamata. Saksamaal ilmunud osas selgitab Snell näitemängu kolme väärtust (*dreyfache Werth*) või kolme eesmärki, mida sellega publiku juures saavutada tahetakse. Kolmeks jagamine põhineb retoorikatraditsioonis tuntud liigendusel kunsti kolmest veenmisviisist, mis Aristotelesel jaotus *ethos* (rääkija veenvus) – *pathos* (liigutustunde tekitamine) – *logos* (argument); ladinakeelses traditsioonis *delectare* (meelt lahutama) – *docere* (õpetama) – *movere* (liigutama); ja millest oli 18. sajandi keskel juhindunud ka Leipzigi ülikooli poetikaprofessor ja saksa teatri reformaator Gottsched, kirjutades, et „Autor tahab oma kuulajaid kas otsesõnu õpetada või lõbustada, või tahab ta neid lõpuks liigutada“.¹⁷³ Küsides näitemängu eesmärkide järele osales Snell selles üldises debatis, millele sai käesoleva töö sissejuhatuses juba viidatud ning mida Saksamaal teatri kasulikkuse-kahjutuse-kahjulikkuse 18. sajandi teises pooles kirglikult peeti.

Gottsched kaldus teatrist rääkima kui moraalset sõnumit illustreerivast näitest, ent selline lähenemine pälvis tugevat kriitikat juba tema eluajal. Lessing oli kogu Gottschedi reformiprogrammi suhtes üldiselt väga kriitiline, ent temagi

¹⁶⁸ <http://deacademic.com/dic.nsf/meyers/111231/Programm> (külastatud 3. aprillil 2018).
<http://deacademic.com/dic.nsf/meyers/1260/Abhandlung> (külastatud 3. aprillil 2018).

¹⁶⁹ Snell, *Von dem moralischen Werth des Schauspiels*.

¹⁷⁰ Beutler ja GutsMuths, *Allgemeines Sachregister*, 316.

¹⁷¹ Johann Christian Friedrich Dietz, *Beiträge Zum Theater, Zur Musik Und Der Unterhaltenden Lektüre Überhaupt*: ... (Stendal: Franzen und Grosse, 1785).

¹⁷² Dietz, 234. Viidatud on tuntud koolijuhtidele: Anton Friedrich Büsching (1724 – 1793), Friedrich Gedike (1754–1803), Johann Heinrich Ludwig Meierotto (1742–1800).

¹⁷³ Johann Christoph Gottsched, *Versuch einer critischen Dichtkunst: durchgehends mit den Exempeln unserer besten Dichter erläutert* (Leipzig: Breitkopf, 1751), 356.

nägi 1756. aastal teatril eelkõige kasvatuslikku ülesannet, pidades tragöödia eesmärgiks kultiveerida afektide kaudu inimeses üldist kaastundlikkust, mis omakorda oli Lessingi jaoks moraalse tegutsemise eeldus ja ajend:

Ta [tragöödia] peab meie kaastundevõimet laiendama. Ta ei pea meid mitte lihtsalt õpetama selle või teise õnnetu vastu kaastunnet tundma, vaid peab meid sedavõrd tundlikuks tegema, et meile õnnetu inimene mistahes ajal ja mistahes kujul peab korda minema. [...] kaastundlikeim inimene on parim inimene, kõigist ühiskondlikest voorustest, kõigist moodustest olla üllameelne on see kõige ilmsem. Kes meid niisiis kaastundlikuks teeb, teeb meid paremaks ja vooruslikumaks.¹⁷⁴

Vaid aasta hiljem kirjutas Rousseau sellest, et teatripublik valab väljamõeldud loo peale saalis pisaraid ja tunneb oma kohustused inimkonna ees sellega rahuldatud olevat, ilma et ta endast midagi enamat välja peaks käima.¹⁷⁵ Pärast Hamburgi rahvusteatri läbikukkumist ja teist Hamburgi teatritüli 1770. aastal Lessing enam teatri kasvatuslikust mõjust ei rääkinud. Aastatel 1771–1774 välja antud esimeses saksakeelses kõiki kunstivaldkondi süstemaatiliselt käsitlevas entsüklopeedias räägitakse küll endiselt teatri kasvatuslikust eesmärgist, ent hea näitemängu kasvatuslik mõju seatakse sõltuvusse n-ö vaatajapoolsest kvaliteedist:

Näitemäng ei pea oma üldise sisu ja üksikosade poolest mitte üksnes huvitav olema ning hea maitsega inimesi katkematu elava vaimu- ja südametegevusega lõbustama, vaid lõpuks tekitama tunde, mis hingele kõige paremat mõju avaldab. Kohkumine, mille luuletaja meis äratav, peab teenima kurja eest hoidumise eesmärki, naermine peab meid endid naeruväärse eest hoidma; iga inimliku tunde peab meis aktiivseks tegema; aga kõik see peab olema suunatud eesmärgile seada hing tundmuste kaunisse harmooniasse, nii et ta igasuguse hea ja kurja suhtes sobivas mõõdus tundlikuks muutub. [...] Ei ole ennekuulmatu, et inimesed on kogenud märgatavaid muutusi oma mõttelaadis väikeste, neile südamesse läinud sõnade läbi. Kahtlemata on see hea, kui inimesed kuulevad neis kohtades, kus nad kõige tugevamaid tundeid läbi elavad, tähtsaid tödesid. Kui neil [kõnealustel mõttetarkustel] ka kõigile sama tugevat mõju pole, leidub siiski ka juhtumeid, kus neil on suur mõju. Sellisel kombel saab draamakunstist kõige kasulikum luulekunsteos ja näitemängust, mis selle eest hea seisab, õilis ja kasulik tegevus mõtleva ja tundliku vaataja jaoks.¹⁷⁶

1784. aastal, mõned kuud pärast Snelli *programma* ilmutumist, pidas Schiller Pfalzis püsivalt tegutseva hea teatri hea mõju ülistamiseks kõne, mis avaldati

¹⁷⁴ Gotthold Ephraim Lessing, *Gotthold Ephraim Lessing: Werke*, 4, toim Carl Hansen (München: Carl Hanser, 1973), 163.

¹⁷⁵ Rousseau, *Politics and the Arts: Letter to M. d'Alembert on the Theatre*, 24–25.

¹⁷⁶ Johann Georg Sulzer et al., *Allgemeine Theorie der schönen Künste in einzeln: nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter aufeinander folgenden, Artikeln abgehandelt*, 1 (Frankfurt & Leipzig, 1798), 768–769.

pealkirja all „Näitelava kui moraaliasutus“. Schiller räägib seal teatrist kui moraaliõpetuse ja praktilise tarkuse koolist, ühiskonnaliikmeid ühendavast asutusest ja kui kanalist, mille kaudu mõtlev osa rahvast ülejäänut valgustab, kus mõistuse ja südame harimine on ühendatud kõige õilsama meelelahutusega.¹⁷⁷ Selle konkreetse kõne situatsioonis ei olnud ilmselt ka Schilleri huvides esitada küsimusi teatri moraalse mõju tugevusele, ent aastaid hiljem, 1792. aastal ilmunud essees „Traagilisest kunstist“ (*Über die tragische Kunst*), piirab ka tema näitemängu hea mõju teatud hulga vaatajaskonnast, kes on võimelised tragöödia poolt äratatud kaastundeafekti siduma mõistusliku refleksiooni ja tahteotsusega.¹⁷⁸

1784. aastal Riias sõnastas Snell oma kolmikjaotuse näitemängu esteetilise, teadusliku (*wissenschaftlich*) ja moraalse väärtusena, millele vastavalt peaks ideaalne näitemäng ühekorraga lahutama inimese meelt, teda harima ja ühtlasi ka paremaks muutma. Publik jaguneb Snellil esteetilisest väärtusest lähtuvalt tavalisteks vaatajateks ja kunstikriitikuteks (*Kunstrichter*); teaduslikust väärtusest lähtuvalt otsivad ühed teatrist vaid meelelahutust, ent mõistuslikum osa (*vernünftiger Teil*) ei tule teatrisse ilma õilsa sihita end lisaks ka harida lasta. Moraalse väärtuse vaatevinklist eristub kaks rühma: ühed on oma enese südame paremaks tegemise suhtes ükskõiksed, mõistuslikum ja seega ka voorustarmastav osa soovib aga, et näitemängul oleks ka moraalne väärtus. Esteetilisel kvaliteedi üle arutlemisest Snell taandub; õpetlikkuse (*lehrreich*) osas jääb rahule sellega, kui näitemäng mingisugustki mõtlemisainet pakub; ent väga aktuaalsel kombel kuulutatakse *programma* eesmärgiks uurida just näitemängude moraalset väärtust. Moraalne väärtus on näitemängul vaid juhul, kui „näitemäng on tõelise vooruse seisukohast mitte üksnes talutav, vaid võimalikul määral seda edendav“.¹⁷⁹ Snell avaldas soovi, et näitekunst aitaks arendada ka hea ja halva vahel vahetegemise võimekust ning toetaks inimese tahet hea kasuks otsustamisel.

Selle koha peal lõppes Dietzi ajakirjas avaldatud osa ning üksnes Riia publikule jäi lugeda kõigepealt pikk lõik, kus Snell pareerib vastuväite, nagu piisaks kantslist ja koolist inimeste moraalseks harimiseks ning näitemäng on üksnes meelelahutuseks (*blos zum Vergnügen erfunden*). Ta kinnitab näitlejatele, et nende kunst on nad määranud „rahva õpetajateks, ilma et teid sellisena nähtaks“ ning et „teie suust tuleb välja voorus või pahe ja kinnitab end meie südamesse [...] mida teie külvate, see juurdub ja kannab vilja [...] teie käes on meie süda, mida te võite oma tahtmist mööda suunata“.¹⁸⁰ Snell vannutab näitlejaid selle võimuga mitte kergekäeliselt ümber käima, vaid kasutama võimalust

¹⁷⁷ Friedrich Schiller, „Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet“, *Schillers Sämtliche Werke, Vierter Band* (Stuttgart: J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1879), 39–46.

¹⁷⁸ Peter-André Alt, *Schiller: Leben – Werk – Zeit*, 2.2 (München: Beck, 2004), 90–91.

¹⁷⁹ Snell, *Von dem moralischen Werth des Schauspiels*, 7.

¹⁸⁰ Snell, 8.

hea seemne külvamiseks publiku vastuvõtlikesse südamesse. Seejärel teeb Snell juba konkreetselt Riia teatril „meie, teatrisõprade“ (*wir Liebhaber des Schauspiels*) vaatevinklist rea konstruktiivseid ettepanekuid, kuidas teater saaks paremini inimese moraalsele kasvamisele kaasa aidata. Põhimõtteliselt on need ettepanekud tagasiviidavad Platoni „Riigis“ väljendatud arusaamadele, mille kohaselt on nii üksikinimese kui ühiskonna õnnelikkuseks vaja töötada vastu inimloomuse mittemõistuslikele kalduvustele ning veendumusele, et imitatsiooni nägemisel on vahetu ja tugev mõju neile, kelle eristusvõime ei ole piisavalt välja arenenud. Just viimaste huvides tahaks Snell, et moraalne hinnang lavategelastele oleks selgemalt välja näidatud ning et inimest ei kujutataks kogu aeg tingimata olendina, kes on täiesti võimetu oma kirgi ohjeldama; oleks hea, kui armastust kui kõige tugevamat kirge teatris veel enam üles ei köetaks, selle asemel, et tegelaste abil juhatada, kuidas seda mõõdukamaks teha ja mõistlikkusele allutada. Silmas pidades nähtava mõju, soovitaks Snell traagilisel laval kujutada mitte üksnes jõledaid ja drastilisi, vaid nende kõrval ka rahumeelseid ja südantsoojendavaid stseene, nende hulgas – kui neid muidugi vääriskuse ja taktitundega esitada osatakse – võib-olla isegi mõningaid religioosseid stseene. Järgmises peatükis tuleb sellest natuke pikemalt juttu, et usuliste teemade käsitlemine näitelaval on luterlikus kirikus olnud õrn küsimus. Nagu Snelli kõhklev arutluskäik näitab, võidi religioossete teemade käsitlemist küll igatseda, aga oli raske tõmmata piiri sobiva ja ebasobiva vahele. Mida tema isiklikult teatri jaoks – usulistel põhjustel – ebasobivaks peab, on äikese ja välgu kujutamine, sest välg kuulub Jumala majesteetlikkuse atribuutide hulka ning talle on teatris alati mulje jäänud, et see ei mõju mitte ainult talle ebamugavust tekitavalt. Komöödiade õpetlik roll on traditsiooniliselt seisnenud pahede naeruvääristamises, ent Snell juhib oma kogemusele toetudes tähelepanu sellele, et erinevad pahed seotakse komöödiates alati miskipärast üksnes kindlate ametite esindajatega, mis ilmselgelt ei õpeta publikut pahesid märkama ka iseenda juures.

„Näitemängude moraalsest väärtusest“ aitab paremini hinnata Snelli enda võimalikku positsiooni Riia näitemängude küsimuses, ent näitemängude moraalsest väärtusest kirjeldatud tähenduses tuleb edaspidi juttu alles tööjärgmistest peatükkides.

I. 5. 5. „Patriootiliste vestluste“ minategelane

Sissejuhatuse kümnendal leheküljel katkeb sündmuste lineaarne kulgemine ja leiab aset ekskurss, mis juhatatakse sisse niimoodi:

Ole nüüd tähelepanelik, armas lugeja, ja kuula minu imelist jutustust! – Mind, selle kirjutise väljaandjat, tabas õnn, et mulle kord südaööl, mil ma veel tulevalgel oma kabinetis töötasin, ilmus Platon oma antiiksel kujul, mida ma siinkohal aga kirjeldama ei hakka. Ta juba teadis, millist usku ma

vaimude osas olin, ega kartnud seepärast mind oma äkilise ilmumisega ehmatada. Sellegipoolest käis mul võidin luust ja lihast läbi, ja kui ta läinud oli, võtsin ma kohe sisse ühe portsu *pulvis antipasmodicust*. Platoni järgnevatel külaskäikudel ei läinud seda enam tarvis, sest et ma tema kohaloluga kergesti harjusin.¹⁸¹

Platoni vaim läheb pärast lühidat tervitus- ja äratundmisstseeni kohe asja juurde: „Ma tuln selleks, et küsida, kuidas on juhtunud, et sa mitte midagi publikumile ei kirjuta?“ Ajakirjast, patriotismist ja vestlustest kõnelevate alapunktide taustal peaks küsimuse tähtsus olema ilmne ning viitama „Patriootiliste vestluste“ kirjutamise ühele ajendile – kohusetundele. Platon ei pea kaugeltki piisavaks neid töökohustuste raames kirjutatud lühikesi tekstikesi (*flüchtige Aufsätze ex officio*), mille hulgast on vaid üks mingilgi määral märkimisväärne – nimelt „Liivimaa õnnelikkusest“,¹⁸² „millest liivimaalased küll palju vähem välja tegid, kui oleks võinud oodata“ (autobiograafia kohaselt levitas talle tekkinud vaenlane riialaste seas hinnangut, et see midagi väärt pole) ning ütleb otse välja, et Snellilt kui õpetatud mehelt „on palju enam oodatud, kui ta siiani endast andnud on“! Miks ei kirjuta Snell väljaspool töökohustusi (*ausser officio*)?

Järgmine ajend selgub, kui jutuks tuleb 1782. aastal publikumile lubatud teos „Topograafilised tähelepanuväärsused Reini äärest kuni Daugava jõeni“, mida Snellil aga ikka veel esitada ei ole. Kahetsusväärsel kombel on Snell oma ettevõtmise enne „välja pasundanud“, lubades publikumi ees „kirjamehena (Privat=Schriftsteller) välja astuda“ ning peab nüüd selleks, et sõna pidada, „raamatu välja andma, mis ootustele mingil määral vastaks“. Miks ta seda aga veel teinud pole, selgub samuti, sest Snell kinnitab Platonile, et ta pole olnud laisk ega tühjalt aega viitnud, vaid et tal on puudu – milleks seda varjata – julgusest! Platon hüüatab: „Ära räägi nii!“ ning tema vannutuse peale – „teadusesõber (*ein Liebhaber der Wissenschaften*) ei tohi kunagi julgust kaotada“ – annab Snell lubaduse juba homme alustada käsikirja ümbertöötamist! Ah et käsikiri on juba olemas! Platon kaob koos paberipakiga aknast välja ning iseendale ja Riia publikumile nii palju pettumust valmistanud inimsõber jääb terveks ööks ärkvele, vaevates end küsimusega, kuidas küll kõigi inimeste ja eelkõige siinsete ülemate ees oma süüd heastada!

Platon tuleb mingi aja pärast Snelli kabinetti tagasi ja soovitab tal käsikiri minema visata. Et selle soovituse põhjendustest ja Platoni järgnevatest nõuannetest paremini aru saada, tuleb heita pilk sellele keerulisevõitu olukorrale,

¹⁸¹ Kogu dialoog: Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 10–21.

¹⁸² Karl Philipp Michael Snell, *Über Livlands Glückseligkeit: eine Betrachtung, womit zur Feyer des Krönungsfestes der Allerdurchlauchtigsten, Grossmächtigsten Kayserinn und grossen Frau, Katharina Alexiewna, Kayserinn und Selbstherrscherin aller Reussen etc. etc. welches den 23sten Septemb. d. J. 1782. Vormittags um 10 Uhr in der heiligen Domschule begangen werden soll, Alle Hohen Beschützer, Gönner und Freunde geziemend einladet M. Karl Philip Michael Snell, Rector der Domschule* (Riga: Gottlob Christian Frölich, 1782).

millesse sattusid kõik need, kes Eesti- ja Liivimaale karjääri tegema tulid – mitte üksnes Snell, vaid ka järgmiste peatükkide peategelased – August von Kotzebue, Friedrich Maximilian Klinger ja Georg Friedrich Parrot.

I. 5. 6. Pärisorjusest ehk autori ja minategelase kitsikuse tagamaadest

18. sajandi viimasteks kümnenditeks olid Vene impeeriumi Läänemereprovintsid muutunud oluliseks sisserände sihtpunktiks noortele Põhja-Saksamaa ülikoolides õppinud meestele, kes leidsid siin ja Peterburis tööd ja karjääri võimalusi ajal, mil Saksamaal endal oli haritlasi rohkem kui neid rakendada suudeti. Vene keisririik omalt poolt oli saksa spetsialistide ja haritlaste sisserändest äärmiselt huvitatud, sest „aken Euroopasse“ nõudis euroopaliku hariduse ja elukogemusega inimesi – sajandi lõpus oli neljandik vene armee ohvitseridest ja kaheksandik riigi kõrgematest ametnikest sakslased, lisaks veel suur hulk arste, õpetajaid, teadlasi, apteekreid, juriste, aednikke.¹⁸³ Nii saabusid tutvusi kasutades Peterburi riigiametisse ka tööpuuduses vaevelnud Klinger (1780) ja Kotzebue (1781).

Eesti- ja Liivimaal puudus 18. sajandil oma ülikool ning vajadus akadeemiliselt haritud meeste järgi oli terav nii haridust nõudvate töökohtade kui ka rahvastiku taastootmise huvides, sest üksnes tänu sakslaste pidevale sisserändele said baltisakslased hoida alal oma staatust saksakeelse ülemkihina tunduvalt rohkearvulisema mittesaksa alamkihi seas.¹⁸⁴ Kõikide muude ametite kõrval oli eriti suur puudus koduõpetajatest (*Hofmeister*), kellest olulisel määral sõltus aadlivõsude haridus. Nende värbamiseks võidi panna kuulutusi ka saksa ajalehtedesse, ent kõige sagedamini otsiti kandidaati tuttavate ja sugulaste kaudu Saksamaal, pööruti ülikoolide professorite poole (Jena, Leipzig, Königsberg), kasutati isegi palgatud vahendajate teenuseid.¹⁸⁵ Tulevane TÜ rektor Parrot jõudis Liivimaale koduõpetajaks oma siin töötava guvernanndist õe kaudu (1795).

Selle tiheda liikluse kontekstis tekkis Baltimaadele eripärane rändelugude žanr (*Migrationsberichte*), mille autoriteks olid needsamad noored saksa akadeemikud, kes siin mingil perioodil oma õnne otsisid, või siis need, kes siit kusagile mujale välja rändasid.¹⁸⁶ Need autobiograafilised välja- või sisserännulood alustasid teelemineku otsuse kujunemisest, reisiteekonna ja saabumise üksikasjadest, jätkasid siinse maa ja rahva kirjeldamisega koos isikliku kohanemisloo asjaoludega ning lõpetasid paigalejäämise või lahkumise otsusest teadaandmisega.¹⁸⁷ Snelli ja Platoni dialoogist jääb mulje, et avaldamata jäänud

¹⁸³ Plath, *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands*, 40j.

¹⁸⁴ Plath, 40.

¹⁸⁵ Plath, 47.

¹⁸⁶ Plath, 46.

¹⁸⁷ Plath, 47.

„Topograafilised tähelepanuväärsused Reini äärest kuni Daugava jõeni“ oleks kuulunud just sellesse žanri, millist oletust kinnitavad Platoni järgnevad sõnad.

Sa olid siinmail veel alles uustulnuk ja laulsid liiga agaralt järele seda, mida ükskõik kes sulle ütles. See on teie kõigi üldine viga, kes te siia maale tulete. Te näete siin hoopis teist maailma kui kõikides teistes Euroopa osades. Kõik rabab teid ja kui teil on avatud meelt, siis te märkate iga päev tuhandet asja, millest teie isamaal hoopis teisiti aru saadakse. Ja siis tunnete te tahtmist kirjutada. Ja te usute, et rabate kogu maailma niisamuti, nagu te ise rabatud olete. Ja siis te istute maha ja kirjutate ja segate vahel kokku sellise eemaletõukava jõleduse, et sellega võiks Kerberost ennast peletada.¹⁸⁸

Viidatud probleemist kirjutas Hans Graubner Snelli enda näitel,¹⁸⁹ Ulrike Plath oma doktoritöös on aga üksikasjalikult lahti kirjutanud selle füüsilise ja vaimse teekonna, mille Baltimaadele koduõpetajaks värvatud noored akadeemikud siin läbima pidid.¹⁹⁰ Neile osaks saavad materiaalsed hüved ja sotsiaalne prestiiž olid siin Saksamaaga võrreldes märkimisväärselt paremad – nt koduõpetaja positsioon Saksamaal ei erinenud palju teenijate omast, ent Balti maamõisates sai noormehes viisaka sissetulekuga „härä“, kes sõi perega ühes lauas, sõitis tõllas ning käsutas ise teenijaid.¹⁹¹ Neile kui sakslastele avanes selles teravate seisusepiiridega ühiskonnas võimalus end kohe pärast piiriületamist alamkihist kõrgemaks pidada ja vähese vaevaga ülemkihi seas sooja vastuvõttu leida.¹⁹² Sellal, kui osadele tasakaalustasid nimetatud hüved suurepäraselt kõik olemasolevad puudused, oli valdaval enamusel siiski suuri raskusi nii enamike tööandjate madala haridustaseme kui ka ääremaa napi vaimueluga kohanemisel. Raskusi tekitas ka harjumine pärisorjusega või pigem nende konkreetsete pärisorjade olukorraga või veel enam jõhkruusega, millega sakslastest ülemkiht neid pärisorje sageli kohtles. Noorte akadeemikute igapäevaelus oli tegemist tabuteemaga ning nt värskele koduõpetajale võis otsese kontakti otsimine talurahva esindajatega olla ka keelatud.¹⁹³ Täpselt samal ajal, kui Snell saabus Riiga, jõudis Eestimaale koduõpetajaks Jenas teoloogiat tudeerinud Christian Hieronymus Justus Schlegel. Maamõisa suletud Schlegel väljendas end oma meenutustes täpselt nii, nagu Platoni vaim osutas, kõneldes sellest, kuidas uustulnukad siin maal kõigest pahviks on löödud:

Ma olen ühte teise maailma sattunud. Kõik on mulle uus. Inimeste keel ja nende kombad. Nende käitumine, kui nad kelleltki midagi paluvad, on

¹⁸⁸ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 16.

¹⁸⁹ Graubner, „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterschaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell)“, 193–94. Snelli tekstidest on Graubneri allikateks „Beschreibung der russischen Provinzen...“ ja „Selbstbiographie“.

¹⁹⁰ Plath, *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands*, 40–67.

¹⁹¹ Plath, 54.

¹⁹² Graubner, „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterschaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell)“, 186.

¹⁹³ Plath, *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands*, 60.

täiesti teistsugune; nad laskuvad sügavalt kummargile, haaravad põlvede ümbert kinni ja palju ei puudu, et nad sarnaneksid nendele palujatele, kes vanades paganlikes Rooma templites oma palveid ja soove jumaluse poole saatsid. Nende eluasemed on täiesti teistsugused, kui ma kusagil mujal olen näinud, need koosnevad üksteise peale asetatud palkidest, mille vahed on samblaga topitud; sisemus on suitsust täiesti must ja majapidamisesemed nii vähesed ja viletsad, et nad paistavad inimestena, kes polegi ühiskondliku arengutasemeni jõudnud. [...] Läheb kaua aega, enne kui ma selle kõigega ära harjun.¹⁹⁴

Vaestest oludest pärit Schlegel elas materiaalses mõttes kordades paremini, kui oleks seda eales saanud teha kodumaal, ent esimestel aastatel ei suutnud ta rõõmu tunda ei talle hõbenõudest serveeritud heast söögist ega heast veinist, sest selle rikkuse külge „on kleepunud paljude armetute ohked ja pisarad“.¹⁹⁵ Tallinna asjaarmastajate teatri ja Kotzebuega seoses tuleb teises peatükis juttu sentimentalismist (*Empfindsamkeit*), mille arusaamu tuleb ilmselt arvestada ka lugedes Schlegeli kommentaare jutustustele esimestest kokkupuudetest eestlaste ning sakslastest mõisnikega: „Mu süda murdub, kui ma sellele mõtlen“; „Ma kuulen ja näen mõndagi, mis mind šokeerib! Ligimesearmastus (*Menschenfreundlichkeit*) on neil huultel, aga mitte südames – vähemalt mitte talupoegade suhtes“; „Selliseid stseene ei suuda ma kauem taluda! [...] Mu süda on liiga pehme, et see saaks sagedasti säärase juhtumite tunnistajaks olla“.¹⁹⁶

Schlegel langetas otsuse Baltimaadelt lahkuda, ent siis juhtus hoopis, et ta armus ja abiellus ning aja jooksul leidis ta ka viisi selle kõige keskel elada.¹⁹⁷ Ent kord Saksamaalt ära tulnud, ei pruukinud tagasitee leidmine enam lihtne olla. Kotzebue käis küll edasi-tagasi, ent Peterburis korralikku karjääri tegeval Klingeril, TÜ pikaajasel kuraatoril, ei õnnestunud korduvatest katsetest hoolimata kodumaale naasta.¹⁹⁸ Snell oli terve Riias oleku aja lakkamatult kodumaale kirju saatnud, lootuses seal uuesti töökohta leida – Hesseni biograafiline leksikon nimetas Snelli Riiga minekut „kahtlaseks sammuks, mida ta hiljem korduvalt kahetses“.¹⁹⁹ Konflikt Riia raega tähendas seda, et Snelli puhul ei saa rääkida kohanemisraskusi tasakaalustavast majanduslikust heaolust ja edukast karjäärist.²⁰⁰ Nagu ka Klinger, ei saanud Snell Saksamaale saadetud kirjadele

¹⁹⁴ Schlegel, *Reisen*, 1, 120j. Tsiteeritud: Plath, 60.

¹⁹⁵ *Ibid.*

¹⁹⁶ *Ibid.*, 65.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 67.

¹⁹⁸ Max Rieger, *Friedrich Maximilian Klinger : sein Leben und Werke* (Darmstadt: Bergsträsser, 1880), 204–5.

¹⁹⁹ Strieder, *Grundlage zu einer hessischen gelehrten und schriftsteller geschichte seit der reformation bis auf gegenwärtige zeiten*, 15:41–53.

²⁰⁰ Graubner, „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterchaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell)“, 191.

positiivseid vastuseid ning pidi arvestama võimalusega, et „peab oma ülejäänud elupäevad Riias veetma“.²⁰¹

Kolm lehekülge Platoni ja Snelli dialoogist võtab enda alla Snelli kinnitus selle kohta, kuidas ta seda maad kui „oma teist isamaad“ vaatab, ja et ta seda linna armastab „isegi nii väga, nagu oleks ta siin sündinud,“ ning et ta „on täiesti rahul oma siinse olukorraga, tänades ettehooldust kõige hea eest, mida ta siin linnas on saanud nautida“.²⁰² Saanud Snellilt töotuse, et too Riia linnale selle usalduse eest tänuga tasuda ja Platonile teise ilma jõudes Riia linnalt hea tunnistuse tuua tahab, läheb Platon pärisorjuse küsimuse kallale, küsides Snellilt, mispärast too oma raamatus on tahtnud seda teemat käsitleda? Snell kaitseb end, öeldes, et peatükis „Kupja piits“ (*Die kurische Peitsche*) oli ta tahtnud „üksnes kirjeldada Liivimaa starostite ja ülevaatajate julmust, mitte ühelgi juhul aga laita talupoegade pärisorjust ennast, mis olemuslikult selle maa seaduse (*Landesverfassung*) juurde kuulub“.

Pärisorjuse laitmiseks oli selleks hetkeks balti publitsistikas algust tehtud 1764. aastal eelpool juba mainitud Torma kirikuõpetaja Eiseni poolt, kes oli pärast õpingute lõppu Jena ülikoolis 1741. aastal Saksamaalt Liivimaale koduõpetajaks tulnud.²⁰³ Eisenil nagu Snellilgi ei õnnestunud kohalikku keskkonda sulandumine, selle asemel pühendas ta end Liivimaa agraarküsimusele ning mitte üksnes ei kritiseerinud ülevaatajate julmust, vaid nõudis selgesõnaliselt pärisorjuse kaotamist. 1777. aastal hakkas ta nagu Snellgi välja andma ajakirja ning selles ajakirjas, mis ilmus Miitavis, mille nimi oli „Der Philantrop“ ja mis ei jõudnud kaugemale esimesest numbrist, ütles ta: „Ma alustasin 26 aastat tagasi talupoegade pärisorjusliku korra (*Verfassung*) uurimise ja selle ülima kahjulikkuse kirjeldamisega kogu riigi jaoks, eriti aga kõigi selle liikmete, sh aadli jaoks, ja talupoja maaomandil põhineva korra soovitamiseks selle asemele. Ma rääkisin sellest sageli seltskondades. Mind hakati kiiresti pidama ohtlikuks meheks, kes selle maa põhialuseid (*Grundgesetze des Landes*) kahjustada tahtvat“.²⁰⁴ Eisen oli 18. sajandi Liivimaa kontekstis erandlik radikaal ning sellest saatusest püüdis Snell hoiduda, plaanides esialgu sõna võtta selleks ajaks juba surnud Eiseniga võrreldes märksa mõõdukamas leiris, kes nõudsid sammude astumist talupoja koormiste kergendamiseks ja tema elujärje tõstmiseks. Platon aga annab nüüd nõu kogu teema täielikult kõrvale heita. Esiteks seepärast, et sellest ei ole kasu:

Kas sa arvad, et sa oma kirjeldusega kergendad nende orjade (*Sklaven*) saatust, keda kord juba see õnnetus on tabanud, et nad türanliku *staarosti* või kupja meelevalda on antud? Need mitteinimesed (*Unmenschen*) ei loeks

²⁰¹ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 18.

²⁰² Snell, 16–18.

²⁰³ Laur ja Tannberg, „Valgustusajastu vaimuelu: baltisaksa publitsistika“, 234–45.

²⁰⁴ Johann Georg Eisen von Schwarzenberg, toim, *Der Philanthrop, eine Periodische Schrift* (Mitau: J. F. Hinz, 1777), Vorrede.

sinu raamatut; ja armulised isandad ei oleks ka selle pärast kohe piitsaga varustatud *staarosteid* ära kaotanud.

Teiseks ei ole Snellil kui uustulnukal mõistlik seda tundlikku teemat torkida, seda enam, et aasta tagasi leidsid Liivimaal aset talurahvarahutused ning mõisates oldi asjade seisu pärast väga ärevil.²⁰⁵

Ühesõnaga, seda teemat tuleb käsitleda nii paljudest eri külgedest ja see on nii mitmesuguste mõtlemapanevate kõrvaliste asjaoludega kokku põimunud, et selle asja üle võib põhjalikult otsustada vaid mees, kes on palju aastaid siin maal elanud, mitte aga see, kes on alles mõni aasta siin linnas olnud. Praegusel hetkel on aga see teema ka eelmisel aastal aset leidnud sündmuste tõttu liiga delikaatseks muutunud, et ma sulle nõu võiksin anda ühtainustki sõna selle kohta kirjutada.

Selle asemel soovitab Platon teemaks valida „siin maal rahvuslik (*national*), ja see, mis puudutab haridust, kombeid, valgustust, inimeste avalikku ja erilist õnnelikkust“. Snell, kes üheksa aastat hiljem Saksamaal kirjutab pikalt ja põhjalikult Eesti- ja Liivimaa pärisorjade raskest ja õigusetust elust,²⁰⁶ võttis Platoni hüva nõu kuulda ja kirjutas selle asemel hoopis Riia linnateatrist. Aga ka teatrist kirjutades pidi Snell Platoni soovitusel hoiduma liigsest kriitilisusest ning „laskma kõiges läbi paista inimesearmastusel ja tagasihoidlikkusel“. Püüdku ta meelt lahutaval viisil publikuga sõbraks saa ning kaitsku ta end „Nende kirjameeste vea eest, kes kõikide eelarvamuste jalge alla trampimist ettekäändeks tuues iga asja ainsana kõige paremini mõista tahavad, teistest inimestest üle vaatavad, kõike laitma kukuvad, mis neid hiljem sageli sunnib häbiga oma liigrutakalt langetatud hinnangute pärast publikumilt andestust paluma“. Samas argu ta unustagu, et „siinne publikum vihkab avalikke meelitamisi“, sest et teda nendega palju aastaid „iiveldamiseni“ (*bis zum Ekel*) on söödetud ja ta neid seepärast enam sugugi ei talu; „siira tõearmastusega võidad sa enam ning kui sa inimesesõber oled, siis pöörad sa niikuinii tähelepanu sellele, et sinu tõed ühtegi inimest ei solva“.²⁰⁷

Niisiis tuleb Platoni ja Snelli dialoogi põhjal järeldada, et „Patriootiliste vestluste“ teema on strateegilistel kaalutlustel tehtud teine valik – Riia näitemängude vajalikkuse küsimus ei ole nii õrn teema nagu pärisorjus, ent võimaldab ometi käsitleda „inimeste avalikku ja isiklikku õnnelikkust“. Teemat käsitledes ei ole Snellil plaanis mängida provokatiivse nägija ja tõeütleja rolli, vaid uurida küsimust küll kantuna patriootlikust huvist ja soovist asja parandada, ent samas ka kõrvalseisja erapooletuse ja ausa tõearmastusega, st mitmest erinevast perspektiivist, jäädes kõige selle juures meeldivaks ja sõbralikuks

²⁰⁵ Et Snell pidas silmas just 1784. aasta talurahvarahutusi, ilmneb siit: Snell, *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee*, 171–72; sündmuse enda kohta: Erich Donnert, *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland: Livland, Estland und Kurland im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008), 39–40.

²⁰⁶ Snell, *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee*.

²⁰⁷ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 21.

seltskonnakaaslaseks, kellega peetud vestluse järel võiks igaüks minna koju rahuloleva ja tegudeks inspireerituna, aga ka selgema ettekujutusega heast ja halvast, kasulikust ja ebavajalikust. Kõik need tingimused võimaldab täita järgmises ringis käsitletav aruteluformaat – õpetatud dispuut.

I.6. Kuues ring: õpetatud dispuut

Kuuenda ringi ülesanne on selgitada, mida tähendab „õpetatud dispuut“, mille kohta erialakirjanduses kasutatakse sagedamini sõna „disputatsioon“ ning võrrelda traditsioonilist vormi sellega, mis leiab aset „Patriootilistes vestlustes“. Viimase sisu juurde minnakse alles järgmises ringis.

Pärast seda kui vaimud olid ära vaadanud näitemängu „Elysium“ ja langetanud rektori kabinetis selle kohasuse kohta oma otsuse, hakati kõnelema „komöödiatest laiemalt“ (*von dem Komödienwesen überhaupt*). Minategelase üllatuseks avaldas Platon arvamust, mille kohaselt olla näitemängud Riias kui mitte just kahjulikud, siis ometi mitte vältimatud ning sattus seepeale „dispuuti“ (*in Dispute*) oma sõbra Epikurosega. „Patriootiliste vestluste“ põhiosa moodustavadki selle dispuudi kaks osa ehk kahe vastaspoole kõned. Esimene kõne kannab sisutihedat pealkirja „Oivalise filosoof Platoni, Aristoni poja, kõne näitemängu mittevältimatusest“ (*Entbehrlichkeit*) Riias, mille see ülimalt kuulus mees pidas oma külaskäigul Riias 7. jaanuaril 1785. aastal vaimu kujul ühes privaatses seltskonnas,²⁰⁸ milles on välja toodud žanr (kõne), hinnang kõnepidajale (suurepärane ja kõrgekskiidetud), kõnepidaja päritolu (kreeklane), nimi (Platon) koos isanimega (Ariston), ametinimetuse (filosoof), kõne teema (näitemängu mittevältimatusest Riias), kõneleja ilmumisviis (vaimuna), kõnepidamise koht (Riia) ja asjaolud (külaskäigul), kuupäev ja aastaarv (7. jaanuar 1785) ning sündmuse tüüp (privaatses seltskonnas). Teises pealkirjas „Kõne näitemängude hädavajalikkusest Riias, mille pidas Ateena filosoof Epikuros, Neoklese poeg, hüüdnimega Iseõppija“, ei korrata enam informatsiooni, mis esimeses juba antud ning piirdutakse kõne teema (näitemängu hädavajalikkusest Riias), kõnepidaja päritolu (ateenlane), ametinimetuse (filosoof), nime (Epikuros), isanime (Neokles) ja lisanimega (iseõppija). Täpsed ja inforikkad pealkirjad näivad viitavat kindlale formaadile, ning ka viisist, kuidas filosoofide vaimud Riia näitemängude kallale asuvad, õhkub koolitatust. Ja tõepoolest – nagu järgnevast selgub, nõuab õpetatud dispuut reeglite tundmist ja teatavat treenitust.

²⁰⁸ Saksakeelsed pealkirjad on välja toodud alapunktis I.1.2.

I. 6. 1. Disputatsiooniks vajalikud elemendid

Sellal kui võib öelda, et eriarvamuste kokkupõrge ja vaidlemine kuulub inimese igapäevaelu, on dispuudi näol tegemist mingis küsimuses vastakatel positsioonidel olevate isikute argumenteeritud, st ennast teatavatele reeglitele allutava vaidlusega, mis leiab aset publiku juuresolekul. *Ars disputandi* ehk väitlemise kunst kujunes keskaja ülikoolides välja kui teataval moel formaliseeritud õpetamis- ja eksamineerimisvorm. Disputatsioonide korraldamine kujutas endast ühte kolmest keskaegse ülikooli töövormist, teised kaks olid *lectio* (loengupidamine) ja *predicatio* (jutlustamine).²⁰⁹ Disputeerimine ei toimunud mitte üksnes suletud õpperuumis – 13. sajandiks olid nii Pariisi kui Oxfordi ülikoolid kirjutanud oma õppejõududele ette kohustuse pidada avalikke dispuute.²¹⁰ Avalikke – st ka väljastpoolt ülikooli kutsutud publiku ees. Publiku eeldamine tähendab, et disputatsioonikunstiga oli algusest peale seotud teatav vaatamängulisus. Ka „Patriootilistes vestlustes“ toimival disputatsioonil on olemas vahetult kohal viibiv publik – rektor Snell, Sibylla ja Sinope Diogenes. Ajakirjas avalikustamise kaudu toimub disputatsioon aga ühtlasi ka kogu Riia linna publikumi ees. Milliseid reegleid ja tavasid disputatsioonid järgisid?

Kõigepealt oli tarvis sobivat küsimust või siis kaitsmisele asetatavat teesi/teese. Need pidid olema ühelt poolt intellektuaalselt provokatiivsed – st kergitama esile erinevaid arvamusi, teiselt poolt aga alluma sotsiaalsetele, poliitilistele ja religioossetele normidele. Platoni vaimu esitatud tees „näitemängud Riias on kui mitte just kahjulikud, siis ometi mitte vältimatud“ on kahtlemata provokatiivne, seades küsimuse alla linnas juba olemasoleva ja rohket küllastamist leidva institutsiooni. Ent ka muus osas vastab see väga täpselt sobiva teesi kriteeriumitele.²¹¹ tegemist ei ole aksioomiga, millele ei saa vastu vaielda; see ei esita väljakutset intellektuaalse, sotsiaalse ja poliitilise elu põhialustele (erinevalt pärisorjuse küsimuse alla seadmisest); see pole mingi tühine või labane propositsioon (nagu nt „teater on täiesti mõttetu“), ei õhuta uskmatusesse riigi või kiriku suhtes ega ole vastuolus heade kommetega; see on küll konfliktne, aga samas usutav, meeldiv ja kasulik selles mõttes, et oponendile on sellega antud võimalus uurida teesi kitsaskohti, nii et tulemuseks võiks olla uute argumentide avastamine ja kontrollimine asjakohases küsimuses.

Teatri valimine sobivaks disputatsiooniteemaks annab märku sellest, et vaadeldaval ajaperioodil võidi teatri lubamise-keelamise üle arutlemises näha asjalikku ja tervemõistuslikku tegevust. Järgmiseks oli suulise disputatsiooni esitamiseks vaja vähemalt ühte kaitsjat ja oponenti, kes vastastikku kaalusid antud küsimuse poolt- ja vastuargumente. Õppetöös kasutatavas disputatsioonis

²⁰⁹ Ülevaade disputatsioonist põhineb järgmisel artiklil: Ku-ming Chang, „From Oral Disputation to Written Text: The Transformation of the Dissertation in Early Modern Europe“, toim Mordechai Feingold, *History of Universities. Vol. 19/2*, 2004, 127–85.

²¹⁰ Chang, 131j.

²¹¹ Chang, 136.

oli algseks eesmärgiks panna proovile tudengi või kraadikandidaadi arusaam mingi autoriteedi (Aristotelese, Galenuse, disputatsiooni läbiviiva professori) teesidest.²¹² Professor läks seejuures raskustesse sattunud õpilasele appi ja tegi ise ka kokkuvõtva järelduse. Ent varakult hakati disputatsioonivormi kasutama ka publikatsioonivahendina, millega õpetlane sai laiema publiku ees mingist arutelust osa võtta. Kui Luther naelutas oma 95 teesi kiriku teadetetahvlile, kutsus ta üles just selliseks disputatsiooniks ning kutse ei olnud adresseeritud mitte niivõrd akadeemilisele kogukonnale, vaid kogu kristlikule maailmale, paavst kaasa arvatud.²¹³ 95-le teesile ei järgnenud küll reaalist – st suulist – disputatsiooni, ent Luther korraldas mitmeid teisi, milles Lutheri kui professori teese kaitsesid tema õpilased. Teine lugu oli siis, kui omavahel võtsid mõõtu kaks võrdsel positsioonil asuvat professorit – nt Lutheri ja Johann Ecki disputatsioon tõelise usu küsimuses 1519. aastal Leipzgis. Kui kogu formaati iseloomustab etteantud materjali, rollijaotuse ja publiku tõttu teatav draamalikkus, siis selle konkreetse disputatsiooni puhul tuleb see veel eriti esile remarkide näol, mida sisaldavad kuue erineva pealtnägija poolt kirja pandnud ülestähendused, sest debatt kirjutati üles „kõige suurema täpsusega selle kulgemise, näitlejate ilmumise, nende sõnade ja žestide, ning isegi kõrvalseisjate vahelehiüüete osas“.²¹⁴

„Patriootilistes vestlustes“ on teesi esitajaks ja kaitsjaks Platon, oponendiks aga Epikuros, kes „lökkas tema [argumendi] ümber“ (*widerlegte ihn*), veendes lugejaid näitemängude hädavajalikkuses. Tegemist oli kahtlemata kahe võrdselt „suure õpetlase“ (*große Gelehrten*) dispuudiga, mille juures Snellil oli vaid õnn see „nobedasti üles kirjutada“.²¹⁵ Dispuut ehitati üles mitte argumente jooksvalt vaheldades, vaid nii, et kõigepealt toob teesi esitaja oma argumendid ning seejärel saab sõna oponent, kes esitatud argumentidele järgemööda vastab – mõlemad variandid on disputatsioonipidamise ajaloos tuntud ja aktsepteeritud. Snell on truult üles märkinud ka suure osa vahelehiüetetest: nt Epikurose kannatamatud märkused („Armas vend Platon! Mul oleks selles asjas olulisi etteheiteid teha, kui sa nüüd vaid peateema juurde tagasi tulla ja varsti oma jutu lõpetada võtaks!“) enda kohkunud mureavaldused („Armas Platon! Kui sa nii kõneled, ei saa ma sinu kõnet trükki lasta!“), Diogenese reageerimise enda lemmikteemale vajaduste piiramisest (mida ta konkreetsemalt ütles, jäi Snellil üles märkimata), Platoni korrektiivid Epikurosele („Ei, selline pole kunagi Looduse hää! olnud, nii võib vaid üks epikuurlane rääkida“) ja Sibylla spontaansed värsiread („Mõistus ja Loodus on alati olnud ühtehoidvad õed“) jne. Kogu arutlusdraama on seega lugeja ees niisama elavana kui Lutheri ja Ecki ajalooline duell. Disputatsioonivormi valimine annab Snellile veel ühe võimaliku lisajendi „Patriootiliste vestluste“ avaldamiseks, sest avaliku dispuudi abil oli ju võimalik publikule demonstreerida oma kvaliteeti. Hea disputeerimisoskus

²¹² Chang, 151.

²¹³ Chang, 145–147.

²¹⁴ Chang, 148.

²¹⁵ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 24.

oli akadeemiku baasoskus ning alles selle kunsti valdamise edukas demonstratsioon teiste akadeemikute ees võimaldas sissepääsu „õpetlaste vabariiki“.²¹⁶ Akadeemilised disputatsioonid olid terve oma ajaloo vältel olnud reeglina ladinakeelsed ja olid seda muu õppetöö üha saksakeelsemaks muutumise juures jätkuvalt ka 18. sajandi lõpus. Et „Patriootilistes vestlustes“ peeti dispuuti selges saksa keeles ja Riia linna publikumi ees, siis võib spekuloida, et selle abil võidi taotleda omamoodi „inauguratsiooni“ linna lugupeetavate sekka. Ning nii nagu akadeemiku taseme üle otsustas õpetlaste kogukond, jäi ka autori ausa tõearmastuse avalduse vastuvõetavus Riia publikumi otsustada.

I. 6.2. Disputatsiooni eripärad 18. sajandil

Varasematel aegadel oli disputatsioonide üheks peamiseks eesmärgiks traditsiooni mõistmine ning suure osa sellest moodustas vastava teema autoriteetide tsiteerimine ja nende seisukohtade tõlgendamine uute teadmiste valguses ja kaasaegsete probleemide kontekstis. 18. sajandil suhtumine varasemate – sh antiigi – autorite autoriteeti muutus, vastavalt teiseses ka disputatsioonide sisu ning traditsiooni kriitilise käsitlemise asemel hakatakse disputatsiooni kasutama uute ideede ja teooriate publitseerimiseks ilma antiiki aluseks võtmata.²¹⁷ Kui Heidelbergi teoloogiaprofessor Johann Ludwig Fabricius palub 1663. aastal peetud teatriteemalises disputatsioonis oponendil Doxestale („arvaja, oletaja“) esitada oma argumendid teatri vastu, siis alustab too: „Esiteks panen sulle vastu jumaliku Platoni, Atika Moosese, kes käskis „Riigis“ kõik koomikud välja ajada“.²¹⁸ Kaitsjal Epistemonil („teadja, teadmisesõber“) ei tule mõttessegi Platonit irrelevantseks kõrval lükata, vaid ta esitab hulga täpsustavaid küsimusi („Aga millisest riigist? Kas ehk sellisest, mis on olemas ainult ideena?“), analüüsib pikalt ja põhjalikult kõiki Platoni väiteid ja nende sõnastust („Ja kui sa vaatad tähelepanelikult, siis *summus philosophus* ei ütle kunagi kindlalt, et peaksime [koomikud] välja ajama, vaid esitab küsimuse – kas ehk ei peaks?“) ning jõuab järeldusele, et Platonit teatri vaenlaseks tembeldajad ei ole Platonit ise korralikult uurinud:

Vaata, mu armas Doxesta, kui halvasti sa mõistad Platoni sõnu poeetide kohta. Ta ütleb ainult seda, et entusiastlikke õpetajaid, kes jumaliku inspiratsiooni varjus püüavad rahvast valitseja juurest ära meelitada, ei tohi lubada vabariiki. Magistraadil on kohustus jälgida, et kõiki suunatakse vooruse poole. Näitemänge nimetatab Platon mimeetilisteks kunstideks ja see tähendab, et magistraadi kohustus on vaadata, et jäljendatakse head. On ju maalikunstnikud suurepärasemate riiete ja kauneimate ehitiste ning

²¹⁶ Chang, „From Oral Disputation to Written Text“, 140.

²¹⁷ Chang, 154j. Näiteks on siin mh toodud Christian Wolff.

²¹⁸ Johann Ludwig Fabricius, *Dialexes casuisticae de ludis scenicis*. 3, *Continens theologorum recentiorum praxin atque suffragia* (Heidelberg: Wyngaerden, 1663), pars prima, 180.

viljakate põldude või suurepärase varanduste või kõige kiiduväärsemate suhete kujutamise ametis, aga ise võivad olla samal ajal paljad, vaesed ja nälginud. Samamoodi ka kõnekunsti harrastajad, kuigi kujutavad kaunimate rütmide ja harmooniatega oma kõnes voorusi, võivad olla ise teinekord ka voorusetud. See ongi üldiselt minu arvamus. Sa näed, kui erinevad on meie seisukohad esitatavast teemast. Platon on igal juhul minu poolt.²¹⁹

Argumendiringi võitis see, kes suutis näidata, et autoriteetne isik on tema poolel. 18. sajandil teatri üle vaieldes ei peetud aga enam vajalikuks ei Platoni ega sageli ka kellegi teise ammuste argumentidega vaielda, sest valgustusaja ideaalide kohaselt tuli kõik küsimused lahendada siin ja praegu autonoomse mõistuse valguses. Järgmise peatüki alustekstiks olevas Kotzebue näitemängus, mis on kirjutatud umbes aasta pärast „Patriootilisi vestlusi“, ei peeta kohaliku teatri üle mitte õpetatud dispuuti, vaid kahtlase väärtusega kohtuprotsessi, ent autoriteetsete poolt- ja vastuargumentide traditsioon tuleb irooniliselt jutuks nii süüdistaja kui kaitsja kõnes. Süüdistaja ütleb, et ta „võiks“ näitemängude vastu tuua erinevaid kirikuisasid, näiteid Kreekast ja Roomast ning „viia läbi loengukursuse moraalist, teoloogiast, poliitikast, majandusest, kirjandusest ja ajaloost“, kui ta ei kardaks oma kuulajaid ära tüüdata; kaitsja tunnistab esiteks, et tema ei oleks võimeline seda kursust läbi viima, aga teiseks on tal ka sügavalt ükskõik, mida nt püha Cyprianus või kes iganes asjast mõtles, sest tal pole kavatsustki nendesse „kasututesse vaidlustesse“ laskuda.²²⁰

„Patriootilistes vestlustes“ tehakse justkui midagi vahepealset – antiik on küll au sees, ent Platon pole kohal mitte „Riigis“, „Ion'is“ ja „Seadustes“ kirja pandud sõnade kaudu, vaid isiklikult, st „vaimuna“ disputatsioonil kohal. Kui Platoni sõnad veel üldse kaalumist vajavad, siis sellepärast, et tegemist on ühe inimkonna parima mõistusega. Et tal aga oleks midagi öelda endiste aegade vahepealsetes täielikult muutunud tänase päeva jaoks, peab ta tulema Riiga, sooritama vaatlusi ja tegema oma hiilgava mõistuse valgel (uusi) järeldusi nende vaatluste pinnalt. Samasugune vahepealsus on „Patriootiliste vestlustele“ omane ka suulise-kirjaliku aspektist. Nimelt kuulub disputatsioonide ajaloo juurde ka selle algselt suulise traditsiooni üha kirjalikumaks muutumine. Suulist disputatsiooni ettevalmistavat kirjalikku osa eeldati tegelikult juba reformatsiooniajal – nii Luther kui Johann Eck andsid enne avalikku dispuuti trükitult välja oma teesid ning 17. sajandi üliõpilastele oli tehtud kohustuseks kogu oma õppedisputatsioon eelnevalt trükkida lasta.²²¹ Üheks põhjuseks võis

²¹⁹ Fabricius, 186.

²²⁰ August von Kotzebue, *Kleine gesammelte Schriften*. 1. 1. (Carlsruhe: Schmieder, 1792), 341j, 347.

²²¹ Nt on see nõue Academia Gustaviana statuutides. Juhan Vasar, toim, *Tartu Ülikooli ajaloo allikaid: Quellen zur Geschichte der Universität Tartu (Dorpat)*. I, *Academia Gustaviana: a) Urkunden und Dokumente*. I: *Academia Gustaviana :a) ürikuid ja dokumente* =, Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli toimetused = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). C 14 (Tartu: Tartu Ülikool, 1932), 60j.

muidugi olla ka tsensuur, ent suulist disputatsiooni kritiseeriti varakult selles avalduva eristatuse pärast. Nii nimetas nt John Locke (1632–1704) seda sõnades vahkimiseks, mille käigus tõde kedagi ei huvita, väites vastukaaluks, et tõeline teadus ei huvitu sõnadest, vaid tegudest, st looduse eksperimentaalsest uurimisest; ning Voltaire võttis disputatsioonide vastu sõna, tuues välja nende liigset emotsionaalsust ja erapoolikuse süvendamist.²²² Siinkohal on aga vajalik kõrvalmärkusena mainida, et Prantsusmaal ja Inglismaal kujunesid varauusaja intellektuaalsed keskused väljaspool ülikooli ning disputatsioonil akadeemilise formaadina oli koos ülikooliga halb maine. Saksamaal oli ülikool kultuuri ja teadmise loome otsustavaks kohaks ja tööriistaks ning nii protestantlikes kui eriti jesuiitlikes ülikoolides jätkati veel kuni 18. sajandi keskpaigani innukalt suuliste disputatsioonide pidamist ja sajandi lõpuni ka nende kirjutamist.²²³

Kirjaliku disputatsiooni tähtsuse kasv on ilmselt seotud samade eeldustega, millest lähtudes muutus oluliseks üksioleku võime ja harjumus. Suulise vaidluse käigus möllavad emotsioonid, uute küsimuste üle ei saa piisavalt järele mõelda ning vajalikke andmeid otsida ja kontrollida – niisiis on selle käigus oht hakata pinnapealselt lärmama ja mingit kasu – st teadmise kinnitumist ja avardamist – sellisest vaidlusest ei tõuse. Vaid mõõdukas emotsionaalses seisundis saab viljakalt arutleda ning vaid üksinduses – st rahuseisundis mõistuse paistel – läbiproovitud mõtted väärivad arutlemist. Ühest küljest vabastab antud loo disputantide erakordsus sellest murest küll täiesti: esiteks on nii Platonil kui ka Epikurosel olnud piisavalt aega, võimalust ja oskust Riia teatri probleemi uurimiseks; teiseks ei saa olukord sõnasõjaks ja kakluseks muutuda juba seepärast, et tegemist on filosoofidega, aga ka seepärast, et nad on vaimud. Teisest küljest on aga elava inimese vahetalitus tinginud taaskord omalaadse vahepealsuse: disputatsioon peetakse mingis mõttes *ex prompto* koos publiku ja vahelehuüetega, ent jõuab oma tõelise sihtmärgi, Riia publikumi ette ikkagi kirjalikul kujul.

„Patriootiliste vestluste“ ilmumisviisi ning teksti mõlema osa vormiküsimuse lahkamine on viinud välja üsna ühese järelduseni. Nii ajakirjaformaad koos valitud pealkirjaga, surnute kõnelused kui ka disputatsioonivorm viitavad sellele, et teksti kaudu peab mingisugune aktuaalne – aga mitte liiga õrn – teema saama ühtaegu nii populaarselt-meelelahutuslikult kui ka pädevalt ja mitmest perspektiivist vaadelduna ühiskasulikkuse huvides läbi valgustatud. Aktuaalseks teemaks on – teisese valikuna – Riia linnateater ja eksplitsiitselt väljendatud küsimuseks, kas selle pidamine on mõistlik teguviis või mitte.

²²² Chang, „From Oral Disputation to Written Text“, 161.

²²³ Chang, 162j. Olgu veel märkusena lisatud, et 18. sajandi lõpust tänase päevani on varasema disputatsiooni asemele seatud kirjalik dissertatsioon kraadikaitsmisel hädavajalik, sellele lisanduv suuline kaitsmine on aga paljudes ülikoolides ära jäetud.

I. 7. Seitsmes ring: Platoni vaim Riia näitemängude üleliigsusest

Nagu öeldud, saab Platon kogu tekstis konkurentsilt kõige rohkem võimalusi oma seisukohtade esitamiseks ja põhjendamiseks, ning seda nii sõnas kui teos. Et Platoni isik nii antiigis kui vaimuna Riias on teatriküsimuses sedavõrd kaalukas, siis on tema argumentidele „Patriootilistes vestlustes“ pühendatud terve järgmine ring. Selle ringi jooksul ei tutvustata mitte üksnes Platoni vaimu argumente, vaid avatakse ka nende tagamaid 18. sajandi erinevates vaidlustes. Selles osas tutvustatakse mh ka Jean-Jacques Rousseau teatri vastu esitatud argumente.

I. 7. 1. Platoni vaimu hinnang Sibylla kahtlustele

Kuigi Sibyllal mõlkusid Riia näitemänge süüdistades meeles hoopis muud asjad, pidi ta sellegipoolest leidma usutavaid põhjendusi, et teisi oma ettevõtmisesse kaasa haarata. Selles, et vaba aja veetmise viisidesse tasub tõsiselt suhtuda, ei olnud vaja tal oma kaaslasi veenda. Aga mida taunimisväärtset võiksid inimesed teatris teha, mis Pluuto kuningriigi au ja nende endi hingeõndsuse ohtu võiks seada? Sibylla pakkumine on, et nad võivad Pluutot ja selle elanikke esitada ebaväärikal kombel – näiteks nii, et lasevad neil hobustena hirnuda või öökullidena karjuda. Seepärast ongi vaja lähemalt uurida seda „teatraalset üleannetust“, mida need värsisepakesed (*Dicherlein*) ja veiderdajad (*Spielerlein*) „oma esiisade pühade varjude“ kallal toime on pannud.²²⁴ Keegi Elüüsiumis seda kahtlustust kuuldavalt ei kommenteeri ning oma ülesande see täidab – delegatsioon saadetakse teele.

Tegemist ei olnud täiesti suvalise süüdistusega, sest Platoni „Riigis“ selgitab Sokrates, et loomahäälte või – veel hullem – elutute loodushäälte imiteerimine on kõige madalamat sorti veiderdamine, milleni üks inimene üldse võib langeda. Seda põhjusel, et „Hea ja tark mees on valmis esitama häid ja tarku tegusid, aga tal on häbi esitada madalaid tegusid, mida ta ei ole kunagi sooritanud. [...] Vastupidiselt sellele imiteerib inimene, kes ei pea endast lugu, keda iganes, ühviisi loodushääli ja loomade hüüdeid ning kogu tema esitus võib olla žestide ja häälte jäljendamine“ (396j). Platoni filosoofia kontekstis tähendaks see, et etendades endast madalamat, viib inimene end tolle tasandile, hüljates kerglaselt inimlikkuse ehk mõistuspärasuse, mille hoidmine ja kultiveerimine on tema esmane ja kõrgeim eetiline ülesanne.

18. sajandi teise poole saksa kontekstis on väga tõenäoline, et Sibylla kahtlustusega on viidatud sellele „vanale“ saksa teatrile, milles mängisid kesket rolli improvisatsioon ja kehalisus, sh pantomiim ning mille ümberkujundamist

²²⁴ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 3.

n-ö „heaks ja maitsekaks“ teatriks oli 1730. aastatel alustanud Leipzigi ülikooli professor Johann Christoph Gottsched oma teatrireformidega. Sajandi lõpus tundsid teatrientusiastid end sellest vanast teatrist valgusaastate kaugusel olevat ning üldise veendumuse kohaselt ei saanud valgustatud näitemänge võrrelda mitte millegi varasemaga. Et Sibylla pidas sedasorti barbaarsusi Riia linnas võimalikuks, oli kooskõlas tema eeldusega, et leiab Liivimaalt eest jääväljad ja „omamoodi eskimod“,²²⁵ st tsivilisatsioonist puutumata pärapõrgu. Kui vaimud „Elysiumi“ ära olid vaadanud, siis tundus neil endilgi olevat selliste labaste süüdistuste pärast pisut piinlik: näitlejad ja lauljad said kiita, teksti üle kehitati leebelt õlgu („Herr Jacobi oleks võinud oma aega millegi parema peale kulutada“) ja muusika hinnati keskpäraseks, ent midagi Pluuto riiki solvavat või inimkonda häbistavat seal kindlasti polnud ning tõdeti, et Sibylla oli „oma komöödiaplakatiga Orcuse kuningat täiesti asjata alarmeerinud“.²²⁶

I. 7.2. Platoni vaimu keskne argument Riia näitemängude vastu

Platoni vaim kattub antiigi Platoniga oma „vaimus“ kindlasti selles mõttes, et on olemas äratuntav kontinuiteet selle Platoni, keda me tema teoste kaudu tunneme ning selle vaimu vahel, kes 1784. aastal Riia linnas end Platonina tutvustab. Ent vaim ei esita oma vanu argumente, üritades neid nüüd uute teadmiste valgel kohandada või seljatada, vaid langetab otsuseid nii, nagu on kohane ühele inimkonna parimatest peadest 18. sajandi lõpu Riias – Platonile omaselt kainelt, läbinägelikult, meeldimist ja otstarbekust eristada osates, ent ühtlasi ka jagades 18. sajandile spetsiifilisi arusaamu majandusest, suhtluskultuurist ja teatri rollist ühiskonnas.

Kohe oma kõne alguses näitab vaim, et eelmises alapunktis tsiteeritud disputatsioonitegelane Epistemon ei eksinud, kui väitis, et Platon ei ole mitte iga-suguse teatri vastu: „Et näitemäng iseenesest, kui see on tehtud hea maitse ja kombekuse reeglitele vastavalt, on kiiduväärne asi, seisab väljaspool kahtlust“.²²⁷ Platoni vaim tunnistab lisaks teatri meeldivusele ka selle ühiskondlikku ja individuaalset kasulikkust, esitades terve rea 18. sajandi kontekstis tavalisi väiteid maitsekalt ja kombekalt tehtava teatri kasuks: see on kogu inimelu peegel, hea maitse kool ja peene suhtluskeelega õpetaja, vaimu harjutus, rahva lõbusus, tuhandeks ettetulevaks juhtumiks sobivate mõistlike elureeglite kogum ja suurepärane vahend igale inimesele kaasasündinud seltskondliku koosviibimise vajaduse rahuldamiseks. Platon teab, et kõikidel valgustatud rahvastel on alati oma näitemängud olnud ning meie aastasajal [st 18. saj] on näitemängud

²²⁵ Samal ajal olgu öeldud, et 1786. aastal andsid külalisena teatrimajas etendusi ekvilibristidest vennad Colpid, kes paistsid silma just pantomiimiga: Lacoste, „Zur Geschichte des Rigischen Theaters“, 82.

²²⁶ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 23.

²²⁷ Snell, 25.

sedavõrd üldiseks saanud, et need, kes neid ei tunne, peaaegu et mõistuslike inimeste hulgast välja või vähemalt madalamat liiki olevuste sekka arvatakse.

Platoni vaim annab mõista, et teatrivastasus on – nagu ka antiikses Ateenas – marginaalide pärusmaa. Need teisitimõtledjad jagab ta aga 18. sajandi kontekstis omapärasel kombel kaheks: on inimesi, kes näitemänge vihkavad ja teised, kes nende vastu jutlustavad. Esimesed, kes teatrit vihkavad, tegevat seda enamasti seepärast, et on küllastumisest kaotanud isu selle süütu meelelahutuse vastu, või siis seepärast, et pelgavad teatriga seotud väljaminekuid. Teised, kes teatri vastu sõna võtavad, tegevat seda samuti kahel võimalikul põhjusel: kas eelarvamuste tõttu või põhimõtte pärast. Kahjuks ei selgita vaim, millel see viimane eristus põhineb, vaid asub joonelt viimase kategooria kallale, mille hulka arvab iseenda. Vaim ütleb – kooskõlas sellega, mida me antiigi Platoni kohta teame – et ta on tegelikult kirklik näitemänguarmastaja (*ein eifriger Liebhaber des Schauspiels*) ja elus palju teatris käinud. Vaim on täielikult veendunud, et teater annab üldjuhul ühe linna valgustatusele ja ilule „tohutult palju“ (*unge- mein viel*) juurde ning kui ta vaatab asja üksnes meeldivuse küljelt, siis eelistab ta kõigi inimeste leiutatud mängude ja lõbustuste seast just näitemänge (*vor allen Arten des Spiels und Zerstreuung*), kuulutades lõpetuseks: „See on ja jääb seega igavesti üheks ilusaks asjaks!”

Sellest kinnitusest hoolimata jõuab Platoni vaim kõne lõpuks enam-vähem samade tulemusteni, milleni Sokrates jõuab Platoni hüpoteetilises ideaalriigis, kus teater saadetakse laiali ja näitlejatel palutakse empaatilise viisakusega leida enda kunsti viljelemiseks mõni teine linn. Selle erinevusega, et Riias pakutakse neile veel ka võimalus leida endale siinsamas kindlam ja väärikam teenistus, sest valgustatud riialased on vabad eelarvamusest, justkui ei kõlbaks kord näitlejana tegutsenu enam ausaks ametiks. Milles siis probleem? Platoni vaim selgitab, et „aga“ tuleb mängu siis, kui süveneda konkreetsetesse oludesse ja „vaadelda asja kõikidest aspektidest“, sest „aeg ja koht muudavad sageli selle, mis iseenesest on kiiduväärne, iseenda vastandiks“. Vaim võrdleb teatrit lustaiaiga ning arutab järgmiselt: kui 3000-ruutmeetrisest alast eraldatakse 500 iluaiaks, ei sünni sellest aia omanikule suuremat kahju, ent kui üksnes 500 ruutmeetrist koosnevasse aeda rajatakse samapalju alleesid, aiamajakesi ja iluaasu (*Lustfelder*), siis oleks see „sõgedus“. Sama loogikat tuleks kasutada linna avalike lõbustuste suhtes ning võrrelda näitemänge sellesama „Lustrevier‘ga“. Vaim kardab, et kui täpsemalt uurida iga tänase teatrirajatise suhet vastava riigi sisemise tugevusega, siis tuleks ilmsiks, et paljudes kohtades on asi ette võetud liiga suurelt ja külluslikult, mistõttu peaks selle tegema väiksemaks ja tagasihoidlikumaks, või kui see võimalikuks ei osutu, siis hoopis ära kaotama. Riia näitemängude näitel püüab ta oma kõnes võimalikult täpselt välja arvutada teatri majandusliku mõju ulatust ning tulemusest lähtuvalt järeldabki, et Riia linn on teinud oma suurusele mittevastava investeeringu. Platoni peamiseks küsimuseks 18. sajandi lõpus on seega teatri kui kuluartikli koht ühiskondlikus majapidamises ning 25-st leheküljest 18-l keskendub Platon kurnava

detailsusega teatri ühiskondlik-majandusliku otstarbekuse hindamisele Riia linna üldise *Glückseligkeit*'i perspektiivist.

I. 7.3. Platoni vaim linna õnnelikkusest üldiselt

Riia linna majandusolukorra lahkamisel on selgelt tunda „Seaduste“ mõju, kus samuti minnakse linna üldise heaolu tingimuste väljakalkuleerimisel väga detailseks ning tegeletakse olulisel määral majandussüsteemi ülesehitamisega. „Seaduste“ eesmärk oli tagada linna õnnelikkus, ning vaimu analüüsi kuulates hakkab üha enam tunduma, et see, mille üle „Patriootilistes vestlustes“ öieti arutatakse, ei ole mitte niivõrd teater, kuivõrd Riia linna tegelik heaolutase ja selle jätkusuutlikkus, seda eelkõige majanduslikus mõttes. Kriteeriumid, mille järgi hinnata linna/riigi „sisemist tugevust“, on Platoni vaimu pikka juttu lühidalt kokku võttes järgmised:

1. Majapidamiseks ja meelelahutuseks eraldatud ressursid peavad olema omavahel õigetes proportsioonides.
2. Üldise heaolu tagatiseks on töö ja töötulemuste suhteliselt võrdne jaotumine, st erinevus rikaste ja vaeste vahel ei tohi olla liiga suur.
3. Riigil/linnal peab olema piisav kapital, mille parimaks näitajaks on tootmise ülejääk.
4. Raha ja tooted peavad olema heas vahekorras: üks ei tohi olla teise suhtes ülekaalus. Toodete ülekaalu korral ei toimi kaubandus; raha ülekaalu korral unustatakse selle varumine ja tekitatakse endale liigseid himusid ja vajadusi, millest sünnib rahulolematuse ning mille käigus tekkiva luksusejahu surve all jäävad hooletusse baasvajadused.

Sarnaseid põhimõtteid kaitstakse ka „Seadustes“, ent vaimu kõne sisaldab ka palju sedasorti märksõnu ja küsimusi, mis paistavad viitavat aktuaalsetele majandusteooriatele ja nende üle peetavatele vaidlustele: mille järgi hinnata ressursside olemasolu, kui suur peab olema riigis sularaha hulk, milline peab olema ekspordi ja impordi optimaalne suhe, milles seisneb toodete tõeline väärtus, maavarad, hoole- ja kunstitooted (*Produkte des Fleisses und der Kunst*), raha hulk ringluses, elanike tegevuses hoidmine, raha koormaks muutumine, toidu hulk (*Nahrungsstand*) ja selle ohtusattumine jne. Platoni vaimu arusaamade üksikasjaline analüüs kaasaegsete majandusteooriate valguses nõuaks põhjalikumalt majandusajalukku süvenemist, kui on vajalik käesoleva töö eesmärke silmas pidades. On aga oluline teadvustada kaasaegsete majandusteooriate mõju suhtumisele teatrisse ning järgneva paari alapunkti eesmärgiks on selle mõju olemasolu kinnitada ja üldjoontes ka määratleda. Paralleelselt Platoni arutluskäiguga tutvustatakse järgnevalt ühte 18. sajandi Saksamaal domineerinud majandusmudelit ning ühte laiemat, aga majandusega

tihedalt seotud ühiskondlikku debatti, milles mõlemas tõstatus korduvalt ka küsimus teatri kahjulikkuse, kasutuse või kasulikkuse üle.

I. 7. 4. Platoni vaimu kameralistlik probleempüstitus

Antiigi Platoni mõlemas riigis – nii ideaalses kui hädapärases – tagab riigi õnnelikkuse keskvoim, mida kehastab esimesel juhul tõeliselt tark filosoof-juht ja teisel juhul kellegi tõeliselt targa koostatud pädev seadustik. Tasakaalu saavutamine inimest/riiki vastandlikes suundades rebivate tungide vahel on peen töö, mis nõuab erakordset läbinägelikkust, täpsust ja pisidetailidesse tungivat üksikasjalikkust: „Riik on justkui laev merel, mis alati vajab, et keegi selle üle nii päeval kui öösel vahti peaks: rahvusvaheliste afääride lainetes navigeerides valitseb pidevalt oht, et teda võidakse kõikvõimalike salasepitsustega kaaperdada“.²²⁸ Täpselt samal seisukohal on Platoni vaim ka 18. sajandi lõpul Riia linna elanikkonna rohkust kommenteerides: „mida suurem on inimsumm, seda enam nõuab majapidamine (*Oeconomie*) tähelepanu, täpsust ja korda“.²²⁹ Ja just nii kõlab ka varauusajal kogu Euroopas valitsenud merkantilistlike majanduspraktikate alusveendumus, mille järgi on valitsusepoolne range regulatsioon riigi majanduse konkurentsivõimeliseks toimimiseks hädavajalik. „Merkantilism“ ei tähendagi niivõrd konkreetset teooriat, kuivõrd Euroopa riikide valitsuste majanduspoliitilisi abinõusid 17. ja 18. sajandil, mis lähtusid sellest alusveendumusest.²³⁰ Nende abinõude peamine eesmärk oli tagada riigi võimalikult suur majanduslik eneseküllasus ja positiivne kaubandusbilanss, mis tähendas impordi takistamist selleks, et raha riigist välja ei läheks ning võimalikult suure ekspordi arendamist, et teistest riikidest sularaha sisse tuua.²³¹ Merkantilistlikust vaatepunktist oli majandus sõjaga sarnanev võitlus, milles üks riik sai tulu saada vaid teiste riikide kaotuse hinnaga.

Saksa Rahva Püha Rooma keisririigis, mis oli killustatud väiksemateks ja suuremateks vürstiriikideks, kujunes välja merkantilismi erivorm „kameralism“. Sõna *camera* tähendas vürsti varakambrit ning kameralismi ülesanne oli pakkuda võttestik selle võimalikult efektiivseks täitmiseks. Kaubandusele keskendunud merkantilismiga võrreldes nihkusid kameralismis esiplaanile rahvastiku, sotsiaalhoolekande (*Wohlfahrt*), metsanduse ja põllundusega seotud küsimused: kõikide vahenditega üritati tõsta 30-aastases sõjas drastiliselt vähenenud rahvaarvu ehk siis maksumaksjate ja soldatite hulka, kasvatada nõudlust

²²⁸ Platon, *Leges*, 758ab.

²²⁹ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 32.

²³⁰ Rolf Walter, *Wirtschaftsgeschichte: Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart* (Köln, Böhlau: UTB, 2011), 38.

²³¹ Walter Demel, *Europäische Geschichte des 18. Jahrhunderts: Ständische Gesellschaft und europäisches Mächtesystem im beschleunigten Wandel, (1689/1700–1789/1800)* (Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2000), 112.

omamaiste toodete järele ning suurendada põllumajanduslikku toodangut.²³² Varaseim kameralistlik käsiraamat, millest anti järjepanu uustrukke välja veel sajand hiljemgi, ilmus 1656. aastal ja selleks oli Veit Ludwig v Seckendorffi käsiraamat „Teutsche Fürstenstaat“, kus on kirjas A-st kuni Z-ni kõik, mida üks vürstlik administratsioon riigipidamise kohta peab teadma.²³³ Pisut hiljem (1668) ilmus kameralismi tähtsaimaks teoseks peetav Johann Joachim Becheri (1635–1682) „Politische Discurs“.²³⁴ Ilmus palju erinevaid õpikuid ja käsiraamatuid ning 18. sajandil püüti välja arendada ka süstemaatilist distsipliini – kameralismi kui riigiteaduse edendamiseks rajas Preisi valitseja Friedrich Wilhelm I 1727. aastal Halles ja Frankfurt Oderis vastavad õppetoolid ning sajandi keskel tegeles sellega Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771).²³⁵ Kuigi kameraalteaduste väljaarendamine ja ülikoolides õpetamine ei läinud nii edukalt, kui seda loodeti – mh sobivate õppejõudude puudumisel – kinnistus ja levis riigi „majapidamisõpetus“ moodsates saksa ülikoolides 1760. –1780. aastatel, enne kui see uute paradigmade ja akadeemiliste distsipliinide mõjul 1790. aastatel taanduma hakkas.²³⁶

Kameralism pidi olema seega väga mõjukas nii Snelli ülikooliõpingute ajal, kui siis, kui ta Riia „majapidamise“ seisukorda hindama asus. Selleks ajaks oli juba ammu kameralistliku kirjanduse ja kameraalteadustega tegelevate akadeemikute fookusesse nihkunud riigi kui terviku *Glückseligkeit*, st kodanike endi heaolu muutus oluliseks *per se*, mitte enam üksnes vürsti varakambri täitmiseks vajaliku tootmisvahendi töökorra tagamiseks. Aluspõhimõtted jäid aga samaks: riiklikul üksusel on vaja koguda isiklikku ressursi (peamiselt raha hulk); raha tekitamiseks pidi aktiveerima sisemajandust, minimeerima importi kui raha väljavooluteed ja arendama eksporti kui raha sissetulekuallikat. Et terviku käekäigust sõltus kõigi selle üksikisikute käekäik, oli terviku heaolu prioriteetne ning patriootlik inimene mõistis selle nimel loobuda oma isiklikest soovidest ja tahtmistest. Esimese asjana vajas iga ühiskond piisavalt suurt rahvahulka, seejärel infrastruktuure ja tootmisüksusi kogu selle rahvahulga äratoitmiseks ja ülejäägi tootmiseks. Nii defineeris Becher 1668. aastal tsiviilühiskonda kui „rahvarohket toidurikast kogukonda“ (*eine Volkreiche Nahrhafte Gemeind*).²³⁷ Linna/riigi eesmärgiks oli selliseks saada ning sellisena ka püsida, aga kindlasti ei saanud see juhtuda, kui lasti elanike töödel, tegemistel ja meelelahutustel isevoolu teed kulgeda.

²³² Lõigu algusest peale: Demel, 113.

²³³ Jürgen Backhaus, *The Beginnings of Political Economy: Johann Heinrich Gottlob von Justi* (Springer Science & Business Media, 2008), 3.

²³⁴ Walter, *Wirtschaftsgeschichte*, 46.

²³⁵ Keith Tribe, „Cameralism and the Sciences of the State“, *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, toim Mark Goldie ja Robert Wokler (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006), 537.

²³⁶ Tribe, 525.

²³⁷ Tribe, 527.

Neid põhimõtteid ja arutluskäike teades on lihtne „Patriootilistest vestlustest“ välja lugeda viiteid kameralistlikele arusaamadele ja nende rakendamise üle peetavatele vaidlustele. Sissejuhatuses olid nii Sibylla kui Platon esimese asjana rõhutanud ja tunnustanud Riia rahvarohkust,²³⁸ Sibylla näinud linnas ka „raharikkust“, „kõiksugu luksust“ ja „sisemist ressursi“, Platon märganud aga vabrikute ja töökodade (*Kunstwerkstätten*) puudumist. Oma kõnes küsib Platoni vaim linna „avaliku hoolekande“ (*Wohlfahrt*) kohta, muretseb raha seismajäämise pärast, raha, toodete ja maavarade vahekorra üle jne. Kahtlemata kasutab vaim mõnd levinud võrdumit, kui selgitab, et „linn on keha, turg on süda, eksportöörid on arterid, mis verd kogu kehasse laiali tõukavad, ülejäänud elanikud aga veenid, mille kaudu veri tagasi südamesse juhitakse“.²³⁹ Millises seisukorras on Riia linna organism? Riia linn võib esmapilgul (nt Sibyllale) paista uskumatult heal järjel olevana, ent pärast mitu kuud kestnud vaatlusandmete kogumist tunnistab Platon, et tänu kaubandusele on linn tööpoolest jõudnud enneolematult jõukale järjele, ent tal on murelikke küsimusi selle sise- tugevuse kohta, mis võimaldaksid sel jõukusel püsima jääda. Kuivõrd on linna rikkused koondunud üksikute kodade kätte? Milline on raha ja toodete omavaheline suhe? Kas on piisavalt võimalusi raha teenima panna? Kas sise- mine kindlus põhineb kindlal kapitalil või üksnes soodsal asukohal ja kaup- lemisvõimalustel? Kas paljude eluks vajalike toodete kõrge hind on linnale kasulik või hoopis kahjulik? Platoni vaim jätab lõpliku hinnangu langetamise mõne kohaliku kogenud kaupmehe hooleks, ent lugejale jääb mulje, et muret- semiseks on põhjust.

Milline võiks aga olla teatri roll ühiskonnas, mille eesmärk on saada ja püsida „rahvarohke ja toidurikka kogukonnana“? Seckendorffi „vürstipeegli“ (1656) esimeses väljaandes on mainitud „komöödiaid“ aga ainult seoses vürstlike – st jõudeelava seisuse – lõbustustena: on öeldud, et komöödiade korraldamiseks võidakse õukonnas vastavaid inimesi ülal pidada²⁴⁰ või siis viljeleda seda vürst- like järeltulijate ühe võimaliku harrastusena, et nad hooldajate pilgu all võik- sid „end sellega lõbustada“.²⁴¹ Kolmanda uustrüki ajaks (1664) on aga rohkelt uusi küsimusi esile kerkinud ning autori mahukas lisa (*Additiones*) käsitleb peatüki „Toidu hulga suurendamisest“ (*Von Vermehrung der Nahrung*) täien- dusena küsimust lihtrahvale sobilike meelelahutuste kohta.²⁴²

Lõpuks tasub kaaluda ka seda, et teatud ajal peab lihtrahvale võimaldama sellist lõbustust (*Ergetzlichkeit*), mida saab korraldada ilma tüli ja patuteota,

²³⁸ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 5.

²³⁹ Snell, 40.

²⁴⁰ Veit Ludwig von Seckendorff, *Teutscher Fürstenstaat*. (Hanau, 1656), 282, osa III, ptk V, alapunkt 19.

²⁴¹ Seckendorff, 75, osa II, ptk VIII.

²⁴² Veit Ludwig von Seckendorff ja Andreas Simson Biechling, *Teutscher Fürstenstaat* (Jena, 1720), 234.

aga ka toiduhulka kahjustamata. Ja seda on tehtud kõikides õnnelikes ja rahvarikastes riikides (kuigi osaliselt ka kurjade kavatsuste ja vahenditega).

Üks merkantilismi keskseid õpetusi oli, et kogu rahvahulk tuleb kuidagiviisi kasulikult rakendada ja terviku heaks tööle panna – majanduse kõige suuremaks vaenlaseks on jõudeolek (*Müssiggang*), millele hästikorraldatud ühiskonnas pole kohta. Oli ainult aja küsimus, millal hakkab aadliseisus ise selles valguses ülearusena paistma ja 18. sajandi lõpuks olidki asjad nii kaugel, ent 17. sajandi teisel poolel pidasid vürstide palgatud majanduseksperdid silmas eelkõige tootvate jõudude sihipärasest ajakasutusest. Platoni „Seadustes“ võimaldasid religioossed pühad tekitada rõõmu- ja hingetõmbehetki muidu kannatustega täidetud inimelus ning katoliiklik pühadekultuur võimaldas neid asju ka kristlikus ühiskonnas samamoodi mõista. Probleem tekkis protestantismi kontekstis, kus on tahetud kiriklike pühade olemusena näha pigem isikliku usu uuendamise võimalust nt jumalasõnasse süvenemise ja vaga mõtiskelu abil. Kuivõrd see tublisti vähendas nende sobivust üldkasutatavateks lõõgastusvahenditeks, tekkis küsimus, mis ajal siis veel neid nn lõbustusi (*Ergetzlichkeiten und Lustbarkeiten*) peaks võimaldama? Kui „lõbutsemiseks“ peab lisaks tekitama veel mingeid tööst vabu perioode, siis kuidas saaks niisugune asi toimuda ilma kahjudeta vürsti varakambri või – hiljem – laiemalt kogu riigi majandusele? Vajaliku lõbustuse kiriklike pühadega ühendamine oli kindlasti kasumlikum lahendus.

Ma ei taha siinkohal hakata disputeerima selle üle, kas meie kristlike pühapäevade ja pühade seisukohast on sobilik pärast viisipärast jumalateenistust ja laste õpetamist parem mõnd avalikku lõbustust lubada, kui et rahvas oma kodudes joomise ja kaardimänguga tegeleks või laiskleks jalutuskäigul ja istuks niisama jõude (*faulentzen dem Spatzier- und Müssiggang*); kui seda sel ajal pahanduseks peetakse, siis leitagu mõni teine sobiv aeg, mil inimestel pole palju vaja toimetada ning nad on hõivatud kui mitte kurjade siis kahjutute vahepealsete²⁴³ asjadega.²⁴⁴

„Kahjuliku“ olemus on Seckendorffil sõnastatud ühelt poolt kui „tüli ja patutegu“ ning teiselt poolt „toidu hulga kahjustamine“ (*Schaden der Nahrung*). Milliste lõõgastusvahenditega saaks mõlemat vältida? Täpselt nii nagu „Seadused“, tunnistas ka Seckendorff kasutoovaks meelegahtuseks sportlikud võistlused.

Ja selliste lubatavate lõbustuste hulka arvestan ma kõik ausad kehalised harjutused, mis lahutavad meelt (*zum Schimpff und Ernst*) ja mis vähemasti teenivad tervise huve, nagu nt võidujooks, hüppamine, maadlus, ujumine, vehklemine, tantsimine, heitmine, viskamine, suurte raskuste liigutamine ja muu seesugune; ka kõik harjutused musketitega, pikeedega, lippudega; ka saanisõit, mida kõike annaks lihtrahvale külge harjutada heal kergel ja

²⁴³ „Vahepealsetest asjadest“ ehk adiafooridest tuleb lühidalt juttu järgmises peatükis.

²⁴⁴ Seckendorff ja Biechling, *Teutscher Fürstenstaat*, 234j.

meeldival viisil, nii et nad saaksid vilkaks ja osavaks ilma, et ohvitserid peaks neid selleks söimamise ja peksuga sundima.²⁴⁵

Ent Seckendorff leidis, et teatud tingimustel sobiksid kahjutu-kasulikeks meelelahutusteks ka komöödiad.

Nii ei saa keegi laita ka selliseid komöödiaid, mis pahameelt ei ärata ja mis sedaviisi tehtud, et nad mitte ei riku häid kombeid ega tee naeruväärseks jumalikke ja vaimulikke asju, vaid milles esitatakse naljakaid või ka armastusväärseid, ootamatuid ja imelikke juhtumeid ja leiutusi, mis lihtinimest lõbustavad, aga millest ta siiski vahetevahel ka midagi kasulikku saab, nii kaua, kui ta veedab seal [teatris] sellist aega, mida ta muidu kasutaks mängimiseks ja purjutamiseks. Ja sellisteks komöödiateks ei tohiks kasutada maid mööda ringirändajaid, vaid kindlasti leidub neid kohalikke elanikke, sh õpilasi ja vaeslapsi, kes laseksid end ilma kuluka palgata rakendada, ja raha, mida vaatajad siiski mõõdukalt välja käima peaksid, võiks kasutada vaeste ülalpidamiseks.²⁴⁶

Esimene tingimus seadis kahjulikkuse vältimise nõudeks vastavuse komblusnormidele ja tavapärastele tsensuurinõuetele ning viitas mingisuguse kasulikkuse põhimõttelisele võimalikkusele. Teine tingimus oli sobiv aeg. Kolmanda tingimusena ei tohtinud komöödia linnast raha välja viia, vaid pidi andma oma panuse kohaliku tööhõive olukorra parandamisele. 1664. aastal liikus saksa kultuuriruumis ringi juba professionaalne rändteater ja olid tekkinud esimesed saksakeelsed trupid ning just selles kontekstis rõhutati, et komöödiaid tuleb kindlasti korraldada omade jõududega, rakendades kohalikke elanikke, kes muidu „ainult söövad“, sh kooliõpilasi ja vaeslapsi.

Seckendorffi tsitaati on käesolevas töös täies mahus väljatoomise vääriliseks peetud ennekõike nende Eesti teatriajaloos levinud oletuste korrigeerimiseks ja täiendamiseks, mille järgi kohustati rändtruppe ja harrastusteatreid osa tulust linna vaesteaustustele andma eeskätt seepärast, et kristlik kirik pidas teatrit patuseks. 18. sajandi teises pooles, kui Seckendorffi käsiraamatust anti välja 14. uustrükk, olid selles osas, mis puudutasid noorsoo teatritegemist ja -vaatamist, arusaamad mitmes punktis muutunud, ent endiselt kehtis riigi/linna majandusliku eneseküllasuse ideaal koos negatiivse suhtumisega neisse, kes raha riigist/linnast välja viisid. Varauusaja jooksul väljendatakse seda muret korduvalt Riia, Tallinna ja Tartu raeprotokollides jm allikates ning sama tehakse käesoleva töö aluseks olevates tekstides. Kameralistlike arusaamade taustal tundub 18. sajandil kinnistunud tava kohustada rändtruppe annetama osa piletitulust etendamiskoha vaestekassasse pigem kaupmeestest koosneva linnavalitsuse suuremeelse vastutulelikkusena professionaalsele rändteatrile, keda järelikult taheti ja hinnati sedavõrd kõrgelt, et neil lasti suurema osaga tulust linnast

²⁴⁵ Seckendorff ja Biechling, 234j.

²⁴⁶ Seckendorff ja Biechling, 234j.

lahkuda. 18. sajandi teises pooles toodi paikse teatri kasuks rändava ees ka raha väljaveo takistamise argument ning Epikurose vaim arutleb 1785. aasta Riias sellega seotud riskide üle nõnda: „Oletades aga, et direktsioon on juba midagi teenida saanud, ei ole see raha siiani ometi linnast lahkunud, vaid paljud [riialased] on sellest hoopis ise kasu saanud. Ja kui ka peaks juhtuma, et näitetrupp mõne aasta pärast 10 või 20 tuhande taalriga Riist lahuks, kas oleks see kaotus siis ühele kaubalinnale märkimisväärne?”²⁴⁷

Justi 1761. aastal ilmunud kameralismi süstemaatilises käsitluses „Riikide võimu ja õnnelikkuse alused ehk kogu valitsemisteaduse põhjalik esitus, mis käsitleb majapidamise juhtimist, kodanlikke voorusi, sisemist kindlust, tuleohutuse asutusi, luksust, vaestehoolekannet ja seega eeskätt linnavalitsemist, aga ka valitsemisteaduse praktilist teadmist“ kuulub teatriteema alapunkti „Rahva lõõgastused ja lõbustused“ (*Von denen Ergetzlichkeiten und Lustbarkeiten des Volkes*) koos kinnitusega, et nende korraldamine ühiskonna kõigi kolme seisuse jaoks on valitsuse kohus.²⁴⁸ Jõukatele ja jõudeelavatele inimestele, kellel on harva kalduvust vaimsetele naudingutele, on vaja lõbustusi oma aja täiteks ning neid mujalt otsima hakates viiksid nad oma raha riigist välja. Ka neil, kel oma tööst ja tegemistest vaba aega üle jääb, on vaja meelelahutusi, ent kõige enam on lõbustused ära teeninud talupojad-käsitöölised, kes on kogu aeg tööga hõivatud ja kes seepärast vajavad kõige enam aeg-ajalt väikest vaheldust ja ergutust nende pidevas vaevanägemises.²⁴⁹ Inimesed ei saa katkestamatult vaevaliste tööde ja tõsiste tegevustega tegeleda ning Justi kinnitab, et vastavalt riigijuhtimise kunsti (*Staatskunst*) põhimõtetele ja inimkonna olemusele ei ole riigivalitsejale kohane rahvas lõbustuste koha pealt puudust kannatama jätta.²⁵⁰ Riigipoolse korraldamise eesmärk on ühelt poolt panustada riigialamate õnnelikkusesse, teiselt poolt aga suunata meelelahutus kasulikele ja õpetlikele radadele, sest Justi rõhutab, et nii nagu kaubandusel ei saa lasta vabalt isevoolu teed minna, ei ole riigi ja rahva õnnelikkuse huvides ka meelelahutuse omapäi jätmine.

Mida valitsus seejuures jälgima peab, on see, et riigis ei võtaks maad lõõgastused ja lõbustused (*Ergetzlichkeiten und Lustbarkeiten*), mis avaldaksid halba mõju kommetele ja kodanlikele voorustele. See võib väga lihtsalt juhtuda, kui rahva lõbutsemised tema enda hooleks on jäetud. Seda aga ei juhtu

²⁴⁷ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 59j.

²⁴⁸ Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten oder ausführliche Vorstellung der gesamten Policy-Wissenschaft: Welcher die häusliche Regierung, die bürgerlichen Tugenden, die innerliche Sicherheit, die Anstalten wider Feuersgefahr, die Ueppigkeit, die Versorgung der Armen und mithin vornämlich die Stadt-Policy so wohl, als die practische Erkenntniß der Policy-Wissenschaft abhandelt* (Königsberg und Leipzig: Hartung, 1761), kd. 2, 372–383.

²⁴⁹ Justi, 372.

²⁵⁰ Justi, 371.

nii hõlpsasti, kui riik ise selle eest hoolt kannab. Veelgi enam võib siis lõbustusi kasutada vooruste ja heade kommete edendamiseks [...].

Justil on sada aastat varasemast Seckendorffist tunduvalt enam usku teatri potentsiaalsesse kasulikkusesse: „Hästitetud komöödia on eriti hea vahend (*vortreflich geschickt*) vooruste ja heade kommete edendamiseks“.²⁵¹ Sama argument toodi 1760. aastatel välja ka valitsejatele suunatud üleskutsetes rajada riiklikult ülalpeetavaid rahvusteatreid – riikliku kontrolli all võiks näitemängudest olla suur abi rahva harimisel ja kommete parandamisel.²⁵² Justi oli teadlik, et tegemist oli vaidlusaluse küsimusega ning pühendas oma arvamuse põhjendamisele pika joonealuse märkuse, mille keskne väide paistab olevat, et näitemängult ei maksa oodata täiuslikku moraalist uuenemist, küll aga – teiste vastavate mõjutegurite olemasolu korral ühiskonnas – kaasa aitamist kodanlike vooruste edendamisele.²⁵³

Endiselt oli komöödia lubatavuse tingimuseks sobiv aeg ja toimumissagedus, mille kohta antiigiga nii hästi kursis oleval ajastul oli alati hoiatavaks näiteks tuua Rooma – pidustusi ja lõbustusi ei tohi olla liiga palju ja vaid kõige pidulikumatel puhkudel võib rahval lasta neid tasuta nautida.

Valitsus peab selle eest seisma, et lõbustused ei laseks rahval tekkida himu laisklemise ja jõude istumise järgi. See juhtub, kui pidupäevi ja lõbustusi on liiga rikkalikult, ja eriti siis, kui neid rahva meelitamiseks korraldatakse tasuta, ja selline mõju oli tõepoolest mängudel, mida valitsejad korraldasid rahvale Roomas. Kui aga rahvas avalike lõbustuste eest – välja arvatud erilistel pidupäevadel, nt valitseja sünnipäeval või valitsejakojas aset leidvate pulmade puhul jms – tasu peab maksma, ei põhjusta see kunagi rahva seas laiskust. Pigem peab käsitööline seda virgem olema, kui ta tahab endale kord lõbustuseks näitemängu lubada.²⁵⁴

Justi märkusest on näha, et üldist lõbutsemisfunktsiooni, mis „Seadustes“ oli religioossetel pidustustel, olid hakanud kandma valitsejakoja seotud, st „riiklikud“ tähtpäevad, mil võis rahvale lausa tasuta näitemänge korraldada – erinevalt Seckendorffist ja Platonist pidas Justi just komöödiat parimaks meelelahutuseks.

Komöödia on vaieldamatult rahva jaoks üks kõige lubatavamatest ja meeldivamatest meelelahutustest ja vaevalt leidub lugupeetavat riiki, mis oma pealinnas ja maa teistes tähtsatetes linnades ei võimaldaks rahvale heade näitlejate abil seda lõbustust.²⁵⁵

²⁵¹ Justi, 375.

²⁵² Hamburgi rahvusteater rajati 1767.

²⁵³ Justi, 375j.

²⁵⁴ Justi, 374j.

²⁵⁵ Justi, 375.

Seckendorffi ja Justit võrreldes ilmneb, et saja aasta jooksul on aset leidnud olulised muutused. Esiteks võidakse 18. sajandi teisel poolel kõige olulisemaks ja õigustatumaks teatripublikuks pidada lihtrahvast, kes selle löbu oma töö ja vaevaga ära on teeninud. Oluline koht on sellel argumendil ka „Patriootiliste vestluste“ Epikurose kaitsekõnes – kuidas muidu saaks talvisel ajal lõõgastuda Riia väärtuslikem kodanik, päevatööst väsinud kaupmees? Või ametikandja?²⁵⁶ Teiseks ei kandnud lihtrahva lõbustamine hästitehtud komöödiatega Justil enam mitte pelgalt tööriista korrashoiu ülesannet, vaid selle abil sooviti arendada saksa rahva (kodanlikku) vooruslikkust, õnnelikkust ja hinge (*Genie*) ning Snelli *programmast* näitemängude moraalse väärtuse kohta selgub, et sedasama oleks teatril soovitud ka Riia toomkooli rektor. Kolmandaks ei ole Justi käsiraamatus enam juttugi kooliõpilaste ja vaeslaste abil korraldatavatest näitemängudest ning selle asemel propageeritakse riigi poolt korraldatud hästitehtud komöödiad, mida esitavad „väga oskuslikud näitlejad“. Riia linnateatril polnud lootud mingit riiklikku ülalpidamist, ent selle repertuaari ja näitlejate kunstiline tase 1780ndatel oli väljaspool kahtlust. Justi arusaamade taustal oli niisiis Riia linnateatril vaid üksainus vajakajäämine – sellele kõige arvukamale ühiskonnakihi, kelle pärast oleks teatrit üldse kasulik ja vajalik korraldada, oli ligipääs keelatud.

Justi viimatitsiteeritud väide kajastas üldist survet linnade enesemääratlemisele – 18. sajandi teisel poolel tehti igas enesest lugupidavas linnas pingutusi, et olla „lugupeetav“ või „tähtis“ (*ansehnlich*) linn ning varustatud kõige sellega, mis sinna juurde pidi kuuluma – teatrimaja, vabamüürlaste loož, kohvik, ajaleht jne. Siit ka pidev arutelu teemal, kas see või too linn ikka on piisavalt suur, tegus, ressursirikas jne, et endale seda või toda asja lubada. Nt jõukas residentsilinn võis isegi väga uhket ooperit pidada kasumlikuks investeringuks, sest „Sedasorti näitemängud, mis endast midagi väga ebaharilikku kujutavad, tõmbavad ligi suure hulga võõraid, kes neid näha soovivad ning kes kulutavad seda tehes sageli palju enam raha, kui kogu see ooper ise maksma läks“.²⁵⁷ Tartu suuruses linnas ei saanud keegi püsiateatri rajamisele kindlasti mõeldagi,²⁵⁸ ja ka Tallinna asjaarmastajad alustasid oma teatrikroonikat lausega: „Kuivõrd linn on liiga väike, et püsivat näitetruppi ülal pidada, soovisid lavasõbrad juba ammu rajada seltskondlikku teatrit“.²⁵⁹ Teisel pool Riia Miitavis ei saanud isegi hertsogi õukond hakkama millegi enama kui harrastusteatrid pidamise ja rändtruppide võõrustamisega.²⁶⁰ Võib oletada, et Eesti- ja Liivimaa kõige suuremas ja tähtsamal linnas Riias, mis oli ühtlasi ka Vene impeeriumi suuruselt teine sadamalinn, ei olnud valmis enda kohta „liiga väike“ ütleva.

²⁵⁶ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 62j.

²⁵⁷ Justi, *Die Grundfeste zu der Macht*, 379.

²⁵⁸ Selle kohta on pikk lõik Tartu asjaarmastajate loataotluses aastast 1804. Vt käesoleva töö lisa.

²⁵⁹ Kotzebue, *Kleine gesammelte Schriften*. 1.1, Nachricht, 295j.

²⁶⁰ Gottmann ja Hörner, *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs*, I:73jj.

Platoni vaim aga jõuab risti vastupidisele seisukohale, kasutades lisaks tähelepanelikule vaatlusele ja loogilisele järeldamisele ka vahendit, mida ta soovitas näivuse ja tegelikkuse eristamiseks juba „Seadusteski“ – nimelt matemaatikat (nt 738ab). Platoni vaim selgitas juba kõne alguses, et lõbustustele eraldatav „aianurk“ peab olema sobivas proportsioonis tootliku maaga, ning kavatsusega n-ö vaadata näkku puhastele numbritele, arvutab ta kõigepealt umbkaudu kokku, kui palju linn igal aastal vältimatult raha välja käima peab (väga palju); heidab kriitilise pilgu (nappidele) sissetulekutele; jõuab järeldusele, et iga sissetulev kross kulub Riias ära vältimatute kulude katmiseks; kaalub ravivõtetenäi tarbimise suurendamist (hullumeelsus) kui kokkuhoiupoliitikat (mõistlik), ning võtab viimaks ette ka „need summad, mis näitemäng selle praegusel kujul igal aastal maksab, umbes kokku arvutada“.

Praegune direksioon annab neljal suvekuul kaks näitemängu nädalas, see teeb kokku 32. Kuuel talvekuul annab ta nädalas neli näitemängu, see teeb kokku 96; aasta peale kokku 128. [...] aastaks välja üüritud loožide abonementide eest tuleb arvestada 6000 taalrit. [...] iga suvise näitemängu eest arvestame keskeltläbi vaid 50 taalrit, mis teeb 1600, iga talvise näitemängu eest arvestame 150 taalrit, mis teeb 14 400 taalrit. Kogu aasta peale kokku teeb see 22 000 taalrit. Summa peab aga tegelikkuses kindlasti olema suurem, sest nii vähesega oleks juhtkonnal võimatu toime tulla [...] kõigi vaatajate soovide rahuldamisega. [...] See on aga vaid kõige väiksem väljaminek, mida näitemäng tervikuna tekitab. Kas ajakulu ei loegi midagi? Kui palju kulutatakse ekipaažidele, riistele ja muule taolisele? Kui palju suupistetele? Ma kardan olla *esprit de bagatelles*, muidu oleks mul hõlbus arvutustega esitada, et 100 000 taalrist vaevalt piisab, et hakkama saada kõigi nende kuludega, mida teater põhjustab.

Peale selle on näitemängul märkimisväärne mõju elukallidusele Riias. Kas ei vaja iga näitleja ja näitlejanna korralikku korterit? Kas ei tõsta see nende hinda olukorras, kus neid niigi väheks on jäänud? [...] Aga kui linn on juba inimestega sedavõrd täidetud, et linnale hädavajalikud inimesed enam linnamüüride sees endale elukohta ei leia? [...] Teatri tarbimine toidab hulka inimesi, kes ei osuta linnale mingeid olulisemaid teeneid kui publiku naudingu teenimine. Käsitöölised, kunstmeistrid, passijad ja sulased, kes kõik on igapäevaselt seotud teatri ülevõlpidamise ja tegutsemisega, võetakse ära üldsuseslt, kel ilma selletagi oleks igat sorti ametipidajatele piisavalt tööd anda. Nad oleksid oma võimetega – milles iganes need siis seisneksid, kasvõi kõige jämedamas käsitöös – publikumile, kes vahel ei saa isegi raha eest kõige hädavajalikumatki osta, palju paremal moel kasulikud, või siis ei müüks mõni teine nende seisusekaaslane hädasolevale publikumile oma teenuseid nii kallilt. Jah, ma väidan, et ka kõige lihtsamad elatusvahendid läheksid mingil määral odavamaks, kui kõik need summad, mis teatri pärast kokku veetakse, ringleksid teistmoodi.

Matemaatika näitab seda, mis muidu jääb näivuse varju ning Platoni vaimu arvutused näitasid halastamatult asjade tegelikku seisu:

Riia publikum on oma sisemisele tugevusele vaatamata niisuguse kuluka, suure ja igat sorti uhkusasjadega varustatud teatri ülalpidamiseks liiga väike. Siinne rahvas peaks kogu aeg ühte hoidma ja keegi ei tohiks end üldisest panustamisest kõrvale tõmmata, kui peaks tekkima mõni säärane igasse suunda mõju avaldav ettevõtte; seevastu mõnes teises linnas võib publikum lahkneeda, ilma et ta peaks avalike lõbustuste ettevõtjatest loobuma.²⁶¹

Ja kui nüüd minategelane siinkohal vaimu jutule kohkunult vahele segab, leiab Platon, et küllap saavad mõlemad direktorid isegi aru, et nende isiklik väärtus ei ole rünnaku all, „kui nende teatriettevõtet üksnes majanduslikust küljest (*blos von der ökonomischen Seite*) vaadeldakse“.²⁶²

Majanduslikust, st kameralistlikust vaatepunktist oleks Riia linnal niisiis mõistlik oma näitemängudega tagasi tõmmata või neist sootuks vabaneda, sest vajakajäämistest rohkust arvestades tuleks nii raha- kui inimressurssi rakendada olulisemate asjade edendamiseks. Et Snell Riia teatrit selle linna kohta tähelepanuväärselt kalliks ja uhkeks pidas, ilmneb tema aastaid hilisematest sõnadest:

Ükski neist erinevatest meelelahutustest (*Divertissements*) ei läinud Riia publikumile nii palju maksma kui teater. Härra Vietinghoff varustas Riia linna suurepärase teatrimajaga, mille ta täiesti uuena laskis ehitada. Parimad näitlejad, parimad lauljad ja parimad tantsijad toodi Saksamaalt kohale [...]. Mängiti igat sorti komöödiaid, tragöödiaid, operette ja ballette. Igaüks aboneeris. Mängiti 5 korda nädalas. Kogu üldsus muutus teatraalseks (*Das Ganze Publicum ward theatralisch*) ja komöödiaarmastus pühkis minema pea igasuguse huvi tõsiste teaduste vastu“.²⁶³

Toodud tsitaat on äärmiselt kõnekas eriti silmas pidades käesoleva töö kolmandat peatükki, mis uurib ülikooli avamisega seotud Tartu teatrikeelu intellektuaalseid tagamaid, sest teatriarmastust nähakse siin otseselt vastanduvana teadusarmastusele ja seda isegi ilma ülikoolita. Kameralistlike käsiraamatute perspektiivist olid sobiva aja ja hulga küsimused kesksed, sest lõbustuste tõttu ei tohtinud mistahes ameti pidaja töö ja ühiskondlikud kohustused mingil juhul kannatada. Ajakasutuse mure oli eksplitsiitselt ja järjekindlalt üleval kõigis kolmes linnas: Vietinghoffile heideti Peterburist ette, et tal Riia teatriga jahmerdamise tõttu jääb liiga vähe aega ja hoolt oma töökohustuste täitmiseks,²⁶⁴ Platoni vaim oli mures teatri peale mineva aja- ja energiakulu pärast nii pereisade, noorte kaupmeeste kui naisterahvaste osas; Tallinna seltskonnateatri puhul tunti erilist muret selle pärast, et naised oma kodused kohustused hooletusse jätsid; Tartu asjaarmastajad kinnitasid igal viisil, kuidas teatri tegemine või vaatamine sugugi nende töökohustuste täitmist ei takista ning üliõpilaste puhul ei tahetud lubada, et nood oma õpinguteks ettenähtud

²⁶¹ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 43.

²⁶² Snell, 44.

²⁶³ Snell, *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee*, 295.

²⁶⁴ Johann Christian Brandes, *Meine Lebensgeschichte* (Berlin, 1799), 50–51.

aega teatris raiskaksid. Et ajakasutuse probleemist paremini aru saada, tasub mõelda selle peale, et professionaalset teatrit nägi 18. sajandi linnakodanik üldjuhul vaid lühikeste perioodide jooksul ning heatasemelise teatri regulaarne kättesaadavus oli elevusttekitavalt uus asi. Lisaks võis Riia linna koorekiht Liivimaa väikekuninga rajatud peene ettevõtte sagedast külastamist ka oma au ja seisusega seotud kohuseks pidada.

Kui vaadata Riia linnateatri poolt pakutava meelelahutuse sagedust, siis esimesel hooajal (sept–veebr) mängiti kokku 88 erinevat lavateost 56 etenduskorraga neljal (hiljem 5) öhtul nädalas,²⁶⁵ suuremaid uuslavastusi toodi välja iga kuu 4–5.²⁶⁶ Ballid ja kontserdid sinna veel lisaks, aga ainuüksi teatris pidi teatriabonemendi omanik käima vähemalt kord nädalas. Platoni vaimu jutust jääb mulje, nagu viibitaks seal sagedamini, sest tema hinnangul vihkavat osad inimesed teatrit just seepärast, et nad on seda saanud liiga palju ning teised seepärast, et see neile (sagedusega seoses?) liiga kulukaks läheb.²⁶⁷ Osadele teatrisõpradele olevat surve teatris käia 1785. aastaks juba sedavõrd koormavaks muutunud, et nad salamisi südamest rõõmustaksid, kui sellest aega, raha ja vaeva nõudvast lõbust vabaneksid, sest nagu Platoni vaim ütleb: „Igast igapäevaseks muutuvast naudingust küllastub kiiresti ja katkematult seda nautides kaob selle järele ka isu“.²⁶⁸ Võib-olla käidi teatris lausa mitu korda nädalas, sest oma algusaegadel nautis Riia linnateater entusiastlikku publiku huvi, mille kohta oli 18. sajandil moes kasutada väljendit „teatromaania“, pidades selle all silmas ülemõõdulist teatrivaimustust.²⁶⁹ Pärast 1788. aastani kestnud hiilgeaega oli Riia linnateatril teiste murede hulgas probleeme ka publiku huvi hoidmisega.

I. 7.5. Platoni vaimu osalemine 18. sajandi luksusdebatis

Lisaks kameralistlikele põhimõtetele on Platonil hingel veel üks 18. sajandi jaoks oluline teema, ja nimelt luksuse küsimus. Luksusedebatt tuleb selgelt esile alles Epikurose kõnes, ent debatti tähistavad märksõnad on olemas juba nii sissejuhatuses kui Platoni kõnes: Platon kahtleb oma arvutuste tulemusel, kas linn oma kulud ja tulud üldse tasagi saab, rääkimata veel ülejäägi tootmisest, mis annaks talle võimaluse teha kulutusi „lustaiale“ ehk teatritele; Platon ei näe Riias küll seda „ebatavalist luksust“, millest ta Orcuses kuulnud oli, ent talle tundub, et „Igasuguste kõrvaltingimuste tõttu on ka ilma luksuslike väljaminekuteta tarbimine nii suureks läinud, et see peab olema ilmatu suur

²⁶⁵ Kersten, *Auszug aus dem tagebuch eines Russen auf seiner reise nach Riga*, 138, 143.

²⁶⁶ Lacoste, „Zur Geschichte des Rigischen Theaters“, 78.

²⁶⁷ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 26.

²⁶⁸ Snell, 45.

²⁶⁹ Anton Reiser, *Theatromania, oder die Wercke der Finsterniß in denen öffentlichen SchauSpielen von den alten Kirchen-Vätern verdammet* (Ratzeburg: Nissen, 1681).

summa, mis iga päev kogu selle rahvakülluse poolt ära kulutatakse”.²⁷⁰ Platoni vaim on veendunud, et kokkuhoiu tingimustes elavnev mõõdukuse ja korra vaim kasvatab inimeste tegusust ametitöös, sellal kui liigne tarbimine inimesi – sireeni kombel – kaasa haarab ja nad ükskõikseks teeb *bonum publicum & privatum* suhtes jne. Luksusasjad on Platoni vaimu käsitluses ülearused asjad, mille inimesed nende peale üha enam raha kulutades endale vajalikuks teevad, kuni satub ohtu hädavajaduste rahuldamine.

Teine kahju, mida raha üleküllus tekitab, on see, et inimesed rohkendavad vabatahtlikult ja ilma hädavajaduseta oma vajadusi, selle asemel, et neid vähendada. Nad püüavad seepärast palju teenida, et nad palju kulutada saaksid ja rohkendavad niimoodi oma elu hädasid; nad sukelduvad rahulolematuse merre, kus lained – ma pean silmas sõgedaid soove – nende peade kohal kokku löövad, ja nad kindlalt maalt – hingerahust, vaiksest meeletüünusest – kaugemale eemale kannavad. Iha mugavuste või hiilgavate eeliste järele muutub seejärel nii üldiseks, et ka elu kõige hädalisemaid vajadusi on raske rahuldada.²⁷¹

Luksus on osa ebavõrdsuse probleemist – ressursside kogunemine üksikute kätte võimaldab neile luksust paljude teiste vaesuse arvelt ning viimaseid takistab „luksuse surve“ end vaesusest välja töötada.

[...] kas selle linna rikkus on elanike vahel jaotunud suhteliselt võrdselt, või ehk moodustavad tõeliselt rikkad majapidamised kõige väiksema arvu, samal ajal kui enamus teisi elab luksuse surve all, mis takistab neid paremale järjele tõusmast [...]²⁷²

Et luksus on põhimõtteliselt halb, paistis antiigi Platonile selge olevat juba siis, kui ta „Riigi“ kirjutas. Ideaalriigi esimene, „terve“ variant on nimelt „luksuseta ühiskond“, st selline, milles inimesed piirduvad hädavajaduste rahuldamisega, on mõõdukalt rahul ja rõõmsad, oskamata isegi unistada millestki paremast. Mõistetavatel põhjustel nimetas Sokratese noor sõber ja vestluskaaslane Glaucon selle „sigade riigiks“, sest kõigile oli ilmne, et elu selles riigis ei oleks – vähemasti mitte haritud ja kultuursele inimesele – kaugeltki mitte nauditav.²⁷³ Miks Platon sellise riigi üldse ideaalina välja pakkus? Sest „Riigi“ eesmärk oli leida ebaõigluse algus ja allikas, ning „Riigis“ esitatud argumendijada toob ilmsiks, et ebaõiglus imbub paratamatult alles ebatervesse ehk „palavikus“²⁷⁴ riiki, mida iseloomustab see, et inimesed hakkavad tahtma ja tarbima „luksusasu“ – keha vajadusi rahuldava toidu, peavarju ja kehakatte asemel hakatakse ihaldama ja vajama maitsvaid toite, mugavaid asemeid, peeneid riideid. Ühiskonda sigineb

²⁷⁰ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 34.

²⁷¹ Snell, 32.

²⁷² Snell, 33.

²⁷³ Platon, *Politeia*, 372d.

²⁷⁴ Platon, 372e.

kadedus, võistlus, ebavõrdsus; lihtne ja tervislik eluviis vahetatakse peene ja mugava vastu ning sammhaaval on platsis kõik need hädad, mis inimühiskonnale aegade algusest omased. Teater on üks niisuguseid „luksusasju“, mille järele tekib tarvidus alles „palavikus“ riigis:

Me peame jälle linna laiendama. Selle jaoks ei piisa enam tervest [mitte haigest] linnast, vaid me peame selle piire paisutama ja täitma selle suure hulga asjadega, mis ületavad nõudmisi riigi toimimiseks vajaliku osas, nagu näiteks terve küttide seisus ja imitaatorid – osad neist tegelemas kujundite ja värvidega, osad muusikaga – ning poeedid ja nende abilised, rapsoodid, näitlejad, kooritantsijad, abitöötajad.²⁷⁵

Luksuse kui ülemäärase tarbimise kriitika pikk traditsioon ulatub aga Voltaire'i naljatleval hinnangul Platonist veel palju kaugemale – 1764. aasta „Dictionnaire philosophique'i“ artiklis võetakse kokku, et inimesed on kaks miljonit aastat värsis ja proosas luksuse vastu sõna võtnud, ent seda siiski alati armastanud.²⁷⁶ 18. sajandi Euroopas kerkis küsimus hooga päevakorda seoses moodsa majanduskasvu ilmingute esilekerkimisega, sest tänase tarbimisühiskonna algeid võib leida just valgustussajandi „tarbimisrevolutsioonis“, mida iseloomustas portselani, söögiriistade, teatud mööbli- ja riideesemete kiire ja märkimisväärne levik, millele lisandus nn „kultuuritarbimine“ – teatri, kunstiesemete, muusikariistade, raamatute näol.²⁷⁷ Oli ülimalt tähtis otsustada, kas ühiskonna heaolu seisukohalt tuleks püüda edendada „ülemäära“ tarbimist ja sellega seotud tööstust, kaubandust ja linnastumist või seda hoopiski takistada, laiendades põlluharimist ja kasvatades elanikkonda maal, nagu seda soovitas merkantilismiga konkureeriv füsiokraatlik arusaam majandusest. Luksusdebattides olid omavahel kokku põimunud eetika, majanduspoliitika ja kunstide-teaduste teemad ning tuliseimad vaidlused peetigi küsimustes, mis puudutasid nende omavahelisi suhteid. Luksuseprobleem oli vaid mõned aastad enne Riia teatrimaja avamist ägedalt puhkenud ka Eesti- ja Liivimaal ning üksühese selgusega kajastub kogu poleemika ka Tallinna teatritekstides. Varauusaegne luksusdebat on kindlasti üks neid asju, mille põhiliste märksõnade ja kesksete nimedega kursis olemine on üks eeltingimusi teatri ümber keerleva poleemika mõistmiseks, ja seda kindlasti ka Riia, Tallinna ja Tartu osas.

Valgustusaegsed luksusdebatid said esmase tõuke kõrge rooma-katoliku kirikutegelase François Féneloni (1651–1715) tekstidest, mille too Päikesekuninga

²⁷⁵ Platon, 373b.

²⁷⁶ Ulrich Wyrwa, „Luxus und Konsum – begriffsgeschichtliche Aspekte“, *Luxus und Konsum – eine historische Annäherung*, toim Torsten Meyer (Münster: Waxmann Verlag, 2003), 50.

²⁷⁷ Matthias Müller, „Das Konsumverhalten der Deutschbalten in Est- und Livland während der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts“, *Baltikum als Konstrukt (18. bis 19. Jahrhundert) : von einer Kolonialwahrnehmung zu einem nationalen Diskurs* (Würzburg: Königshausen und Neumann, 2015), 238.

lapselapse kasvatajana kirjutas oma kuningliku hoolealuse arusaamade kujundamiseks.²⁷⁸ Tegemist on, muide, sellesama Feneloniga, keda TÜ esimene rektor Parrot tõi õpetajana eeskujuks ja keda ta nimetas ka oma „õnnevalemis“.²⁷⁹ Fénelon arendas edasi Platoni „Riigi“ argumentatsiooni ja tutvustas oma teoses „Odüsseuse poja Telemachose seiklused“ (Les aventures de Telemaque, fils d’Ulysse, 1699) lugejale kolme ühiskonda: a) luksuse-eelne ideaalkogukond Boetica, mille eeskujuks oli patriarhideaegne Iisrael; b) luksust ja sõda viljelev probleemriik Salentum; c) ennast ohjeldama õppinud, luksusest ja sellega koos ka vallutussõdadest teadlikult loobunud uuendatud Salentum. Mentor õpetab noorele printsile, et „luksus mürgitab kogu rahva“, luksuse ikke all „läheb põhja kogu rahvas; seisused kaotavad oma piirjooned, kõik elavad üle oma seisuse ja sissetuleku võimaluste, mõned edevusest ja suurustlemisest oma rikkuse näitamiseks, teised valehäbist oma vaesuse varjamiseks“.²⁸⁰ Luksuse defineerib Fénelon Platoni eeskujul „ülearuse“ tarbimisena, ehk siis üle selle määra, mis on „vajalik“ selleks, et rahuldada inimese „tegelikke“ või „tõelisi“ vajadusi.²⁸¹ Féneloni uuendatud Salentum mõjus veenvalt ja võimsalt ka väljaspool Päikesekuninga poolt laastatud Prantsusmaad ning Telemachose seiklustest kujunes üks 18. sajandi populaarsemaid lugemisvarasid.²⁸²

Diametraalselt vastaspoitsioonile asus Hollandi päritolu arst Bernard Mandeville, kes 1705. aastal Londonis avaldatud satiirilises pamfletis „Mõistulugu mesilastest“ (*The fable of the Bees*) ehitas punkt-punktilt Féneloni plaani järgi üles raha ja luksuse Inglismaa ning ironiseeris raevukalt tulemuse üle, kirjeldades selles elavaid inimesi passiivselt ülematele ning üldkehtestatud printsiipidele ja religioossetele ettekirjutustele kuuletuva loomakarjana.²⁸³ „Kuulsas revolutsioonis“ protestantismi ülemvõimu kindlustanud Inglismaal seostus „prantsuse papist“ Fénelon jakobiitidega²⁸⁴ ja nende kriitikaga võlgadesse ja luksusesse uppuva Oranje Williami režiimi vastu, mille asemel paistsid need tahtvat kujundada Inglismaast uut Salentumit James III juhtimisel. Mandeville väitis, et just õitsev majandus on rahvuse jõu aluseks ning luksus parim kaitsevall sõjaohu vastu ning tõstis esile Epikurose eeldused inimest tegutsema panevate

²⁷⁸ Istvan Hont, „The Early Enlightenment Debate on Luxury and Commerce“, *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, toim Mark Goldie ja Robert Wokler (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006), 379–418, 382j.

²⁷⁹ Friedrich Bienemann ja Kaiserliche Universität Dorpat, *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I.: Zum Säkulargedächtnis der alma mater Dorpatensis; Mit einem Bildnis* (Reval: Kluge, 1902), 36j.

²⁸⁰ Tsiteeritud teosest: Hont, „The Early Enlightenment Debate on Luxury and Commerce“, 382.

²⁸¹ Hont, 382–83.

²⁸² Hont, 387, 383.

²⁸³ Hont, 390.

²⁸⁴ Kuulsas revolutsioonis troonilt tõugatud James II pooldajad.

ajendite kohta, milleks on loomuldasa naudingute otsimine ja valu vältimine.²⁸⁵ Ta selgitas, et kui nälga ja iha on rahuldatud, langeb nii loom kui primitiivne inimene puhkeseisundisse ning just enama taotlemine on see, mis inimese loomast kõrgemale tõstab. Mandeville'i jaoks tähistas mõiste „luksus“ mitte ebavajalikkust, vaid kõike seda, mis ulatub üle loomse elukorralduse ning teeb inimese elu natukenegi mugavamaks ja meeldivamaks. Need, mida tavaliselt nimetatakse luksuseks – pillamine ja saamahimu – on ka Mandeville'i meelest pahed, aga sellised, mida saab panna teenima ühiskonna heaolu: uhkus, kadedus, edevus ja võistlushimu ajendavad majanduslikku aktiivsust ning edendavad teadusi ja kunste, mida nendeta üldse polekski.²⁸⁶

Mandeville'i radikaalsed vaated mõjusid provokatiivselt ning just eriti sajandi teises pooles pidas iga moraali ja poliitika asjatundja oma kohuseks luksuse teemal sõna võtta, kaitstes mingisugust positsiooni skaalal, mille äärmusi tähistasid Fénelon ja Mandeville.²⁸⁷ Luksus leidis sajandi esimesel poolel valgustajate seas innukaid eestkõnelejaid, sh Voltaire'i, kes kritiseeris antiigist pärit kokkuhoidlikkuse ideaali ja kõneles luksusest kui majanduse, tööstuse ja innovatsiooni stimulaatorist, mis toidab teadusi ja kunste ning viib ühiskondlikule ja kultuurilisele õitsengule.²⁸⁸ Samuti entsüklopedistide ringi kuulunud Rousseau aga andis ootamatult hoopis eitava vastuse Dijoni akadeemia esseevõistluse küsimusele, kas kunstide ja teaduste edendamine on kaasa aidanud inimeste moraalsele puhastumisele või mitte (1750). Rousseau oli Mandeville'iga täiesti nõus, et luksusasjadele kulutamine on kunstide ja teaduste progressi ning lihvitud kommete ja eluviisi kultiveerimise võtmeks kaasaegsetes kaubandusmetropolides ning et moodsa ühiskonna olemuslikuks jooneks on üldine eristumistaotlus, milles inimene „otsib õnnelikkust teiste arvamuses enda kohta“ ja on sellega pidevalt hõivatud.²⁸⁹ Ent Rousseau leidis, et selline olukord on äärmiselt kahetsusväärne ja vastuolus inimelu loomuliku korraga ning kuulutas välja oma filosoofia keskse teesi, mille kohaselt on inimene loomult hea ja muutub halvaks alles moodsate sotsiaalsete institutsioonide mõjul.²⁹⁰ Rousseau suunas oma kriitika teraviku tsivilisatsiooni tipu ehk Pariisi kõrgkihi eluviisi vastu ning idealiseeris poolfiktiiivsete näidete abil primitiivset elulaadi, loobudes mh ka ise moodsatest riietest ning rõivastades end „maalähedastesse

²⁸⁵ Hont, 389.

²⁸⁶ Hont, 418.

²⁸⁷ Hont, 382, 418.

²⁸⁸ Dena Goodman, „Furnishing Discourses: Readings of a Writing Desk in Eighteenth-Century France“, *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, toim M. Berg ja E. Eger (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), 73.

²⁸⁹ Edward Hundert, „Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy“, *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, toim M. Berg ja E. Eger (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), 34–36.

²⁹⁰ Christopher Bertram, *Routledge Philosophy Guidebook to Rousseau and The Social Contract* (London: Routledge, 2004), 11–12.

korsika talupoja kehakatetesse“.²⁹¹ Rousseau hävitav hinnang teatrile oli otsest seotud tema hinnanguga eluviisile, milles inimese keskseks taotluseks on luua endast näivus, mis annaks talle väärtuse teiste inimeste silmis.

Luksuse vormis ründas Rousseau valgustust ennast, ning kuigi Rousseau ja tema ideed olid ühelt poolt äärmiselt mõjukad, jäi teda teiselt poolt saatma teiste filosoofide ja valitsejate põlgus ja naeruvääristamine. Rousseau ja Voltaire'i vastasseis luksuse ja tsivilisatsiooni küsimuses võttis 1758. aastal kuju debatina teatri üle. Asi sai alguse, kui Rousseau reageeris matemaatiku, füüsiku ja filosoofi d'Alemberti kirjutatud entsüklopeediaartiklile Genfi linna kohta, milles käsitletakse pikalt linnavabariigis kehtivat teatrikeeldu ning kutsustakse genf-lasi üles muutma oma linn eriliselt uuendusmeelseks teatrilinnaks põhjendusega, et teater avaldaks head mõju linnaelanike maitsele, tundmustele ja kirjanduselule ning arendaks ühtlasi kultuuriturismi Prantsusmaa suunalt, tehes praeguse tühise väikelinna kuulsaks üle Euroopa. Rousseau oli kindel, et selle lõigu kirjutas Genfi lähistel maapaos igavlev Voltaire isiklikult.²⁹²

Rousseau 1758. aastal kirjutatud avalikul vastusel on tugevad paralleelid Platoni „Riigiga“. Ka Rousseau kirjeldab täiuslikku ühiskonda, kuigi erinevalt hüpoteetilist kohta ehitavast Platonist väitis ta end sellist nooruspõlves reaalselt kohanud olevat. Selle mägiküla elanikud elasid eneseküllast ja lihtsat elu tänu sellele, et nad püsisid oma loomulike/looduslike väikeste vajaduste maailmas ega puutunud kokku luksuste ja pahedega, st kõige ebavajaliku, ebaloomuliku ja inimese loomupärast harmooniat lõhkuvu rikutusega. Seda, mida nad vajasisid, tootsid nad ise, vabal ajal nikerdasid endale mööbliaju või midagi muud kasulikku, meelt lahutati üheskoos tantsides ja lauldes. Teater tooks nende ellu terve rea muudatusi: esiteks juhiks see nende töö ja naudingud eemale tööst, mille jaoks neil jääks ka vähem aega; teiseks kasvaksid riietuse ja pileti- raha tõttu nende väljaminekud ja nad muutuksid oma naudingutes sõltuvaks jõukusest; kolmandaks peaksid nad ehitama teatrimaja ja sinna viiva teedevõrgustiku, mis nõuaks külakogukonnas maksude kehtestamist; neljandaks seisneks kõige suurem muutus selles, et nad on saanud suhu maitse luksusest ning hakanud ehtimisele pühendama üha enam tähelepanu ja ressursi, mis aga tuleb alati millegi muu arvelt.²⁹³

Nagu „Riigis“, kuulub ka Rousseaul teater rikutud ühiskonna juurde, milles inimesed mängivad üksteise jaoks erinevaid rolle ja otsivad üksteise heakskiitu, selle asemel, et aktsepteerida oma tegelikku rolli ning täita seda võimalikult hästi. Platoni enda tegeliku seisukoha üle võib vaielda, ent kui Platoni vaim ütleb oma kõne alguses, et teater on ja jääb igavesti üheks ilusaks asjaks, siis Rousseau jaoks on teater oma põhiolemuselt halb ning ta kuulutab vältimatut moraalset allakäiku sellega tegelevale inimesele ja ühiskonnale. Ja seda osalt vägagi platonlike põhjendustega – teatris on reaalsus vahetatud näivuse vastu,

²⁹¹ Hundert, „Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy“, 34.

²⁹² Rousseau, *Politics and the Arts*, xv.

²⁹³ Rousseau, xxx.

tõelised tunded ja inimsuhted teeseldud ja väljamõeldute vastu. Rousseau jaoks seisnes inimkonna ainus võimalus selles, et kaitstakse tsivilisatsiooni rikutuse eest neid väheseid veel imepäraselt säilinud „õnnelikke, lihtsaid ja loomulikke mägikülasid“ ehk siis Genfi. Hoopis teine lugu on suurte linnadega nagu Pariis, kus rikutus on juba täiel määral saavutatud. Nendes on teatrist kasu, sest see aitab tegevuses hoida oma ihasid igal moel rahuldada püüdvaid pahelisi inimesi, takistades neid tegelemast millegi veel hullemaga.

18. sajandi teisel poolel ei vaieldud enam niivõrd selle klassikalise küsimuse üle, kas tuleks lubada luksust või piirduda hädavajalikuga, vaid lähtudes ühisest heakskiidust moodsale maailmale, hakati arutama, kuidas kulutada raha targalt ja maitsekalt, edendades jõukuse abil üldkasulikke asju – sh kunste ja teadusi, mitte aga barbaarset ja metsikut luksust, mis väljendub kasutus ja egoistlikus enesenäitamises.²⁹⁴ Vaidluse keskpunkti tõsis vastandus „reguleerimata“ *versus* „hästikorraldatud“, „epikuurlik“ *versus* „patriootlik“ luksus.²⁹⁵ Üleüldiselt aga kiideti heaks ülejääk, mugavused, tööstus ja uuendused kui tundemärgid tervest majandusest, kombekast ja moodsast ühiskonnast.

Selle lühikese ülevaate põhjal saab öelda, et kuigi Platonil ja Rousseaul on mõndagi ühist, siis luksusdebati perspektiivist ei esinda Platoni vaim Riias kindlasti mitte seda äärmuspositsiooni, mille eest seisis Rousseau. 18. sajandil esindas äärmuslikku tsivilisatsioonieitust Diogenes ning Rousseaud seostati just Diogenesega. Platoni vaim distantseeris end „Patriootilistes vestlustes“ mitte ainult „Riigist“ vaid ka Rousseaut, kuulutades hästi tehtud kombeka teatri *per se* kaheldamatult heaks ning jättes teatri näivuse–tegelikkuse probleemi täielikult kõrvale. „Patriootilistes vestlustes“ rõhutatakse korduvalt, et Platon pooldab „keskteed“, ning „Seadused“ on eksplitsiitselt sellele printsiibile üles ehitatud: üksikisiku kui ühiskondliku üksuse õnnelikkuse tagab tasakaalu leidmine kahe loomuliku tungi, naudinguiha ja kannatustehirmu vahel ning selleks, et jääda kehaliselt püsima ja edeneda vaimses mõttes ehk vooruslikkuses, õpetab mõistus hoiduma äärmustest, st liigsest kaldumisest kannatuse või naudingu suunas. Platoni vaim Riias on „oma sõbra Epikurosega“ ehk siis luksusdebatis tuntud „epikuurliku majandusprintsibiiga“ täiesti ühel lainel kõige tähtsam, ja nimelt selles, et tsivilisatsioon, valgustus, kombepeenus, teadused, kunstid, kaubandus, raha ja toodete ringlus jne on vaieldamatult head asjad. Jõukus ja ülejäägi tootmine on niisiis enesestmõistetavalt hea ja saavutamisväärne eesmärk, ent Platoni vaimu seisukoht on, et selle saavutamine ja hoidmine on ülesanne, mille edukaks täitmiseks tuleb kogu tegevus allutada mõistuse rangele järelevalvele ning teha oma kalkulasioonid kõiki arenguaspekte arvesse võttes ja vastutustundliku ettevaatusega. Just sellisest – Rousseauga võrreldes äärmiselt mõõdukast – vaatepunktist lähtudes jõuab Platon järeldusele, et riialastele

²⁹⁴ Goodman, „Furnishing Discourses: Readings of a Writing Desk in Eighteenth-Century France“, 73–75.

²⁹⁵ Hont, „The Early Enlightenment Debate on Luxury and Commerce“, 380–90.

on parem, kui nad oma näitemängude suurejoonelisusega tagasi tõmbavad või need sootuks kaotavad.

I. 8. Kaheksas ring: Epikurose vaim Riia näitemängude hädavajalikkusest

Epikurosel ja naudingul kui „epikuurlikul majandusmootoril“ oli niisiis luksusdebatis oma roll mängida. Epikuurlusele viidati debattides otse ja kaude, nii filosoofia-ajaloolises tähenduses, inimest tegutsema panevate ajendite üle arutades kui ka traditsioonilise sõimusõnana selle pihta, keda taheti näidata egoistliku elunautlemise propageerijana. Igal juhul tuli Epikuros mängu vaidluste sellel väljakupoolel, milles luksust kui püüdu elu nauditavust suurendada aktsepteeriti, heaks kiideti ja vajalikuks peeti. Kui Liivimaal puhkeb aastatel 1780/81 oma luksusdebatt, siis tsiteeritakse siin ka lõiku prantsuse filosoofilt Jean-Francois de Saint-Lambertilt (1716 – 1803), kus öeldakse: „Inimestel läheb paremini, kui nad alluvad edevatele epikuurlastele, aga mitte sõjakatele metslastele. [...] Luksus aitab kaasa riikide tugevusele ja suurusele ning inimese õnnelikkusele“.²⁹⁶ „Epikuurlast“ võidakse nimetada „edevaks“, aga tema „naudinguhimu“ toimib – vastupidiselt koonerdamisele ja rahakogumisele – majandusmootorina ning on seega ühiskonnale kasulik. Seda kõike silmas pidades muutub arusaadavaks, miks Riia linna peene linnateatri kaitsele asub just Epikurose vaim, kel pole teatri kohta spetsiifiliselt omal ajal midagi öelda olnud, ent kes 18. sajandil teeb seda lähtudes teatrist kui luksusesemest.

Disputatsioonireeglite kohaselt peab oponent kummutama teesi esitaja argumentid ning esitama enda omad. Platoni kõnest lähtudes ei pea Epikurose vaim enam kuidagi tõendama näitemängude headust *per se* ega ka Riia näitemängude sisulist sobivust kunstilises või moraalses plaanis, sest selles osas ei paista olevat mingeid eriarvamusi. Et aga riialased saaksid oma näitemängudega edasi tegeleda antiigi filosoofide ja allilma heakskiidul, pidi Epikuros publikumi veenma selles, et Riia linna majanduslik heaolutase võimaldab professionaalse püsiteatri ülalpidamist ning põhjendama selle kuluka investeeringu (häda)vajalikkust. Selleks pidi Epikuros olema end kurssi viinud pisut varem, 1780. aastal, Eesti- ja Liivimaal puhkenud luksusdebatiga, mida tutvustab järgnev alapunkt. Selles kohalikus debatis ei puudutatud konkreetselt Riia linnateatrit, mille uus ja uhke maja avati alles aasta-kaks hiljem, ent teatrit mainiti traditsioonilisel kombel suurlinnadele – nagu Peterburi – iseloomulike luksuste seas.

²⁹⁶ August Wilhelm Hupel, „Noch etwas für Feinde und Freunde des Luxus“, *Nordische Miscellaneen* 3 (1781): 168.

I. 8. 1. 1780/81 aasta luksusdebatt Liivimaal

18. sajandi teises pooles oli pärisorjusel põhinev põllumajandus Eesti- ja Liivimaal langenud kriisi – valitses sularahapuudus ja hulk aadlikke oli pankrotistunud. Olukorra põhjuseid välja tuues ei jäta ka tänane tagasivaatev ajalookirjutus puudutamata luksusküsimust, öeldes, et kuivõrd mõisaomanike õigused ja privileegid olid tagatud ja nende käsutuses vaba tööjõud, siis ei investeeritud uuendustesse ja töö tootlikkuse tõstmisesse, selle asemel kulutati põhiosa sissetulekutest luksusesele ja suurejoonelistele mõisahoonele püstitamisele, et säilitada oma seisuselt eeldatud elulaadi.²⁹⁷ Seda hinnangut aluseks võttes võib eeldada, et kaasajal nõudis selle võrrandi esimese poole lahendamine sedavõrd suuri muudatusi nii mõtlemises kui ühiskonnas, et maaomanikud, kes kriisi üha ilmsemaks muutudes olid sunnitud midagi olukorra parandamiseks välja käima, eelistasid keskenduda teisele poolele. Nii pidaski viitsekuberner Georg Friedrich von Grotenhielm (1721–1798) 1780. aasta Eestimaa rüütelkonna maapäeval Tallinnas majanduskriisiga seoses kõne luksusest kui „kõigist neist kasututest (*unnützen*) väljaminekutest riie, taldadele ja üldlase“, igasugusest „raiskamisest ja toretsemisest (*Üppigkeit*)“, mis läbi on sageli terved perekonnad laostunud ja pangandus saanud suure löögi.²⁹⁸ Anonüümseks jäänud aadlik täiendas: „Miks peaksid kavalierid ja daamid meie karmis kliimas end riietama nagu Pariisis, ise ennast moe türannia alla heitma?“²⁹⁹ Maapäeva lõpetuseks võeti vastu traditsiooniline „*Luxusordnung*“, mille eesmärk oli vähendada luksusasjade tarbimist, reguleerides aadli söögilaua, transpordivahendite ja riie riietumise rikkalikkust. Sellele reageerib aplausiga teine anonüümne autor, kes koos rea täiendusettepanekutega pöördub liivimaalaste poole üleskutsega vastu võtta samasugune korraldus, sest kuigi nii – tõsi küll – jäetakse aadlikud ilma välistest tunnustest ja seatakse ohtu seisusepiirid, peaks tõeliselt patriootlik aadlik ühiskasu nimel enesepiiramist siiski tõsiselt kaaluma.³⁰⁰ Samal aastal võeti analoogne korraldus ka Liivimaa rüütelkonna poolt vastu.³⁰¹ Riie ja toidulaua üleküllusele keskendumine ei tundnud nii veidrana, kui lugeda tollaegseid reisikirju, kus kirjeldatakse kogetud liialdusi ning tehakse nende põhjal kaugeleulatuvaid järeldusi siinse elu ja elanike kohta,³⁰² nagu näiteks järgnevas katkendis, mis käib sajandi lõpu Riia kohta:

²⁹⁷ Kasekamp et al., *Balti riikide ajalugu*, 80.

²⁹⁸ Müller, „Das Konsumverhalten der Deutschbalten in Est- und Livland während der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts“, 243.

²⁹⁹ Müller, 243.

³⁰⁰ Anonymous, *Von Einrichtung und Zweck der Gesetze wider den Luxus* (Riga: Hartknoch, 1780). Müller, 246 järgi.

³⁰¹ Müller, 247.

³⁰² Selle kohta lähemalt: Wolfgang Griep, „Die verwandelte Stadt. Das Bild Rigas in Reiseberichten am Ende des 18. Jahrhunderts“, *Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur: Carl Gustav Jochmann und Garlieb Merkel: Beiträge des Internationalen Symposiums in Riga vom 18. bis 21. September 1996 zu den kulturellen Beziehungen*

Riia on äärmiselt kallis koht, vaieldamatult üks kallimaid linnu maailmas. Selle elukalliduse põhjuseks on tohutu, iga päev üha paisuv luksus [...] Üliküllus, mis riialaste toidulaual valitseb, läheb tõesti üle igasuguste piiride. Seal kohtab kõrvuti kõige kallimaidprodukte kõigist maailmajagudest. Laud vajub peaaegu kokku sinna kokkukantud vaagnate (*Schüsseln*) koorma all. Hinnalised veinid voolavad veena. [...] Isegi käsitöölisel peab olema laual neli kuni viis vaagnat ja vein.³⁰³

Samasuguseid kirjeldusi leidub ka Tallinna kohta ning teema aktuaalsusele viitab ka see, et nii Riia linnateatri kui ka (kaks aastat hiljem) Tallinna asjaarmastajate teatri esimese hooaja mängukavas oli saksa teatrimähe Gustav Friedrich Wilhelm Großmanni (1746–1796) sotsiaalkriitiline näitemäng „Mitte rohkem kui kuus vaagnat“, kus aadlitaustaga perenaine peab endale häbiks kõrgest soost külaliste tulles vähem kui 18 vaagnat (täna sees tähenduses ehk „18 eri rooga“) lauale panna, sellal kui tema õuenõunikust abikaasa, kodanlik positiivne kangelane, on kehtestanud piiri – mitte rohkem kui kuus vaagnat.³⁰⁴

Sellest hoolimata, et ülemäärane priiskamine üleüldiselt hukka mõisteti, reageeriti 1780. aasta Maapäevade otsustele ikkagi väga kriitiliselt, öeldes peamiselt seda, et üleskerkinud hädadel on tõsisemaid põhjuseid ning paremaid raviviise. Näiteks Peterburi ajakirjas (*St. Petersburgisches Journal*) ilmus kolm artiklit Riia raehärralt ja valgustajalt Johann Christian Berensilt (1729–1792), kus kaaluti üht ja teistpidi küsimust, kuivõrd õigustatud on ootus, et sellistest seadustest mingit kasu tõuseb ning väideti, et „haiget maad“ tuleks ravida sularaha sissevoolu ja selle väljavoolu tõkestamisega, suurendades kohalikku tööstust, aga mitte üritades diletantlikult „rõivamoe korraldamise abil sularahapuudust parandada“.³⁰⁵ Teine põline liivimaalane, Laiuse kirikuõpetaja Heinrich Johann von Jannau (1753–1821) kommenteeris luksuse seadust oma teoses „Kombed ja ajad“ (*Sitten und Zeit*), öeldes, et majanduslangus on seotud liivimaalaste probleematailiste põhimõtete ja eluviisiga, mille parandamist tuleks alustada korralike koolide rajamise, mitte aga riietusseaduste kehtestamisega.³⁰⁶ Hoolimata sellest, et luksuse poolt ja vastu oli kirjutatud juba „iiveldamiseni palju“ (*bis zum*

zwischen Balten und Deutschen, toim Michael Schwidtal, Armands Gutmanis, ja Liina Lukas, Beiträge zur neueren Literaturgeschichte, Bd. 181 (Heidelberg: Winter, 2001), 283–98.

³⁰³ Carl Feyerabend, *Cosmopolitische Wanderungen durch Preußen, Curland, Liefland, Litthauen, Vöhlhynien, Podolien, Gallizien und Schlesien in den Jahren 1795 bis 1798 : In Briefen an einen Freund* (Germanien [i.e. Danzig], 1801), 518.

³⁰⁴ Gustav Friedrich Wilhelm Großmann, *Nicht mehr als sechs Schüsseln* (Leipzig: Dyk, 1780), 17–19.

³⁰⁵ Johann Christoph Berens, „Für und wider die Einführung neuer Gesetze zur Einschränkung des Luxus in Liefland. Drei Aufsätze“, *St. Petersburgisches Journal*, oktoober 1780, 238.

³⁰⁶ Heinrich Johann von Jannau, *Sitten und Zeit: ein Memorial an Lief- und Estlands Väter* (Riga: Hartknoch, 1781), 25.

Eckel viel),³⁰⁷ võttis luksusküsimuse õige põhjalikult ette ka Põltsamaa pastor Hupel, avaldades 1781. aastal oma ajakirjas *Nordische Miscellaneen* kaks teksti: „Luksus meie põhjamaadel“³⁰⁸ ja – pühendusega neile, kes ikka veel luksuse olemusest ja kasulikkusest aru ei olnud saanud – „Veel midagi luksuse vaenlastele ja sõpradele“.³⁰⁹

Nimetatud tekstides kaitses Hupel Mandeville'i moodi luksust kui keskteed laristamise ja kitsiduse vahel.³¹⁰ Ta tõi mõned näited konkreetsete probleemidega seoses tehtud „tarkade ja kasulike“ piirangute kohta Inglismaal, Preisimaal ja Venemaal, ent rõhutas, et üldjuhul peab igal riigialamal olema täielik vabadus kulutada oma töö ja vaeva vilju ja rikkusi elu meeldivaks tegemiseks oma kalduvustele vastaval kombel.³¹¹ Hupel manitses mõisteid mitte segamini ajama – roomlased nimetasid ülemäärast ja arutut, inimese füüsilist ja moraalset täiuslikkust kahjustavat kulutamist luksuseks, meie aga ütleme selle kohta „toretsemine“ (*Ueppigkeit*); kui aga prantsuse ökonomistid kasutasid sõna „luksus“, siis pidasid nad silmas olukorda, kus kulutamine ja raharinglus võtsid suuna, mis ohustasid toiduainete tootmist ja ühiskondlikku heaolu.³¹² Mõlemad osutatud asjad on tõepoolest „tõeline pahe, ülimal määral hukatuslik“, mille kaitsmine oleks „eksimine majanduse, moraali ja poliitika vastu“, aga mille luksuseks nimetamine tähendaks hoopis erinevate asjade kokkusegamist.³¹³ Hupel väitis laimujuttudele vastuseks, et Eesti- ja Liivimaal pole luksust pillamise tähenduses üldse – kõik kulutused, mida kritiseeritakse, on siinses kontekstis hädavajalikud; ning püüdis tõendada, et ka siin karmil Põhjamaal on toodete ülejääki ja luksust, millega oma elu meeldivaks teha ning mida võiks rohkemgi olla, kui valed arusaamad ja kitsidus arengut ei takistaks. Hupel väljendas siinkohal vaateid, mida võiks tänapäeval kategoriseerida radikaalselt parempoolsete ja liberaalmajanduslikena, pidades vaesuse põhjuseks ennekõike rumalust, hoolimatust ja laiskust ning ressursside võrdset jaotumist ühiskonnas esiteks võimatuks ja teiseks ebasoovitavaks, sest et sel juhul ei tegevat keegi enam midagi.³¹⁴ Hupel kinnitas, et mida uhkemalt rikas kulutab, seda enam inimesi saab sellest toidust, sest luksus elavdab kaubandust, põllumajandust ja kunste, mis omakorda elavdab kogu rahvast, suurendab selle arvukust jne.³¹⁵ Pärisorjadest tuleb Hupelil samuti juttu, kuid siinkohal üksnes kui vahendist, mis võimaldab saksa ülemkihil kulusid kokku hoida, ülejääki tekitada ja lubada

³⁰⁷ August Wilhelm Hupel, „Der Luxus in unsern Nordländern“, *Nordische Miscellaneen* 3 (1781): 115.

³⁰⁸ Hupel, 113–47.

³⁰⁹ Hupel, „Noch etwas für Feinde und Freunde des Luxus“, 147–73.

³¹⁰ Hupel, „Der Luxus in unsern Nordländern“, 116.

³¹¹ Hupel, 117.

³¹² Hupel, 119.

³¹³ Hupel, 120.

³¹⁴ Hupel, 132.

³¹⁵ Hupel, „Noch etwas für Feinde und Freunde des Luxus“, 159.

endale sobivat luksust, et teha elu selles karmis kliimas endale meeldivaks;³¹⁶ samal ajal kui eestlase peamist luksust – sügiseti rohkelt süüa ja kangeid jooke juua – võib Hupeli arvates talle lahkelt lubada, sest kõik on tasakaalus – talvel peab eestlane niikuinii jällegi puudust taluma.³¹⁷

Sellest väikesest sissepõikest on näha, et luksuse küsimus oli Liivimaal parasjagu mitmel moel aktuaalne ning kogu teemaga olid seotud väga praktilised järeldused. Ühtlasi jääb mulje, et Platoni ja Sibylla „Patriootiliste vestluste“ sisesejuhatuses esitatud küsimus elu elamisväärsusest Liivimaal oli lahutamatult seotud hiljutise luksusdebatiga ning mingil põhjusel parajasti aktuaalne. Kas elu siin põhjamaises kliimas saab olla elamisväärne, st tsiviliseeritud kombel meeldiv ja nauditav? Hupel kirjeldas, kuidas „pehmeke“ (*weichlich*) prantslane põhjamaa ees tagasi kohkub ja Prantsusmaa asukohta võrreldamatult paremaks peab ning võttis endale ülesande tõestada siinse elupaiga häid külgi ja isegi paremust. Võib eeldada, et kui esmamuljest vaimustunud Sibylla oleks esitanud oma küsimused Hupelile, siis oleks ta saanud Liivimaa kohta sootuks teise vastuse kui Platoni vaimult, kes leidis, et Riia linnas tuleb veel ikka väga palju ära teha, enne kui surelikul tasub siin oma elujõudu kulutada. Platoni vaim ja Hupel olid Liivimaaga seoses ühte meelt selles osas, et kuulujutud hukatuslikust luksusest on tugevasti liialdatud ning ka selles osas, et kultuuri ja teaduse vallas esineb puudujääke. Peamised erinevused Platoni vaimu ja Hupeli vahel on naudingule antavas emotsionaalses väärtuses, hinnangus Riia linna või laiendatult kogu Liivimaa majanduslikule olukorrale ning vahest kõige enam selles osas, mida tänapäeval kategoriseeritaks maailmavaatelisteks erinevuseks parem-vasak skaalal. Platoni vaim (nagu seda tegi ka Platon „Seadustes“) rõhutas mitmes kohas, et ühiskonna õnnelikkuseks on tarvis, et tööd ja hüved jaotuksid ühiskonnas suhteliselt (möödukate erinevustega) võrdselt, et ühiskond poleks jaotunud vähesteks väga rikasteks ja suureks hulgaks väga vaesteks.³¹⁸ Põltsamaa pärisorjapidajast pastor aga kuulutas, et ebavõrdsus on inimeste erinevast võimekusest tulenev loomulik asjade kord ning naeruvääristas vastaseid, kes taotlevat võimatut – täielikku võrdsust. Võib öelda, et seisukohavõtt luksuse küsimuses oli 18. sajandi teisel poolel ühel või teisel moel seotud seisukohavõtuga ühiskonnas valitseva ebavõrdsuse, teravate seisusevahede ja orjanduse suhtes.³¹⁹ Kõrgemate ja jõukate seisuste naudingute üliküllus võrdluses ühiskonna alamate seisuste vaesuse, viletsuse ja õiguste-võimaluste puudumisega ei häirinud – nimetatud tekstide põhjal otsustades – Hupelit samavõrd kui paljusid teisi tema kaasaegseid, kelle hulka võiks mõningase ettevaatusega asetada ka Snelli.

³¹⁶ Hupel, „Der Luxus in unsern Nordländern“, 137jj.

³¹⁷ Hupel, 146.

³¹⁸ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 33, 39.

³¹⁹ Griep, „Die verwandelte Stadt“, 283–98.

I. 8. 2. *Epikurose vaimu argument Riia näitemängude kaitseks*

Nii nagu Platon alustab oma poleemilist kõnet kiidulauluga teatrile, kinnitades selle heade omaduste nimekirja lõpetuseks, et teater on iseenesest nüüd ja igavesti üks ilus asi, alustab ka Epikuros kaitsekõnet võimaluse aktsepteerimisega, et teatud juhtudel võib näitemängude ärakaotamist pidada tõesti arukaks teoks.

Kui meie kaasmaalane Demosthenes kord oma kõneosavuse ja lugupeetavuse toel sai ateenlased niikaugele, et nood jätsid ära näitemängud ja ostsid selle raha eest sõjalaevu, oli vabariik raskes olukorras. Makedoonia kuningas surus ägedalt peale ja ateenlaste jaoks ei olnud küsimus milleski vähemas kui oma vabaduses, mida nad pidid kaitsma suurearvulise vaenlase eest. Nendes tingimustes oli ülimal määral arukas näitemängud ära kaotada ja selle asemel ühise häda vastu astuda. Kui aga õitsvas kaubalinnas, kus mingit häda ei tunta ja kus võimsa valitsuskepi kaitse all nauditakse kindlustunnet ja rahu, keegi üles astub ja Demosthenese kombel annab nõu näitemängud ära kaotada, ei saa ma seda nõuannet mitte mingist vaatepunktist mõistlikuks pidada.³²⁰

Selles avataktis on Epikuros öelnud Riia näitemängude kaitseks need kaks peamist asja, mida ta Platonile vastukaaluks ütlema pidigi. Esiteks peab linna ähvardama suur häda, et selle põhjendusega ära kaotada sealsed näitemängud. Teiseks on Riia öitsev kaubalinn, mis ei tunne mingit häda ning mille rahu ja kindlustunne on Vene keisri valitsuse all täielikult tagatud. Kõike järgnevat võib pidada ühelt poolt teatri hädavajalikkuse ja teiselt poolt linna piisava heaolutaseme tõendamiseks. Ja Epikuros toobki sealsamas välja selle kõige olulisema põhjuse, mis Riia näitemängud mitte üksnes sallitavaks, vaid ka hädavajalikuks teeb, täiendades sellega Platoni nimekirja teatri kasulikest omadustest:

Näitemängud on suurte linnade vajadus, mida tänasel päeval nii üldiselt tunnistatakse, et ükski vürst oma residentsi sellega varustamata ei jäta. Ja seda mitte üksnes sellest sigineva valgustuse ja selle kaudu leviva hea maitse pärast, vaid veendumusest, et hästi korraldatud näitemängud kaitsevad ühiskonda paljude liialduste (*Ausschweifungen*) eest, palju raisatavaks määratud aega muudetakse kasulikuks ajaviiteks (*Unterhaltung*), säästetakse palju raha, mis muidu läheks kaduma hasartmängu või kulukate meelelahutuste (*Divertissements*) peale ning nii saab väiksema ohvri läbi, mille elanikud oma ülejäägist teatri ülalpidamiseks panustavad, mõistlikul viisil rahuldatud see üldine vajadus naudingu, puhkuse ja seltskonna järele, mis suurtes linnades nii sageli kõrvalteele eksib“.³²¹

Argument lõbustuste üldise vajalikkuse ja valitsejatepoolse kohustuse kohta leida mõistlikke võimalusi vältimaks vaba aja kuritarvitamist, on kameralismiga

³²⁰ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 51.

³²¹ Snell, 51j.

seoses juba tuttav, niisamuti teatri kõrge potentsiaal soovitatava „mõistliku“ ajaveetmisviisina. Ent tähelepanelik lugeja võis märgata, et Epikuros rääkis suurtest linnadest ja residentsilinnadest, st nendest „pealinnadest ja tähtsamatest linnadest“, mille juurde ka Justi hinnangul tingimata pidi kuuluma teater ning millises kategoorias Riia kui Venemaa tähtsuselt teine sadamalinn ja Läänemereäärsete provintside kultuurikeskus end võibolla näha soovis. Epikuros esitab enesestmõistetava antusena, et Riia on heal järjel suur kaubalinn, kuigi Platon oli just kõnelenud Riist kui „keskmise suurusega linnast“, ³²² mis on sellise uhke teatri jaoks „liiga väike“, vajades oma väiksuses iga elaniku täit pingutust eluks hädavajalike asjade tootmisel, just niisamuti nagu Genf Rousseau kirjas d'Alembertile. ³²³ See oli Rousseau, kes väitis, et „suured linnad“ oma rikutuses vajasis näitemänge, et nende elanikud oma naudinguhimu rahuldada püüdes ei eksiks „kõrvalteedele“ (Epikurose järgi „hasartmängud ja kulukad meelelahutused“) ning selle eelduse aktsepteerimine Epikurose poolt äratas küsimuse riialaste teiste ajaveetmisviiside mõistlikkuse kohta [...] Siinkohal võib muidugi mõelda ka sellele, et residentslinna ehk siis õukonna juurde kuulus teater sõltumata selle suurusest. Peterburi oma mitmete teatritega oli nii õukonnalinn kui suurlinn, Riiale lähimas residentsilinnaks kvalifitseeruva väikese Miitavi oli Kuramaa hertsog suutnud „varustada“ küll üksnes teatrimaja ja amatöörooperiga. Riia puhul võiks küsida, mil määral võis suurejoonelise maitse ja elustiiliga „Liivimaa väikekuningas“ Vietinghoffi pidada end Riia „vürstiks“, hoolitsedes kuningliku heldusega oma „õukonna“ seltselu eest oma isiklikus majas, pidades ülal orkestrit ja korraldades seltskondlikke üritusi, kinkides Riia linnale uhiuue teatrimaja jne. Igal juhul viidatakse sellele tõlgendusvõimalusele hilisemas teatrikroonikas, kus öeldakse teatri rajamise juurde: “[...] siinne teater pidi oma sisu poolest igas asjas residentsile sarnanema“ ³²⁴.

Riia linn võib olla suur linn või residentsilinn, aga Epikuros peab ka sel juhul vähegi kulukate „kasulike“ ajaveetmisvõimaluste eeltingimuseks „ülejäägi“ olemasolu. Platoni vaim oli just tõendanud, et Riia linnal ei ole ülejääki, vaid vastupidi – raha ja tooteid jääb pigem puudu, ent Epikuros annab kalkulatsioonile uued lähtealused ning järeldab sellest ülejäägi olemasolu. Kui Platon näib tahtvat öelda, et alles siis, kui majapidamine on heas korras ning ettevaatamatuteks kulutusteks piisavalt kõrvale pandud, tohib mõelda teekatele investeeringutele lõbustustesse, siis Epikuros nimetab ülejäägiks kõik selle, mis *Handlungscapital*’ist ja *Consumtionsmasse*’st üle jääb. Ning kuivõrd on tõsi, et „kus puid lõhutakse, seal laastud lendavad“, ³²⁵ siis on „kõigis suurtes linnades nende heaolu“ alati mingisugune ülejääk, mille arvelt üldsuse hüvanguks teatud sorti kõrvalisi väljaminekuid võimaldada. ³²⁶

³²² Snell, 33.

³²³ Snell, 43.

³²⁴ Lacoste, „Zur Geschichte des Rigischen Theaters“, 76.

³²⁵ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 53.

³²⁶ Snell, 53.

Olemasolevat ülejääki saab kasutada kolmel viisil: niisama ära raisata, niisama seista lasta või kulutada naudingutele. Vastupidiselt ettevaatlikule Platonile, kelle mõistlik majapidaja paneb ülejäägi säästudena kõrvale ega lase end allutada himule rohkem tarbida, ei pea Epikurose vaim „ülejäägi seista laskmist“ lõppeesmärki arvestades sugugi kohaseks. Lõppeesmärk on mõlema filosoofi jaoks sama – „tõeline õnnelikkus“, ent kui Platonil viis sihile mõõdukuse ja kokkuhoidlikkuse vaim, mis laseb liigsetest asjadest ja tahtmistest üldise vaikse rahulolu ja heakorralduse nimel loobuda, siis Epikurose vaim selgitab, miks peaks ülejäägi kulutama (mitte niisama raisates, vaid) hoopis naudingute mitmekesistamisele. Luksusdebatis toetus positiivne hinnang luksusele Epikurose aluseeldusele inimloomuse kohta – inimene kaldub loomupäraselt naudingule ning mitte ühegi ratsionaalse suunamisega ei saa teda sellest võõrutada. Epikurose vaimule on praktika näidanud, et niipea kui tekib mingisugunegi ülejääk, kerkib esile „naudingutung“ (*Trieb nach Vergnügen*) ja inimesed asuvad otsima vahendeid selle vajaduse rahuldamiseks. Naudingut otsitakse muidugi väga erinevatest asjadest, ent ressursside ülejääk võimaldab korraldada just sedasorti naudinguid, „mille läbi inimene oma elu õilistab ja tunneb, et ta on õnnelik“.³²⁷ Epikurose keskne väide on, et inimene vajab naudingut mitte lihtsalt niisama, vaid vältimatult kõrgeima eesmärgi, st õnnelikkuse (*Glückseligkeit*) saavutamiseks. Millest võibki siis järeldada, et elu õilistavate naudingute mitmekesistamisele tehtud kulutused on samahästi kui hädavajalikud.

Nagu kõik teisedki luksusepooldajad, kuulutas ka Epikurose vaim luksusetä ühiskonna ebarealistlikuks, osutades Diogenese ja Rousseau ühisele eksimusele ning enda taotlusele korrigeerida Platonit tema enda propageeritud keskteel.

Kui me peaksime kogu luksusest loobuma, siis ei tuleks piirangutel lõppu enne kui jõuaksime sinnamaani, kus olid kord meie esivanemad end töötlemata loomanahkadega kattes ja tammetõrusid süües. Ma ei näe võimalust luksuse piiramiseks, kui kord juba sellist süsteemi järgima hakata, mis kogu luksuse välja filosofeerida (*wegzuphilosophieren*) püüab. Ma kasutan väljendit „väljafilosoferima“, sest ainult selliste filosoofide peades nagu S. Diogenes ja J. J. Rousseau saab eksisteerida maailm ilma luksusetä: tegelikkuses on selline maailm võimatu; seega tahab ka Platon meelsasti keskteed hoida, kui ta sellel ainult õigesti sammuda mõistaks.

18. sajandi teise poole luksusekaitsjatele iseloomulikult eristab ka Epikuros valgustatud ja barbaarset naudingut. Viimase kohta tõi Hupel näiteks eestlaste sügisese prassimise, Epikurose näited pärinevad kaugematest maadest:

Kõikidel aegadel on luksus olemas olnud ja ka kõige metsikumad rahvad tunnevad omal viisil luksust. Kõik need maalitud suled, vampumvööd, pärlitest käevõrud, värvitud sõrmeküüned, õmblused näos, sõrmused ninas jne. Mida muud nendes näha kui luksust – küll mitte kõige parema maitse järgi. Aga nende võimalusi ja teadmisi arvestades ei saagi nad endale mingit

³²⁷ Snell, 53.

muud õnnelikkuse juurdekasvu lubada. [...] Valgustatud inimene soovastu loob endale tuhat palju õilsamat rõõmu, mida nendega ei saa võrreldagi: ta teeb endale hinnalised rõivad, mugava eluaseme, üliküllusliku toidulaua ja mida iganes muud tema heaolus õitsele puhkenud vaim suudab lisaks leiutada. Olles veendunud, et looduse looja ühelegi oma loodule tema rõõmu ei keela, proovib ta sedasama mitmekordistada ja alla neelata nii rikkalikult kui suudab“.³²⁸

Valgustatud naudingute kirjelduse puhul aga hakkab silma, et Epikuros nimetab üksnes individuaalseid mugavusi – peenemat sorti riideid, toitu ja elamistingimusi, ega vii argumenti üldkasulike asjadeni nagu teadused ja kunstid, mis nii Mandeville'i kui Hupeli järgi luksusega pidi kaasnema. Näiteks oli Hupel kindlasti mõelnud esimeses järjekorras Vietinghoffi ja tema teatrimaja, kui vihjas „kaasmaalastele hästiteada meestele“, kelle luksus elavdab kogu ümbruskonda, kes võtavad reisimehi vastu uhkete pidudega ja kes ei pelga teha väljaminekuid üldiseks naudinguks: „Need mehed, kelle naudingute läbi saab kogu ümbruskonna elu meeldivamaks ning edenevad kunstid ja teadused, on isamaale ehteks ja kõigi tänu väärt“.³²⁹ Huvitaval kombel ülistatakse Vietinghoffi – samuti nimesid nimetamata – ka „Patriootilistes vestlustes“, ent see, kes tunnustab tema õilsaid valgustuslikke kavatsusi, on hoopis Platon.

Igasugune viide üldkasulikkusele puudub ka Epikurose vaimu elurõõmu ülistuses, mis võtab enda alla kolm lehekülge ja kus Epikuros „kordab oma Ateena lähistel asuvas lustiaas peetud loengut“, rääkides elu nautimisest kui inimese loomupärasest kalduvusest ja moraalsest kohustusest Looduse-Looja ees ning õhutades kultiveerima (üksnes) isiklikku rõõmutunnet. Selle „loengu“ järgi tunneb kogu loodu rõõmu ja naudingut elust endast ja tänab selle kingituse eest Loojat:

Rõõm oma eksistentsist on meie südame kõige ürgsem tundmus. See on igasse elusolendisse sündimisel sisse istutatud ja ilma selleta ei andnud Looja ühelegi põrmule elu. Kuhu mina elu annan, ütles Looja, seal peab olema ka rõõm, mis elu õilistaks. Rõõmu läbi peab nende elu neile armsaks saama; rõõmu läbi peavad nad õppima unustama, et nad põrm on. Ja seepärast – millisest otsast me suure Looja tööd ka ei vaataks, kajab rõõm ja nauding vastu kogu elavast loodusest. Rõõm paneb liikuma keelt nilpsava metslooma ja õhus trillerdavad keeled. Rõõmus ujub mänglev kala ja rõõmust läbistatuna tervitab isegi soos elav kahepaikne oma rämeda lauluga kevade saabumist. Mõmisev karu ja sumisev parm – mõirgav hiiglane ja siristav rohutirts – kõik tahavad meile omas keeles öelda, et tunnevad oma olemasolust rõõmu, kõik tänavad omal kombel Loojat elu kingituse eest.³³⁰

³²⁸ Snell, 54.

³²⁹ Hupel, „Der Luxus in unsern Nordländern“, 133.

³³⁰ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 54.

Epikuros kinnitab inimesest rääkides, et „Parem oleks olla loomade seas, parem oleks isegi Loodusele tema kingitus tagasi anda ja seguneda tundetu mullapinnaga, kui et loobuda rõõmust, mis on ainus, mis elule üldse väärtuse annab!” Loodus on asetanud inimeste käeulatusse kõike küllaga ja hüüdnud: „Nautige rõõmsa südamega seda, mis ma teile olen andnud; nautige kõigi oma meeltega ja ärge leinake oma lühikest eluaega selles ilusas maailmas!” Loodus läheb Epikurose kehastuses lausa nii kaugele, et kuulutab: „Kasutult möödub iga silmapilk, mil te Looduse täidetud karikast ei ammuta,“ jätkab mõnda aega veel samas vaimus ning lõpetab Looduse „tuhandekeelse“ süüdistusega: „Aga teie – te sõgedad, elutud südameilt (*ihr Thoren, und träges Herzens!*) – tallate looduse annid jalge alla, et otsida pelgupaika jääkülma mõistuse juurest, kes teid kõigepealt ketti paneb ning seejärel külma ja nälja kätte jätab, et teie elu kõrbeks muuta“.³³¹

Teoloogilisest aspektist on huvitav, kuidas 18. sajandi kurikuulus ateist-materialist Epikuros läbisegi Loojat, Loodut ja Looduse Loojat ülistab, olles täielikus kooskõlas valgustusteoloogiale üldiselt omase entusiastliku optimis-miga ning ilmse viitega varavalgustuslikule teoloogilisele suundumusele, mis on tuntud kui „füsikoteoloogia“ (*physikotheologie*). Inglismaal alguse saanud ja eelkõige protestantlikes maades 18. sajandi esimesel poolel levinud füsikoteoloogia tegeles looduse raamatu vaga uurimisega, algselt oli eesmärgiks tuua looduse raamatust esile seda, mis Pühakirjast juba ammu teada.³³² Tekkisid spetsialiseerunud vormid, nagu nt ihtüoteoloogia vms. Saksamaal kujunes keskuseks Hamburg, aga ka Königsbergis loodi 1748. aastal füsikoteoloogiline kogukond, kuhu kuulusid ka noor Immanuel Kant (1724–1804) ja noor Johann Georg Hamann (1730–1788). Räägiti looduse ilu ja korrapära ülistamisest kui „mõistlikust jumalateenistusest“, vagaduse sihiks oli kõiges Jumala kohalolu nägemine ja selle üle rõõmustamine. Kui Platoni vaim räägib „Patriootiliste vestluste“ sissejuhatuses inimese pingutustest looduse edasiarendamisel, siis on ka siin tunda füsikoteoloogia mõju, milles looduse kultiveerimist võidi pidada lausa inimese jumalikuks kohustuseks. Sajandi keskpaigast kaotas füsikoteoloogia areneva loodusteaduse taustal usutavuse, kriitika alla langes ka selle eetiline ebakompetentsus. Valgustusteoloogia uued suunad jätsid välise looduse loodusteadlastele.

Paistab nii, et Epikurose peamine argument luksuse kaitseks on religioosne, tuletades nautimiskohustuse Looduse-Looja-Looduselooja loomiskorrast, mille vastu tänamatult eksib see, kes loomuvastasel viisil põlgab naudingut. Just loomulik on loodupärasuse tähenduses ühtlasi ka moraalne. Platon ja Sibylla nimetavad seda „irvitava Epikurose“ ja „ninaka elunautleja“ jutuks, mis saab tulla vaid „ühe Epikurose“ suust ning kuigi Epikuros kinnitab, et ta pole kunagi madalat naudingut ega mõistusevastast elu propageerinud, tuues

³³¹ Snell, 55j.

³³² Andmed füsikoteoloogia kohta kogu lõigus: Albrecht Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung: Ein Kompendium* (Göttingen: UTB GmbH, 2009).

mõndagi välja oma maine rehabiliteerimiseks, jätab tema kõne ülepingutatud mulje. Hupeli tekstis leidub sarnase sisuga lõik, mis käib konkreetset Liivimaa külluslike andide kohta: „Kui me end neist ainult hoolimatult ja valesti mõistetud säästlikkuse tõttu ilma ei jäta; kui me oma kalduvust lohutavale, ilusale ja meeldivale ei lämmata“.³³³

Seevastu pastor Hupel nägi vaeva, et tõendada luksuse üldkasulikkust reaalse elu näidete abil, eksplitsiitselt distantseerudes igasugusest religioossest argumentatsioonist. Vaid „ainult mõnede lugejate palvel“ tsiteeris ta kahtlejate kinnitamiseks Göttingeni teoloogiaprofessori Gottfried Lessi teost „Kristlikust moraalist“, kus kirjeldatakse elu nautimist usulis-moraalse kohustusena, nagu seda tegi ka Epikuros, lisades sellele juba eelmisest alapunktist tuttava ühiskondliku arengu soodustamise aspekti.³³⁴

Meeliste mugavuste ja naudingute kiiduväärne kasutamine on luksus. [...] Oma toidulauda näiteks faasanite ja tsiitsitajatega katta, end sametiga katta ja vääriskividega ehtida jne. Teatud tähenduses on luksus järelikult kiiduväärne, see on isegi kohustus, kui jõukus võimaldab ja seisus selleks kohustab. Sest kõik need keha mugavused on Jumala looming, ja hea, kui neid tänulikult nauditakse. Jumal ise kasutab kõikjal oma loomingu hinnalist hiilgust ja küllust, mitte miski pole seal üksnes häda pärast. [...] Luksus on heategevuse liik, sest see takistab vaesust, mis on veelgi parem kui vaeseid aidata. Luksus ühendab ühiskonda, sest ta edendab töökust, rikkusi ja seltskondlikkust.³³⁵

Sellega oleks lühidalt kokku võetud ja kommenteeritud Epikurose kesksed argumendid, kus väga lühidalt kinnitatakse ülejäägi olemasolu Riias ning põhjendatakse pikalt selle ülejäägi naudingutele kulutamise hädavajalikkust. Alles seejärel läheb Epikuros konkreetset Riia näitemängude juurde, et kummutada nii Platoni esitatud majanduslikud kui moraalsed argumendid Riia näitemängude vastu.

I. 8.3. Näitemängude hea mõju Riia majandusele ja moraale

Platon oli väitnud, et teater läheb riialastele kalliks maksma: linna raharinglus läheb selle liigsärava teatri tõttu kiiva ja üksikinimestel tekib ohtlikult palju lisakulutusi ja mittetootlikke kohustusi ning seda kõike saadab üldine moraalne langus. Epikuros selgitab Platoni vaimu argumentide paikapidamatust sellisel pragmaatilisel moel, mis viitab vestlustele autori hea sõbra teatridirektor Meyreriga. Esiteks teab Epikuros, et teater ei ole senimaani mingit raha linnast välja viinud, sest teatrijuhid Koch ja Meyrer pole ettevõttest veel mingit tulugi

³³³ Hupel, „Der Luxus in unsern Nordländern“, 114.

³³⁴ Hupel, „Noch etwas für Feinde und Freunde des Luxus“, 170–71.

³³⁵ Gottfried Less, *Christliche Moral* (Tübingen: Frank, 1780), 188.

saanud. Teiseks on küll tõsi, et nüüdisaegsetes teatrites valitseb väga „uhke maitse“ (*prächtiger Geschmack*), aga orkestrile ja garderoobile tehtavaid kulutusi ei saa kuidagi ka vähemaks võtta, sest orkester ei vastaks siis enam riialaste maitsele ning kostüümikulude vähendamisel kannataksid just need lavastused, mis rohkem silmailu ja vähem vaimutoitu pakuvad, samal ajal aga oma populaarsuse tõttu kõige enam sisse toovad: uhked rüütlilood, Shakespeare'i kangeldraamad, ajaloolised vaatamängud. Teatri juhtkond on paratamatult sunnitud siin publiku maitsele järeleandmisi tegema, sest teatrit, mis ei saa endale lubada kulukaid etendusi, ei peetaks täisväärtuslikuks ja ettevõtjal oleks suurem oht siin kahju kannatada. Kolmandaks ei lähe teater üksikisikutele sugugi nii palju maksma, sest kõik tualetid ja ekipaažid, mille Platon teatriga seotud kulude hulka arvas, oleksid olemas ka teatrita. Epikuros järeldab, et publiku ainus reaalne kulutus teatril on sissepääsutasu ning mis puutub Platoni mainitud suupistetesse, siis need „mõned õunad ja klaas sooja jooki“, mida vaid osad külalistest teatrimajas manustavad, läheb palju vähem maksma kui ükskõik milline eine kusagil mujal.

Epikurose neljandas argumendis segunevad majanduslikud ja moraaliaalsed aspektid, sest küsimuse alla tuleb ühekorraga riialaste alternatiivsete lõbususte kulukus ja moraalne kasulikkus. Kaitstud väitele, et teater ei põhjusta olulisi lisakulutusi, lisatakse selgitus, et teater aitab riialastel hoopis kokku hoida. Platon oli eeldanud, et kui näitemäng neid oma kohustuste juurest eemale ei meelitaks, istuksid pereisa-ema õhtud vaikselt rahulolul pererüpes, noor kaupmees loeks kasulikku raamatut, noor naisterahvas teeks peent näputööd või saaks vähemtülikal viisil täiuslikumat naudingut, harrastades muusikat või mõnd muud kaunist kunsti.³³⁶ Epikuros ütleb selle peale: „Ei! Nad korraldaksid kas väljasõidu või külastaksid linnas kulukaid seltskondi, andes igal juhul rohkem raha välja kui näitemängule“. Platon leidis, et riialastele on küllaga saadaval teatrist odavamaid ja vähem tülikaid meelelahutusi, Epikuros aga arvutas kokku alternatiivsetele lõbusustele tehtavad väljaminekud: üksainus saanisõit maksab samapalju kui neli kuni kuus komöödiakülastust; üksainus õhtu kohvimajas toob kaasa suurema väljamineku kui kõige ilusam operett; üheainsa võõruspeo korraldamine maksab rohkem kui terve kuu jooksul etenduste külastamine.³³⁷ Epikuros teab öelda, et vanadel aegadel tavatsenud siinsed inimesed nii rikkalikke portsjoneid sööke-jooke sisse ajada, et nende arvelt kokuhoidmisega saaks ülal pidada rohkemgi kui ühtainsat teatrilava. Epikuros usub, et näitemängu tõttu jääb riialastel märkamatuks ära veel tuhandeid teisi pisikesi väljaminekuid, mis teeksid kokku palju enam kui see süütu meelehea, mille juures ei satu õhtu ei tervis ega au ning mille käigus kuluvad nii riided kui ekipaaž tunduvalt vähem kui kõige tühisemal lõbusõidul. Veel üks kõrvaltee, millelt riialased tänu teatril eemale juhitakse, on hasartmängud.

³³⁶ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 44.

³³⁷ Snell, 60j.

[...] kas näeks Platon härraseid ja daame pigem mängulaua taga, kus nad selle asemel, et teatris kasulikult ja meeldivalt aega veeta, annaksid oma raha välja sel halvasti tasuval viisil? Ühe õnneliku mängija kohta võib olla kümneid õnnetuid, kes peavad järk-järgult suuri summasid vaevaga teenitud raha kokku kandma, et – oo sõgedust! – seda ühte tänamatut võitjat rikkaks teha. Kui teil on lusti end heldena näidata, tehke ometi jõukamaks selliseid inimesi, kes teid selle eest teatris veel ka avalikult tänavad, ja – kui te seda nõuate – teid komplimentidega üle kuhjavad.

Kui lugeda tolleaegse Riia linna kohta muudest allikatest, kohtab sageli võrdlusi selle kohta, kui vähesed, tühised ja kasutud olid riialaste käsutuses olevad meelelahutused enne seda, kui Vietinghoff siia teatri rajas. August Friedrich Wilhelm von Kersteni päevaraamatus aastast 1783 räägitakse võõramaalastest, kes (ülekohtuselt) leidnud, et „riialastel on kolm kirge – maitsetud meelelahutused, hasartmäng ja raha; vihatakse teadusi ja kunste ning peetakse põlastusväärseks kõike, mis nende kirgede rahuldamisele kaasa ei aita“ ning et „riialaste naudingud on küll kulukad, aga maitsevaesed ja väheses valikus“.³³⁸ Kersten peab juttu teaduste ja kunstide põlgamise kohta ignorantseks laimujutuks, ent kellegi teise arvates olla hinnagul tõepõhi all, sest tõepoolest – mis valikut Riias enne Vietinghoffi teatrimaja avamist siis oli?

Millised olid selle särava linna lemmikajaviited veel mõne aasta eest? Vürstlikud prassingud, mis kurnasid jõukaimategi meeste rahakukrut ja mille juures tihti kannatas ka mõtlev pea. Mängukaardid (mis sageli on vestlusele nuhtluseks) lebasid igal laual ja kes kaasa ei mänginud, aega surnuks ei löönud, seda peeti puuslikuks ning iga tihi juurde (*jedes Codille und jedes Solo*) tõsteti burgunderi- või šampanjapudelit. Mõni ime, et nii mõnigi kaotas ühekorraga nii raha kui mõistuse. Veel kunagi pole priiskamine seltsinud püüdega hea ja ilusa poole! Harva näitas Apollo end koos Bacchuse ja Venusega!³³⁹

Selle teate järgi olid rändtruppide (haigutavale publikule antud) etendused joomisele-mängimisele ainsaks alternatiiviks, aga „mehed, kes tundsid maailma ja paremaid naudinguid, õhkasid rõõmsama naudingu järele, kuni lõpuks otsustas üks patrioot puhtast armastusest publikumi vastu 12 000 tukatit üldiseks naudinguks välja käia“.³⁴⁰ Muidugi mõista käib jutt jällegi Vietinghoffist. Paistab, et põhjamaa elamisväärsuse teema juurde kuulus lahutamatult küsimus siinsete inimeste „maitse“ (*Geschmack*) kohta, mis tänasel päeval tähendaks „kultuursuse“ küsimust. Väide, et linnateater muutis kogu linna meelelahutusmaastiku tunduvalt kultuursemaks ja hoidis sellega Riias ära palju pahandusi, näis olevat üldtunnustatud nii 1780ndatel kui ka aastaid hiljem. Näiteks Berensite perekonnakroonikas kirjutatakse 1812. aastal:

³³⁸ Kersten, *Auszug aus dem tagebuch eines Russen auf seiner reise nach Riga*, 117–18, 133.

³³⁹ Kersten, 133j.

³⁴⁰ Kersten, 136.

„Ühes heal järjel kaubalinnas nagu meie Riia, on meeldivad ja õpetlikud puhkusevõimalused ning tegevused, mis kahjulikke lõbustusi ära hoiavad (*Abhaltungen von andern schädlichen Zerstreungen*), eriti meie praegust noorsugu silmas pidades äärmiselt hinnatavad (*wohl sehr zu schätzen*).³⁴¹ Täpselt sama argument teatri hädavajalikkuse kohta tuuakse 1780ndatel aastatel ka Tallinnas, sest ka sealse rahva kõige populaarsemateks ajaveetmisviisiks oli olnud toidulauas prassimine ja kaardimäng, viimane olnud lausa „teaduseks arendatud“.³⁴²

Tuleb eeldada, et Epikurose jaoks tähendab „moraalne vaatepunkt“ eelkõige ajaveetmise „kasulikkuse-kahjutuse-kahjulikkuse“ hindamist, sest kõne lõpuosas käib ta läbi kolm relevantseks peetavat ühiskonnagruppi – töömees ehk kaupmees, noored ja naised – ning arutab näitemängude sobivuse üle nende talveõhtutesse, mil „kogu loodus ühendab end inimese vaimu mahasurumiseks“. Nagu kameralismi alapunkti toel võiski eeldada, oli kõige lihtsam põhjendada tööinimese meelelahutust:

Kas peaks kaupmees, kel talvel aega üle jääb, alati raamatute seltsis istuma? Ja mida peaks oma õhtuga peale hakkama mees, kes päev otsa on istunud raamatute ja ametiga seotud toimikute juures? Omaette tusatsema? Või end väsinud peast veel üles lööma ja rõõmsasse seltskonda minema, kus teda keskööni kinni peetakse ja mille tõttu ta järgmisel hommikul oma töösjade ajamiseks krapts ei saa olla? Selliste inimeste jaoks on näitemäng suurepäraseim värskendus: see vabastab nende vaimu kõikidest viljatutest mõtetest, mis päeva jooksul on kogunenud tõrjub tundmustest mõnegi pahanduse ja pühib minema mustad mured; häälestab südame nautima rõõmsalt kodust õhtusööki ja õilistab söögikorra; teeb magusaks järgneva öö une.

Ülikooli ja teatri suhteid käsitleva kolmanda peatüki soojenduseks tuleb tähele panna, et isegi Epikurose vaim peab näitemänge noorte (meeste) jaoks pigem kahjulikuks.

Aga noored inimesed, kes veedavad niikuinii päeva liikumises ja lõbutsedes ning kes ka näitemängu kasutavad enamjaolt kurjasti vaid oma fantaasia kihevile ajamiseks, nemad võiksid küll oma aega ja raha paremini kasutada. Seda ma ei salga – ma olen sellega täiesti nõus, et paljudele noortele võib inimlike nõrkuste teatraalne ilustamine mõjuda kahjulikult, kui see neil südamed soojade tundmustega üles kütab, nende pead kummaliste ideedega täidab, siis teadagi ei aita see neil saada ühiskondliku elu jaoks targemaks ja paremaks, seltskonnas meeldivamaks ja üksinduses rahulolevamaks.

³⁴¹ Reinhold Berens, *Geschichte der seit hundert und fünfzig Jahren in Riga einheimischen Familie Berens aus Rostock, nebst Beiträgen zur neuesten Geschichte der Stadt Riga*. (Riga: J.C.D. Müller, 1812).

³⁴² Kaardimängu leviku kohta: Jannau, *Sitten und Zeit*, 112–13.

Ent Epikurose vaimule näib iseloomulik olevat muretu suuremeelsus, millega ta kõik need ohud tühiseks tunnistab selle kasu kõrval, mida pakub võimalus noorust, kes loomu poolest kaldub „end kirgedest ja halbadest eeskujudest kaasa haarata laskma“, teatris kogu avalikkuse silma all hoida, sest „see noor, keda kohtab igal õhtul näitemängul, peab end ju hästi üleval“. Noorte puhul on näitemäng niisiis võrreldav mängukanniga, mis lapsele pihku pistetakse, et see igavusest välja ei jookseks ja endale häda ei teeks. Tartu ülikooli teatritülis mängis Epikurose rolli teatrientusiastist meditsiiniprofessor Balk, kes ütles 1809. aastal ülikooli nõukogus nagu Epikuroski, et ohjeldamatuste tõkestamisel pole vägivaldsetest meetoditest (teatri keelamine) abi, vaid neist sünnib hoopis kahju. Ka Epikuros leiab, et palju enam kui karmidest seadustest, on kasu avalikest meelelahutustest, mis toimuvad politsei järelvalve all, on kommete kohaselt korraldatud ja maitsevad vooruse ja au järele – mida avalikum üritus on, seda parem publikule.

Riia naised on aga need, tänu kellele teater üldse püsima on jäänud, sest „kui teie daamid nii väga näitemängust ei hooliks (*Geschmack an Schauspiel fänden*), oleks näiteseltskond pidanud juba ammu oma kodinad kokku pak-kima ja rännukepi kätte võtma“.³⁴³ Epikuros astub välja naiste ja meeste võrd-sete õiguste (maistele naudingutele) ja emadele vajaliku puhkuse (teatriõhtu) eest ning avaldab oma rahulolu selle üle, et tänu daamide võimsale mõjule õit-sevad Riia linnas kunstid ja teadused (*sic!*). Noortel neiu del soovitab Epikuros koju jääda ja lugeda raamatut „Pereema kõigis oma toimetustes“, ent lööb siis käega, sest kuuleb nende etteheiteid: „Kas poleks parem, kui ema mind komöö-diale kaasa võtaks, kui et ma ohtu satuksin, et mõni üleannetu armsam (*unartiger Liebhaber*) mind minu kodus ründab?“ („Tõepoolest!“ hüüatab Epikuros); või „Mida peaksin ma tegema kodus oma vana tädikese juures, kellelt ma midagi muud ei kuule kui laimujutte? Kas poleks parem, kui ma selle asemel näitemängul mõistlikke mõtteid koguksin ja oma südames meeleliselt esita-tud voorusest rõõmu tunneksin?“ („Jälle õige!“ peab Epikuros tunnistama); või: „Kas ma siis alles oma vanaduspõlves peaksin maailma tundma õppima? Kus võiksin ma seda aga paremini ja õigemini tundma õppida kui mitte näi-temängus?“ („Kõik tõi!“)

Niisiis on Epikuros kuulutanud Riia linnateatri heaks nii majanduslikust kui moraalsest aspektist ning kuniks jääb kehtima senine olukord, mil Riia teatri süül pole noorsoo seas tekkinud ainsatki korratust, peavad „kõik platoonikud oma kurva tarkusega vaiki jääma“.

³⁴³ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 64.

I.9. Vahekokkuvõte

Riia linnateater oli 1780. aastate keskel finantsiliselt toetatud, kunstiliselt väga heal tasemel ning ühiskondlikult kõrgelt hinnatud asutus, millel olid teoreetiliselt olemas kõik võimalused olla linnaelanike vaimu, südant ja maitset arendav asutus, millest Saksamaal oli sajandi jooksul nii palju unistatud. Siiski paistab erinevus näitemängu teoreetiliste võimaluste ja reaalses elus teostuva vahel esile tulevat nii Saksamaal kui ka Riias. Riia toomkooli hessenlasest rektor Karl Philipp Michael Snell arutleb 1784. aastal kirjutatud *programmas* „Näitemängude moraalsest väärtusest“, et näitemängu headust saab hinnata kolmest aspektist: esteetiline väärtus avaldub näitemängu köitvuses ja nauditavuses, teaduslikust väärtusest on huvitatud vaimsete huvidega inimesed, kellele meeldiks teatriõhtust ka mingit teadmist või mõtlemisainet saada; moraalne väärtus on oluline igale mõistuspärasele inimesele, kes on huvitatud enda moraalses mõttes paremaks muutmisest. Snell esitab oma analüüsi sageli näitemänge külastava teatrisõbra perspektiivist ja konstruktiivses vormis, ent tähelepanelikul lugejal ei jää märkamata, et vaimsete huvidega ja mõistusest juhinduvale inimesele on Riia näitemängudel sageli vähe pakkuda.

Snelli 1785. aastal välja antud ajakirjas „Patriootilised vestlused“ astuvad nn surnute kõneluste (aja)kirjanduslikus žanris ette antiigist pärit allilma-seltskond, kuhu kuuluvad prohvet Sibylla ning filosoofid Platon, Epikuros ja Diogenes. Snell on pastoritest ja õpetajatest koosneva suguvõsa liige ja teoloogi haridusega pedagoog, kelle enesepilti kuuluvad nii vaimsed huvid kui töökus ja mõõdukus ning kelle jaoks Platon on ilmselgelt tunduvalt hingelähedasem ja tõsiseltvõetavam kui Epikuros või Diogenes, kes valgustusajal samuti suurt tähelepanu pälvisid. Nii hellenismiaja Rooma impeeriumis tegutsenud kui Riia linna külastama tulnud Epikurose fookus on individuaalsel õnnelikkusel maailmas, mille muutmine ei ole tema võimuses. Kristuse eelse 4. sajandi Kreeka polise või 30 000 elanikuga Riia linna korraldusküsimustega tegelev Platon aga lähtub eeldusest, et inimesesõbra kohus on tänu ja tasu ootamata väsimatult tegutseda selle nimel, et ühiskond tervikuna oleks harmooniline ja õnnelik.

Erinevalt sellest, kes Riia ehk vaid korra külastab ja vaatleb vaid asjade (uhket) pealispinda, näeb Platoni vaim olulisi puudujääke linna sotsiaalses ja majanduslikus ülesehituses ning valgustuses ja vaimsuses. Nagu Snell hiljem juba Saksamaal tagasi olles Riia kohta kirjutab, andsid linnas tooni kaupmehed ning kaupmeeste linnale oli suunatud ka antiigi vaimude dispuut teatri vajalikkuse või ebavajalikkuse üle. Rõhutatult distantseerub Platoni vaim 18. sajandil äärmuslikuna kõlavast positsioonist, mis võiks pidada kuidagi halvaks teatri-kunsti kui sellist, vaid vastupidi – ta kuulutab hea maitse ja kombekuse reeglite järgi tehtud teatri kaheldamatult kiiduväärseks asjaks, millele pole pealegi meeldivuselt võrdset kõigi mängude ja meelelahutuste seas. Küsimus, mille üle Platon ja Epikuros pikalt ja põhjalikult arutama hakkavad, on hoopis teatri kui kuluartikli mõju Riia linnale selle aktuaalses sotsiaalmajanduslikus

olukorras, lähtudes 18. sajandil saksa ülikoolides teadusena arendatava kameeralismi printsiipidest.

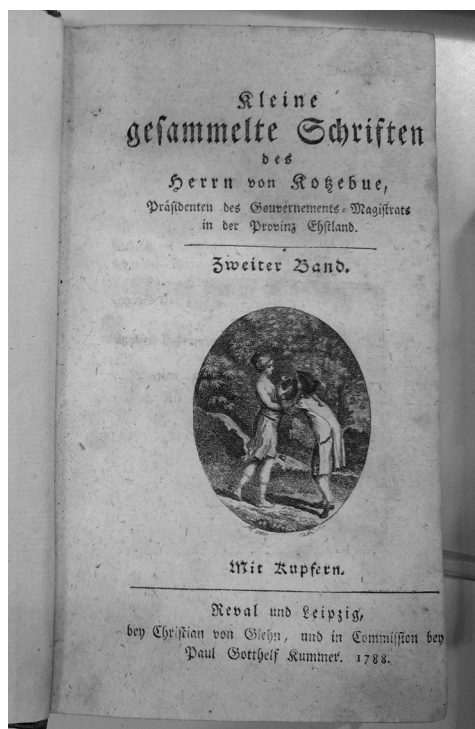
„Patriootilistes vestluste“ kaudu tuleb teatri paikseks muutumise ajast esile tänasele päevale hästi tuttav asjaolu, et suurejooneline professionaalne teater, eriti kui see hõlmab vähegi tasemel muusikalisi lavateoseid, on seotud väga suurte kuludega. 18. sajandil tähendas see automaatselt, et teater kujunes osaks terve sajandi vältel üle Euroopa peetud luksusedebatist, ehk siis aruteludest selle üle, milline on tarbimise üldise suurenemise mõju indiviidile ja ühiskonnale. Need küsimused kerkisid üles koos valgustuslike ideaalidega kõikide inimeste võrdsusest, vabadusest ja vennlusest ning vastused küsimusele, millist häda-vajadusi ületavat kulutust pidada kasulikuks ja millist kahjulikuks, sõltusid ühelt poolt hinnangust seisuslikule ühiskonnakorrale ja suurele ebavõrdsusele ning teiselt poolt arusaamadest selle kohta, mil moel sai kõige efektiivsemalt tõsta üldist moraali, maitset ja materiaalist elujärge. Eesti- ja Liivimaal olid kõik need küsimused 1780. aastatel lahutamatu seotud kohalike põlisrahvaste kõige rängemas seisus jõudnud pärisorjusega ja pärisorjusel põhineva majanduse kriisiga, mis nõudis mingeid samme olukorra muutmiseks. Selles äärmiselt problemaatilises sotsiaalmajanduslikus olukorras ei saanud Vietinghoffi uhke teatrimaja mitte iga valgustatud inimsõbra jaoks paista tingimata tõendina linna valgustatuse ja üldise kultuursuse tõusu kohta, vaid pigem peona katku ajal, mida väike jõukas kiht peab selle asemel, et suunata energia ja ressursid kogu terviku haiguste ravile. Ebavõrdsuse ja vaesuse vähendamise positsioonilt võib suhtuda ainult koorekihile mõeldud teatrisse kui ebavõrdsuse suurendajasse, mis kasutab väga palju ressursse ning arvestades kohalikke eripärasid – majanduskriisi, äärmuslikku ebavõrdsust, alamkihi vaesust ja viletsust – võiksid need leida hoopis vastutustundlikumat kasutust. Teater ei ole halb asi, teater on kahtlemata nauditav, aga see pole midagi vältimatut, mida peaks kindlasti viljelema ka nappide ressursside korral.

Epikuros argumenteerib teatri kasuks sellega, et inimene vajab õnnelikkuseks naudingut, väideldes vastasega, kes justkui ütleb, et naudingutunne ja seega ka inimese õnnelikkus pole olulised. Epikurose järgi sõltub Riia teatri aksepteerimine vastusest küsimusele, kas nauding on vajalik ja/või lubatav, süüdistades teatri (st luksuse) vastu olevaid inimesi selles, et need tahavad Looja antud elurõõmu lämmatada ja inimelu külma mõistuse diktatuurile allutada. Järgmistes peatükkides on näha, et nii teatri poolt kui ka vastu argumenteerijad lähtuvad eeldusest, et nauding on inimelu õnnelikkuseks hädavajalik, ent erimeelsused parima naudingutunde allikate osas viivad ka erinevate järeldusteni teatri osas. Snelli silmis oli (vaimsete huvidega) inimese jaoks suuri naudinguks tegelemine teadusega, ent aastaid hiljem kirjutas ta oma Riia aastatele tagasi vaadates: „Igaüks aboneeris. Mängiti viis korda nädalas. Kogu publik muutus teatraalseks ja komöödiaarmastus pühkis minema pea igasuguse huvi tõsiste teaduste vastu“.

„Patriootilised vestlused“ juhatasid lähemalt vaatama saksa keeleruumis 17. ja 18. sajandil mõjukaid kameralistlikke käsiraamatuid, mis andsid juhtnööre ühiskonnaelu, sh meelelahutuste ja konkreetset ka teatrietenduste korraldamiseks. Kameralismi põhimõtted ja konkreetset juhised teatri kohta selgitavad nendel sajanditel ka Eesti- ja Liivimaal rändtruppidele seatud piiranguid ja nõuet annetada osa tulust linna sotsiaaltoolekande heaks. Arvestades seda, et teatrietendusteks andis või ei andnud luba mitte kirik vaid suurkaupmeestest koosnev raad, mille vastutusalasse kuulus ka hoolitsemine linna tulude ja kulude eest, ei ole mingit põhjust otsida sedasorti piirangute tagant peamiselt usulist motivatsiooni.

II. Jumala heakskiidul heategeva amatöörteatri eest: August von Kotzebue ja lauludega järelmäng „Asjaarmastajate teater kohtumõistjate ees“ (1786)

Riiaga võrreldes tunduvalt väiksemas ja tagasihoidlikuma staatusega Tallinnas rajati kaks aastat pärast Riia uhke professionaalse teatri pidulikku avamist asjaarmastajate teater. Kui Riia teatriga seondunud kriitiliste küsimuste kohta saab lugeda üksnes ühe kõrvalseisja arutlustest, siis Tallinna poleemika on teatritegijate endi poolt jäädvustatud paljusõnaliselt ja mitmetes eri väljaannetes – lisaks oma seisukohtade trükis avaldamisele ja kirjavahetuste pidamisele on nad nendest materjalidest teinud ka mitmeid ära kirju ja koostanud kommenteeritud ülevaateid. Nii on tänasel uurijal võimalik ühte ja sama teksti lugeda mitmes eri väljaandes ja pisut erinevas koosluses. Käesoleva peatüki alusteksti osas valiku langetamisel osutus määravaks ühe versiooni paralleelsus „Patriootilistele vestlustega“: üks autor, sissejuhatav raamtekst, põhiosaks poolt- ja vastuargumendid kohaliku teatri suhtes. Kotzebue oli nimelt oma autorikogumiku „Kogutud väikesed tekstid“ (*Kleine gesammelte Schriften*) 1788. aastal ilmunud teises köites tekitanud tekstipaari,³⁴⁴ mille

Pilt 4. Kotzebue, „Kleine gesammelte Schriften“, 2. köide, tiitelleht. Autori foto.

³⁴⁴ Et neid kahte nähakse komplektina, sellele viitab ka Baieri riigiraamatukogu digiväljaanne (digitaliseerimiskuupäevaga 2. juuli 2014), mis on kättesaadav <http://>

sissejuhatuse moodustab kollaaž-ülevaade asjaarmastajate teatri algusaastate kohta ning põhiosa näitemäng „Asjaarmastajate teater kohtu ees“, kus Tallinna teatri eluõiguse üle peavad kohtulahingut prokurör ja advokaat. Suur osa ülevaate sisust oli eelnevalt juba erinevates kohtades ilmunud ning Kotzebue ajakirjas „Vaimule ja südamele“ (*Für Geist und Herz*) oli aasta varem ilmunud ka näitemäng „Asjaarmastajate teater kohtu ees“ (*Das Liebhabertheater vor dem Parlament*). Et Snell arutles teatri üle aastatel 1784/1785 ja Kotzebue valimik pärineb aastatest 1785–1788, siis võib eeldada, et kahe linna tekstid moodustavad veel ka omakorda teineteist täiendava komplekti – enam-vähem samal ajal arvustab pedagoogist teatrikülastaja elukutselist teatrit, teises aga kaitseb draamakirjanikust teatritegija heategevast harrastusteatrit.

Nagu sissejuhatuses juba öeldud, on selle asjaarmastajate teatri pihta suunatud etteheited Tallinna teatrielu ja Kotzebue uurijatele üldiselt teada ja leidnud ka mõningast käsitlemist, ent huvi pole tuntud selle vastu, milliseid argumente pidas Kotzebue vajalikuks ja eesmärgipäraseks oma teatri kaitseks välja tuua. Käesolevas töös võimaldavad aga just teatrit kaitsvad argumentid anda algavale peatükile eripärase fookuse. Sest kuigi ka Tallinnas tulevad esile Riiast tuttavad majandusliku iseloomuga küsimused ning varjatud kujul on kohal ka pärisorjuse teema, torkavad siin vähemalt teoloogi pilgu jaoks silma järjepidevad viited usulistele küsimustele. See asjaolu võimaldab teksti kasutada hüp-pelauana, et heita pilk 18. sajandi lõpu Eesti- ja Liivimaa teoloogilistele maastikele ning religioosse sisuga argumentidele ajastu teatripoleemikas.

Käesoleval peatükil on kaks peamist eesmärki: esiteks tuua vaatlusalustest tekstidest välja Tallinna esimese püsivalt tegutseva teatriga seoses esile kerki-vad küsimused ja kommenteerida neid laiema intellektuaalajaloolisel taustal; teiseks vaadata lähemalt Kotzebue kaitsetaktikas silma torkavat religioosset aspekti ning avada 18. sajandi teise poole luterlikel aladel levinud teoloogilisi arusaamu, mis võisid mõjutada Eestimaa vaimulikke nende isiklikus otsu-ses selle kohta, kas minna või mitte minna kõnealuse teatri etendusi vaatama.

II. 1. Esimene ring: alustekst ja selle eneseesitlus

Esimese ringi ülesanne on avada alusteksti *Sitz im Leben* ning tuua välja selle sarnasused ja erinevused võrreldes eelmises peatükis käsitletud „Patriootiliste vestlustega“. Selle ringi lõpuks peaks olema tekkinud ettekujutus selle kohta, miks, kellele ja milliste ootustega on tekst kirjutatud.

mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00054400-o (külastatud 9. juuni 2019). Selles on 1792. aastal seerias „Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter“ (Carlsruhe, Schmieder 1792) uuesti ilmunud Kotzebue kogumikust need kaks teksti (lk 294–322 ja lk 322 – 364) eraldatud ja koos esitatud.

II. 1. 1. Teksti asukoht ja füüsiline väljanägemine

Uurimise all olev tekstipaar asub neljaosalise kogumiku teises köites, mille füüsilisi eksemplare leidub Eestis Baltika kogus, mitmetes raamatukogudes Saksamaal ja ka USAs, Venemaal, Rootsis, Soomes ja Taanis,³⁴⁵ ning mis on Baieri Riigiraamatukogu digikogus tehtud kõigile vabalt kättesaadavaks.

Kogumiku kõik raamatud on oktaavo formaadis (kõrgus 16 cm, laius 10 cm) ja omaaegses poolnahkköites pappkaante ja markeeritud köitenööridega. Pappkaanel teksti ei ole, ent iga köite seljale on kullaga trükitud „Kotzebue gesammelte Schriften“ ja köite number, vaatlusaluse köite puhul „Band 2“. Kogu trükise väljanägemist ei anna võrreldagi „Patriootiliste vestluste“ väljaandega – köite kõik 448 (nummerdatud on 442) lehekülge on trükitud sirgete servadega ja ühtlaselt lõigatud kvaliteetsele vesimärkidega kollakale paberile.

Trükipoognad on märgitud fraktuurtähtedega, sisu trükitud samuti fraktuuris. Kogumiku igas köites on ka vasegravüür(id), 2. köites on neid lisaks tiitellehele kaks (lk 250/251 ja 130/131 vahel). Baltika kogu eksemplaris on need olemas, aga puuduvad Baieri Riigiraamatukogu digiteeritud köites – võib oletada, et need on sealt kunagi välja rebitud.

II. 1. 2. Millena tekst end esitab?

Et tegemist on kellegi Kotzebue kogutud teostega, saab teada juba raamatu kaanelt. Köite sisekaas ja esimene leht on tühjad,³⁴⁶ järgnev vasegravüüri tiitelleht annab aga olulisel määral infot juurde.

Kleine
gesammelte Schriften
des Herrn von Kotzebue,
Präsidenten des Gouvernements-Magistrats
in der Provinz Ehstland.
Zweiter Band.
[ovaalikujuline vasegravüür]
Mit Kupfern.
Reval und Leipzig,
bey Christian von Glehn, und in Commission bey
Paul Gotthelf Kummer. 1788.³⁴⁷

³⁴⁵ Allikas: Eesti raamatukogude ühine e-kataloog ESTER, vaadatud 11.01.2019.

³⁴⁶ Baltika kogus asuva eksemplari sisekaanele on käsitsi kirjutatud „Ehstländische Oeffentl. Bibliothek“ koos katalooginumbri ja sellele peale löödud tempel kirjaga „Ajaloomuuseum * Raamatukogu“ ning uus katalooginumber.

³⁴⁷ August von Kotzebue, *Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ehstland*, kd 2 (Reval: Leipzig: C. von Glehn; P. G. Kummer, 1788). Kogumiku esimene osa on välja antud 1787 ja kolmas 1789, mõlemad samades nimetatud kirjastustes, neljas ilmus 1791 üksnes Leipzgis.

Kogutud teostele on antud epiteet „väikesed“, nimele Kotzebue lisatud seisuslik viide „Herr von“ ja detailne info ametipositsiooni kohta: „kubermangumagistraadi president Eestimaa provintsis“. Kuigi Tallinnas trükitud teost levitati Leipzigi kirjastuse kaudu ka Saksamaal,³⁴⁸ ei ole kirjas riigi nime, mille provintsi on tegemist – võrdluseks Snelli Jenas ilmunud teos „Läänemereäärsete Vene provintside kirjeldus“, millele alapealkirjas järgneb täpsustus: „Liivimaa, Eestimaa ja Ingerimaa“.

Köite järgmisel lehel seisab pühendus armsale õele Amaliele, ning ülejärgmisel algab ilma mingi selgituse või sisukorrata esimene „väike tekst“, milleks on ajalooline novell „Norra kuninganna Ildegerte“. Sisukorda pole ka köite taga, aga kui see ise koostada, siis oleks see järgnev:

1. Ajalooline novell „Norra kuninganna Ildegerte“ (*Ildegerte, Königin von Norwegen*), millele lubatakse jätku 3. köites (lk 1 – 134)
2. Kahevaatuseline lauludega näitemäng „Eremit Formenteral“ (*Der Eremit auf Formentera*), mille eel on vennalik pühenduskiri preili Maria von Rosenile, kelle juures Kiiklas olla näidend kaks aastat tagasi kirjutatud ja esimest korda ka lavale seatud (lk 135–252).
3. „Nikolaus Ortenberg“, katkend romaani „Perekond Ortenbergi kannatused“ (*Leiden der Ortenbergischen Familie*) veel trükkimata teisest osast (lk 257 – 342).
4. Uudislugu teatriasutusest Tallinnas, mis on ära teeninud, et temast maailmale teada antakse (*Nachricht von einem theatralischen Institut zu Reval, welches der Welt bekannt zu werden verdient*) (lk 343–374).³⁴⁹
5. Lauludega järelmäng „Asjaarmastajate teater kohtu ees“, mis on esitatud Tallinna asjaarmastajateteatris sellesama asutamisepeol (*Das Liebhabertheater vor dem Parlament ein Nachspiel mit Gesang, aufgeführt auf dem Liebhabertheater zu Reval am Stiftungsfeste desselben*) (lk 375–420).³⁵⁰
6. Indiaanlaste naised Orinoko³⁵¹ kallastel (*Die Weiber der Indianer, an den Ufern des Oroonocko*) (421–426).
7. Fragment ühe väga auväärsse vene ohvitseri päevaraamatust (lk 427 – 430).
8. Anekdoodid (lk 431–436).
9. Midagi märtrite ajaloost (lk 437– 442).

³⁴⁸ „In Commission bey“ sellise tähenduse kohta: Carl Joseph Anton Mittermaier, *Grundsätze des gemeinen deutschen Privatrechts* (Regensburg: G. Joseph Manz, 1843), 783.

³⁴⁹ Edaspidi viidatud kui *Nachricht*.

³⁵⁰ Edaspidi viidatud kui *Nachspiel*.

³⁵¹ Lõuna-Ameerika jõe nimi on Orinoko, ent Kotzebue kasutatud kirjaipilt on sama mis Aphra Behni 1688. aastal avaldatud lühiromaanis „Oroonoko, or the Royal Slave“, mille tegevus toimub Surinamis, samuti Lõuna-Ameerikas.

Köite lõpetab esimeses köites avastatud trükivigade õiendamine. Saatesõna või sissejuhatuse puudumisel tuleb sellena kohelda esimese köite pühendusele „Hr riiginõunikule von Alopeusele, Vene riigi keiserlikule ministrile Lüübeki peapiiskopi stiftis, püha Vladimiri ordu rüütlike“ järgnevat pühenduskirja. „Kõige kallimale sõbrale“ pakutakse seda „kirjanduslikult väheväärtuslikku toodet“ kergeks lugemiseks tõsisematest töödest ülejäävatel hetkedel – tegemist on Kotzebue „tuju ja jõudehetkede lastega“ (*Kinder meiner Laune und Nebenstunden*), mis on kirjutatud „teiste inimeste tujuks ja jõudehetkedeks“.³⁵²

II. 1. 3. Mida ütleb allika kohta selle formaat „väikesed kogutud tekstid“?

Niisiis esitab allikas end Eestimaa provintsi kõrge aadliseisuses ametniku „väikeste kogutud tekstidena“, mille puhul võib epiteet „väike“ viidata nii tekstide lühidusele kui nende väikesele kirjanduslikule väärtusele. Eelmisele peatükile toetudes on võimalik järeldada, et härra von Kotzebue on 1788. aastal täitnud valgustatud inimsõbra ja patrioodi kohust, mille jaoks Snell 1786. aastal alles julgust kogus – nimelt kirjutanud publikule oma vabast ajast ehk *ausser officio*. Ka Snelli vastav debüüt kujutas endast huvitavat žanrilist segu ajakirjanduslikust surnukõnelusest ja akadeemilisest dispuudist, ent Kotzebue „väikeste kogutud tekstide“ 2. köites valitseb lausa žanriline pillerkaar: pikem ajalooline novell, lauludega näitemäng, kroonikalaadne uudislugu, lauludega järelmäng, romaanikatkend, jutustus kauge maa kommetest, fragment kellegi päevaraamatust, anekdoodid ja ajalooline jutustus märtritest. Kui Snell andis välja ühemeheajakirja, siis mida kujutab endast žanr „väikesed kogutud tekstid“?

Sõna „Schrift“, mis otsetõlkes oleks „kiri“ kirjapildi- või viisi tähenduses, kasutatakse saksa keeles ka sünonüümselt igat sorti teksti kohta.³⁵³ „Kleine Schriften“ on aga levinud nimetus ühe või mitme autori erinevate tekstide kogumiku või ka eraldi vihikutena ilmuva seeria kohta alates 18. sajandi teisest poolest.³⁵⁴ Erinevates digiandmebaasides otsinguid teostades jääb mulje, et nimetus „väikesed tekstid“ kerkiski esile alles 18. sajandi keskel. See on sama aeg, mil edukamate naabermaadega võrreldes väga mahajäänud saksa raamatutootmises ja -kaubanduses hakkasid suurte sammudega aset leidma murangulised muutused ning ainuüksi uute raamatute hulk kasvas 1740. aasta

³⁵² August von Kotzebue, *Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ehstland. Erster Band*. (Reval : Leipzig: C. von Glehn ; P. G. Kummer, 1787).

³⁵³ Helmut Hiller ja Stephan Füssel, *Wörterbuch des Buches: mit Online-Aktualisierung*, 7., grundlegend überarb. Aufl. (Frankfurt am Main: Klostermann, 2006), 292.

³⁵⁴ Thomas Keiderling, toim, *Lexikon der Medien- und Buchwissenschaft*, 2. Teilband: G-M, Bibliothek des Buchwesens / Widmann, Hans. – Stuttgart : Hiersemann, 1972–26 (Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2017), 144.

Frankfurdi messikataloogis loetletud 755 nimetusest 2569 nimetuseni aastal 1800.³⁵⁵ Selle plahvatuse taga seisis lugejate ringi otsustav laienemine ja suurenemine – kui seni ostis ja luges raamatuid üksnes kitsas õpetatute (*Gelehrte*) kiht, siis 1782. aastal olid raamatud ja väiksemamahulised trükised tänu lugemisringide ja laenuraamatukogude levikule juba sedavõrd kättesaadavad, et võidi tõdeda, et „õpetatud ja mitteõpetatud, kauplejad, käsitöölised, majaäümad, sõjaväelased, vanad ja noored, meessoost ja naissoost täidavad nüüd osa oma ajast lugemisega [...] Kõik tahavad nüüd lugeda, isegi garderoobitüdrukud, kutsarid ja käskjalad ei ole erandiks“.³⁵⁶ Esmajoones linnakodanikke puudutav „lugemishullus“ (*Lesewut, Lesesucht*)³⁵⁷ ärgitas ühiskonnas vastakaid suhtumisi ja andis eriti 1770. aastatel alust niisama kuumadeks diskussioonideks kui samaaegne „teatromaania“.

Muidugi tähendas lugejaskonna laienemine ka muutust raamatute sisus, kus olulisel määral kasvas populaarse ja populariseeriva kirjanduse, kaunite kunstide, põllumajanduslike ja pedagoogiliste teemade, igat sorti ilukirjanduse osakaal: temaatilise mitmekesisuse ja mitteakadeemilise kirjanduse survele asendati senine fakulteete järgiv raamatute klassifikatsioon messikataloogides 1759. aastal alfabeetilise loeteluga.³⁵⁸ Raamatud muutusid nii sisult kui väliselt lihtsamaks, loetavamaks, üldarusaadavamaks; levisid leksikonid ja õpikud, romaanid, jutustuste- ja luulekogud, ajalooraamatud ja reisikirjad, populaarsed filosoofilised ja moraaliaalsed käsitlused, jutlustekogud.³⁵⁹ Uut kirjandusturгу iseloomustas meelelahutuskirjanduse esiletõus ja väikevormide eelistamine ning selle raamatute kohta on öeldud, et need kujutasid endast „kiirustava, rahutult vaheldust otsiva vaimu väljendusvorme“.³⁶⁰

„Lugemishullus“ nõudis üha uut materjali, et rahuldada üha üldisemaks muutuvat soovi ammutada kirjavara ühekorraga nii meelelahutust kui uusi teadmisi laiast maailmast ja erinevatest võimalustest oma elujärge parandada. Veel 1770. aastal suures osas raamatuköitjatest ja rändkaupmeestest sõltunud populaarsel raamatuturul hakkasid keskset rolli mängima aina uued kirjastused ja raamatukaupmehed, kes asusid väga aktiivselt autoreid ja lugejaid vahendama.³⁶¹ Tootmise järsk suurendamine ja mitteõpetatutest koosnev lugejaskond tõid muidugi kaasa ka senisest tuntavalt madalama kvaliteediga teoste väljaandmise. Et see ei olnud võõrastav olukord mitte üksnes haritlastele, vaid

³⁵⁵ Bernhard Fabian, *Der Gelehrte als Leser: über Bücher und Bibliotheken* (Hildesheim [jt]: Olms-Weidmann, 1998), 205–7.

³⁵⁶ Paul Raabe, *Bücherlust und Lesefreuden: Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert* (Stuttgart: J.B. Metzler, 1984), 64.

³⁵⁷ Raabe, 54.

³⁵⁸ Fabian, *Der Gelehrte als Leser*, 205–7.

³⁵⁹ Raabe, *Bücherlust und Lesefreuden*, 54.

³⁶⁰ Fabian, *Der Gelehrte als Leser*, 205–7.

³⁶¹ Raabe, *Bücherlust und Lesefreuden*, 54–55.

ka raamatukaupmeestele, näitab järgnev lõik 1784. aasta lihavõttemessilt saadetud kirjast:

Kuhu see kõik ometi välja viib? Kohkumusega vaatame me hirmuäratavaid koguseid trükitud paberipoognaid; me teame ju, et suur osa sellest kuulub makulatuuri, aga sellegipoolest võtame nad vastu. Nii veider pole ühegi teise kaupmehe olukord. Aga mida siis teha? Jutlused, romaanid, näitemängud ja reisikirjeldused on juba kord praegu kuum kaup (*kurrente Waare*), kuigi igal mõistlikul inimesel läheb sellest kõigest juba süda pahaks.³⁶²

Kirjastuste ja raamatukaupmeeste perspektiivist tähistas mõiste „väikesed tekstid“ kasvava toodangu kontekstis selliseid väikevorme nagu „üksikud jutlused, komöödiad, kõned, luuletused ja reklaamid“, mida tuli messikataloogidest eemal hoida, et mitte võtta ära ruumi „suurematelt raamatutelt“ või „päris raamatutelt“; et nende kasvav hulk ja loetavus aga tegi ignoreerimise üha raskemaks, kaaluti sajandi lõpus võimalust anda eraldi välja „väikeste tekstide“ kataloog (*Verzeichniss von kleinen Schriften*).³⁶³ Kotzebue tekstid kujutasid endast just niisuguseid väikevorme, et aga „kogutud väikesed tekstid“ sellest probleemist mööda pääses, annab tunnistust Fankfurdi ja Leipzigi 1788. aasta messikataloogi lihavõttenumbri alajaotus „Valmissaanud tekstid saksa ja ladina keeles, kõikidest fakultetidest, kunstidest ja teadustest“, kus lk 69 seisab ilusti: „Kotzebue, A von, kleine gesammelte Schriften. 2r Bd. m.K.8° Leipzig, bei P.G. Kummer“.³⁶⁴ Ilmselt võimaldas suur nõudlus väikeste tekstide järele Tallinnas trükitud kogumikku ilma suuremate raskusteta levitada ka Saksamaal ning võib arvata, et messikataloogi pääsemine oli üks Leipzigi kirjastuse kasutamise eesmärgi. Oma üheksa loo üheksa erineva žanri ja üheksa erineva teemaga vastas vähemasti kogumiku 2. köide uue turu maitsele kindlasti lausa eksemplaarselt.

Samasugune eristamisprotsess, nagu toimus „väikeste“ ja „suurte“ ehk „päris“ raamatute vahel, leidis aset ka autorite osas, kes senimaani olid endast kujutanud ladinakeelse *respublica literaria* ühtset elanikkonda, ent kes 1784. aastal välja antud õpetlasteleksikonis (*Allgemeines Gelehrten-Lexikon*) olid jagunenud kolmeks: 1) „õpetatuteks selle sõna kitsamas ja vääriskamas tähenduses“ (*Gelehrten im engsten würdigsten Verstande*), 2) „tavalisteks õpetatuteks“ ja 3) „poolenisti õpetatuteks“ (*Halbgelehrten*) ehk „üksnes asjaarmastajateks ja diletantideks“ (*blosse Liebhaber und Dilettanten*),³⁶⁵ kuigi on raske öelda, kas „väikesed“ autorid peaksid olema tingimata viimase grupiga seostatavad. Nii

³⁶² Raabe, 57.

³⁶³ Fabian, *Der Gelehrte als Leser*, 242j.

³⁶⁴ „Messkataloge: Allgemeines Verzeichnis der Bücher, welche von Ostern bis Michaelis von Michaelis bis Ostern neu gedruckt oder aufgelegt worden sind“, Leipzig 1788. http://www.olmsonline.de/no_cache/dms/met/?IDDOC=17135 (külastatud 9. juuni 2019).

³⁶⁵ Fabian, *Der Gelehrte als Leser*, 210.

Snelli kui Kotzebue tekstides seisavad otsesed viited sellele, et mõlemad mehed paigutavad enda või vähemalt oma parasjagu väljaantava kirjutise sellesse „väikeste“ kategooriasse: Kotzebue räägib korduvalt „väikestest“ tekstidest, Snellile aga ütleb Platoni vaim: “[...] kui sa kord juba oled otsustanud väikeste kirjanike hulka (*den Schwarm der kleinen Schriftsteller*) suurendada”.³⁶⁶ 1770. aastatel eriliselt õitsele puhkenud valgustuskirjutamise (*Aufklärungsschriftstellerei*) ajal lugesid esimesed saksa kirjanikeleksikonid (*Schriftstellerlexikon*) 1772. aastal kokku 3000, 1776. aastal aga juba 4306 autorit.³⁶⁷ Loomingulises tipus Lessingi, Klopstocki, Hamanni ja Wielandi ning debüteerivate Goethe, Klingeri, Lenzi jt kõrval täitsid hordid erinevaid kodanlikke ameteid pidavaid haritlasi üllast ülesannet levitada valgustust, ehk siis publitseerisid õpetlikke ja kasulikke teadmisi ja arvamusi, püüdes võimalust ja võimekust mööda ühendada kasuliku meeldivaga või vastupidi.³⁶⁸ Niiviisi väljakujunev kirjanikuseisus ei olnud ei auväärsuselt ega ka elatusallikana piisav eraldiseisva ametina, sest tulu raamatute väljaandmise eest said eelkõige kirjastajad ja kaupmehed ning ühiskondliku positsiooni andis autorile ikkagi tema töökoht kodanlikus ametis. Suur osa saksa valgustuskirjanikest olid ülikoolide õppejõud, pastoriid ja jutlustajad, kooliõpetajad, mõne vürsti või magistraadi teenistuses seisvad haritlased, juhtivametnikud valitsustes ja kohtutes, õuenõunikud ja kantseleitöötajad, kohtuassessorid ja advokaadid, kabinetisekretärid ja linnakirjutajad.³⁶⁹

Teos paistab seega väga hästi kokku sobivat ajastu ootustega. Väheldaste mõõtudega ja meeldivalt viimistletud raamatuke pakub äärmiselt laia sortimendiga lugemisvara, töötades pealkirjas kajastuva žanrimääratluse järgi ühtede kaante vahel nii uut teadmist kui meelelahutust, pühenduskirjas just viimast rõhutades. Autorile annab vajaliku autoriteedi ja usaldusväärsuse lisaks auväärsele seisuslikule positsioonile (*Herr von*) asjaolu, et tal on kindel töökoht X riigi kõrge valitsusametnikuna. Võrreldes lokaalselt Riia linna publikumile adresseeritud ajakirjaga „Patriootilised vestlused“ taotleavad „Väikesed kogutud tekstid“ selgelt laiemat publikut, millele viitab pingutus, mis on tehtud tekstide väljaandmiseks „päris“ raamatuna raamatupealinnas Leipzigs.

II.2. Teine ring: „Nachricht“ kui sissejuhatav tekst

Teise ringi ülesanne on teha kindlaks, millest nn sissejuhatav räägib, st millisesse konteksti asetub näitemänguna esitatud kohtupidamine asjaarmastajate teatri üle. Kõigepealt küsitakse, mis sorti tekst on „Nachricht“ ja seejärel antakse ülevaade selle kohta, millest see konkreetne *Nachricht* räägib. Kuna tänapäeva lugeja vajab parema pildi saamiseks selgitust jutustuses kasutatud mõistete ja

³⁶⁶ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 21.

³⁶⁷ Raabe, *Bücherlust und Lesefreuden*, 59.

³⁶⁸ Raabe, 59.

³⁶⁹ Raabe, 59.

kontseptsioonide kohta, siis mõned kõige olulisemad neist harutatakse kohe pärast ümberjutustust üldises mõttes lahti: asjaarmastajate teater ja sellega sageli seotud probleemid ning vaestehoolekanne ja heategevus 18. sajandi lõpus. Teadlikult jääb esialgu kommentaarita kirjavahetus ülempastor Moieriga ning kõik see, mida käesolevas töös koheldakse „religioosse sisuga argumentatsioonä“.

II.2.1. „Nachricht“

Nagu öeldud, puudub kõitel nii sisukord kui sissejuhatus ja pühendusele pole lisatud ka pühenduskirja. Alates 343. leheküljest on avaldatud neljanda väikese tekstina „Uudislugu teatriasutusest Tallinnas, mis on ära teeninud, et temast maailmale teada antakse“ (*Nachricht von einem theatralischen Institut zu Reval, welches der Welt bekannt zu werden verdient*). See algab järgmiste sõnadega:

Kui mõni heasoovlik unistaja mõne oma veel ebaküpse plaani välja pasundab (*ausposaunt*), on see etteruttaja ära teeninud noomituse, sest kui hästi ta seda iganes ka ei mõelnud – tal tuleb võidelda veel tuhande raskusega, enne kui asi tegelikkuseks saab. Loodetavasti pole see põhimõte aga rakendatav mehele, kes juba pea neli aastat on lähedalt pealt vaadanud ühte ikka kasvavat ja üha kindlamale alusele toetuvat asutust, kes ise tunnistajaks on olnud sellele, kui mitme häda kiuste see on püsima jäänud, kui mitmeid lollusi, kui mitmeid vildakaid eelarvamusi pidanud kannatama, kui mitmetest häbematumest solvangutest üle saanud. Tallinnas asuv asjaarmastajate teater teeb inimkonnale au ja seepärast ei tohiks lugu selle tekkimisest ja käekäigust olla lugejale ebahuvitav. Seda, et ma ise võin uhkelt öelda, et olen olnud selle üks esimesi tööriistu, ei tohiks keegi tõlgendada kiitlemisena. Tunnistan meelsasti, et ma ei ole teadlik ühestki paremast teost oma elus ja kui minu tekstide tühine väärtus seda raamatut siin võib-olla läbikukkumisega ähvardab, siis elab minu nimi ikkagi edasi nende üllate seas, kes minu plaani nii südamest toetasid. [...] kogu juhtumi vastu võidakse kergesti suuremat huvi tunda kui mõne Arkaadia akadeemia (*Akademie der Arkadier*) ajaloo või millegi muu taolise vastu.

Märkus „heade kavatsustega unistajate“ kohta viitab käesolevas töös lõbusa paralleelina probleemile, mille all kannatas tugevasti Snell, kes 1785. aastal oli sunnitud kirjutama: „Neetud olgu see mõte, mis mul tookord [1782] oma kavatsusi välja pasundades (*auszuposaunen*) oli!”³⁷⁰ Üldist kirjutamissurvet arvestades võis tegemist olla sagedasti ettetuleva mõõdalaskmisega, mis oli vähemalt osaliselt tingitud vajadusest rahastada publitseerimist ettetellijatelt korjatud ettemaksu abil. Snell lubas Platoni vaimule, et ta „iial enam oma töödest maailmale teada ei anna, enne kui need on lõpule viidud“, ent sama vihiku sisekaanel lubab ta ettemaksu nimel veel selsamal suvel välja anda järgmised kolm numbrit koos vaselõikega, mis kokku moodustaksid tulevikulise seeria

³⁷⁰ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 14.

esimese kõite. Nagu tänaseks juba teada, ei leidnud väljaanne soodsat vastuvõttu ning ajakirja ilmus veel vaid üks number ja sedagi alles aasta hiljem.

Kotzebue „Uudisloo“ algusest selgub niisiis, et juba neli aastat (st alates 1784) on Tallinnas erinevat sorti suurte raskustega, aga sellest hoolimata edukalt käima lükatud asjaarmastajate teater, mille rajamise juures on olnud ka Kotzebue, kes kogu üritust peab sedavõrd väärtuslikuks, et sellest on põhjust „maailmale teada anda“; see on vaat et huvitavamgi kui nt lugu mingist Arkaadia akadeemiast,³⁷¹ see olevat kogunisti tema „elu parim tegu“. Uudislugu Tallinna asjaarmastajate teatri „tekkimisest ja käekäigust“ on 31 lehekülge pikk ning koosneb vahedumisi autori jutustusest, huvitavamatest väljavõtetest teatriseltskonna kroonika huvitavamatest väljavõtetest (*Journal der Gesellschaft*), mitmete erinevate kirjade ja ühe ajalehes ilmunud teatise ära kirjadest. Lugu lõppeb leheküljel 374 lausega, mis juhatab sisse käesoleva peatüki põhiteksti: „Kui sageli oleme püüdnud nii naljaga kui naljata meie lava vaenlaste meelt muuta, võib tõendada ka järgnev järelmäng, mida etendati 8. detsembril 1786. aastal“. Ning järgmisel leheküljel algab viienda tekstina: „Lauludega järelmäng „Asjaarmastajate teater kohtu ees“, mis on esitatud Tallinna asjaarmastajate teatris sellesama asutamispeol“ (*Das Liebhabertheater vor dem Parlament, ein Nachspiel mit Gesang, aufgeführt auf dem Liebhabertheater zu Reval am Stiftungsfeste desselben*) (lk 375–420).

Sõna „Nachricht“, eesti keeles „teade, sõnum, uudis(ed)“,³⁷² seostub tänapäeval ajakirjandusega, seda eriti mitmuslikus vormis „die Nachrichten“, mille all eeldame kuulda ja lugeda lakoonilisi ja hinnangust hoiduda püüdvaid faktilisi teateid aktuaalsete sündmuste kohta. Grimmide sõnastikust selgub aga, et alles 17. sajandil esile kerkinud mõiste esmane tähendus oli ka järgneval sajandil hoopis „teadaanne järgimiseks“ (*Mitteilung zum Darnachrichten*) ehk „instruktsioon“ ning teises järjekorras „mingist juhtumist teada andmine“ või ka üldisemalt mingisugune suuline või kirjalik informatsioon millegi-kellegi kohta, ilma nõudeta taotleda aktuaalsust või piirdumist faktidega.³⁷³ Nii võib öelda, et „Uudislugu ühest [...] , [...] ära teeninud, et temast teada antakse“ kannab oma semantilises väljas nii huviväärt loo jutustamise tähendust kui ka üleskutset kõnealusest loost eeskuju võtta, seda järgida.

II.2.1.1. Mida „Nachricht“ ütleb?

Millest see „väärt lugu“ räägib ning mida esitatakse selles järgimisväärsena? Etteruttavalt tuleb öelda, et „lugu Tallinna teatri rajamisest ja käekäigust“ on

³⁷¹ Johann Wolfgang Goethe jutustas oma teises Itaalia reisikirjas, kuidas ta jaanuaris 1788 Arkaadia ühingu liikmeks vastu võeti ning annab ülevaate ühingu tekkest ja tegevusest. Johann Wolfgang von Goethe, *Italienische Reise: Erster und zweiter Teil: Zweiter Römischer Aufenthalt vom Juni 1787 bis April 1788*, toim Jochen Golz (Berlin: Aufbau-Verl., 1996).

³⁷² Elisabeth Kibbermann, Salme Kirotar, ja Paula Koppel, *Saksa-eesti sõnaraamat*, 2. tr (Tallinn: Valgus, 1976), 582.

³⁷³ DWB, „Nachricht“.

täielikult üksnes võitluse lugu: 31 leheküljest kolm annavad ülevaate teatri reeglitest rahaasjade korraldamisel ning pisut enam kui kaks lehekülge kulub esitatud näitemängude ja näiteseltskonna liikmete loetlemisele teksti lõpus, kogu ülejäänud maht on täidetud kommenteeritud ja dokumenteeritud kirjeldustega selle kohta, milliste võtete ja sõnadega on näiteseltskond end nende nelja esimese aasta jooksul oma vaenlaste vastu kaitsnud.

Väljavõte 1784. aasta seltskonnakroonikast annab lühikese ülevaate teatri rajamise ajendist, milleks oli soov „südant ja mõistust“ hariva meelelahutuse järgi põhjamaa pikkadel talveõhtutel ning sellega seotud raskustest, millele „lavasõbrad“ oleksid enda sõnul ilma Paldiskis asuva harrastusteatri toetuseta kindlasti alla jäänud. Raskusteks olid „tuhat eelarvamust“ ja „tuhat narrust“, mille tõttu linna kaunitarid ei olnud julgenud sellest „süütust naudingust“ osa võtta ning osalt nendest eelarvamustest ja narrustest tingitult otsustati teater siduda heategevusega.

Et samal ajal ühendada seltskondliku rõõmu ja heategevuse eesmärgid, ning seal, kus õnn meid soosinud ei ole, oma vahenditest abi osutada, vähemasti ühiste pingutustega hädalistele toeks olla; nagu ka selleks, et häbemata eelarvamusele purustamatut kilpi ette seada, otsustas seltskond anda etendusi raha eest, igakordne sissetulek aga vaeste vahel ära jagada.

Kotzebue annab teada, et kolme esimese aastaga on seltskond vaestele jaganud üle 5000 rubla, ent pidanud püsijäämise eest kõvasti võitlema. Seltskonnateatri korraldusest ülevaate andmise eesmärk paistab olevat kõrvaldada kahtlusi piletiraha eesmärgipärase kasutamise osas. Iga aasta 26. jaanuaril valib seltskond enda seast direktori ja teda abistava kolleegiumi, mis omakorda valib (rangelt rahaasjadel silma peal hoidva) kassiiri, jagab vajalikud ülesanded seoses garderoobi ja dekoratsioonidega, valib näitemängud ja määrab rollid, millele seltskonnaliikmed alluvad vastu vaidlemata. Kassiir lööb pärast iga etendust piletitulu kokku, arvutab maha kulud ning järgmisel päeval kogunev komisjon otsustab vaestele mineva osa kulutamise. Kõige detailsemalt on lahti räägitud abistatavate vaeste valimise protsess: iga teatri liige võib komisjonile kinnisel sedelil kandidaatidest teada anda, komisjon võib vaid üldkogul toimuva hääletamise abil otsustada ühele subjektile suurema kui 20 rubla annetamise, kui tegu on *pauvres honteux*³⁷⁴ subjektidega, siis ei saa nende nimed avalikult teatavaks.

Esimesel aastal anti kogu tulu – 1318 rubla – kahtlustuste-süüdistuste vältimiseks üle Keiserlikule Üldhoolekandekolleegiumile (*Kaiserliches Kollegium der allgemeinen Fürsorge*), mille eesistuja, tollane Eestimaa kuberner von Grotenhielm vastas 24. dets 1784 tänukirjaga (ärakiri), mis julgustab seltskonda „Seda kiiduväärset, neile tõeliselt au tegevat ettevõtmist jätkama, veendumuses, et nad sellega välja teenivad heakskiidu ettehoolduselt (*Beyfall der*

³⁷⁴ Pr. k „häbelik vaene“.

Vorsehung) ja kõigilt valgustatud õiglastelt (*aufgeklärten Rechtschaffenen*)”. Näitamaks kubermangu kõrgete juhtide toetust teatrile, toob Kotzebue järgmisena tervenisti ära Riia ja Tallinna kindralkuberner Georg Browne'i (1698–1792) kirja Eestimaa kubernerile [sama Grotenhielm] 6. jaanuarist 1786. Selles avaldab Browne imestust temani jõudnud teate üle, mille kohaselt olevat mõne aja eest üks prantsuse komödiantide trupp Moskvast Tallinna tulnud, saanud loa seal mängida ja „püstitada teater, mille jaoks aga oletatavasti raha koguda kavatsetakse“! Browne'i teada on aga juba 1784. aasta 8. detsembrist „seltskond hästimõtlevaid isikuid Eestimaa ja Tallinna linna auks kokku tulnud, et esitada häda ja vaesuse leevendamiseks näitemänge“, juba enam kui 2000 rubla välja jaganud, ja kes „selle eesmärgi tõttu väärivad iga õiglase mehe austust ja toetust“. Neile on aga „Praegu põhjust antud muretseda selle pärast, et sealne publik nagu iga teinegi on võlutud uuest ja rikastab prantsuse truppi, võttes kohalikest vaestest ja õnnetutest seetõttu ära ühe osa nende ülalpidamisest. Seetõttu olgu kuberner nii lahke ja hoolitsegu selle eest, et nimetatud komödiantidel kohemaid keelataks edasi mängimine“.³⁷⁵

Kotzebuele „teeb valu seda oma teise isamaa kohta öelda“, et kõrgete isikute tunnustusest hoolimata „suur osa publikust, peamiselt aadli hulgas“ ettevõtmist pilkas ja mustas, mistõttu avaldas seltskond [ilmselt Kotzebue isikus] teise hooaja alguses [ajalehes „Revalsche Wöchentliche Nachrichten“], 15. sept 1785 apologetilise teatise (*Avertissement*) „Tallinna asjaarmastajate teater, publikumile“:

[...] tali on tulemas. Kas peaksime siis vaid visti³⁷⁶ mängima? Või peaksime välja naerma eelarvamused, millega meie rahumeelset seltskonda üritati läinud aastal maha suruda? Kas peaksime astuma uue hooga, uuesti lõkkele löödud kaastundega vaeste häda vastu meie seltskondlikule lavale ning rahulikult ja külmalt ära ootama, mida siis sel aastal meie ettevõtmise kohta mõeldakse ja öeldakse, kuidas seda laidetakse ja kiidetakse? [...] Meie eesmärgi mõisteti sageli meelega valesti, meie mängu laideti häbematult ja üks osa publikust, selle asemel, et meid tänada, mõnitas meie innukust ja muigas kahemõtteliselt meie heategeva eesmärgi üle.³⁷⁷

Rohkem kui kuueleheküljelises tekstis kirjeldatakse seltskonnale ülekohtuselt osaks saavaid kannatusi ning tõendatakse oma tegevuse omakasupüüdmatut eesmärki ja auväarsust: „me soovime publikumi veenda, et see, mida me teeme, on siivas (*anständig*) ja hea“. Kuigi suurem osa publikumist on – „Jumal tänatud!“ – selles niigi veendunud, pöördatakse „selle linna elanike mittevalgustatud osa poole“, kelle peamine probleem väljenduvat selliselt: „Mis? Mina peaksin raha eest lavale astuma, et kõige madalamal pööblil end kritiseerida lasta?“ Vastuseks rõhutab Kotzebue, et teatrit tehakse küll raha eest, aga mitte selle pärast ning „vaese lese õiglasel ja vagad pisarad ning mahajäetud orvu

³⁷⁵ *Nachricht*, 352–354.

³⁷⁶ 'Vist' on kaardimäng neljale inimesele, vt DWB.

³⁷⁷ *Nachricht*, 361j.

tänapalve“ kaaluvad üles „kogu maailma kingseppade ja rätsepate kriitika“. Näitamaks, et Tallinna teater ei ole esimene, kes „julgeb just sellisel viisil meie vaesemate vendade häda leevendada“, toob Kotzebue näiteks pastor Sintenise Saksamaalt Zerbsti linnast, kes olla mõni aasta tagasi rajanud aadlikest koosneva seltskonnateatri, kus samuti mängitakse raha eest ja vaeste jaoks. Ta kinnitab, et mitte ükski teine vaesteasutus Eestimaa ei ole suuteline selliseid summasid välja jagama, viitab puudustkannatajate õnnistusele ning lõpetab teksti järgmiselt:

Kadugu eelarvamuslikkus! Meie päid sa segamini ei aja! Julgelt tahame me uuesti käia rada, mille meie paremad tunded meile on joonistanud ja püüame saavutada oma sihti, mille inimarmastus on meile püstitanud. Kui meie mäng ka asjatundjate heakskiitu ei pälvi, on meie siiral kavatsusel ometi kindlasti Jumala heakskiit! Selle Jumala, kes meid kõiki võrdseks löi, kelle kõikenägev pilk valvab rikaste ja vaeste üle, kes kindlasti tasuva käega meie teo Elu Raamatusse kirjutab. Tema nimel avame me lava! Tulge meie juurde, te üllad hinged, kes te juba eelmisel aastal meie kavatsust kiiduväärselt toetasite ja tasuge oma heakskiiduga paljude lollpeade laitude eest, kannatage meie vigu heasoovlikkusega ja olge meie sõbrad.

Seda sõnavõttu oli peetud liiga kibedaks, paljud solvusid ja asjaarmastajad selgitasid kuu aega hiljem lühikeses öiendis, mida nad mõtlesid, kui ütlesid, et avavad lava „Jumala nimel“. ³⁷⁸ Kotzebue rõhutab, et kohalik vaimulikkond ei „aidanud nendele koomuskitele (*Possen*) kaasa“, tõendades seda kirjavahetusega, mis „siinsele vaimulikkonnale tõeliselt au teeb“. 21. jaanuaril 1786 saadetud kirjas „kokkukogunenud Eestimaa vaimulikele Tallinna asjaarmastajate teatritl“, millele olid alla kirjutanud seltskonna direktorina von Rosen ja sekretärina Kotzebue, kurdetakse, et hoolimata „heast eesmärgist, mida seltskond väsimatult püüab saavutada“ ja mis pole alati „meeldiv vaevanägemine“, on neil vaenlased, kes (loodetavasti) mitte kurjusest, vaid eelarvamuslikkusest näevad nende ettevõtmist vales valguses, ning et nad „rõhutatud leskede ja orbude pärast“ soovivad „täiesti hajutada seda udu, läbi mille päike – Jumal tänatud! – juba nii sageli paistab“. Pöördudes nende poole, kes oma ameti poolest peavad olema ja ka on „leskede nõuandjad ja vaeslaste isad“, ³⁷⁹ palub seltskond neil auväärsetel ja eelarvamusustevabadel meestel sundida oma eeskuju läbi eelarvamused ja laimujutud häbiga taanduma, austades teatrit oma kohalolekuga. ³⁸⁰

26. jaanuaril tuli ülempastor Philipp Christian Moierilt (1747–1807) vastus „Tallinna seltskonnateatrile kokkukogunenud Eestimaa vaimulikele“, milles avaldatakse kirjutajatele tänu ja austust nende usalduse eest selles „sündsas asjas“ ning väljendatakse heameelt, et Tallinna teater on edukalt suutnud kõrvaldada

³⁷⁸ August von Kotzebue (?), „Über den Ausdruck: im Namen Gottes die Bühne öffnen“, *Revalsche Wöchentliche Nachrichten* Nr. 40, 26. oktoober 1785.

³⁷⁹ Ps 68,5 öeldakse Jumala kohta: „Ta on vaeslaste isa ja lesknaiste asjaajaja“.

³⁸⁰ *Nachricht*, 363–365.

suurema osa eelarvamustest, mis „mõnes teises kohas teie asutuse sarnase asja vastu oleks võib-olla esile kerkinud“, ning veendumust, et põhjuseks on olnud eeskätt teatri hoolsus oma au ja kombluse eest seismisel. Moier leiab, et see oli ette aimatav ja ka mõistetav, et ettevõtmine ei saanud edeneda ilma mõningaid raskusi ja ebaõiglasi hinnanguid kohtamata, ent nii käib kõikide inimlike asjade käsi ning seda peaks lisaks nende endi südame tänule kuhjaga tasakaalustama ka täielik heakskiit suuremalt osalt publikumilt ja aidatavatelt vaestelt. Moieri sõnul ei suutnud vaimulikkond end aga veenda, et nende isiklik kohalviibimine oluliselt kaasa aitaks „eelarvamuste ja ebaõiglaste hinnangute täielikule hävitamisele“, ent nad kindlustavad omalt poolt, et iga pastor võib teiste laimust karmata teatri kutset järgida ja teatrit külastada, kui teda sealt eemale ei hoia „tema enda südametunnistuse veendumused (*gewissenhafteste Einsicht*), erilised asjaolud (*besondere Verhältnisse*) või mõned muud põhjused, mis võivad olla seotud ka tema ametisuhetega (*Amtsverbindungen*)“.³⁸¹

Kotzebue kinnitab, et teatrile kui heategevuseks valitud vahendile on häbematu hinnanguid andnud just aadliseisus, „mis Euroopa riikides on tavaliselt see kõige haritum või vähemalt seda olema peaks“ ning vaid väga vähesed neist julgevad teiste vastu välja astuda ja teatri liikmeks tulla. Seltskonda kuulus 1788. aasta kevadel 24 liiget, teater tavatseti avada oktoobris või novembri alguses ja sulgeda paastuaja alguses. Seni esitatud 25 näidendi hulgas on järjekorras neljas eelmises peatükis mainitud „Mitte rohkem kui kuus vaagnat“, näidend „Asjaarmastajate teater kohtu ees“ on üheksateistkümnes ja kogumikus leiduv „Eremiit Formenteral“ kahekümne teine. Et kõik mehed peavad täitma oma ametikohustustusi, ei ole teater saanud rohkem etendusi anda, ent kõiki etendusi on mängitud täissaalile, mis mahutas 400–500 inimest ning kulusid maha arvestades on vaeste jaoks saadud kokku 5000 rubla. Seltskonna deviis kõlab: *Consacré à la bienfaisance. Honi soit qui mal y pense!*³⁸²

II. 2. 2. Asjaarmastajateteater, seltskonnateater, teatromaania

Kuna linn on liiga väike püsiva näitetrupi ülalpidamiseks, soovisid lavasõbrad juba mõnda aega rajada seltskondlikku teatrit, mis võimaldaks põhjamaa pikkadeks talveõhtuteks meeldivat meelelahutust ja mille eesmärk oleks ühtlasi ka südant ja mõistust harida.³⁸³

Selle lausega on juba ära öeldud, et asjaarmastajate teatris tuleb näha aseainet püsivale näitetrupile, mille ülalpidamine on jõukohane vaid suure(ma)le linnale. Eelmises peatükis vaidlustas Platoni vaim Riia kuulumise viimaste hulka ning võimalik, et ta pidas silmas just asjaarmastajate teatrit, rääkides teatri viimisest

³⁸¹ *Nachricht*, 365–368.

³⁸² Pr. k. „Pühendatud heategevusele. Häda sellele, kes halvasti mõtleb!“

³⁸³ *Nachricht*, 345.

„linna suurusele vastavasse proportsiooni“. Erinevus Riia linnateatrist paistab märkimisväärtne: oma maja ei paistnud olevat, etendusi anti vaid neljal kuul aastas ja vahel mitmenädalaste vahedega, meessoost näitlejad pidasid kodanlikke ameteid ja naisi alguses ei olnudki, seltskonna liikmed tegelesid ise etendusteks vajaliku hankimisega, ning et piletirahast maha arvestatud kuludest jäi järele arvestatav summa vaestele laialijagamiseks, tuleb järeldada, et kulud ei saanud olla võrreldavad Riiga, kus ettevõtte omanikud polnud kolme aasta jooksul (vaimude teada) veel mingit kasumit saanud.

Tänapäevase teatriteksikoni järgi käib mõiste „Liebhabertheater“ ilmikute teatritegevuse kohta 18. ja 19. sajandil.³⁸⁴ Mitteprofessionaalne teatritegevus oli aga Saksamaal olemas juba ka varasematel aegadel, mil nt haridusasutuse tegevuse või kirikliku sündmusega seotud puhkudel andsid nii suletud kui avalikus ruumis etendusi kooliõpilased, tudengid, vaimulikud, sõdurid, käsitöölised ja linnakodanikud, rääkimata veel aadlikest ja õukondadest, mille jaoks kujutas teatritegemine 17. ja 18. sajandil olulist osa kinnisest, teistele ühiskonnaklassidele suletud kultuuritegevusest.³⁸⁵ Kuigi eelnimetatud teatrivormid võisid ka professionaalsete rändtruppide kõrgajal mingil moel edasi eksisteerida, oli nende tähtsus ja osakaal 18. sajandiks üldiselt märkimisväärselt langenud. Millist erilist tähendust kandis siis spetsiifiliselt 18. sajandiga seotud „asjaarmastajate teater“? Siin tasub pöörata tähelepanu teistele mõistetele, mida Kotzebue oma tekstis paralleelselt kasutab: „gesellschaftliches Theater“ või lihtsalt „Gesellschaft“ või ka „die Gesellschaft des Liebhabertheaters“, ning teatri eesmärkide seas nimetatud „seltskondlik rõõm“ (*gesellige Freude*). Seltskondlikkus on nimelt üks ajastu kesketest mõistetest – 18. sajandit tuntakse kui „seltsivat“ (*gesellige*) sajandit,³⁸⁶ mil inimest määratleti olulisel määral just seltskondliku olendina. Seepärast oli ka Platoni vaim rääkinud „seltsimise vajadusest“ (*das Bedürfnis der Geselligkeit*) kui „olemuslikust vajadusest“ (*wesentliches Bedürfnis*), mis on kõikidele inimestele kaasasündinud“, ent mida paljudel on nii raske rahuldada,³⁸⁷ ning Epikurose vaim muretses selle pärast, et „üldine vajadus naudingu, puhkuse ja seltskonna järgi“ võib suurtes linnades kõrvalteele eksida.³⁸⁸

18. sajandi seltskondlikkusele oli terve hulk erinevaid väljendusviise: laua-vestlused, kodused kokkusaamised, kirjavahetus, salongid, klubid, lugemis- ja haridusseltsid, laenuraamatukogud, ühingud ja akadeemiad, vabamüürlaste loožid jt salaseltsid, muusika- ja lauluseltsid jne; ning omad erijooned: antiigi

³⁸⁴ Manfred Brauneck ja Gérard Schneilin, *Theaterlexikon: Begriffe und Epochen, Bühnen und Ensembles*, 4. tr, Rororo: Taschenbücher (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2001), 590.

³⁸⁵ Heßelmann, *Gereinigt Theater?*, 199.

³⁸⁶ Nt Ulrich Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert: Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung* (München: Beck, 1982).

³⁸⁷ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 25.

³⁸⁸ Snell, 52.

kontseptsioonide suur mõju (Epikuros, Sokrates) ja antiigi vooruste – loomulikkus, avatus, ausus – tähtsustamine; seisusepiiride ületamise ja demokraatlikkuse ideaalid; õppimise ja meelelahutuse harmoonilise ühendatuse taotlus; maitsehariduse (*Geschmacksbildung*) samastamine haridusega.³⁸⁹ Eriti sajandi teise poole tundelisusekultuuris nähti üheskoos kaunite kunstide nautimises, viljelemises ja nende üle reflekteerimises, aga ka mängus, olulist haridusvormi, hariduse väärtustamine kujutas endast aga olulist osa emantsipeeruva kodanluse enesepildist.³⁹⁰ Veel üheks 18. sajandi seltsimise eripäraks oli organiseerumine ja asutatud „instituudi“ allutamine rangetele reeglitele.³⁹¹

Sellises üldises valgustatud seltskondlikkuse kultiveerimise kontekstis puhkeb Saksamaal 1770. aastatel lisaks eelpoolkirjeldatud lugemismaaniale ka teatromaania – kõrvuti saksakeelse draama ja professionaalse teatri arengu ja rahvusteatri propageerimisega asutati nii linnas kui maal ning kõikide seistuste seas massiliselt seltskonnateatreid (*Gesellschaftstheater, Liebhabertheater, Sozietätstheater, Privattheater, Dilettantentheater*).³⁹² Draamakirjanik Johann Friedrich Rochlitz (1769–1842) rääkis sajandi lõpust tagasi vaadates sellest kui sentimentalismiga seotud nähtusest:

[...] teatud sentimentaalne energia tõmbas kõiki, kes endal piisavalt maitset ja tunnet arvasid olevat, taskuformaadis lavadele! [...] Koguti näidendeid, kirjutati koopiaid, seati sisse saale, konfiskeeriti onude ja tädide moest läinud rõivatükke, otsiti üksildasi jalutamiskohti, et seal segamatult rolle õppida, ja kümnest seelikutaskust väljapunnitavast paberirullist üheksa olid näidendid“.³⁹³

Saksa kõige suurema teatriajakirja väljaandja, Heinrich August Ottokar Reichard (1751–1828), kirjutas 1781. aastal terve artikli viimastel aastatel arvukalt tekkinud seltskondlikest lavadest, mille kohta ta loetles arvukalt näiteid.³⁹⁴ Reichard avaldas heameelt nende „näitekunsti koduste templite“ üle, mille tegevust ta nimetab „suurepäraseks vahendiks igavuse vastu“, sest see annab kõvasti tegevust: tuleb seltskond kokku kutsuda, vastutusvaldkonnad jagada, näidendid valida, hoolega arvestada, et daamid oma rollidest meelitatud oleksid; siis proovid ja viimaks suur etenduspäev – kõik see hoiab liikmed rõõmsas tegevuses,

³⁸⁹ Lars-Thade Ulricus, „Vernünftige Konversation, empfindsames Gespräch, heilloser Klatsch; Formen der Geselligkeit im 18. Jahrhundert – Einführung“, *Geselligkeiten im 18. Jahrhundert: kulturgeschichtliche Überlieferung in Museen und Archiven Sachsen-Anhalts*, toim Sebastian Görtz, Ute Pott, ja Cornelia Zimmermann (Halle: Mitteldeutscher Verlag, 2012), 11–12.

³⁹⁰ Ulricus, 12.

³⁹¹ Ulricus, 15.

³⁹² Heßelmann, *Gereinigtes Theater?*, 199.

³⁹³ Avaldatud anonüümselt: *Taschenbuch für Liebhaber des Privattheaters* (Leipzig: Sonnersche Buchh., 1796), 1.

³⁹⁴ *Theaterkalender: auf das Jahr ... 1781* (Gotha: Ettinger, 1781), 107–14.

mille juures neil ei jää aega pahutsemiseks (*zu Grillen*).³⁹⁵ Ta toob seltskonna-teatri eeliseks, et näitlejad ei pea kogu asja nii tõsiselt võtma, kuna mängivad vaid oma lõbuks ja keegi ei eelda neilt kõrget taset; pikem prooviperiood tuleb kasuks ka kvaliteedile. Siiski soovitab ta mõnda asja silmas pidada ka privaat-püünel: etendatav materjal tuleb hoolikalt läbi lugeda, daamidele tuleb meelde tuletada, et nende kostüüm peab sobima mitte niivõrd nende endi kui eel-kõige rolliga, laval tuleb selgelt kõnelda ja püüda ka mittekõneldavates kohta-des asjakohaselt käituda. Richard lubab järgnevatel aastatel välja anda erateat-ritele sobivate saksa lugude nimekirja ning toob välja rõõmustava tendentsi, et aadlike hobiteatriteski ei mängita enam üksnes võõrkeeles, vaid kasutatakse ka saksa materjali.³⁹⁶ Järgmisest aastast alates oli teatrikalendris omaette rubriik: „Uudised saksa seltskondlikest lavadest“, kust sai lugeda erinevatest Saksamaa nurkadest saadatud uudislugusid,³⁹⁷ mis sageli algasid kinnitusega, et nende teater väärrib (vaat et enam kui teised selletaolised), et sellest teada saadakse.

Et seltskonnateater võis olla rajatud täiesti „tühjale kohale“, jutustab teade järgmisel sajandil kuulsaks teatrilinnaks saanud Meiningist, kus öeldakse, et „täna mängivatest inimestest vähesed olid varem üldse teatrit näinud ja eel-arvamusi oli tohutult“, kogu asja käima lükanud hertsog aga „teeb au kogu Saksamaale“. ³⁹⁸ Aadlike jaoks oli harrastusteater traditsiooniline meelelahu-tus ning nüüd ühendasid aadel ja kõrgem kodanlus mitmel pool teatritege-vuseks oma jõud – nii nagu nimetatud seisused ühinesid Riia teatri- ja selt-simajas, kuulusid ka Tallinna asjaarmastajate teatrisse nii ühed kui teised. Et asjaarmastajate teatrites toimuv aadli ja kodanluse koostegutsemine oli uudne, nähtub Tallinna kõrval selgelt ka 1809. aastal Tartus, kus politseiülem vahen-das aadlike ja linnakodanike läbirääkimisi aadlike kaasalöömise tingimuste üle kodanike rajatud asjaarmastajate teatris. ³⁹⁹ Ent samamoodi nagu lugemise puhul, jahmatas kõrgemaid seisusi asjaolu, et aktiivselt asusid teatrit tegema ka juuksurisellid, habemeajajad, kokad ja teenijad. Näiteks kirjutati teatrikalend-rile 1784. aastal Rostockist üsna silmipõõritaval toonil seal tegutsevast noorest rätsepast draamakirjanikust, kes olevat ühtlasi teenijarahvast koosneva selts-konnateatri direktor ning ka parukategijate trupist, kes korrespondendi sõnul olid etendanud üle igasuguste ootuste hästi tehtud komöödia, enne kui häbi-väärselt põrusid järgmisena esitatud tragöödiaga. ⁴⁰⁰ Kui Tartus 1809. aastal levis jutt voorimeeste, kalameeste ja parkalite soovist rajada asjaarmastajate teater, siis oli ka sealse linnavalitsuse reaktsioonist aimata, et sellist asja ei oleks peetud sobilikuks.

³⁹⁵ *Theaterkalender*, 108.

³⁹⁶ *Theaterkalender*, 110.

³⁹⁷ *Theaterkalender: auf das Jahr ... 1782* (Gotha: Ettinger, 1782), 109.

³⁹⁸ *Theaterkalender*, 109.

³⁹⁹ Selle kohta vt töö lisast.

⁴⁰⁰ *Theaterkalender: auf das Jahr ... 1785* (Gotha: Ettinger, 1785), lk 107jj.

II. 2. 3. „Oo taevas, mille kõigega pidi võitlema!”

Nendes kohtades, kus asjaarmastajate teatri algatajaks ja toetajaks olid valitsejad, rõhutati teatriharrastuse kasulikkust seltsimisvajaduse viisakal rahuldamisel ja heade kommete õpetamisel. Näiteks rajas Erfurdi asevalitseja 1782. aastal kõikidele seisustele avatud teatri, et „kasvatada kombepeenust ja harida inimsüdan“ ja Dürkheimis tahtis Leiningeni vürst pakkuda kõigile alamatele „puhast seltskondlikku rõõmu“, mida muidu on liiga vähe saada.⁴⁰¹ Kui aga teatri algatajaks ja toetajaks ei olnud mõni vürst, pidi seltskonnateater alati mingit sorti raskustega võitlema: katoliiklikus Fuldas 1780. aastate alguses vaimulike vastupanuga,⁴⁰² Bremenis 1791. aastal rousseauistlikku argumentatsiooni kasutava magistraadiga, sajandivahetuse Berliinis professionaalse rahvusteatri juhi August Wilhelm Ifflandiga (1759–1814).⁴⁰³ Oli tavaline, et seltskondlikud teatrid kaitsesid end ajakirjanduses aktiivselt, rõhutades ühelt poolt tegevuse ühiskondlik-majanduslikku kasulikkust (asendus kaardimängule ja joomisele) ja toetust kodanlikele voorustele (kombe- ja maitseharidus), ning teiselt poolt suuremat kunstiarmastust ja piisavat – kohati isegi paremat – kunstilist väärtust võrdluses professionaalse teatriga.⁴⁰⁴

Eespool oli juba juttu sellest, et 18. sajandi seltsielule oli iseloomulik formaalne organiseerumine ning oma tegevuse toetamine selgetele põhimõtetele ja neid toetama pidavatele reeglitele. Sellel taval olid väga praktilised põhjused, sest reeglite abil sai kindlustada püsimist heakskiidetud kursil ja saavutada usaldus- ja auväarsus ühiskonnas. Professionaalse näitleja tõus aktsepteeritud ja lugupeetud ametite hulka 18. sajandi lõpuks oli olulisel määral seotud rangete kirjalike reeglite kehtestamisega nii laval, lava taga kui väljaspool tööaega toimuva kohta – nt Riia linnateatri näitlejatele kehtestatud reeglid puudutasid nii töödistsipliini kui nende eraelu kombekust ja moraalsust. Lugupeetud linna-kodanike seltskonnateatrid ei pidanud ehk nii väga muretsema oma sotsiaalse renomee pärast, ent nende puhul oli suureks probleemiks teatrite lühike eluiga. Põhjuseks olid enamasti rollijaotusest tingitud erimeelsused ja tülid, mida oli raske vältida.⁴⁰⁵ Et hoida tegutsemiseks hädavajalikku üksmeelt ja korda, kehtestati seltskonnale enamasti kohe alguses kindlad reeglid, mille koostamiseks pakkusid teatriajakirjad nõu ja abi: nt 1782. aasta teatrikalendris on eeskuju võtmiseks ära trükitud 17. sajandi lõpust pärineva seltskonnateatri reeglid,⁴⁰⁶ 1788. aastal aga annab end praktikuna esitlev anonüümne autor juhiseid organisatsiooni ülesehituse, distsipliini hoidmise vahendite, finantseerimisviiside, eriti aga repertuaarivaliku ja rollijaotuse jaoks, et pääseda mööda seltskonnateatreid

⁴⁰¹ Heßelmann, *Gereinigtes Theater?*, 207–10.

⁴⁰² *Theaterkalender: auf das Jahr ... 1782*, 103–108.

⁴⁰³ Heßelmann, *Gereinigtes Theater?*, 202–4.

⁴⁰⁴ Heßelmann, 205j.

⁴⁰⁵ Heßelmann, 208.

⁴⁰⁶ *Theaterkalender: auf das Jahr ... 1782*, 140–149.

ohustavatest karidest ja jääda püsivamalt tegutsema.⁴⁰⁷ Kotzebue võtab oma uudisloos lühidalt kokku, kuidas Tallinna asjaarmastajate teater oma asju ajab, ent Arvelius kirjutab, et Tallinnas oli seltskonna formaalse „sisemise korralduse plaani“ (*Plan zur innern Einrichtung der Gesellschaft*) peale mõtlema hakatud alles mõni aeg pärast teatri rajamist ning ka siis ei olnud esimesest punktist kaugemale jõutud.⁴⁰⁸ Seevastu 1804. aasta Tartus esitas asjaarmastajate teatrit asutada tahtev seltskond kubermanguvalitsusele juba luba taotledes väga üksikasjaliku projekti koos kõigi reeglitega, mida kavatseti seltsiliikmete jaoks kehtestada.⁴⁰⁹ Peamise tüliõuna – rollijaotuse – kohta oli ette nähtud reegel nr 13: „Kellele on roll antud, peab selle vastu vaidlemata omaks võtma või ei tohi selles etenduses üldse kaasa mängida. Kes selle pärast tüli alustab või hädakisa tõstab, jääb igaveseks ilma mitte ainult kaasamängimise loast, vaid sissepääsu-võimalusest isegi üksnes pealtvaatajana“. Probleem kajastub ka Kotzebue lühikeses ülevaates teatri korraldusest: „Komisjon valib etendatavad tükid ja jagab rollid ja neile otsustele allub iga liige vastuvaidlematult (*willig unterwirft*)“.⁴¹⁰

Sajandi lõpupoole avaldas Prantsuse revolutsioon mõju senise seltskondlikkuse rõhutatult apoliitilisele õhustikule ning muude seltskondlike institutsioonide seas tabasid piirangud ja kitsendused ka asjaarmastajate teatreid – nt keelati Viinis ülipopulaarsete koduteatrite seas just madalamate seisuste omad,⁴¹¹ niisamuti tehti takistusi madalamate kihtide teatritele Berliinis. Üldise korra tagamisega käis kokku haritlaste ja kunstiinimeste tugevnenud kriitika üldise diletantismi vastu, mille näiteks võib tuua Goethe ja Schilleri tõrjuva suhtumise sajandilõpu Jenas, millest tuleb lühidalt juttu töö kolmandas peatükis. Eelnevalt tsiteeritud Rochlitz vastandus 1796. aastal harrastusteatrite üldisele naeruvääristamisele ning kohati ka karmile tagakiusamisele, kirjutades oma „Privaatteatri asjaarmastajate taskuraamatu“ sissejuhatuses, et hoolimata harrastusega kaasnevatest ebameeldivatest kõrvalnähtudest ei tohiks last siiski koos pesuveega välja visata, vaid aidata kaasa selle paremale korraldamisele.⁴¹² Ka linnarahvas võis välja astuda asjaarmastajate teatri vastu ja professionaalse kasuks, nagu juhtus Erfurdis, kus 1782. aastal asevalitseja initsiatiivil ja toetusel rajati külluslikult varustatud seltskonnateater, mis aga kaks aastat hiljem oli uppunud tulidesse rollijagamise pärast ning lagunes pärast seda, kui vastastel õnnestus läbi suruda mänguloa andmine professionaalsele rändtrupile.⁴¹³

⁴⁰⁷ *Theaterkalender: auf das Jahr ... 1788* (Gotha: Ettinger, 1788), lk 90–102.

⁴⁰⁸ Friedrich Gustav Arvelius, „Geschichte des Revalschen Liebhaber-Theaters, Fortsetzung und Beschluss“, *Livländische Lese-Bibliothek: eine Quartalschrift zur Verbreitung gemeinnütziger, vorzüglich einheimischer Kenntnisse in unserem Vaterlande* 4 (1796): 74–75.

⁴⁰⁹ Tartu seltskonnateatri projekti leiab tõlgituna käesoleva töö lisast. *Rae kaust*, 8–16p.

⁴¹⁰ *Nachricht*, 348.

⁴¹¹ Heßelmann, *Gereinigtes Theater?*, 212.

⁴¹² Avaldatud anonüümselt: *Taschenbuch für Liebhaber des Privattheaters*, 1.

⁴¹³ Heßelmann, *Gereinigtes Theater?*, 208j.

II. 2. 4. „Raha eest [...] kõige madalamal pööblil end kritiseerida lasta?”

Oma tegevuste eest rahalise tasu saamine oli seisuseühiskonnas üldiselt alamate seisuste pärusmaa – alam seisus teenis raha, kõrgemale seisusele oli kohane seda üksnes kulutada. Sinna vahepeale tekkinud teeniva ja kulutava keskklassi puhul ei olnud iga asja puhul päris selge, mille eest oli ja mille eest ei olnud sobilik tasu saada. Eelmises peatükis sai selgeks, et Riia linnateatri professionaalsele näitlejale kuulub tema töötasu samasuguse õigusega kui kooliõpetajale tema oma, ent ametivälise valgustustegevuse eest ei olnud kindlasti kuidagi sünnis tasu loota. Härra Kotzebue uudisloos ironiseeritakse selle üle, et seltskonnateatri kritiseerijate arvates ei sobi harrastajatel teatritegemise eest tasu võtta sõltumata sellest, kellele ja milliseks otstarbeks raha läheb, ent tõenäolisemalt seisnes „raha eest“ probleem rohkem võrrandi teises pooles – „pööbli ees“.

Sellele, et tegemist oli levinud probleemiga, viitavad 1788. aasta teatrikalendris ilmunud juhtnöörid, kus seltskonnateatritele soovitatakse aadlisoost finantssallika puudumisel panna publik mõistma oma kohustust kanda teatri kulud. Iga etenduse kulud peaks saama kaetud annetuste, kuuabonemendi või loterii abil ning igal juhul tuleks vältida üksikpiletite vabamüüki:

Sest seeläbi kaotaks ettevõtmine mitte üksnes palju oma välisest särast, vaid teatril pole ka kohane panna näitlejat, kes üksnes enda naudinguks üles astub, olukorda, kus iga madalat sorti inimene võiks teda vildakalt arvustada. Üksikpiletite ostu kaudu saaksid aga alamad inimesed võimaluse sisse tungida ja oma väikese raha eest võimalikult palju nalja saada.

See märkus juhib tähelepanu asjaolule, et aadlike ja kodanluse seltskonnateatrite puhul oli sageli tegu kinniste ja poolavatud üritustega, kuhu võisid pääseda üksnes ühenduseliikmed, kutsutud isikud või ainult kõrgematesse seisustesse kuuluvad inimesed. Üksikpiletite vabamüük, nagu see paistis toimuvat Tallinnas, pidi olema äärmiselt ebatavaline ning on küsitav, kas Saksamaal leidis sel ajal mõni aadlike osalusega seltskonnateater, mis tõepoolest – regulaarselt – kogu linnarahvale etendusi oleks andnud. Kui Tartus rajati 1809. aasta suvel asjaarmastajate teater, siis mängiti aadlikest ja kodanlastest liikmeskonnaga piiratud publiku ees, kuhu „käsitöösellid“ ei pääsenud. Tallinnas aga istusid saalis ka „kingsepad ja rätsepad“, pilet taskus, ja võisid teatrikalendri hoiatuse kohaselt (tundelisi) asjaarmastajaid „vildakalt arvustada“.

Riia linnateatris oli „livreteenritel ja päris kehval rahval“ sissepääs täielikult keelatud ning samale seisusele viitav reegel oli kirjas ka 1804. aastal Tartu heategevat piletimüüki plaaniva asjaarmastajate teatri loataotluses: „Keegi teistest seisustest, kes veel mitte piiramatult oma vaba tahte üle käsutada ei saa, ei tohi ega saa teatrietendustest osa võtta“.⁴¹⁴ Mõlema reegluga oli täielikult publikuna välistatud Eesti- ja Liivimaa alamklass ehk eesti ja läti talupojad. Seda tähele-

⁴¹⁴ Rae kaust, 8–16p.

panuväärsem on võrdlus nende juhtumitega Saksamaal, kus seltskonnateater oli sõnaselgelt avatud kõikidest seisustest publikule. Nii oli see nt Dürkheimis, kus vürsti rajatud õukonnateatris korraldas etendusi peamiselt kodanlastest ja õukonnateenritest seltskond ning etendused olid tasuta avatud eranditult kõigile vürsti alamatele, eraldi rõhutades ürituse kasulikkust ja vajalikkust just kõige alamatele:

Kui teatril üleüldse on mingit mõju kommets harimisele, siis peab see just siin sündima, sest tänu tasuta sissepääsule saavad seda külastada ka linna kõige madalamad, kes seda ju igal pool kõige enam vajavad. Ja see oli siiani üks peaesmärke, mida teatrile kulutatud summadega saavutada taheti. Ma tahaksin, selgitas hea vürst, mitte ainult naudingut, vaid ka kasulikkust toetada, ja kui viimast loota on, siis annan ma selleks meelsasti kõik vajalikud võimalused.⁴¹⁵

Kui teater ei olnud mõne vürsti ülalpidamisel, kasutati kulude (saalirent, kostüümid, dekoratsioonid, valgustus jms) katmiseks abonementi ja annetusi jõukatelt teatrisõpradelt ning vaid väga harva kaeti kulud üksnes sissepääsutasudega. Viimase kohta on toodud näiteks 1798. aastal rajatud Flensburgi seltskonnateater, kes paigutas kuludest üle jääva raha tulevase professionaalse teatri rajamise fondi. Samal ajal võis pidada üldiseks tavaks anda aeg-ajalt etendusi vaeste heaks ja annetada võimalikud ülejäägid heategevaks otstarbeks.⁴¹⁶ Ent ka sel juhul ei olnud enamikel juhtudel tegu pileтите vabamüügiga – nt Bremenis lubas teatri survele järgi andnud raad seltskonnateatrit teha üksnes vaestekassa heaks, ent teha ja vaadata tohtis seda vaid kõige lugupeetavamate elanike kitsas ring.⁴¹⁷

II. 2. 5. „Raha läheb ju vaestele [...] nt nagu Zerbstis“

Tallinna asjaarmastajate teater andis etendusi raha eest ja vaeste heaks ning nägi just selles viimases kõige tugevamat argumenti oma tegevuse kaitseks. Kuna „vaeste heaks“ ja teater puutuvad kokku mitte ainult Tallinna asjaarmastajate teatri puhul, tasub sellel teemal lühidalt peatuda ja teha selgeks, millest jutt.

Vaestehoolekanne või vaesteabi tähistas moodsale sotsiaaliigile eelneval ajal avalikke ja eraviisilisi püüdeid vaesust leevendada, mille puhul seisis esiplaanil üksikjuhtumite sümptomaatiline abistamine.⁴¹⁸ Varases kristlikus koguduses oli vaestehoolekanne religioosselt motiveeritud ja kiriklikult

⁴¹⁵ Theaterkalender: auf das Jahr ... 1785, 94–100.

⁴¹⁶ Heßelmann, Gereinigtes Theater?, 216.

⁴¹⁷ Heßelmann, , 202j.

⁴¹⁸ Wolf-Dieter Hauschild, „Armenfürsorge II. Alte Kirche“, Theologische Realenzyklopädie (Berlin; New York: W. de Gruyter, 1979), 14.

organiseeritud, kogudus ja sotsiaalne solidaarsus kuulusid algusest peale kokku.⁴¹⁹ Almusejagamise kõrval kuulusid vaesteabi kategooriasse tööandmine, haigete eest hoolitsemine, surnute matmine, võõraste majutamine; töövõimelistele püüti leida tööd, töövõimetutele tagada hoolitsus, kerjamist pidi vältima.⁴²⁰ Neljandast sajandist alates laienes senine religioosselt motiveeritud kirikusisene praktika sotsiaal-poliitiliselt ajendatuna riiklikule tasandile, ent samal ajal levima hakanud asketistlik vagadus tõstis almuste ja andamite jagamise tähtsust.⁴²¹ Kristlik arusaam sotsiaalsest vastutusest tegi vaestehoolekande möödapääsmatuks põhimõtteliseks kohustuseks nii üksikisikutele kui ühiskonnale, ent selle teostamise valitsejatepoolse tahte kõikumine, raskuste rohkus ja vahendite nappus ei lasknud palju saavutada. Ikka ja jälle, ning eriti järjekindlalt Lutheri poolt reformatsiooniajal, tehti katset vaestehoolekande eesmärki muuta, abi süstemaatiliselt korraldada ja hoolitseda püsivate lahenduste eest; vaesusega sihipäraselt võitlemiseks ja kerjamise kaotamiseks seati ühena esimestest asjadest luterlikes linnades sisse nn ühislaekad ehk vaestekassad (*Gemeine Kasten*, *Armenkasse*), mille eest järjepidevat hoolitsemist pidasid reformaatorid üheks koguduse keskseks ülesandeks. Erinevatel põhjustel jäi aga ebakorrapärane heategevuslik almusejagamine veel aastasadeks pea ainsaks abivahendiks vaeste aitamisel.⁴²² Muuhulgas selgus, et ilmikutest koguduseliikmed ei võtnud ühiskassa korraldamise kohustusi ülearu meelsasti enda kanda ning linnavalitsus pidi vastavate ametite määramisega vastutuse enda peale võtma.⁴²³ Vaestehoolekanne läks reformatsiooni järel niisiis üha enam rae ülesannete hulka – raad valitses vaestekassat ja kirik kutsus inimesi üles sinna annetusi tegema.

Luterlikust perspektiivist oli oluline, et vaeseid aidataks ja et võimalust mööda asendataks almustejagamine töökohtade loomisega ning see printsiip jäi luterlikel aladel kehtima nii kiriklikus kui riiklikus sfääris.⁴²⁴ Luterlikus traditsioonis võib seoses kristlase kohustusega oma ligimese vastu eristada kahte erineva rõhuasetusega põhiliini. Esimeses, pietismis ja 19. sajandi diakoonias tugevalt läbi murdnud mõtteviisis, on põhirõhk religioosel motivatsioonil ja vaesteabis nähakse spetsiifiliselt kristlikku ja kiriklikku tegevust. Teises nähakse vaesteabi organiseerimises kristliku ühiskonna praktilist asja, milles ligimest aidatakse eeskätt kodanlike ametite kaudu ning kristlase sotsiaal-kodanlik kohustus kujutab endast poliitilist küsimust, milles nõutakse olukorrale vastavaid ratsionaalseid lahendusi. Luterlikel aladel kujundas selline ilmikuteteoloogia oluli-

⁴¹⁹ Hauschild, 16.

⁴²⁰ Hauschild, 20.

⁴²¹ Hauschild, 21.

⁴²² Robert Stupperich, „Armenfürsorge III. Mittelalter“, *Theologische Realenzyklopädie* (Berlin; New York: W. de Gruyter, 1979), 32.

⁴²³ Stupperich, 24.

⁴²⁴ Göran Gellerstam, „Armenfürsorge V. Neuzeit“, *Theologische Realenzyklopädie* (Berlin; New York: W. de Gruyter, 1979), 35.

sel määral kodanikuühiskonna ülesehitamist, milles kiriklik vaesteabi korraldus loomulikult viisil ümber sotsiaalpoliitilisteks ümberjagamismeetmeteks.⁴²⁵ 18. sajandi lõpp kuulus selles osas veel täiesti kokku varasemate aegade, mil vaeste olemasolu ja nende sageli äärmuslikult raske olukord oli püsiv probleem, sellega tegelemine aga tähendas harva enamat ilmingute leevendamisest. Vaestehoolekande toimimine sõltus olulisel määral jõukasse seisusesse kuuluvate kogukonnaliikmete heategevusest täpselt nii, nagu seda ilmestas Kotzebue toodud näide Zerbsti linnast.

Kas meie juhtum on siis nii ennekuulmatu? Oleme me siis esimesed, kes sõandavad just sellisel moel meie vaeste vendade häda leevendada? Juba mõned aastad eksisteerib Zerbstis seltskond, mille on rajanud ülemkonsistooriuminõunik Sintenis, jutlustaja, mees, kes on ühtviisi kuulus nii oma kirjutiste kui tundlikkuse poolest võõra häda suhtes. See asjaarmastajate teater koosneb suures osas linna aadlikest ja mängib raha eest vaeste heaks, kellele ta talvel puid ja leiba jagab. Me ei ole seega esimesed, kuigi oleksime selle üle uhked, kui end sellega kiita saaksime.⁴²⁶

Tänases Sachsen-Anhaltis asuv Zerbst oli noil päevil Anhalt-Zerbsti vürstiriigi residentsilinn, kus muide enne sajandi keskpaika oli sugulaste juures sageli aega veetnud ka printsess Sophia von Anhalt-Zerbst ehk tulevane Vene keisrinna Katariina II ning selles õukonnas tegutses 1780. aastatel ka nimetatud asjaarmastajate teater. Kohaliku päritolu Christian Friedrich Sintenis (1750–1820) oli õppinud Wittenbergis teoloogiat ja filosoofiat, tegutses alates 1771. aastast Zerbstis ja selle ümbruses erinevatel vaimulikel ametikohtadel ning oli tuntud suurepärase jutlustaja, armastatud hingehoidja ja viljaka kirjanikuna, kelle sulest ilmus perekonnaromaane ja religioosseid jutustusi, mis olid oma iseloomult „sentimentaalselt moraliseerivad, taotlesid südame puudutamist ja perekonnaelu õilistamist ning ammutasid materjali ühiskondlikest oludest ja kaas-aegsetest konfliktidest“.⁴²⁷ 1783. aastast alates korraldas ta valitseva vürstikoja, aadli ja linnakodanike rikkalikul toel täiesti ümber Zerbsti vaestehoolekande. Sintenis jutustas, et see oli olnud Zerbsti aadlike seltskonnateatri annetuse, mis käivitas tema edasised teod vaeste heaks.

Siis sündis, et sinne aadelkond, kes toona oli isekeskis (*unter sich*) rajanud seltskonnateatri, kuhu nii kohalikel kui võõrastel (*Einheimischen und Fremden*) oli lubatud tasuta tulla, otsustas anda ühe etenduse (*eine Räpräsentation*) vaeste heaks ja teha nii avalikust naudingust ühtlasi ka avaliku hüve allikas. Nende hinge, mis esimesena selle mõtte peale tuli, tunnistan ma pidulikult kõige selle algatajaks, mida ma pärast seda ühiskasulikkude (*Gemeinnütziges*) olen teinud. 1783. aasta juunis anti mulle

⁴²⁵ Gellerstam, 35.

⁴²⁶ *Nachricht*, 360 (Avertissement).

⁴²⁷ Franz Kindscher, „Sintenis, Christian Friedrich“ *Allgemeine Deutsche Biographie* 34 (1892), 401–2. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117416053.html> (külastatud 9. juuni 2019).

üle etenduse tulu, mis koosnes 280 taalrist. Seeläbi abi andmiseks hästi varustatuna, asusin ma rännakule mööda tervet linna ja kõikide eeslinnade viletsate hütte (*Hütten der Elenden*) ja leides häda olevat veel palju suurema, kui olin ette kujutanud, otsustasin siinse tõeliselt ülla aadli eeskuju järgida ja kasutada oma kantslit niisama inimsõbralikult, kui nemad olid kasutanud oma lava ning kuulutasin välja jutluse Zerbsti linna tõeliste vaeste heaks (*für die wahren Armen in der Stadt Zerst*).⁴²⁸

Sintenis ütleb siin, et aadlike teater oli tasuta avatud kohalikele ja võõrastele, ent kuivõrd ei täpsustata nende kohalike ja võõraste seisislikku kuuluvust, siis jääb küsitavaks, kas õukonnateater võis olla avatud ka „madalaimale pööblile“. Oma kolmes vaestejutluses kirjeldab Sintenis Zerbstis aset leidva kerjamise süsteemi kuritarvitusi ja ebaotstarbekust ning teeb täpselt Lutheri vaimus ettepanekud kerjamisest täielikult lahti saamiseks: asutada hädafond ja/või vaestemaja tõeliste vaeste toetamiseks ja hättasattunute allakäigu tõkestamiseks; mitte anda raha töövõimelistele ja võõrastele kerjustele, sest „meil on tõepoolest omade hädalistega piisavalt tegemist ja me ei tohi oma heategevuse ringi enne laiendada, kui lähimad abivajajad on korda saadud“.⁴²⁹

Kogukonna vaestekassade tekkimise ajast peale oli järjepidevalt üleval ka küsimus, kuidas saada kogukond selle heaks annetama või milliste teiste vahenditega seda täita. Reformatsioonipäevil olid oluliseks abiks kloostritelt ja kirikutelt rekvireeritud varad, radikaalselt meelestatud kogudustes loobuti vaestekassa heaks ka nt kirikukelladest ja armulauariistadest. Küsimused selle kohta, milline töö leida töövõimelistele ja mille arvelt täita vaestekassat töövoimetute toetamiseks, kuulusid põhimõtteliselt iga protestantliku linna ja riigi korraldamise juurde. Eelmises peatükis oli juba juttu sellest, kuidas kameralistlikust vaatepunktist oli kõige ideaalsem teatriolukord selline, mis võimaldas neid ülesandeid täita ühekorraga ja väliseid (majanduslikust aspektist vaenulikke) jõude kaasamata. Kindlasti ei olnud soovitatav rändtrupp, mis tuleb, rebib kõik nädalateks või kuudeks töö juurest eemale ja viib raha linnast minema, ilma et sotsiaalhoolekannegi sellest mingit kasu saaks. Kotzebue uudisloos esindas seda perspektiivi täiuslikult kindralkuberner Browne, kes just selle põhjendusega käskis Tallinnast minema ajada sinna tulnud prantsuse rändkomejandid.

Võib öelda, et teater oli reformatsioonist peale olnud üks osa vaestekassaga seotud probleemist. Sellel taustal ei tundugi nii naeruväärne, kui vaestekassa täitmise vajadust esitatakse teatri rajamise kaaluka ajendina. Tartu 1804. aasta asjaarmastajate teatri projektis selgitati vajadust teatri järele just niimoodi: “[...] lõpuks jäi tahtmatult kõlama järgmine tähelepanek – et suur osa inimestest, kes abivajajale ka kõige hädisemat senti andmast keeldub, käib oma naudingu

⁴²⁸ Christian Friedrich Sintenis, *Geschichte des Armenwesens zu Zerst: von der Zeit an, als der Konsistorialrath Sintenis freiwillig hinzutrat, bis jetzt* (Leipzig: Fleischer, 1803), 11–12.

⁴²⁹ Sintenis, 30–37.

eest hea meelega võrreldamatult suuremaid summasid välja“;⁴³⁰ mille peale kindralkuberner Buxhoevden saadab Tartusse küsimuse, et „kas magistraadil pole teada teisi vahendeid vaestekassa jaluleaitamiseks kui asjaarmastajate teatri rajamine“.⁴³¹ Tallinna asjaarmastajad Kotzebue isikus on aga võinud juba pärast esimest hooaega uljalt teatada: „Milline teine vaesteasutus sellel maal on olnud võimeline seda tegema, mida meie oleme teinud? Me andsime läinud talvel vaid üheksa etendust ja ometi saime välja jagada üle 1300 rubla. Nii mõnigi hädaline õnnistab meid veel selle eest!“⁴³²

II. 3. Kolmas ring: Tallinn ja Tallinna asjaarmastajate teater

Eelmises ringis avanes Tallinna asjaarmastajate teatri probleemistik eeskätt Saksamaa kontekstis, kuhu alliktekst, st „Kogutud väikesed tekstid“ oli saadetud lugejaid võitma. Kolmanda ringi eesmärk on tutvuda selle linnaga, kus asjaarmastajate teater tegutses ja kus ta kohtujärje ette seati. „Uudisloo“ järgi on Tallinna kohta mõned andmed juba teada: tegemist on põhjamaise väikelinnaga Eestimaa provintsis, selle eestseisjateks on Riia ja Tallinna kindralkuberner ja Eestimaa kuberner, Eestimaa vaimulikke esindab Tallinna rüütli- ja toomkiriku ülempastor; linnarahvas jaguneb aadlikeks, kodanlasteks (*Bürgerstand*) ja „niinimetatud pööblikks“; sotsiaalhoolekandega tegeleb keiserlik hoolekandekolleegium ning kultuurielu kohta saab öelda, et vähemasti talveõhtuti napib teisi ajaveetmisvõimalusi peale kaardimängu, ent vähemalt ühel juhul on linnale oma teeneid pakkunud ka ringirändavad prantsuse komöödiandid. Järgnevas ülevaates täpsustatakse lühidalt neid samu väljatoodud valdkondi, jättes Eestimaa vaimulike teema hilisemaks.

II. 3. 1. Tallinna linna sotsiaalmajanduslik olukord ja vaesteabi

Asjaarmastajate teatri rajamise ajal oli linn majanduslikus langusseisus väike ja vähetähtis kubermangupealinn. Keskajal õitsenud hansalinna kaubandustegevus ja sadama tähtsus oli Rootsi ajal oluliselt langenud ning ka Vene impeeriumi koosseisus oli Tallinnal suuri raskusi katku ja sõja tõttu kaotatud rahvastiku taastamise ning Peterburi rajamise tõttu veelgi vähenenud rolliga väliskaubanduses.⁴³³ Katariina II kubermangureformide tulemusel valitses juba alates 1775. aastast Eesti- ja Liivimaad Riias resideeruv kindralkuberner,

⁴³⁰ Rae kaust, 8p.

⁴³¹ Rae kaust, 5.

⁴³² *Nachricht*, 361.

⁴³³ Karsten Brüggemann ja Ralph Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*, toim Juhan Kreem et al., tõlk Katrin Kaugver ja Tea Vassiljeva (Tallinn: Varrak, 2013), 126.

kelle kantselei kujutas endast ühenduslülili provintsi ja riigi Peterburis asuva keskvalitsuse vahel.⁴³⁴ Tallinnas esindas keskvalitsuse 1783. aastal kehtestatud asehalduskorraga ametisse seatud asehaldur ehk kuberner.⁴³⁵

10 000 elanikuga Tallinn koosnes kahest teineteisest nii administratiivselt kui mentaalselt rangelt eraldatud üla- ja all-linnast, Toompea oli kubermanguvalitsuse, aadelkonna esindajate, piiskopi ja maahärrade residents, mille üle kehtis üksnes riiklik keskvalitsus, kodanikelinna ja eeslinna aga valitses kuni asehalduskorra kehtestamiseni Suurgildi kaupmeestest koosnev raad.⁴³⁶ All-linnas elava poliitilise ja majandusliku juhtiva jõu moodustasid lisaks „raeperekondade“ poolt moodustatud väikesele ülemkihilile ka reeglina saksa päritolu riigi- ja linnaametnikud, kaupmeeskond, literaadid (pastorid, õpetajad, juristid) ja tsunftikäsitöölised,⁴³⁷ kes moodustasid ühtlasi selle publikumi, keda oodati asjaarmastajate teatrisse oma mõistust ja südant avardama. Eeslinnades elas alamrahvas, kelle seas oli nii venelasi, eestlasi, rootslasi kui soomlasi ning pärisorjad, kes kuulusid kas linnamõisa juurde või olid maalt linna müüdnud-laenatud; pärisorje pidasid nii raeperekonnad kui ka tavakodanikud, sh isegi mõned käsitöölised.⁴³⁸ Tallinna alamkihid elasid 18. sajandil endiselt väga rasketes oludes, vaesusele ja viletsatele elamistingimustele lisandusid raskete nakkushaiguste epideemiad ning tervishoiu ja arstiabi halb olukord.⁴³⁹ Võib arvata, et seal avanev pilt ei erineanud pastor Sintenise karmidest kirjeldusest Zerbsti eeslinnades kohatud äärmuslikust vaesusest, millest ajendatuna korraldas Sintenis põhjalikult ümber kogu Zerbsti vaestehoolekande.

Tallinnas oli raad traditsiooniliselt vastutanud vaestehoolekandeks vajaliku raha ja personali eest, reaalne hoolekanne toimus koostöös kirikuga nn seekides, mis kujutasid endast ühekorraga haiglat, vaestemaja, orbudekodu ja parandusmaja.⁴⁴⁰ Kuni asehalduskorra kehtestamiseni ei olnud Vene riik mitte kuidagi püüdnud linnade kultuuri- ja sotsiaalküsimuste korraldamisesse sekkuda. Linnal oli oma avalike kassade süsteem, mille kaudu finantseeriti erinevaid sihtasutusi, mis tegelesid kindlate elanikegruppide (Suurgild, Kanuti gild, jne) leskede ja vaesunud liikmete toetamisega.⁴⁴¹ Kassad täitsid krediitiasutustena pankade rolli ning ülejääke laenati tulude kasvatamiseks intresside peale välja, ent vastutuse ja kontrolli süsteem oli sedavõrd keeruline ja segane, et kasu oli sellest vähe ja kuritarvitused möödapääsmatud – korduvatest katsetest

⁴³⁴ Brüggemann ja Tuchtenhagen, 128.

⁴³⁵ Brüggemann ja Tuchtenhagen, 170j.

⁴³⁶ Brüggemann ja Tuchtenhagen, 27, 32, 41, 167j.

⁴³⁷ Brüggemann ja Tuchtenhagen, 168.

⁴³⁸ Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas II*, 40.

⁴³⁹ Raimo Pullat, toim, *Tallinna ajalugu 1860–ndate aastateni* (Tallinn: Eesti Raamat, 1976), 350.

⁴⁴⁰ Brüggemann ja Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*, 60.

⁴⁴¹ Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas II*, 47.

hoolimata ei olnud kellelgi õnnestunud asja oluliselt paremaks korraldada.⁴⁴² Ilmselt oli see ka põhjuseks, miks Kotzebue uudisloos mainitud keiserlik üldhoolekandekollegium (*Estländisches Kollegium Allgemeiner Fürsorge*), mis rajati 1783. aastal, jäi hoolimata algsetest raskustest püsima ka pärast asehalduskorra tühistamist 1797. aastal. Otse keisrile ja senatile alluv kolleegium kasutas talle riigi poolt eraldatud raha eelkõige tervishoiu parandamiseks – 1785. aastal avati ja järgnevatel aastatel laiendati nn „priihospidali“ linna vaeste ravimiseks, kes ise oma ravi eest maksta ei jõudnud.⁴⁴³

Nagu eelmises ringis välja toodud, sõltus vaestehoolekanne väga suurel määral vabatahtlikest annetustest, mida erinevad inimesed ja institutsioonid võisid teha enda äranägemise järgi valitud subjektidele just nii nagu seda tegi Tallinna asjaarmastajate teater. Näiteks on teada, et heategevaid summasid andis välja vabamüürlaste loož „Isis“, kes toetas peamiselt vaesunud keskklassi liikmeid, nt pastori- ja ametnikeleski.⁴⁴⁴ Kotzebue selgitusest „Uudisloos“ ei täpsustu, kes olid need vaesed, kellele Tallinna asjaarmastajate teater raha jagas, ent samale sihtgrupile, st sakslastest seisusekaaslastele viitab nii jutt „häbelikest vaestest“ kui ka suurem osa viiteid, mis tulevad välja näitemängust ja teistest Kotzebue samaaegsetest tekstidest.

II. 3. 2. Kohtuvõim Tallinna linnas

Asjaarmastajate teater pidas oma olelusvõitlust just sel ajal, mil Katariina II asehalduskord tükkhaaval lammutas senist linnakorraldust. Nagu Riias, nägi patriitsiaat ka Tallinnas Vene kesk võimu ennastkehtestavates reformides mitteõiguspärasest sekkumist traditsioonilistesse ja pühadesse võimuhetesse Eesti- ja Liivimaal ning suhtus oma võimu kärpimisesse äärmise valulikkusega. Mitmed muutused tungisid väga otseselt rae senise võimutäiuse kallale: kodanikuõigustega linnaelanike ring laienes ning kodanik oli nüüdsest pigem Vene riigi kui linna kodanik, ametisse seati riikliku järeelvalve alla kuuluv politseimeister jne.⁴⁴⁵ 1786. aastal seati sisse linnapea amet ja kaotati senise korra aluseks olnud gildid; võimust ilma jäetud vana magistraat ühes selle eesistuja Joachim Dehniga oli sunnitud 1787. aasta alguses oma istungid lõpetama.⁴⁴⁶

Varem oli magistraadikohus linnas langetanud kriminaalkohtu korras edasikaebamisele mittekuuluvaid otsuseid, ent juba 1783. aastal anti teise ja kolmanda astme kohtu ülesanded üle värskest rajatud ja otse Peterburile alluvale kubermangumagistraadile ja kohtupalatile, magistraadikohus aga degradeeriti

⁴⁴² Elias, 48.

⁴⁴³ Pullat, *Tallinna ajalugu 1860–ndate aastateni*, 152.

⁴⁴⁴ Brüggemann ja Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*, 182.

⁴⁴⁵ Brüggemann ja Tuchtenhagen, 175j.

⁴⁴⁶ Brüggemann ja Tuchtenhagen, 176.

esimese astme kohtuks, mille vastutusalasse kuulusid väiksemad süüasjad.⁴⁴⁷ Eestimaa Kubermangumagistraat (*Estländischer Gouvernements Magistrat*) ehk Tallinna kubermangu magistraat (*Magistrat der Gouvernements Stadt Reval*), mille esimehena härra Kotzebue end tutvustas, kujutas endast niisiis uut, asehalduskorraga kehtestatud asutust, millele allus teiste seas ka linnamagistraat.⁴⁴⁸

II. 3. 3. Tallinna seltskondlik ja kultuurielu

Kotzebue küsis 1785. aasta sügisel, teatri teise hooaja alguses, asjaarmastajate teatri vaenlastelt, et nüüd kui talv hakkab jälle kätte jõudma ja öhtud pikenevad, „ei tee me jälle midagi muud kui vaid mängime visti?“ Eelmises peatükis oli juttu sellest, kuidas kaasaegsete hinnangul polnud riialastel enne Vietinghoffi suurepärasest seltsi- ja teatrimaja vaba ajaga midagi mõistlikku peale hakata, mistõttu nad peaaesjalikult sõid-jõid ülemäära palju ja mängisid sinna juurde kaarte. Johann Christoph Petri (1762–1851), järjekordne 1780. aastatel Saksamaalt Eestimaale koduõpetajaks saabunud mees, ütles täpselt sedasama tallinlaste kohta: naudingujanune Tallinna seltskond kogunes suurteks ja pillavateks sugukondlikeks söömaaegadeks, kus ülearu palju prassiti ja kui ka ei mängitud kaarte, siis muust kui poliitikast ja kaubandusest rääkida ei osatud.⁴⁴⁹ Petri sõnul oli kõik muutunud palju paremaks pärast asehalduskorra kehtestamist, mil seisustevaheline suhtlemine muutus vabamaks ning inglise klubide eeskujul hakati korraldama balle, kontserte ja teatrietendusi.

Kotzebue saabumise ajaks hakkasid tegelikult ka Tallinnas paistma esimesed märgid valgustussajandi kättejõudmisest. Olulist rolli olid siin mänginud toomkooli ja gümnaasiumi professorid, linnas olid tekkinud esimesed laenuraamatukogud ja lugemisseltsid.⁴⁵⁰ Juba enne 1783. aastat oli siin hakatud harrastama mõningaid uusi seltskondlikke tegevusi, mis viisid inimesed välja sugukondlike ja ametialaste suhete raamidest, kus nad traditsiooniliselt olid elanud. Näiteks olid tavapäraste kõrtside ja veinikutade kõrvale tekkinud Tallinnasse ka kohvikud. Kohvikus „Zur Stadt London“ – tõepoolest – mängiti bostonit ja vesteldi sinna kõrvale kaubandusest ja poliitikast.⁴⁵¹ 1770. aastatel avatud kohvikus „Stadt Hamburg“ peeti kaks korda nädalas meeste klubiõhtuid, millest 1781. aastal kujunes piiratud (50, alates 1787. aastast 100) liikmeskonnaga „Bürgerliche Klubbe“

⁴⁴⁷ Brüggemann ja Tuchenhagen, 171.

⁴⁴⁸ Järgnevad detailid pärinevad Rahvusarhiivi veebelehelt: Tõnis Mölder, *Arhiivimoodustaja ajalugu*: <http://www.archivesportaleurope.net/ead-display/-/ead/pl/aicode/EE-RA/type/fa/id/EAA.8> (külastatud 9. juuni 2019).

⁴⁴⁹ Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas II*, 182.

⁴⁵⁰ Kristel Pappel ja Heidi Heinmaa, „Kotzebue als Förderer der professionellen Bühne in Reval“, *August von Kotzebue im estnisch-deutschen Dialog*, toim Klaus Gerlach, Harry Liivrand ja Kristel Pappel (Hannover: Wehrhahn, 2016), 25.

⁴⁵¹ Laur ja Tannberg, „Valgustusajastu vaimuelu: baltisaksa publitsistika“, 247.

(alates 1797 „Erholung“), kus kohtusid kaupmehed, ametnikud ja gümnaasiumiprofessorid⁴⁵² ning kus ilmselt mängiti ka kaarte, ent asutati ka ühine laenuraamatukogu ja telliti välismaiseid ajakirju.⁴⁵³ Algusaastatel ei võetud sinna aadlikke ja sõjaväelasi, kes võisid see-eest ühineda Mustpeade majas koguneva märksa kirjuma ja rohkearvulisema (300–400) „Abendgesellschaft’iga“ (alates 1792 „Einigkeit“), kuhu aga ei lubatud käsitöölisi. Viimati mainitud „õhtuseltskonda“ võis tulla talvepoolaastal igal õhtul kella viiest üheteistkümneni: sealgi mängiti kaarte (!), loeti ajalehti ja aeti äri, ent suuri söömaagu ei korraldatud.⁴⁵⁴ 1783. aastal tegutses Toompeal aadliklubi „Societät auf dem Dom“. Igalt poolt välja tõrjutud käsitöölised hakkasid alates 1789. aastast korraldama igakuiseid „piknikke“ Kanuti gildi ruumides, kuhu võis külalisena kaasa võtta ükskõik keda kõrgematest seisustest peale kaupmeeste ja kus olid keelatud kaupmeeste harrastatavad hasartmängud (kaardimäng!);⁴⁵⁵ 1801. aastal avasid käsitöölised kõikidele seisustele avatud klubi „Harmonie“.⁴⁵⁶ Klubides püüti teadlikult eirata seisusevahesid, ent klubidemokraatia ja üldise üksteise aktsepteerimise eelduseks oli see, et klubisse ei pääsenud igaüks, vaid üksnes need, kellel oli olemas teatav haridustase, kombepeenus ja maitsekus ning piisav sissetulek korraliku välimuse tagamiseks. Snell ütles Riia klubielu kohta sama, mida väikeste mööndustega öeldi ka Tallinna klubide kohta: „Aadlikud ja kodanikud, tsiviil- ja militaarisikud, literaadid, kaupmehed, kunstnikud, muusikud, näitlejad, rikkad ja vaesed – kes vaid hea ülikonna ja peened kombesid kaasa võttis – kõik nad leidsid sissepääsu suurtele avalikele seltskonnaüritustele“.⁴⁵⁷ Eestlase või lätlase ligipääs sellistele üritustele oli 18. sajandi lõpul kommetest sõltumatult siiski täiesti mõeldamatu. Küll aga pääsesid naised klubide kaudu välja senisest meestega võrreldes veelgi kitsamast suhtlusringkonnast, mis väljaspool sugulasi oli võimaldanud seni vaid üksteise pool kohviõhtuid korraldada. Klubiliikmeks võeti naisi vaid Tartu „Bürgermusses“ selle algusaastatel, ent enamikes teistes klubides olid daamid sagedasteks külalisteks ballidel ja maskeraadidel.⁴⁵⁸ Klubides hakati korraldama ka esimesi avalikke kontserte nii professionaalsete kui harrastusmuusikutega, sajandi lõpul toimusid „Erholung“ ruumides asjaarmastajate teatri etendused.⁴⁵⁹ Vabamüürlaste liikumine sai ehk seisusevahede ületamisega paremini

⁴⁵² Brüggemann ja Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*, 180.

⁴⁵³ Tõnu Tannberg, „Valgustusajastu vaimuelu: seltskonnaelu“, *Eesti ajalugu. IV*, peatoimetaja Sulev Vahtre (Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003), 248.

⁴⁵⁴ Tannberg, 248.

⁴⁵⁵ Tannberg, 248.

⁴⁵⁶ Brüggemann ja Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*, 180.

⁴⁵⁷ Tsitaat pärineb: Snell, *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee*, eessõna. Üldistat pärineb: Indrek Jürjo, „Die Klubs in Reval im Zeitalter der Aufklärung“, *Reval: Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, toim Norbert Angermann ja Wilhelm Lenz, kd 8, Schriften der Baltischen Historischen Kommission (Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1997), 345.

⁴⁵⁸ Jürjo, „Die Klubs in Reval im Zeitalter der Aufklärung“, 353.

⁴⁵⁹ Jürjo, 355.

hakkama kui asjaarmastajate teater ja klubid. Seal kohtusid aadlikud, kõrgemad ametikandjad, literaadid, kaupmehed ja käsitöölised ning Riias ka linnateatri näitlejad. Riias rajatiesimene vabamüürlaste loož juba 1750. aastal, Tallinnas tekkisid esimesed 1770. aastatel, kõige tuntum neist oligi eelpoolmainitud „Isis“.⁴⁶⁰

Seltskondliku koosviibimise kohtadeks olid 1780. aastatel ka aadlike kodud, kus võidi korraldada kontserte ja tantsuõhtuid ning lavastada oma lõbuks näitemänge, nagu seda tehti näiteks Kiikla mõisas. 1784. aastal oli avatud ülemmaakohtu assessor von Klugeni kulul ja eestvedamisel teatrimaja Paldiskis, sellele seltskonnale avaldataksegi Kotzebue tsiteeritud teatrikroonikas tänu toetuse eest, mille puudumisel Tallinna asjaarmastajate teatrit poleks sündinud. Tallinna külastasid ka professionaalsed rändtrupid – enne 1780. aastal Riiga jäämist oli Hundebergi trupp andnud kolm aastat regulaarselt etendusi Tallinnas, sh oopereid ja ballette.

Eelneva põhjal võib öelda, et Kotzebue võis 1784. aastal talveõhtute osas isegi õigus olla, sest kuigi klubide näol oli üsna hiljuti tekkinud avalik seltskondlik elu, toimus seal esialgu vähe midagi muud kui see, millega seni oli tegeletud pere ja seisusekaaslaste ringis, st söömise, joomise, kaardimängu, poliitika ja tööasjade arutamisega. Kotzebue ise kirjutas Tallinna kohta 1786. aastal, et linn pole ülemäära heldelt õnnistatud ei raha ega valgustusega.⁴⁶¹ Kuivõrd Tallinna asjaarmastajate teatrist ei saa rääkima hakata ilma selle rajaja isikut puudutamata, siis ei jää üle muud, kui võtta järgmises ringis ette allikteksti autor.

II.4. Neljas ring: August von Kotzebue

Neljanda ringi ülesanne on tutvustada allikteksti autorit, lähenedes tema isikule kõigepealt nii, nagu see võis avaneda juhuslikule lugemisjanus isikule, kes võttis 1788. aastal nt sealsamas Leipzgis kätte Kotzebue „Väikeste kogutud tekstide“ teise köite – lihtsalt selleks, et täita jõudehetke. Seejärel antakse ülevaade selle kohta, kust ja kuidas ning milliste elukogemustega jõudis Kotzebue Tallinna, ning mida ta oli jõudnud selle köite kirjutamise ajaks lisaks asjaarmastajate teatri rajamisele ära teha. Möödamannes viidatakse lõpuks ka sellele, mis pärast edasi sai, ent käesoleva töö seisukohast on see oluline ehk niivõrd, et teada, mis sai edasi asjaarmastajate teatrist ning kas Tallinna linn sai kunagi nii suureks, et lubada endale püsiteatrit.

II.4.1. Kotzebue „väikeste kogutud tekstide“ juhusliku lugeja jaoks

Kui „Patriootiliste vestluste“ autor oli nimepidi mainitud üksnes sisekaanele kirjutatud allkirja „Snell“ näol ning Snelli ameti kohta sai teksti põhjal

⁴⁶⁰ Tannberg, „Valgustusajastu vaimuelu: seltskonnaelu“, 248.

⁴⁶¹ Wistinghausen, *Die Kotzebue-Zeit in Reval*, 5.

vaid ebamääraseid oletusi teha, siis antud juhtumil seisab autori perenimi kuldtähtedega raamatu seljal ning tiitellehel antakse teada, et tegemist on härra von Kotzebuega, kes on kubermangu-magistraadi president Eestimaa provintsis. Kui tahta selle isiku kohta midagi enamat teada, tuleb, nii nagu Snelli puhul, püüda teha järeldusi enam või vähem selgetest viidetest teksti sees.

2. köite puhul avaneb selleks esimene võimalus lk 135, kus lauludega näitemängu „Eremit Formenteral“ eel seisab pühendus kellelegi Maria von Rosenile, kelle kodus „see väike tükk“ on kirjutatud ja esimest korda ka – noore daami osalusel – lavale seatud. Selgub, et neiu vanemad on autorile omal ajal mingi heateo teinud, mille tõttu autor kogu peret liigutuse ja tänupisaraga meenutab. Kui pühendus on mõeldud justkui üksnes preili Maria silmadele, siis sellele järgneb lühike pöördumine lugejate poole, millest selgub, et „sellele väike-sele näitemängule“ on kuulus kapellmeister Wolff Weimaris muusika teinud ja seda on mitmel lava menukalt mängitud. Köites leidub katkend romaani „Ortenbergi perekonna kannatused“ veel trükkimata teisest osast, millest võib järeldada, et varem on ilmunud romaani esimene osa.⁴⁶²

Kogumiku kahe esimese köite põhjal saab niisiis härra Kotzebue kohta lisaks asukohale ja ametile järeldada seda, et tegemist on energilise literaadiga, kes leiab kõrge ameti kohustuste kõrvalt aega nii asjaarmastajate teatri vedamiseks, igat sorti kirjanduse kirjutamiseks, ajakirjanduses oma tegevuse kaitseks sõna võtmiseks kui ka hoolitsemiseks selle eest, et tema „väikesed“ kirjutised leiaksid lugejaid ja näitemängud vaatajaid. Selle põhjal, et ta nimetab, nii nagu Snell Riia, Tallinna oma teiseks isamaaks, võib oletada, et ka Kotzebue on üks neist paljudest noortest sakslastest, kes on tulnud Vene impeeriumi pealinna või Läänemereprovintssidesse õnne otsima. Nagu Snellil, paistab ka temal pahandusi olevat, ent erinevalt Snellist ei tundunud pahandused ja kriitika kuidagi mõjutavat tema enesehinnangut ega pidurdavat tema ametivälist tegutsemisjulgust. Kui Snelli kogu jutt oli vastavalt Platoni vaimu juhiste peetud meeldivas ja seltskondlikus toonis, siis Kotzebue hüüatas ajalehes oma vaenlastele: „Kui vilets peab üks pea ja kui pehme üks aju olema!“, ning sellal kui Snell muretses Riia publikumi arvamuse pärast, adresseeris Kotzebue oma sõnad ja teod tervele maailmale.

Juhtus tõesti, et erinevalt Snellist õnnestus Kotzebuel teha karjääri ja paista silma „väikese kirjanikuna“, mille tagajärjel ei leia tema nime ja elulugu tänapäeval mitte üksnes 18. sajandi Hesseni literaatide leksikonist ja erialaspetsiifilistest väljaannetest, vaid igast teatmeteosest, millel on kokkupuude saksa kirjanduse ja teatriga.

⁴⁶² Tiitellehel seisab väljaandmise aeg: „Leipzig, in Commission bey Paul Gotthelf Kummer, 1787“, raamatus sees on aga pühendus emale daatumiga „Geschrieben zu St. Petersburg, im November 1783“ ja viimasel tekstilehel „St Petersburg, 1785. Gedruckt bey B.T.Breitkopf. Mit Bewilligung des Polizeyamts“.

II. 4. 2. Kotzebue enne 1788. aastat

Ühes tänapäeva kõige autoriteetsemas suures saksa kirjandusleksikonis algab sissekanne tema kohta järgnevalt:⁴⁶³

August Friedrich v Kotzebue (1761–1819) oli pärit Weimari lugupeetud kaupmehe- ja raeperekonnast. Pärast Weimari gümnaasiumi õppis alates 1777 Jenas ja Duisburgis juurat, kirjutas juba tudengipõlves draamasid, romaane ja novelle, võttis osa tudengite asjaarmastajate teatrist ja rajas luuleklubi. 1781–1790 pidas kõrgeid ameteid Peterburis ja Eestis, omandades 1785. aastal vene teenistusaadli tiitli. Samal ajal juhtis Revalis asjaarmastajate teatrit, mille jaoks kirjutas paljud oma kuulsad näidendid, sh „Inimviha ja kahetsus“ (*Menschenhass und Reue*), mis ta kuulsaks tegi (1789).

Kotzebue sai tõepoolest üsna pea rahvusvahelisel tasemel vähemalt pooleks sajandiks ülimalt kuulsaks nii oma sadade teoste kui ka seiklustest ja skandaalidest palistatud eluga, mille kohta käib ülejäänud – tunduvalt pikem – osa artiklist. Ent see järgnev osa Kotzebue eluloost ei ole käesoleva töö raames õigupoolest relevantne. Sel 1788. aasta kevadtalvel, mil Kotzebue koostas Tallinnas oma kogumiku teist köidet, oli ta veel vähemalt poole aasta kaugusel läbimurdetüki „Inimvihkamine ja kahetsus“ kirjutamisest, millega ta tegeles sama aasta oktoobris–novembris, ja selle esietendusest 23. novembril Tallinna asjaarmastajate teatris ning enam kui aasta kaugusel selle esimestest etendustest (3. ja 4. juunil 1789) Berliini kuninglikus rahvusteatris, millele järgnesid tõlked, pisaratesse uppuvad esietendused Prantsusmaal, Inglismaal, Ameerikas, Taanis, Itaalias, Hispaanias, Portugalis ja Kreekas, samuti kirjanduslikud tülid, järgiaimamised ja paroodiad.⁴⁶⁴

Weimaris üles kasvanud Kotzebue puutus teatriga varakult kokku ning seda eriti ja eelkõige asjaarmastajate teatri kujul: 1776. aastal astus ta Weimari asjaarmastajate teatris autoriga kõrvuti lavale Goethe „Õdedes“; 1777. aastal Jenas õpinguid alustades liitus ta sealse asjaarmastajate teatriga ja kirjutas selle jaoks näitemänge; Duisburgi perioodil (1778–1779) kirjutas romaane ja näidendeid, mille vastu kirjastajad ega professionaalsed teatrid huvi ei tundud; tagasi Jenas (1779–1781), rajas ta uue harrastusteatri ja lavastas seal oma näidendeid, kuni ülikooli lõpetamise ja advokaadina Weimarisse tagasi pöördumiseni aastal 1781.⁴⁶⁵ Sama aasta novembris oli Kotzebue juba Peterburis, kus ta oma isa sõbra, Preisimaa saadiku krahv Görzi vahendusel oli saanud tööd erasekretärina. Huvitavaks kokkusattumuseks võib pidada seda, et Saksamaalt saabusid nii Snell kui Kotzebue töökohtadele, millel oli enne olnud või tahtnud

⁴⁶³ Sabine Lorenz ja Mario Zanucci, „Kotzebue, August“, *Killy Literaturlexikon : Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraums*, toim Wilhelm Kühlmann (Darmstadt: WBG, 2009), 662–64.

⁴⁶⁴ Rosen, *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval*, 106–8.

⁴⁶⁵ „Kotzebue, August von“, <http://www.zeno.org/Literatur/M/Kotzebue,+August+von/Biographie> (külastatud 1. juuni 2019).

olla liivimaalasest „Tormi ja tungi“ luuletaja ja draamakirjanik Jakob Michael Reinhold Lenz (1751–1792). Vaimselt haigestunud Lenz oli 1779. aastal kodumaale naasnuna kandideerinud Riia toomkooli rektori vakantssele kohale. Tema isa, Liivimaa kindralsuperintendent Christian David Lenz, oli mitmete raehärrade juures tema eest kostmas käinud ja teda oli toetanud ka Riia kirjastaja Hartknoch, ent Herderi soovitusel kutsuti sellele tööle hoopis Snell.⁴⁶⁶ Lenz töötas lühikest aega Peterburis peasõjaehitusmeistri (*Generalingenieur*) Friedrich Wilhelm von Baueri erasekretärina, ent kuna ta oli – Kotzebue sõnul – liiga palju aega kirjandusele pühendanud, sai selle koha 1781. aasta lõpul endale Kotzebue.⁴⁶⁷ Lenz läks veel samal aastal edasi Moskvasse, kus ta kümme aastat hiljem viletsuses suri, Kotzebue aga tegi karjääri nii ametniku kui ka kirjaniiku-teatritegelasena. Kui 1782. aastal anti Baueri juhtida Peterburi saksa õueteater (*Deutsches Hoftheater*), siis sisuliselt hakkas seda tööd tegema 20-aastane Kotzebue,⁴⁶⁸ kelle näidendeid ja lustmänge hakati kohe ka esitama: samal sügisel kandis saksa õueteater ette Kotzebue tragöödia „Dmitri Ivanovič, Moskva tsaar“ (*Demetrius Iwanowitsch, Tsar von Moskau*) ja lustmängu „Nunn ja toatüdruk“ (*Die Nonne und das Kammermädchen*).⁴⁶⁹ Saksa teater oli just pääsenud raskustest, saades osaks õukonnateatri konsortsiumist, mis sel hetkel koosnes veel vene komöödiast, vene ooperist, itaalia *opera buffa*’st ja *opera seria*’st, prantsuse komöödiast, suurest balletiansamblist, vene balletikoolist ja lasteballetist.⁴⁷⁰ Kotzebue andis Peterburis välja ka ajakirja, milles avaldas väljavõtteid saksa ajakirjadest.⁴⁷¹ Pärast Baueri surma pidi Kotzebue esialgu hakkama Katariina II saksa korrespondentsi sekretäriks, ent selle asemel sai Kotzebuest 1783. aastal Eestimaa kubermangu Tallinna ülemapellatsioonikohtu assessor (*Assessor am Gerichtshof der bürgerlichen Rechtssachen der Revalschen Statthalterschaft*) ning ta kolis novembris elama Tallinna.⁴⁷²

Kotzebue sukeldus kiiresti kohalikku seltskonnaellu ja asus peaaegu viivitamatult seda ka omalt poolt rikastama. Temast sai kohe pärast saabumist Mustpeade vennaskonna auliige ja veidi enam kui kuu aja pärast Bürgerliche Klubbe liige, ta sõbrunes kiiresti abielupaariga, kelle igaveseks tänuvõlglasteks ta end kogumiku teises köites oli nimetanud – asehaldurkonna valitsusnõunikuks nimetatud parun von Roseni ja tema naise Sophie Helene (s. Derfelden) von Roseniga.⁴⁷³ Nende maamõisas Kiiklas kogunes seltskond „pead ja südant

⁴⁶⁶ Hollander, *Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga*, 86–87.

⁴⁶⁷ Vahur Aabrams, „Herra on meid lassinud kutzta...: Kotzebuest ja Lenzist eesti teatriaastal“, *Akadeemia* 11 (2006): 2377–2878.

⁴⁶⁸ Aabrams, 2377.

⁴⁶⁹ Gottzmann ja Hörner, *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs*, I:105.

⁴⁷⁰ Gottzmann ja Hörner, I:105.

⁴⁷¹ „St. Petersburger Bibliothek der Journale“ <http://www.zeno.org/Literatur/M/Kotzebue,+August+von/Biographie> (külastatud 1. juuni 2019).

⁴⁷² Aabrams, „Herra on meid lassinud kutzta...“, 2377.

⁴⁷³ Wistinghausen, *Die Kotzebue-Zeit in Reval*, 10.

omavaid rõõmsaid ja häid inimesi⁴⁷⁴ ning seales koduseks teatariharrastuseks sisse seatud teatrilaval jõudsid peagi ettekandele ka Kotzebue varemkirjutatud „Adelheid von Wulfinen“ ja „Eremit Formenteral“. 1784. aasta sügisel avatud Paldiski asjaarmastajate teatris käis ka Kotzebue ning mingil kombel sealse teatriseltskonna abil ja innustusel saigi teoks Tallinna teatri rajamine. Kanuti gildi ruumides avati lava Kotzebue enda kulul ning tema enda burleskiga „Igal narril oma müts“.

Juba esimesel suvel oli Kotzebuel tekkinud suhe vanast Eestimaa aadlisuguvõsast pärineva Friederike von Esseniga ning kuna Tallinna ülemkomandörist isa Kotzebue kosjad tagasi lükkas, olid noored armastajad sunnitud 1785. aasta veebruaris, kolm kuud enne poja sündi, salaja abielluma.⁴⁷⁵ Suhted perega laabusid, Kotzebue omandas aadlitiitli ning sai äia toetusel endale 1785. aasta suvel vabanenud kubermangumagistraadi presidendi koha.⁴⁷⁶

Kohe esimesel aastal oli Kotzebue algatanud ka ajakirja väljaandmise – Johann Georg Jacobi ja Wilhelm Heinse kirjandusliku naistajakirja „Iris“ eeskujul ilmus 1784 Martin Heinrich Arveliuse toimetatud „Liivimaa Iris“ (*Livländische Iris*), millele ei tulnud aga ebatavaliselt suurest subskriptsioonide arvust (660) hoolimata lubatud järgi.⁴⁷⁷ Selle asemel hakkas Kotzebue ise välja andma ja suures osas ka oma kirjutistega täitma ajakirja „Vaimule ja südamele“ (*Für Geist und Herz*), mis ilmus aastatel 1786–1787 ja mille 12 vihikust esimesed üheksa trükiti Tallinnas ning viimased kolm Leipzgis.⁴⁷⁸ Selle sisu sarnanes „Kogutud väikeste tekstide“ teisele köitele, sisaldades sentimentaalsed luuletusi, novelle, lühidraamasid, jutustusi laevakaaperdajate, türklaste või indiaanlaste seas aset leidvatest juhtumistest ning osa neist ilmuski mõlemas väljaandes, nende seas „Asjaarmastajate teater kohtu ees“.

Kui Snelli ajakiri „Patriootilised vestlused“ kujutas endast esimest katset kirjutada *ausser officio* ja anda välja ajakirja, siis „Vaimule ja südamele“ oli Kotzebue jaoks juba teine, ja kui arvestada ka Arveliuse „Põhjamaa Irist“, siis kolmas tema poolt asutatud ajakiri. Snell rääkis esimese vihiku sisekaanel liiga vähestest ettetellijatest, Kotzebue aga kulutab esimesest vihikust lausa kolm lehekülge 106 tellija nimeliseks loetlemiseks. Snelli ajakirjast ilmub suure vahega 2 vihikut, Kotzebue ajakiri peab vastu terve aasta, mil iga kuu ilmub vihik, mis on kenasti kokku köidetud neljaks raamatukeseks. Snelli väljaanne kujutab endast lõikamata servadega jämedakoelisest paberist vihikut, mille lehed on kohati erineva suurusega; Kotzebue sarnases formaadis ja mõõdus vihikud (kõrgus 17 cm, laius 10 cm) on korralikul heledal vesimärgiga paberil ning

⁴⁷⁴ Rosen, *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval*, 94.

⁴⁷⁵ Wistinghausen, *Die Kotzebue-Zeit in Reval*, 11.

⁴⁷⁶ Wistinghausen, 14.

⁴⁷⁷ Indrek Jürjo, *Aufklärung im Baltikum: Leben und Werk des livländischen Gelehrten August Wilhelm Hupel (1737–1819)* (Böhlau Verlag Köln Weimar, 2006), 192.

⁴⁷⁸ August von Kotzebue, *Für Geist und Herz: Eine Monatschrift für die Nordischen Gegenden*, kd 1–4 (Reval: Komm. in Glehn'schen Buch- und Kunsthandlung, 1786).

ühtlaste lõigatud servadega. Ent kõigest sellest hoolimata on Kotzebue ajakirjal üks oluline sarnasus Snelli omaga – lootusrikas algus ja kibestunud lõpp. Kotzebue ütles viimase numbri lõppsõnas, et ta ei olnud nii julge, uskumaks, et ta on „võimeline oma teise isamaa valgustuse heaks midagi ära tegema“ ja et ta vaid tahtis „end tuttavaks teha, sõpru võita ja lugejale naudingut valmistada“, ent küllap taotlesid nii Snell kui Kotzebue, ehkki erineva rõhuasetusega, mõlemat. Ning samasuguse kibedusega nagu kurtis Snell oma autobiograafias, et tema ajakiri selles sisalduva kriitilise tooni pärast „suurema osa riialaste poolt solvumisega vastu võeti“, ütles ka Kotzebue: „Ja mis oli minu tasu? Oma aja raiskamine, vaenulikkus ja üks paskvill ka veel takkapihta“. ⁴⁷⁹ Huvastijätus pealkirjaga „Veel paar sõna lõpetuseks“ teatas Kotzebue:

Naudingut tundes võtsin ma sule kätte, naudingut tundes panen selle jälle käest. Muidugi on viimane nauding hoopis teistsugune kui esimene, see on inimese tundmus, kes on rõhuvast olukorrast välja pääsenud ja pärast aasta jagu kestnud kannatust võib jälle vabalt hingata. Ma olen publikumile ja oma aule, mida nii mitmekülselt ja häbematuult on laimatud, võlgu selgituse.

Selgituses loetleb Kotzebue kolm põhjust ajakirja väljaandmisest loobumiseks: esiteks kaastööde nappus, teiseks tsensuur, millest ta pikemalt rääkida ei taha, ning kolmandaks

[...] teenimatu karmus ja kibedus, millega sageli arvustati asju, mis ometi olid vaid naljaks mõeldud ja mis vähem piiratud lugeja oleks pannud äärmisel juhul muigama. Mulle tegi haiget, et isegi mehed, kelle teeneid ma olen tunda saanud, kelle sõprust ma kõrgelt hindan, keda ma olen alati pidanud eelarvamustevabaks ja valgustatuks, mulle pahaks panid tähtsusetuid nalju, mis ülimal juhul andsid tunnistust nende koostaja ülemeelikusest (*gayete du Coeur*), aga kindasti mitte pahatahtlikkusest. Mulle tegi haiget, et minu peast räägiti hästi alati vaid minu südamele haiget tehes. Et sellest kõigest tulevikus pääseda, panen täna sule maha, et seda enam mitte kunagi kirjanikuna Eestimaa jaoks üles võtta. ⁴⁸⁰

Kotzebue tegi ajakirjaga lõpparve, noppis sealt välja mõned endakirjutatud tekstid ning andis need välja „Kogutud väikeste tekstidena“. Veel enne seda, 1785. aastal, oli Leipzgis ilmunud romaan „Die Leiden der Ortenbergischen Familie“. Kogumiku esimesed kolm köidet anti aga 1786–1789 välja Tallinnas, sest Kotzebue oli varsti pärast Tallinna saabumist kaasa aidanud ka Tallinna kirjastustegevuse arendamisele. Kui 1786. aasta märtsis anti linna ajalehes (*Revalsche Wöchentliche Nachrichten*) teada raamatu- ja kunstikaupluse avamisest Tallinnas, algas tekst täpselt samas võtmes, kui poolteist aastat varem oli alanud teade asjaarmastajate teatri kohta. Nii nagu „lavasõbrad olid juba mõnda aega soovinud rajada seltskondlikku teatrit“, nii „soovisid õpetatuse, kirjanduse

⁴⁷⁹ Kotzebue, *Für Geist und Herz*, kd 4, 331.

⁴⁸⁰ Kotzebue, 325j.

ja hea maitse sõbrad (die Freunde der Gelehrsamkeit, der Literatur und des Geschmacks) juba kaua aega paremat võimalust sedasorti vaimse naudingu rahuldamiseks, kui neil seni oli olnud,“ alla kirjutanud Christian von Glehn und Compl.⁴⁸¹ Arvatavasti oli noore kaupmehe Glehni (1760–1832) osanikuks Kotzebue, kes oli juba teatri algusajast tihedates suhetes nii Glehni kui tema sellal veel tulevase naise Margarete von Wistinghauseniga – esimese naisega Tallinna asjarmastajate teatris. Glehni ettevõtte kirjastas kolm esimest köidet Kotzebue ajakirjast „Vaimule ja südamele“, näitemängu „Eremit Formenteral“ (1787), kolm köidet „Kogutud väikestest tekstidest“ (1787–1788), „Minu isa loo“ (*Die Geschichte meines Vaters*) (1788) ja näidendi „Adelheid von Wulffingen“ (1788) – suurem jagu neist „in der Kommission von Paul Gotthelf Kummer in Leipzig“. Komisjonikaubandus (*Kommissionshandel*) oli tollal tavaline paraktika – kasulik oli nimetada teiseks ilmuniskohaks Leipzig ja rõhutada sellega kohalolekut Lepizigi messil. Leipzigi väljaandjale andis kaupmees sellega ära suured õigused, aga tehingut peeti ilma suure kapitalita noorele algajale raamatukaupmehele väga kasulikuks.⁴⁸² Alates 1788. aastast lõppes Kotzebue ja Glehni koostöö ja ühtlasi ka viimase tegevus kirjastajana ning Kummerist sai eluaegne Kotzebue teoste kirjastaja.⁴⁸³

II.4.3. Kotzebue pärast 1788. aastat

Käesoleva töö raames võikski Kotzebue isiku tutvustuse siinkohal lõpetada, ent olgu sellegipoolest välja toodud eelpool tsiteeritud kirjandusleksikoni sissekande jätk koos lühikese kommentaariga tänase uurimisseisu kohta.

Pärast esimese naise surma reisis 1790 Mainzi, Mannheimi ja Pariisi ning kirjutas obstsöönse paskvilli „Raudse laubaga doktor Bahrdr ehk saksa unioon Zimmermanni vastu“, millega pani ohtu oma kirjandusliku reputatsiooni ja millest osaliselt ajendatuna alavääristati tema draamatoodangut ja nimetati seda ebamoraalseks. 1792. aastal naases Kotzebue Venemaale, läks sealt 1798 juhtima Viini teatrit, 1800 uuesti Venemaale minnes saatis Paul I Kotzebue Siberisse süüdistatuna jakobiinluses, ent vabastas ta sealt nelja kuu pärast ja pani Peterburi saksa teatri direktoriks. Pärast Paul I mõrva lahkus Kotzebue 1801 Venemaalt ja läks tagasi kodulinna Weimaris. Läks seal tülli Goethega, kes tahtis lavastada tema näitemängu „Die deutschen Kleinstädter“, aga Kotzebue keeldus maha tõmbamast iroonilisi repliike vararomantikute (st vendade Schlegelite) aadressil, kelle vastu ta juba varemgi oli sõna võtnud (*Hyperboreische Esel*, 1799). Kotzebue plaanis

⁴⁸¹ Kogu info Glehni ja Kotzebue koostöö kohta selles lõigus: Tiiu Reimo, „August von Kotzebue und das Verlagswesen in Tallinn (Reval) am Ende des 18. Jahrhunderts“, *Von Kotzebue bis Fleming: Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, toim Mari Tarvas (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012), 117–19.

⁴⁸² Reimo, 116.

⁴⁸³ Wistinghausen, *Die Kotzebue-Zeit in Reval*, 21.

Weimaris korraldada pidustused Schilleri auks ja kompromiteerida Goethet ja Schlegeleid ning läks pärast skandaali puhkemist ära Pariisi. 1803–1806 andis ta koos Merkeliga Berliinis välja Goethe ja Schlegelite vastu suunatud ajakirja „Freimüthige“, kuni läks Merkeliga tülli. Pärast Napoleoni võitu läks 1806 uuesti Eestisse, kus andis välja antinapoleonistlikke ajakirju „Die Biene“ (Königsberg 1808/9) ja „Die Grille“ (Königsberg 1811/1812). 1813. aastal pärast Napoleoni langemist nimetati ta Preisi kindralkonsuliks, läks Königsbergi, kus võttis üle sealse teatri juhtimise ja kirjutas „Geschichte des deutschen Reiches von dessen Ursprunge bis zu dessen Untergange“ (Leipzig 1814/15). 1817 uuesti Weimaris ja rajas seal nädalakirja „Literarisches Wochenblatt“ (Weimar 1818/19), kus polemiseeris tudengiühenduste (*Burschenschaften und Turnerbünde*) poliitiliste eesmärkide, pressivabaduse ja demokraatia vastu. Sellega seoses peeti teda Vene spiooniks ja tema kirjutisi põletati 1817. aasta Wartburgi pidustustel. Tema mõrv Jena Burschenschafti kuuluva tudengi Karl Ludwig Sandi käe läbi 1819. aastal sai aluseks nn Karlsbadi otsustele.⁴⁸⁴ Kotzebue, kes kirjutas enam kui 230 näitemängu, sinnajuurde arvukalt romaane, jutustusi, reisikirju, autobiograafilisi ja ajaloolisi kirjutisi ja esseid, oli 19. saj. enimmängitud draamakirjanik. Tema edu aluseks oli, et ta valdas mõjusaid lavavõtteid, punus osavalt tegevusliini ja käsitles populaarseid teemasid. Erinevalt Schillerist, Goethest, Lenzist jt rääkis Kotzebue teatrist mitte kui õppimise, vaid kui meelelahutuse kohast (nt *Fragmente über Recensenten-Unfug – Eine Beylage in der Jenaer Literatur-Zeitung*. Leipzig 1797). Kõiki tema näitemänge (*Lust- und Trauerspiele, Possen, Rühr- und Familienstücke*) läbib sama põhistruktuur. Ta pakkus kodanlikku illusiooniteatrit ja andis arvukatele kriitikutele põhjust nimetada tema loomingut triviaalkirjanduseks.⁴⁸⁵

Tallinna linna ning Eesti teatri- ja muusikaajaloos on põhjust Killy leksikonist pikemalt peatuda nendel aegadel, mis Kotzebue veetis Eestimaal, sest Kotzebue jäi elu lõpuni Eestiga seotuks, jõudes oma kohaloleku perioodidel korda saata veel mõndagi lisaks Tallinna asjaarmastajate teatri rajamisele, mida ta 1788. aastal oli nimetanud oma elu parimaks teoks. Eesti teatrilooos hinnatakse ka seda, et teadaolevalt esimest korda kõlas eesti keel teatrilaval just Kotzebue näitemängus – 1789. aastal lavastatud rahvatükis „Isalik ootus“ (*Die vaterliche Erwartung*), kus lavale astub ka eesti talupoja tegelaskuju.⁴⁸⁶ Sestpeale hakkas eesti keel näitelaval juba sagedamini kostma, jõudes 1818. aastal välja ka esimese eestikeelse etenduseni - 1809. aastal rajatud Tallinna saksa teatri professionaalsete näitlejate esituses.⁴⁸⁷ Olgu siinkohal Kotzebue edasise teatritegevuse kohta

⁴⁸⁴ „Karlsbadi otsused“ on 1819. aasta augustis toimunud Saksa riikide nõupidamisel vastu võetud otsused, millega piirati pressivabadust, kehtestati valve ülikoolide üle jms, eesmärgiga vaigistada rahvuslikke ja liberaalseid tendentse Napoleoni sõdade järgsel Saksamaal.

⁴⁸⁵ Refereeritud artiklist: Lorenz ja Mario Zanucci, „Kotzebue“.

⁴⁸⁶ Kask, *Teatritegijad, alustajad*, 21.

⁴⁸⁷ Kask, 24.

Tallinnas antud vaid lühike viide, nii kuidas see on sõnastatud Kristel Pappeli ja Heidi Heinmaa artiklis professionaalse teatri alguse kohta Eestis:

Tundub, et ükski teine linn ei saanud 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses – ja võibolla ka veel pärast seda – Kotzebue mitmekülgsest tegevusest nõnda palju kasu kui Tallinn. Ajavahemikus 1783–1813 veedab Kotzebue (katkestustega) aega Tallinnas või oma Põhja-Eesti mõisates. Siin kirjutas ta oma esimesed edukad näidendid, rajas asjaarmastajate teatri, juhendas eesti talurahvast põllumajanduses, jäädes püsivalt ühendatuks Eesti kubermangupealinnaga. Sel ajal sai alguse püsiv teatritegevus Tallinnas, alguses asjaarmastajate tasemel ja siis juba professionaalse lavana. See oli Kotzebue, kes selleks otsustava impulsi andnud oli ja vaikselt Tallinna kaasaegsesse teatriarengusse kaasa tõmbas, seda isegi esimese väikese „teatrisõja“ ja teatriskandaalidega raputas. Tallinna teatri direktorina (1812–1813) moderniseeris ta teatriasutuse kiiresti ja tõstis kõige õnnelikumatel hetketel selle etenduste taseme keskpärase piiridest kõrgemale. Sellest kõigest lähtudes on mõistetav, miks esitatakse Kotzebue kuhu mitte ainult baltisaksa vaid ka eesti kultuurilookirjutuses palju positiivsemalt – mõnikord isegi kangelaslikuna – kui saksa omas.⁴⁸⁸

Mainitud „teatrisõja“ all on silmas peetud 1795. aasta sündmusi, mil asjaarmastajate seltskond keeldus üürimast enda kasutatavat Suure Gildi saali Tilly trupile, kuigi Kotzebue ise Tilly ülesastumist toetas. Toona lõppes tüli sellega, et professionaalide etendused toimusid Kanuti gildi väiksemal laval, ent nad said – oletatavasti Kotzebue mõjul – laenutada asjaarmastajatelt mõningaid dekoratsioone.⁴⁸⁹

II. 4. 4. Kotzebue rajatud Tallinna asjaarmastajate teater

Nagu juba eelpool öeldud, on asjaarmastajate teatri rajamine ja tegevus hoolikalt kirja pandud asjaarmastajate endi poolt ning tugeva rõhuasetusega võitlusel vaenlaste vastu – pean silmas Kotzebue neljandal hooajal kirjutatud n-ö „vahekokkuvõtet“ (1784–1788) ja Arveliuse ülevaadet kümnest aastast (1784–1795) pärast teatri sulgemist. Esimeses Tallinna teatriajaloo ülevaates on neile mõlemale allikale toetudes koostatud pikk ja põhjalik peatükk Kotzebuest ja Tallinna asjaarmastajate teatrist, rõhuasetusega Kotzebue isikul ja tema kaitsmisel kõikvõimalike kaasaegsete süüdistuste vastu.⁴⁹⁰ Käesoleva töö seisukohast ei ole vajalik hakata kogu teatri kümneaastase tegevuse kohta ülevaadet andma, seepärast on siinkohal välja toodud vaid mõned asjaolud, mille Kotzebue oma „Uudisloos“ mainimata on jättnud, ent mis on tervikpildi jaoks siiski olulised.

Kõigepealt asjaarmastajate teatri koosseisust. Lisaks juba mainitud perekond Rosenile mängis teatri rajamisel ja kaitsmisel olulist rolli Rosenite tollane

⁴⁸⁸ Pappel ja Heinmaa, „Kotzebue als Förderer der professionellen Bühne in Reval“, 25.

⁴⁸⁹ *Ibid.*, 32 – 33.

⁴⁹⁰ Rosen, *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval*, 87–129.

koduõpetaja Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806), Viru-Nigula pastori Lepizigi ülikooli haridusega poeg, kellest sai 1790 Tallinna gümnaasiumi teoloogiaprofessor ning kes on Eesti ajaloos tuntud kui produktiivne, aga mitte eriti tõsiseltvõetav rahvavalgustuslik jutukirjanik.⁴⁹¹ Avamishetkel koosnes seltskond kaheksast mehest, kaks nädalat hiljem toimunud etendusel mängis kaasa juba ka kolm naist; kuue aasta jooksul tõusis liikmete arv 50-le, neist kolmandik naissoost. Suurem osa liikmetest kuulus asehalduskorra amentnike hulka, aga leidus ka vanade raeperede seast pärinevaid literaate, aadlisoost ametnikke ja ohvitseri ning nende naisi ja tütreid; silmatorkavalt vähe oli esindatud linna kaupmeeskond ja mõisa-aadel.⁴⁹² Nendest ühiskonnagruppidest pärinesid teadaolevalt ka kõige suuremad pilkajad, keda asjaarmastajad aga kunagi nimepidi ei nimeta. Arvestades asehalduskorra kõige suuremat ebapopulaarsust just nende rühmade seas, võib oletada, et vähemalt mingi osa teatri vastu suunatud rünnakutest pidi olema ajendatud asjaolust, et Kotzebue ja seega ka tema teater esindasid tollast ühiskonda tugevalt lõhestanud ja pingestanud asehalduskorda.

Kotzebue enda kirjutatud „Uudisloost“ ei tule esile sekundaarkirjanduses välja toodud kriitika, mis ei käinud niivõrd teatri, kui tema enda isiku kohta – kritiseeriti Kotzebue näidendite kvaliteeti, tema heategevuslike taotluste siirust ja võrgutajakuulsust.⁴⁹³ Tallinna teatri vastu suunatud kriitikast on jäänud kõlama Petri poolt korratud etteheide, et Kotzebue ja tema teater rikkuvat Tallinna naisi, kellest polevat selle mõjul enam asja kodu ja pere heaks juhtimiseks.⁴⁹⁴ Neid etteheiteid on laiemat konteksti tundmata lihtne võtta otsestest naiste vastu suunatuna. Ent 18. sajandil väljendati sageli muret ka kõikide teiste ühiskonnagruppide tööülesannete täitmata jätmise ohu pärast ja seda ka paljudel muudel põhjustel peale teatri. Teater kui märkimisväärsel määral aega ja tähelepanu hõivav asi tõmbab mingit rühma – vastavalt olukorrale kas alamrahvast, kaupmehi, käsitöölisi, riigiametnikke, ülikooliprofessoreid, vaimulikke, kooliõpilasi, tudengeid, sõdureid, linnavahte, kokkasid, teenijatüdrukuid, mehi või naisi - nii puhtfüüsiliselt kui ka pea „segiajamise“ mõttes oma kohustest ja aeganõudvatest toimetustest eemale kas liiga sageli või liiga tugevalt või ebasoovitaval moel. Tallinna puhul torkab silma, et sel moel keruvad teemaks naised, aga mitte kasvõi Kotzebue ise, kes oli küll muidu äärmiselt tegus, aga olevat oma kodanlaseametisse suhtunud „kui sinekuuri, mis võimaldas tal tegeleda vaimsemate huvialadega“.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Tõnu Tannberg, „Valgustusajastu vaimuelu: rahvavalgustus“, *Eesti ajalugu. IV, peatoimetaja Sulev Vahtre* (Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003), 251–54.

⁴⁹² Müller, *Die Entstehung neuer Freiräume Vergnügen und Geselligkeit in Stralsund und Reval im 18. Jahrhundert*, 170.

⁴⁹³ Müller, 178–185; Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas II*, 174–78; Wistinghausen, *Die Kotzebue-Zeit in Reval*, 16.

⁴⁹⁴ Müller, *Die Entstehung neuer Freiräume Vergnügen und Geselligkeit in Stralsund und Reval im 18. Jahrhundert*, 184.

⁴⁹⁵ Tsitaat lause lõpus: Tannberg, „Valgustusajastu vaimuelu: seltskonnaelu“, 247–50.

II. 5. Viies ring: „Asjaarmastajate teater kohtu ees“

Viiendas ringis tutvustatakse Tallinna asjaarmastajate teatri teiseks sünnipäevapeoks kirjutatud lauludega järelmängu „Asjaarmastajate teater kohtu ees“ (*Das Liebhabertheater vor dem Parlament ein Nachspiel mit Gesang, aufgeführt auf dem Liebhabertheater zu Reval am Stiftungsfeste desselben*). Pärast kahte lühikest sissejuhatavat alapunkti võetakse näitemäng lõikhaaval ette, kommenteerides jooksvalt ette tulnud teemasid, jättes – nii nagu ka teises ringis „Uudislugu“ käsitledes – religioosse sisuga küsimused järgmistesse ringidesse.

II. 5. 1. „Nachspiel mit Gesang“

Tänapäevases teatrileksikonis selgitatakse mõistet „järelmäng“ (*Nachspiel*) kui lühikest, enamasti ühevaatuselist näitemängu, mida mängitakse pikema näitemängu järel, üldjuhul ilma omavahelise sisulise seoseta.⁴⁹⁶ Juba antiigist peale oli kombeks, et tõsisemale draamale järgnes koomiline järelmäng: kreeklastel saatürimäng, roomlastel *Exodium*, Madalmaades *Kluchten*, Elisabethi-aegses inglise teatris „jigs“, saksa rändteatris tuli pärast nn *Haupt- und Staatsaktion*‘i lavale jämekoomiline tegelane *Hanswurst*.⁴⁹⁷ 18. sajandi lõpu saksa teatris toimus järelmäng samuti pärast pikemat etteastet ega olnud üldjuhul sellega temaatiliselt seotud, ent pikem etendus võis olla ka komöödia ning järelmäng ise oli 18. sajandi viimases kolmandikus muutunud sageli pigem tõsiseks draamateoseks.⁴⁹⁸ Selles ei puudunud küll koomilised elemendid ja tegelased, selle esitamisel kasutati ka muusikat, laulu ja tantsu ning muidu põlualust improvisatsiooni, ent sisu poolest käsitleti neis üha enam sotsiaalseid, majanduslikke ja kultuurilisi teemasid ning lahati aktuaalseid moraaliküsimusi.⁴⁹⁹ Nii tuleb pidada väga sobivaks, et aktuaalses teatripoleemikas võeti sõna lauludega järelmängus ja selle tekst avaldati samuti kergema järelmänguna teatrist kõnelevale „Uudisloole“. 18. sajandi teises pooles võidi järelmängust kui tantsu, laulu ja roppude naljadega seotud žanrist hea maitse huvides üldse loobuda, asendades selle piduliku eelmänguga (*Vorspiel*).⁵⁰⁰ Käesolevas peatükis on võimalik heita pilk mõlemale žanrile, sest lisaks Kotzebue järelmängule tuleb veel kord jutuks eelmises peatükis vaimude kontrollreidi objektiks langenud eelmäng „Elysium“.

⁴⁹⁶ Brauneck ja Schneilin, *Theaterlexikon: Begriffe und Epochen, Bühnen und Ensembles*, 685–86.

⁴⁹⁷ Brauneck ja Schneilin, 685–86.

⁴⁹⁸ Nii: David G. John, *The German Nachspiel in the Eighteenth Century* (Toronto: University of Toronto Press, 2008), 288–91.

⁴⁹⁹ John, 288–91.

⁵⁰⁰ Brauneck ja Schneilin, *Theaterlexikon: Begriffe und Epochen, Bühnen und Ensembles*, 685–86.

II. 5. 2. Isikud ja tegevuspaik

Nagu näitemängude puhul ikka, eelneb draamatekstile näitemängu tegelaste loetelu: president Kuldasikas (*von Guldenkalb*), kohtunõunikud (*Parlaments=Räthe*), Naisesuu (*Weibermund*), Jajah (*Jaja*), Vanasti (*Olim*), Klatšisöel (*Klatschsieb*), Erakordne (*Selten*) ja Süda (*Herz*); Sekretär, Fiskaal, Advokaat, Vahtmeister, Ahjukütja, Heategevuse jumalanna (*die Göttin der Mildtätigkeit*), Thalia, nümfid ja geeniused (*Genien*). Tegevuspaigaks on määratud kohtusaal ning lava keskele on ette nähtud pikk laud kohtuliikmetele (*Parlamentsglieder*), külje peale pult sekretäri jaoks.

Kohtuliikmete nimed on ilmselgelt mõeldud satiirilise viitena teatud tüüpi-dele, kelle nimed määravad ära, millisel alusel see tegelane oma arvamusi kujun-dab ja välja ütleb. Kohtu eesistuja nimi Kuldasikas viitab Vana Testamendi loole, milles Iisraeli rahvas kõrberännakul Moosese ära olles väsis ära oma tõelisest, ent nähtamatust ja kujutamast Jumalast ning lasi Aaronil endale kullast vasikakuju valmistada, mida siis saaks jumalana ohvrite ja palvetega austada.⁵⁰¹ Kohtuga seotud ametinimetused nagu sekretär ja advokaat ei vaja selgitamist, linna-fiskaal tähendas sisuliselt linna prokurööri, sest tema üles-anne oli kaitsta linna huve avaliku süüdistajana kohtuprotsessides ning jälgida tsiviilprotsesside korral menetluskorrast kinnipidamist.⁵⁰² Näidendis on fis-kaali ülesandeks täita asjaarmastajate teatri süüdistaja rolli, huvitaval kokku-sattumusel oli ainus teadaolev isik mitteakadeemiliste linnaelanike seast, kes hiljem Tartus 1809. ja 1812. aastal püüdis saavutada teatri ärakaotamist, ameti poolest samuti linna-fiskaal. Vahtmeister kuulus pööbli, ahjukütja ilmselt veel madalamasse *undeutsch* kategooriasse, sest näidendi esimeses stseenis selgub, et erinevalt hästi informeeritud vahtmeistrist ei olnud ahjukütja asjaarmasta-jate teatrist kuulnudki.

1803. aastal kehtestatud asehalduskord oli põhjalikult muutnud just linna kohtusüsteemi, jättes rae pädevusse vaid kõige kergemad süüasjad, mille hulka võiks lugeda ka näiteks avaliku korra rikkumise asjaarmastajate teatriga [...] Kui laval tõepoolest kujutati värskest degradeeritud magistraadikohut, siis näidendi juurarahidusega autori puhul oli tegemist kubermangumagistraadi presidendiga, kelle asutusele allusid ka linnamagistraadid ja -nõukogud ning kelle kätte läksid ka viimaste vastu esitatud kaebused. Kotzebued süüdistati alatasa selles, et ta kujutab laval konkreetseid elavaid inimesi ja teeb neid nae-ruks ning Kotzebue eitas ajakirjanduses, et ta seda teeb.⁵⁰³ Süüdistuse puhul tuleb silmas pidada, et see oli komöödiatega seoses väga levinud, nii üldiselt (komöödiates naerdakse ligimese üle) kui ka konkreetsete autorite ja näitlejate

⁵⁰¹ 2Mo 32.

⁵⁰² Tõlgenduse aluseks: „Ajalooarhiivi fondiloend. Eestimaa fiskusekomissar – EAA.138“ (vaadatud 13. märts 2019), http://www.eha.ee/fondiloend/frames/fond_prop.php?id=1822 (külastatud 9. juuni 2019).

⁵⁰³ Rosen, *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval*, 122–23.

vastu. Nii kurtis Riia näitleja Joseph Anton Christ (1744–1823), kuidas teda peeti pärast üht eriti hästi õnnestunud rolli võimeliseks kujutama elutruult ükskõik keda ning arvati igas tema (negatiivses) rollis kedagi riialastest ära tundvat.⁵⁰⁴ Ifflandi „Jäägrites“ näiteks oli Christ riialaste arvates kujutanud „siinset rektorit S.“, mis võis tähendada Snelli.⁵⁰⁵ Kotzebue kohtujandi kohta oldi juba siis ja ka hiljem kindlad, et Kuldasikaga parodeeriti vana magistraadi bürgermeister Dehni, kelle poliitikat iseloomustas tugev suunatus materiaalsele huvi-
dele ning Klatšisõelana kohtufoogt Gottlieb Pfütznerit.⁵⁰⁶ Mis tähendas seda, et Kotzebue tegi kolm nädalat enne asehalduskorra poolt taanduma sunnitud vana rae laialiminekut kogu seltskonna laval veel ka naljaks ning kuidas iganes Kotzebue seda siis ka mõtles, võib igal juhul kindel olla, et publik tundis alle-
gooriliste tegelaskujude prototüüpide identifitseerimisest suurt lõbu.

II. 5. 3. Sisu koos kommentaaridega

Näitemäng on jagatud kaheksaks väga erineva pikkusega osaks, mida ta esitsa nimetab etteasteteks (*Auftritt*), kahte viimast aga stseeniks (*Scene*). Temaatiliselt jaguneksid need järgmiselt:

- 1–5. Sissejuhatus (lk 378–392)
6. Süüdistaja ja advokaadi kõned ning kohutuotsuse tegemine (lk 393–411)
7. Kohtuotsuse väljakuulutamine (lk 411–412)
8. Heategevusjumalanna sekkumine ja epiloog (lk 412–420)

II. 5. 3. 1. Stseenid 1–5: sissejuhatus

Esimeses stseenis selgitab vahtmeister ahjukütjale olukorda nii, nagu see asjaarmastajate teatri perspektiivist paistma pidi: „meie ranged härrased“ hakkavad täna arutama kohtuasja „asjaarmastajate teater ja terve mõistus *contra* eelarvamus“. Ahjukütja küsimusele, mis asi on asjaarmastajate teater (*Was ist das für ein Ding?*), annab vahtmeister vastuseks, et „see pole asi, vaid inimesed, kes teisi inimesi järgi ahvivad, kõik see aeg ainult seda teevadki ja tagatipuks endale selle eest tasu maksta lasevad“. Ahjukütja saab esiti aru, et tegemist on tasuva kelmusega, ent vahtmeisteri selgituse järgi „tahavad nemad siin inimesi uskuma panna, et nad raha mitte endale ei jäta, vaid vaestele jagavad“, mille peale ahjukütja reageerib uskumatusena: „Ho ho! Seda ei usu nüüd küll ükski inimene!“ Ning vahtmeister võtab olukorra kokku: „On inimesi, kes seda usuvad,

⁵⁰⁴ Joseph Anton Christ, *Schauspielerleben im achtzehnten Jahrhundert: Erinnerungen von Joseph Anton Christ* (Leipzig: Ebenhausen, 1912), 202.

⁵⁰⁵ Teine variant on Karl Gottlob Sonntag (1765–1827), kes oli järgmine toomkooli rektor alates aastast 1788.

⁵⁰⁶ Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas II*, 177–78.

teised kahtlevad selles ning veel mõned teevad selle üle nalja ja leiavad, et selline asi ei sobi. Nüüd on fiskaal asja *ex officio* ette võtnud ja eks siis saab näha“.

Algusstseeniga viidatakse asjaolule, et nii asjaarmastajate teater kui heategevuslik ennastsalgavus on siinkandis uudsed ja ebatavalised asjad, äratades seepärast kahtlust ja eelarvamusi. Eelarvamusele seatakse kohtus vastu terve mõistus, ent stseeni lõpp viitab sellele, et kohtuprotsessi tuleb mõista farsina: ahjukütja ütleb, et ta teab väga hästi, kuidas asi edasi läheb: „Kuidas sekretär tahab, nii tahab ka president ja teised on nõus“.

Järgmises neljas stseenis tutvustatakse üksteise järel karikatuurseid kohtuliikmeid ja nende häälestust nii asjaarmastajate teatri kui linna vaeste suhtes. Klatšisõel otsib intriigi ja poeb igaühele külje alla, et edasirääkimiseks midagi skandaalset kätte saada; Naisesuu ei arva ega ütle midagi muud kui seda, mida tema naine talle öelnud on; Jajah on varmas ükskõik kellega ükskõik mis asjas kohe nõustuma; Vanasti ei taha nõus olla millegagi, mis vanasti kuidagi teisiti oli; president Kuldvasikas aga ei huvitu üldse mitte millestki muust kui rohkest gurmeetoidust. Kohtupidamise absurdsus leiab kinnitust, sest kellelgi neist tegelastest pole teatri vastu mingit argumenti esitada ja neil puudub tegelikult üldse igasugune seisukoht.

Kohtunõunike hulgas on kaks teistest selgelt eristuvat tegelast, kelle kohta Klatšisõel ütleb seljataga „paar tundelist narri“ (*empfindsame Narren*) ning nende endi kuuldes „noored mehed moodsast maailmast“ (*aus der beau Monde*). Asjaarmastajate teatrisse kuuluvad Erakordne ja Süda on tundelised, ausameelsed ja eelarvamustevabad ning ainsana üldse kursis sellega, mida arutama hakatakse: „Täna võetakse ju ette asjaarmastajate teater ja otsustatakse selle lubatavuse või mittelubatavuse (*Zulässigkeit oder Unzulässigkeit*) üle“. Nemad on ainsad, kellele kogu küsimus üldse korda läheb: Erakordsele tundub ilus ja liigutav „näljaseid toita ja alastiolevaid katta“,⁵⁰⁷ ning mõlemad protesteerivad selle vastu, et president Kuldvasikal oli juba enne kohtu algust olemas otsus, et „need inimesed on narrid, et sinna astuvad ja raha eest mängivad, sellist asja ei saa hästikorraldatud riigis (*im wohlpolizierten Staate*) kannatada“.

II. 5. 3. 2. Luksusdebatt

Kogu sissejuhatava osa saab lahti kirjutada luksusdebati võtmes. Klatšisõel tahab teada, millega näitemänguseltskond eelmisel öhtul salanõunik Teravhamba (*Reibezahn*) juures tegeles – kas mängiti kaartidega tohutuid summasid maha või siis prassiti söögi-joogiga (*desto höher geschmauzt*)? Mitu vaagnat salanõunik lauale oli pannud? Nende küsimuste tähendus sai eelmises peatükis juba selgeks. Liigne prassimine oli aktuaalne teema ka Eestimaal ja Klatšisõel jutustab pahatahtlikult edasi: „Kohutavaid summasid võideti ja kaotati, laud oli kõige hiilgavamalt kaetud (*aufs prächtigste servirt*) – kuhu see kõik välja viib?“ Riias olid Platon ja Epikuros vaielnud selle üle, kas Riia linnateater on ülemäärane

⁵⁰⁷ Mt 25: 31–46.

priiskamine (Platon) või edendab see hoopis mõõdukust (Epikuros); Kotzebue kohtujandis pakub näitemänguseltskond üheaegselt kultuurset meelelahutust ja abistab vaeseid, toomata kellelegi kaasa ülearuseid kulutusi. Näiteseltskond ei tao kaarte ega pea barbaarseid söömaorgiaid, proovitegemise juurde tarvitati vaid külmi suupisteid (*kalte Küche*). Samal ajal ei leia rikkad kohtumehed võimalust vaeseid aidata ning kui tuleb jutuks, et mitmed vaesed olla praeguse alla 20 miinuskraadise pakase käes juba surnuks külmunud, kostavad kohtunõunikud üksteise järel:

Jajah: Aga kes neid aitaks? Mul on minu ehitustöödega kõik käed tööd täis.

Klatšisõel: Ja mulle läheb minu uus ekipaaž 600 taalrit maksma.

Naisesuu: Minu naise garderoob on mulle palju tähtsam.

Vanasti: Ja mina pean tulevikuks säästma.

Kõik nimetatud asjad – uhkete losside ehitamine, toretsevate tõldadega uhkeldamine, naiste püüd Pariisi moe järgi käia, raha sukasääres hoidmine investeerimise ja ringluses hoidmise asemel – olid 1780. aastate alguses Eesti- ja Liivimaal puhkenud luksusedebatis arutelu all. Eriliseks lemmikteemaks tundus aga olevat mõõdutundetu priiskamine söögilauas, millist pahet demonstreerib oma isikuga president Kuldvasikas. Ta ilmub ägades kohtusse, sest et oli endale eelmisel päeval „suurepärase lõhekalaga“ liiga teinud, kuigi oli hommikueineks tellinud Itaalia Tivolist anšoovisesalati, korkides selle juurde lahti veel ka pudeli vana Malaga veini ning ei maksa üldse arvata, et neil 250 austril koos nelja pudeli inglise õllega oli tema halva enesetundega midagi pistmist. Kohtunõunikud vestlevad pikalt erinevatest lõhekala juurde käivatest kastmetest ning juba lõunasöögile häälestunud Kuldvasikas kurdab selle üle, et ta üldse pidi tulema seda „narri kohtuasja“ ajama.

Lisaks saab luksusedebatile osundades välja tuua, et kui Kotzebue 1785. aasta sügisel selgitas Tallinna nädalalehes, mida asjaarmastajad olid täpsemalt silmas pidanud, kui nad kuu aega varem kirjutasid, et avavad teatri uuel hooajal „Jumala nimel“, siis kasutas ta sedasama argumenti, mida Epikurose vaim, vastandades radikaalse luksusevastasuse absurdsuse ja silmakirjalikkuse reaalsele elule, mis ei ole võimalik ilma luksusetä. Ta ütleb, et kes sellist õpetlikku naudingut nagu teater patuseks (st ülearuseks luksusasjaks) peab, ei tohi samal ajal ka „süüa midagi muud kui musta leiba ja kartulit ning juua muud peale selge vee, endale ümber panna mitte mingit muud riietust kui loomanahka, puuderdada oma parukat, kanda hõbepandlaid, lasta tabada end jalutuskäigult, istuda polsterdatud toolil, puhata sulgmadratsil, hoida kapis hõbedast kohvinõusid jne“.⁵⁰⁸

II. 5. 3. 3. Stseen 6: süüdistaja ja advokaadi kõned, kohtuotsuse tegemine

Snelli disputatsioonist ei selgu vähemalt tänasele lugejale tingimata kohe, kas lugeja peaks end Riia näitemängude asjus veenda laskma Platoni või

⁵⁰⁸ Kotzebue (?), „Über den Ausdruck: im Namen Gottes die Bühne öffnen“.

Epikurose vaimul, sest mõlemad esitavad vähemalt mõned tõsiseltvõetavad ja hästi põhjendatud argumendid.⁵⁰⁹ Asjaarmastajate teatri asutamispidustusteks kirjutatud satiiris peetakse kohtulahing maha üksnes vormi pärast, mille kinnituseks jäävad Kuldasikas, Naisesuu, Jajah, Vanasti ja Klatšisõel protsessi ajal tasapisi magama. Fiskaali kõne puhul on esimesest lausest peale selge, et selle ülesanne on süüdistaja positsiooni naeruvääristamine:

Austatud ja valgustatud kohtutool! Oleks vastutustundetu, kui ma asjaga, mis tekitab niivõrd vähe küsimusi, tahaksin kohtuniku kõrva väsitada, sest esiteks on selge ja tõestatud, et juba teater iseenesest on üks halb ja kahemõtteline asi ja selleks ka jääb.

Eelmises peatükis sai juba öeldud, et teatri poolt ja vastu arutlevates tekstides tuuakse sageli kõigepealt loetelu korras välja mingi pooljuhuslik valik sajandite pikkuses traditsioonis argumendivaramusse kogunenud väiteid, enne kui asutakse selle küsimuse juurde, mis on kirjutaja jaoks tegelikult antud kontekstis aktuaalne. Oma absoluutse kinnituse tõenduseks loetleb fiskaal hakatuseks ühe hingetõmbega üles järgmised süüdistused, millest esimesed kolm leiab muide koos põhjendustega ka Snelli tekstist „Näitemängude moraalsest väärtusest“ (1784) ning viimased kaks „Patriootilistest vestlustest“:

- meeled erutatakse üles,
- kirgi kujutatakse meedivates värvides,
- armastus valatakse noortesse kogenematutesse südamesse,
- õilsat aega lastakse tuulde,
- veel õilsamat raha raisatakse.

Seejärel esitab fiskaal järgmise nimekirja selle kohta, mida ta võiks teha, kui „tal poleks põhjust karta, et tema tähelepanelike kuulajate kannatus väsis selle käigus ära ja tema vastane tehakse liialt maatas“:

- võiks tuua tunnistajaks mitmeid kirikuisasid, nagu nt Cyprianus, Athanasius, Basilius, Gregorius von Nazianz, Ambrosius, Chrysostomus jne,
- võiks tuua enda positsiooni kinnituseks ürgvana kombe mitte lubada näitlejatele ausat matust,
- võiks teha raharaiskamise osas arvutusi selle kohta, kuidas kolme Sophoklese tragöödia esitamine läks ateenlastele maksma rohkem kui Peloponnesose sõda; kuidas Aisopos, kuulus tragöödianäitleja ja Cicero kaasaegne, jättis pärandusena maha poolteist miljonit, mis ta kõik oli „kokku näidelnud“ ja mille tema poeg Horatiuse ja Pliniuse andmetel varsti maha laristas; kuidas kuulus Roscius, Cicero sõber, oli teeninud 50 000 taalrit, sellal kui mina teenin riigi jaoks kahtlemata kasulikumas ametis ainult 300 taalrit; kuidas Julius Caesar pakkus Laberiusele 20 000

⁵⁰⁹ Käesoleva töö autor on doktoritöö esimese aasta lõpus kirjutanud artikli, kus jõudis Snelli enda seisukoha suhtes teatrisse vastupidisele järeldusele: Friedenthal, „Näitemängude tühisusest ja hädavajalikkusest Riias 18. sajandi lõpul“.

taalarit võimaluse eest ühte rolli mängida jne.

- võiks jätkata siit kuni jõuluni katkematult ja anda terve loengukursuse moraali, teoloogia, poliitika, ökonoomika, kirjanduse ja ajaloo kohta.

Sellest osast võib välja lugeda ajastukohase vastandumise varasemate sajandite skolastilisele traditsioonile, kus peeti enesestmõistetavaks, et mistahes küsimuse arutamisel pidi alustama kõikide õpetustraditsiooni kuuluvate isikute argumentide esitamisest ja nende hindamisest uute teadmiste valgel. Fiskaal annab mõista, et ta tunneb seda õpetustraditsiooni hästi ja võiks tahtmise korral seda möödunud sajandite kombel ka rakendada, ent isegi tema ei usu, et sellest oleks mingit kasu. Seepärast läks fiskaal kohe pärast loetelu „oma teise väite juurde“, et „teater olla kahemõtteline“. Ta teatab, et tal on võimalik toetada oma väide „vastuvaidlematule autoriteedile“, sest raamatus „Talupoegade orjusest ja iseloomust Liivi- ja Eestimaal“ (*Über die Sklaverey und Character der Bauern in Lief- und Ehstland*) seisvat selgesõnaliselt, et „siinne asjaarmastajate teater teeks paremini, kui kirjutaks eestikeelse kalendri, millist kiiduväärset ettevõtmist auväärne kohtutool julgustaks ja toetaks“. Et fiskaal ise kahemõttelisuse küsimusele rohkem ruumi ei kuluta, tuleb põhjenduse teadasaamiseks pöörduda viidatud teose poole. Pöördumine on seda vajalikum, et selle pealkirjaga mainitakse Eesti- ja Liivimaa pärisorjuslikku korda, ehk siis teemat, millele Snell oli oma tekstis ekstra tähelepanu juhtinud sellega, et ta teemast eksplitsiitselt hoidus.

II. 5. 3. 4. Talupoegade orjusest ja kalendri kirjutamisest

Põlise liivimaalase, Göttingeni haridusega Laiuse pastori Heinrich Johann von Jannau teose puhul on tegemist kõige vanema eesti talurahva ajalugu käsitleva monograafiaga, mida on peetud ka kõige olulisemaks pärisorjuse-kriitiliseks sõnavõtuks enne Garlieb Merkelit.⁵¹⁰ Jannau tekstist ei järeldu küll mingit üleskutset pärisorjuse kaotamisele, küll aga tahab ta talupoja olukorda – õigusi, elujärge, haridust ja kombeid – oluliselt parandada ning üks esmaseid asju peaks olema talupojale võimaluse andmine end kohtus kaitsta. Selle tarvis peaks talupoeg teadma oma õigusi, ent ainuüksi nende kantslist kuulutamisest ei piisa – vaja oleks kõik talupoja elu puudutav seadustik kokku koguda ja talle kättesaadavaks teha:

Kui hea oleks, kui talupojal oleks seadustest valitud kohtade kantslist ettelugemise kõrval ka trükitud seadusteraamat, kus seisaks üksnes see, mis tema seisukohast oluline on. See seadusteraamat peaks aga olema lühike ja

⁵¹⁰ Kairit Kaur, „Heinrich Johann von Jannau (1753–1821)“, Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu EEVA, 14. märts 2019, <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=73> (külastatud 9. juuni 2019).

koostatud sellise selgusega, et ka kõige rumalam talupoeg sellest aru saaks ja kõige nupukam isand sealt ühtegi kahemõttelisust välja ei saaks võtta.⁵¹¹

Talupojal pole raha, et osta kallist raamatut, küll aga jõuab ta osta kalendrit ning seepärast tuleks talupojale vajalikku harivat materjali avaldada just kalendrisabas. Ja siinkohal saabki, nagu Kotzebue selle kohta ajakirjas „Südamele ja vaimule“ ütleb, „kõigist maailma asjadest just ilmsüütu asjaarmastajate teater endale selle möödaminnes antud hoobi au“,⁵¹² sest Jannau vihjab, et just sellisele tegevusele võiksid pühenduda Tallinna filantroobid, selle asemel, et komöödiaid mängida:

Üleüldse on almanahhid asjad, mille abil saaks lihtsa mehe valgustuseks ära teha enam kui arvatakse, kui seda mõistlikult ja eesmärgipäraselt teha. Kui kasulik oleks seepärast, kui kõrgemast seisusest (*von Stande*) härrad ja daamid, kes Üldhoolekandekolleeegiumi heaks Tallinnas üles astuvad ja komöödiaid mängivad, suvatseksid kasutada oma mõistust pigem inimkonna harimiseks, sest asjatundjate tunnistusel jääb teater kahemõtteliseks.⁵¹³

Jannau ja Kotzebue konflikt võis tekkida just sellest märkusest,⁵¹⁴ ent alus Kotzebue ülemõõdulisena tunduvale reaktsioonile oli ilmselt pandnud juba kuu või paar varem. Mõlemad mehed olid 1786. aastal hakanud välja andma ajakirja ning Jannau oli enda omas, „Provintsileht Liivi- ja Eestimaa publikumile“ (*Provinzialblätter für das Lief- und Ehstländische Publikum*), teravalt sõna võtnud tundmatute algajate kirjanike vastu, kel pole häbi veel ilmumata raamatute eest ettemaksu võtta, pidades silmas ilmselt Martin Heinrich Arveliuse nimel välja antud „Liivimaa Irist“ oma 660 ettetellijaga.⁵¹⁵ Kotzebue reageeris sellele teravalt „Südamele ja vaimule“ 2. vihikus, ning 3. vihikus võttis Kotzebue karmilt ette Jannau ilmselt just sel ajal ilmunud pärisorjuse kohta kirjutatud raamatu. Kogu retsensioonist puudutas vaid väike osa Tallinna asjaarmastajate teatri kohta käivaid sõnu, suurem osa materdas igast võimalikust aspektist Jannau väiteid ja ettepanekuid pärisorjuse teemal.

On omaette küsimus, milline oli õieti Kotzebue suhtumine Eesti- ja Liivimaa oludesse, millega ta, erinevalt Snellist, kohanes selles mõttes kahtlemata hiilgavalt, et tegi siin karjääri, omandas mõisu koos pärisoriste talupoegadega ja

⁵¹¹ Heinrich Johann von Jannau, *Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens*. 1786 (Riga: J. F. Hartknoch, 1786), 138.

⁵¹² Kotzebue, *Für Geist und Herz*, kd. 1, 147.

⁵¹³ Jannau, *Geschichte der Sklaverey*, 139–40.

⁵¹⁴ Maris Saagpakk, „‘Mit Bitterkeit werden wir nichts bessern’ – die Tallinner (Revaler) Zeitschrift Für Geist und Herz des Aufklärers August von Kotzebue“, *Von Kotzebue bis Fleming: Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, toim Mari Tarvas (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012), 81–102.

⁵¹⁵ Kaur, „Heinrich Johann von Jannau (1753 – 1821)“.

abiellus kokku kolme kohaliku aadlisoost naisega. Elias näiteks on 1978. aastal kirjutanud, et värske aadlik Kotzebue ei puudutanud oma ajakirjas ise talupojaküsimust, ei samastunud tema ajakirjas avaldatud kriitiliste seisukohtadega ning vaidles vastu Jannau pärisorjusekriitikale, jättes endast „mulje kui kirjutav oportunist, kes seab oma huvid kõrgemale oma veendumustest“, kes väljendas küll klubis oma meelepaha talupoegade halva kohtlemise juhtumite üle, aga hoidus publitsistikas teemat käsitlemast.⁵¹⁶ Võis olla, et ka Jannau põlastas Kotzebued tühikargajana, kes sellal kui tema andis välja tõsiteaduslikku ja valgustusliku ambitsiooniga ajakirju ja raamatuid, publitseeris kergelt lugemist naisterahvastele (*Liivimaa Iris*) ja pakkus kergelt meelelahutust nii sõnas kui (teatri)pildis.⁵¹⁷ Ka kaasaegsete patriootide, inimesesõprade ja valgustajate arvamused Kotzebue kohta olid ülekaalukalt negatiivsed ning Eesti- ja Liivimaa talupoegade eestvõitlejana ajalukku läinud Garlieb Merkel ütles tema kohta: „Kotzebue ei teadnud ise ka, mida ta õieti tahtis peale Goethe ja Schlegeli mõnitamise, enda ülistamise ja hulga raha sissekasseerimise“.⁵¹⁸ 2012. aastal on aga Maris Saagpakk ja ka Elias näinud Kotzebued teistsuguses valguses, nii et viimane nimetas Kotzebued kogunisti estofiiliks, kes võttis osa talupoja saatusest, näitas eestlasi positiivsest küljest ning käsitles maa sotsiaalpoliitilisi probleeme.⁵¹⁹ Saagpakk on Kotzebue ajakirja „Vaimule ja südamele“ lähemalt vaadates välja toonud, et Kotzebue on kasutanud väga erinevaid viise lugejate lõbustamiseks, harimiseks ja mõjutamiseks, puistates oma ajakirja lehtedele ühiskonnakriitikat erinevatel teemadel, mille seas tõuseb selgelt esile orjanduse (*Sklaverei*) ja talupoegade olukorra teemadering.⁵²⁰

Juba eelmises peatükis sai selgeks, et pärisorjuse teema oli mitmel põhjusel parasjagu äärmiselt aktuaalne ja 1785. aasta seisuga ühe võõramaalase poolt käsitlemiseks „liiga delikaatseks muutunud“. Liivimaalastelt ilmus aga juba järgmisel aastal kaks pikemat käsitlust, sest Jannau kriitikale vastas Alexius Gottfried von Böttiger (1746–1806) tekstiga „Liivi- ja Eestimaa talupoeg ei ole nii rõhutatud ori, kelleks teda peetakse“ (*Der lief- und ehstländische Bauer ist nicht der so gedrückte Sklave für den man ihn hält*) ning diskussioon muutus ilmselt elavamaks.⁵²¹ Nagu Snell, tundis ka Kotzebue ilmselt vajadust pärisorjuse teemat käsitleda, ent nagu Snelli, aheldas ka teda nii tema päritolu kui teema ühiskondlik plahvatusohtlikkus, millega olid kokku puutunud kõik Saksamaalt Eesti- ja Liivimaale saabunud haritlased. Platoni vaim hoiatas Snelli ennast teistest targemaks pidamast ja sellega endale vaenlasi tekitamast ning Kotzebue

⁵¹⁶ Elias, 179–180.

⁵¹⁷ Elias, 178.

⁵¹⁸ Alex Dunker, „August von Kotzebue in postkolonialer Sicht“, *Von Kotzebue bis Fleming : Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, toim Mari Tarvas (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012), 13.

⁵¹⁹ Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas II*, 178–79.

⁵²⁰ Saagpakk, „Mit Bitterkeit werden wir nichts bessern“, 102.

⁵²¹ Saagpakk, 87.

kordas endale ja teistele, et „kibedusega ei tee me midagi paremaks“. Saagpakk kirjeldab sellest põhimõttest lähtuvat Kotzebue strateegiat jätta balti teemadel kõnelemine kellegi teise hooleks ning esineda ise teravamate tekstide pehmemdava kommenteerijana.⁵²² Neid teravaid tekste ei olnud Kotzebue ajakirja prentesioonitumate tekstide hulgaga võrreldes palju, ent Eesti- ja Liivimaa kontekstis võis neist täiesti piisata intensiivse negatiivse vastukaja tekitamiseks.

Kotzebue on ise öeldnud, et tahab publikut õpetada ja harida, ilma et see peaks end seejuures pingutama,⁵²³ st pakkuda kasvatusliku kõrvalmõjuga meelelahutust ning nii vaadates saab ka tema ülejäänud loomingus osas rääkida suundumusest pakendada valgustuslik-poliitiline sõnum meelelahutuse sisse.⁵²⁴ Elias on välja toonud terve rea näitemänge ja meelehutuslikke tekste, kus Kotzebue püüab selgelt edastada väärtusi ja ideid, nt erinevaid eksootilistel maadel tegutsevaid karaktereid positiivseks ja negatiivseks kujundades ja lastes neil Baltimaadelt tuttavate argumentidega vaielda orjapidamise poolt ja vastu.⁵²⁵ 1788. aastal ette kantud näidendis „Isalik ootus“ manitsetakse mõisnikku: „Ta ei tohi kunagi unustada, et kunagi tuleb silmapilk, mis meid kõiki võrdseks teeb! Silmapilk, mil allasurutud talupoja pisarad loevad rohkem kui tema aadlimatrikkel“; esitades nii täie enesestmõistetavusega tulevikuvisiooni keelelisest, kultuurilisest ja õiguslikust võrdsusest talupoja ja aadliku vahel, mis tol ajal pidi mõjuma provokatiivsena.⁵²⁶ 1792. aastal mitmete mõisate omanikuks ja seega orjapidajaks saanud Kotzebue ise oli käitunud nagu tema kangelased ja teised estofiilid – püüdis oma pärisorje kohelda isalikult kenasti ning parandada nende elujärge.⁵²⁷

1786. aastal on Kotzebue arusaamad ilmselt alles kujunemisjärgus ning jääb mulje, et rahvavalgustajast pastori põlastav märkus tabas õrna kohta. Jannaud rünnates puudus Kotzebue sõnades igasugune pehmus ja sõbralikkus ning näiteseltskonnale pillatud ettepaneku kallal ironiseeritakse põhjalikult, alustades sellest, et daamidelt kalendrikirjutamist nõuda olevat parimal juhul ebagalantne: „*Zum Henker!* Milline daam Liivi- või Eestimaal on kunagi eales kalendrit teinud?“⁵²⁸ Kotzebue esitab kalendrikirjutamise täieliku vastandina vaeste-hädaliste abistamisele, kuulutades viimase kõhklusteta vooruslike tegevuste seas esimesest ülemaks. Seda meelevaldset väärtusotsustust põhjendab Kotzebue viisil, mille mõistmiseks peab kursis olema pietismi ja tundelisuskultuuriga ning sellest tuleb pisut allpool uuesti juttu. Siinkohal saab aga tähe-

⁵²² Saagpakk, 88.

⁵²³ Otto-Heinrich Elias, „August (von) Kotzebue als Estophile“, *Von Kotzebue bis Fleming: Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, toim Mari Tarvas (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012), 61.

⁵²⁴ Saagpakk, 100.

⁵²⁵ Elias, 67.

⁵²⁶ Elias, 58j.

⁵²⁷ Elias, 68.

⁵²⁸ Kotzebue, *Für Geist und Herz*, kd. 1, 147–148.

lepanu juhtida sellele, et Kotzebue ja Jannau vaidluses saab näha selle eristuse kajastumist, millest oli eelnevalt juttu seoses vaesteabiga ja mille kohaselt on luterlikus traditsioonis kaks erineva rõhuasetusega põhiliini seoses kristlase kohustusega oma ligimese vastu: ühes on põhirõhk vaeste abistamise (religioosel) motivatsioonil, teises olukorrale vastavatel praktilistel ja ratsionaalsetel lahendustel, mida teostatakse igapäevatöö kaudu kodanlikes ametites.⁵²⁹ Seda eristust ei pea tingimata mõistma nii, et Kotzebue tahtis esimeses järjekorras tunda end raha jagades õilsa ja õigeksmõistetuna, Jannau aga rahvavalgustuse kaudu parandada talupoegade üldist olukorda, ent erinevad arusaamad selles küsimuses moodustasid ilmselt osa nende omavahelisest vastuolust.

Kotzebue retsensioon Jannau raamatule ajakirjas „Vaimule ja südamele“ aga jätkas kalendri teemal ettepanekuga:

Aga et te usute, et see on inimkonna harimiseks vajalik ja meie peame end kord juba selle ülesande enda peale võtmiseks nii kehvaks, siis tahame teha teile ettepaneku. Mida te arvate sellest, kui Teie ise selle kalendri kirjutaksite ja meie teile oma heategevast kassast (*aus unserer Casse der Mildthätigkeit*) märkimisväärse honorari annaksime? Sellisel viisil oleksime kõik rahuldatud: inimkond saaks haritud (kui ta ka muidu nälgib), teie kirjutusvalmis (*schreibselige*) sulg ja teie kalkuleeriv pea (*arithmetischer Kopf*) saaks endale sobiva töö, ja meie vaesed nurkasurutud asjaarmastajate teatri liikmed oleksime selleks korra kalendritegemisest päästetud.

Selles tulises apoloogias vastandab Kotzebue enda ja teiste asjaarmastajate tundelise südame Jannau kalkuleerivale peale – vastandus, mis on iseloomulik nii pietismile kui ka sentimentalismile, ent mõned aastad hiljem tegid Kotzebue ja Arvelius iseenda ettepaneku omal kombel ka teoks. Nimelt avaldas Arvelius 1790. aastal saksa publitsisti Rudolf Zacharias Beckeri kaks aastat varem ilmunud käsiraamatu kohanduse „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat“ ning asjaarmastajate teatri kulul jagati 10 000 raamatukest tasuta eesti talurahvale.⁵³⁰ Jannau rahvavalgustuslik kalendriidee taotles – isegi kui mõõdukat – ühiskondlikku muudatust, talupoegade suuremat teadlikkust enda õigustest ja valmisolekut nende eest ise seista, Arvelius aga lootis „aidata kaasa Eesti maarahva kommete ja majapidamiste olukorra parandamiseks“.⁵³¹ Elias on selle üle ironiseerinud, öeldes, et radikaalse Jannau seaduseraamatu asemel andsid Kotzebue ja Arvelius alalhoidlike literaatide kombel välja traktaadikese.⁵³² Arvelius ise aga väärtustas oma tegu kõrgelt, kirjutades sellest kui teatri kogu eksistentsi ühest tähelepanuväärseimast sündmusest.⁵³³ See oli olnud Kotzebue

⁵²⁹ Gellerstam, „Armenfürsorge V. Neuzeit“, 35.

⁵³⁰ Tannberg, „Valgustusajastu vaimuelu: rahvavalgustus“, 251–54.

⁵³¹ Arvelius, „Geschichte des Revalschen Liebhaber=Theaters, Fortsetzung und Beschluss“, 82–83.

⁵³² Elias, *Reval in der Reformpolitik Katharinas II*, 180.

⁵³³ Arvelius, „Geschichte des Revalschen Liebhaber=Theaters, Fortsetzung und Beschluss“, 83.

ettepanek, et trükist trükitaks ja levitatakse teatri kulul ning et see ettevõtmine „võiks saada seltskonna heategeva otstarbe jäädavaks mälestusmärgiks“. Arvelius kirjutas, et kingitus asjaarmastajate teatrilt Eesti maarahvale läks maksma 1282 rubla, ning et: „Ma arvestan selle kõige õnnelikumate juhtumite hulka, mis mulle minu eluajal ette on tulnud, et sain oma töö kaudu, milleks mind võimeliseks tegid minu eesti keele oskus ja maarahva olukorra tundmine, selles ettevõtmises olulist rolli mängida“.⁵³⁴ See tegu võiks näidata, et vähemalt Kotzebue ja Arvelius võisid Jannau torke sisu pidada mingil määral õigustatuks ning pärisorjuse teemast mööda vaatamise pärast end 1786. aastal halvasti tunda.

II. 5. 3. 5. Teater jääb kahemõtteliseks

Jannau pillatud lause „Asjatundjate tunnistusel jääb teater kahemõtteliseks“. ärritas Kotzebued nähtavasti väga. Kotzebue ise oli „Uudisloos“ kasutanud seda sõna teatri vaenajate tegevust kirjeldades: „Meie kavatsust moonutati, meie mängu laideti häbematult ja üks osa publikust, selle asemel, et meile aitäh öelda, pilkas meie agarust ja irvitas kahemõtteliselt (*lächelte zweideutig*) meie heategeva eesmärgi üle“.⁵³⁵ Ajakirjas „Südamele ja vaimule“ pahandas ta aga terve lehekülje ulatuses selle üle, et Jannau väite juures puudusid viited nii vihjatud asjatundjatele kui põhjendustele ning ta kutsus autorit üles neid esitama: „[...] ja siis olgu eelarvamustevaba inim mõistus meie kohtunikuks“.⁵³⁶ Kui vaadata Grimmide sõnastikust, mida sõna „zweideutig“ üldisemalt tähendab, saab vastuseks järgmist: 1) erinevaid tähendusi kandvaid sõnu; 2) kahemõttelist juttu, millega tahetakse tegelikku arvamust peita ja vestluskaaslast petta; 3) arusaamatu, mõistatuslik, ebaselge; 4) tugevalt halvustav asjade ja olukordade suhtes, mille peidetud kahjulikkus (*Nachteil*) ületab pealispinnal oleva kasulikkuse (*Vorteil*); 5) alates 18. sajandist üha enam tähenduses „schlüpfrig, zotig“ (nilbe, rõve), millest saab peatähendus; 6) kasutades inimeste kohta on tähendused erinevad, ent alati rohkemal või vähemal määral halvustavad.⁵³⁷ 18. sajandi aruteludes tuleb tugevalt esile tähendusvarjund nr 4, Kotzebue võis silmas pidada ka tähendust nr 5, ent kasutades juhtlõngana paar lauset varem tsiteeritud Jannau lauset kahemõttelisuse kohta, tuleks pigem eelistada tähendusvarianti „mitut moodi tõlgendamist võimaldav“ ehk siis kahemõttelisust tähenduses nr 3, mida me tänapäeval loeme üldjuhul just teatri tugevuseks. Kalendrist rääkides tegi aga Jannaule muret seesama, mille puudumise üle ohkas Platoni vaim Riias: „lihtsa mehe valgustus“ (*Aufklärung des gemeinen Mannes*) ja „inimkonna mõistlik ja eesmärgipärane harimine“.⁵³⁸

⁵³⁴ Arvelius, 83.

⁵³⁵ *Nachricht*, 356.

⁵³⁶ August von Kotzebue, *Für Geist und Herz: Eine Monatschrift für die Nordischen Gegenden*, kd 1–4 (Reval: Komm. in Glehn'schen Buch- und Kunsthandlung, 1786), lk 151.

⁵³⁷ DWB, „zweideutig“.

⁵³⁸ Jannau, *Geschichte der Sklaverey*, 139–40.

Just küsimus teatri sobivusest valgustuse levitamise ja inimeste harimise vahendina köitis 18. sajandil meeli üle Euroopa. Nagu sissejuhatuses juba kirjeldatud, hindasid Prantsuse valgustajad teatri vastavat potentsiaali kõrgelt ja propageerisid seda ka protestantlikele naabermaadele, kus teater oli kas keelatud (Šveitsi linnad) või lihtsalt kehval järjel ja madala renomeega (saksa rändteater). Mõttes, et teatris võiks näha vahendit ka publiku harimiseks ja õpetamiseks, ei olnud midagi uut ka Saksamaa kontekstis – 16. ja veel ka 17. sajandil oli väljaspool õukondi just kooliteater olnud kõige stabiilsemalt toimiv teatritvorm. Ent 18. sajandiks oli kooliteatri roll taandunud ning kui saksakeelset professionaalset teatrit sooviti kasutada rahva valgustamiseks ja harimiseks, tuli sellega tõsiselt tööd teha. Prantsuse teatri eeskuju järgides püüdis saksa teatri reformaaator Gottsched sajandi esimeses pooles tõsta saksakeelse teatri taset, allutades selle kvaliteetsele tekstile klassikaliste reeglite tähenduses ja pagenades sellest labased naljad ja igasuguse improvisatsiooni. Sajandi keskel võttis Gottschedilt teatri valgustusvahendiks tegemise ülesande üle Lessing, seades oma kodanliku draama eesmärgiks kasvatada publiku kaastundevõimet ning sajandi teise poole teatribuum, eriti aga rahvusteatriite rajamise püüd, oli seotud usuga, et teatri abil saab saksa rahvast esteetiliselt ja kõlbeliselt arendada. Sajandi viimases kolmandikus aset leidnud teatriite ja selles tegijate ja vaatajana osalejate hulga plahvatusliku kasvu tingimustes oli raske leida sellele usule veenvat kinnitust ning teatri propageerimine haridusvahendina mõnevõrra taandus.

Snell oli näitemängu kolme eesmärgi juures – esteetiline, teaduslik ja moraalne – rõhutanud just viimase aspekti tähtsat rolli, kirjutades et näitlejad on oma kunsti poolt määratud „rahva õpetajateks, ilma et neid sellistena nähtaks“ ning et nende „suust tuleb välja voorus või pahe ja kinnitab end meie südamesse“.⁵³⁹ Snell ei kasuta oma tekstis kordagi sõna „kahemõtteline“, ent probleemi kohta, mis Snellil südamel on ja mida ta pikalt käsitleb, saab öelda, et koolijuhti paneb muretsema suurema osa näitemängude moraalse sõnumi „mitut moodi tõlgendatavus“.

Milles seisneb mitmetimõistetavuse probleem? Snell selgitab, et sageli on pahet raske näidata ilma selle hukutava külgetõmbavuseta ning siin on suur erinevus, kas kirjeldada pahet sõnadega või aimata järgi teatraalse tegevusega. Sõnadega kirjeldades on see täielikult meie kontrolli all ja saame pahet esitada nii, et see ei solva ka kõige süütumat kõrva. Kui näeme seda aga esitatuna järgiaimava tegevuse abil, on vaja palju suuremat eristusvõimet, et seda ära tunda sellena, mis ta tegelikult on: isegi kõige haritumat ja arukamat vaatajat on sageli vallanud kahtlused, kelleks ühte või teist tegelast pidada, enne kui too on end laval täielikult avanud. Kui lihtsalt võib seepärast üks vähem tähelepanelik noor inimene eksida tegelaskuju hindamisel! Pahelisel tegelasel pruugib vaid oma kurjad teod siduda meeldiva olekuga, osata ilustada oma vaateid köitvate nimetustega, teha oma tegusid ülla avameelsuse või erakordselt kõrgelennulise

⁵³⁹ Snell, *Von dem moralischen Werth des Schauspiels*, 8.

mõtlemisviisi kattevarjus, kui ta kõik meie noored uskuma paneb, et tegemist on hiilgava tüübiga, keda kindlasti tasub võtta eeskujuks. Isegi tema vead muutuvad ilusaks: sageli oskab ta end ka kõige suuremate pahede juures näidata nii ingelpuhtana (või pigem häbematult julgena), et peaksime peaaegu et kartma talle suurt ülekohut teha, pidades teda paheliseks, milline ta tegelikuses ju ongi.⁵⁴⁰

Snelli etteheited sobituvad arusaamaga, mille kohaselt 18. sajandi valgustatud teatrihuvilised lootsid teatrilt meelelahutuse ja harimise-kasvatamise ühendamist, teisisõnu sooviti rajada institutsiooni, mille kaudu saaks tõsta saksa rahva mahajäänud kultuuri, arendada tema hinge ja vaimu ning kujundada rahvuslikku identiteeti. Üks saksa vaimueliidi suuremaid etteheiteid Kotzebuele olnud muide just see, et ta ei soovinud seda kõrget ülesannet täita ega aidanud ka luua saksa kangelast.⁵⁴¹

Kotzebue viitas oma näitemängus otseselt tülile Jannauga, kui laskis fiskaalil oma teise süüdistusena öelda, et teater on kahemõtteline, ning põhjenduse asemel viitas Jannau raamatule. Kohtus aga ei hakata üldse teatri olemuse ja selle headuse või halbuse üle arutlema – sel teemal viskab fiskaal vaid möödaminnes väiteid ja poolikuid argumente. Sedasorti tekstide tavapärasele ülesehitusele ning ka uudisloole ja teistele allikatele toetudes saab öelda, et järgnevad punktid fiskaali kõnes on pühendatud nendele küsimustele, millega asjaarmastajate trupil Tallinnas ka tegelikult rinda tuli pista. Ja need küsimused keskenduvad teatri kui sellise olemuse asemel piletimüügile ja heategevuslikule eesmärgile.

II. 5. 3. 6. Tallinna asjaarmastajate teatri tegelikud probleemid

Nagu juba korduvalt rõhutatud, pidi iga asi 18. sajandil suutma tõendada oma otsest kasulikkust. Süüdistaja toob välja, et asjaarmastajate teatrist ei ole mitte mingisugust kasu, sest heategevuseks piisab korjanduse tegemisest – inimesed tulevad asjaarmastajate teatrisse ainult selleks, et vaeste heaks raha anda, ent nad annaksid selle raha meelsamini niisama, kui et raiskaksid aega halvasti mängitud komöödia vaatamisele.

„Halvasti mängitud komöödiad“ on järgmine punkt süüdistaja kõnes, milles (kombelistest kodanikest) asjaarmastajate võrdlemine läinud talvel Tallinnas olnud väidetavalt „tuhat korda parema“ trupiga, kellele „igaüks mõnuga oma rubla viis, sest et keegi midagi aru ei saanud“ peab asjaarmastajad publiku jaoks naeruväärseks tegema. Fiskaali kirjelduses „näitlejad, kes oskasid end publiku silmis armastatuks teha nii oma mängu suurepärase taseme kui ka oma heade kommetega“ pannakse aga koos fiskaaliga paika autori joonealuses märkuses: „Näiteseltskond, kellest fiskaal siin räägib, koosnes kahest prantsuse juuksurist ja ühest hoorast [...]“. Oli juba juttu ka sellest, et asjaarmastajate mängu tasemest räägiti üleüldise teatromaania kontekstis palju: ajakirjanduses tõsteti

⁵⁴⁰ Snell, 8j.

⁵⁴¹ Dunker, „August von Kotzebue in postkolonialer Sicht“, 13.

esile harrastajate entusiasmi ja ootamatult avanenud talente, teisest küljest leiti aga, et ebakvaliteetne mäng muudab potentsiaalselt kasuliku teatrietenduse kahjulikuks, kuivõrd ei lase suurepärasel kunstilistel kavatsustel vajalikul määral teostuda. Järgmises peatükis tuleb juttu sellest, kuidas just ülikoolid hakkasid rõhutama näitemängu esteetilise kvaliteedi hädavajalikkust loa saamise tingimusena. Et professionaalid ja asjaarmastajad suhtusid teineteisse sageli kui soovimatutesse konkurentidesse, võisid ka linnaelanikud asjaarmastajate teatri vastu intrigeerida, kantuna soovist professionaalse, st kunstiliselt parema tasemega teatri järele. Selles suunas arenesid asjad ka Tallinnas, kus juba 1809. aastal rajati professionaalne teater.

Järgmine süüdistuspunkt oli juba teise hooaja alguses avaldatud ajaleheteksti keskmes.

Seltskond lugupeetud mehi, kes kõik auväärsetes teenistustes olles on päeval ametinäoga (*Amtsmine*) oma auväärseid kohustusi täitnud, astuvad öhtuti lavale ja lõbustavad igaüht, kes on suvatsenud rubla või pool pileti eest välja käia. [...] Sest igaüks, kes on maksnud, saab seeläbi tingimatu õiguse kritiseerida, keelt peksta, pilgata, naeruvääristada ja arvustada, ja sellega peavad härrased siis leppima, ilma et nad tohiks vastu piiksatada (*muksen*) isegi juhul, kui kriitikuks on mõni kingsepp. Jupiteri nimel! Sellist asja teha on kuulmata asi!⁵⁴²

Teises ringis selgus, et kuigi tegemist ei olnud päris „kuulmata“ asjaga, soovitati seltskonnateatritel juhistes, mis ilmusid 1788. aastal Saksa teatriajakirjas, mitte mingil juhul otsustada vaba piletimüügi kasuks. Ja seda just süüdistaja poolt kirjeldatud olukorra vältimiseks.

„Tõenduseks“ sellise asja sündsusetusest (*unanständig*) toob fiskaal, et kohaliku aadelkonna seast on vaid väga vähesed nii madalale langenud ning järgmiseks tõenduseks on rida näiteid selle kohta, kuidas Saksamaal on terve hulk selliseid teatreid, kust ka aadel osa võtab.

[...] et Freiburgis on teater, mis koosneb peamiselt aadlikest; proua Ulm ja preili Goldegg pole häbenenud kassas istuda ja raha vastu võtta; et garnison X paigas vaeste heaks komöödiaid mängib; et aadlikud Zerbstis sedasama teevad; et Dürkheimis isegi kõikide religioonide vaimulikud sissepääsu juures seisid ja raha vastu võtsid; et saksa kuulehed kõigist neist asjust pasundavad, nagu oleks need kangelasteod. Aga need rumalad näited pole sugugi järgiaimamiseks, vaid tuleb kõrvale heita kui moodne tundelisuus (*neumodisch empfindsam*) ja kompluse vastu käimine.

Süüdistaja kõne lõpeb sõnadega, milles Kotzebue juba teist korda vastandab kaastundliku heategevuse ja kalendri koostamise, mille abil soovitakse varustada pärisorjad enda õiguslikuks kaitsmiseks vajalike teadmistega.

⁵⁴² *Nachspiel*, 398.

Ja mis sellest siis lõpuks on, kui paar tosinat vaest rohkem või vähem surnuks külmub või nälgib? On nad ju ka enne asjaarmastajate teatrit hakkama saanud ja eks nad vaatavad tulevikuski ise, kuidas hakkama saavad. [...] Kutsun valgustatud kohtutooli üles langetama sellist otsust: „Asjaarmastajate teater meie müüride vahelt täielikult pagendada ja selle liikmeid kohustada eesti talupoegadele tulevikus kalendrit kirjutama, nagu ülalmainitud raamatu koostaja väga teravmeelselt ette on pannud“.

Süüdistaja argumentatsiooni kvaliteedi kohta võib öelda, et ta põhjendas oma väiteid juhusliku autoriteediga, ei põhjendanud neid üldse või tõi argumendi tõenduseks pigem vastupidist kinnitavaid näiteid. Lühidalt kokku võttes oli süüdistuse sõnum järgmine: Saksamaal laialt levinud asjaarmastajate teatrisse suhtutakse Tallinnas eelarvamuslikult, sest seda pole siin enne tehtud; aadel peab mängu (sõgedusest) oma seisusele sobimatuks ja kardab pööbli kriitikat; publikum peab teatri tegevust kasutuks, sest heategevust ei peeta oluliseks ning nende mängu peetakse halvaks, sest paljudel tallinlastel puudub õige arusaam, mille järgi teatrit üldse hinnata.

II.5.3.7. Advokaadi kõne

Kotzebue viis oma teatritegemist kaitsta ja põhjendada on käesoleva peatüki keskne teema ning sellest tuleb nii uudisloo kui ka näitemängu põhjal pikemalt juttu järgmises ringis. Et aga edaspidi keskendutakse eelkõige religioossele argumentatsioonile, on järgnevas lühikeses ülevaates kommenteeritud advokaadi sõnavõtust üksnes neid teemasid, millest rohkem juttu ei tule.

Advokaat hakkab teatrit kaitstes mingil hetkel kasutama asesõna „meie“ ning läheb kõne jooksul ka üha tundelisemaks. Erinevalt süüdistajast, kes oskaks, aga ei pea viisakaks või vajalikuks traditsiooni tsiteerida, on advokaadil täiesti ükskõik, mida püha Cyprianus mõtles või mida Aisopos või Roscius tegid, sest ta pole isegi võimeline „neisse kasututesse vaidlustesse laskuma“ ning isegi kui oleks, siis võiks ta vabalt kasutada neid ajaloolisi näiteid, mida tema vastane „nii usinalt ja kasutult kokku kaapis“ hoopis selleks, et tõendada, kuivõrd kõrges aus on näitekunst algusest peale seisnud.^{543c} Kuigi advokaat ei tunne õpetustraditsiooni, ei hooli ka „barbaarsuse, rumaluse ja ebatolerantsuse aegadest“ pärinevatest arvamistest, ega tea midagi Jannau raamatust, on ta lugenud „teoseid kõikide rahvaste, maade ja aastasadade suurvaimudelt, kes kas ise teatris tegutsesid või teatrit sooja sõnaga mainisid“, pidades silmas ikkagi sedasama antiigi Kreekat ja Roomat, kus elasid „entusiastlikud näitekunsti austajad“. Et hästi valitud materjaliga teater on kombuse kool, seda polevat veel ükski mõistlik inimene eitanud.

Väga lühidalt saab advokaat kõrvale lükata kõik luksusdebati juurde käivad küsimused, mis Platonile ja Epikurosele Riias nii palju tegevust olid andnud.

⁵⁴³ *Nachspiel*, 401.

Meie teater on väike, see ei sarnane ei Pompeiuse ega Marcelluse teatritele, ega ka Pariisi või Peterburi uuele ooperiteatrile. Kostüümid muretsseb igaüks endale ise ja vastavalt omaenda fantaasiale. Meie orkester koosneb diletantidest.

Süüdistaja väitele, nagu poleks heategevast teatrist vaestele mingit kasu, vastab advokaat väljakutsega, töötades, et näiteseltskond „taandub häbiga“, kui peaks tõestatama, et palja korjandusega on vaeste jaoks võimalik niisama palju raha koguda. Seniks aga meelitavad asjaarmastajad endid usuga, et vaatajad tahavad lisaks rubla annetamisele ka „paar tundi meeldivalt aega viita“.

Mängu kvaliteedi osas teavad nad isegi, et nende seas pole ühtegi sellist näitlejat nagu Reinecke, Schröder või Brockmann, aga tõenduseks selle kohta, et nad ka päris halvasti ei mängi, on see, et „olen nii mõndagi silma meie näitemängumajas märjana näinud“. Muidugi räägivad Saksamaa näited pigem teatri toetuseks, samuti pole asjaarmastajad kaotanud ühiskonnas lugupidamist: „Et me hommikul oma kohuseid täidame ja õhtuti ennast ja teisi lõbus-tame, ei tundu meile sugugi eemaletõukav“. Advokaat ei vaidle vastu, et „igaühel on oma rubla eest õigus meie üle oma suva järgi otsustada, ka kingsepal, kui tal selleks lusti on ja oma liistude juurde jääda ei taha, aga mõistmatust kriitikast ei tee me välja ja mõistlik on meile igal ajal teretulnud – isegi kui see peaks mõnelt kingsepalt tulema“.

Seljatatud süüdistusi nimetas advokaat „võltspõhjusteks“ (*Scheingründe*), viidates kas sellele, et need pole midagi väärt või sellele, et tõelised põhjused on nende taga peidus. Et Kotzebue just seda viimast silmas võis pidada, näitavad süüdistaja hilisem tunnistus, et ta võttis kogu süüasja ette vaid ühe daami (!) meeleheaks, asjaolu, et juhmakad kohtunõunikud koos oma õgardist eesistujaga magasid kogu protsessi maha ning et niisama juhmakas kohtuotsus, et teater tuleb linnast pagendada, oli juba valmis kirjutatud. Nii nagu süüdistaja alustas alles pärast teatavat hoovõttu reaalsete etteheidete tegemist, jõuab ka advokaat eeldatavalt alles nüüd selle osa juurde kaitsekõnest, mis tuleb tal otse südamest. Ja just seepärast, et see tuleb otse südamest, ei saa seda „mitte keegi ümber lükata, isegi kui ta ühendaks endas Demosthenese kõneosavuse ja Beeltsebuli kurjuse“.

Me ei taha kiidelda sellega, mida oleme teinud: see on kirjutatud meie südamesse, meie vasak käsi ei teadnud, mida parem andis,⁵⁴⁴ aga meie (elu)raamatud tunnistavad sellest, mitu pisarat me oleme kuivatanud, mitu salajast ohkamist ja ettehooldust süüdistavat nurinat vaigistanud, muutes nad ümber tänuks ja õnnistamiseks. Ei! Ükski vaimutseja ei saa seda tühjaks targutada (*wegdisputiren*), kaalutlev moralist ümber väänata, häbematu pilkaja naeruks teha. Jumal! Sina tead, et olen uhkem selle üle, et olen selle asjaarmastajate teatri liige, kui võiksin olla Peterburi ja Berliini teaduste akadeemia auliikmeks nimetamise üle. Ma olen näinud tänupisaraid, mis

⁵⁴⁴ Mt 6:1–4.

minu südamest mitte kunagi ei kao, ma olen kuulnud palavaid tänulikke nuukseid sinu trooni poole tõusmas, mis on kindlasti Sinu kõrvus enam väärt, kui mõni silmakirjalik palve, hoolimata sellest, et mõni auväärne kingsepp võis meid ikka ja jälle kritiseerida. Ma vaikin ja annan kohtunike tunnete kätte selle õiguse meid kas hukka mõista või siis vabastada meid kalendri kirjutamisest.

Advokaadi lõpetades ajab sekretär nõunikud ja presidendi üles, viimane laseb osapooled ruumist välja saata ning ütleb haigutades: „Noh, mu härrad, ma arvan, et oleme samal arvamusel. Need inimesed on narrid, selle juurde ma jään, ja kuna kohe on käes lõuna, siis kutsume aga mõlemad osapooled kiiresti jälle sisse ja kuulutame neile otsuse välja“. Ainsad, kes protestivad on muidugi Süda: „Mu härrad, ma tahan teid nagu ka magistraati mõistusele kutsuda: hoidke end publiku naerualuseks saamise eest!“ ja Erakordne: „Nende inimeste entusiasmi näib mulle austusväärne, isegi kui tegemist on unistamisega (*Schwärmerey*), on see ometigi armastusväärne unistamine“. President aga oma arvamust ei muuda: „Ah mis, meie maale pole unistajaid tarvis. Said vaesed enne asjaarmastajate teatrit hakkama, ei sure nad nälga ka tulevikus“.

II.5.3.8. Stseen 7: kohtuotsuse väljakuulutamine

Uuesti lavale kutsutud süüdistaja ja kaitsja ees loetakse ette varem valmis kirjutatud kohtuotsus:

Pärast seda, kui asjaarmastajate teatri ja terve mõistuse *contra* eelarvamuse kohutuasjas on asjakohasel viisil kaalutud nii fiskaali süüdistust kui ka vastavalt volitatud kaitsja kaitsekõnet, peab ülilugupeetud kohus õigeaks otsustada: kuna selle seltskonna eesmärk on niisama hästi saavutatav korjandusega, siis ei ole tarvis sellist korratust ja skandaali (*Unfug und Scandalum*) meie müüride vahel kannatada, vaid asjaarmastajate teater tuleb meie linnast täielikult pagendada ja selle liikmeid tulevikus kohustada, et nad kirjutaksid eesti talupoegadele kalendri, milline kasulik ja hädavajalik tegevus annab neile kõrgete ülemate kõige soojema toetuse. Ka peab asjaarmastajate teater maksma kinni kõik selle protsessi tekitatud kulud. Seaduse nimel.

Sekretäri lõpetades hüüab advokaat: „Jumal, ma apelleerin eelarvamustevaba tõe kohtujärjele!“

II.5.3.9. Stseen 8: Heategevuse jumalanna sekkumine ja epiloog

Saabub pimedus, välgulöök, tagumine lavakardin langeb,⁵⁴⁵ ja vaatajale avaneb heledasti valgustatud heategevuse tempel (*Tempel der Mildthätigkeit*), mille keskel

⁵⁴⁵ Siinkohal on raske vältida paralleeli nägemist piiblikohaga Mt 27:51, kus kohe pärast Jeesuse viimaseid hingetõmbeid ristil lõhenes ülevaalt alla Jeruusalemma templi eesriie, mis eraldas vaid preestritele ligipääsetavat kõige pühamat paika ülejäänud templist. Eesriide langemine on metafoor, mille üks võimalik tähendus on tõe ilmsikssaamine.

on põlev altar. Jumalanna seisab trepil ja hoiab käest Thalia ehk näitemängu muusal (*Muse des Schauspiels*), kes kannab käes näitekunsti atribuute – pistoda ja maski. Kummalgi pool neid on nümfid ja geeniused lillevanikutega.

„Patriootilised vestlused“ juba näitasid, millise loomulikkuse ja loominguilisusega võidi 18. sajandil antiigist pärit mõisteid ja tegelaskujusid aktuaalsete teemade käsitlemisel kasutada ning samamoodi astub ka Kotzebue näitemängus lavale nümfidest ja geeniuistest saadetuna heategevuse jumalanna (*die Göttin der Mildtätigkeit*), kelle puhul pole päris selge, kas selle all mõeldi mõnda kindlat jumalat. Oli aga teada, et kreeklased ja roomlased isikustasid erinevaid inimlikke omadusi ning püstitasid nende tegelaskujude austamiseks altareid.⁵⁴⁶ Ühes 19. sajandi saksa tekstis kirjutatakse, et Ateena templite seas oli ka niisugune, kus austati heategevuse või halastuse jumalannat – Göttin der Barmherzigkeit,⁵⁴⁷ samast sajandist pärinev mütoloogialeksikon kirjeldab allegoorilist tegelast „Barmherzigkeit“ ehk „Mildthätigkeit“, keda kujutavas kunstis kujutatakse sageli naisena, kes üht last piimaga täidetud rinna ligi tõmbab ja teisele mõnd andi ulatab.⁵⁴⁸ 1813. aastal pälvis üldist imetlust hauamonument Viinis, mille skulptuurigrupis leidis ka „Göttin der Mildthätigkeit“ koos teda heategude eest tänava abitu rauga ja hüljatud orvuga.⁵⁴⁹ Potsdamis kõrgub ka täna nn militaarvaestemaja (*Das Große Militärwaisenhaus*) sammasornil 1771. aastast pärinev kullatud naisekuju, üles tõstetud käes leekiv süda, mille kohta praegu öeldakse „Figur der Caritas“,⁵⁵⁰ 1808. aasta reisikirjas aga „Göttin der Mildthätigkeit“. ⁵⁵¹ Sellest kõigest saab järeldada, et „heategevuse jumalanna“ oli 18. sajandi lõpus ka laiemalt kasutatav heategevuse allegooriliseks tähistamiseks. Üheksa muusa hulka kuuluvad komöödiate muusa Thalia ja tragöödiate muusa Melpomene astusid aga 18. sajandi teatrites sageli lavale proloogide esitajate või kangelastena.⁵⁵²

⁵⁴⁶ Christian Tobias Damm, *Einleitung in die Götter-Lehre und Fabel-Geschichte der ältesten griechischen und römischen Welt* (Wever, 1763).

⁵⁴⁷ Butters, A. Friedrich, *Über die Göttin Tugend und die vergötterten Tugenden; Jahresbericht über das Königliche Gymnasium und die lateinische Schule zu Zweibrücken in der Pfaltz für das Jahr 1839/40.* (Zweibrücken: Druck von Georg Ritter, 1840).

⁵⁴⁸ August Heinrich Petiscus, *Der Olymp, oder, Mythologie der Griechen und Römer: mit Einschluss der aegyptischen, nordischen und indischen Götterlehre : zum Selbstunterricht für die erwachsene Jugend und angehende Künstler, sowie für höhere Lehranstalten* (Amelang, 1863), 371.

⁵⁴⁹ „Schöne Künste, Wien“. *Allgemeine Literatur-Zeitung*, oktoober 1813, lk 257.

⁵⁵⁰ https://de.wikipedia.org/wiki/Gro%C3%9Fes_Milit%C3%A4rwaisenhaus (külastatud 9. juuni 2019).

⁵⁵¹ „Kleine Reisen durch Obersachsen, zweites Fragment“, *Zeitung für die elegante Welt Berlin: Mode, Unterhaltung, Kunst, Theater*, 6. oktoober 1808, alajaot. 173, lk 1381.

⁵⁵² Pütz, Marinus. *Lexikon Der Antiken Gestalten: Mit Ihrem Fortleben in Kunst, Dichtung Und Musik.* Kröners Taschenausgabe. – Stuttgart : Kröner, 1909– 468. Stuttgart: Kröner, 1995, lk 461–466.

Kaheksas stseen kujutab endast järelmängu lauludega osa, mille juhatab sisse geeniuuste ja nümfide koor:

Õnnis on, kes maitseb õndsust
kuivatades pisaraid;
Õnnis on, kes katab paljaid,
kõrgeks olgu kiidetud!

(Jumalanna astub astmestikust alla, juhtides muusa koos endaga lava ette, heidab vastumeelsusega täidetud pilgu kohalviibijaile ja alustab väarikalt)

Kadunud on kuldsed ajad,
mil veel sulane ja rüütel meelsast'
end andsid teenima mu pühamut:
Väsind palverändur lähedalt ja kaugelt
leidis ikka avat' hüti
ikka lahked käed;
Kui veel „jah“ ja soe käesurve
rohkem kehtis õukonna kommetest.
Kadunud need kuldsed päevad,
Surnud kaastunne võõra häda vastu;
Ja ahh! Mu kõrv kuuleb mõnda kaevet kibedat,
Mu silm näeb mõnda süütut häda.
Kas pean ma ise lahkuseta kõrbe
Siirduma sellise südamega, nagu rinnus mul?
Kas pean ma asustamata randadele
põgenema pimeda elarvamuse eest?
Kas pean ma jätma maha, selle maa jätma maha?
Kus troonib Katariina, teie ema hea?
Ei! Mu nime pilkajad las vihkavad,
Mu süda rohkem ohvritest toob mulle tasu.
Seal istute te, oma lintide ja vaagnatega
Elutult ja tummalt kaardilaua taga
ja ette tellite te endale kaksikümmend vaagnat,
ja ringi käivad täidet' karikad.
Nad seda peavad külalislahkuseks, kuid sellal nälgib vaene,
Ei märka keegi tema nälga, tema alastust
Sest teda häbenevad, nagu lasuks vaesel needus,
tema nuukse tõuseb taeva poole kuulmata,
Ja siis nad naervad priiskavates laudades
tundmust, mida kullaga ei osta saa,
ja mida ükski tiitel üles eal ei kaalu

(rõhuga)

Nüüd teie kohtuotsuse ma tühjaks teen!
Teid tabab kannatava inimkonna needus!
Väheste üllate liidu seon tugevalt kinni ma,
Siin on Thalia, minu õde;
Jah, minu õde – tema, kelle läbi,
ma leidsin taas te südameisse tee.

Thalia:

Kui austav mulle on see liit,
Mu vanne võta, et seda eal ei riku,
Sulle pühendan ma oma kunsti,
Ja näitemängu-luuletaja sule,
Sinu käte vahel selle kohtunikuraasu üle naeran vaid
Head kombed minu kaaslaskonnaks on.

Koor:

Ole tervitatud, õdede paar!
Rõõmustagem kirevates ridades,
suitseva altari ääres
nende liidu üle.

Jumalanna:

Tundeliste hingede püha püüdlus,
Hädadest piinatud vaeseid aidata
Südametud koletised,
Tundetud ligimese häda suhtes,
Kas ei tunne te, milliseks õndsuseks
te Jumalast olete loodud?

Koor

Õnnis on, kes maitseb õndsust
kuivatades pisaraid;
Õnnis on, kes katab paljaid,
kõrgeks olgu kiidetud!
Õnnis on, kes võõras hädas
meelsast' appi kiirustab!
Oma viimse leivatüki
jagab vaestega

Mis on vaene, mis on rikas?
Mis on seiskus, mis on au?
Kes te seas on viimselt hoitud
Vaesuse koorma eest?
Aga häda ei häbista,
halastust väärivad;
Õnnis on, kes südamest kõneleb:
vaestele andke, oh andke!

Ole tervitatud, õdede paar!
Rõõmustagem kirevates ridades,
suitseva altari ääres
nende liidu üle.

Sarnaselt eelmises peatükis käsitletud surnute vestlustele ilmuvad selles stseenis antiigi tegelased, ütlevad aktuaalse probleemi kohta oma arvamise ja lähevad tagasi sinna, kust nad tulid. Kui nümfiide ja geeniuste poolt lillevanikutega

kokku köidetud jumalanna ja muusa on lavalt lahkunud, läheb elu Tallinna rae kohtukojas edasi üsna samamoodi nagu enne ning Kuldasikas jätab isegi ärritumata, sest et lõuna ootab ja ärritumiseks pole aega: „Ma lähen, ja mida ma öelnud olen, nii jääb, kui ka 20 jumalannat ja 20 muusat selle peale narriks lähevad“. Kõik lähevad omi asju ajama, Erakordne lohutab Südant, fiskaalil ja sekretäril on ükspuha, advokaadile jääb öelda pidupäevale kohane lõppsõna:

Las hauguvad! On ju alati neid üllaid, kes meid ei pilka, kes suhtuvad heatahtlikult meie vigadesse, tasuvad meie head kavatsust heakskiiduga ja soovivad meiega koos, et võiksime 8. detsembrit veel palju kordi tähistada.

Mütoloogiliste tegelaskujude esitatud värsiread koos varasema viitega asjaarmastajate kasinusele (külmlaud) ja nende teatri materiaalsele vähenõudlikkusele näitavad Tallinna asjaarmastajate teatrit luksusdebati perspektiivist mõistlikult mõõduka alternatiivina (teatri vaenlaste) maitsetutele liialdustele, kritiseerides egoistlikku ja üldkasulikkusest mittehoolivat luksust. Värsiridade keske sõnumi kohta saab aga kasutada teoloogias tuntud terminit „õndsakskiitmised“,⁵⁵³ sest just selle osaliseks saavad Tallinna asjaarmastajad heategevusjumalanna vahendusel. Selliseid religioosse sisuga viiteid on kahe teksti peale tulnud kokku piisavalt palju, et võtta järgmises ringis ette vaatluseluste Kotzebue tekstide religioosne sisu.

II.6. Kuues ring: Jumala heakskiit

Eelmiste ringidega sai lõpule viidud peatüki esimene eesmärk – tuua välja ja kommenteerida asjaarmastajate teatri algusaastatel esile kerkinud probleeme vaatluselustes tekstides. Kuuenda ringi ülesanne on vaadata lähemalt Kotzebue kaitsetaktikas silma torkavat religioosset aspekti, identifitseerida nendes kahes tekstis väljenduvad usulised vaated ning nende võimalik – teadlik või mitte – usuline sõnum, tuues võrdluseks välja ka need usulised küsimused, mida on võimalik välja lugeda „Patriootilistest vestlustest“ ja vaimude inspekteeritud lauludega eelmängust „Elysium“.

II.6.1. Usutunnistus – selle Jumala nimel

Nagu juba korduvalt öeldud, on Kotzebue uudislugu võitluse lugu – algusest peale on nad pidanud võitlema „tuhande eelarvamuse ja rumalusega“ ning vaevalt sai teater rajatud, kui juba esimese hooaja lõpuks oli teatrisõprade „innukus jahtunud“ (*Eifer erkaltet*) ja „tuli kustunud“ (*Feuer erloschen*) kõikide nende vildakate hinnangute pärast, mida nad olid pidanud enda tegevuse

⁵⁵³ Jeesuse õndsakskiitmised Mäejutluses (Mt 5,3–12)

kohta kuulma.⁵⁵⁴ Ent selle asemel, et üldsuse survele alla anda, leidis seltskond julgustust „vaese lese vagade tänapisarate“ nimel seista vastu „kõigi rätsepate ja kingseppade põlastavale kriitikale“ ning asetades oma siirad kavatsused Jumala õigeksmõistva kohtujärje ette avada „Jumala nimel!“ teater ka teiseks hooajaks.⁵⁵⁵ Nii nagu kirikuseintele on kirjutatud Jeesuse sõnad: „Tulge minu juurde kõik, kes te vaevatud ja koormatud olete!“⁵⁵⁶ hüüab Kotzebue sama artikli lõpetuseks Tallinna publikule: „Tulge siia, te üllad hinged! (*Kommt herzu ihr edlen Seelen!*)“.

Aasta hilisemas näitemängus „Asjaarmastajate teater kohtu ees“ näidatakse inimlikku kohtukoda selle rõhutatult maiste kohtunikega kui rumaluse kantsi, kus mitte üksnes ei kuulata ühe ega teise poole argumente, vaid tähelepanuta jäävad ka advokaadi siirad tundeavaldused. Kohtufarsi lõpuks hüüab teatrisöber: „Jumal, ma apelleerin eelarvamustevaba tõe kohtujärjele,“ ning kui heategevuse jumalanna on teatrile oma õnnistuse andnud ja kohtunikud sellegi peale täiesti tundetuks jäänud, ütleb Erakordne Südamele: „Tulge, armas Süda! Me jääme alla, aga on kohtujärg, kus üksainus Tõe hää enam kaalub kui tuhat laimukeelt“.⁵⁵⁷ Mõlemat teksti lugedes ei jää kahtlust, et Tallinna asjaarmastajad on kindlad, et nende pingutused – hoolimata paljude kaasinimeste arvamustest – viimses kohtus nende kasuks räägivad.

Usaldus Jumala heakskiidu suhtes põhineb vältimatult mingil arusaamal selle kohta, milline Jumal on ja mida ta inimesest tahab ning selle kohta leidub 1785. aasta ajaleheartiklis usutunnistuslik⁵⁵⁸ lause, mis on järgnevas lõigus tähistatud tumendusega:

Kui meie mäng ka asjatundjate heakskiitu (*Beifall der Kenner*) ei peaks välja teenima, siis on meie siiral kavatsusel ometi kindlasti Jumala heakskiit (*Beifall Gottes*)! **Selle Jumala, kes meid kõiki võrdseks on loonud ja kelle kõikenägev silm valvab rikaste ja vaeste üle, ja kes kindlasti tasuva käega (*mit belohnender Hand*) kirjutab meie teo Elu Raamatusse (*das Buch des Lebens*).** Tema nimel avame me oma lava!⁵⁵⁹

Selle usutunnistuse kohaselt on Jumal Looja, tähelepanelik vaatleja ja kohtumõistja, vastates 18. sajandil ka Saksamaal üldaktsepteeritavatele nn „loomuliku religiooni“ alusprintsipidele, mida praktilise normina tunnustasid ka need, kes deismi või loomulikku religiooni põhimõtteliselt heaks ei kiitnud.⁵⁶⁰ Need alusprintsibid olid Inglise deismi „isaks“ peetava Edward

⁵⁵⁴ *Nachricht*, lk 356.

⁵⁵⁵ *Nachspiel*, lk 362.

⁵⁵⁶ Mt 11:28.

⁵⁵⁷ *Nachspiel*, lk 419.

⁵⁵⁸ Usutunnistus – lühikokkuvõte usu kesketest õpetuslikest alustest.

⁵⁵⁹ *Nachricht*, 361–62.

⁵⁶⁰ Martin Schmidt, „Aufklärung II. Theologisch“, *Theologische Realenzyklopädie* (Berlin; New York: W. de Gruyter, 1979), 597.

Herbert Cherbury (1583–1648) kontseptsioonis järgmised: Jumal on tõeline; inimene on kohustatud teda teenima; see teenimine ei seisne mitte rituaalide järgimises, vaid vooruslikus elus ja vagaduses; eksimusi tuleb kahetseda ja heaks teha; inimene kannab oma tegude eest Jumala ees vastutust nii siin- kui sealpoolsuses.⁵⁶¹ Seejuures asetus Saksamaal rõhk eelkõige Jumala olemasolule, südametunnistusvabadusele moraaliküsimustes ja hinge surematusele.⁵⁶² Seda kõikide usundite „minimaalset ühisosa“ sai ühendada erinevate modifikatsioonide ja rõhuasetustega ning Kotzebue väljendatud versiooni saab ajastu kontekstis pidada pigem alalhoidlikuks, st selliseks, mis mitte üheski punktis ei vaidlusta kristliku õpetustraditsiooni alustõdesid. Selle mulje kinnituseks saab välja tuua, et vaatlusaluses tekstikorpuses kasutavad Kotzebue ja advokaat Jumalast kõneldes üksnes traditsioonilist isikulist vormi (Beyfall Gottes; Gott! jne); sellal kui Eestimaa kuberner Grotenhielm oma kirjas kasutas väljendit, mis potentsiaalselt, aga mitte tingimata viitab eemalviibivale või ebaisikulisele Jumalale – „ettehooldus“ (*Beyfall der Vorsehung*)⁵⁶³ ning fiskaal hüüatab pahameelehoos hoopis: „Jupiteri nimel!“⁵⁶⁴

Kas Jumal sekkub inimese tegevusse kitsamalt ja ajaloo kulgu laiemalt, oli küsimus, millele erinevad valgustusteoloogid vastasid erinevalt. Saksamaa kontekstis astus traditsioonilisele kristlikule arusaamale eksplitsiitselt vastu eelkõige radikaalne valgustusteoloogia, mille esindajad pidasid nt vajalikuks anda välja piiblitõlkeid, kust oleks välja jäetud imeteod jt viited üleloomulikule, ent ka paljud mõõdukad valgustusteoloogid ei pidanud lihtsalt vajalikuks Jumala jooksvat sekkumist tema enda poolt nii suurepäraselt loodud ja ette ära hooldatud (eelhooldus) maailmas. Kotzebue usutunnistuses ei vastanduta traditsioonile, ent rõhutatakse Jumala juures just vaatlemise aspekti. Jälgimisega on seotud arvepidamine selle üle, kuidas inimene talle antud elu kasutab ning see arvepidamine kajastub sissekannetes Elu Raamatusse.

Ettekujutused taevastest raamatutest on niisama vanad kui raamatuusundid, milles pühakirja sümboolne ja metafoorne tähendus on algusest peale ulatunud kaugelt üle kirjutatud sõna tasandist.⁵⁶⁵ Taevased raamatud on seotud antropomorfsete ettekujutustega Jumalast, kes kasutab raamatuid sarnaselt inimlikele valitsejatele, kellel on nimekirjad oma kodanikest. Erinevalt Mesopotaamia usunditest on Vanas Testamendis väga vähe viiteid ettekirjutatud saatusele, küll aga arvepidamisele inimese õigete ja valede tegude üle „elu raamatus“. Eksiilijärgses tähenduses kujutab Elu Raamat endast eshatoloogilist abivahendit, mille abil otsustatakse inimese saatuse viimsel kohtupäeval. Uues Testamendis avab Tall Johannese Ilmutusraamatus Elu Raamatu pitseri ja koh-

⁵⁶¹ Schmidt, 597.

⁵⁶² Schmidt, 597.

⁵⁶³ *Nachricht*, 351.

⁵⁶⁴ *Nachspiel*, 398.

⁵⁶⁵ Ludwig Hagemann, „Buch: II. Metaphorisch-symbolisch: 1 Religionswissenschaftlich“, *Lexikon für Theologie und Kirche* (Freiburg im Breisgau: Herder, 2006), 743.

tupäeva elavad üle vaid need, kelle nimi seal kirjas on.⁵⁶⁶ 18. sajandi Saksamaa valgustatud arusaamadega pidi hästi kokku sobima just see ausa arvepidamise aspekt, mis on põhimõtteliselt risti vastupidine luterlikule printsiibile, mille järgi sõltub lunastus rangelt „üksnes usust ja armust“ ja mitte inimese tegudest. Selline Elu Raamat saaks India usunditele omase „karma seadusena“ põhimõtteliselt eksisteerida ka ilma igasuguse jumalata, ent Kotzebue rõhutab, et see on Looja ja Kohtumõistja Jumal, kes jälgib inimest ja otsustab inimese kohta tehtavate sissekannete üle. Elu Raamatust ja Jumala kohtumõistmise funktsioonist järeldub automaatselt, et inimesel on mingisugune kohustus/ülesanne, mille täitmisest sõltub tema (hinge) saatus või siis laiemalt mingisugused ootused, millele inimene peab vastama.

II. 6. 2. Jumala heakskiidu kriteeriumid

Eelmises alapunktis tsiteeritud usutunnistusliku sisuga lõigus viitas esimene lause õigeksmõistmise otsustavale kriteeriumile, milleks on „siiras kavatsus“ (*lautere Absicht*), mis järgib „parimat sisetunnet“ (*unser besseres Gefühl*). Et see ei ole mitte suvaline tunne, mis võib ühte inimest suunata ühele poole ja teist teisele poole, saab järeldada sellest, kuidas kirjeldatakse seda tunnet positiivsetes näidetes. Kohtuparoodias nimetas süüdistaja paari saksa aadlidaami, kes olla isiklikult heategeva teatrietenduse pileteid müünud ja vaimulikke, kes oma ametiriietust häbenemata etenduse sissepääsu juures isiklikult koguduse vaestele mõeldud annetusi vastu võtsid ning advokaat ütleb: „Jumal õnnistagu neid selle tundlikust südamest ja eelarvamustevabast mõtteviisist tunnistust andva teo eest!“ ning „Kõik see väärib Jumala kiitust!“⁵⁶⁷ Heategevuse jumalanna küsib, kas „sellise südamega, nagu minul rinnus“ peab ta sellest tundetust paigast (Tallinn) lahkuma ning pastor Sintenis oli tuntud oma „kaastunde poolest võõra häda suhtes“ (*sein Gefühl für Fremde Noth*).⁵⁶⁸

On tõenäoline, et Kotzebue oli lugenud Sintenise 1783. aastal peetud ja kiiresti kuulsaks saanud kolme jutlust „tõeliste vaeste heaks Zerbsti linnas“, sest nendel jutlustel on suur ühisosa Kotzebue kaitsekõnedega: mõlemas rõhutatakse inimeste võrdsust Jumala ees, kaastunnet võõra häda vastu, et igaüks võib oma süüta ootamatult vaesuda jms, ent mis peamine – mõlemas räägitakse tundmustest nii õigeksmõistmise kriteeriumi, tegutsema paneva ajendi kui tegutsemise eesmärgina kuni selleni välja, et rõõm aidatava tänapisaratest tekitab lausa füüsilist naudingut. Viimatinimetatud asjaolu selgitab ka kummalist vär-sirida heategevusjumalanna aarias: „Südametud koletised, tundetud ligimese häda suhtes, kas te siis ei tunne, milliseks õndsuseks Jumal teid on loonud?“

⁵⁶⁶ Eleonore Reuter, „Buch: II. Metaphorisch-symbolisch: 2. biblisch“, *Lexikon für Theologie und Kirche* (Freiburg im Breisgau: Herder, 2006), 743.

⁵⁶⁷ *Nachspiel*, 405–6.

⁵⁶⁸ *Nachricht*, 360.

Järgnevalt on Sintenise kolmest jutlusest välja toodud mõned Kotzebue tekstides väljendatud arusaamadega eriti hästi kattuvad kohad, kus neid eeldatavalt ühiseid vaateid selgemini sõnastatakse ning mis valgustavad ka eelmises peatükis alustatud naudingu teemat uue nurga alt.

Miks teed sina meie vaeste asja enda asjaks? [...] Kas onvõimalik, et meie seas on olemas nii külmi, tundetuid (*unempfindliche*) ja jäiku hingi, kellele üldsegi iga inimene korda ei lähe [...] Jumal ei saada täna ingliseid inimesi aitama, sest on piisavalt inimesi, kes saavad seda teha. Kui kannatajad pöörduvad oma mures Issanda poole, tähendab see, et nad loodavad ja igatsevad, et Jumal nende mittekannatavate vendade seast ärataks mõned nende häda leevendama. [...] Milline rõõm on suuta poole taalriga üles turgutada terve perekond! Milline rõõm vaid mõne krossi abil kuivatada inimese näost hädapisarate vool ja teisel õnnepisarad voolama panna! [...] Ah teie varakad, te rikkad, kui teil vaid on tunderikkad südamed, siis millist õndsust peate te tundma omaenese vahenditest samasuguseid summasid vaestele laiali jagades! Kui suudaksin teile kirjeldada juba ainuüksi kehalist naudingut, mida inimene heateo silmapilgul tunneb! Kehas pole närvi, mida kõige meeldivam naudingutunne värisema ei paneks (*mit sanfter Wollust*) ja ometi on see nauding nii puhas ja plekitu. [...] ühendatud on kõige kõrgem vaimne ja kõige puhtam meeleline nauding, ammutades täiel määral inimeseksolemise kõikidest naudingutest. [...] Võib olla, et minu süda on rohkem määratud inimlikele tundmustele kui tuhat teist. Aga jätke mulle see eelis. Las olla, kui ma sellega head saan teha. See teeb mulle sageli põrgut seal, kus teised mitte midagi ei tunne, aga see valmistab mulle sageli ka taeva seal, kus teistele paistab vaid kõrb ja tühjus.⁵⁶⁹

Esimene asi, millele siin tasub tähelepanu pöörata, on variatsioon naudingu teemal. Epikurose vaim rõhutas naudingu olulisust inimese õnnelikkuse juures ning kaitses teatrit kui ühte inimest rõõmustavat luksusasja. Sintenis ja Kotzebue pakuvad inimesele isegi veel suuremat naudingut, mida ei paku aga mitte teater või mõni muu luksusasi, vaid ligimese aitamine. Ent ka teatril on selles konstruktsioonis tähtis roll, sest näitemängu aaria sõnumi kohaselt on Thalia ehk teater see vahend, mille abil on Jumal Tallinnas äratanud mittekannatavate vendade seast mõned, et need leevendaksid kannatajate hädasid, sellal kui tundetud ja jäigad südamed ei lase end liigutada mitte millestki. Inimesed paistavad seejuures (ettemääratult?) jagunema kui mitte kaheks, siis mööda skaalat, mille ühes otsas on jäigahingeliste kohtunõunike sarnased ja teises otsas eriliselt tundelised – sellised nagu heategevusjumalanna ja pastor Sintenis. Sellel tundelisusel on selgelt eelkõige kaastunde iseloom, st see on suunatud teiste inimeste ja nende vajaduste märkamisele.

Niisiis käib jutt väga konkreetsest tundlikkusest teiste inimeste tunnete, hädade ja vajaduste suhtes ning just sellist „tunnet“ tuleb silmas pidada „parima tunde“ all ning sellest tundest juhitud „ausast kavatsusest“ sündinud tegu on

⁵⁶⁹ Sintenis, *Geschichte des Armenwesens zu Zerbst*, 18–30.

see, mille kõikenägev Jumal Elu Raamatusse kirjutab. Sellise arusaamise raamistikus muutub ehk ka arusaadavamaks Kotzebue ülemõõdulisena tunduv solvumine pastor Jannau märkuse peale, mille kohaselt tegelevad Tallinna härrad ja daamid tühja-tähjaga, selle asemel et inimeste heaks midagi kasulikku ära teha. Kotzebue kirjeldas ajakirjas „Südamele ja vaimule“ oma tegevuse tõsiseltvõetavuse kinnitamiseks tundmusi, mida (endateenitud) raha laiali jagavad asjaarmastajad kogevad:

Aga ka meie, mehed, peame vajalikuks keelduda meile pakutavast kalendrikirjutamisest, nii kaua, kui oleme veendunud, et on kasulik, kiiduväärsem ja südantkosutavam kaitsta leski ja vaeseid nälja eest, annetada haiglatele, toetada lootusrikkaid noorukeid, matta neid, kelle viletsus neile isegi niipaljukest alles ei jättnud, et valmistada rahupaika nende laibale, katta alastioliid, toita näljaseid ja joota januseid. Vaadake, me oleme imelikud inimesed (*wunderliche Leute*): kui vaatame seda 5000 rubla, mis me oleme kahe aasta jooksul vaeste heaks välja jaganud, siis tunneme (*empfinden*) midagi sellist, mida ei saa kirjeldada, midagi sellist, mida ükski kalendritegija ei ole kunagi tundnud, midagi sellist, mida teie ise võib-olla ei saa mitte kunagi tundma; ja nii kaua kui te seda tunnet meist välja ei juuri, ei ole mingi kalendrikirjutamine meie poolt mõeldav.⁵⁷⁰

Kotzebue tekste läbiva vastanduse tundetud-tundlikud kõrval on veel rida teisi, mis väga selgelt lähtuvad Uuest Testamendist. Evangeeliumites kaitsevad Jeesuse erinevad vastased väärtusi, tavasid ja käitumisnorme sellest valikust, mis selles ajas ja kohas kehtisid õige ja sobivana. Eriti oli variseride ehk kirjatundjate partei terav pilk suunatud rahva seas kõige selle korrigeerimisele, mis läks vastuollu jumalikult legitimeeritud käitumisnormide kehtivate tõlgendustega. Jeesus aga kutsus inimesi seadma armastust Jumala ja ligimese vastu kõigest muust ülemaks – ta tervendas hingamispäeval, istus ühes lauas tõlnerite ja patustega, suhtles teiseusulistega, tõstis vaeseid ja lapsi esile ühiskonna jõukate ja lugupeetute ees, manitses jüngreid end mitte ise aukohale sättima jne. Täies kooskõlas uustestamentlike võrdumitega „variserist ja tõlnerist“ või „lesknaise ohvriannist“⁵⁷¹ vastandatakse Kotzebue tekstides targutajad ja tegutsejad, vaesed ja rikkad ning tõstetakse esile vaeste ja põlatute vooruslikkust rikaste ja auväärsede ükskõiksuse ja silmakirjalikkuse ees. Jeesus hoiatab kirjatundjate eest, „[...] kes tahavad kõndida pikkades kuubedes ja soovivad teretamisi turgudel ja esimesi istmeid sünagoogides ja esimesi kohti võõruspidudel ning kes neelavad alla lesknaiste majad ja silmakirjaks venitavad palvetamised pikaks“.⁵⁷² Tallinna asjaarmastajad toovad seisuseuhketele pilkajatele vastuseks: „See niinimetatud pööbel tunneb sageli tugevamalt ja sügavamalt kui niinimetatud auväärne, et sageli valatakse viimases pingis pisaraid, samal ajal kui esimeses pingis vaid

⁵⁷⁰ Kotzebue, *Für Geist und Herz*, kd. 1, 148j.

⁵⁷¹ Vastavalt Lk 18:9–14 ja Mk 12: 41–44.

⁵⁷² Mk 12:38–40.

klatsitakse või apelsine pugitakse“.⁵⁷³ Kohtujandi advokaat vastandas oma kõne lõpus kõigepealt heategevuse (teatri liige) ja akadeemilise austuse (akadeemia auliige) ning seejärel südamest tuleva ohke ja silmakirjaliku palve.

Lauludega eelmängus „Elysium“, mida „Patriootiliste vestluste“ vaimud olid tulnud 1784. aastal Riiga inspekteerima, oli otseselt teemaks täiusliku vooruslikkuse olemus ja kriteeriumid, mille järgi otsustatakse hinge surmajärgne saatus.⁵⁷⁴ Surnute vestluste žanri kuuluva näidendi peategelane, vaene tütarlaps Elise leiab end pärast maise teekonna lõppu Elüüsiumi väljadelt, mille ta tunneb ära looduse erilise ilu ja senikogematu jumaliku rahu järgi.⁵⁷⁵ Viimne kohus tema hinge üle on märkamatult juba toimunud, sest Jacobi libreto järgi oli otsus seotud hinge esimese mälestusega, mis talle Elüüsiumis ärgates meenub ning Elise puhul on selleks mälestuseks eriline õnnetunne, mis oli tekkinud oma napi lõunaleiva jagamisest almust paluva vana ja näljase kerjusega. Elise tegelaskuju kehastab tõelist vooruslikkust: ta on süütu, sest pole sattunud vaesusesse omal süül, vaid ebaõiglase kohtuasja ja tundetute inimeste pärast; ta on tundeline, mis väljendub empaatias kaasinimeste hädade suhtes, aga ka inimeste ja looduse ilu ja headuse märkamises; ta on vaga, kuivõrd püsib vooruslikuna ka kannatustes ja annab andeks neile, kes tema suhtes on eksinud.⁵⁷⁶ Tegus kaastundlikkus, siirus, looduslähedus ja loomulikkus, seisusevahedest mitte hoolimine – need omadused sillutavad hinge tee Elüüsiumi. Elise jõukas lapsepõlvesõbranna Themire esindab neile väärtustele vastanduvat suurilmalikku elu, mida iseloomustab pealiskaudsus, ebaloomulikkus, seisusevahede tähtsaks pidamine. Sellal kui Elise oli unistanud Elüüsiumist kui kohast, kus pole nälga ja kus inimesi ei jäeta nende vaesuse tõttu tähelepanuta, oli Themire pidanud mõtet Elüüsiumist hirmutavaks, sest et seal „pole sohvasid, mängulaudu ja austajaid, ning mis peamine – seal ei loe midagi vana ja auväärne päritolu“.⁵⁷⁷

Üsna selgelt kajastavad „Elysium“ ja Kotzebue vaatlusalused tekstid sarnaseid usulisi vaateid vähemalt selles osas, mis puudutab tõelise vooruse ja selle tasu olemust. Järgmises ringis tuleb lühidalt juttu ka samaaegsest teoloogilisest suundumusest saksa luterlikus kirikus, mis ilmselt on nende mitteteoloogide väljendatud arusaamade taustaks ning kannab nime neoloogia ehk uus teoloogia.

Kotzebue apologetilisi tekste lugedes jääb mulje, et asjaarmastajad pidasid end ühelt poolt vaeste ja põlatute suurimateks sõpradeks ja toetajateks Eestimaal ning teiselt poolt tundsid end ka ise küll mitte vaeste, aga kindlasti põlatute ja

⁵⁷³ *Nachricht*, 359.

⁵⁷⁴ Nii ka Marius Niemann, „... Dieses schöne Ideal moralischer Gesinnungen ...‘ Johann Georg Jacobis empfindsames ‘Elysium’ (1770)“, *Freiburger Universitätsblätter* 53, nr 204 (2014): 47.

⁵⁷⁵ Jacobi, *Elysium*.

⁵⁷⁶ Nii ka Niemann, „... Dieses schöne Ideal moralischer Gesinnungen ...‘ Johann Georg Jacobis empfindsames ‘Elysium’ (1770)“, 47.

⁵⁷⁷ Jacobi, *Elysium*, 22–23.

tagakiusatutena, kes õige asja eest seistes peavad taluma õelate pilkeid. Jumalat kui Tõe kohtujärge esindab Kotzebue näitemängus Vana-Rooma heategevus-jumalanna oma templi ja altariga, ent selle universaalse kehtivusega allegooriline sõnum on kõigile selge – tegusa kaastunde vóorus pargab asjaarmastajate teatri oma önnistusega ning selle „vähetest üllastest“⁵⁷⁸ koosnev liikmeskond võib olla täiesti kindel, et neile saab osaks nn „vóoruse tasu“.

II. 6. 3. Jumala tasu

„Elysium“ kandis väga selget ajastuspetsiifilist sõnumit, sest üks keskseid arutelusid 18. sajandi Saksamaal tegeles hinge surematuse küsimusega. Hinge surematuses nähti hädavajalikku eeldust selleks, et oleks võimalik uskuda universumi korrapärasse ja harmooniasse, sest kuidas muidu pääseks maksvusele õiglus ja vóorus? Ajastu vaimule vastavalt ei piisanud millegi uskumiseks (üksnes) pühakirja ja traditsiooni autoriteedist ning Saksa avalikus ruumis tegeleti kuni 18. sajandi lõpuni kirglikult hinge surematuse mõistuspärase tõendamisega.⁵⁷⁹ Ka „Patriootilistes vestlustes“ tuletati lugejale kasvõi sellega meelde tema hinge surematust, et välja ilmus omal ajal hinge surematust eitanud Epikurose vaim ja minategelane tunnistas oma usku vaimudesse (*Gesperster*),⁵⁸⁰ ent veelgi tähtsam oli rõhutada hinge surematusega kaasnevat kõrgendatud vastutust oma elu ja tegude eest. Minategelane hõikab vaimudele järele: „Oh, kui ma juba koos teiega jagaksin vóoruse tasu!“ ja Platoni vaim lõpetab oma teatrivastase kõne kinnitusega, et „Hulk hästimõtlevaid inimesi pöördusid teatri juurest töökuse ja rahuolu juurde tagasi ning neil oleks kord tulevikus Orcusesse sisenemisel ette näidata õilsamaid teeneid, kui need, mida teater neile anda saaks“.⁵⁸¹ End Riias viimastel aastatel tagakiusatu ja valestimõistetuna tundev Snell ammutas julgustust arutelust tõelise vóoruse üle ning lootusest jõuda pärast surma Platoni (!) juurde Elüüsiumi väljadele: „[...] ja lähen julgelt vastu mind ähvardavatele kannatustele. Veel vaid mõnede väheste aastate pärast olen teie juures Elüüsiumis“.⁵⁸² Et Snelli ettekujutus paradiisist ei olnud 18. ja 19. sajandi vahetuse kandis täiesti tavatu, näitab hilisem surnute kõnelus „Wieland Elüüsiumis“, kus surnud poeedi vastuvõtu kirjeldus lõppeb sõnadega: „Platon ulatas talle vaikides käe ja Wieland langes ta rinnale“.⁵⁸³ „Elysiumi“

⁵⁷⁸ *Nachspiel*, 415.

⁵⁷⁹ Schmidt, „Aufklärung II. Theologisch“, 597.

⁵⁸⁰ Snell, *Patriotische Unterhaltungen*, 10.

⁵⁸¹ Snell, 50.

⁵⁸² Snell, 24.

⁵⁸³ Teosest ei saa aru, kes on surnuveatluse kirjutanud. Wieland suri 1813. aastal. Christoph Martin Wieland, *Sämtliche Werke: C. M. Wielands Selbst-Schilderung in der Erläuterung der die letzte Ausgabe begleitenden Kupfer-Sammlung von J. G. Gruber* (Leipzig: Göschen, 1826), 398.

libretole aga andis Platoni vaim samas vaid suunurgast napi hinnangu, öeldes, et „härja Jacobi [...] oleks võinud oma aega millegi parema jaoks kasutada“.

Huvitaval kombel rõhutab Kotzebue küll igal võimalikul moel jumalikku kohtujärge, mis on üle igast inimlikust laimust, ent Elu Raamatusse kirjutamise kõrval pole muud viidet tasule peale „õndsuse, milleks Jumal teid on loonud“ ning karistuseks jääb konkretiseerimata: „Teid tabab kannatava inimkonna needus!“ See tähendab, et Kotzebue ahastab inimeste tundetuse ja mõistmatuse pärast ja keskendub positiivsele vastukaalule ehk vooruslikkusega kaasnivatele naudingutele, viitamata tasule või karistusele teispooluses. Jacobi „Elysiumi“ keskseks eesmärgiks võib aga pidada ühemõttelist manitsust igaühte ootavast kohtupidamisest, millest sõltub nende hinge igavikuline saatus.⁵⁸⁴ Themire pääseb vaid väga napilt süngest vaheilmast ning suure südamevaluga otsitakse taga teist tegelast, kes kardetakse olevat sattunud Tartarosse ehk põrgusse. Hannoveri õukonnas 1770. aastal esietendunud laulumängus tuletatakse rikkale kõrgemale seisusele meelde, et sealpooluses loeb üksnes nende vooruslikkus, „põrgus mõistetakse kohut ja Jumal on taevas“⁵⁸⁵ ning eriti peavad maised valitsejad kartma seda, et pärast türanlikke ja hoolimatuid tegusid võivad nad arvestada sellega, et „kättemaksu käsi kirjutab [nende nime] Surma Raamatusse“.⁵⁸⁶ Ühtegi viidet millelegi sellisele nagu Surma Raamat, vaheilm või Tartaros ei leidu ei Snelli ega ka Kotzebue tekstides.

II. 6. 4. Kotzebue siiruse küsimus

Võib aga arvata, et osadele Tallinna teatri pilkajatest polnud naljakohaks mitte niivõrd teater või heategevus ise, kuivõrd just asjaarmastajate tundelised kinnitused oma õilsa tundmuse ja ausa kavatsuse kohta. Üks Kotzebuele ja asjaarmastate teatrile tehtud etteheidetest oli see, et nad tegelevad heategevusega üksnes kattevarjuks (edevusele), samal ajal kui Kotzebue enda esituses on nende õiguse aluseks just siiras kaastunne ja aus kavatsus head teha.

Kui siirad nad oma heategevuslikku eesmärki rõhutades olid? Kotzebue tsiteerib oma „Teadetes“ näiteseltskonna logiraamatut, kus on selgelt kirjas, et esmane ajend teatri rajamiseks oli saada meeldiv ja hariv ajaviide põhjamaiste pikkade talveõhtute sisustamiseks: „Teatrisõbrad (*die Freunde der Bühne*) soovisid juba ammu rajada seltskonnateatrit, mis põhjamaa pikkadel talveõhtutel pakuks meeldivat ajaviidet ja mille eesmärk oleks ühtlasi ka harida südant ja mõistust“.⁵⁸⁷ Idee siduda see „seltskondliku rõõmu“ eesmärk heategevusega tuli logiraamatu järgi pisut hiljem ning selle üheks ajendiks nimetati otsesõnu soovi kaitsta teatrimängu pahatahtlike eelarvamuste vastu: „Ühendamaks

⁵⁸⁴ Jacobi, *Elysium*.

⁵⁸⁵ Jacobi, 47.

⁵⁸⁶ Jacobi, 4.

⁵⁸⁷ *Nachricht*, 345.

heategevuslik eesmärk seltskondliku rõõmu eesmärgiga ning seal, kus õnn meid hästi pole kohelnud, omadest vahenditest abi anda, ühiste pingutuste kaudu häda kannatajaid vähemalt toetada; aga ka selleks, et panna häbitule eelarvamusele vastu ümberlöökkamatu tõend, otsustas seltskond oma etteastete eest tasu võtta, igakordse sissetuleku aga vaeste seas laiali jagada“.⁵⁸⁸ Hilisemates tekstides aga väljendatakse end pigem niipidi nagu oleks heategevus olnud algusest peale esmane eesmärk ning teatrimäng justkui vaid üks võimalik viis, kuidas seda peaeesmärki lahendada. Kotzebue räägib enda nime all peaaegu eranditult heategevuslikust eesmärgist ning ka Arvelius kirjutab oma ülevaates: „seltskonna peaeesmärk, nimelt hädaliste toetamine“.⁵⁸⁹

Asjade esitamine just sellises järjekorras ei olnud 18. sajandil sugugi tavatu. Kui Tartu teatrisõbrad esitasid 1804. aastal raele täpselt samasuguse heategeva harrastusteatri projekti,⁵⁹⁰ algas selle kaaskiri Aleksander I eeskujust inspireeritud kodanike sooviga läheduses puudust kannatavate vendade heaks ka ise midagi ära teha. Tartlased kirjeldasid Tartu vaestemajade lohutat olukorda ja võlgades linnakassa võimetust nende parandamiseks midagi ette võtta.

Ühel juhuslikul koosviibimisel, millest võttis osa suur osa siinset jõukamat publikut, tuli see asjaolu mõne aja eest muuhulgas jutuks. Vahetati mõtteid ja lõpuks jäi tahtmatult kõlama järgmine tähelepanek: et suur osa inimestest, kes keeldub abivajajale ka kõige närusemat senti andmast, käib oma naudingut eest hea meelega välja võrreldamatult suuremaid summasid. Seega oli tähtis üksnes sel kaudel viisil saada kokku vahendeid eelnimetatud otstarbeks. Nii tekkis mõte rajada harrastusteater, kuivõrd kõigekõrgem korraldus on targa kaalutluse tagajärjel Tartus avaliku teatri rajamise igaveseks ära keelanud.⁵⁹¹

Nii Tallinnas kui Tartus vajas mingil põhjusel selgitamist, milles täpsemalt seisnes heategevusliku ürituse mõte ja kasutegur, kuigi Saksamaal ei kujutanud vähemalt ühekordsed heategevuslikud etendused endast midagi ebatavalist. Kameralistlike käsiraamatute taustal ei ole aga imekspandav, et võrreldavaid näiteid selle kohta, kuidas asjaarmastajate teatri rajamise esmaseks ajendiks tuuakse vaestekassa täitmise vajadus, pärineb ka Saksamaalt.⁵⁹² Mil määral oli vaesteabi Tallinna asjaarmastajate mängurõõmule (või edevusele või meelelisisusele) vaid välisest survest tulenevaks kattevarjuks, on muidugi raske otsustada juba seepärast, et inimeste motivatsioon pole üheselt määratletav ega ka ajas muutumatu suurus. Küllap pole põhjust vastu vaielda nt Wistinghausenile, kes leiab, et teatri heategevusega sidumise taga polnud „kindlasti üksnes

⁵⁸⁸ *Nachricht*, 346.

⁵⁸⁹ Arvelius, „Geschichte des Revalschen Liebhaber=Theaters, Fortsetzung und Beschluss“, 85.

⁵⁹⁰ *Rae kaust*, 8–16p.

⁵⁹¹ *Rae kaust*, 8p.

⁵⁹² Nt Müller, *Die Entstehung neuer Freiräume Vergnügen und Geselligkeit in Stralsund und Reval im 18. Jahrhundert*, 171–72.

omakasupüüdmatus, vaid ka õige otsus teatrimäng sel viisil kergemalt seltskonnakõlblikuks teha⁵⁹³ vms. Et aga heategevuslikust piletimüügist eeldati abi ka teatri menule ja see ka publikumagnetina toimis, on väga hästi kooskõlas ajastuomaste ideaalidega.

Nii patriootiliste vestluste Epikuros kui Kotzebue nimetavad teatrit „süütuse lõbustuseks“ (*Unschuldiges Vergnügen*) või „meeldivaks ajaveetmiseks“ või isegi „õpetlikuks naudinguks“⁵⁹⁴ ning Arvelius lisab neile veel ka asjaosalistele avaneva võimaluse oma andeid välja arendada,⁵⁹⁵ ent nagu eelmises peatükis juba selgus, ei piisanud patrioodi ja inimsõbra jaoks üksnes süütust lõbustusest, ega ka üksnes selle käigus saadavast individuaalsest kasust (annete arendamine), et end moraalses mõttes hästi tunda. Ning kollektiivse kasulikkuse moraalne väärtus oli 18. sajandi valgustatud indiviidi jaoks hilisema ajaga võrreldes tunduvalt kõrgem individuaalsest kasulikkusest.⁵⁹⁶ Mis tähendab seda, et mida valgustatum ja tundelisem isik, seda enam väärtustas ta ka lõbustuste puhul nende kasulikkust kollektiivses plaanis. Heaks näiteks selle kohta on Dürkheimi juhtum, mida Kotzebue näitemängus mainib.

Saksa ajakirjanduses kirjutati, kuidas Leiningi vürst lasi kohalikule, end kombekana tõendanud harrastusteatrile ehitada teatrimaja ning kõigil alamaal oli kord-kaks nädalas võimalik seal täiesti tasuta – kahjulike lõbustuste asemel – oma „pead ja südant avardada“. Ent teatriajakirjas tõsteti vürsti esile selle eest, et talle sellest heateost ikka veel ei piisanud: „Sellega veel rahule jäämata, kroonis ta ka näitekunsti eesmärgipärasuse (*Zweckmässigkeit*) kõige ilusama ja liigutavama omadusega – selle aasta [1784] 2. jaanuaril anti „Medicite“ etendus kõikide religioonide vaeste toetuseks“.⁵⁹⁷ Näitemäng võib olla isiklikult nauditav süütu lõbustus ja isiklikule arengule kaasa aitav tegevus, aga vooruslikuks ja valgustatud inimesele kohaseks meelelahutuseks muudavad selle alles üldkasulikud aspektid, mis Tallinna asjaarmastajate teatri puhul oleks ennekoike vaesteabi, aga ilmselt ka kultuurse seltskondliku tegevuse rohkendamine.

Kotzebue ja teiste asjaarmastajate heategevus võis äratada pahatahtlikke kahtlustusi küll motivatsiooni, küll mõne summa sihtotstarbelise kulutamise kohta, ent teist laadi kriitilisi küsimusi võisid ärgitada just needsamad Kotzebue teatri kaitseks toodud näited Zerbsti ja Dürkheimi kohta. Esimeses neist oli tunduvalt ambitsioonikam vaeste aitamise ulatus, laad ja eesmärk, teises teatri enda ühiskonnakasulikkus madalamate seisuste õpetamisel ja moraalsel harimisel. Nende näidetega võrreldes võis Kotzebue väljendatud asjaarmastajate tundeline enesepilt paista mõneti ülemõõdulisena, sest kui asjaarmastajatele

⁵⁹³ Wistinghausen, *Die Kotzebue-Zeit in Reval*, 15.

⁵⁹⁴ Kotzebue (?), „Über den Ausdruck: im Namen Gottes die Bühne öffnen“.

⁵⁹⁵ Arvelius, „Geschichte des Revalschen Liebhaber=Theaters, Fortsetzung und Beschluss“, 60.

⁵⁹⁶ Schmidt, „Aufklärung II. Theologisch“, 595.

⁵⁹⁷ „Vermischte Nachrichten“, *Ephemeriden der Litteratur und des Theaters*, jaanuar 1785, 77–80.

„võõras häda“ tõesti nii väga korda läks, et nad ei saanud jätta sellele tegudega reageerimata, oleksid nad saanud oma energiat rakendada ka efektiivsemalt.

II. 7. Seitsmes ring: Eestimaa vaimulikud

Osaliselt ilmselt sellest tingituna, et religioosne argument oli osa Kotzebue kaitsetaktikast, leiab uudisloost ja näitemängust äärmiselt vähe viiteid teatrivastastele religioosse sisuga argumentidele. Sõnaselgelt vaid niipalju, et fiskaal loetleb rea kirikuisasid, kellele ta võiks toetuda, kui ainult tahaks, ning Kotzebue ütleb, et Tallinna vaimulikkond ei laotanud „religiooni mantlit ajast-arust eelarvamustele“ nagu see võiks juhtuda „võib-olla mõnes kohas Saksamaal“.⁵⁹⁸ Samal ajal vastas Moier asjaarmastajatele, et Eestimaa vaimulikkond ei suutnud end veenda, et nende isiklik kohalviibimine aitaks oluliselt kaasa „eelarvamuste ja ebaõiglaste hinnangute täielikule hävitamisele“, ent et nad kindlustavad omalt poolt, et iga pastor võib teiste laitust kartmata teatri kutset järgida ja teatrit külastada, „kui teda sealt eemale ei hoia tema enda südametunnistuse veendumused või erilised asjaolud või mõned muud põhjused, mis võivad olla seotud ka tema ametisuhetega“. Kotzebue ei tunginud Moieri vastuse „ridade vahele“ ning vähemalt oma kommentaaris tunnustas Eestimaa vaimulikke nende põhimõttelise toetuse eest. Arvelius oli hiljem pisut mürgine, kui kirjutas nendele „erilistele takistustele ja teistele põhjusele“ sõrenduse ja paksendusega tähelepanu juhtides, et see käinud suurema osa vaimulike kohta – need mõned pastorid, kes asjaarmastajate teatrit külastasid, teinud seda juba ennegi ja omal algatusel.⁵⁹⁹ Nende andmete põhjal saab olukorra kokku võtta nii: Eestimaa vaimulikud ei pilganud ega rünnanud Tallinna asjaarmastajate teatrit, ent suurem osa neist seda asutust ei külastanud, väiksemat osa, kes teatris käis, aga vähemalt avalikult sellest hoiduma ei manitsetud; palvele teatrit toetada vastas ülempastor viisaka ja lahke äraütlemisega.

Seitsmenda ringi eesmärk on selgitada, mis põhjusel võidi keelduda *in corpore* teatrikülastusest ning millised võisid olla vaimlikuametiga seotud isiklikud arusaamad ja hoiakud, mis võisid pastoreid sundida teatri külastamisest hoiduma. Vastuseid nendele küsimustele otsitakse saksa luterliku kiriku peamistest vooludest ja nende raames väljendatud suhtumistest teatrisse 18. sajandil, arvestades kiriku üldist olukorda Eesti- ja Liivimaal.

⁵⁹⁸ *Nachricht*, 369.

⁵⁹⁹ Arvelius, *Skizze einer Geschichte des Revalschen Liebhaber-Theaters, von seiner Entstehung, seinem Fortgange, und seinem gegenwärtigen Zustande. Grösstentheils aus den Protocollen des Theaters gezogen von Fr. Arvelius, Professor bey dem Revalschen Gymnasio*, 87–88.

II. 7. 1. Teater ja luterlik kirik

Käsiloleva töö raames ei ole võimalik ega ka vajalik süveneda kogu kristliku kiriku ja teatri omavaheliste suhete ajalukku, ent nii nagu teatripoleemikast laiemalt rääkides on alati tulnud alustada hinnangu andmisest Platonile, kes teatri ideaalriigist välja viskas, pidi iga luterlik teoloog reformatsioonile järgnenud sajanditel teatri kohta sõna võttes alustama Lutherist, kes teatri heaks kiitis. Seepärast on ka käesolevas töös peetud vajalikuks alustada Lutherist ja minna alles seejärel 18. sajandi juurde.

II. 7. 1. 1. Martin Luther, 16. ja 17. sajand

Keskaegses Euroopas oli suurem osa teatrist, mille kohta üldse mingisuguseid andmeid on, toimunud just nimelt kiriku toel ja juhtimisel. Nii dramaturgid kui ka näitlejad olid sageli vaimulikud ja mängupaigaks oli kirikuhoone. Teatrivastasus oli pigem marginaalide pärusmaa⁶⁰⁰ ning enamasti nuriseti konkreetsete juhtumite pärast – näiteks kirjutas üks 12. sajandi saksa nunn, et ta hindab küll kõrgelt piibliaineliste näitemängude väärtust, ent ei pea sündsaks, et preestritest näitlejad hakkavad sõdurite rollis päriselt purjutama.⁶⁰¹ Ka Eesti- ja Liivimaal korraldas esimese teadaoleva teatrietenduse vaimulik rüütliordu, eeldatava eesmärgiga harida siinsete maade vastristitud kohalikke.⁶⁰² 15. ja 16. sajandi Saksamaalt on andmeid teatri kohta varasemast rohkem ning nende põhjal saab oletada, et teatrit tehti nii avalikus kui ka erasfääris⁶⁰³ ning see polnud üksnes vaimuliku sisuga.⁶⁰⁴ Teatraalsed etteasted kuulusid aga ka kiriku aastaringi tähistamise juurde ning peamiselt see asjaolu muutis teatritegemise reformatsiooniajal probleemiks.⁶⁰⁵ Küsimus polnud üksnes liialt meelelisusele rõhuvas vormis ega tõsiste teemade (Kristuse kannatused) pikkimises jämekoomikaga (deemonite naljakad tembutused), vaid ka sisus: Luther mõistis hukka Kristuse passiooni-teemalised võimsad vaatemängud, mis ühelt poolt rõhused Lutheri silmis liialt usu sentimentaalsele küljele, teisalt aga pidas ta Kristuse kannatusloole keskendumist üleüldse ebapiibellikuks ja õpetuslikus mõttes kahjulikuks.⁶⁰⁶ Reformaatorite jaoks edendas religioosne teater (oma tollasel kujul) ebausku ja naeruvääristas kiriku sõnumit, ent reformaatorite esimese põlvkonna jaoks ei olnud otseselt probleemiks muusisuline

⁶⁰⁰ Barish, *The Antitheatrical Prejudice*, 66–67. Suhtumine polnud küll ühemõtteliselt positiivne, mis kajastub ka 1215. aasta IV Laterani kirikukogu otsustes, kus keelatakse preestritel rahvalikes näitemängudes osaleda.

⁶⁰¹ *Oxfordi illustreeritud teatriajalugu*, 82.

⁶⁰² Henricus (de Lettis), *Henriku Liivimaa kroonika*, ix, 14.

⁶⁰³ *Oxfordi illustreeritud teatriajalugu*, 87.

⁶⁰⁴ *Oxfordi illustreeritud teatriajalugu*, 79.

⁶⁰⁵ Paul Kuritz, *The Making of Theatre History* (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1988), 147.

⁶⁰⁶ Thomas I. Bacon, *Martin Luther and the Drama* (Amsterdam: Rodopi, 1976), 42.

teater, ehk siis selline, mis ei püüdnud selgitada ja näitlikustada keskseid religioosseid tõdesid. Luther ja Melanchthon avaldasid sellele kindlalt toetust. Kuivõrd reformatsioon kasvas välja renessanss-humanismi pinnalt ja jagas selle väärtusi, hindasid reformaatorid teatrit haridusliku vahendina ning soovitasid usuteemade asemel ammutada materjali antiikdraamadest (Melanchthon) ja Vana Testamendi ajaloolistest jutustustest nagu ka üldse ajaloost, sest mõlemast sai Lutheri hinnangul komöödiateks tänuväärset materjali. Luther leidis teatrile koguni piibelliku toetuse, pidades Vana Testamendi apokrüüfe dramaatilisteks tekstideks ja oletades, et juudid võisid neid ka laval esitada.⁶⁰⁷ Et teema siiski päris probleemivaba ei olnud, sellele viitab tuntud koht Lutheri lauakõnedest, kus reformaator vastab talle esitatud küsimusele paganlike draamade lubatavuse kohta kristlikus ühiskonnas:

Doktor Johannes Gellarius küsis doktor Martin Lutherilt nõu: „Olla olnud üks koolmeister Sileesias, õppinud mees, kes oli ette võtnud lavastada ühe Terentiusse komöödia. Paljud aga said selle pärast pahaseks, otsekui ei oleks kristlasele selline paganliku poeedi näitemäng sobilik jne. Mida tema, doktor Lutherus, sellest asjast arvab?”

Seal ütles tema: „Komöödiate mängimisest ei pea koolipoiste pärast mitte hoiduma, vaid seda just lubama. Esiteks seepärast, et nii nad harjutavad ladina keelt. Teiseks seepärast, et komöödiates on kunstiliselt välja mõeldud, kirjeldatud ja kujutatud selliseid isikuid, kelle kaudu inimesi õpetatakse ja manitsetakse igaüht tema ametile ja seisusele vastavalt, et mis on sobilik ühele sulasele, isandale, noorele ja vanale sellile, kuidas ta peab olema ja mida tegema. Jaa, nendes peetakse kinni ja asetatakse silme ette otsekui peeglis kõigi väärkuse määr, tööd ja kohustused, nii nagu igaüks peab välistes asjades käituma oma seisuse kohaselt.

Lisaks kirjeldatakse ja näidatakse neis kurikaelte kavalaid rünnakuid ja reeturlikkust, samuti seda, mis on vanemate ja noorte poiste kohus, kuidas nad juhivad oma lapsi ja noori abieluseisusesse ja neid seal hoiavad, kui selleks on käes aeg, ja kuidas lapsed on vanematele kuulekad, peavad abielluma jne. Sellistest asjadest peetakse komöödiates kinni ja need on väga kasulikud ja head asjad. Sest enesevalitsust pole võimalik saavutada ega hoida muidu kui abieluseisuse kaudu. Ja kristlased ei peaks seepärast komöödiatest täielikult eemale hoidma, et seal aeg-ajalt jämedaid nalju ja roppusi sees on, sest sel samal põhjusel ei tohiks siis ju ka Piiblit lugeda. Seepärast on need etteheited tühised, kui nad neil põhjustel tahavad kristlasele keelata komöödiate lugemise ja mängimise.

Mulle meeldivad päris hästi just roomlaste komöödiad, mille kõige heakskiidetavam põhimõte, *causa finalis* ja peamine põhjus seisneb selles, et nad peibutavad pildi ja elava näite abil abieluseisusesse ja juhivad eemale hoo- rusest. Sest ühiskonnad ja ilmalik kord ei saa püsida ilma abieluseisuseta.

⁶⁰⁷ Brunnschweiler, *Johann Jakob Breitingers „Bedencken von Comoedien oder Spilen“*, 117.

Abielutu seisus – tsölibaat ja hoorus – on ühiskonna ja ilmaelu jaoks katk ja mürk“.⁶⁰⁸

Luther hindas teatri juures selle omadust õpetada mängu ja lusti kaudu. Teiselt poolt oli ta üldiselt suhteliselt tolerantne ka piltide, pühakute, karnevali ja jaaniöö suhtes ega üritanud midagi neist täielikult ära keelata.⁶⁰⁹ Mõned jämedad naljad ja roppused üksinda ei teinud Lutheri arvates asja kristlase jaoks veel kuidagi probleemseks, sest nii nagu Jumala tõde näitab end just oma ristilt puuduoleku läbi (*deus absconditus*), nii võib tõde end näidata ka „lõbusa vaevärvi all ja riietada end meeltkõitvasse faabulasse“.⁶¹⁰ Nii leviski 16. sajandi esimesel poolel üle protestantliku haridusmaastiku humanistlik koolidraama, mida sageli esitati erinevatel tähtpäevadel nii ladina kui saksa keeles ka linnarahvale. Luterlikel aladel, sh Eesti- ja Liivimaal, püsis see traditsioon elujõulisena vähemalt kuni 18. sajandi alguseni, Šveitsi usupuhastusest mõjutatud aladel, sh Hollandis ja Inglismaal tekkisid aga probleemid juba 16. sajandil. Õukonnateater elas oma elu, ent avalikus ruumis oli Saksamaal ning Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi teisest poolest alates hakanud levima professionaalne rändteater, mis laadaplatsidele ja mujale üles pandud lavadel esitas alamate seisuste maitsele vastavaid pseudoajaloolisi draamasid ja improvisatsioonilist jämekoomikat.⁶¹¹

Mis oli sellise – haritud inimese seisukohast igal juhul küsitava väärtusega – lõbustuse eesmärk ja kuidas tuli hinnata selle mõju, selle kohta polnud luterlikul kirikul ühtset platvormi, sest luterliku ortodoksia poolt kaitstava arusaama järgi kuulus teatriskäimine nagu ka tants, luksuse nautimine jms usuliselt neutraalsete tegevuste hulka, mille üle – juhul, kui ilmalik võim pole seda mingil muul põhjusel pidanud vajalikuks ära keelata – on igal kristlasel vabadus ise otsustada.⁶¹² Et selles küsimuses võisid luterlikud vaimulikud olla eri meelt, näitab hästi 17. sajandi lõpus aset leidnud nn Hamburgi esimene ooperitüli, kus peapastor Anton Reiseri (1628–1686) ooperiteatri keelamise nõuet põhjendavale kirjutisele „Teatromaania ehk pimeduse teod“⁶¹³ tuli ooperit heaks kiitev vastulöök teiselt Hamburgi vaimulikult, kirikumuusikult ja ooperilibretistilt Hinrich Elmenhorstilt (1632–1704).⁶¹⁴

⁶⁰⁸ Martin Luther, *Werke. Tischreden, 1531–1546*, toim Joachim Karl Friedrich Knaake (Weimar: H. Böhlau, 1912), 430–31, nr. 867.

⁶⁰⁹ Brunnschweiler, *Johann Jakob Breitingers „Bedencken von Comoedien oder Spilen“*, 117.

⁶¹⁰ Brunnschweiler, 118.

⁶¹¹ Wilfried Barner, *Lessing: Epoche, Werk, Wirkung* (C.H.Beck, 1998), 126.

⁶¹² Søren Kierkegaard, *Kierkegaard's Journals and Notebooks: Journals AA-DD* (Princeton University Press, 2007), 545.

⁶¹³ Reiser, *Theatromania, oder die Werke der Finsterniß in denen öffentlichen SchauSpielen von den alten Kirchen-Vätern verdammet*.

⁶¹⁴ Heinrich Elmenhorst, *Dramatologia antiquo-hodierna : das ist, Bericht von denen Oper-Spielen : darinn geweisen wird was sie bey den Heyden gewesen, und wie sie des*

II. 7. 1. 2. Pietistlik kriitika kunstide vastu

Niisiis alustab süüdistaja Kotzebue näitemängus oma teatri vastu suunatud kõnet lausega: „On selge ja tõendatud, et teater on juba iseenesest (*an und für sich selbst*) halb,“ väljendades teoloogilisest perspektiivist seisukohta, mis oli otseses vastuolus nii Lutheri kinnituste kui ka luterliku õpetuse detailideni välja lihvinud luterliku ortodoksiaga. Küll aga oli teater kui selline küsitavaks kuulutatud Šveitsi usupuhastuses ja selle teoloogiast mõjutatud protestantlikes kirikutes, ja seda juba 17. sajandi alguses.⁶¹⁵ Šveitsi usupuhastusel on aga olemas nii ajalooline kui vaimne seos luterlikel aladel tekkinud pietismiga, mille ajalooline periood kestis 17. sajandi teisest poolest kuni 18. sajandi keskpaigani, levides sel ajal ka Eesti- ja Liivimaale nii nn Halle pietismi kui pietismi edasiarenduse/erivormi hernhuutluse ehk vennastekoguduse vormis. Pietismi mõju Eesti- ja Liivimaa religioossetele maastikele on tunda tänase päevani, sest 19. sajandil kinnitab siin varasematele mõjudele lisaks tugevalt kanda ka nn uuspietism. Pietismi vaatepunktist võis teater tõepoolest ollagi halb „juba iseenesest“, sõltumata selle sisust ja vormist.

Pietismi võib nimetada reformatsiooni edasiliikumist õpetuslikelt küsimustelt isikliku usu ja eluviisi uuendamise juurde luterlikus kirikus, mis sai alguse juba 16. sajandi lõpul, mil otsingud eluviisi süvendatud kristliku eluviisi järele elavnesid. Erakordselt suur mõju oli Johann Arndti (1555–1621) 1610. aastal ilmunud teosel „Neli raamatut tõelisest kristlusest“, mis juhatatakse eessõnas sisse järgneva mõtisklusega:

Nad kiidavad end kristlaseks, aga elavad nagu oleksid paganad. Sellised jumalatud olevused on andnud mulle põhjuse kirjutamiseks, et meelet lihtsad näeksid, milles seisneb tõeline kristlus: nimelt tõelise elava ja tegusa usu tõendustes, siiras haaratuses Jumalast, õigluse viljades. Mitte ainult Kristusesse uskuda, vaid ka temas elada. Kristus meie sees, nagu tõeline meelearandus otse südamest: süda, meel ja tahe muudetakse uueks ja evangeeliumi sarnaseks, igapäevane uuenemine Kristuses, iga päev uut vaimset vilja kanda, uuestisünnis elada – Aadam peab meis surema ja Kristus elama. Ei piisa Jumala sõna teadmisest, seda tuleb elavalt ja tegusalt rakendada.⁶¹⁶

darbey vorgegangenen abgöttischen und lasterhaften Thuns halber von den Patribus und Kirchen-Lehrern verworffen (Hamburg: Rebenlein, 1688).

⁶¹⁵ Brunnschweiler, Johann Jakob Breitingers „Bedencken von Comoedien oder Spilen“, 164–65.

⁶¹⁶ Johann Arndt, *Des hocherleuchteten Johann Arndtii, weyl. General-Superint. des Fürstenthums Lüneburg [et]c. Vier Bücher vom wahren Christenthum: welche handeln von heilsamer Busse, hertzlicher Reue über die Sünde, wahrem Glauben, auch h. Leben und Wandel der wahren Christen ... : nebst dessen Paradies-Gärtlein, beyderseits mit ... dreyfachen Register* (Wernigeroda: Michael Anton Struck, 1725).

See elu uuenemine Kristuses hakkas kristlasi ühendama seal, kus õpetuslikud tülid olid nende vahele piirid tõmmanud ning eluviisi ja moraalseste valikute reformimise käigus muutusid uue suuna järgijate jaoks tõsiseks probleemiks terve rida igapäevaseid asju, millesse luterlased olid võinud seni suhtuda ükskõikselt või ka soosivalt. Hamburgi peapastori Anton Reiseri jaoks oli tõesti nii, nagu Kotzebue fiskaal ütles: „teater on iseenesest halb asi“ ning ta põhjendas oma väidet järgmiselt: lava on kellegi (süütu) teotamise ja väljanaermise paik, kus me naerame välja neid, kelle suhtes peaksime kristlastena tundma ja üles näitama hoopis kaastunnet ning iseenda lõbustamise asemel peaksime püüdma ligimese hädasid kõrvaldada.⁶¹⁷ Reiseri järgi on religiooni ja kunsti eesmärgid ühemõtteliselt vastandlikud – sellal kui religioon juhatab ja toetab inimese sisemist kasvu, kunst lihtsalt lõbustab inimest kaasinimese arvel, kivistab tema südame ning suleb tema silmad ja kõrvad kaasinimese hädade ja Jumala hääle eest. Pietismi üks tuntumaid esindajaid ja väljaarendajaid Philipp Jacob Spener (1635–1705) soovastu distantseeris end nii radikaalsest positsioonist, kirjutades 1704. aastal:

Teatrietendustega on niimoodi, et ma ei saa oma südames nendega rahule jääda. Juba korralduslikel põhjustel saab neist kahtlemata üks patune asi, mis aga pea täiesti tuleneb ümbritsevatest asjaoludest ning seetõttu loen ma nad nende ilmalike edevuste hulka nagu tantsimine ja muu seesugune. Seal aga, kus ma Jumala Sõnast mingi tegevuse süülisuse kohta tõendust pean otsima, tunnistan, et nii kaugele ma siiski minna ei sõanda. [...] Seepärast ei oska ma selle vastu midagi põhjanevat öelda kui õilsa aja kaotus (*Verlust der edlen Zeit*), kurjale võimaluse andmine ja kogu meie praegune üldine kurb olukord, mil on kohane ka muidu lubatud lõbustusi piirata. Siiski pole need argumendid, mis asja ennast (*die Sache an sich*) selle sisimas ründaksid.⁶¹⁸

Halle pietismi rajaja August Hermann Francke (1663–1727) ja paljude teiste nooremate pietistide jaoks ei olnud aga usuliselt neutraalseid tegevusi olemas – iga asi on kas hea või kuri, iga tegevus on ajendatud kas armastusest või vihkamisest Jumala vastu⁶¹⁹ ning see arusaam kujundas ka Francke seisukoha

⁶¹⁷ Reiser, *Theatromania, oder die Werke der Finsterniß in denen öffentlichen SchauSpielen von den alten Kirchen-Vätern verdammet*, 6.

⁶¹⁸ Philipp Jacob Spener, Carl Hildebrand von Canstein, and Marqvart Ludewig von Printzen, *Herrn D. Philipp Jacob Speners/ Weyland Königl. Preuß. Consistorial-Raths und Probsts in Berlin/ Letzte Theologische Bedencken/ und andere Briefffliche Antworten/ welche von dem seel. Autore, erst nach seinem Tode zu ediren/ anbefohlen/ deßwegen nunmehr mit Fleiß in Ordnung gebracht und in III. Theile verfasst sind: Nebst einer Vorrede Hn. Baron Carl Hildebrand von Canstein; Worinnen Die Singularia oder besondere und eigene Gaben des seel. Autoris ausführlich beschrieben ; samt einer Vorstellung des mannigfaltigen Nutzens seiner Theologischen Bedencken* (Halle: Waisenhaus, 1711). Tsiteeritud: Wolfgang Martens, *Literatur und Frömmigkeit in der Zeit der frühen Aufklärung* (Tübingen: Niemeyer, 1989), 35.

⁶¹⁹ Wolfgang Schmitt, *Die pietistische Kritik der „Künste“: Untersuchungen über die Entstehung einer neuen Kunstauffassung im 18. Jahrhundert* (Köln: Photostelle der Universität zu Köln, 1958), 32.

teatri suhtes, mille keelamise eest ta Halles aastakümneid võitles. Inimese elu ja saatuse määrab isiklik pöördumiskogemus ning inimesed jagunevad pöördunuteks ja mitte pöördunuteks ehk Jumala ja maailma lasteks. Mõlema ülesanne on lakkamata muretseda oma hinge pärast – esimesed selleks, et ilmalikule vastu pannes jääda usus püsima, teised selleks, et olla valmis uuestisünniks. Takistusterohkel vaimsel teel ei saa keegi endale lubada mõtete ja tundmuste kõrvalepöördumist kõrgemalt hüvelt. Patt on nii äralangemiseks võimaluse andmine kui „õilsa aja“ raiskamine „kasutule“, milleks on Francke järgi „jõudeolek, aegaraiskav seltskond, kasutu reisimine [...] purjutamine ja prassimine, kasutu ja meeltlahutav seltskond, kõiksugu sorti mängud, [...] kõik komöödiad, ooperid ja avalikud narrimängud jm maiselt meelestatud inimeste ajaraiskamised, kõik edevad jalutuskäigud, ratsaretked ja väljasõidud, talviti kasutu ja edev ning seega patune uisutamine jne“.⁶²⁰ Lutheri kuulsast lauakõnest ei olnud selles küsimuses abi enam ka kooliteatri toetuseks. Nii kirjutas Halle gümnaasiumi inspektor Hieronymus Freyer (1675–1747) 1728. aastal:

Armsa Lutheri lauakõnedele ei tohi sellistes asjades üldse toetuda, sest mitte asjata ei kahleda selles, kas Lutheri kaaskondlased said tema jutu mõttest üldse õigesti aru ja kas nad selle täielikul kujul kirja panid.⁶²¹

Pietismi suhtumise kunstidesse laiemalt on hästi kokku võtnud Wolfgang Schmitt, kes on kirjeldanud pietismi radikaalset aja-, tõe- ja autentsusekäsitlust, mille taustal muutub pietistide teatrivaenulikkus hästi mõistetavaks.⁶²² Šveitsi usupuhaustuses mängis iga hetk inimese elus rolli hingele osaks saava lõpplahenduse jaoks ning tuli seega panna teenima kas individuaalset hingeõndsust või ühiskondlikku ülesehitustööd. Pietismis see arusaam radikaliseerus ning inimene hakkas Jumala ees vastutust kandma iga viimse kui teo eest, mis ta oma elus oli teinud, mistõttu kadus igasugune võimalus rääkida (ka lapsea) „süütutest meelelahutustest“. Viimsepäevakohtu ähvardava ligioleku kontekstis viis iga hetk inimese lähemale kas taevale või põrgule. Kotzebue näitemängus kasutab fiskaal teatri vastu pietistliku ajakäsitluse terminit „õilis aeg“ (*die edle Zeit*), öeldes, et teater seda raiskab.⁶²³ Kalduvust pidada aja eesmärgipärast kasutamist ja igas mõttes „kasutust“ ebamoraalseks, tuleb seejuures pidada üldiselt iseloomulikuks

⁶²⁰ August Hermann Francke, *Idea Studiosi Theologiae oder Abbildung eines der Theologie beflissenen, wie derselbe sich zum Gebrauch und Dienst des Herrn und zu allem guten Werck gehöriger Maassen bereitet* (Halle: Verlegung des Waisenhauses, 1712), 17–18.

⁶²¹ Hieronymus Freyer, *Teutsches Programma über die ihm vorgelegte Frage, Ob ein Christlicher Schullehrer an statt der gewöhnlichen oratorischen Übungen mit gutem Gewissen Comödien spielen und die ihm anvertraute Jugend dazu anführen könne* (Glauchau, 1728).

⁶²² Schmitt, *Die pietistische Kritik der „Künste“*.

⁶²³ *Nachspiel*, 394.

kogu valgustuslikule mõtlemisele ja tärkavale kodanlikule moraaliteadvusele, ent pietismis võis see võtta väga radikaalseid vorme.⁶²⁴

Teise olulise tegurina seadis pietism kõrgeimaks kristlikuks vooruseks tõearmastuse ning seda jälle väga radikaalsel kujul nii faktitõele truuks jäämise kui ka kõneleja-rääkija sisemisele reaalsusele vastamise tähenduses. Ilukirjandus kui väljamõeldis ei tähendanud seega muud kui valetamist, tõele pidi aga truuks jääma kasvõi elu hinnaga. Varavalgustuses tähendas objektiivselt mittetõene asi narrust, pietismi jaoks oli tegemist patuga. Patt on see aga seepärast, et nii ilukirjanduse autor kui lugeja väljendavad iga teoga oma – kristlikku või mittekristlikku – olemust ja iga sõna väljendab hingelist terviklikkust, mis on isikust ja iseloomust lahutamatu. Inimene, olemaks tõene nii sisemiselt kui väliselt, ei tohi end ühelgi hetkel kujutada ega kujutleda kellegi teisena, kui ta parajasti sel hetkel on.⁶²⁵ Just radikaalselt objektiivne tõekäsitlus, mille jaoks oli ohtralt toetusmaterjali võtta kalvinistlikust ja puritaanlikust kirjandusest, oli pietistide jaoks võitluses ooperi, teatri ja koolikomöödia vastu esmase tähtsusega, morali- ja kommeteküsimused olid teisejärgulised. Pietistlikult meelestatud kooliõpetaja võis näiteks koos õpilastega esitada näitemängu deklamatsiooni vormis – st sellisel kujul, kus keegi ei pidanud tegema seda pattu, et esitas end kellegi teisena.⁶²⁶

Pietismile omase pessimistliku inimkäsitluse taustal, mille kohaselt kaldub inimene loomult valele/ebatõelisele, oli eriti oluline hoiduda sellistest täielikult valele ja valetamisele üles ehitatud lõbutsemisvõimalustest nagu teater. Põhimõtteliseks probleemiks ei olnud mitte üksnes see, et esitatakse kedagi teist, vaid ka see, kui esitatakse seda, mida inimene just selsamal hetkel ei tunne ega mõtle. Esituse ja esitaja jaoks kehtib absoluutne autentsusnõue. Platonil oli argument, et vooruslikule inimesele on ebaameeldiv ja vastuvõtmatu mängida ebavooruslikku inimest, ent Halle ja Gotha pietistliku gümnaasiumiõpetaja Gottfried Vockerodti (1665–1727) silmis oli isegi voorusliku isiku esitamine õigustatud vaid juhul, kui see esitus tuli parajasti sel hetkel esitaja südamepõhjast. Niivõrd, kuivõrd saab kõnelda pietistlikust kunstist – kantslijutlusest, jutustusest – pidi see täitma eranditult üksnes religioosset eesmärki ja põhinema üksnes ja eranditult kõneleja-kirjutaja reaalsel kogemusel ja teda parajasti sel hetkel valdaval tundel. Ideaalsel juhul oli rääkimine ja kirjutamine ajendatud vastupandamatust ja irratsionaalsest tungist ning olema täiesti puutumatu igasugusest õpetatusest, reeglite ja retooriliste võtete tundmisest. Iseloomulikult kirjutas hernhuutluse rajaja Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760): „Minu luule on ilustamata: nii nagu tunnen, nii kirjutan [...]“.⁶²⁷ Kui Platoni teatrivasust on võimalik interpreteerida teatri radikaalse reformina, mille tulemus – filosoofiline teater – oleks nt tunde pursetest vabastatud

⁶²⁴ Schmitt, *Die pietistische Kritik der „Künste“*, 10–20.

⁶²⁵ Schmitt, 20–22.

⁶²⁶ Schmitt, 22–29.

⁶²⁷ Schmitt, 30–47.

sokraatiline dialoog,⁶²⁸ siis samamoodi vaadates võiks pietistliku teatrireformi tagajärjeks olla üheaegselt religioossete tundmuste väljendamiseks ja äratamiseks aset leidev tingimata amatöörlik ja vältimatult spontaanne *performance*, mille eesmärgiks on religioosne läbielamine kõigi osalejate jaoks.

Nii Kotzebue kui ka Sintenise jaoks oli mingit sorti „tunne“ üheaegselt õige tegutsemise vahend, tõendus ja eesmärk ning tunde sellisel kombel väärtustamine kujunes välja just pietismis. 17. sajandi viimasest kümnendist kuni 1740. aastateni suunas pietism Saksa protestantismi pinnal inimeste tähelepanu nende usulistele tunnetele ning juurutas pideva enesevaatluse, oma tundmuste ja süüme tähelepaneliku uurimise kultuuri, andes sellega tohutu panuse ka neissesamadesse kunstidesse, mida ta nii väga põlgas. Sentimentalism kirjandusliku epohhina saab alguse Inglismaal, kus pietismile sarnase suunitlusega liikumised levisid juba 17. sajandi algusest, ent Saksamaa kontekstis on just pietism tundelisusele – inglise keeles *sentimental*, *sensible*, saksa keeles *Empfindsamkeit* – oluliseks allikaks ja levimise pinnaseks.⁶²⁹ Pietismi raames kujunes kunstiteose määravaks hinnangukriteeriumiks selle mõju. Kui kiriku lauluraamatu koostamisel oli Lutheri ja ortodoksia jaoks olnud oluline tekstide õpetuslik sisu ja meloodiate kunstiline tase, peeti pietismis hea laulu kriteeriumiks lugeja/laulja subjektiivset reaktsiooni, sest vaimuliku laulu eesmärgiks ja mõtteks peeti mitte ratsionaalset õpetamist, vaid hinge puudutamist.⁶³⁰ Või täpsemalt – inimese hinge õigesse asendisse seadmist selleks, et Jumal saaks seda puudutada. Nii pietismis kui ka sentimentalismis tähistasid pisarad ja värinad „puudutuse“ asetleidmist, andes pietistlikus mõtteraamistikus märku tõelisest vagadusest, sentimentalismis tõelisest mõistmisest, sest luule kaudu võib toimuda nii müstiline kommunikatsioon Jumala kui ka teiste hingedega. Pietistliku usuelu tuumaks oli „elusuunav südamekogemus“ ning õiget usku tõendasid teatud tunded: iga vastav hingeliigutus pühitses kogejat, nende puudumine ajas vaga meeleheitele ning kõige suuremaks autoriteediks oli see, kellel oli palju sedasorti tundeid. Raamatutarkus on selle kõrval tühi, õpetatute distantseeritud hoiak sellele vastandlik, samuti pole õpetatud jutu puhul kunagi kindel, kas autor on kirjutatut ka ise kogenud või on ta selle kuskilt teiste käest kokku kirjutanud.⁶³¹

Aja eesmärgipärane kasutamine tähendab seda, et inimene on eesmärgile keskendunud. Inimese tähelepanu on hajuv ja loomusele vastavalt kaldub ta lihtsasti vahetama iga pingutust nõudva tegevuse millegi kerge ja lõbusa vastu. See eeldus tasub meelde jätta järgmise peatüki jaoks, kus teemaks tuleb õpilase ja tudengi tähelepanu (vaevaline) hoidmine õppetööl. Pietismi seisukohalt nõudis eesmärk – Jumalik toimimine, vaga emotsioon – tähelepanu

⁶²⁸ Puchner, *The Drama of Ideas*.

⁶²⁹ Barbara Becker-Cantarino ja James N. Hardin, *German Literature of the Eighteenth Century: The Enlightenment and Sensibility* (Boydell & Brewer, 2005), 13–14.

⁶³⁰ Schmitt, *Die pietistische Kritik der „Künste“*, 48–52.

⁶³¹ Schmitt, 20–37.

ärapäõramist väliselt ja keskendumist sisemisele. Kunsti otsene kahjulikkus seisnes pietismi jaoks just selles, et kunstiline vorm ehk esteetilised kvaliteedid tõmbavad tähelepanu endale ja hajutavad meele keskendatuse sisule, takistades meeleliigutust, röövides sõnalt jõu ja pärssides lugeja/kuulaja emotsionaalset reaktsiooni. Pietistide otsustuskriteeriumiks oli seejuures praktika – kõhklus-teta võeti vaimulikuks otstarbeks kasutusele ilmalikud ooperimeloodiad, sest leiti, et need toimisid, st äratasid sobivaid tundeid.⁶³²

Epikurose vaim oli kaitsnud luksusasju ja teatrit põhjendusega, et inimene vajab õnnelikkuseks naudinguid ning jääkülma mõistuse poolt (Diogenes, Rousseau) luksuseta elule mõistetud inimene oleks Jumala poolt seatud asjade loomuliku korra vastaselt õnnetu. Kotzebue vastandas aga nii kalkuleerivale vaimule (Jannau) kui Epikurose vaimu poolt ülistatud egoistlikule nautlemisele veel palju parema ja tugevama naudingut, mille karsked (*kalte Küche!*) asja-armastajad said raha vaestele jagamisest. Ka pietism ei olnud naudingut vastu „iseeneses“. Ilmalikest naudingutest loobumise eesmärk oli saada mitte üksnes puhtamat ja vaimsemat, vaid ka sõnul kirjeldamatult tugevamat naudingut öndsustundest, mida kogu hingejõuga keskendunud vaga isik oma hingesügavustes koges. Lisaks ülistati - vastandina kunstinaudingule - looduse lihtsa ilu nauditavust ning kui teatreid rajati seltskondliku naudingut võimaldamiseks, siis pietistid juurutasid spetsiifiliselt kristlikke seltskondlikke naudinguid, luges, palvetades, lauldes ja tundes rõõmu koosolemisest sarnaste hingedega.⁶³³

Kirikliku ja religioosse reformliikumisenä oli pietism 1730. aastaks oma kõrgpunkti juba ületanud ning pietismi ideed ja vaimsust kanti edasi ühelt poolt vennastekogudustes ning teisalt end pietismile vastandavates liikumistes, nagu neoloogias ja sentimentalismis.⁶³⁴ Neoloogias arendati edasi pietistlikke arusaamu, aga ka varavalgustuslikke ratsionalistlikke mõttekäike.

II. 7. 1. 3. Varavalgustuse ratsionaalne kohustus saada täiuslikuks

Kotzebue mõtteavaldustel on pietismiga otsustavaid sarnasusi, ent Kotzebue tekstides kajastuvad väga selgelt universalistlikud vaated usu õpetuslikule küljele, mida pietistid vähimalgi määral ei jaganud. Kõikide religioonide ühisosa otsingud olid omased 17. sajandi lõpus koos pietismiga esile kerkinud nn varavalgustuses. Varavalgustus ja pietism olid alguses teineteisesest väga raskesti eristatavad, sest mõlemad võitlesid ühiselt praktiliste eesmärkide seadmise eest ja luterliku ortodoksia vastu.⁶³⁵ Pietism leidis väljapääsu luterliku ortodoksia õpetuslikest tülidest, tõstes õpetuse asemel kristluse keskpunkti

⁶³² Schmitt, 37–67.

⁶³³ Ulricus, „Vernünftige Konversation, empfindsames Gespräch, heilloser Klatsch; Formen der Geselligkeit im 18. Jahrhundert – Einführung“, 13.

⁶³⁴ Gerhard Kaiser, *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*, 6. tr (Tübingen [jt]: Francke, 2007), 34–35.

⁶³⁵ Martin H. Jung ja Peter Walter, „Theologie im Zeitalter von Konfessionalisierung, Pietismus und Aufklärung“, *Theologen des 17. und 18. Jahrhunderts: konfessionelles*

eluviisi õigsuse, ent varavalgustuse tähtsaim esindaja Christian Wolff (1679–1754) jõudis konfutsianismi näiteks tuues väiteni, et ka mittekristlased võivad elada õiget elu ning läks nii väites 1723. aastal Halles pietistidega otsustavalt konflikti.⁶³⁶ Käesoleva töö viimases peatükis tuleb juttu sellest, kuidas teatri keelamise vajalikkus Halle linnas oli üks neist veendumustest, mis mõlemat suunda ka edaspidi ühendas.

On üldiselt teada, et samal ajal, kui kirikukriitika oli Hollandi, Prantsusmaa ja Inglismaa valgustuses väga terav, oli Saksa valgustus küll samuti vaenulik igasuguse fanatismi- ja dogmatismi suhtes, ent valgustajad olid sageli teoloogid või teoloogilise haridusega ning arendasid ka arusaamist usust ja religioonist valgustuslikus võtmes. Esimeseks suureks saksa valgustusmõtlejaks peetav Gottfried Wilhelm Leibniz (1646 – 1716) oli tugevalt luterlik mõtleja, kes tegeles muude küsimuste hulgas tõsiselt ka teodiike küsimusega. Wolff toetus Leibnizile ja taotles nagu toogi ilmutuse ja arutlusvõime kooskõla, ent just Wolffil oli väga suur mõju neile, kes jätkasid kristliku usu ja mõtlemise „läbivalgustamist“ ja valgustuses levivate ideede integreerimist kristlikku maailmamõistmisse.⁶³⁷ 18. sajandi keskel oli suurem osa filosoofia õppetoolidest üle Saksamaa kaetud Wolffi järgijatega ning tema imetlejate ring ulatus kaugele väljapoole akadeemilist ringi.⁶³⁸ See aga, mis ühendas pietismi ja Wolffi filosoofiat ning nende pinnalt kogu hilisemat valgustuslikku mõtlemist Saksamaal, on väga lühidalt kokku võttes usk täiuslikkuse saavutamise võimalikkusesse.

Täiuslikkuse kontseptsioon on Wolffi filosoofia ontoloogiliseks aluseks.⁶³⁹ Täiuslikkus tähendab Wolffil paljude erinevate osakeste omavahelist kooskõla nii selles mõttes, et osad moodustavad terviku (nt kella) kui ka töötavad eesmärgipäraselt (osakesed toimivad nii, et kell näitab täpselt aega). Tervik, ehk siis kogu maailm, eksisteerib Wolffi filosoofias selleks, et peegeldada Jumala täiuslikkust, mõistuse ja meeltega olend eksisteerib aga omakorda selleks, et ära tunda, imetleda ja nautida maailmas peegelduvat Jumala täiuslikkust. Kui inimene omakorda täiustab looduslikku maailma, siis kujutab seegi osa üldisest täiusest ning täiusliku kunstiteose imetlemine on samal ajal Jumala täiuslikkuse imetlemine. Jumala tarkus peegeldub maailmas, inimene tunnetab Jumala eesmärke enda jaoks maailma läbi ning saab sealt vahendid nende eesmärkide saavutamiseks. Seejuures ei ole Jumalal mingit tarvidust veel kuidagi eriliselt sekkuda maailma, mille ta on korraldanud sedavõrd täiuslikul moel. Inimese moraalseks ja religioosseks ülesandeks on taotleda iseenda ja maailma pürgimist veel suurema täiuslikkuse suunas. Sellist vaadet väljendas Platoni vaim

Zeitalter, Pietismus, Aufklärung; toim Peter Walter ja Martin H. Jung (Darmstadt: Wiss. Buchges., 2003), 28.

⁶³⁶ Jung ja Walter, 28.

⁶³⁷ Jung ja Walter, 28.

⁶³⁸ Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 104–5.

⁶³⁹ Christian Wolff, *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt* (Halle: Renger, 1747), § 152.

„Patriootiliste vestluste“ sissejuhatuses, rääkides kliima (positiivses mõttes) soojenemisest ettehoolduse toimet selleks, et inimene saaks kõikjal arendada elamisväärsset elukeskkonda ja viia oma vaim õitsele ka seni liig karmideks peetud paikades nagu põhjamaad. Platoni vaim ja Snell rääkisid otseselt inimese kohustusest töötada selle nimel, et maa peale saabuks kord see „kuldne aeg“, mida Sibylla oli kunagi ette ennustanud.

Wolffil toetub muidugi ka nauding täiuslikkuse kontseptsioonile, sest esteetiline kogemus tähendab naudingut (*Lust*), mille kaudu inimene meeleliselt ehk intuiitiivselt tajub täiuslikkust: „Kui me kaame täiuslikkust, tekib meis nauding ja seega pole nauding muud kui täiuslikkuse tajumine“. ⁶⁴⁰ Siit tuleb teatav eetiline kohustus naudingut tundes küsida, kas tegemist on tõelise või vaid näiliku täiuslikkusega, ⁶⁴¹ sest heaks tuleb lugeda seda, mis teeb meid ja meie olukorda täiuslikumaks (tervis, leiutamiskunst, raha) ning kurjaks kõike seda, mis teeb meid ja meie olukorda ebatäiuslikumaks (teadmatust, haigus, vaesus). ⁶⁴² Niisiis tuleb ka teatri kui naudingut üle otsustada vastavalt sellele, kas see teeb inimesed ja nende elu täiuslikumaks või vastupidi. Üldisemalt võttes kuuluvad meelelised lõbud Wolffi jaoks inimese õnnelikkuse (*Glückseligkeit*) juurde, tuleb lihtsalt üksikuhtumite kaupa jälgida, et ei tekiks pahandust, võimalusel aga kasu, viies meid näiteks heade mõtete juurde, treenides mingit kasulikkust oskust, mõjudes hästi tervisele vms. Selliste lõbude ja naudingute tarvis tuleb luua võimalusi ning jälgida, et need toimuksid sobilikes kohtades ja sobilikel aegadel, peaasi, et avalikus ruumis ei leiaks aset mingit logelemist (*Müssiggang*). ⁶⁴³

Teoses „Mõistlikud mõtted inimeste seltskondliku elu kohta“ (*Vernünfftige Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen*), räägib Wolff teatrist läbinisti positiivselt, kinnitades selle kasulikkust elavate näidete esitamise vahendina, mis suudab edendada igasuguseid voorusi ja võidelda kõikide pahede vastu. ⁶⁴⁴ Ta selgitab seal, et komöödiatel ja tragöödiatel on jutustuste abil toodavate näidete ees on mitmeid eeliseid: elav esitus jätab inimese hinge tugevama jälje, sest sõnadega ei anna kõike niisama hästi kirjeldada; teiseks on komöödiatel ja tragöödiatel päriselunäidete ees veel see eelis, et nood saavad meile näidata heade ja halbade tegude tagajärgi selgemalt ja kiiremini kui see päriselus toimub. Seega võib teater Wolffi arvates vabalt kuuluda vahendite hulka, mille abil inimene saab liikuda täiuslikkuse suunas ning seepärast tuleks neid avalikus ruumis ka korraldada. Oluline on ainult järgida teatud nõud-

⁶⁴⁰ Wolff, § 404.

⁶⁴¹ Wolff, § 416.

⁶⁴² Wolff, § 426.

⁶⁴³ Wolff, alates § 389.

⁶⁴⁴ Christian Wolff, *Vernünfftige Gedanken Von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen Und insonderheit Dem gemeinen Wesen: Zu Beförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechtes; Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet* (Halle im Magdeburgischen: Renger, 1756), § 328.

misi: draamateoste autorid peavad hästi tundma elu, kombeid ja riigiteadust ning komöödiandid peavad suutma seda kõike ka väga sundimatult ja loomulikult esitada, sest kui esitatu pole tõele sarnane, ei veena see kedagi, et asjad elus just niimoodi käivad nagu näidata tahetakse ning sel juhul on komöödiad ja tragöödiad pigem kahjulikud. Kahjulikud on ka sellised komöödiad ja tragöödiad, mis ahvatlevad pahedele, juhivad vaatajaid kõrvale voorustest ning äratavad kurje himusid. Veel muutub teater Wolffi sõnul taunitavaks juhul, kui selle jaoks kasutatakse raha ja aega, mida on rohkem tarvis muuks tegevuseks. Nagu käesoleva töö järgmises peatükis lugeda, on viimatimainitud eeldus aluseks ka Wolffi võitlusele Halle teatri vastu.

Wolff ehtas filosoofia kui akadeemilise juhtivteaduse üles täpse ja hoolika mõistekasutuse ja argumenteerimisega.⁶⁴⁵ Ta lähtus veendumusest, et inimlik arutlusvõime ja ilmutus ei ole vastuolus, vaid täiendavad teineteist – ilmutustõed tulevad mängu aga alles seal, kust filosoofiline tunnetus enam edasi ei pääse. Saksa haritlastele avaldas wolffinistide veendumus religiooni mõistuspärasusest suurt mõju ning Wolffil oli suur mõju kaasaegsele teoloogiale, pärast 1740. aastat võis isegi rääkida teoloogilise wolffinismi õitsengust, arendati teaduslikku teoloogiat, ratsionaalset ilmutusteoloogiat ning seletati muuhulgas ka nt kolmainuõpetus lahti mõistusliku kontseptsioonina. Wolffinistide mõjul kirjutati nt Preisimaal 1739. aastal tulevastele pastoritele ette, et nad peavad jutlustes kasutama selgeid mõisteid ja mõistuslikke tõendusi.⁶⁴⁶ Need põhimõtted andsid 18. sajandi teises pooles head eeldused mõjuka nn uue teoloogia ehk neoloogia levikuks, milles ühinesid ühelt poolt wolffinistlik varavalgustuslik ratsionalism ja teiselt poolt pietistlik tundelisuus.

II.7.1.4. Mõistuslik ja tundeline uus teoloogia

Nagu juba öeldud, oli Saksa luterlik teoloogia 18. sajandil tugevalt haaratud ajastule omasest nõudest vaadata kriitiliselt üle kogu senine õpetustraditsioon, ent niisama ajastuomaselt ei olnud selle tegevuse siht mitte niivõrd himu lammutada vana, kuivõrd ehitada üles uus ja parem maailm, heites kõrvale kõik selle, mis seda paremaks saamist takistab.⁶⁴⁷ Selleks takistuseks peeti eelnevate sajandite konfessionalistlike teoloogiate akadeemilist peentööd õige õpetuse küsimustes, mis oli rõhutanud ja süvendanud kirikutevahelisi erinevusi ning toonud kaasa lõhestatud ühiskonna. Sellele suundumusele vastandumine tõi kaasa ühelt poolt fookuse nihkumise õige õpetuse küsimuse juurest õige meelsuse ja eluviisi temaatikale ning teiselt poolt eri kirikute ja osalt ka teiste religioonide ühisosa otsingud. Üha enam hakati õpetuse voorust nägema pigem selle lihtsuses, lühiduses ja üldarusaadavuses ning õpetuslike küsimuste üle

⁶⁴⁵ Wolffi retseptiooni kohta: Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 104–9.

⁶⁴⁶ Beutel, 108.

⁶⁴⁷ Schmidt, „Aufklärung II. Theologisch“, 597.

arutamise asemel taheti tähelepanu pöörata igapäevastele tegudele ja nende tagajärgedele. On välja toodud, et kogu valgustusliku teoloogia saab kokku võtta kui lihtsusetaotluse – eesmärk on vabastada „kristluse tõeline tuum“ ülearusest ja saavutada uus lihtne vagadus, mis on iseloomult mitteakadeemiline ja mõistuseülene, siiras, naiivne ja täiesti praktiline.⁶⁴⁸

Autoriteedivabaduse propageerimine usuasjades tõi kaasa ka väga radikaalseid ideid ja uuenduskavu, mis kohati täienisti tühistasid kõik senised tõekspidamised ja tavad ning pühakirja ja kiriku institutsiooni. See on üheks oluliseks põhjuseks, miks luterlikus kirikus on kogu valgustusaegsesse teoloogiasse järgnevatel sajanditel väga kriitiliselt suhtunud ning see on kaasa toonud ka suhteliselt tagasihoidliku uurimishuvi ja hinnanguliste üldistustega piirdumise üldkäsitlustes. Siiski on juba 19. sajandi teisest poolest alates ilmunud akadeemilisi käsitlusi, mis juhivad tähelepanu valgustusteoloogia mitmekesisele panusele ning 21. sajandi algusest elavnenud uuemas uurimistöös püütakse enam kui sajandi kestnud aktiivseid otsinguid ja arendusi saksa protestantlikus teoloogias näha varasemast neutraalsemalt ja nüansseeritumalt, hoidudes kogu perioodi kokkuvõtmisest mõistega „ratsionalism“.⁶⁴⁹ Erinevate suundumuste piiritlemine, kategoriseerimine ja ajalistesse etappidesse jagamine on seejuures osutunud äärmiselt keeruliseks ülesandeks ning iga jaotuskatse on osutunud mitmes mõttes problemaatiliseks.⁶⁵⁰ Sel põhjusel ei püüta ka käesolevas töös ei Kotzebue, Snelli ega ka Eestimaa vaimulikkonna vaateid liiga täpselt määratleda, juhtides tähelepanu üksnes võimalikele mõjudele.

Neoloogia nimetusega tähistatakse praegu valgustusteoloogiat selle sõna kõige rangemas tähenduses. Selle viljelemisperiood paigutatakse vahemikku 1740–1790, ning selle kõige kuulsamaid esindajaid – Johann Salomo Semler (1725–1791) ja Johann Joachim Spalding (1714–1804) – peetakse pigem mõõdukateks valgustusteoloogideks.⁶⁵¹ Tegemist on hämarapiirilise kategooriaga. Uudissõna „neoloogia“ tähistas 18. saj alguses keelelist uuenemist ja sealt edasi ka laiemalt erinevaid innovatiivseid vaateid; sajandi viimases kolmandikus ilmus mõiste religioossete debattide kontekstis protestantliku teoloogia erialakeelde, seda eelkõige poleemilises tähenduses ja äärmiselt laialivalguva grupi kohta – uuendajad, uutjad, uued reformaatorid, religiooniparandajad, heterodoksid.⁶⁵² Neoloogideks nimetasid alalhoidlikku joont hoidvad jõud neid, kes

⁶⁴⁸ Johann Hinrich Claussen, „Einfachheit. Über ein Grundmotiv des aufgeklärten Protestantismus“, *Religion und Aufklärung: Akten des Ersten Internationalen Kongresses zur Erforschung der Aufklärungstheologie* (Münster, 30. März bis 2. April 2014), toim Albrecht Beutel ja Martha Nooke, *Colloquia historica et theologica* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 133–37.

⁶⁴⁹ Viide probleemile: Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 28–30.

⁶⁵⁰ Becker-Cantarino ja Hardin, *German Literature of the Eighteenth Century*, 13–14.

⁶⁵¹ Jung ja Walter, „Theologie im Zeitalter von Konfessionalisierung, Pietismus und Aufklärung“, 28.

⁶⁵² Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 17.

püüdsid kirikut ja teoloogiat ajanõuetele vastavalt reformida. Friedrich Nicolai selgitas seda järgnevalt: „Kristlik usk tuleb – mida kaugeleulatavamalt, seda põhjalikumalt – puhastada põhjendamatutest ja vastuolulistest dogmadest, mida aja jooksul sinna sisse on segatud, sest nad teevad kahju ja nõrgendavad jumaliku tõe jõudu paljude jaoks (*bey vielen Gemüthern*). Seda tööd tahavad neoloogid nüüd teha“.⁶⁵³

Saksa varavalgustus ja eriti Wolff väitsid kooskõla valgustatud mõistuse ja ilmutuse vahel, neoloogide jaoks oli aga oluline kinnitada kooskõla mõistuse ja tunnete vahel, vastandudes samal ajal nii ortodokssele dogmaatikale kui deismile.⁶⁵⁴ Uues teoloogias ei pidanud traditsioon ja dogmad end tõestama mitte niivõrd puhtale arutlusvõimele, kuivõrd mõistuse poolt selgitatud ja mõõdukaks tehtud tunde. Sajandi keskpaigast alates leidis aset mõistuse (*Vernunft*) mõiste laienemine, nii et see ei koosnenud enam üksnes puhtast arutlusvõimest ehk intellektist, vaid sel oli ka emotsionaalne aspekt ja moraaliteadvus.⁶⁵⁵ *Empfindsam* hakkas tähistama ühekorraga nii moraalset kui emotsionaalset kalduvust, mõistuslikkuse ja emotsionaalse impulsi või tunde ühinemist, mille tagajärjel kujunes arvamus või põhimõte.⁶⁵⁶ Võib öelda, et neoloogia näol leidis aset valgustatud kriitikameelele täielikult avatud teoloogilise ratsionalismi ja isikliku usulist tunnet nii kiriku institutsioonist kui õpetusest kõrgemale tõstva pietismi ühendamine, eemaldudes esimese teooriakesksusest ja metodoloogilisest teaduslikkusetootlusest ning teise juures tolle pöördumise- ja päästeskeemist.⁶⁵⁷ Neoloogide reipalt uuendusmeelne, aga ühtlasi tundeline ja isiklik kogemuskristlus pidi programmiselt olema ülimal määral praktiline ja stimuleerima vooruslikku eluviisi,⁶⁵⁸ mille jaoks oli kõrgelt väärtustatud Jeesuse kui „Galilea Sokratese“ elu ja surma eeskujul.⁶⁵⁹ Sellal kui akadeemilised neoloogid tegelesid dogmadeloo ja piibliraamatute ajaloolis-kriitilise lahkamisega, eesmärgiga paremini mõista „kristluse tõelist olemust“, püüdsid neoloogidest pastorid inimsugu täiuslikumaks kasvatada, tehes seda eelkõige kantslist kui „valgustuse kateedrist“ koguduse mõistust ja tundeid puudutavate jutluste abil, aga ka avalike religioossete debattide ja perioodika kaudu.⁶⁶⁰

Sentimentalismi, mis sajandi keskel oma mõjukusega vahetas välja pietismi, on sageli nimetatud pietismi sekulariseerunud variandiks,⁶⁶¹ samal ajal

⁶⁵³ Friedrich Nicolai, *Betrachtungen über die neue Religionsverbesserung* (1776), lk 136. Tsiteeritud: Ulrich Dreesman, *Aufklärung der Religion: die Religionstheologie Johann Joachim Spaldings*, Praktische Theologie und Kultur 20 (Stuttgart: Kreuz, 2008), 17.

⁶⁵⁴ Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 113.

⁶⁵⁵ Dreesman, *Aufklärung der Religion*, 18–19.

⁶⁵⁶ Becker-Cantarino ja Hardin, *German Literature of the Eighteenth Century*, 11.

⁶⁵⁷ Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 113.

⁶⁵⁸ Dreesman, *Aufklärung der Religion*, 20.

⁶⁵⁹ Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 113.

⁶⁶⁰ Beutel, 114.

⁶⁶¹ Siin lühidalt selle arusaama vaidlustamisest: Jill Anne Kowalik, „Pietist Grief, Empfindsamkeit, and Werther“, *Goethe Yearbook IX*, toim Thomas P. Saine ja Ellis

on aga neoloogiat nimetatud sentimentalismi „religioosseks-teoloogiliseks mänguviisiks“.⁶⁶² Kotzebue 1788. aastani kirjutatud tekstide põhjal saab öelda, et Kotzebue oli oma argumentatsiooni toetumises tundmustele ning heategevuse laadi (otsene annetus) ja eesmärgi (abistaja ja abistatava tunded) poolest tunduvalt lähemal pietismile kui varavalgustuslikule ratsionalismile, kust pärines eeldus, et kõik religioonid on põhimõtteliselt võrdsed. Kõikide religioonide võrdsuse väitmine ning ühisosa otsingud eluviisis ja moraaliotsustes kuulusid saksa valgustuse eriti progressiivsete vaadete hulka, mida väljendas eriti silmatorkaval kombel Lessing, kes määratles end „asjaarmastajast teoloogina“ ja kuulutas seda sõnumit teatrist kui „oma vanast kantslist“, kirjutas 1779. aastal oma mõjuka näitemängu „Naatan Tark“ (*Nathan der Weise*).⁶⁶³ Kotzebue vaatluselustest teatritekstidest selle kohta otsest viidet ei leia, küll aga samas „Väikeste kogutud tekstide“ teises köites asuvast näitemängust „Eremit Formenteral“, kus vastandatakse usu teoreetiline külg (st õpetuslaused) ja usu tõeline praktiseerimine, näidates, kuidas usu tõeline sisu ei väljendu mitte ühe või teise õpetuse õigsuses, vaid spetsiifilises tundlikkuses kaasinimese hädade suhtes ja sellest johtuvas tegutsemises. See õigsuse kriteerium on universaalne ja kehtib kõigile, sõltumata nende religioonist ning näitemängu finaalis kuulutab türklane: „Jumal ei näe ei sinu kübarat ega minu turbanit, vaid meie südameid,“ ning koor lõpetab näitemängu lauldes: „Meie kõigi Jumal olgu teiega! Meie usk on erinev, meie südamed on sarnased. [...] Kõik oleme sama! Juudid, türklased, kristlased, paganad kõnnivad üksteist kadestamata käsikäes taevariiki“.⁶⁶⁴

II. 7. 1. 5. Ratsionalism kui radikaalne valgustusteoloogia

Erialakirjanduses kasutatakse valgustusaja teoloogilistest suundadest rääkides mõistet „ratsionalism“ (lad *ratio* = mõistus) sageli alles hilisel 18. sajandil ja varasel 19. sajandil esile kerkinud valgustusteoloogia kohta, mille esindajateks loetakse Saksa valgustuse *enfant terrible*’iks nimetatud Karl Friedrich Bahrtdt (1740–1792) ja Hamburgi gümnaasiumiõpetaja Hermann Samuel Reimarus (1694–1768); viimase tekstide avaldamise ja kaitsmisega tegeles Lessing 1770. aastatel.⁶⁶⁵ Veel räägitakse „radikaalsest hilisvalgustusest“.⁶⁶⁶ Radikaalsele valgustusteoloogiale Tallinna teatritekstides otseselt ei viidata, ent Bahrtdti isiku ja teoloogiaga on kokkupuude olemas nii Kotzebuel, Snellil kui vähemalt ühel

Dye, 1999, 78.

⁶⁶² Nii nt Hans-Georg Kemper, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit. 6/I Empfindsamkeit* (Tübingen: M. Niemeyer, 1997), 151; Dreesman, *Aufklärung der Religion*, 19.

⁶⁶³ Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 183–85.

⁶⁶⁴ Kotzebue, *Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ebstland. Erster Band.*, 256.

⁶⁶⁵ Jung ja Walter, „Theologie im Zeitalter von Konfessionalisierung, Pietismus und Aufklärung“, 29.

⁶⁶⁶ Martin Mulsow et al., toim, *Radikale Spätaufklärung in Deutschland* (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2012).

Tartu ülikooli teoloogiaprofessoril. Bahrtdt oli Liivi- ja Kuramaaga seotud ka siinsete kirjastuste kaudu ning 1779 oli Miitavis küsimuse all tema kutsumine sealsesse akadeemiasse.⁶⁶⁷

Bahrtdi on nimetatud üheks huvitavamaks, aga ka isemeelsemaks oma ajastu esindajaks, kelles ühinenud geniaalne mitmekülgus ja provotseeriv-solvav ülbus selgitavad tema rahutut, üha uutest kahtlustustest ja süüdistustest, vallandamistest ja vangistustest täidetud elukäiku.⁶⁶⁸ Tema karjäär kujutas endast järjepidevat radikaliseerumisprotsessi, mille alguses oli Bahrtdt luterliku ortodoksia vihane kaitsja, seejärel niisama pühendunud pietist, siis neoloog. Giesseni perioodil (1771–1775) ratsionalismi välja jõudnud Bahrtdt ütles eksplitsiitselt lahti enam-vähem kõigist kristlikest dogmadest (kolmainus, ülestõusmine, pärispatt, lunastus, patukahetsus, üleloomulik arm, igavene hukatus),⁶⁶⁹ avaldas (Riias, Hartknoch'i kirjastuses) 1773. aastal Uue Testamendi tõlke, mille lugeja pidi „teksti autorit mõistma ilma raskusteta“ juba lugemise käigus⁶⁷⁰ ning tekitas skandaali ka oma panusega homileetikareformi, milles soovitas jutlustajaid koolitada näitekunsti abil.⁶⁷¹ 1790 ilmunud „Loomuliku religiooni katekismuses“ kuulutas Bahrtdt „puhta mõistuseusu levimist viletsaimatessegi hüttidesse“ ning soovitas oma „moraalireligiooni süsteemi“ üldise religiooniõpetuse aluseks, millest edasi võib igaüks omal vabal valikul liikuda mistahes 'positiivse religiooni' juurde.⁶⁷² Osa Bahrtdi skandaalsusest ei olnud seotud mitte tema teoloogiliste vaadete vaid poliitilise aktiivsusega, millest oli ajendatud ka Kotzebue 1790. aastal valenime all välja antud paskvill „Raudse laubaga doktor Bahrtdt ehk saksa unioon Zimmermanni vastu“ (*Doctor Bahrtdt mit der eisernen Stirn, oder Die deutsche Union gegen Zimmermann*).⁶⁷³ Snell oli Giessenis õppinud sel ajal, kui Bahrtdt seal loenguid andis, mainis Bahrtdi erinevates tekstides kui mitte heakskiitval, siis ometi tunnustaval toonil ning kirjutas Bahrtdi ja tema vastaste vahelistest teoloogilistest vaidlustest kui kõige tähelepanuväärsemast kogemustest oma akadeemilistel aastatel, mille juures „ühel tähelepanelikul teoloogiaüliõpilasel oli tõesti palju õppida“.⁶⁷⁴ Bahrtdt mõjutas Giesseni ülikooli intellektuaalset atmosfääri mitmeks aastakümneks

⁶⁶⁷ Aira Vösa, „Baltisaksa valgustusteoloogilised trükised“, *Balti kirjakultuuri ajalugu II*, toim Liina Lukas et al. (ilmumisel).

⁶⁶⁸ Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 157.

⁶⁶⁹ Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

⁶⁷⁰ Carl Friedrich Bahrtdt, *Die neusten Offenbarungen Gottes in Briefen und Erzählungen*, kd 1 (Riga: Hartknoch, 1773), eessõna.

⁶⁷¹ Johann Gottfried Herder ja J. Georg Müller, *J.G. v. Herders sämtliche Werke. Religion und Theologie*, Selections (Carlsruhe: Im Bureau der Deutschen Klassiker, 1826), 217.

⁶⁷² Carl Friedrich Bahrtdt, *Katechismus der natürlichen Religion, als Grundlage eines jeden Unterricht in der Moral und Religion, zum Gebrauche für Eltern, Prediger, Lehrer und Zöglinge, Zweite, vermehrte Auflage* (Görlitz: Hermsdorf und Anton, 1795), eessõna.

⁶⁷³ Vt Lorenz ja Zanucci, „Kotzebue“.

⁶⁷⁴ Diehl, „Des Rigaer Rektors ... Selbstbiographie“, 60.

ning seal 1780. aastatel tegutsenud radikaalse hilisvalgustuse ringist jõudis taasavatud Tartu ülikooli professoriks Johann Wilhelm Friedrich von Hezel (1754–1824).⁶⁷⁵ Hezel tekitas 1809. aastal suure skandaali oma ratsionalistlikus vaimus tõlgitud Uue Testamendiga, mille tagajärjel hakkas ka Vene keskvoim baltisaksa kirikuelu vastu huvi ilmutama.⁶⁷⁶ Hezelilt võeti pärast seda õigus lugeda eksegeetilisi aineid, ent ta võis jätkata orientaalkelte õpetamisega.⁶⁷⁷

II. 7. 1. 6. Hilisortodoksia ehk luterliku õpetuse kaitsel

On selge, et nii pietism kui kogu õpetustraditsiooni läbivalgustamine ja kõige ebavajalikuna tunduva enam või vähem radikaalne väljaheitmine pidi kaasa tooma ka vastureaktsiooni ning luterliku õpetuse kaitsese asunud teoloog-vaimulikke nimetati nende kaasajal „ortodoksideks“, tänasel päeval hilisortodoksideks või kiriklikeks konservatiivideks, sest et nad kaitsesid 17. sajandil väljatöötatud luterlikku õpetust pietismi ja valgustusteoloogiate uuenduste ning muudatuste eest.⁶⁷⁸ 18. sajandil ei esindanud nad kahtlemata muutumatult 17. sajandi ortodoksia. Viimane oli seisnud teatri ja teiste ilmalike meelelahutuste eest, kaitsmaks adiafooride printsiipi reformeeritud teoloogia eest, mis ei tunnistanud – nagu hiljem ka pietistid – usuliselt neutraalset inimelu sfääri, ent 18. sajandi teises pooles võisid ortodoksia kaitsjad pöörduda teatri ja teiste lõbustuste vastu peaaegu niisama radikaalselt kui pietistid.

Kõige tuntumaks juhtumiks on Hamburgi teine teatritüli, mille algatas peapastor Johann Melchior Goeze (1717–1786), kes reageeris 1770. aastal lokaalsele juhtumile paksu raamatuga „Teoloogiline uurimus tänase saksa näitelava kombekuse kohta üldiselt, samuti ka küsimuse kohta, kas vaimulik, eriti aga reaalselt jutlustajaametis olev mees, võib ilma rasket pahameelt äratamata näitemänge vaadata, ise komöödiaid kirjutada, lavastada ja trükkida lasta ning kaitsta näitelava sellisena nagu see meil praegu on?“⁶⁷⁹ See teos väärib tähelepanu, sest seitsmenda ringi peamiseks eesmärgiks oli küsida just vaimulike teat-

⁶⁷⁵ Martin Mulsow, „Karl von Knoblauch und Georg Friedrich Werner als Materialisten: Eine Gießen–Dillenburg Konstellation“, *Radikale Spätaufklärung in Deutschland*, toim Martin Mulsow et al., Aufklärung 24 (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2012): 91–112, 91.

⁶⁷⁶ Jaan Undusk, „Pindar als Erneuerer der europäischen Dichtung: am Beispiel von Johann Wolfgang Goethe und Kristian Jaak Peterson“, in *Baltische Literaturen in der Goethezeit*, toim Heinrich Bosse, Thomas Taterka ja Otto Heinrich Elias (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011), 177–178.

⁶⁷⁷ Karl Siilivask, toim, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. II 1798–1918* (Tallinn: Valgus, 1982), 182.

⁶⁷⁸ Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 254.

⁶⁷⁹ Johann Melchior Goeze, *Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne, überhaupt: wie auch der Fragen: Ob ein Geistlicher, insonderheit ein wirklich im Predigt-Amte stehender Mann, ohne ein schweres Aergernis zu geben, die Schaubühne besuchen, selbst Comödien schreiben, aufführen und drucken lassen, und die Schaubühne so wie sie itzo ist, vertheidigen ... könne?* (Hamburg: Brandt, 1770).

rikülastusest hoidumise võimalike põhjuste järgi ning Goeze oli kindlasti hästi tuntud ka Eestimaa vaimulike seas. Goeze teos sai põhimõttelise, kuigi mõõdukamas toonis väljendatud heakskiidu ka Göttingeni ülikooli teoloogiaduskonna tollaselt dekaanilt, neoloogide hulka liigitatavalt Gottfried Lessilt.⁶⁸⁰

Jenas ja Halles teoloogiat, matemaatikat ja füüsikat õppinud Goeze oli jutlustaja ja õpetlasena kõrgelt hinnatud, ent tema laialdase tuntuse aluseks on eelkõige järjepidev sõjakas osalemine avalikes vaidlustes. Tuntuim neist on 1777–1781 aastatel peetud nn „fragmentidetüli“ Lessingiga, teemaks viimase poolt välja antud väljavõtted Reimaruse teosest „Apoloogia ehk kaitsekõne Jumala mõistlikele austajatele“ (*Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes*). Kaksteist aastat pärast kaasaegse saksa näitelava ründamist tabas üks tema kirjutistest ka toonast toetajat Lessi: „Mõningate härra doktor Lessi uute ja eriliste arvamuste järelekatsumine“ (*Prüfung einiger neuen und sonderbaren Meinungen des Hrn. Dr Less*).⁶⁸¹ Ortodoksia pooldajana ei seadnud Goeze kahtluse alla mitte adiafoore, vaid eelkõige 18. sajandi teises pooles sageli kinnitatavat arusaama, nagu oleks varasemast maitsetust, pööbellikust ja kahjulikust teatrist saanud 18. sajandi teisest veerandist alates midagi võrreldamatult paremat, lausa „kommete ja vooruse kool“. Näiteks sellise väite kohta saabki muide tuua tollesama Lessi tsitaadi kümme aastat hiljem: „Eelmistel aastasadel kaitses ortodoksia näitelava õigustatust, kuigi tollane lava oli maitselage, pööbellik ja häbiväärne; ja kui see oli end märkimisväärselt parendanud, st tänase teatri algusaegadel, sai sellest ketserlus. Sedavõrd kõikuv on kõik, kui filosoferitakse ilma asjakohase piiblitõlgendusega!“⁶⁸² Goeze raevukus oli seega osaliselt põhjustatud just sellest, et teatrit kaitses esitleti seda kui suurepärast vahendit inimeste moraalseks kasvatamiseks meelelahutuslikul viisil. Ent Goeze rangusaste teatri moraalse mõju küsimuses sarnanes kalvinismile ja pietismile, minnes oma põhiargumendiga risti vastu Lutherile, kelle silmis ei rikkunud „mõned naljad ja roppused“ ka kristlase jaoks näitemängu kuidagi ära. Goeze lähtus kalvinistlik-pietistlikult pessimistlikust inimesekäsitlusest ja järeldas, arvestades teatri otsest sõltuvust publiku heakskiidust, et moraalselt kahjutu või isegi kasulik teater on võimalik küll teoreetiliselt, aga mitte praktiliselt. Ta tunnistas Lessingi ja paljude teiste saksa autorite draamade kooskõla kristliku voorusega, ent oli kindel, et programmis sellele kohe otsa etendatava koomilise jandi „Arlekiini võit“ (*Der Triumph des Harlekins*) vms tekitatav moraalne kahju ületab kordades selle kasuliku, mida hea näitemäng oli võib-olla suutnud saavutada.⁶⁸³

⁶⁸⁰ Gottfried Less, *Einer Hochwürdigen Theologischen Facultät in Göttingen Beurtheilung einer Schrift, welche den Titel führet: J. M. Gozens Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne: Auf Ansuchen des Verfassers ausgefertigt* (Hamburg: Brandt, 1769).

⁶⁸¹ Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, 255.

⁶⁸² Less, *Christliche Moral*, 202.

⁶⁸³ Goeze, *Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne*, 5, 12, 22–23, 46.

Goeze, Lessi⁶⁸⁴ ja Snelli lähenemistel teatri kasulikkuse ja kahjulikkuse küsimusele on märkimisväärsed sarnasused, sest nad kõik lähtuvad – selles järjestuses kahaneva tugevusega – Platoni juurde tagasiviidavatest eeldustest nähtava otsesest mõjust ebakriitilisele vastuvõtjale. Et 18. sajandil aset leidnud moraaliküsimuste teravnemine ei olnud spetsiifiliselt kristliku iseloomuga, sellele viitab juba Lutheri suhtumine, ent lähemalt tuleb sellest tendentsist juttu käesoleva töö kolmandas peatükis. Teise peatüki raames on oluline välja tuua eelkõige see, milliste eelduste ja ootustega võis seotud olla kirikuõpetaja ametikoht – tema enese, ametikaaslaste, koguduseliikmete ja kiriku kritiseerijate silmis. Vaimulikke silmas pidades kirjutab ortodoksne Goeze oma teatriteose eessõnas vägagi pietistlikus vaimus: „Tõe Jumala [...] tõeline ja plekitu jumalateenistus seisneb selles, et me külastame leski ja vaeslapse nende viletsuses, mitte aga ei toeta selle maailma lapsi nende edevuses sellega, et viibime nende lõbustuste juures või võtame neist koguni osa“. Taas on selgelt näha, kuidas teater kui ressursikulukas lõbustus on suurte sotsiaalsete probleemidega ühiskonnas seotud küsimusega kristlase kohustusest oma ligimese ees ning Goeze väidab ka otseselt, et teatri peale kulutatakse vaeste arvelt.

Sellest aspektist on Tallinna asjaarmastajatel kahtlemata alust oma tegevus heaks kiita ning Eestimaa vaimulikkonnal oleks põhjust teatrit toetada. Järgnev teoloogiaüliõpilase kohta käiv mõttekäik annab aga aimu sellest, miks ilmselt nii mõnigi vaimulik ei pidanud heategevast otstarbest hoolimata teatriskäimist enda jaoks kohaseks. Ühtlasi tasub allakriipsutatud osa tsitaadist meelde jätta ka järgmise peatüki ettevalmistuseks, mille teemaks on akadeemiate suhtumine teatrietendustesse ülikoolilinnades.

Kui üks *studiosus Thologiae*, kes veel kantslist jutlusi ei pea [...] veel ei tea, millise ameti jumalik ettehooldus talle välja on valinud [...] külastab näiteplatsi sel ajal, mil seal esitatakse mõnd mitte eemaletõukavat tükki [...] ei nimetaks ma seda otsesõnu patuks [...] kui ta aga näitelava tihti külastab ja seda samadel põhjustel, mis veab sinna enamikku vaatajaist ning kui ta tunneb mõnu armuintrigideist ja lõbu naljavempudest (*Arlekinspossen*), siis teeb ta ilmselgelt pattu. Ta tõendab sellega, et ei tunne veel aja tõelist väärtust, et ta ei mõista oma naudinguid sellisel moel suunata, et need tuleksid kasuks tema peategevusele; et tal on veel vähe isu põhjalikumate teaduste ja tõsisemate tegevuste järele, sest et ta on võimeline nii palju tunde oma meele ja keha silmi (*die Augen des Gemüthes und des Leibes*) suunama objektile, mis, kui see vähene moraalsus, mida seal ikka ka ette tuleb, kõrvale jätta, oma põhiolemuselt pole midagi muud kui edevus.⁶⁸⁵

Oma väljenduslaadilt radikaalne Goeze ei pea teatri külastamist vajalikuks ka seisukoha kujundamiseks ning peab täiesti võimatuks, et mõni tõeline teoloog võiks endale sellist asja lubada, öeldes jesuiitide kohta möödamindes, et need

⁶⁸⁴ Lisaks 1796. aasta tekstile räägib Less tetarist siin: Less, *Christliche Moral*, § 141.

⁶⁸⁵ Goeze, *Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne*, 160–61.

olevatki „rohkem komöödiandid kui preestrid“.⁶⁸⁶ Neoloogist Less soovitas aga teatrikülastajal säilitada kriitiline meel ning jälgida, millist mõju konkreetne teater avaldab, kinnitades kristlase kohust end eemal hoida halvast teatrist „isegi juhul, kui see ei sea ohtu tema kohustuste täitmist“, rõhutades teistele antava eeskuju rolli.⁶⁸⁷

II. 7. 2. Eestimaa vaimulikud

Küsid esimese võimalike põhjuste kohta, miks suur osa Eestimaa vaimulikest ei külastanud Tallinna heategevat seltskonnateatrit, ei tohiks täiesti unustada ka isiklike maitse-eelistuste rolli. Ametiga seotud küsimustes tuleb aga üksikpastori teoloogiliste eelistuste ja isikliku vagaduslaadi kõrval arvestada ka kiriku kui institutsiooni aktuaalset olukorda ja pastori rolli konkreetses ühiskonnas. Vene riigi tuumikaladel valitses riigikirikuna Peeter I poolt põhjalikult reformitud Vene Õigeusu Kirik, mille peaks oli tsaar ise ja mida juhtis riikliku keskasutusena Pühim Valitsev Sinod.⁶⁸⁸ Kui Rootsi riik oli usulist ühtsust pidanud üheks riigikorralduse alustalaks, siis Vene tsaarid ei pidanud vajalikuks kõiki liidendatud äärealasid riigikirikule allutada ning Balti provintside religiooniprivileegide kohaselt oli piirkonnas endiselt valitsev luterlus Augsburgi usutunnistuse alusel, ehk siis see, mille oli eelmisel sajandil kuulutanud riigiusuks Rootsi võim. Rootsi võim püüdis luterliku ortodoksia abil kujundada oma territoriaalset identiteeti ning kohtles igasuguseid usulisi lahknevusi kogu impeeriumis sel põhjusel väga karmilt. Kuivõrd Vene keskvalitsusele luterliku teoloogia nüansid samavõrd korda ei läinud, said Rootsi riigis tugeva surve all olnud pietism ja hernhuutus sajandi esimesel poolel suhteliselt vabalt levida. Samas andsid uuesti kinnitatud vanad privileegid kohalikele võimukandjatele: rüütelkondadele ning Tallinna, Pärnu ja Tartu magistraatidele, kiriku üle ulatusliku võimu. Nemad määrasid ametisse pastoreid ja juhtisid konsistooriume, et vaimulikkond ei saaks „oma tahtmist mööda tegutseda ja vastutustundetult igasuguseid korratusi sisse viia“.⁶⁸⁹ Üksikasjades olid eri territooriumite vaimulikkondade privileegid erinevad ning keskjuhtimise puudumine tõi kaasa kiriku killustumise Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa, Tallinna, Riia ja Narva territoriaalkirikuteks. Tallinna toomkiriku ülempastoril oli Eestimaa konsistooriumis teise mehe ja Eestimaa juhtiva vaimuliku roll, Tallinna asjaarmastajatega kirjavahetuses olnud Moier oli selles ametis olnud alates 1780. aastast.

⁶⁸⁶ Goeze, 26.

⁶⁸⁷ Less, *Christliche Moral*, 202–3.

⁶⁸⁸ Kuni järgmise viiteni: Andres Andresen, „Luterlik kirik vene ajal: Religiooniprivileegid ja kirikukorraldus“, *Eesti kiriku- ja religioonilugu: õpik kõrgkoolidele*, toim Riho Altnurme (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018), 169.

⁶⁸⁹ Laur, „Kirik ja vaimulikkond“, 219.

Riiklikus plaanis iseenda hooleks jäetud kirikus oli pärast sõja ja katku hävitustööd ning ülikooli ja seega ka teoloogiateaduskonna kadumist ennekõike suur puudus vaimulikest.⁶⁹⁰ Täiendust saadi Saksamaa ülikoolidest, eriti aga moodsa hariduse ja pietismi keskusest Hallest ning peamiselt just pietistlikult meelestatud pastorid tegid suuri pingutusi rasketes oludes vaevu hingitseva kirikliku hoolekande ja hariduselu elavdamiseks.⁶⁹¹ Sajandi keskpaigaks pietismi otsene mõju nii Saksamaal kui ka Eesti- ja Liivimaal langes ning koos teoloogilise haridusega tulid Saksamaalt ka valgustusest haaratud uued teoloogilised ideed ja suunad, mis näisid 18. sajandi teises pooles ja sajandivahetusel olevat ülekaalus nii Eesti- ja Liivimaa pastorite kui kindlasti ka 1802. aastal taasavatud Tartu ülikooli usuteaduskonna teoloogide seas.⁶⁹² Samas oli kirikus piisaval hulgal ka neid, kes vastandusid uutele teoloogilistele suundadele, nagu näitab Tartu Jaani koguduse õpetaja, luterliku ortodoksia kaitsja Christian David Lenzi (1720–1798) valimine Liivimaa kindralsuperintendentiks (1779–1798).⁶⁹³ Nii neoloogiliste, wolffinistlike kui ratsionistlike vaadetega vaimulikud pühendusid rahvaalgustusele, nõudsid koolide rajamist ja propageerisid erinevaid meetmeid talupoegade majandusliku järje ja üldise elukorralduse parendamiseks, andsid välja eestikeelseid õpetliku ja ilukirjandusliku sisuga kalendreid ja nädalalehti, radikaalsemad nagu Eisen võtsid otseselt sõna ka pärisorjuse vastu.⁶⁹⁴

Üks asjaolu, mis Saksamaalt Eesti- ja Liivimaale saabunuid hämmastas, oli ebaharilikult suur tolerants erinevate kristlike konfessioonide ning usuliste vaadete suhtes ja vahel, samuti see, et ükskõik kui veidrad vaated ei tekitanud mingit sensatsiooni.⁶⁹⁵ Hämmastunute seas oli ka Snell, kellel oli olemas isiklik kogemus Giessenis Bahrdti ümber toimunud skandaalidest. Selle teadmise valgel ei pea kahtlema Moieri sõnades, et iga pastor võib kirikupoolseid etteheiteid kartmata vabalt teatrisse minna ning nagu Arvelius kirjutab, osad neist kasutasid seda vabadust ka meelsasti. Ent teisest küljest olid Eestimaa vaimulikud täielikus sõltuvuses kohalikest ilmalikest võimukandjatest, millest võib eeldada, et vaimulikul võis olla põhjust karta teisest suunast tulevaid etteheiteid, mis kujutaksid endast siis neid „muid põhjuseid“, mis võisid „olla seotud ka tema ametisuhetega“. Arvestades seda, et asjaarmastajate teatri

⁶⁹⁰ Brüggemann ja Tuchtenhagen, *Tallinna ajalugu*, 145.

⁶⁹¹ Brüggemann ja Tuchtenhagen, 146.

⁶⁹² Urmas Petti ja Riho Altnurme, „Luterlik kirik vene ajal: kirikuelu kaasaegsete usuvoolude mõju all“, *Eesti kiriku- ja religioonilugu: õpik kõrgkoolidele*, toim Riho Altnurme (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018), 172–74.

⁶⁹³ Aira Võsa, „Valgustusteoloogia piirjooni Läänemere provintside luterlike literaatide kirjutistes 18. sajandi viimasel veerandil“, *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae* 21 (28), nr Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis (2014): 113–36, 116.

⁶⁹⁴ Laur, „Valgustusajastu vaimuelu: kirjastamine ja trükikojad“, 239.

⁶⁹⁵ Võsa, Aira, „Valgustusteoloogia piirjooni Läänemere provintside luterlike literaatide kirjutistes 18. sajandi viimasel veerandil“, 115.

seltskond koosnes suuremas osas seniste võimulolijate poolt sügavalt vihatud asehalduskorra esindajatest ning kohalik aadelkond oli selle kõige suurem pilkaja, siis võib eeldada, et mingit osa pastoritest võis takistada väga maine soov säilitada head suhted tööandjaga.

Juba eelmises peatükis tuli ilmsiks, et teatri sisuline väärtus oli 18. sajandil ühtse lahendusega vaidlusküsimus – erinevalt näiteks tänasest päevast, kus mingi kogus teatrit kuulub enesestmõistetavalt kultuurse ja haritud elu juurde. Samal ajal olid mitte ainult Goeze hilisortodokssest laagrist, vaid ka valgustusmeelselt tiivalt kehtestatud pastori ametile äärmiselt kõrged kutsealased ja moraalsed nõudmised, millest annab tunnistust Petri, kes 1802. aastal Eestimaa (mittevalgustatud) vaimulikke kritiseerides ütleb, et teoloogid ja vaimulikud peavad oma ameti poolest olema „[...] eelarvamustevabad valgustatud mehed, kelle peaaeg on kõlblusõpetus ja kõlblus ning kes on inimesearmastuse ja iga vooruse õpetajad nii sõnas kui ka teos“.⁶⁹⁶

Nendele kõrgetele kriteeriumitele vastas Petri hinnangul just Moier, Hannoveris sündinud ja Halles ja Helmstedtis teoloogilise hariduse omandanud Eestimaa vaimulike ülemkarjane, kes oli sel ajal ühtlasi ka konsistoriaal-assessor, Eestimaa jutlustajateseminari juht ja toomkiriku juures asuva vaestemaja direktor.⁶⁹⁷ Moier oli eluaeg tundnud suurt huvi kiriklike ja sotsiaalsete küsimuste vastu ning jõudis tegeleda ka kirjatöödega väljaspool otseseid töökohustusi: temalt on ilmunud toom-vaestemaja ajalugu,⁶⁹⁸ lauluraamat saksa kogudustele ning mitmeid jutlusi. Moieri teoloogiliste vaadete kohta on öeldud, et need olid alguses tugevalt mõjutatud pietismist, hiljem teoloogilisest ratsionalismist.⁶⁹⁹ Johann Christoph Petri (1762–1851) kirjutas tema kohta: „Auväärne, valgustatud ja õpetatud inimesesõber; Kanti filosoofia sõber; peenekombeline ja maailma tundev mees, kes ei pea paljaks kuulda võtta ka endast targemate nõuandeid; kelle mõistliku moraali ja selge õpetusega jutlustes võideldakse edukalt religioossete eelarvamuste ja eksituste vastu ning et temaga võrreldavaid vaimulikke on Eestimaal vähe leida“.⁷⁰⁰

⁶⁹⁶ Johann Christoph Petri, *Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland: ein Seitenstück zu Merkel über die Letten* (Gotha: Ettinger, 1802), 69.

⁶⁹⁷ Reinhard Hellmuth Weiss, „Ein Bericht Philipp Christian Moiers über die kirchlichen und sozialen Verhältnisse in Estland um 1770“, *Das Vergangene und die Geschichte: Festschrift für Reinhard Wittram zum 70. Geburtstag*, toim Rudolph von Thadden, Gert von Pistohlkors, ja Hellmuth Weiss (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973), 164–65.

⁶⁹⁸ Philipp Christian Moier, Heinrich Wilhelm Wigand, ja Axel Heinrich Lindfors, *Kurzgefasste Geschichte des zum Dome gehörigen Waysenhausens. Nebst einem Anhang von Philipp Christian Moier; mit Vorwort von Henrich Wilhelm Wigand* (Reval: Domwaisenhaus, 1777).

⁶⁹⁹ Weiss, „Das Vergangene und die Geschichte“, 164–65.

⁷⁰⁰ Petri, *Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland*, vastavalt 214, 425, 68–69.

Ühe 1771. aastal kirjutatud erakirja kaudu on võimalik heita pilk noore, alles suhteliselt värskest Eestimaaale jõudnud Moieri teoloogilistele vaadetele.⁷⁰¹ Kirjas kritiseeris Moier nii aadlike kui konsistooriumi kriteeriume pastorikandidaatide eelistamisel: mõisnike jaoks olla teoloogilisest haridusest tähtsam vaimuliku kehaehitus, seltskondlikkus, musikaalsus ja (maa)keeleoskus ning kõige vähem sobivat neile mõni niisugune, kes hakkaks rääkima õpetuslikest vaidlustest või asuks kodanlikke seadusi pea peale pöörama. Konsistooriumi eelistuste suhtes oli Moier kriitiline väga erialaspetsiifilisel kujul, ent tundub, et peamiseks probleemiks on ortodoksia, millele ta väga teravalt vastandub. Ühe põlastusväärse tüübi kirjelduse järgi saab järeldada, et Goeze karmid seisukohad võisid olla levinud ka Eestimaa vaimulike seas: „Ketseritegija, kes kõiki ketsereid algusest kuni 1771. aastani seest ja väljast tunneb ja kes võib kõige tõsisema näoga öelda, et Goeze on suurim teoloog pärast Lutherit“.⁷⁰² Moier ironiseerib, et sellist meest hindaksid härrased konsistoriaalid väga kõrgelt, seliseid aga nagu Ernesti, Semler, Jerusalem, Schubert, Teller, ka Jakobi ja Bau, peaksid nad „kui mitte paganatest halvemaks, siis vähemalt hullemaks kui türklasi ja tõelisteks apokalüptilisteks antikristusteks“, st konsistoorium tahab „täiuslikku ortodoksi, kel sõna „heterodoks“ peale juuksed peas püsti tõusevad nagu Numiidia tiigril, kelle suunas sihtiv jääger on oma relva päästikule vajutanud“. Heterodoksides all tuleb siinkohal mõista kõiki neid, keda ortodoksid ründasid: Johann August Ernesti (1707–1781), Johann Salomo Semler, Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem (1709–1789) ja Wilhelm Abraham Teller (1734–1804) loetakse kõik mõõduka valgustusteoloogia ehk neoloogide hulka, Greifswaldi ülikooli professor Johann Ernst Schubert (1717–1774) aga kategoriseeritakse wolffinistiks.⁷⁰³ Radikaalse valgustusteoloogia ehk kitsamas mõttes ratsionalismi nimetamiseks on 1771. aasta veel liiga varane aeg.

II. 8. Vahekokkuvõte

Kotzebue „Väikeste kogutud teoste“ pealkiri suunas tähelepanu ka Snelli poolt kasutatud väljendile „väikeste kirjanike parv“. Selline määratlus asetab Snelli ja Kotzebue ning nende tekstid teatava paradigmatavahetuse konteksti, kus järsult tekkinud mitteharitlastest lugejatering, mis hakkas hõlmama üha madalamaid ühiskonnakihte, nõudis uut sorti kirjasõna: lühikest, kergestiomandatavat, mitmekesist, praktilist, kasulikku, meelt lahutavat. Sinna juurde vajati ka

⁷⁰¹ Weiss, „Das Vergangene und die Geschichte“, 164–73.

⁷⁰² Kirjas seisab vaid initsiaal „G“. Weiss eeldab, et kuivõrd jutt käib „ortodoksiast“, siis viitab Moier initsiaaliga G mõnele 17. sajandi suurele luterliku ortodoksia esindajale, ning pakub joonealuses märkuses, et mõeldud on Johann Gerhardi (1582–1637). Võib siiski olla üsna kindel, et Moier pidas silmas Hamburgi peapastorit Johann Melchior Goezet (1717–1786).

⁷⁰³ Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung*, § 4 ja 5.

uut tüüpi kirjanikku, kes kodanliku ameti kõrvalt leidis mahti sellist teksti – tasu võtmata ja lootmata – kiiresti ja suures koguses toota. Üksnes õpetatud ühiskonnaliikmetest koosneva lugejaskonna vaatepunktist oli tegemist teksti ja lugemise devalveerumisega. Lugejateringi ootamatu paisumine toimus paralleelselt teatriharrastuse plahvatusliku laienemisega 18. sajandi viimasel kolmandikul, mil teatrit sooviti mitte enam üksnes vaadata, vaid ka – ja sageli vahest veel rohkemgi – ise teha. Samal ajal kui valitsejatele esitati üleskutseid asutada ja toetada professionaalseid ja heatasemelisi püsiteatreid, moodustasid lavasõbrad üle Saksamaa – õpetatud mehed ja kaupmehed, pereemad ja noored neiud, aadlikud ja kodanlased, käsitöölised, rätsepad, kokapoisid ja teenijatüdrukud – lugematul hulgal seltskonnateatreid. Kõigi nende, aga eriti just madalamate ühiskonnaklasside isetegevus äratas kriitilisi küsimusi mitmest suunast – ühelt poolt seoses ühtede või teiste elanikegruppide aja- ja jõuvarude ebarentaabli kasutusega, teiselt poolt seoses teatri kui kunsti renomee ja kunstilise kvaliteediga, mille tõstmise nimel teine osa teatrisõpru pingutas.

Tallinna teatri kriitikute kohta saab tänane uurija lugeda üksnes Kotzebue jt asjaarmastajate enda kirjutatud tekstidest. Üksikud uurijad, kes teemaga üldse on tegelenud, on Kotzebue poolt nimetatud teatrivastaseid süüdistusi pidanud kõrvalisemaks tegelikest põhjustest, mis Kotzebue tekstides otseselt ei kajastu – need olla seotud eelkõige Kotzebue isikuga, aga ka teatriseltskonnaga ühinenud naistega. Ent kuigi teatritegijate enda juttu nende vastu suunatud etteheidete põhjuste kohta tuleb kahtlemata lugeda kriitilise meelega, annavad need siiski ka informatsiooni selle kohta, milliseid küsimusi ja probleeme peeti antud ajahetkel selles kultuuriruumis võimalikuks ja pareerimist vajavaks. Lugeses Kotzebue tekste kõrvuti teiste teatriteemaliste „väikeste tekstidega“, tuleb ilmsiks, et Kotzebue välja toodud probleemid olid sel ajal saksa protestantlikus kultuuriruumis väga levinud. Samal ajal, kui Kotzebue naeris aadlike kitsarinnalise eelarvamuslikkuse üle, kes nõrдинult küsivat, kas nad peaksid tõesti „mängima raha eest [...] pööbli ees,“ hoiatati Saksamaa juhtivas teatriajakirjas seltskonnateatreid tungivalt rahastusküsimuse avatud piletimüügiga lahendamise eest, seda just seepärast, et oma rõõmuks mängivad diletandid ei satuks „kingseppade ja rätsepate“ naerualuseks. Et aga Tallinnas hakati kõikidest ühiskonnagruppidest justnimelt naiste aja-, tähelepanu- ja jõuressursside pärast muretsema, pidi tulema Tallinna linna ja selle konkreetse teatri eripäradest ehk siis kindlasti ka Kotzebue isikust. „Patriootiliste vestlustega“ tehtud töö tulemusel oli võimalik märgata, et Kotzebue võtab oma tekstides aktiivselt osa ka parajasti aktuaalsest luksusdebatist, vastandudes äärmuslikule luksuse eitamisele, ent samal ajal järjepidevalt välja tuues Tallinna asjaarmastajate mõõdukat kasinust, kelle tagasihoidlik teatriharrastus ja külmad suupisted asetatakse vastamisi pilkajatega, kes mängivad suurte summade peale kaarte ja prassivad kahekümne eri roa raskusest lookas laudade ääres.

Nii nagu „Patriootilistes vestlustes“, pole ka Kotzebue „Uudisloos“ ja näitemängus „Asjaarmastajate teater kohtu ees“ peaaegu üldse juttu kõnealuse teatri

sisust. Snelli poolt tutvustatud näitemängu kolmest väärtusest tuleb Kotzebuel esteetilisest kvaliteedist juttu ainult sel määral, et see kinnitatakse olevat küll kasin, ent siiski piisav publiku liigutamiseks ja nutma ajamiseks, teadusliku väärtuse alla saaks kategoriseerida üldsõnalised väited selle kohta, et „hea teater“ on õpetlik, mõtlemapanev ja julgustav, ent tähelepanu pöhirõhk kaldub nagu Snelli kooliprogrammaski eetilisele sfäärile. Kotzebue räägib heade tavadega kooskõlas olevast teatrist otsesõnu enamasti küll kui „süütust naudingust“, ent see kahjutu lõbustus on tal ikkagi ühel või teisel viisil moraalidimensiooniga positiivselt seotud. Nii rajatakse seltskonnateater harimaks meeldival moel „südant ja aru“ ja ka järelmängu advokaat räägib hästitehtud teatrist kui vooruse koolist. Ent kui Snell oma kooliprogrammas ootas näitemängus esitatavalt loolt südame suunamist ja tugevdamist moraalse valikute kasuks, siis Kotzebue vaatlusalustes tekstides on moraalsest suunamisest juttu üksnes heategeva piletimüügiga seoses – just selle kaudu äratav Tallinna teater nii näiteseltskonna kui publiku kaastunde, pannes ühed tööle ja avades teiste rahakoti hädaliste heaks.⁷⁰⁴

Suur osa Kotzebue kaitsetaktikast on pühendatud teatrisõprade omakaspüüdmatus ja siira abistamissoovi tõendamisele ning teatri kui süüta löbu kui just mitte hädavajalikkusele siis vähemalt sobivusele selle abistamissoovi realiseerimisel. Siinkohal on oluline rõhutada heategevuse tähenduse ja tähtsuse erinevust võrreldes tänapäevaga, mil inimesed maksavad sotsiaalmaksu, mille abil riik tagab inimestele nende baasvajaduste katmise. Kuni 19. sajandini sõltusid kõigi – nii kõrgemate ühiskonnaklasside hättasattunud liikmete kui kaugelt suurema hulga äärmises viletsuses elavate madalamate ühiskonnaklasside – abi saamise võimalused eeskätt just vabatahtlikest annetustest ja korjandustest. Nagu oli aga näha Platoni vaimu arutlustest, mõeldi ka sellele, kuidas ühiskonda niimoodi korraldada, et ressursid, nagu ka õigused ja kohustused, jaotuksid ühiskonnas võrdsemalt, laskmata tekkida äärmuslikul vaesusel ja viletsusel. Valgustusliku optimismi juurde kuulus usk sellesse, et äärmuslikku vaesust ja viletsust on võimalik kaotada, kui selle nimel teha pingutusi – võib-olla peab selle nimel loobuma ka mõnest naudingust. Sellesse konteksti paigutub ka Laiuse pastori Jannau poetatud märkus, et Tallinna heategevad daamid ja härrad võiksid oma aega ja jõudu kulutada komöödiade mängimisest efektiivsemalt ja teha selle asemel pärisoriste talupoegade olukorra parandamiseks midagi süsteemset. Teatriseltskonna ennastalgavale ligimesearmastusele rõhuv Kotzebue reageerib väga teravalt, seades Jannau „kalkuleerivale vaimule“ vastu asjaarmastajate „tundelised südamed“, mis seavad nad pastorist ja tema meetmetest moraalses mõttes kõrgemale. Kotzebue ühineb Riia teatri advokaadi Epikurosega „jääkülma mõistuse“ otsuste vastu, mis näitavad teatrit ebaotstarbekana, ent kui Snelli teksti Epikurose vaim kaitses teatrit egoistliku naudinguallikana, siis Kotzebue esituses

⁷⁰⁴ Vaadeldaval ajahetkel oli Kotzebue kirjutanud vaid murdosa oma tänaseks tuntud draamapärandist, ent tervikut silmas pidades on tänaste uurijate poolt tema melodraamadest esile toodud Kotzebue järjepidevat püüdu kaudselt mõjutada inimeste väärtushinnanguid tundelisemas, vooruslikumas ja võrdõiguslikumas suunas.

ammutavad Tallinna asjaarmastajad oma tegevusest palju suuremat ja paremat naudingut, ja nimelt sellist, mille heategija saab konkreetse häda leevendamise akti läbi. Kotzebue toetub siinjuures kaasaegsele saksa vaimulikule Christian Friedrich Sintenisele, kes oma kampaanias Zerbsti linna vaeste heaks räägib raha jagamisest kui füüsiliselt tajutavast tugevast naudingust, mis koos siira heasoovlikkusega moodustavad kokku kõige puhtama ja täiuslikuma naudingu, mis inimelus võimalik. Nii Sintenise kui Kotzebue jaoks on tegudele ajendav tundlikkus võõra häda suhtes kriteeriumiks, mille alusel mõistetakse hing õigeks taevase kohtuärje ees.

Sellel ongi jõutud Kotzebue kaitsetaktika religioosse iseloomu juurde, mis kokkuvõtlikult väljendub veendumuses, et maailm võib küll Tallinna asjaarmastajad laimukohtus hukka mõista, aga Looja, Jälgija ja Kohtumõistja Jumala ees on nende teod ja tunded nad õigeks mõistnud. Sellise kirgliku usutunnistusega ei aseta Kotzebue asjaarmastajaid oma kaitsetekstides aga kuidagi kiriku vastu, vaid – kas abistavas, meeldetuletavas vms funktsioonis – selle kõrvale. Sellises esituses küsivad asjaarmastajad Eestimaa vaimulikkonnalt pilkajate vastu toetust ning saavad ülempastorilt vastuse, milles asjaarmastajate tegusid ja tundeid küll igati tunnustatakse, aga kirikult palutud ühiskülastusest öeldakse ära, viidates pastorite isiklikule otsustusvabadusele. Arvestades Eesti- ja Liivimaa kiriku juhtimise killustatust ja sellest johtuvat pastorite usuliste vaadete suhtelist kontrollimatust, on usutav, et kirikul puudus teatri suhtes ühtne seisukoht. Samal ajal sõltusid eriti just maapiirkondade pastorid täielikult oma ilmalikest tööandjatest ehk aadelkonnast, kelle seast Kotzebue sõnul pärines suurem osa nende teatri vaenlastest. Nii oli Eestimaa vaimulikkonnal ka täiesti proosalisi kohalikke põhjusi Kotzebue teatriga distantse hoidmiseks ning Laiuse pastori juhtum viitas ka erimeelsustele küsimuses, kuidas on kõige mõttekam ja tulemusrikkam ühiskonnale kasulik olla ja teostada kristliku usu jaoks kesksel ligimesearmastuse käsku.

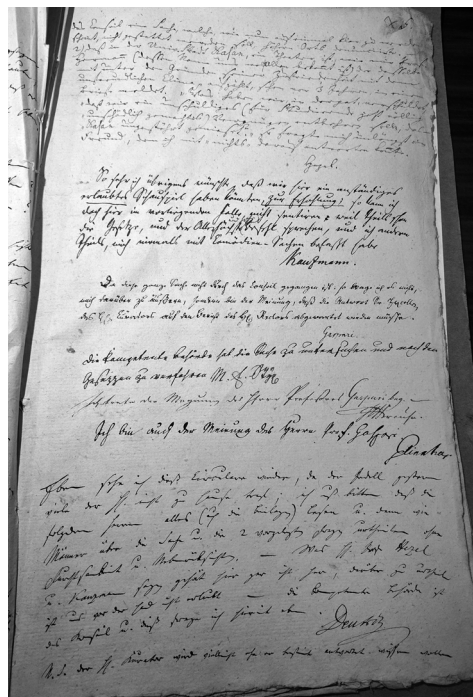
Teatriküsimus oli 18. sajandil aga muutunud varasemast vaieldavamaks ka luterliku kiriku sees toimunud aruteludes. Lutheri suhtumine teatrisse oli olnud ühemõtteliselt positiivne isegi siis, kui näitemängus olid sees „mõned naljad ja roppused“ ning 17. sajandi luterliku ortodoksia jaoks oli olnud väga tähtis kaitsta usuliselt neutraalset süütut meelelahutust. 18. sajandi esimeses pooles tugevalt mõjukas pietistlik liikumine on hästi tuntud selle poolest, et eitati usuliselt neutraalse sfääri olemasolu – kõik inimlikud tegevused tulid usulisele kasvamisele kas kasuks või kahjuks ning igasugune kunst, sh teater, langes teise kategooriasse. Aga 18. sajandi teiseks pooleks astusid teatrile vastu ka nn hilisortodoksid, kes võitlesid ühekorraga pietismi ning uute valgustusel mõjutatud ja kantud teoloogiate vastu. Uute, valgustuslike teoloogiate hulka kuulus ühelt poolt pietismi ja teiselt poolt varavalgustust edasiarendav nn neoloogia, mida on nimetatud ka sentimentalismi paralleelvormiks teoloogias. Neoloogia tugevaima mõju aeg langes just 18. sajandi teise poole ning nii Kotzebue kui mainitud Sintenise usulised vaated näisid ühte langevat just selle

universalistliku ja tunde keskse kristlusega. Neoloogia puhul ei olnud tegemist kindlapiirilise koolkonnaga vaid üldise suundumusega ning mingeid ühiseid seisukohti kunsti ja teatri suhtes ei saa siin välja tuua. Kokkuvõttes võib aga öelda, et kuigi kirikus tundus olevat kogu aeg pastoreid, kes kirjutasid ja tegid ise näitemänge ning külastasid ka professionaalse teatri etendusi, oli 18. sajandi lõpuks mingi osa luterlikest vaimulikest hakanud neisse suhtuma märkimisväärselt halvemini kui see oli tavaks 16. ja 17. sajandil ning seda paralleelselt teatri – väidetava – muutumisega üha kirjanduslikumaks, moraalsemaks ja peenemaitselisemaks.

Need arengud 18. sajandi luterlikus kirikus oleksid ehk raskemini selgitatavad, kui samal ajal poleks sarnases suunas liikumist toimunud ka ilmalikus sfääris, millest tuleb juttu järgmises peatükis. Järgmises peatükis käsitletavate küsimuste valgel peaks saama selgemaks, kuivõrd radikaalselt sobimatu oleks just ühiskondlike arusaamade taustal olnud, kui Eestimaa vaimulikud oleksid tõepoolest ette võtnud *in corpore* teatrikülastuse Kotzebue täiesti ilmalikku komöödiateatrisse. Teatri näol oli tegemist kirgi kütva teemaga, mille suhtes oldi eri seisukohtadel ning vähemalt Saksamaal kippus teatriajakirjandus tegema iga tähelepanuväärse isiku teatrikülastusest meediasündmuse. Vaimulikkonna ühiskülastus oleks avalikus debatis kandnud positsioonivõtu tähendust, nõudes mitte neutraalsust ja heasoovlikkust, vaid väga tugevat veendumust, et konkreetne teatrivorm on usulises mõttes kuidagi kiiduväärne.

III. Teaduse nimel igasuguse teatri vastu ülikoolilinnas: Tartu Ülikooli dokumendid teatrikeelu kehtestamise ajast (1804–1812)

1780. aastatel avati Riias uhke professionaalne teater ja Tallinnas menukas asjaarmastajate teater, 19. sajandil Riia linnateatri tegevus jätkus ja ka Tallinn sai endale professionaalse püsiteatri. Senistel uurijatel on kahtlemata põhjust väita, et tahe ja võimalused mingit sorti teatri rajamiseks oli olemas ka Eesti- ja Liivimaa kolmandas suuremas keskuses Tartus, kus alates 1781. aastast oli rändtruppidele väljauurimiseks olemas eraldi hoone. Selle asemel aga keelati teater linnas sootuks. Nagu sisesejuhatuses juba selgitatud, on Tartu teatrikeeldu seni mõistetud ja uuritud kurioosse kohaliku juhtumina, millel puudusid kaasaegsed paralleelid ja toonastele inimestele mõistetavad põhjendused. Käesoleva peatüki eesmärgiks pole senistes uurimistöödes välja toodud kohalike asjaolude täielik ümberlühkamine, küll aga osundamine sellise lähenemise ekslikkusele, milles kogu juhtum taandatakse mingile ühele nimetajale või ühe-kahe inimese arbitraarsele isiklikule ajendile. Nagu eelmistest peatükkidest näha, on nn teatrivaenulikkuse näol tegemist kompleksse nähtusega, mis igal konkreetsel juhul võtab oma eripärase kuju ajastu vaidkusküsimuste ja arusaamade ning konkreetse koha, teatrivormi, isikute ja muude asjaolude koosmõjus. Käesoleva peatüki eesmärk on tutvustada ja avada Tartu teatrikeeldu ja selle kehtestamise käigus esitatud argumente oma aja laiemas kontekstis, otsides vastuseid senises uurimisseisus vastuseta jäänud küsimustele. Kuivõrd põhjendatud on paljukorratud

Pilt 5. Lehekülj rektori ringkirjast nõukogu liikmetele, august 1809. Nõukogu kaust, 5. Autori foto.

eeldus, et 19. sajandi alguses oodati seoses ülikooli asutamisega ka kohaliku teatrielu elavnemist? Kui kurioosne ja anakronistlik veidrus Tartu teatrikeeld 19. sajandi alguse kontekstis ikkagi oli? Kuidas võisid valgustatud, haritud ja teenekad mehed olla „lausa fanaatiliselt“ teatri vastu, surudes läbi teatrikeeldu, mille põhjuseid „keegi ei osanud mõista“?

Riia ja Tallinna tekstidest tuli esile mitmeid viiteid probleemidele, mis võiksid põhjendada teatri keelamist just ülikoolilinnas, ent käesolevas töös valitud uurimismeetodi puhul on oluline alustada uue teksti lugemist oma seniseid teadmisi ajutiselt kõrvale pannes. Kõige esmalt tuleb hoolikalt tähele panna, mida ütleb antud juhtumi kohta käiv tekst ise. Ent kui öitsva teatrieluga Riist ja Tallinnast pärineb pikki tekste, milles arutatakse selle üle, kas konkreetset teatrirajatist tuleks edasi pidada või tasuks see hoopis linnast välja heita, on Tartust, kus igasugune teater 19. sajandi alguses reaalselt keelati, olemas üksnes ametlikud dokumendid, milles vastuseisud kajastuvad lünklikult ja mis heidavad vähe valgust esindatavate positsioonide põhjendustele. Nendest paljude erinevate inimeste poolt vähemalt 12 aasta jooksul täidetud paberitest ei võimalda ükski end käsitleda omaette tervikuna, mistõttu erineb loetav tekst oluliselt eelmiste peatükkide alustekstidest – tekstiks on nimelt käesoleva töö jaoks uuesti koostatud sündmuste rekonstruktsioon. Selle tegemisel on aluseks võetud kõik senistes töödes juba erineval määral kasutatud ja Tartus kättesaadavad dokumendikaustad, Peterburis asuvaid arhiivimaterjale on kasutatud üksnes Kampuse ja Salupere rekonstruktsioonides väljatoodud tsitaatide kaudu. Eelmiste rekonstruktsioonidega võrreldes on pööratud enam tähelepanu dokumentides sisalduvatele arutluskäikudele ning ennekõike püütud rekonstruktsiooni etapis hoiduda oletuste tegemisest sündmuste põhjuste ja tegelaste ajendite kohta. Uut rekonstruktsiooni ehk Tartu peatüki alusteksti tutvustatakse lühidalt algavas peatükis, täielikul kujul leiab selle käesoleva töö lisast.

Kolmandas peatükis tuuakse pärast Tartu linna ja seal 19. sajandi alguses hargnevate sündmuste kirjeldamist rekonstruktsioonist välja Tartus esile kerkinud probleemid ja asjaolud ning avatakse tekstis leiduvaid viiteid järgides ja eelmiste peatükkide teadmisi kasutades nende sisu ja tähendus oma aja kontekstis.

III. 1. Esimene ring: allikas ja selle eneseesitlus

Esimese ringi ülesanne on selgitada, miks ja kuidas on alliktekstid üldse tekkinud ning millisel kujul ja millist teed mööda on nad tänase uurija ette jõudnud.

III. 1. 1. Allika asukoht

Käesolevaks tööks väljavalitud teatrikeeldu puudutavad dokumendid asuvad alates aastast 2017 Rahvusarhiivi Tartu üksuse uues hoones, aadressil Nooruse

3. Rahvusarhiiv on Eesti arhiivinduse keskus üksustega Tallinnas, Tartus, Rakveres ja Valgas ning selle põhiülesanne on tagada ühiskonna kirjaliku mälu säilimine ja kasutatavus tänastele ja tulevastele põlvkondadele.⁷⁰⁵ 2011. a Vabariigi Valitsuse määrusega vastu võetud Arhiiviseaduses (§ 2) defineeritakse mõisted dokument ja arhivaal: „Dokument käesoleva seaduse tähenduses on mis tahes teabekandjale jäädvustatud teave, mis on loodud või saadud asutuse või isiku tegevuse käigus ning mille sisu, vorm ja struktuur on küllaldane faktide või tegevuse tõendamiseks“ ning arhivaal omakorda on „dokument, millele avalik arhiiv on hindamise tulemusena andnud arhiiviväärtuse“, st seda peetakse osa rahvuslikust kultuuripärandist ning seda säilitatakse püsivalt. Nende sätete põhjal saab öelda, et tegemist on (Eesti) rahvusliku kultuuripärandi seisukohast väärtuslike dokumentidega, millel on potentsiaal tõendada mingeid fakte ja sündmusi ning mida säilitatakse ühiskonna kirjaliku mälu kandjatena nende 8,8 miljoni arhivaali seas, mis on võetud rahvusarhiivi hoole alla.⁷⁰⁶ Rahvusarhiivi peamiste ülesannete seas on võimaldada oma kogude võimalikult laia kasutamist. Laiem avalikkus pääseb fondidele ja nendesse kuuluvatele arhivaalidele ligi rahvusarhiivi e-infosüsteemi AIS kaudu, kasutades juba teadaolevaid kohaviiteid või relevantseid märksõnu (nt „theater“). Vaatlusalused arhivaalid ilmuvad otsingusüsteemis nähtavale järgmisel kujul:

Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. über die Veranstaltung von Theatervorstellungen, das Verbot der Errichtung einer Theaters in Dorpat und der Teilnahme von Studenten an öffentlichen Theatervorstellungen	Arhivaal	Rahvusarhiiv Tartus	EAA.402.4.103	11.03.1803–02.06.1842
Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat	Arhivaal	Rahvusarhiiv Tartus	EAA.995.1.1808	10.01.1800–15.05.1851
Schreiben der Dorpater Universität und des Ministeriums der Volksaufklärung in Sachen der Theatervorstellungen	Arhivaal	Rahvusarhiiv Tartus	EAA.384.1.41	11.06.1804–18.12.1804
Akte in Untersuchungssachen wider den Professor Dr. Balk wegen verbotwidriger Teilnahme an einem Liebhabertheater	Arhivaal	Rahvusarhiiv Tartus	EAA.402.8.1285	27.08.1809–03.09.1809
Akte in Klagesachen des Kreisfiskals Peterson wider mehrere Studenten wegen Ruhestörung im theater	Arhivaal	Rahvusarhiiv Tartus	EAA.402.8.55	26.08.1812–01.09.1812

Kahe asutuse viit kausta ühendab koht „Tartu“, teema „teater“ ja asjaolu, et nendes käsitletavad sündmused mahuvad ajavahemikku 1802–1812. Märksõnaotsing kasutab arhivaalile antud pealkirja, daatumid võimaldavad otsingut sooritada kindlas ajavahemikus, neile lisaks seisab kirjas viide EAA ehk „Eesti ajalooarhiiv“ ning arhivaali fondikuuluvus. Arhiivifondid kujutavad endast alajaotusi,

⁷⁰⁵ <http://www.ra.ee/rahvusarhiiv/asutusest/> (külastatud 9. juuni 2019).

⁷⁰⁶ <http://www.ra.ee/rahvusarhiiv/asutusest/> (külastatud 9. juuni 2019).

mille järgi arhivaalid on korrastatud gruppidesse. Fondide rühmitamise kohta on öeldud, et seda tehes on silmas peetud omaaegset asutuste institutsionaalset struktuuri, nende alluvust ja tegevuse sisu.⁷⁰⁷ Viis vaatlusalust arhivaali on pärit kolme erineva institutsiooni kohta koostatud fondist:

EAA.402 – Tartu Keiserlik Ülikool

EAA.384 – Riia (Tartu) õpperingkonna kuraator

EAA.995 – Tartu magistrat

Fondid omakorda jagunevad alagruppideks, ning Tartu Keiserliku Ülikooli fondi EAA.402 kuulub viiest kolm arhivaali, nimistuga 4 ja 8. Nimistu 4 alla kuuluvad ülikooli nõukogu (1802–1918) materjalid; nimistu 8 alla rektoraadi ja ülikooli kohtu dokumendid ajavahemikust 1802–1889.⁷⁰⁸ Sellisel moel annavad arhiivikirjed juba enne dokumentide kättevõtmist enda kohta teada need asutused ja asutuste allüksused, kust nad on pärit, ning pealkirjade järgi saab teada teema, mille kohta dokumendid käivad. Kui arhivaalid on ühel või teisel viisil AIS-ist üles leitud ja lugemistuppa tellitud, saab need juba ka füüsiliselt kätte võtta ja nendega lähemalt tutvuda.

III. 1. 2. Allika füüsiline väljanägemine ja esmane info sisu kohta

Füüsilise kuju poolest on tegemist viie erineva paksusega pappkaustaga. Dokumendilehed on pakiks kokku õmmeldud ja varustatud kaantega, millele on kirjutatud pealkirjad, piirastaarvud ja fondinumbrid. Selgub, et arhiivikirjes seisvad pealkirjad on võetud otse pappkaantelt, ent pappkaantel on informatsiooni rohkem.

III. 1. 2. 1. Nõukogu kaust

Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. über die Veranstaltung von Theatervorstellungen, das Verbot der Errichtung einer Theaters in Dorpat und der Teilnahme von Studenten an öffentlichen Theatervorstellungen	Arhivaal	Rahvusarhiiv Tartus	EAA.402.4.103	11.03.1803–02.06.1842
---	----------	---------------------	---------------	-----------------------

Arhiivifondi, nimistu ja piirdatumite järgi on juba ette teada, et tegemist on Tartu ülikooli nõukogu dokumentidega, mistõttu viidatakse arhivaalile käesolevas töös edaspidi kui „nõukogu kaustale“. Kogukas kaust on väljanägemiselt teistest märkimisväärselt räbaldunum. Rohkele kasutamisele viitab ka Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi „Dokumentide kasutamisleht“, kus on

⁷⁰⁷ http://www.eha.ee/fondiloend/frames/struc_info.php (külastatud 9. juuni 2019).

⁷⁰⁸ http://www.eha.ee/fondiloend/frames/fond_prop.php?id=2245 (külastatud 9. juuni 2019).

15 sissekannet ajavahemikust 1967–2008.⁷⁰⁹ Tugevalt räbaldunud ja korduvalt parandatud pappkaaned pärinevad kindlasti mitte varasemast kui 20. sajandist. Tekstiga kaetud osa on siiski terve ja tekst üldjuhul hästi loetav. Käsitsi kirjutatud kaanetekstis on eristatavad mitu kihistust. Kõige hilisemateks lisandusteks võib kõhklusteta pidada eestikeelset pealdist „E.V. Keskarhiiv. Tartu Ülikooli arhiiv“, ning leheküljel leiduvaid erinevaid – väga halvasti nähtavaid – temp-leid (ühel on võimalik eristada kirillitsat). Dokumendilehti on sisukorra järgi otsustades 108. Need on reeglina käsitsivalmistatud kaltsupaberist, erinevat värvitooni ja pisut varieeruva kujuga. Silmatorkavalt palju on kaustas lõikamata serva ja madala kvaliteediga „pilvist“, st ebaühtlase koega, Rápina paberivabriku vesimärki kandvat paberit. Nende vahel on ka kvalitseetsemat materjali – sageli kordub Hollandi paberitootja J. HONIG & ZOONEN või C & I HONIG vesimärk. Kvaliteetsemate paberilehtede servad on reeglina ka lõigatud.

Kaustal on lisaks arhiiviviidetele kaks sisule viitavat pealkirja. Neist kulu-num ja oletatavasti teisele eelnev on kirjutatud sinise tindiga:

Dorpatcr Universität Konseil [Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpatcr Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. Über die Veranstaltung von Theatervorstellungen, das Verbot der Errichtung einer Theaters in Dorpat und der Teilnahme von Studenten an öffentlichen Theatervorstellungen] .. 11. Mrtz 1803 .. 2. Juni 1842.

Teine – musta tindiga, ühes kohas üle sinise kirja – on lühem ja kokkuvtlikum:

Acta des Conseils der Kais. Universität an Dorpat betreffend Theatralische Vorstellungen Vol.I. 1803–1842.

Need pealkirjad annavad kätte järgmise info: Ülikooli nõukogul olid enam kui 39 aasta jooksul korduvalt arutelu all „teatraalsed esitused“ ehk „teatrietendused“; sel teemal vahetati kirju Tartu ppepiirkonna kuraatori ja Tartu linna raega; küsimuse all on olnud teatrietenduste korraldamine, teatri rajamise keeld Tartus ja tudengite osavõtt avalikest teatrietendustest.

Kausta lehitsedes saab öelda, et selles on esindatud: nõukogu protokollid ja väljavõtted nõukogu protokollidest, erinevate asutuste ja isikute poolt nõukogule adresseeritud originaalkirjad küsimuste ja korraldustega, nõukogu või rektori poolt erinevatele institutsioonidele saadetud kirjade mustandid,

⁷⁰⁹ Siseküljele on kleebitud paberileht trükitud pealkirjaga *EESTI NSV RIIKLIK AJALOO KESKARHIIV, TARTUS Dokumentide kasutamisleht* ning tabel, milles on kirjas kausta fondiandmed: fond nr 402, nimistu nr 4, S (silitusrik) nr. 103. Kasutajate nimistu algab aastaga 1967, mil teatrilc „Vanemuine“ on tehtud ärakirjad kõikidest dokumentidest ning jätkub kokku 15 nimetusega kuni aastani 2008, pärast mida paberkasutuslehte seoses digiajastu saabumisega ilmselt enam ei ole täidetud. Mitu korda on kasutusviisiks nimetatud koopiare tegemist. Rohkeid kasutusjlgi põhjendab ka asjaolu, et nimelt sellele kaustale viidatakse pea kõikides teatrikeeldu puudutavates töödes, kus üldse algallikatele viidatakse.

nõukogu liikmete üleskutsed ja seletuskirjad ning kutsed koosolekule, asitõendina esitatud teatriplakatid. Dokumendid on kirjutatud erinevate käekirjadega ja väga erineva pikkusega. Kasutatud paberi kvaliteet on seotud dokumendi koostaja ja otstarbega – kõrgemalt poolt tulevad korraldused on sageli peenemal lõigatud paberil, mustanditeks on reeglina kasutatud Rápina lõikamata paberit. Samasuguse üldistuse võib teha ka käekirjade kohta – ootuspäraselt on suurem osa mustandeid kirja pandud lühenditerohkelt ja raskesti loetava hooletu käega, samal ajal kui institutsioonidevahelised kirjad on enamasti ilusa ja selge kirjaga.

Dokumendid on narratiivsest seisukohast vaadatuna reastatud kohati rasketiseostatavas järjekorras – sündmustikku kokkuvõtavad protokollid eelnevad sageli sündmuskäiku ajendanud kirjadele või siis põhjuseid kirjeldavatele dokumentidele. Dokumentide sisu kattub ja kordub sageli – näiteks on sekretär nõukogu protokollil täies pikkuses kirja pannud ka rektor Balki seletuskirja ning ühtlasi on arhiveeritud ka seesama seletuskiri Balki enda käekirjas. Dokumentide järjestusest ja kontekstist arusaamist hõlbustab nõukogu kausta puhul põhjalik sisukord, mis grupeerib dokumendid nii kronoloogiliselt kui temaatiliselt, iga grupi eel selgitades, mis küsimusega siin tegeletakse. Dokumente lugedes tuleb siiski arvestada, et see kategoriseerimine ei pea alati päris paika. Lisaks tuleb arvestada, et pliiatsiga kirjutatud leheküljenumbri ülemises välisnurgas on seotud kausta koostamisega ning need arvestavad täisnumbrina üksnes lehekülje pealmist poolt, tähistades teise poole sama numbriga koos tähega „p“. Kõik dokumendid peale mustandite on dateeritud, varustatud pöördumise/pealkirja ja allkirjaga, dokumendinumbrite ja asutusesiseste viidetega teistele dokumentidele. Mitmetel dokumentidel on nõukogu erinevate liikmete oma käega kirjutatud ridu ja allkirju.

III. 1. 2. 2. Tartu rae kaust

Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat	Arhivaal	Rahvusarhiiv Tartus	EAA.995.1.1808	10.01.1800–15.05.1851
---	----------	---------------------	----------------	-----------------------

Fondinumber näitab, et tegemist on Tartu rae dokumentidega ning edaspidi viidatakse sellele kui „rae kaustale“. Eelmisest pisut saledamat dokumendipakki ümbritseb hall masinpaberist pappkaust, mis on läbi ömmeldud koos nõukogudeaegse dokumentide kasutuslehega.⁷¹⁰ Kasutusjäljed praktiliselt puuduvad – nii sinisega kirjutatud tekst kui templid on selged ja tugevalt näha.

⁷¹⁰ Siseküljele on kleebitud paberileht trükitud pealkirjaga *EESTI NSV RIIKLIK AJALOO KESKARHIIV, TARTUS Dokumentide kasutamisleht, Fond nr. 995 Dorpater Magistrat, Nimistu nr. 1 aastad 1800–1852 Sü nr. 1808; Säilitamisühiku nimetus: Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat*. Tabelis esimeseks aastarvuks 1970, kokku üheksa sissekannet kuni aastani 2006.

Dokumendilehti on leheküljenumbrite järgi otsustades 72 ja need on väga erinevatel paberitel – kõige kvaliteetsem materjal on pärit Hollandist ja Inglismaalt (tootjatähistusega J RUSE), vene päritolu pabereid on nii keskmist kui madalat sorti, kõige pilvisem paber tuleb jällegi Räpinast. Võrreldes ülikooli nõukogu kaustaga hakkab silma, et dokumentide paberiääred on ülekaalukalt sirge servaga, st lõigatud.

Rae kaustal on lisaks eestikeelsele templile (*Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskariiv*: 995.1.1808) ja venekeelse templi põhjal käsitsi täidetud piiraastarvudele (*Natšato* 1800 / *Okontšeno* 1851 / .. 72 / *List ox(?)*) kirjutatud sinise tindiga:

Dorpatser Magistrat / Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat.

Kausta esimesel leheküljel korratakse kahes versioonis piiraastarve: 1800 Fbr 16 exp. 150[?] bis 1824, ning allservas lühemalt: *Theater 1800–24*. Nende kahe vahele on lisatud sulgudes märkus: (*Vergleiche acta; die Schulden des Comödiantes De Stadt [...], 1788 N.3*).

Kui eeldada, et kausta esimene lehekülg on pappkaanega võrreldes varasem ja algsem, siis ei anna see muud infot, kui et vastavas kaustas on koos teatri-teemalised dokumendid alates 19. sajandi algusest kuni 1824. aastani. Sulgudes seisab viide varasemale ajale – komödiant De Stadt'i võlgu käsitlevale aktile aastast 1788. Alles hilisem pealkiri pappkaanel täiendab, et kausta teemaks on teatrietenduste korraldamine ja asjaarmastajate teatri rajamine Tartu linnas. Rae kaust on kokku pandud lohakamalt kui nõukogu oma – sisukord puudub ja kuigi dokumentide lehed on nummerdatud (täpselt samal viisil kui nõukogu kaustas), on järjekord kohati väga paigast ära ning üksikuid ja grupiti valesse kohta sattunud lehti on rohkem kui nõukogu kaustas. Dokumendid on aga samamoodi varustatud asutusesiseste viitenumbritega, eelmisest kaustast rohkem hakkab silma voltimisjoonte ja pitsatijäljega originaalkirju.

III. 1. 2. 3. Kuraatori kaust

Schreiben der Dorpater Universität und des Ministeriums der Volksaufklärung in Sachen der Theatervorstellungen	Arhivaal	Rahvusarhiiv Tartus	EAA.384.1.41	11.06.1804–18.12.1804
--	----------	---------------------	--------------	-----------------------

Fondinimetuse järgi liigituvad need dokumendid Riia (Tartu) õpperingkonna kuraatori omadeks ning seepärast viidatakse sellele edaspidi kui „kuraatori kaustale“. Õhuke kaust on varustatud sinise masinpaberist kaanega, nõukogudeaegsel dokumentide kasutamislehel ühtegi nime ei ole. Kõik kuus dokumendilehti on erinevat päritolu peenemat sorti materjalist. Ka käekirjad ja allkirjad on erinevad. Sisukord puudub.

Kuraatori kausta kaanel on lisaks nõukogudeaegsele templile (*Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskariiv*: 384, 1, 41) ja saksakeelse templi põhjal käsitsi täidetud

piirkuupäevadele (*Angefangen: 11. Juni 1804 / Beendet: 18. December 1804*) järgmine kiri:

Kurator Des Dorpater Lehrbezirks / Schreiben Der Dorpater Universität Und Des Ministeriums Der Volksaufklärung in Sachen Der Theatervorstellungen

Et arutelus „teatrietenduste asjus“ on üheks osapooleks Tartu õpperingkonna kuraator, sai teada juba nõukogu kausta pealkirjast. Kuraator on sel teemal kirju vahetanud 1804. a. juunist detsembrini ning pealkirjast on näha, et veel üheks osapooleks on rahvaalgustuse ministeerium.

III. 1. 2. 4. Ülikooli kohtu kaust

Akte in Untersuchungssachen wider den Professor Dr. Balk wegen verbotwidriger Teilnahme an einem Liebhabertheater	Arhivaal	Rahvusaarhiiv Tartus	EAA.402.8.1285	27.08.1809–03.09.1809
---	----------	----------------------	----------------	-----------------------

Fondinumbri järgi on tegemist kas rektorikohtu (*Rektoratsgericht*) või ülikooli kohtu (*Universitätsgericht*) dokumentidega ajavahemikus 1802–1889. Kausta kaaneteksti antud info järgi saab selle nimetada „ülikooli kohtu kaustaks“. Algset Röpina paberist ümbrist on tugevdatud, kleepides siseküljele 20. sajandi esimesest poolest pärineva papplehe.⁷¹¹ Kaustas on 22 dokumenti, valdav osa neist madalakvaliteedilisel ja lõikamata Röpina paberil.

Ülikooli kohtu kausta kaanel on lisaks templile (Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskrahiiv: 402, 8, 1285) ja templi põhjal käsitsi täidetud piiraastaarvudele (*Angefangen: 27. August 1809 Beendet: 3. September 1809.*) järgmine kiri:

Dorpater Universität / Universitätsgericht [Akte in Untersuchungssachen wider den Professor Dr. Balk wegen verbotwidriger Teilnahme an einem Liebhabertheater]

Allservas paistab õrnalt veel ka käsitsi kirjutatud aastaarv 1809. Selles kaustas on esimesel lehel uuesti pealkiri, mis paneb oletama, et see võis olla algselt kaaneleheks:

Acta ex Commicio des Conseils in Untersuchungs-Sache wider den Herrn Collegien-Rats Prof. Dr. Balk wegen verbotwidriger Teilnahme an einem Liebhabertheater allhier. Angefangen d. 27sten August 1809. abgemacht z. 31sten. Aug. 1809. (allkiri: B. (?))

Selle kausta pealkirjast selgub, et 1809. a. augustis on ülikooli kohtul viie päeva jooksul käsil uurimisasi kolleegiuminõuniku ja ülikooli professori dr. Balki suhtes, kes on keeluvastaselt osalenud siinse asjaarmastajate teatri tegevuses.

⁷¹¹ Siseküljele on kleebitud paberileht trükitud pealkirjaga *Eesti Ajalooarhiiv DOKUMENTIDE KASUTAMISLEHT*, Fondi nr 402, Nimistu nr 3, Säiliku nr. 103. Säiliku nimetus (tühi). Seejärel kasutajate tabel, kus on kasutajana (käsitsi) kirjas ainult üks isik – Salupere, aastatel 1994 ja 1999.

Sellest järeldub, et 1809. aastal eksisteeris Tartu linnas asjaarmastajate teater, millest vähemalt professor Balkil on olnud keelatud osa võtta. Keelust üleastumist võetakse vähemalt niipalju tõsiselt, et asja peab käsitlema kohtuvormis. Kaustal on sisukord ja lehenumbriid, aga osad sisukorras kajastuvad varasemast ajast pärit dokumendid kaustas puuduvad. Kaustas on erinevate käekirjade ja allkirjadega dokumente, osadel palju eri käekirju-allkirju samadel lehtedel.

III. 1. 2. 5. Rektorikohtu kaust

Akte in Klagesachen des Kreisfiskals Peterson wider mehrere Studenten wegen Ruhestörung im theater	Arhivaal	Rahvusarhiiv Tartus	EAA.402.8.55	26.08.1812– 01.09.1812
--	----------	------------------------	--------------	---------------------------

Eelmise kaustaga sama fondinumbrit ja nimetust jagava kausta saab kaanepealkirja järgi nimetada „rektorikohtu kaustaks“.⁷¹² Pealkirju kandev kaltsupaberist leht on välja lõigatud ja kleebitud sinisele kaanepapile. Paberid kaustas on väheste eranditega lõikamata kehvemat sorti paberil, mis sageli kannab Rápina vesimärki.⁷¹³

Rektorikohtu kausta kaanel on ainsaks eestikeelseks tähistuseks all vasa-kus nurgas olev tempel (Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarihiiv: 402, 8, 55). Sinise masinpaberi ülaserivas seisab:

Dorpaten Universität / Rectoratsgericht

ülejäänud kaant kattev beež kaltsupaberiristkülik on tihedalt täidetud järgmise tekstiga:

Prodt. im Kaiserl. Hofgerichte(?) zu Riga d. 2. Januar 1807(9?) / No 5 / (ad [...] G. Litt. P.) / Acta Eines Kaiserliches Dorptschen Rectorats=Gerichts, (in der auf Anzeige des Herrn Fiskals Petersen stattgehobten Untersuchungs-Sache wegen eines am 25sten August 1812 in und bei dem Schauspielhause angeblich vorgefallenen Tumults.) [Akte in Klagesachen des Kreisfiskals Petersen wider mehrere Studenten wegen Ruhestörung im theater.] angef. den 26 Aug. 1812 / beendigt den Sept. 1812 / P. 1812

III. 1. 3. Allika kujunemisloost

Fondiloendid Rahvusarhiivi kodulehel annavad ettekujutuse selle kohta, millist laadi dokumente konkreetne institutsioon üldse tootis.⁷¹⁴ Loendid on pikad ja ei jäta kahtlust, et käsitletavad kaustad moodustavad üksnes väikese killukese

⁷¹² Märkus: Rahvusarhiivi Tartu fondis on sissekandes tehtud kirjaviga ja Peterseni asemel on kirjas Peterson.

⁷¹³ Dokumentide kasutuslehel on 4 sissekannet, neist 3 Malle Salupere.

⁷¹⁴ http://www.eha.ee/fondiloend/frames/fond_prop.php?id=2245 (külastatud 23. jaanuaril 2018).

kogu paberimajandusest, mis nii ülikooli kui rae igapäevaelu juurde kuulus. Et dokumendid on köidetud teemakaustadesse, tekib küsimus, kes, millal ja millisel eesmärgil on need koostanud, ent selle kohta ei ole palju teada. Igal fondil on arhiivis küll oma toimik, ent need on koostatud alles nõukogude ajal sealsamas arhiivis, kusjuures kaustad ise on koostatud enne arhiivi üleandmist nendes asutustes, kust nad on pärit.⁷¹⁵ Rahvusarhiivi fondiloendis fondide koostamise ja üksiksäilikute ajaloo kohta mingit infot ei anta.⁷¹⁶ Spetsiaalset uurimistööd ülikooli arhiivi korrastustöö teemal pole ka tehtud. Teada on, et ülikooli dokumentide ja nende arhiveerimise eest vastutas ülikooli sündik – kõrgema juriidilise haridusega ametnik, eraldi ülikooli arhivaari ametikoht rajati aastal 1839.⁷¹⁷ Paljudel teemakaustadel on sama käekirjaga kirjutatud sisukord, mille põhjal võib oletada, et mingitel ajahetkedel – nt siis, kui asuti koostama taasavatud ülikooli 50 või 100 aasta ajalugu – tehti ülikooli arhiivis suuremaid korrastustöid, mille käigus koondati kokku sama teema kohta käiv materjal läbi pikema aja.⁷¹⁸

Kui varauusaegses Euroopas tekkima hakanud suurtes keskarhiivides domineeris temaatiline kategoriseerimine, siis just 19. sajandil hakati ühest institutsioonist pärinevaid dokumente säilitama fondidena.⁷¹⁹ Samal ajal kujundasid kõik Euroopa maad välja praktika, mille järgi liigutati dokumendid institutsioonidest arhiivihoidlatesse.⁷²⁰ Dokumendihalduse süsteem *Registratur*, mis kõige viimistletumal kujul arendati välja Preisi kuningriigis, levis 18. sajandil saksakeelsetes maades ning ka maades, kus sakslased ametiasju ajasid, nagu nt Vene impeerium ja selle Läänemere-äärsed provintsid. Registratuuris olid dokumentide koostamisele kehtestatud kindlad reeglid: iga administratiivne dokument registreeritakse registrinumbriga vastavalt meetodilisele juhendile (*Aktenplan*) ning juba koostamise või vastuvõtmise hetkel kuulub iga

⁷¹⁵ Mari-Anne Kirschbaum, arhivaar: „[...] otsisin fondi EAA.402 fonditoimiku nüüd välja, kui soovite, saate seda uurimissaali vaatama tulla. Toimik on aga koostatud juba arhiivis peamiselt nõukogude ajal, seega ilmselt ei ole sellest Teile eriti kasu. Säilikuid peale arhiivi üle andmist enam ei muudeta. Seega need toimikud, mida Te vaatamas käisite, on kokku koondatud ülikoolis, mitte arhiivis. Ülikooli tegevuse kohta saate soovi korral lugeda meie fondiloendist: http://www.eha.ee/fondiloend/frames/fond_prop.php?id=2245“ (e-kiri 13.12.2017)

⁷¹⁶ http://www.eha.ee/fondiloend/frames/fond_prop.php?id=2245 (külastatud 9. juuni 2019).

⁷¹⁷ Theodor Heinrich Beise, *Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens: Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten December 1852* (Dorpat, 1852), 127–28.

⁷¹⁸ Eravestlus Tartu ülikooli muuseumi teadusdirektori Lea Leppikuga.

⁷¹⁹ Michel Duchein, „The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe“, *American Archivist* European Archives in an Era of Change, 55, nr 1 (1992): 17.

⁷²⁰ Duchein, 19.

dokument selleks määratud süsteemi järgi nummerdatud faili.⁷²¹ (Maades nagu Prantsusmaa, Belgia, Madalmaad, Suurbritannia ja Hispaania, kus *Registraturi* süsteemi ei kasutatud, administratiivsetes kontorites toodetud dokumentidel ettemääratud numbreid või klassifikatsioonijuhist ei ole ning kogu korraldustöö teevad arhivaarid alles pärast dokumentide arhiivi üle andmist.⁷²²) Paul Delsalle'i ajalooline käsitlus *A History of Archival Practice* heidab aga valgust küsimusele, kuidas täpselt 18. sajandi registratuurisüsteemis dokumente korraldati.⁷²³ Selgub, et vastutav administratiivtöötaja pidas toimikuid, kuhu koondas kronoloogilises järjekorras kokku kõik ühte konkreetset küsimust käsitlevad erinevat liiki dokumendid ning õmbles (või kinnitas mõnel muul viisil) kõvade kaante (pärgament, papp) vahele. Sellisel viisil korraldatud dokumendikaustade eeliseks oli, et nii püsisid dokumendid hästi koos ega kaotanud lahtisi lehti. Just sellisel viisil on kokku pandud ka kõik vaadeldavad kaustad.

III. 1. 4. Žanr – ametlik dokument

Eelmise kahe peatüki aluseks olid hoopis teist laadi tekstid – Riias haritud publikule suunatud arutlev ning samas lugejaga mängiv ja tema meelt lahutada sooviv ajakirjatekst, Tallinnas veelgi laiemale publikule suunatud jutustav-apologeetiline, samuti vaataja-lugejaga mängiv ja tema meelt lahutada sooviv näitemäng. Tartu dokumentide puhul on tegemist erinevate institutsioonide ametlike paberitega, mille koostamist ja säilitamist on peetud vajalikuks. Säilitamise eesmärk on kirjalike tekstide algusaegadest alates olnud eeskätt vajadus omada juriidiliste õiguste kohta tõendusmaterjali, millele hiljem lisandus teadlikkus võimalikust ajaloolisest väärtusest.⁷²⁴ Institutsionaalsed protokollid, seletuskirjad ja korraldused koostatakse ametliku juhendi kohaselt ja vähemalt idee poolest kindlaid – õiguslikke – eesmärke silmas pidades. See tähendab, et dokumendid on koostatud selleks, et nende abil vajadusel kindlaks teha ja tõendada, kes mida tegi või ütles, millal, millistel asjaoludel ja millist informatsiooni omades langetati mingi otsus ning milline see otsus täpselt oli. Sel põhjusel fikseeritakse kohalolijad, kuupäevad, infoallikad, tegevuse kulg ja vastuvõetud otsused, nõutakse ja koostatakse seletuskirju ning ärakirju. Mustandite ja ärakirjade olemasolu võimaldab meelde tuletada ja järele vaadata, kellele ja mida enda institutsiooni poolt on täpselt kirjutatud. Kirjade toon ja formaadinõuded sõltuvad kirjutaja ja adressaadi alluvussuhetest ja käsilolevast

⁷²¹ Duchein, 19.

⁷²² Duchein, 19.

⁷²³ Paul Delsalle, *A History of Archival Practice*, toim Margaret Procter (London: Routledge, 2017), 10.2 The two principle systems of archival classification: 10.2.1 The Latinae tradition; 10.2.2 The German Registratur system.

⁷²⁴ Duchein, „The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe“, 20–21.

küsimusest – nt korraldustest informeerimine ja tegevuse kohta aru pärimine kõrgemalt poolt, toimuvast informeerimine ja aru andmine teiselt poolt. Dokumenti lugedes ja tõlgendades tuleb arvestada, mil määral on kirjas öeldavat ajendanud vajadus hoida ja kehtestada oma autoriteeti või näidata ennast ka probleemsetes oludes heas valguses.

III. 1.5. Allika eneseesitlusest saadud info

Nagu eelneva põhjal selgus, on Tartu alliktekstide puhul Riia ja Tallinnaga võrreldes tunduvalt keerulisem eristada algset materjali hilisematest redaktsioonidest: tekstitervik kujutab endast suurt hulka erinevate autorite poolt koostatud institutsionaalseid tekste, mille kokkukoondamise ja asjaosaliste institutsioonide teistest tekstidest eraldamise ning pealkirjastamise etapid on oma üksikasjades teadmata. On selge, et vaatlusaluse ajavahemiku lõpuks olid olemas küll kõik tekstid ise, aga mitte sellisel kombel pealkirjastatuna omaette teemakaustades. Kui Snellil ja Kotzebuel oli mingi oma eellugu ja agenda, mida oli võimalik teksti ümber ringeldes avada, siis Tartu dokumentide puhul saaks samamoodi läheneda äärmisel juhul hilisemale kaustakoostajale, mis aga paraku viiks 19. sajandi algusest ainult kaugemale. Kui Riia ja Tallinna kohta käivates peatükkides oli alguspunktiks arutlev tekst, mida aitasid laiemas kontekstis vaadelda mingit sorti sündmustik ja sellega seotud asjaolud, siis Tartu puhul on olemas dokumendid, mis võimaldavad pigem taastada sündmustikku kui avada selle käigus tekkinud arutelu. Seepärast on Tartu puhul võetud ülesandeks korjata ühelt poolt sündmustikust välja need asjaolud ja märksõnad, mille abil saab Tartus toimuvast näha sarnasusi aruteludega Riias ja Tallinnas ning teiselt poolt lisada Tartu ülikooli sündmustikule, mis Venemaa ja Tartu kontekstis jääb arusaamatuks, need arutelud, mida 18. sajandil ja 19. sajandi alguses peeti Saksamaa protestantlike ülikoolide juures.

Dokumendikaustade kaanetekstide põhjal saab sündmustiku kohta öelda järgnevat. Ülikooli algusest alates olid ülikooli nõukogus korduvalt arutelu all „teatraalsed esitused“ ehk „teatrietendused“, mille üle on vahetatud kirju Tartu õppepiirkonna kuraatori ja Tartu linna raega: küsimuse all on olnud teatrietenduste korraldamine, teatri rajamise keeld Tartus ja tudengite osavõtt avalikest teatrietendustest. Rae kausta pealkirjadest selgub ka, et samal perioodil on Tartus lisaks teatrietenduste korraldamisele teemaks olnud ka asjaarmastajate teatri rajamine. Kahe paksema ja ülikooli algusest vähemalt kuni vaadeldava perioodi lõpuni (1812) ulatava kausta kõrval kajastavad kolm õhemat kausta väga lühikesi ajaperioode selle ajavahemiku sees, viidates võimalikele sündmustiku sõlmpunktidele aastatel 1804, 1809 ja 1812. 1804. aasta teisel poolaastal on toimunud midagi nii olulist, et sellega on pidanud tegelema lisaks raele ja ülikooli nõukogule ka kuraator ja rahvahariduse minister; 1809. aasta augustis on ülikooli kohtul olnud viie päeva jooksul käsil „uurimisasi“ kolleegiuminõuniku

ja ülikooli professori dr. Balki vastu, kes on keeluvastaselt osalenud kohaliku asjaarmastajate teatri tegevuses; 1812. aasta augustis-septembris on ülikooli rektoril käsil kohtuprotsess, kus sedapuhku on uurimisalusteks tudengid, keda süüdistatakse sama aasta 25. augusti õhtul näitemängumajas mürgeldamises. Seejuures on nimepidi nimetatud ainult süüdistaja isik, fiskaal Petersen, ning mürgli kohta seisab, et see on leidnud aset „öeldavasti“.

Kõige selle põhjal saab öelda, et Tartus toimus vaadeldaval perioodil mingit sorti teatritegevus ning et millegi teatrissepuutuva üle toimus perioodiliselt teravnev vaidlus, milles osalesid peamiselt linna raad ja ülikool, aga ka haridusministeerium, ning et ülikooli õppejõud ja tudengid kujutasid endast seejuures mingit sorti probleemi. Et hakata sellest probleemist aru saama, tuleb esimalt heita pilk peamistele osapooltele – Tartu linnale ja Tartu ülikoolile.

III. 2. Teine ring: keiserlik Tartu linn ja keiserlik Tartu ülikool

Teise ringi ülesanne on visandada alliktekstide n-ö tegevuspaik ja peaosatäitjad sellisel määral nagu neid võidaks tutvustada näitemängu kavalehel. Peamiseks eesmärgiks on tuua välja need asjaolud, mis võiksid selgitada teatri pärast puhkenud konfliktsituatsiooni. Ringi lõpuks peaks olema selge, millised põhimõttelised muutused olid toimunud Tartu linnas seoses ülikooli taasasutamisega 1802. aastal ning saama esimese ettekujutuse selle kohta, milliseid probleeme see linnarahva jaoks kaasa tõi.

III. 2. 1. Tartu linna raad, rahvastik, kultuuri- ja hariduselu enne Tartu ülikooli rajamist

Põhjasõja lõpus Peeter I käsul täielikult hävitatud Tartu linn oli armetus seisukorras veel sajandi keskel – varemed, purunenud sillad; kahest kirikust oli suudetud 1740. aastaks taastada Jaani kirik, mida kasutasid nii saksa- kui eestikeelne kogudus. Sajandi teises pooles, aastatel 1755, 1763 ja 1775, laastasid linna suured tulekahjud.⁷²⁵ Samas oli põhjust linna taaselustumiseks: Tartut läbis oluline postimaantee, mis ühendas Peterburi Riiaga ning sealt edasi Kesk-Euroopa maadega, tegemist oli suuruselt ja tähtsuselt Liivimaa kubermangu teise linnaga; Tartus oli kirikuvalitsus, siin resideerus kroonu asehaldur ning istus koos ulatuslikku piirkonda teenindav maakohus. Sajandi jooksul kasvas kõigist Eesti linnadest kõige enam just Tartu elanikkond – enne Põhjasõda elas

⁷²⁵ Heivi Pullerits, *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*, toim Heivi Pullerits et al. (Tartu: Tartu Linnamuuseum; Ilmamaa, 2005), 55–56, 60–61.

Tartus u 2000, sajandi lõpus u 3600 inimest.⁷²⁶ Sakslasi ja eestlasi oli linnas enam-vähem võrdselt, kolmanda suurema rahvusgrupi moodustasid venelased (10%). Kodanikud jagunesid valitseva Suur- ehk Maarja gildi, Mustpeade vennaskonna ja käsitöömeistrite Antoniuse gildi vahel.⁷²⁷ Eestlasi ega venelasi 18. sajandil linnakodanikeks ei võetud ning Tartu kodanikkond kasvas olulisel määral sakslastest sisserändajate arvelt.⁷²⁸ Mittekodanikest alamrahvas moodustas linnarahvast tunduvalt suurema osa, arvukalt elas linnas ka pärisorje, kes kuulusid kas ümbritsevate maade mõisnikele või linnale endale.⁷²⁹

Keskajal oli Tartu olnud õitsev kaubanduslinn, ent kuna väliskaubandus koondus aja jooksul sadamalinnadesse, siis oli 18. sajandil Tartu kaupmeeste sissetulekuallikaks jäänud üksnes tunduvalt vähemtulus sisekaubandus. Kaubandus jäi sellest hoolimata linna peamiseks elatusallikaks, sajandi lõpuks oli Tartus kaupmehi üle 150 ja käsitöömeistreid 400 ringis.⁷³⁰ Erinevatel aegadel oli siin ka suurel arvul sõjaväelasi,⁷³¹ võrreldes teiste Eesti- ja Liivimaa linnadega viibis Tartus püsivalt ka ebatavaliselt palju aadlikke.⁷³²

Pärast Põhjasõda jäid Tartu linna õiguslikeks alusteks Riia õigusele tuginev privileegide kogu, tavaõigus ja enamasti kubernerite kaudu tulevad keskvalitsuse korraldused.⁷³³ Aeglaselt taastuva linnavõimu koosseisus oli alles 1757. aastast alates taas kaks bürgermeistrit: justiitsbürgermeister ajas kohtuasju ja politseibürgermeister ehk kommertsbürgermeister haldusasju. Magistraat otsustas kõige üle, mis linnas toimus, sh seltside ja organisatsioonide asutamise ja tegevuse, tsensuuri ja teatri üle.⁷³⁴ Ka vaestehoolekanne kuulus magistraadi ülesannete hulka ning selle jaoks oli eraldi vaestekollegium ehk vaestekassa.⁷³⁵ See kujutas endast isemajandavat ettevõtet, mis pidi oma ülesannete täitmiseks ise raha teenima ja teenitud tulust andma vaestele toetust, asutama ja ülal pidama vaestemaju jne.⁷³⁶ Linnarahva ja rae suhted olid sageli väga pingelised, sajandi esimese poole tülide tulemusena kaasati alates 1765. aastast rae koosseisu, kus seni domineerisid kaupmehed, pisut rohkem literaate. Asehalduskorra ajal

⁷²⁶ Pullerits, 61.

⁷²⁷ Pullerits, 61.

⁷²⁸ Pullerits, 162.

⁷²⁹ Raimo Pullat, *Tartu ajalugu: marksistlik üldkäsitlus: juubelikogumik* (Tallinn: Eesti Raamat, 1980), 61.

⁷³⁰ Pullerits, *Tartu*, 61.

⁷³¹ Pullat, *Tartu ajalugu*, 107; Tiit Rosenberg, *Künnivaod: uurimusi Eesti 18.-20. sajandi agraraajaloost*, Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 9 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013), 262.

⁷³² Rosenberg, *Künnivaod*, 263.

⁷³³ Pullat, *Tartu ajalugu*.

⁷³⁴ Pullerits, *Tartu*, 166.

⁷³⁵ Tiiu Oja, „Linna valitsemine“, *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*, toim Heivi Pullerits (Tartu: Tartu Linnamuuseum : Ilmamaa, 2005), 165.

⁷³⁶ Mart Rootslane, „Tartu vaestest 18. sajandil“, *Tartu ja kultuur: artiklite kogumik*, toim Jüri Linnus (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1990), 108–16.

(1783–1796) kehtestatud ulatuslikud muudatused tühistati 1796. aastal ning endine korraldus taastus, ent sagedased valitsusepoolsed korraldused ja määrused sekkusid üha enam vana linnavalitsuse struktuuri – nt allutati 1805. aastal seni raele ja tema alamkohtule kuuluv politseivõim magistraadist sõltumatule politseivalitsusele, mis allus otse kubermanguvalitsusele.⁷³⁷

Sajandi lõpuks oli Tartus välja kujunenud piisav kriitiline mass haritlasi ning sajandi lõpukümnenditel oli toimunud märkimisväärne vaimuelu elavnemine – oli tekkinud lugemishuvi ning tärpanud vajadus eneseharimiseks ja mõtete vahetamiseks.⁷³⁸ 1791. a rajati kõrgseisusesse kuuluvate täiskasvanud meeste seltskondlikuks suhtlemiseks ja eneseharimiseks *Gesellschaft der Musse* ehk *alte Musse*, kuhu kogunesid aadlikud, literaadid, kaupmehed ja ohvitserid ning käsitöölise *Bürgermusse*. Samal ajal hakati Tartus – Riia ja Tallinna järel kolmanda linnana Eesti- ja Liivimaal – välja andma oma ajalehte. „Dörptsche Zeitung“ ilmus kaks korda nädalas ja seda trükkis Michael Gerhard Grenzius (1759–1822), kes ühtlasi töi Tartusse ka trükikoja.⁷³⁹ Enne ülikooli taasasutamist andsid Tartus haridust 1731. a taastatud nelja õpetajaga neljaklassiline ladina kool, mida pidasid ühiselt üleval riik ja linn, 1748. a rajatud sakslastele mõeldud tütarlastekool ning sajandi teisest poolest ka eestikeelne rahvakool. Asehalduskorra ajal muudeti ladina kool viieklassiliseks pearahvakooliks, mis valmistas õppureid ette ka ülikooli astumiseks. Saksamaa ülikoolidesse, eeskätt Hallele ja Jenasse, läks Tartust keskmiselt üks nooruk aastas.⁷⁴⁰

III. 2. 2. Keiserlik Tartu ülikool

III. 2. 2. 1. Ülikooli taasasutamine

1620. aastatest alates oli Rootsi impeeriumi erinevates paikades rajatud hulgaliselt uut tüüpi koole – gümnaasiume, samas reformiti Uppsala ülikooli ja pandi alus Tartu (1632), Turu (1640) ja Lundi (1666) ülikoolidele ning võeti üle 1456. aastal rajatud Greifswaldi ülikool (1638/39).⁷⁴¹ Sajandi teise poole ja uue sajandi alguse sõdades, ikalduse- ja katkupuhangutes oli Tartu ülikool saanud tegutseda vaid katkendlikult ja evakueerituna Eestimaa erinevatesse linnadesse, selle lõpuaega iseloomustas üks tollane teoloogiaprofessor hiljem järgmiste sõnadega:

⁷³⁷ Pullerits, *Tartu*, 163.

⁷³⁸ Tering, Arvo, „Tartu teadussidemed Saksamaaga 18. sajandil“, *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa*, toim Helmut Piirimäe ja Claus Sommerhage (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998), 54.

⁷³⁹ Pullerits, *Tartu*, 63.

⁷⁴⁰ Pullerits, 62.

⁷⁴¹ Helmut Piirimäe, „Ülikoolihariduse areng Euroopas kuni Tartu Ülikooli asutamiseni“, *Universitas Tartuens 1632–2007*, toim Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 23–25.

„1705. aastal oli Pärnus vaid 7 üliõpilast, üks vähem kui professoreid, linn oli räpane ja „hunddyr“ [sigakallis] ning pietism oli kõikjal laialt levinud“. ⁷⁴² Terve 18. sajandi jooksul püüti ülikooli taasasutada, ent erinevatel põhjustel jõuti reaalsele tulemustele alles sajandi lõpuks.

Uue ajendi ja toetuse ülikooli rajamiseks Balti kubermangudesse andis käesoleva töö eelmiste peatükkide teatritekstide kirjutamise ajal valitsenud Katariina II poeg Paul I (eluaastad 1754–1801, Venemaa keiser 1796–1801), kelle tema vanaema, keisrinna Elisabet I, oli kohe pärast sündi enda kasvatada võtnud. 1776. aastal oli Katariina II pannud Pauli paari Württembergi hertsogi tütre Sophia Dorotheaga, kellest sai suurvürstinna Maria Fjodorovna, abielupaari kümnest lapsest kaks esimest poega oli Katariina II võtnud enda kasvatada. Pärast esimese poja Aleksandri sündi 1777. a kinkis keisrinna Paulile ja tema naisele Pavlovski palee ning nad sai loa veeta aasta 1781–1782 ringsõidul läbi Lääne-Euroopa, kus vürstlike kõrguste saatjaks oli äsja Peterburi õukonna teenistusse asunud Friedrich Maximilian Klinger. Paul ja tema naine olid kuni Katariina surmani elanud omaette isoleeritud õukonnaelu Gatšinas, kus Paul oli aastaid oma kaaskondlaste ja isikliku sõjaväebrigadiga imiteerinud Preisi korda ja Berliini õukonda ning keisriks saades asus ta seda kõike teostama ka Venemaal. Paul I astus troonile kindla kavatsusega tühistada kõik oma ema reformid ning seada Venemaal sisse range, kuulekusele põhinev sõjaväeline distsipliin. ⁷⁴³ Venemaa välispoliitikas andis õigeusklike slaavi rahvaste Türgi ikke alt vabastamise missioon Paul I-le põhjenduse uuteks vallutusretkedeks ning aktiivne võitlus revolutsiooni vastu tegi vajalikuks range tsensuuri ja välismaiste mõjude tõkestamise. ⁷⁴⁴ Sellel taustal seisis ka Pauli 1798. a ukaas, millega Vene impeeriumi alamatel keelati ära välismaal õppimine ning otsus asutada uus ülikool kusagile Balti kubermangudesse. Selle täpsemaks asukohaks määras Paul lõpuks Jelgava. Inimesena äärmiselt vastuolulise Paul I valitsemine tekitas üleüldist rahulolematust ka nende seas, kelle huve Pauli reformid ja korraldused kaitsesid. ⁷⁴⁵ Pärast Paul I tapmist võimule tulnud noor Aleksander (eluaastad 1777–1825, Venemaa keiser 1801–1825) lubas troonile astumise manifestis valitseda riiki oma vanaema Kariina II seaduste ja südamesoovide järgi ning tühistas kohe pärast võimuletulekut isa kõige enam pahameelt põhjustanud seadused, taastas aadli senised eesõigused ja pehmendas tsensuurireegleid. Aleksandri otsusel rajati Balti kubermangudesse määratud ülikool Tartusse.

Tartu ülikool, millel puudus sel hetkel isegi oma hoone, taasavati 21. aprillil 1802 piduliku jumalateenistusega Jaani kirikus ning avaaktusega von Bocki

⁷⁴² Tor Berg, *Ingemund Bröms*, Svenskt biografiskt lexikon, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17123> (külastatud 6. juuni 2017).

⁷⁴³ Tõnu Tannberg, „Sajandivahetus“, *Eesti ajalugu. IV, peatoimetaja Sulev Vahre* (Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003), 113.

⁷⁴⁴ Tannberg, 114.

⁷⁴⁵ Nt Donald J Raleigh ja A. A Iskenderov, *The Emperors and Empresses of Russia: Reconsidering the Romanovs*. (Hoboken: Taylor and Francis, 2015), 199–201.

majas, millele päev hiljem järgnes akadeemiline avakoosolek. Esialgse plaani järgi pidi olema tegu rüütelkonna rahastatava ja kureeritava provintsiaalülikooliga, ent rüütelkonna ja värskelt kogunenud valgustusmeelse professorkonna maailmavaatelised erimeelsused viisid kiiresti konfliktini.⁷⁴⁶ Suuresti tänu esimesele rektorile Georg Friedrich Parrotile ning tema headele suhetele noore keisri Aleksander I-ga lõppes võimuvõitlus sellega, et Tartu ülikool lülitati parasjagu sel ajal väljatöötatavasse ülevenemaalisse ülikoolide ja haridusasutuste võrgustikku. Ülikooli rahastus hakkas pärinema riigieelarvest ning 12. detsembril 1802 keisri poolt allkirjastatud Tartu Keiserliku Ülikooli põhimääruse kohaselt allus ülikool täielikult Vene riigi haridusministeeriumile Peterburis, tegutsedes haridusministri üldjuhtimisel ja kuraatori erihooldusel. Kuraator kujutas endast tähtsat lüli ülikooli ja haridusministeeriumi vahel, esimeseks Tartu ülikooli kuraatoriks (1803–1817) oli juba mainitud Friedrich Maximilian Klinger. Keisri haridusreformidest ja teistest Venemaal asutatud ülikoolidest tuleb edaspidi lähemalt juttu.

III. 2. 2. 2. Ülikooli juhtimine ja kohtukorraldus

Tartu ülikooli sisemiseks juhtimisorganiks olid nõukogu, valitsus ja rektor. Ülikooli nõukogu koosnes kõikidest korralistest professoritest, mis tähendab, et selle liikmete arv kasvas koos professuuride arvu suurenemisega. Vastavalt 1803. a põhikirjale oli nõukogu ülikooli kõrgeim esindus- ja juhtimisorgan, millele allusid teaduskonnad ja õppetöö, sisemine kohtukorraldus, tsensuur, kõik ülikooli asutused, samuti eelarve.⁷⁴⁷ Ülikooli nõukogu koosolekud, kus otsustati kõik tähtsamad asjad, toimusid vastavalt vajadusele. Esimestel aastatel, mil arutati paljusid organiseerimis- ja korraldamisküsimusi, kutsuti istungeid kokku sagedamini: 1803. aastal 97, 1804. aastal 46 ja 1805. aastal 47 koosolekut, hiljem u 30 koosolekut aastas. Aastail 1803–1809 toimusid nõukogu koosolekud Bocki majas, 1809. aastast alates uues peahoones.⁷⁴⁸ Ülikooli valitsuse moodustasid rektor ja dekaanid ning selle ülesandeks oli tegeleda jooksvate majandusküsimuste, isikute ja asutustega kirjavahetuse pidamisega ning aruandlusega kõrgemalseisvatele asutustele.⁷⁴⁹ Rektor oli nii ülikooli nõukogu kui ka valitsuse juhataja ning ülikooli akadeemiline ja administratiivne tegevjuht. Ülikooli algusaegadel moodustas olulise osa rektori kohustustest veel ka suhtlemine üliõpilastega: rektor isiklikult võttis vastu uue tudengi, vahetas temaga pidulikult lubadusi ja tegeles kõigi üliõpilaste distsiplineerimisega. 1803. a põhikirja järgi valiti rektor maikuus toimuval peakoosolekul üheks aastaks ametiaja algusega 1. augustil ning valiku pidi

⁷⁴⁶ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, 113–15.

⁷⁴⁷ Siilivask, 137–138.

⁷⁴⁸ Siilivask, 47.

⁷⁴⁹ Hiio et al., *Universitas Tartuensis 1632–2007*, 139.

rahvaharidusministeeriumi kaudu kinnitama keiser. Vaadeldaval perioodil täitsid rektori ülesandeid järgmised professorid:

(1802–1803) Georg Friedrich Parrot

(1803–1804) Daniel Georg Balk

(1804–1805) Adam Christian Gaspari

(1805–1806) Georg Friedrich Parrot

(1806–1808) Carl Friedrich Meyer

(1809–1810) Christian Friedrich von Deutsch

(1810–1812) David Hieronymus Grindel

(1812–1813) Georg Friedrich Parrot

Ülikooli autonoomia oluliseks tunnuseks oli oma kolmeastmeline kohus, mille jurisdiktsiooni alla kuulusid kõik ülikooli töötajad, üliõpilased ja õppejõud nii tsiviil-, politsei- kui distsiplinaarasjades. Rektorkohus kujutas endast esimest kohtuinstantsi, st rektor määras noomitusi, väiksemaid rahatrahve ja kartserikaristusi eelkõige üliõpilastele. Teise astme kohus arutas tsiviil- ja kriminaalasju suuremas koosseisus – lisaks rektorile ka õigusteaduskonna dekaan, üks kvalifitseeritud ametnik, kaks muu teaduskonna dekaani ja sekretär. See kohus käsitles suuremaid distsiplinaarküsimusi ning tuli kokku kõige sagedamini, pidades 75–120 istungit aastas. Ülikooli kõrgeimaks kohtuinstantsiks oli ilma rektorita ja mõne auväärsema ning kogenuma professori juhtimisel asja arutav nõukogu, lisaks õigusteaduskonna dekaan ja kaks kohtu koosseisu kuuluvat dekaani.⁷⁵⁰ Õppejõudude ja ametnike küsimustes oli ülikooli kohtu pädevuses noomituse määramine ja trahvimine 25 rubla ulatuses.⁷⁵¹

III.2.2.3. Ülikooli professorid aastatel 1802–1812

Tartu ülikool oli nn täisülikool, mis koosnes neljast klassikalisest teaduskonnast: usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond; teaduskondi juhtisid dekaanid, teaduskondade koosseisu kuulusid õppetoolid ehk professuurid.⁷⁵² Kõige uuemad arusaamad ülikooli eesmärgist ja rollist tõstsid seni domineeriva õpetamistöö kõrval tähtsale kohale teadustöö ning ka Tartu ülikooli professuurid hõlmasid peaaegu kõiki tolleaegseid tähtsamaid teadusalasid.⁷⁵³ Avamispäeval oli ülikoolil kõigest üheksa professorit ja viis õpetajat, ent 1803. aasta põhikirjas oli ette nähtud 41 õppejõudu. Suur osa professoreist asuski oma kohale aastal 1803, mitmed veel ka 1804. aastal. Paljudel puudus kõrgkoolis töötamise kogemus

⁷⁵⁰ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, 43; Hiio et al., *Universitas Tartuens 1632–2007*, 142–43.

⁷⁵¹ Hiio et al., 143.

⁷⁵² Hiio et al., 144.

⁷⁵³ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, 54.

(ühel ka kõrgharidus), osadel jäi puudu teaduslikust ettevalmistusest – värsked professorid olid varem töötanud gümnaasiumi- või koduõpetaja, praktiseeriva arsti, apteekri või advokaadina. Nii õppe- kui teadustöö tase oli algusaegadel ebaühtlane, ent kõrgetasemelist kaadrit oli siiski piisavalt palju, et tõsta värsked ülikool sellisele tasemele, et seda hakati peagi pidama üheks esimeseks Vene riigis ning paljudel aladel ka Euroopas.⁷⁵⁴

Esimesel kahel aastakümnel oli 70% professoritest õppinud Saksamaa ülikoolides, aastatel 1802–1825 olid 82% professoritest ja lektoritest sakslased, neist 40 % baltisaksa päritolu. Suurem osa selle aja õppejõududest olid pärit literaatide perekondadest.⁷⁵⁵ Järgnevas tabelis on välja toodud mitte kõik 1802–1812 Tartus õpetanud professorid, vaid need, kelle allkirjad ja arvamused esinevad neis nõukogu protokollides ja ringkirjades, kus teatriküsimust ühiselt arutatakse – need toimuvad 1804. ja 1809. aastal. Tabeli ülesanne on lisaks nimede ja professuuride ühendamisele välja tuua õppejõu päritolukoht ning ülikoolid, millega tal oli olnud pikemaid kokkupuuteid – tabelis on tumendatud kirjas ülikoolid, mida on üldpildi loomisel arvesse võetud. Tabel kaardistab niisiis ülikoolide võrgustiku, millega antud töös võrdlusmaterjali otsides arvestada. Tabeli koostamisel on kasutatud põhjana kahte võrgus kättesaadavat leksikoni: *Baltisches biografisches Lexikon digital* ja *Neue Deutsche Biographie*, ning lünkade täitmisel erinevaid teisi allikaid.⁷⁵⁶

Nimi, eluaastad, professuuri nimetus ja selle kestus Tartu ülikoolis	Päritolu ja haridus
Friedrich Maximilian Klinger (1752–1831), ülikooli kuraator 1803–1817	Sündis Mainiäärses Frankfurtis, alustas 1774 juuraõpinguid Giessenis , tegutses alates 1780. aastast kuni surmani Peterburis erinevates kõrgetes tsiviilametites.
Georg Friedrich von Parrot (1767–1852), teoreetilise ja eksperimentaalse füüsika professor 1802–26, rektor aastatel 1802/03, 1805/06 ja 1812/13	Sündis Mömpelgaardis Württembergi vürstiriigis, õppis äsja kõrgkooli staatuset saanud Stuttgardi ülikoolis (<i>Hohe Karlsschule</i>) 1782–1786 majandust, matemaatikat ja füüsikat; 1795 Liivimaale koduõpetajaks.

⁷⁵⁴ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, 56.

⁷⁵⁵ Karl Siilivask, toim, *History of Tartu University: 1632 – 1982* (Tallinn: Perioodika, 1985), 80.

⁷⁵⁶ Peamised allikad: BBLD – Baltisches biografisches Lexikon digital; Neue Deutsche Biographie [Online-Version]; Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu; Tartu Ülikooli Raamatukogu, „Tartu Ülikooli üliõpilased ja õppejõud kuni 1918“, 2. veebruar 2008, <https://dSPACE.ut.ee/handle/10062/5567> (külastatud 9. juuni 2019); Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*.

Nimi, eluaastad, professuuri nimetus ja selle kestus Tartu ülikoolis	Päritolu ja haridus
Daniel Georg Balk (1764–1826), Patoloogia, semiootika, kliinilise arstiteaduse ja teraapia professor 1782–1817; rektor 1803/1804	Sündis Königsbergis ja läbis meditsiini-stuudiumi Königsbergis 1780–1787, pärast seda arstipraktika mh Kuramaal; 1817 sunniti ülikoolist lahkuma.
Adam Christian Gaspari (1752–1830), Venemaa, eriti Eesti-, Liivi-, Kura- ning Soomemaa ajaloo statistika ja geograafiaprofessor 1803–1810; rektor 1804/1805	Sündis Tüüringis Schleusingeni väikelinnas, õppis filosoofiat kuni 1790 ja õpetas 1795. aastal Jena ülikoolis, 1797 gümnaasiumiprofessorina Oldenburgis; Tartust läks edasi Königsbergi geograafiaprofessoriks.
Carl Friedrich Meyer (1806–1817), tsiviil – ja kriminaalõiguse professor 1802 – 1808, rektor 1806/1807 ja 1807/1808	Sündis Hannoveris, õppis alates 1776 Göttingeni ülikoolis (lõpetamata), sai 1792 Tartu rae advokaadiks, 1797 rae liikmeks, 1798 rae sündikuks.
Johann Karl Simon Morgenstern (1770 – 1852), klassikalise filoloogia ja kaunite kunstide ajaloo professor 1802–1834	Sündis Magdeburgis, õppis 1788–1794 filoloogiat Halle ülikoolis; 1798–1802 oli gümnaasiumiprofessor Gdanskis.
Georg Friedrich Pöschmann (1768–1812), üldajaloo, statistika ja geograafia professor 1802–1812	Sündis Naumburgis, õppis kuni 1789 Leipzigi ülikoolis, Liivimaal alates 1798.
Lorenz Ferdinand Ewers (1742–1830), dogmaatika ja kristliku eetika professor 1802–1824	Sündis Rootsis Karlskrona linnas, õppis 1762–1770 Greifswaldi ülikoolis, 1776–1802 Tartu linnakooli rektor; 1802 teoloogiadoktori kraad Erlangeni ülikoolist.
Johann Ludwig Müthel (1764–1812), Eesti- ja liivimaa provintsiaalõiguse professor 1802–1812	Sündis Cesvaine/Sesswegenis Liivimaal, õppis alates 1781 Halles ja 1783 Göttingenis ; alates 1784 Riias erinevates juriidilist haridust nõudvates ametites.
Johann Wilhelm Friedrich Hezel/Hetzel (1754–1824), Lähis-Ida keelte ja eksegeetika professor 1802–1813, edasi kuni emeeriteerumiseni 1820 ainult Lähis-Ida keelte professor	Sündis tänase nimega Baieri (kuni 1920 Frankimaa) Königsbergis Alam-Frangimaal, õppis 1771–1775 Jenas teoloogiat ja filoloogiat; pärast seda erinevates ametites, sh 1786–1802 Lähis-Ida keelte professor Giesseni ülikoolis.
Gottlob Benjamin Jäsche (1762–1842), teoreetilise ja praktilise filosoofia professor 1802–1839	Sündis Sileesias Wartenbergis (Syców), õppis 1783–1786 Halles teoloogiat, doktorikraad 1795; tegutses eraõpetajana Königsbergis ja Kuramaal, 1799–1802 Königsbergi ülikooli eradotsent.

Nimi, eluaastad, professuuri nimetus ja selle kestus Tartu ülikoolis	Päritolu ja haridus
Martin Ernst Styx (1759–1829), anatoomia ja kohtumediitsiini professor 1802–1826, rektor 1814	Sündis Riias, õppis meditsiini 1779–1782 Jenas , 1782–1783 Göttingenis , alates 1783 tegev arstina Peterburis jm, 1791–1802 Riias.
Gottfried Albrecht Germann (1773–1809), loodusloo ja botaanika professor 1802–1809	Sündis Riias, õppis 1782–92 Riia toomkoolis [st ka sel ajal, kui Snell oli rektor]. Õppis meditsiini Jenas 1792–95, Würzburgis 1795–96 ja Kielis 1796; seejärel tegutses arstina Peterburis jm, 1800–1802 Valmieras.
Hermann Leopold Böhlendorff (1773–1828), eksegeetikaprofessor 1802–23	Sündis Jelgavas, õppis 1788–90 sealsamas Academia Petrinas, alates 1790 Jenas ja lühikest aega ka Halles ; töötas Kuramaal koduõpetaja ja vikaarvaimulikuna, 1798–1802 lätlaste ja vaeste diakon Riias, 1801 promoveerus Wittenbergi ülikooli juures.
Christian Friedrich von Deutsch (1768–1843), sünnitusabi professor 1804–1833, rektor 1808/1809	Sündis Oderi-äärses Frankfurtis, õppis Halles teoloogiat, siis alates 1791 meditsiini Göttingenis , Halles ja Erlangenis , 1796–1804 oli Erlangenis professor.
Michael Ehrenreich Kauzmann (1768–1816), kirurgiaprofessor 1805–1810	Sündis Schwabachis, õppis alates 1799 meditsiini Erlangenis ja sai 1802 doktorikraadi, teenis arstina preisi armee ja Schwabachis. Alates 1810 töötas arstina Tartus, siis Riias, lõpuks Tallinnas.
David Hieronymus Grindel (1776–1836), keemia ja farmaatsiaprofessor 1804–1814, rektor 1810/11 ja 1811/1812	Sündis Riias (läti päritolu), õppis [Snelli rektoriksoleku ajal] toomkoolis, 1795–1797 õpingud Jenas , Paul I käsu peale tagasi Riiga, filosoofiadoktori kraad Jenas 1802, tegevus apteekri ja keemikuna Riias enne ja pärast Tartu professuuri, 1820–22 õppis Tartus meditsiini ja töötas Riias arstina.
Heinrich Friedrich Isenflamm (1771–1825), anatoomia, füsioloogia ja kohtumediitsiini professor 1803–1810	Sündis Erlangenis ja õppis 1785–1791 meditsiini peamiselt Erlangeni ülikoolis; habilitatsioon Erlangenis 1793, 1794 sai professoriks ja 1796 prosektoriks anatoomilises teatris. 1810 läks tagasi Erlangeni.
Johannes von Horn kirikuloo professor 1804–1810	Õppis Göttingenis .
Friedrich Gottlieb Baron von Elsner (1770–1832), militaarteaduste professor 1803–1813	Sündis Berliinis; 1813 läks armeeteenistusse.

Nimi, eluaastad, professuuri nimetus ja selle kestus Tartu ülikoolis	Päritolu ja haridus
Christian Heinrich Gottlieb Köchy (1769–1828), kohaliku õiguse professor 1805–1817	Sündis Braunschweigis, 1800 oli Jenas priivaatdtsent, pärast Tartu ülikoolist minema saatmist lahkus Liivimaalt, elas erinevates Euroopa suurlinnades mitmekülgset literaadielu.
Friedrich Eberhard Rambach (1767–1826), kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse professor 1803–1826, rektor 1814–1816	Sündis Quedlinburgis, õppis 1786–1793 Halles , alates 1791 töö erinevates Berliini haridusasutustes, Tartusse tuli alguses klassikaliste keelte professoriks.
Grigori Andrejevitsch Glinka (1776–1818) vene keele ja kirjanduse professor 1803–1810	Sündis Smolenski kubermangus Venemaal venestunud poola aadlisuguvõsas, hariduse omandas 1782–1796 Peterburi Paažikorpuses , 1799 läks sõjaväest erru ja asus tsiviilteenistusse, välismaise kirjanduse tsensorina kroonlinnas ja Peterburis, 1802 kolis Tartusse. Pärast professoriameti mahapanemist 1810 sai temast keisrikojas koduõpetaja, hiljem Tsarskoje Selo lütseumi direktor.
Johann Wilhelm von Krause (1757–1828), majanduse, tehnoloogia ja arhitektuuri professor 1803–1828	Sündis Dittmannsdorfi külas Alam-Sileesias, õppis teoloogiat Leipzigi ülikoolis, rahapuudusel astus sõjaväkke, alates 1787 koduõpetaja jt ametid Liivimaal, 1810 Tartus filosoofiadoktori kraad.
Johann Wilhelm Andreas Pfaff (1774–1835), puhta ja rakendusmatemaatika professor 1804–1809	Sündis Stuttgartis, õppis 1791–1796 Tübingenis filosoofiat ja teoloogiat; lahkus Tartust esimesel võimalusel, pärast Tartut Nürnbergi vastloodud reaalinstituudis, kus tegeles astroloogiaga, siis Würtzburgi ja Erlangeni ülikoolides.

III.2.2.4. Tartu üliõpilane

Tartu ülikooli tudengkonna moodustasid peamiselt Läänemere kubermangude keskkõppeasutuste lõpetanud. Põhikirja kohaselt võisid üliõpilaseks saada kõigi seisuste esindajad, nii Venemaa kodanikud kui ka välismaalased, kes esitasid vajalikud kirjalikud tõendid – passi ja mõne kooli lõpetamise tõendi. Vajalike eelteadmiste olemasolu kontrollis oma paremat äranägemist mööda filosoofiateaduskonna dekaan. Tudengeid oli 21. aprillil 1802 immatrikuleeritud kokku 19, aasta lõpuks oli neid juba 47. 1804. aastal kasvas üliõpilaste arv 155ni ja püsis sellisena järgmised viis aastat. Seoses sellega, et 1809. aastal võeti arstiteaduskonda hulk välismaalt värvatud kroonustipendiaate, et neist

sõjaväearste koolitada, oli tudengeid juba 200; 1811. aastal oli tudengite arvuks 259 ning 1812. aastal suunati siia lisaks õppima arstistipendiaate Vilniuse ülikoolist.⁷⁵⁷ Rahvuslikus plaanis moodustasid 4/5 tudengitest sakslased, venelasi oli vähe, veelgi vähem poolakaid, soomlasi, lätlasi, eestlasi ja leedulasi. Käesolevas töös vaadeldaval perioodil õppis ülikoolis kolm eesti soost tudengit, neist üks meditsiini ja kaks teoloogiat. Seisuslikus plaanis domineeris kodanlus.

Õppetöö põhivormiks olid loengud, seminarid ja praktilised harjutused. Stuudiumi pikkuseks nimetati põhikirjas 6 semestrit ehk 3 aastat, millele järgnes filosoofia-, usu- ja õigusteaduskonnas kandidaadi-, magistri- või doktori-kraad (arstiteaduskonnas vaid doktorikraad).⁷⁵⁸ Tegelikult oli õppeaja kestus määratlemata, sest mingeid kindlaid ja kohustuslikke õppeplaanide ei olnud ning paljud üliõpilased õppisid vaid aasta-kaks või vaheaegadega pikki aastaid. Ülikooli võis astuda ja sealt lahkuda omal soovil. Puudusid arvestused semestrite kaupa ja üleminekid kursusele, nõutavad ei olnud isegi lõpueksamid. Selle kõige tõttu oli üliõpilaskontingent kirju ja muutlik, ning Siilivaski sõnul leidis seal „kõrvuti andekate ja töökate üliõpilastega palju juhuslikke noori inimesi, kes õppetöö asemel nautisid akadeemilisi vabadusi ja lõbusa üliõpilaselu mõnusi.“⁷⁵⁹ Nõuded eksamite sooritamise kohta olid kindlaks määratud üksnes seoses teaduslike kraadide andmisega, mil magistri- ja doktori-kraadi taotleja pidi esitama väitekirja ja sooritama rea eksameid, mille hulk sõltus teaduskonnast. Kitsamaid erialaeksameid hakati sel ajal (1810) nõudma üksnes arstiteaduskonnas.

III. 2. 3. Kokkuvõte: ülikooli rajamisega seotud muutused Tartu linnas

On välja toodud, et võrreldes nt palju jõukama Pärnuga oli Tartu ka juba 18. sajandil tänu mitmetele silmapaistvatele haritud bürgermeistritele, pastoreile ja kooliõpetajatele kultuuriliselt tunduvalt arenenum koht ning ülikooli taasavamise mõte ei kerkinud siin korduvalt üles mitte üksnes nostalgia pärast.⁷⁶⁰ Ometi pidi see, mis 19. sajandi esimese kümnendi jooksul linnas toimus, tähendama väga suuri muutusi kogu elanikkonna jaoks tervikuna. Kohe pärast ülikooli taasasutamist lisandusid Tartu koolivõrgule 1804. aastal kubermangugümnaasium ja kreiskool ning 1805. aastal kaks elementaarkooli, tegevust jätkas tütarlastegümnaasium.⁷⁶¹ Tartust sai ainuke linn Balti kubermangudes, kus sai haridust omandada n-ö algusest lõpuni – elementaarkoolist ülikoolini. Linnaelanike koosseis muutus kiiresti. Juba

⁷⁵⁷ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, 58j.

⁷⁵⁸ Hiio et al., *Universitas Tartuensis 1632–2007*, 154.

⁷⁵⁹ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, 62.

⁷⁶⁰ Tering, Arvo, „Tartu teadussidemed Saksamaaga 18. sajandil“, 54.

⁷⁶¹ Pullat, *Tartu ajalugu*, 133.

ülikooli avamisaastal on loetletud Tartu literaate (professorid, kroonu- ja linnaametnikud, vaimulikud, õpetajad, arstid, advokaadid jt) koos peredega 212 ehk 5,2% linnaelanikest ning aastaks 1819 oli see hulk kasvanud 1019 ehk 11% peale. 1807. aastal oli Tartus 409 kooliõpilast, 1819. aastaks moodustasid õpilased ja üliõpilased linlastest kokku juba kümnendiku.⁷⁶² Ülikool ja koolid tõid kaasa mitmesuguseid uusi töökohti ja teenimisvõimalusi. Kui 1790. aastal oli elanikke 3603 siis 1809. aastal oli neid juba 5600 ning 19. sajandi lõpuks lausa 42 300.⁷⁶³ Tänu õpetatud meditsiiniprofessoritele kasvas Tartu tähtsus arstiabi keskuseks ning 19. sajandi alguses raviti ülikooli kliinikutes mitmel korral suurel hulgal haavatasaanud sõjaväelasi – 1807 hoolitseti ligi 1000 mehe eest, aastatel 1811–1813 oli arstiteaduskonna professorite ja üliõpilaste ajutises sõjaväehospidalis 1610 haiget.⁷⁶⁴

Nende andmete põhjal võib öelda, et kuigi Tartul oli ka juba enne ülikooli olemas oma kultuuri- ja hariduselu, ei saanud seda kindlasti võrreldagi sellega, mis ülikooli avamisel väga kiiresti linna tekkis ja selle täiesti ümber korraldas. Sisuliselt toimus 19. sajandi alguse Tartus väga järsk üleminek kohaliku tähtsusega sisekaubanduskeskusest ja kreisilinnast Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ning Soome õppepiirkonna haridus- ja teaduselu keskuseks. Linnadel on oma identiteet ning võib eeldada, et enese määratlemine väikese kreisilinna või väikese ülikoolilinnana toob kaasa ka erinevaid otsustusi selle kohta, mis linnale kasuks tuleb – millega Tartus varem ka ei tegeletud, linna prioriteediks pidi nüüdsest üha enam saama selle haridusasutuste käekäik. Kui Kampus ütles, et „Ootuspäraselt pidanuks Tartu ülikooli taasavamine 1802. a. hakkama teatrielu veel rohkem edendama ja kaasa tooma võib-olla koguni oma statsionaarse kutselise teatri asutamise“,⁷⁶⁵ lähtus ta pigem 20. sajandi teise poole Eesti (nõukogude ajal tänasest veel kordi kindlamast) eeldusest, mille kohaselt kuulub teater (kui kõrgkultuur) enesestmõistetavalt haritud inimese huvid ja tema poolt toetatavate tegevuste hulka, kui 19. sajandi alguse saksa ja baltisaksa haritlaste arusaamadest. Millised viimased aga olla võisid, selle küsimusega tegeletakse järgmistes ringides.

III. 3. Kolmas ring: 1804–1812 sündmustik ja dokumentide sisu

Algavas ringis saab ülevaate sündmustikust ja sõnavõttudest nii nagu käesoleva töö autor on selle kokku pannud peamiselt, aga mitte ainult Tartu teatrikeelu

⁷⁶² Need arvud pärinevad: Rosenberg, *Künnivaod*, 260–62.

⁷⁶³ Veiko Berendsen ja Margus Maiste, *Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999), 155.

⁷⁶⁴ Pullat, *Tartu ajalugu*, 131.

⁷⁶⁵ Kampus, „Teater“, 407.

kohta käivate dokumendikaustade sisu põhjal. Sündmustiku kohta on käesolevas töös kaks varianti: ringi teises alapunktis esitatud lühiversioon on piiratud sündmustiku põhijoontega ning tsiteeritud vaid üksikuid sõnavõtte, mida on peetud vajalikuks töö argumentatsiooni seisukohast; sündmustiku üksikasjalikum ümberjutustuse koos pikemate väljakirjutustega leiab käesoleva töö lisast.

III. 3. 1. Sündmustiku rekonstrueerimisega seotud raskused

Kuigi temaatiliste kaustade olemasolu oluliselt lihtsustab Tartu teatrikeelu kehtestamise loo uurimist, ei ole siiski tegemist kerge tööga. Dokumendid on kirjutatud paljude erinevate, kohati väga raskestiloetavate käekirjadega ning suure osa kirjapandud tekstist moodustavad formaalsed pöördumised, sündmuste ja asjaolude pidevalt korduvad, äärmiselt sõnaohtrad ja detailsed ümberjutustused, rohked nummerdatud viited teistele dokumentidele, mis ei pruugi asuda samas kaustas, dokumendilehtede mittekronoloogiline ja kohati juhuslik järjestus jne. Erinevalt Kotzebue „Uudisloost“ puudub sellisel dokumendikogul taotlus esitada juhtumite kohta sidusat jutustust ning sündmuste rekonstrueerimisel tuleb arvestada ohtrate väljajätete ja katkestustega poole sündmustiku pealt. Dokumente, mida läbi töötada, on suur hulk, aga sisulist informatsiooni nii sündmuste kui inimeste arvamuste ja mõttearenduste kohta koguneb vaid vähehaaval, ka jätavad olemasolevad andmed ohtralt ruumi tõlgendusteks ja oletusteks.

Käesoleva töö jaoks koostatud sündmustiku rekonstruktsiooni aluseks on viis loetletud kausta, aga ka mõned Kampuse poolt viidatud Venemaa arhiivimaterjalid ja Salupere ülevaade 1812. aasta sündmustest. Struktureerivaks aluseks on võetud nõukogu kausta detailne sisukord, milles on gooti tähtedega ühe ja sama käekirjaga 3,5 leheküljel temaatiliselt grupeeritud kausta kõik 108 dokumenti enam-vähem kronoloogilises järjekorras, iga grupp on varustatud lühikese kokkuvõttega.⁷⁶⁶ Lehtede jaotumine näitab, et põhilised vaidlused perioodil 1803–1812 on leidnud aset aastatel 1804 ja 1809.⁷⁶⁷ Sisukorra kokkuvõtted on sündmuste ümberjutustuses esitatud vahepealkirjadena. Ümberjutustuses on võimalust mööda hoidutud mööda sündmustikku laiali pillutud argumentide kommenteerimisest, jättes selle töö hilisemaks.

III. 3. 2. Sündmustiku rekonstruktsioon: kokkuvõte

Rae kaust annab oma esimeses dokumendis kogu loole n-ö avatakti. Selleks on Riia kubermanguvalitsusest 10. jaanuaril 1800 keiserliku Tartu linna õilsale raele

⁷⁶⁶ Dokumentide jaotumine nendesse gruppidesse ei vasta alati tegelikkusele.

⁷⁶⁷ Järgmine aastaarv on juba 1824.

saadetud kiri, milles antakse raele ülesandeks „öelda näitleja Rundthalerile, et tal on küll luba teatrietendusi anda, aga see kehtib vaid niikaua, kuni Tartusse on rajatud ülikool, sest pärast seda ei tohi seal etendusi mängida ei Rundthaler ega ka keegi teine“.⁷⁶⁸ Keelamise asjaolusid täpsustamata või selgitamata jätkub kiri meeldetuletusega, et 1799. aastal antud korralduse kohaselt ei saa raad nõuda mitte kümnendikku kogutulust, vaid Rundthaler peab andma iga kuu ühe uue näitemängu etenduse keiserliku kasvatusasutuse heaks.

III. 3. 2. 1. Leht 1: Näitemängudirektor Antoni taotlusele, et talle ei tehtaks oma seltskonnaga Tartus mängimiseks ülikooli poolt takistusi, antakse äraütlev vastus (1803)

Nõukogu kausta esimene dokument on 11. märtsil 1803 koostatud napp istungiprotokoll, millest saab lugeda, et näitemängudirektor Anton on pöördunud ülikooli rektori Parroti poole palvega, et talle ja tema trupile ei tehtaks takistusi pärast ülestõusmispühi Tartus mängimiseks ja saanud vastuseks nõukogu otsuse: „Kuna eksisteerib üliõndsas keiser Paul I ukaas, mis keelab näitemänguseltskonna sisseseadmise igas kohas, kuhu on rajatud ülikool, puudub ülikooli nõukogul otsustusõigus ning ta saadab taotleja koos oma taotlusega ära“.⁷⁶⁹

III. 3. 2. 2. Lehed 2–16p: Nõukogu nõustub sellega, et näitemängudirektor Rundthaler oma seltskonnaga akadeemilisel vaheajal Tartus mängib ja esitab herra kuraatorile küsimuse: kas ülikool võib lubada lava avamist Tartus ja kas etendatavate teatritükkide tsensuur peaks olema tema vastutusel?(1804)

See osa sündmustikust on ilmselt kõige segasem, sest nõuab järjeajamist kindralkubeneri, kubermanguvalitsuse, magistraadi, politseimeistri, ülikooli rektori, nõukogu, kuraatori ja haridusministri kirjavahetustes, kus püütakse tagantjärele asju selgitada ja iseennast korrektset valguses näidata. Selge on niipalju, et Rundthaler saaks kindralkubenerilt, kubermanguvalitsuselt ja magistraadilt mänguloa, kui kubermanguvalitsus ei peaks vajalikuks nõuda magistraadilt ülikooli nõukogu seisukoha küsimist: „Ega seesinane ei pea näitemänguseltskonna kohalolekut tudeerivale noorusele ebasoovitavaks“.⁷⁷⁰ Nõukogu saab kokku ja otsustab, et seoses „üliõndsas keiser Paul I antud otsese käsuga, et mingit teatrit ei tohi rajada kohtadesse, kus on ülikool“, vastatakse magistraadile, et „ülikooli poolt ei saa kõnealuse taotlusega nõustuda“.⁷⁷¹ Meditsiiniprofessor Balk aga, kes 1803/1804 õppeaastal täidab rektorikohuseid, saadab rektori ja nõukogu nimel magistraadile hoopis teise sisuga kirja, milles

⁷⁶⁸ *Rae kaust*, 2.

⁷⁶⁹ *Nõukogu kaust*, 1.

⁷⁷⁰ *Rae kaust*, 19.

⁷⁷¹ *Nõukogu kaust*, 2.

seisab, et „Kui kõrgemalt poolt tulnud käske selle taotluse vastu ei seisa, ei ole nõukogul midagi öelda näitemängutrupi siinoleku vastu akadeemilistel vaheaegadel juulis ja jaanuaris,“ on aga seevastu seisukohal, et luba ei tohi ühelgi juhul pikendada loenguajale, millega võidaks „kergesti takistada tudengite eesmärgipärast ajakasutust ja anda põhjust oma teadusliku ameti hooletusse jätmiseks“.⁷⁷² Nii saab Rundthaler kubermanguvalitsusest kätte loa juulis ja jaanuaris Tartus mängida.⁷⁷³ Ent Rundthaler jõuab Tartusse juba juuni alguses ning saab kõigist eelnevalt paika pandud korraldustest hoolimata ikkagi loa teatrilava üles seada, ja seda nii Tartu politseimeistrilt kui ülikooli rektor Balkilt, kusjuures mõlemad osutavad hiljem teisele kui lubamise initsiaatorile.⁷⁷⁴ Oletatavasti oli Rundthaler aga kõigepealt hoopis Parroti poole pöördunud, tollega tülitsevad ning kui Parrot nüüd Balki tegudest midagi teadmata nägi linna peale riputatud teatriplakatit, päises kiri „Keiserliku Tartu ülikooli ja kõrge tsiviilütlema loal“, nõudis ta rektorilt erakorralise nõukogu kokkukutsumist.⁷⁷⁵ Oma nõukokku saabumisest annavad Balki väljasaadetud ringkirjas teada Pöschmann, Rambach, Ewers, Gaspari, Pfaff, Müthel, Meyer, Krause, Hezel, Jäsche, Morgenstern ja Parrot.⁷⁷⁶ Parrot on seisukohal, et keisri ukaasi silmas pidades ei ole ülikoolil õigust teatrit ei lubada ega keelata ning osutab võimalusele, et ülikooli vaenlased võivad plakatit ülikooli vastu kasutada. Balk selgitab ja õigustab oma teguviisi sellega, et loengud olnud selleks ajaks juba niikuinii läbi ning kirjeldab tema poolt trupile seatud piiranguid ja tsensuuriabinõusid: 11. juulil nõukogule, siis kirjas kuraatorile koos selgitusega selle kohta, miks olid loengud kuraatori korraldusest hoolimata enne semestri lõpuks määratud aega ära lõppenud. Samal ajal kaebab magistraat kubermanguvalitsusele sellessamas plakatitektis väljenduva ülikooli sekkumise üle, peab aga vastuseks aru andma, kuidas sai trupp magistraadilt juba nii vara loa lava üles panna. Kubermanguvalitsus käsib magistraadil etendused katkestada kuni 1. juulini ning nõuab aru, kuidas saadi plakat trükkida ilma magistraadi loata.⁷⁷⁷ Rae kirjast kubermanguvalitsusele selgub, et juuli lõpuks ei ole teatrit Tartus ikkagi veel kinni pandud, sest magistraat ütleb, et loengud on tõesti läbi ja publik, nende seas ülikooli professorid, soovib teatrit vaadata.⁷⁷⁸

Selleks ajaks on Klinger Peterburgis minister Zavadovskile esitanud juba ettekande, milles avaldab soovi, et „Tartus mitte iialgi teatrit ei eksisteeriks, sest selle kahjulik mõju selles vanuses õppivale noorsoole sellises väikelinnas

⁷⁷² *Nõukogu kaust*, 4.

⁷⁷³ *Rae kaust*, 27.

⁷⁷⁴ Selle kohta nii magistraadi kirja mustandis kindralkubernerile kui Balki kirja mustandis kuraator Klingerile. *Rae kaust*, 32–32p; ning *Nõukogu kaust*, 18–19p. Lisaks *Nõukogu kaust*, 5–7p.

⁷⁷⁵ *Nõukogu kaust*, 13–14, 15.

⁷⁷⁶ *Nõukogu kaust*, 10.

⁷⁷⁷ *Rae kaust*, 28, 30j.

⁷⁷⁸ *Rae kaust*, 32–32p.

nagu Tartu võib olla kolossaalne“, ka vanemad võivad rahutuks muutuda, ning palub „Võimalusel vabastada ülikool teatrietendustest Tartus nii praegusel hetkel kui igavesti, sest need võiksid kaasa tuua kahju õpingutele ning tülisid tudengite vahel“.⁷⁷⁹ Korraldusteahel teatri keelamiseks Tartus läks liikvele ning 26. juulil saab Tartu raad kubermanguvalitsuse kaudu korralduse „teatrimaja Tartus kohe sulgeda ja näitemängude esitust Tartus mitte kunagi enam lubada“.⁷⁸⁰ Augusti lõpus ei saa Tartus mänguluba itaallane Pucci ning kindralkuberner Buxhoevden kirjutab, et „Tartus asuva ülikooli pärast, kus noorust teadustes haritakse (*in Wissenschaften gebildet wird*), on härra keiser suvatsenud anda kõige kõrgema käsu, et selliseid näitelavasid ei tohi olla, et noorusele ei muutuks teadus vastumeelseks teatriga seotud meelelahutamise võimaluste läbi; mistõttu on ka magistraat kohustatud keelama talle ooperi etendamise“.⁷⁸¹

III. 3.2.3. Lehed 17–21: Nõukogu peab asjaarmastajate teatri rajamist Tartus ebasoovitavaks. (1804)

Sama aasta sügisel esitavad härrased maakohtunik parun von Mengden ning kammerhärra ja rüütel von Schilling Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerile Buxhoevdenile üksikasjalise projekti asjaarmastajate teatri rajamiseks.⁷⁸² Projekt kõlab sarnaselt Kotzebue teatrile Tallinnas ning selle rajamise ajendiks öeldakse, et seda tehakse Tartu väga halvas seisus olevate vaesteaustuste toetamiseks. Buxhoevden saadab projektitaotluse dokumendid 29. okt Tartu raele koos kohustusega järgi uurida ülikooli seisukoht.⁷⁸³ 24. novembril vaadatakse nõukogus kõik materjalid hoolega üle ning leitakse „seda enam“, et ülikool ei saa selle projektiga nõus olla nii kõrgemate keeldude pärast, kui ka sellepärast, et teater toob „üleüldse nii akadeemilisele kui mitteakadeemilisele noorusele pigem kahju kui kasu“.⁷⁸⁴

III. 3.2.4. Lehed 22–26: Kõigekõrgem keeld Tartus teatrit rajada. See käib ka asjaarmastajate teatri kohta. (1804)

Nõukogu informeerib asjast ka Klingerit, kes hangib Peterburis haridusministrilt vastava kinnituse, mille kohaselt on „kõigekõrgema käsul selles linnas keelatud teatrit rajada ja kõik järgnevad katsed selles asjas jäävad viljatuks“.⁷⁸⁵

⁷⁷⁹ Tsiteeritud Kampuse järgi: NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskariiv Leningradis 733/56/43, Evald Kampus, „Von den Beziehungen der Universität Dorpat/Tartu zum Theater in den Jahren 1803–1812“, 34.

⁷⁸⁰ *Rae kaust*, 33.

⁷⁸¹ *Rae kaust*, 36–36p.

⁷⁸² *Rae kaust*, 8–16p.

⁷⁸³ *Rae kaust*, 5.

⁷⁸⁴ *Nõukogu kaust*, 20–20p.

⁷⁸⁵ *Ibid.*, 28 ja 29p.

[Vahepealsetel aastatel 1805–1808 on Rundthaleri trupp ikkagi saanud akadeemilistel vaheaegadel Tartus mängida, aga ülikoolil nende lubamise ja tsenseerimise juures mingit rolli ilmselt ei olnud ning nõukogu kaustas pole selle kohta ühtegi dokumenti.]

III. 3. 2. 5. Lehed 27–36: Prof. Balk ütleb härra kuraatori nõudmise peale igal moel lahti Tartus rajatud asjaarmastajate teatris osalemisest ja kui ta sellest hoolimata ikkagi osaleb, saab ta ülikooli kohtult tõsise noomituse ja käsu oma ametist ilmajäämise vältimiseks loobuda igasugusest edasisest aktiivsest osavõtust selles teatris. (1809)

Suve hakul on Tartus rae ja kubermanguvalitsuse loal rajatud seltskonnateater ning linnas riputatakse üles 14. juulil toimuva avaetenduse plakatid. Rae kaustast selgub, et rael ja kubermanguvalitsusel tekivad sellega seoses kummalised probleemid, sest kubermanguvalitsus saab taotluse ka Tartu voorimeestelt ja kalameestelt, et nemadki võiksid rajada oma asjaarmastajate teatri ning rae kaustas on ka mustand parkal Zeeh' kirjast otse keisrile samasisulise taotlusega. Kubermanguvalitsusega vahetatakse hulgaliselt kirju, raad on algusest peale kindel, et „töötavast klassist pärit rahulike ja tegusate inimeste“ poolt pole sellist asja siiski karta ning hakkab asja uurima. Aasta lõpuks on olemas Tartu asjaarmastajate teatri direktori, kaupmees Wilhelm Barnickeli kirjalik oletus selle kohta, mis oli toimunud ning sealt saab selgeks, et provokatsiooni taga on kunagine Tartu ülikooli esimene tudeng ja nüüdne linna fiskaal Gustav Petersen, kelle eesmärgiks oli ilmselt saavutada Tartu asjaarmastajate teatri sulgemine.

Ülikoolis oli dokumentide järgi otsustades rahu majas kuni augusti alguseni, mil Tartus viibinud kuraator Klinger tegi rektorile ülesandeks nõuda professor Balkilt loobumist asjaarmastajate teatris osalemisest.⁷⁸⁶ Balk andis alles pärast korduvaid karme nõudmisi 10. augustil kirjaliku lubaduse, ent sellest hoolimata mängis kaasa 16. augustil toimunud etendusel, tuues hiljem kohtus põhjuseks, et Tartus viibinud kindralkuberner olla tahtnud näha just seda näidendit, kus Balkil oli juba sisseõpitud roll. Linn oli selle kohta juttu täis olnud, ent kui rektor Deutsch Balkilt selgitust nõudis, vastas Balk, et tema ei pea end kaitsma kuulujuttude vastu ning on professorina statuudi järgi kohustatud aru andma mitte rektorile vaid ülikooli kohtule. Deutsch saatis 22. augustil nõukogu liikmetele ringkirja, kus andis üksikasjaliku ülevaate kuraatori kõige tõsisematest hoiatustest, mille kohaselt seab Balki käitumine ohtu ülikooli ning nõudis kirjalikku vastust kahele küsimusele: 1) kas nõukogu üldse tahab sellist rektorit, kes ennast niimoodi kohelda on lasknud; 2) mis peaks selles asjas nüüd edasi juhtuma?⁷⁸⁷

Et Deutsch ajas asja kõigepealt ringkirja kaudu ning alles teises järjekorras istungil, siis on säilinud professorite oma käega kirjutatud arvamused

⁷⁸⁶ Nõukogu kaust, 30.

⁷⁸⁷ Ülikooli kohtu kaust, 3–5.

teatri kohta Tartu linnas. Need jagunevad kahe ringkirja peale – osad on võtnud pikemalt sõna 22. ja 23. augusti vastuses Deutsch'i järelpärimisele, teised aga 5. septembril, mil samuti ringkirja teel küsiti vastust kubermanguvalitsuse poolt esitatud küsimusele asjaarmastajate teatriga jätkamise kohta. Nende kahe ringkirja näol on tegemist lähima variandiga konkreetsest teatripoleemisest „tekstist“ Tartu juhtumi kohta, millel on Riia ja Tallinna tekstide kõrval see eelis, et argumente esitavate tegelaste asemel on tegemist reaalse isikutega, kes esindavad erinevaid seisukohti.

22/23 augusti ringkirja pidi Deutsch laiali saatma kaks korda, sest esimesed professorid, kelle pedell kätte sai, ei vastanud Deutsch'i küsimustele. Hezel kirjutas hoopis pika jutu selle kohta, et tema „kuulub nende hulka, kes on veendumusel, et sedavõrd siivas privaatteater kuulub lubamatute asjade hulka niisama vähe kui iga teine moraalsusega ühendatav perekondlik nauding (*Vergnügung*): ball, kontsert jne;” ning avaldas oma imestust kahe asja üle: 1) kuidas siis sai Rundthaler vahepeal Tartus semestrivaheaegadel mängida ja nii professorid kui kohal olevad tudengid publikus istuda, kui teater keelatud oli; 2) paljud küsivad, milles on tartlased süüdi, et nad on ilma jäetud teatrist, mida täiesti segamatult nauditakse ülikoolilinnas Kaasanis, nagu Hezelile juba kolm aastat tagasi oli Kaasanist kirjutanud prof. Hermann.⁷⁸⁸ Siis kirjutas Kauzmann, et kui väga ta ka ei tahaks, et siin oleks lõõgastuseks viisakas ja lubatud näitemäng, ei ole ta nende toimumisega antud juhul siiski nõus, sest esiteks on kõrgemalt poolt antud korraldused, teiseks aga ei ole ta ise mitte kunagi „komöödia-asjadega tegemist teinud“. Gaspari, Stüxi, Krause ja Glinka kirjutasid igaüks napi soovitusena ära oodata kuraatori vastus, „lasta kompetentsel ametkonnal asja uurida“ vms. Ärritunud rektor Deutsch saatis pedelli uuele ringile koos nõudmisega, et vastaku professorid „nagu mehed“ ilma kõrvalist juttu ajamata nende kahe esitatud küsimuse peale, selle asemel, et arutada küsimuste üle, mille üle otsustamine pole üldse nõukogu pädevuses. Nõukogu ise ongi see „kompetentne ametkond“ ja nõukogu liikmed peavad oma kohust täitma.

Teisel ringil võeti seisukoht eelkõige selles suhtes, kas rektor käitus õigesti ja Balk valesti, rikkudes otsest korraldust, murdes lubadust ja näidates rektori vastu üles lugupidamatust. Müthel andis rektorile täieliku toetuse ja ütles, et Balk võiks saada selle kohtuprotsessi, mida ta ise nii provokatiivselt nõudis. Temaga nõustusid Baron Elsner ja Horn, Boehlendorff soovitas enne kohtusse minemist ära oodata kuraatori arvamuse. Grindel avaldas rektori korraldusest hoolimata toetust Hezeli küsimusele: miks lubati Rundthaleri avalikku teatrit, nüüd aga rünnatakse asjaarmastajate teatrit? Grindel kõneleb pikalt sellest, kuidas ta on oma noorusaastad teadusele ohverdanud ja nii mõnestki

⁷⁸⁸ Martin Gottfried Hermann (1754–1822), õppis Göttingenis teoloogiat ja filoloogiat, tegeles mütoloogiaga, 1804 läks St Peterburgi ja 1805 Kaasani ülikooli Rooma ajaloo professoriks. Allikas: Heiner F. Klemme ja Manfred Kuehn, *The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers* (London: Bloomsbury Publishing, 2016), 326.

naudingust loobudes üksnes teadusele elanud. Tundes aga, et vajab edasi tegutsemiseks ergutust, sobivat meelelahutust oma pere jaoks, oli ta meelsasti andnud raha omalaadse „Musse“ rajamiseks, kus korraldataks näitemänge ja balle. Alguses ei teadnud ta aga seda, et seal peab või võib ka kaasa mängida, ning öelnud hiljem, et ta tahab ja saab olla vaid pealtvaataja, mida aga ülikool tahab talle nüüd keelata. Miks tahetakse ära kaotada seda sündsat naudingut? See juhtub nüüd kindlasti, sest rektor ei pidanud enne kolleegidega nõu, vaid pöördus kohe kuraatori poole. Nõukogu liikmena on ta valmis rektorit toetama, ainult et akadeemilise kohtu alla mingi mitte ainult näiteseltskonna mängivad, vaid ka mittemängivad liikmed nagu prof. Hezel ja Köchy ning tema ise. Lastagu teatrihuvilised kõik lahti, aga enne tehtagu kindlaks, kas nimetatud üldse teadsid keiserlikust keelust – Grindel ise peab tunnistama, et luges selle kohta alles hiljuti.

Pöschmann tõmbab teema tagasi konkreetse juhtumi juurde ja ütleb: „Kes ei tahaks, et Tartus oleks hea teater? Kes professoritest ei tunneks vajadust end pärast pikka ja osalt väga pingutavat ja ebameeldivat ametitööd lõõgastada? Kui ma ei eksi, siis oli jutt aktiivsest osavõtust teatris ja selles suhtes tunnistan ma otsekohele, et vaatamata kõrgetele käskudele, mis meile pühad olema peavad, ei peaks ega tohiks üks professor avalikult üles astuda – säästetagu mind siinkohal poolt- ja vastuargumentide nimetamisest“. Pöschmann pidas õigeks, et nõukogu kujundab oma arvamuse enne kuraatori kaasamist. Rambach rõhutas uuesti, et nende ülesanne ei ole arutleda selle üle, kas Tartus võiks või ei peaks teater olema. Viidates 1804. aasta korralduste selgusele asjaarmastajate teatri rajamise küsimuses, ütleb ta, et seekord ei informeerinud kubermanguvalitsus asjast ülikooli – võib-olla on nüüd tegemist hoopis teistsuguse iseloomuga teatriga ja Balk ei pidanud seal mängides keeldu selle teatri kohta kehtivaks? Pärast rektori ametlikku selgitust on asjad vaadatavad aga hoopis teise nurga alt, sest Balk andis sõna ja teadis väga hästi, mida kõrgemalt poolt arvatakse. Las nüüd siis sündigu Balki tahtmine ja tema käitumist rektori suhtes arutagu kohtus. Rambach pidas kahetsusväärseks, et nüüd Balki tegude tulemusel teater võib-olla sootuks ära keelatakse. Vastuseks Grindelile leidis ta, et keegi ei saa keelata professorile teatris pealtvaatajaks olemist, ent kuna keeld kehtib ka ülikooli ametnikele, ei tohiks seal aktiivselt kaasa teha ka muusikaõpetaja Fricke. Meyer oli Rambachiga nõus muus osas peale Fricke kohta käiva ning lisan lõpetuseks, et „pealtvaatav liige olen muide ka mina“. Köchy oli täiesti sama meelt Pöschmanniga, aga ei taibanud, mispärast peaks teda asja pärast üle kuulama: „Ma ei ole kogu oma Tartus veedetud aja jooksul veel üheski komöödias mänginud ja mul pole kavatsustki Tartus kunagi komödiandina üles astuda, olen vaid paar korda pealt vaadanud. Kui mind peaks pealtvaatamise pärast üle kuulatama, siis peaks samahästi kõik teisedki pealtvaatajad ette võetama“.

Parrot kirjutas, et kui see ringkiri peaks kehtima nõukogu otsusena, siis ta nõustub Mütheliga, hääletab aga selle poolt, et asja arutataks nõukogu istungil. Jäsche nõustus Mütheli ja Parrotiga; Ewers Mütheli, Pöschmanni ja

Parrotiga. Germann soovis samuti nõukogu istungit, aga kuulutas rektori käitumise õigeks ja Balki sõnamurdmise valeks, sest kuraatori seisukoht aastast 1804 oli asjaarmastajate teatri suhtes piisavalt selge. Germann lisas: „Ka minu isiklik arvamus on, et üks professor ei peaks avalikult näitlejana üles astuma. Kui prof. Balk teaks, kuidas publiku seas sellepärast, et ta komöödias mängis, tema üle naerdakse, poleks ta kindlasti mitte kunagi üles astunud“. Germann loodab istungil sellest kõigest rohkem rääkida, sest nad peaksid enne kuraatori kirja saamist võtma seisukoha ja keelama Balkil igasuguse teatris osalemise. Germanni vastuse all seisab ka Isenflammi allkiri.

27. augustil toimunud ülikooli teise astme kohtus, mille liikmeteks olid rektor Deutsch, professorid Köchy, Pöschmann ja Baron von Elsner ning sündikusena parun Ungern-Sternberg, tegeleti põhiliselt distsiplinaarrikkumise küsimusega: kas Balk on olnud seltskonnateatri liige, kas ta ei tea, et 1804. aasta 6. ja 20. detsembril antud korraldusega on ülikooli liikmetele sõnaselgelt keelatud igasugune aktiivne osavõtt, jne.⁷⁸⁹ Balki teadmatuse tõendamiseks toodi välja 1804. aasta nõukogu protokollid ja tehti kindlaks, et Balki tõesti ei olnud kohal, kui vastav korraldus ette loeti. 3. septembril sõnastati kohtuotsus, mille kohaselt ei vabasta teadmatus kohustusest seadusi järgida, kohustused eraseltsi ees ei kaalu üles kohustusi ülikooli ja kõrgema võimu ees, Balk peab rektori ees vähemalt vabandama, et ta talle vastust andmast keeldus ning Balk, „kui ei taha kohast ilma jääda, peab hoiduma igasugusest aktiivsest osavõtust nii siinses asjaarmastajate teatris praegu kui ka kõikides teatrietendustes üleüldse ilma igasuguste erandite ja tingimusteta“.⁷⁹⁰ Hiljem esitab Meyer protesti otsuses sisalduva ähvarduse kohta, öeldes, et ülikooli kohtu pädevuses ei ole kedagi professori kohalt lahti lasta.⁷⁹¹

III. 3. 2. 6. Lehed 37–46: Liivimaa kubermanguvalitsus küsib ülikoolilt: kas teil on midagi Tartu perekonnateatri (dörptschen Familien Theaters) allesjäämise vastu? Ülikool ei pea end volitatuks selles küsimuses mingisugust otsust langetama. (1809)

„Patriootilistes vestlustes“ oli Platoni vaim Vietinghoffi välja vabandades öelnud, et küllap kavandas mees alguses oma ettevõtet tagasihoidlikumana kui see tegelikkuses välja kukkus. Kubermanguvalitsusest ülikooli nõukogule saadetud kirja kohaselt oli kubermanguvalitsus andnud loa „mitmele perekonnale, kes isekeskis ja ilma et ülejäänud osa publikumist saaks sellest osa võtta, ühes Tartus asuvas eramajas kord nädalas omaenda lõbuks teatraalseid ettekandeid esitada“ ning seadnud tingimuseks, et seda „... ei külastaks mitte ühelgi juhul õppiv noorsugu, et neil sellest ükskõik millisel moel osa võttes ei tekiks võimalust kõrvale hoida oma ametiülesannetest. Vastasel korral tuleb teater kohe vastavalt

⁷⁸⁹ Ülikooli kohtu kaust, 15–17.

⁷⁹⁰ Ülikooli kohtu kaust, 18–21.

⁷⁹¹ Nõukogu kaust, 33p-34.

kõige kõrgemalt poolt antud käsule keelata ja sulgeda, sest Tartus ei tohi anda mitte mingeid teatraalseid etendusi, mis võiks tudeerivat noorsugu kaasa tõmmata meelt lahutama“. Kui siis kubermanguvalitsus Tartu politseiametilt hiljem teada sai, et „... perekonnateatri seltskond on üürinud algsest suurema koha bürgermeister Wilde majas, ning et teatri rajanud perekondadele lisaks on liikmeks saanud veel palju teisi peresid ja osa Tartus elavast aadlist ning et keelust hoolimata olid teatris korra kaasa mänginud seminarist Abt ja gümnasist Escholtz, ja et linnatrükkal Grenzius oli trükinud ilma politseiameti teadmata ja loata praeguse kolleegiuminõuniku professor Balki erinõudmisel teatri avamiseks plakati“, siis oli kubermanguvalitsus kohe manitsenud linnatrükkal Grenziust ja korranud teatri liikmetele kõige tõsisemalt oma tingimusi, ning kuniks neid ettekirjutusi järgitakse,

... ei näe Liivimaa kubermanguvalitsus põhjust uskuda, et teatri jätkamine võiks osutuda õppuritele mingil kombel kahjulikuks ja viia neid kõrvale nende ametikohustustest. Et see aga võib vahest tahtmatult siiski juhtuda ja et perekonnateatri ridades on ka mõningaid keiserliku Tartu ülikooli liikmeid, on kubermanguvalitsus pidanud vajalikuks teavitada sellest kõigest ülikooli nõukogu ning see olgu nüüd nii lahke ja andku teada oma vastus küsimusele: kas ülikooli poolt seisab midagi Tartu perekonnateatri edasise püsimajäämise teel või mitte?⁷⁹²

5. septembril saatis rektor Deutsch nõukogu liikmetele ringkirja koos 1804. aastast pärinevate aktidega ning soovitas vastata Riiast esitatud küsimusele nii nagu nõukogu vastas 1804. aastal magistraadi poolt esitatud samasugusele küsimusele:⁷⁹³ „Ülikooli nõukogu on arvamisel, et asjaarmastajate teater siin Tartus on raskesti ühendatav selles asjas antud kõigekõrgema käskudega ja võib saada ülikoolile erineval moel kahjulikuks“. ⁷⁹⁴ Krause andis sedavõrd selgele käsule napi nõusoleku, Meyer aga leidis, et 1804. aastaga võrreldes on „asjaolud, ajad ja suhted“ nüüd muutunud. Meyer olnud ka ise tookord nii asjaarmastajate teatri kui Rundthaleri etenduste vastu, „sest mõlemast oli karta suurt mõju meie tudengitele“. Kuna aga praegusesse teatrisse ei lasta tudengeid isegi mitte pealtvaatajaks ning ülikooliametnike aktiivne osavõtt nüüd ja tulevikus kindlasti ära jääb, siis olevat selle asja kohta käiva kõrge käsu eesmärk täielikult saavutatud. Meyer kaitses professorite õigust osaleda teatris „üksnes pealtvaatajana“, sest kord nädalas etendusele kaasa elamise pärast ei jää nende ametikohustused kindlasti hooletusse, samas vastandas ta asjaarmastajate teatril „kadunud Rundthaleri viletsa trupi“, kelle „kõlblust ja maitset rikkuvast lõbustusest“ said rahumeeli osa kõik õppijad ja õpetajad. Meyer soovitas mõelda linnarahva põhjendatud etteheidetele, mille kohaselt ülikool vaid segab linnaelanike omavahelist harmooniat ning pakkus välja vastuse

⁷⁹² Ülikooli kohtu kaust, 47–48p.

⁷⁹³ Tsitaat: mustand Nõukogu kaust, 21; Originaal Rae kaust, 6.

⁷⁹⁴ Ülikooli kohtu kaust, 42–46p.

teksti kubermanguvalitsusele, milles ülikool usaldab asjaarmastajate teatri asja – kuivõrd ülikoolirahvas seal enam aktiivselt ei osale – kubermanguvalitsuse kätte.

Hezel andis sellele kui „suurepärasele arvamusele“ lühidalt oma nõusoleku, Parrot aga pika põhjendusega vastulause, viidates ukaasile, hilisematele selgetele korraldustele ja ülikooli põhimõtetele, mida nõukogu peaks „niinimetatud seltskonnateatrit“ omalt poolt lubades „meelevaldselt muutma“. Parrot nägi, et ülikooli taheti vaenlaste poolt lõksu ajada, pannes teda vastutama kas teatri tekitatavate negatiivsete tagajärgede või „siinse esteetilise publiku“ meelelahutuse surmamise eest. Parrot rõhutas, et temal pole erasikuna teatri vastu midagi, ent juhtis tähelepanu sellele, et kubermanguvalitsus teab tegelikult väga hästi, et antud oludes peaks ta luba taotlema hoopis Peterburist, mitte aga üritama panna vastutust ülikoolile. Parroti kindel seisukoht oli, et ülikooli ainus võimalus on kogu küsimusest distantseeruda, ent jääb mulje, et talle ei meeldi variant, kus linnas eksisteerib teater ja tudengid peavad pealt vaatama, kuidas „ohvitserid ja poesellid“ naudivad neile keelatud lõbustust. Rambach ja Glinka olid Parrotiga täiesti nõus, Köchy lisas Parroti „ümberlökkamatutele põhjustele“ kahetsuse, et ta teatri vastu hääletab, kuigi ta nii väga sooviks, „et Tartus oleks eriti neil pikkadel kurbadel talveõhtudel võimalus peletada armast igavust meelelahutusega, mida praegu tekkinud asjaarmastajate teater võiks pakuda“ ja mis siiani „on pakkunud kui just mitte sündsamat, siis kindlasti niisama sündsat naudingut kui meeldivad pidulikud söömingud ja ballid Musses“. Parrotiga nõustuvad täielikult Gaspari, Jäsche, Germann, Styx, Ewers, Baron Elsner, Horn ja Isenflamm. Grindel on samal avamusel kui Meyer. Kauzmann on samal arvamusel kui Köchy, st kahetsevalt nõus Parrotiga. Böhlendorff kiidab küll heaks Meyeri põhjendused, ent hääletab nagu Parrot. Müthel on täiesti seda meelt mis Parrot, aga kirjutab, et kubermanguvalitsusele väljendatakse kindlasti ka ülikooli seisukohta, mille kohaselt on tudengite ja professorite kaasa tegemist võimaldav asjaarmastajate teater murettekitavalt kahjulik. Sellega on nõus ka Pöschmann.

Viimasena võtab sõna Balk, tehes Meyeri „niisama erapooletule kui põhjalikule seisukohavõtule“ mõned lisandused. Viieks punktiks jaotatud seisukohavõttus seab Balk kõigepealt kahtluse alla Paul I ukaasi olemasolu; viitab mõlemat sorti teatri olemasolule teistes Venemaa ülikoolilinnades: Moskvas, Vilniuses, Kaasanis, Harkivis ja Peterburis; kuulutab teatri kõigi nende kaunite kunstide ühendajaks, mille õpetamiseks on ülikool palganud lausa eraldi inimesed (muusika, tants, joonistamine); viitab omaenda ülikooli nõukogu nimel võetud seisukohale 1804. aastal, mille järgi ülikool lubab teatrit akadeemilisel vaheajal, leides, et kui ülikooli mureks on tõesti vaid tudengite hoolus, ei tohiks tal praegu midagi olla asjaarmastajate teatri vastu; süüdistab ka viimases punktis ülikooli järjekindlusetuses, kui see 1802/03 aastal Parroti isikus nõudis, et tudengitel oleks sissepääs Bürgermussesse: „Kas pole see mitte ükskõik, kas tudeng mängib kõrtsis kaarte või istub teatris?“ Viimases kahes punktis ründab Balk otseselt Parrotit ja tema sõnades väljendatud suhtumisi,

süüdistades teda eelarvamuslikkuses ja kaupmeheseisuse alavääristamises (poesellid seejuures Tartu seltskonnateatrisse ei pääsenud).

14. septembri kuupäevaga mustandi kohaselt vastas nõukogu kubermanguvalitsuse küsimusele nii nagu Deutsch ja Parrot olid pidanud ainuvõimalikuks: ukaasile ja 1804. aasta korraldustele viidates ei pidanud ülikool end volitatuks selles asjas midagi otsustama.⁷⁹⁵

III. 3.2.7. Lehed 47–50: Härra kuraatorile on teatatud, et näitemängudirektor Lesmann, kellele Liivimaa kubermanguvalitsus on loa andnud akadeemilisel vaheajal mängida, oma teatraalseid esinemisi veel mõni aeg pärast vaheaja lõppemist jätkas. (1811)

Pärast 1809. aasta sündmusi mängivad järgneva kolme aasta jooksul erinevad (eeldatavalt ränd-)trupid Tartus igal akadeemilisel vaheajal, asjaarmastajate teatri kohta andmed puuduvad.

III. 3.2.8. Lehed 51–63: Kreisifiskaal Peterseni põhjustatud juhtum näitemängumajas annab põhjuse kõigekõrgema käsuks, et Tartus püsivad teatrid keelata. (1812)

1812. aastal tekkisid probleemid suvevaheaja lõpul, 25. augustil, mil toimus (kohalikku päritolu ja hooajalise) näitetrupi viimane etendus. Rektor Parrot oli saanud eelneva hoiatuse, et tudengid kavatsevad rahutusi tekitada ja teda kutsuti etenduse ajal korduvalt välja tudengeid korrale kutsuma, ent kas ja mil määral tudengid üldse midagi sobimatut tegid, peetakse küsitavaks. Kesksel rollil mängis kogu tülis juba 1809. aastast tuttav Gustav Petersen. Et tegemist oli üliõpilaste distsipliiniküsimusega, käsitleti asja 26. augustist – 1. septembrini rektorikohtu vormis, kus toimiku järgi otsustades püüti peamiselt taastada teatrimajas toimunud sündmusi. Parroti ja kuraatori kirjavahetus aga keskendus küsimustele, kuidas üldse sai juhtuda, et teatritrupid esinesid ning kas on võimalik teatrietenduste jätkudes ära hoida ekstsesse, mida kutsuvad esile teatud linnaelanike provokatsioonid. Teater tuleb neis kõnelustes esile kui linnarahva poolt väga soovitud meelelahutus, mis aga tudengitega seoses on pidevaks ohuallikaks. Parrot avaldas soovi, et etenduste aeg oleks rangelt piiratud semestrivaheajaga, ent Klinger saatis uuele rahvahariduse ministrile krahv A. K. Rasumofskile kirja, milles tuletas meelde nii keisri kui ministri kõiki senised katsed teatrit Tartus keelata, kirjeldas värskeid sündmusi ja lõpetas kirja sõnadega, millega palus ülikooli nõukogu nimel leida võimalus teatri keelamiseks „sest seoses moraali ja hoolsusega ei vasta see ülikooli eesmärkidele ja on sellises väikelinnas äärmiselt laiduväärne. Selle ärakaotamine aitab aga

⁷⁹⁵ Nõukogu kaust, 49, 50.

kaasa korratuste likvideerimisele“.⁷⁹⁶ Keeld kinnitati keisri tasemel: „Uuesti tuletada meelde kõigekõrgemat käsku aastast 1804, mille kohaselt on teater Tartus keelatud ja seda ei tohi tulevikus mitte kellegi poolt ja mitte ühelgi ettekäändel rajada“.

III. 3. 3. Dokumentides esile tulevad asjaolud ja küsimused

Järgnevas kokkuvõttes tuuakse eraldi välja need argumendid ja suhtumised, mis käesoleva töö autori jaoks olulistena välja joonistused. Kõiki punkte kommenteeritakse pikemalt pärast edasiste ringide läbimist.

III. 3. 3. 1. Paul I ukaas

Tagantjärele saab öelda, et ukaasi olemasolule vihjati kubermanguvalitsuse kirjas Tartu magistraadile 1800. aastal, kus öeldi, et luba mängida kehtib „kuni Tartusse on rajatud ülikool, sest pärast seda ajapunkti ei tohi seal teatritükke mängida“. Esimest korda toetuti sõnaselgelt ukaasile 1803. aasta nõukogus ning nii tollane rektor Parrot kui ka 1809. aasta sündmuste ajal rektoriks olnud Deutsch tuletasid ukaasi olemasolu, kehtivust ja tingimusteta täitmisele kuulumist järjekindlalt meelde. Samal ajal seadis Balk ukaasi olemasolu või vähemalt kehtivuse kahtluse alla nii 1804. aastal, kui ta rektorina rae järelepärimisele vastas: „Kui kõrgemalt poolt tulnud käske selle taotluse vastu ei seisa, ei ole nõukogul näitemängutrupi siinoleku vastu midagi öelda,“ kui 1809. aastal, kui kirjutas ringkirja: „Õndsas keiser Paul Esimese kõigekõrgemat ukaasi pole võimalik leida mitte ühestki Liivimaa ametist ja isegi mitte kubermanguvalitsuse arhiivist, vähemalt nii on mulle öeldud. Ülikool on seega algusest peale toetunud tõeliselt austusväärsele seaduslikule alusele, mille tõelist olemasolu pole siiani tõendada suudetud ja nii palju kui mulle tundub, põhineb see paljal kuulujutul“.

III. 3. 3. 2. Korraldused ei kehti

Üks jätkuvaid probleeme seoses teatriga paistis olevat, et ükski kokkulepe ei kehtinud täielikult: kõige rangemale täielikule keelamisele järgneb dokumendikaustas paber, kus antakse teada, et trupp X võib mängida perioodil Y; luba mängida ainult juulis ja jaanuaris (ja mitte mingil tingimusel ülejäänud ajal) pikendatakse kohe pärast selle kokkuleppe sõlmimist nii, et trupp saab lava üles panna juba juunis; kubermanguvalitsuse käsule koheselt teater kinni panna vastatakse magistraadi poolt, et semester on ju läbi ja kõik soovivad teatrit vaadata; 1804. aastal kõige rangemalt keelatud asjaarmastajate teatrile antakse 1809. aastal ikkagi luba; kubermanguvalitsus annab loa kinnisele ja

⁷⁹⁶ Evald Kampus, „Von den Beziehungen der Universität Dorpat/Tartu zum Theater in den Jahren 1803–1812“, 29–44. Kampus on siin kasutanud Venemaa arhiivimaterjale.

õppivaid noori täielikult välistavale seltskonnateatrile, mis paneb vaevalt kuu hiljem välja avaliku etenduse kuulutuse ja kaasa mängivad ka mõned õpilased.

III.3.3.3. Arusaamade erinevus ülikooli, professori jne eesmärkide ja rolli kohta

Ülikooli mõjukate professorite vahel paistis olevat erinevaid arusaamu nii selle kohta, kuidas võetakse vastu otsuseid, kui selle kohta, mida kujutab endast ülikool ja milline on professori roll nii akadeemia sees kui ühiskonnas ülikooli esindajana. Kõige vastakamatel seisukohtadel paistsid kõigis nimetatud küsimustes olema Parrot ja Balk. Kuigi Balki sõnavõttud teatri kaitseks kõlavad tänasel päeval mõistlikult, jääb nii 1804. kui 1809. aasta dokumentide põhjal mulje, et tema käitumine ei aidanud kaasa teatri renomee tõstmisele professorkonna seas ning võis olla otseseks põhjuseks teatri sulgemisele 1809. aastal (tegelikult ei ole teada, kas see üldse pandi kinni või vaibus ise).

III.3.3.4. Väikelinn Tartu

Klingeri kirjades rahvaharidusministrile kordub märksõna „selline väikelinn nagu Tartu“, tuletades käesolevas töös meelde arutelusid Riia ja Tallinna kohta. Tallinn oli liiga väike püsiteatri ja sobiv asjaarmastajate teatri jaoks, kahtlemata neist veelgi väiksem Tartu tundub nüüd olevat liiga väike ka selle kokkuhoidliku teatrivormi jaoks. Klingeri probleem väikelinnaga ei ole aga seotud mitte ülalpidamiseks vajalike ressurssidega, vaid õppiva noorsooga: „Teatri kahjulik mõju selles vanuses õppivale noorsoole ja sellises väikelinnas nagu Tartu võib olla kolossaalne“. Järgmistes ringides selgitatakse just nende kahe asja – väikese koha ja õppiva noorsoo – kokkupanemisega seotud probleeme.

III.3.3.5. Teatri vaatamise kasulikkus-kahjulikkus noorsoole

Teatrit kaitstes räägivad teised professorid peale Balki ikkagi üksnes täiskasvanud linnaelanikele sobilikust meelelahutusest. Nii nagu gümnaasiumirektorist Snell kahtles isegi hea teatri sobivuses noortele, kaldusid ka ülikooli kuraator ja professorid - erineva rangusastmega - pidama teatrit vähemasti õppivale noorsoole kahjulikuks. Klinger toob välja võimaluse, et tudengite vanemad muutuvad rahutuks, kahju õpingutele, tülid tudengite vahel ja teatri vastuolu ülikooli eesmärkidega ning usub, et teatri kaotamine aitab kaasa (eksisteerivate?) korratuste likvideerimisele. Buxhoevdeni kirjast saab lisaks nüansi, et kuna Tartus haritakse noori teadustes, siis võib teadus meelelahutuse tõttu muutuda noortele vastumeelseks. 1804. aastal leiti ülikooli nõukogus aga, et kavandatav asjaarmastajate teater tooks kahju nii akadeemilisele kui ka mitteakadeemilisele noorusele.

III.3.3.6. Professor näitlejana laval

1809. aastal on üks nõukogu põhiküsimusi professori viibimine teatrisaalis publikuna *versus* „ülesastumine avalikul laval“ ehk „komödiandina üles astumine“ ehk „näitlejana avalikult esinemine“. Professorkond paistab Tartu asjaarmastajate teatri etenduste külastamist pidavat sobivaks meelelahutuseks täiskasvanud linnarahvale ja osad neist ka iseendale (Köchy, Hezel, Grindel, Meyer), ent ka teatriseltskonna pealtvaatajatest liikmed (Hezel võib-olla välja arvatud) ei paista heaks kiitvat professori kaasamängimist etenduses. Mitmed professorid väljendavad oma isiklikku seisukohta, et ühel professoril ei sobi laval üles astuda (Pöschmann, Germann, Mützel), teised nõustuvad nendega (Rambach, Ewers, Isenflamm) või ütlevad midagi taolist nagu „ma ei ole kunagi komöödia-asjadega tegemist teinud“ (Kauzmann) või „ma ei ole kunagi kavatsenud Tartus komödiandina üles astuda“ (Köchy). Balki käitumine paistis suurt osa kolleegidest häirivat mitmel tasandil, sest veelgi vähem anti Balkile õigus selles, et ta pidas kohustusi seltskonnateatri ees kõrgemaks ülikoolile antud lubadusest ja vastas rektori arupärimisele provokatsiooniga.

III.3.3.7. Sobiv ja moraalne viis kasutada oma aega

Nii Riia kui Tallinna peatükkides tuli korduvalt esile ajakasutus kui eetiline küsimus ning otse ja kaude väljendati arusaama, mille kohaselt võiks ebamoraalseks lugeda sellist ajakasutust, mis ei teeni mingil moel ühiskasu. „Patriootilistes vestlustes“ kajastuva ideaali järgi veetis literaadist patrioot ja valgustaja ametikohustustest vaba aega topograafilisi märkmeid tehes või koostades mõnd muud üldkasulikku teksti; teatritegemisega võis aga ohtu sattuda isegi ametikohustuste korralik täitmine. Köchy jutt „armsa igavuse“ peletamise võimalusest pikkadel kurbadel talveõhtutel ei sobinud kuigi hästi kokku ideaalpildiga teadusesõbrast, keda tema teadus teeb õnnelikuks ka puhketundidel. Grindel adresseeris küsimuse tasakaalukamalt, rääkides oma viimase aja tundmusest, et tema noorest peale teadusele pühendatud elus on puudu meelt turgutavast sobivast lõõgastusest. Meyer rõhutas, et tema toetab üksnes pealtvaatajana osalemist, kinnitades, et kord nädalas teatri vaatamine ei sea ohtu professorite ametikohustusi. Just oma kohustuste eeskujulikule täitmisele rõhus Balk oma teatrist loobumist kinnitavas kirjas rektorile, öeldes: „Kuigi sellest silmapilgust peale, mil ma akadeemilisse ametisse astusin, olen märksa enam ülikooli jaoks teinud kui statuudi järgi tegema pidanuks, ja kuigi see minu puhul endiselt nii on nagu tõendab loengukataloog, ja kuigi ma seda enam uskusin, et võin oma puhketundide seltskondliku rõõmu üle ise otsustada, siis olen ma ometi õppinud oma ülematele alluma ja austan seega saadud keeldu“.⁷⁹⁷

⁷⁹⁷ Ülikooli kohtu kaust, 12–12p.

III.3.3.8. Tudengite käitumine

20. sajandil kirjutatud teadustöodes on silmatorkavalt sageli väidetud, et teatrit on täiesti alusetult süüdistatud korratuste põhjustamises.⁷⁹⁸ „Korratused“ (*Unordnungen, Unruhen*) ise aga paistsid reaalselt olemas olevat. Epikurose vaim teadis öelda, et Riia noorsugu pole siiani veel teinud mõnd pahandust, mis oleks olnud ajendatud linna teatrist ning avaldas arvamust, et täiskasvanute ja politsei järelvalve all etendatavasse viisakasse näitemängu saab suhtuda kui mängukanni, mis lapsele pihku pistetakse, et see välja ei tormaks ja endale häda ei teeks. Tartu puhul jääb mulje, et professorid on eriarvamusel peamiselt küsimuses, kas tudengeid oleks kergem ohjeldada näitemänge keelates või neid võimaldades. Kõige selgemalt paistab kahevahelolek ilmnevat Parroti juures, kes 1809. ja 1812. aastatel väljendas ühekorraga mitut vastukäivat soovi: jätta linnarahvale nende teater, hoida tudengid teatrist eemal ja vabaneda kogu probleemiallikast, sest tudengitest on karta, et nad „mitte ilma pahameelela seda pealt vaatavad, kuidas ohvitserid ja poesellid neile keelatud komöödiaid külastavad“.

III.3.3.9. Linnaelanike ja ülikoolirahva suhted

Mulje võib tuleneda üksnes dokumentide ebaühtlastest andmetest, ent hakkab silma, et võrreldes 1804. aastaga paistab professoritele 1809. aastal linnarahva arvamine rohkem korda minevat. Ülikoolirahvast on kindlasti hurjutatud, sest kusagilt on Meyer välja toonud ilmselt kõigile tuttava tsitaadi: „Ta [ülikool] segab kogu seltskondlikku meelelahutust ja rohkem takistab kui aitab kaasa meie nii erinevatest osadest koosneva Tartu publikumi omavahelisele harmooniale,“ ning see ei ole ainus koht, kus linnarahva pahameele pärast muret tuntakse. Võib oletada, et ülikooli algusaegadele sageli iseloomulik kompromissitu entusiasm võis olla maad andnud kompromissialtimale meelsusele, millele pidi kaasa aitama kasvõi see, et eeldatavalt olid võõrsilt pärit professorid vahepeal kohalikus seltskonnas suhteid loonud.

III.3.3.10. Teised Venemaa ülikoolilinnad

Hezel tõi esimeses ringkirjas näiteks Kaasani, kus kõik võivad vabalt teatrit nautida ning teises ringkirjas kasutas Balk ukaasi vastu ja teatri toetuseks argumenti: „Moskvas, Vilniuses, Kaasanis, Harkivis ja Peterburis, kus samuti on ülikoolid, tudengid ja gümnasistid, ei ole mingit keeldu ei avaliku ega asjaarmastajate teatri vastu, kuigi mõlemad teatraalse ettevõtte liigid on neis linnades olemas“. Mõlemad avaldasid imestust, miks nendes ülikoolilinnades siis tohib teatrit teha ja näha, Tartus aga mitte. Kõigi väljatoodud probleemide

⁷⁹⁸ Nt „Nein, das Theater war nie und nimmer der wahre Grund für die Unruhen. Es wurde nur als öffentliches Forum der Ort, wo die Spannung zwischen renomistischen Offizieren und Studenten zur Entladung kam“. Meyer, *Universität gegen Theater*, 62.

ja küsimuste avamist nende ajaloolises kontekstis alustatakse järgmises ringis just sellest teemast.

III. 4. Neljas ring: „teistes Venemaa ülikoolides“

Küllap ei olnud need üksnes Balk ja Hezel, kes Paul I ukaasi peale küsisid, miks siis Venemaa teistes linnades, kus asub ülikool, tohib teatrit teha ja näha, Tartus aga mitte. Käesolevas ringi lõpuks peaks see küsimus vähemalt osaliselt saama seeläbi vastatud, et selgeks saavad esiteks Tartu eripärad võrreldes „teiste Venemaa ülikoolidega“ ning teiseks see, miks olid distsiplineerimismeetodid üldse nii oluliseks teemaks. Venemaa ülikoolide võrdleval vaatlusel tekib sama efekt, mis teatri üle arutlevate sama ajastu tekstide võrdlemisel, sest nii joonistuvad hästi välja laiemalt levinud ajastuomased arengud ja asjaolud ning selguvad kohalikud eripärad.

III. 4. 1. Tartu ülikool kui osa Aleksander I haridusreformist

Kesk-Euroopaga võrreldes on Venemaa ülikooliajalugu väga noor, Peeter I-l ei õnnestunud püüdlustest hoolimata ülikooli rajada ning kuigi Peterburis avati 1724. aastal teaduste akadeemia, saab ranges mõttes esimeseks ülikooliks lugeda alles 1755. aastal rajatud Moskva ülikooli, mis 19. sajandi alguses vajas hädasti ümberkorraldusi.⁷⁹⁹ Suhtlemisaltil, vabameelse hariduse ja hea kasvatusena noorel keisril Aleksander I-l oli, mida teha. Aastatel 1802–1811 reorganiseeriti põhjalikult riigivalitsemise struktuur, üleriigiliste võimuorganitena rajati seniste kolleegiumite asemele ministeeriumid, mille eesmärgiks oli tugevdada keskvõimu ja ennetada võimalikke revolutsioonilisi pingeid.⁸⁰⁰ 1802. aasta septembris rajati ka rahvahariduse ministeerium, mille valitsusallasse kuulusid õppeasutuste peavalitsuse kaudu kogu riigi õppeasutused. Esimeseks ministriks nimetati Katariina II favoriit Pjotr Zavadovski (eluaastad 1738–1812, minister 1802–1810), Ukraina päritolu ohvitser ja riigiametnik, keda Eesti ajaloos tuntakse reforme pidurdava jõuna, ent keda on kõrgelt hinnatud vähemalt ühes Ukraina ajaloo käsitluses Ukraina haridusasutuste, sh Harkivi ülikooli edendajana.⁸⁰¹

⁷⁹⁹ Klaus Meyer, „Die Universität im Russischen Reich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579 – 1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost: papers on their history and impact on the borderland between West and East*, toim Gert von Pistohlkors (Köln [u.a.]: Böhlau, 1987), 37–50.

⁸⁰⁰ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, 39.

⁸⁰¹ David Saunders, *The Ukrainian impact on Russian culture, 1750–1850*, The Canadian library in Ukrainian studies (Edmonton: University of Alberta; Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985), 30–70.

Aleksander I riigireformid vajasis suurel hulgal uuel moel haritud mehi ning kogu Vene impeeriumi haridussüsteem uuendamist. Impeerium jagati kuueks õppepiirkonnaks: Moskva, Peterburi, Vilnius, Tartu, Kaasan ja Harkiv, neist igäihe keskuseks oli ülikool. Ülikoolidele oli vajalike uuenduste läbiviimisel planeeritud tähtis roll: nad pidid vastutama oma piirkondade alama astme koolide eest nii õpetajate koolitamise kui õppekavade kaudu ning tõstma riigile vajalike tsiviil- ja militaarametite jaoks vajalike meeste hulka ja kvaliteeti.⁸⁰² Ülikooli mudeliks võeti sel ajal moodsat ja edukat ülikooli kehastav Göttingeni ülikool.⁸⁰³ Selle eeskuju alusel peeti vajalikuks võimaldada ülikoolile akadeemiline vabadus ja ulatuslik autonoomia, suunata tudengid mitte niivõrd ametit õppima kui võrd ennast vabade kunstide kaudu arendama, loobuda tudengite kohtlemisest ranget distsiplineerimist vajavate koolipoistena.⁸⁰⁴ Göttingenlastest nõuandjad soovitasid, et ülikoolid rajataks impeeriumi äärealadele ja et nende eest vastutavad valitsusametnikud ei resideeruks ülikoolilinnas – minimeerimaks riigipoolset sekkumist. Nii saigi iga ülikool endale haridusministeeriumi ametnikust kuraatori, kes pidi elama ja töötama Peterburis, aga käima vähemalt korra kahe aasta tagant oma ülikooli inspekteerimas. Kohalikul tasemel pidid autonoomset ülikooli juhtima professorite endi keskelt valitud rektorid ja dekaanid. Mitte üksnes Tartu, vaid ka teiste ülikoolide kaader värvati olulisel määral Göttingenist ja teistest Saksa ülikoolidest.

Esimeseks reformülikooliks ja teistele mõõdupuuks pidi saama Moskva ülikool, mis oli sel hetkel kogu Venemaa ainus suurem haridusasutus, mille eesmärk ei olnud valmistada ühte kindlat seisust ette tema seisusekohaseks ametiks. Moskvalased toetasid 1804. aastal võimeka kuraatori käe alla antud ülikooli heldelt ja Göttingeni kontaktid aitasid värvata suurepärase õppejõukaadri, ent puudusid tudengid, kes oleksid olnud huvitatud ja võimelised seal õppima.⁸⁰⁵ Nende arvu oli aastaks 1809 suudetud tõsta vaevalt 135-le.⁸⁰⁶ Peterburis ei rajatud ülikooli enne kui 1819. aastal, selle asemel nimetas Peterburi õppepiirkonna kuraator 1804. aastal Katariina II poolt rajatud õpetajate seminari ümber pedagoogiliseks instituudiks ning reorganiseeris selle viisil, mis käis risti vastu kirjeldatud Göttingeni mudelile.⁸⁰⁷ 1579. aastal rajatud Vilniuse ülikool oli 18. sajandi lõpuks degradeeritud Leedu suurvürsti kõrgemaks kooliks ning

⁸⁰² James T. Flynn, „Magnitskii’s Purge of Kazan University: A Case Study in the Uses of Reaction in Nineteenth-Century Russia“, *The Journal of Modern History* 43, nr 4 (1971): 600.

⁸⁰³ Sel teemal on ilmunud artiklikogumik: Elmar Mittler ja Silke Glitsch, toim, *300 Jahre St. Petersburg: Russland und die „Göttingische Seele“*, Göttinger Bibliotheksschriften 22 (Göttingen: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, 2003).

⁸⁰⁴ Lõigu lõpuni: James T Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835* (Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1988), 18.

⁸⁰⁵ Flynn, 30–35.

⁸⁰⁶ Meyer, „Die Universität im Russischen Reich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, 48.

⁸⁰⁷ Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, 66.

selle ümberkorraldamine oli olnud vihaste kohalike võitluste tallermaaks juba aastakümneid, kuni Vene riigi haridusministeerium 1803. aastal asjasse sekus.⁸⁰⁸ Vilniuse Keiserlikust Ülikoolist sai hariduskeskus impeeriumi kaheksa kõige rahvarohkema kubermangu jaoks, mille elanikkond ulatus kokku 9 miljonini ning mis hõlmas Leedu, Valgevene ja suure osa Ukrainast.⁸⁰⁹ Vilniuse ülikoolil oli kuraatoriga õnne – vürst Adam Jerzy Czartoryski (eluaastad 1770–1861, kuraator 1803–1823) oli keiser Aleksandri lähedane sõber ja usaldusalune ning minister Zavodovskiga heades suhetes; ülikool sai kogu vajaliku abi ja toetuse ning perioodist on räägitud kui ülikooli kuldajast.⁸¹⁰ Vilniuse ülikoolis oli 1809. aastal 525 tudengit ehk kordades rohkem kui üheski teises Venemaa ülikoolis.⁸¹¹

Nii nagu Klinger ja Parrot Tartus, pidid ka Vilniuse ülikooli kuraator Czartoryski ja rektor Hieronim Strojnowski (1752–1815) ülikooli valgustatud eesmärkide, õiguste ja positsiooni pärast raskustega võitlema, ent hoopis keerule oli olukord Harkivis ja Kaasanis, kus kohalikud ülikud, kes olid olnud huvitatud üksnes kadetikorpusse asutamisest, võtsid pealinnast tulnud saksa tüüpi ülikooli rajamise plaani vastu ükskõiksuse või vaenulikkusega.⁸¹² Harkivi esimene kuraator vahetati 1804. aastal välja, sest tema kohaliku aadliga koostöös valminud seisusekohase ametiõppeasutuse projekt ei vastanud kaugeltki reformide ideele. Juba samal aastal olid Harkivi ülikoolil olemas hooned ja Saksamaalt värvatud õppejõud, aga avamine tuli edasi lükata, sest puudusid üliõpilased, kes oleksid tahtnud või suutnud uues ülikoolis õppida – 10 000 elanikuga kaubandus- ja andministratiivkeskuses oli olemas kirikukool, aga mitte ühtegi gümnaasiumi või muud ülikooliks ettevalmistavat õppeasutust.⁸¹³ Ka Moskva ülikoolil oli suuri probleeme sellega, et õppejõud ei osanud vene keelt, tudengid aga ei saksa ega ladina keelt, ent võimeka kuraatori ja kohalike jõudude helde toetuse koostoimes suudeti esimese aastakümne jooksul välja koolitada märkimisväärne hulk venelastest õppejõude. Harkivi ja Kaasani ülikoolidel puudusid aga nii võimekad kuraatorid, kohalik toetus kui ka tudengid, keda aastaks 1809 oli kogunenud Harkivis 82 ning Kaasanis kõigest 40.⁸¹⁴

⁸⁰⁸ Flynn, 43–46.

⁸⁰⁹ Ramunas Kondratas, „Medical Reforms at the University of Vilnius“, *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579 – 1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost : papers on their history and impact on the borderland between West and East*, toim Gert von Pistohlkors (Köln [jt]: Böhlau, 1987), 87.

⁸¹⁰ Kondratas, 88.

⁸¹¹ Meyer, „Die Universität im Russischen Reich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, 48.

⁸¹² Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, 47.

⁸¹³ Flynn, 49.

⁸¹⁴ Meyer, „Die Universität im Russischen Reich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, 48.

Selle info valguses oleks Kaasan eeskuju ja positiivse võrdluse asemel sobinud pigem hoiatavaks näiteks selle kohta, mis võib juhtuda, kui lubada ülikoolirahval vabalt teatrit nautida. Funktsioonide ja rahvaarvu poolest Riiaga võrreldavas kaubanduskeskuses ja kubermangupealinnas Kaasanis oli 30 000 elanikku ja 1758. aastal rajatud gümnaasium, mille baasil asutatigi 1803. aasta alguses Kaasani ülikool.⁸¹⁵ Käima ei saadud seda aga vähemalt kuni 1814. aastani.⁸¹⁶ Esimeseks kuraatoriks oli muide Tartust eemale saadetud krahv Andreas Gotthard Manteuffel (1762–1832), kes vahetati välja veel samal suvel. Ülikooli juhiks saanud gümnaasiumidirektor veenis uut kuraatorit, et 1804. aasta statuuti pole vaja ellu rakendada ning oli eriti halvasti kohelnud välismaiseid õppejõude, kes ilmutasid kriitikat selles suhtes, kuidas „ülikoolis“ asju aeti.⁸¹⁷ 1805. aastal käis kuraator esimest ja viimast korda elus Kaasanis ja avas ülikooli, ilma et sellest keegi peale ülikoolirahva teada oleks saanud.⁸¹⁸ Õppetöö toimus ladina ja kohati ka saksa keeles, milleks puudus piisav ettevalmistus nii 1804. aastal üliõpilasteks ümbernimetatud gümnaasiumi vanema klassi õpilastel kui ka teistel piirkonna potentsiaalsetel üliõpilastel; 1807 lahkusid neistki pooled armeesse.⁸¹⁹ 1812. aastal ametisse pandud uus võimekas kuraator tegi suuri pingutusi ja investeringuid ülikooli käimasaamiseks, aga tulemused jäid erinevatel põhjustel endiselt sedavõrd kesiseks, et 1817. aastal räägiti Peterburis ülikooli sulgemisest. Tudengite distsipliin olnud äärmiselt madal – loengutest puuduti massiliselt ja kohal olles karjuti loengusaalis, stipendiaadid kulutasid raha loteriile jne. Ka paljude professorite töökultuur jätnud tugevasti soovida: tudengid kaebasid loengute ära jäämise pärast ja andmeid on ekstsessiivse alkoholipruukimise kohta.

Moskvas, Tartus ja Vilniuses ei olnud raske mehitada ülikool reformi eesmäärke ja eeldusi jagavate õppejõududega. Klinger sai kõiges toetuda Parrotile, kes oli 1804. aastaks leidnud igasse õppetooli sobivad inimesed, peale vene keele õpetaja Glinka olid kõik kas sakslased või baltisakslased, suurem jagu luterlike pastorite pojad, kõik õppinud saksa ülikoolides.⁸²⁰ Harkivis ja Kaasanis oli vähemalt kuni 1814. aastani puudulik ja väga erineva päritolu, hariduse ja meelsusega õppejõudude koosseis; öeldud on, et värvatud sakslastest lahkus suur osa nii kiiresti kui sai või nad vallandati; linnade eluolu oli ebasanitaarne ja kohalik elanikkond välismaalaste suhtes vaenulik, ärevakstegevalt suur hulk saksa professoritest lihtsalt suri parimast meheeast hoolimata.⁸²¹ Hezeli korrespondent Kaasanis, Martin Gottfried Hermann (1754–1822), kes oli Göttingenis õppinud teoloogiat ja filoloogiat ning õpetas nüüd Kaasanis

⁸¹⁵ Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, 49.

⁸¹⁶ Flynn, „Magnitskii’s Purge of Kazan University“, 600–604.

⁸¹⁷ Flynn, 600–604.

⁸¹⁸ Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, 49.

⁸¹⁹ Flynn, 62.

⁸²⁰ Flynn, 50–54.

⁸²¹ Flynn, 56j.

Rooma ajalugu,⁸²² oli üks vähestest, kes oli Kaasanisse vähegi pikemaks ajaks pidama jäänud, ent tema käekäiku kirjeldatakse tüüpilisena.⁸²³ Hermann oli 1805. aastal ise kutsumata Peterburi saabunud ja ennast tööle pakkunud. Kui ta leidis Kaasanis eest kuraatori kirjeldatust sootuks erineva olukorra, proovis ta koos teiste sakslastega hakata statuuti kehtestama, ent saavutas üksnes konflikti direktoriga ja kirja kuraatorilt, et ta ei korraldaks pahandusi kohas „kus peaks valitsema rahu ja heakord“, kui ta ei taha, et asjalood pöörduksid tema enda vastu.⁸²⁴ Kui nii ja kui Hermann tõesti leidis Kaasanist teatri, mis aitas tal sealse „ebasõbraliku kliimaga rahul olla“, siis võib seda pidada õnnelikuks asjaoluks, ent vaevalt et eeskujuks Tartule.

Harkivis ja Kaasanis oli erinevat sorti probleeme professoritega, ent kõigil ülikoolidel peale Vilniuse oli veel suuremaid probleeme tudengite saamise, paigal hoidmise, õpetamise, motiveerimise ja distsiplineerimisega, sest tudengeid astus ülikooli vähe, veel vähem jäi sinna pidama piisavalt kauaks, et saavutada mingi tase ning suur osa tudengitest oli halvasti ettevalmistatud ja õppimisest vähe huvitatud.⁸²⁵ Õppimise asemel jõlkusid tudengid mööda linna, lõhkusid aknaid, ahistasid linnaelanikke, kaklesid omavahel ja linnaelanikega ning ei ülikool ega politsei saanud nende ohjeldamisega hakkama ei Tartus, Moskvas, Kaasanis ega Harkivis, kusjuures just Tartus kui ainsas väikelinnas oli tudengite mõju linnaelule eriti suur.⁸²⁶ Esimese kümnendi lõpul tundus reformaatoritele, et kogu Aleksander I ülikooliprojekt on läbi kukkunud, eriti kuna ei olnud suudetud ette valmistada nimetamisväärset arvu õpetajaid õppepiirkondade hariduspüramiidi alumiste astmete jaoks. Tudengite distsipliini parandamiseks koostati ja jagati tudengitele nii Tartus, Moskvas, Kaasanis kui Harkivis üsna sarnase sisuga detailseid regulatsioone, mille seas Tartu oma paistis silma sellega, et tudengitel keelati ülikooli hoonetes tulirelvadega paugutamine ja linnas maskeerituna ringi liikumine.⁸²⁷

Eesti ajaloolased on Tartu ülikooli tudengielu käsitledes väljendunud mõõdukamalt, taandades raskemad korrarikkumised üksikutele üliõpilastele või kindlatele gruppidele nagu kroonustipendiaadid. Siilivask kirjutab, et esimesel kümnel aastal olnud „üliõpilaste distsipliin enam-vähem rahuldav“, et ka Klinger kiitis raportites Tartu tudengite hoolsust ja edasijõudmist ning et suuremad tõrked tekkinud alles teisel aastakümnel.⁸²⁸ Ta mainib rektorikohtus arutatavaid probleeme: keelatud duellid, kaardimäng, joomingud ja kaklused, mis tõid kaasa konfliktid linnaelanike ja garnisoniga ning loetleb mõned raskemad

⁸²² Klemme ja Kuehn, *The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers*, 326.

⁸²³ Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, 57.

⁸²⁴ Flynn, 57.

⁸²⁵ Flynn, 60–65.

⁸²⁶ Flynn, 64.

⁸²⁷ Flynn, 64.

⁸²⁸ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide], lk 65.*

juhtumid: 1803. aastal tungiti kolleegiuminõuniku korterisse ja purustati selle aknad, 1804. aastal leidis aset suurem kaklus käsitööliste ja hiljem kohale saabunud sõjaväepatrulliga.⁸²⁹

Valgustusperioodi Venemaa tunnustatud uurija James T. Flynn hinnang esimese aastakümne Tartu tudengite edasijõudmisele ja eluviisile on krõbedam ning ka Thomas Salumets on pööranud tähelepanu sellele, et paljudes Klingerisikut käsitlevates uurimustes on jäänud arvesse võtmata asjaolu, et ülepingutatud ranguses süüdistataval Klingeril oli ilmselt ka põhjust Tartu tudengite üle kurta.⁸³⁰ Salumets toob tõenduseks statistilised numbrid, mis näitavad, et kuigi ülikooli süüdistati liiges leebuses üliõpilaste möllamise suhtes, oli seal ajavahemikus 1802–1827 iga neljandat üliõpilast karistatud kartsaga ning teated igas raskusastmes „ekstsesside“ kohta räägivad käitumisest, mida on tänasel päeval raske ülikooliga seostada. Lisaks eelmises lõigus toodud näidetele üks surmaga lõppenud duell 1806. aastal,⁸³¹ aastal 1813 aga „... murti majadesse sisse, kohtutegelased peksti läbi, purustati ohtralt aknaid“ jne. Lisaks põhimõteteliste küsimustele haritava noorsoo vägivallategude kohta jõudsid need teated ülepaisutatud kujul ka ülikooli vaenlaste ehk kohaliku aadli vahendusel Peterburi ning juba 1805. aastal andis Aleksander kirjas Parrotile mõista, et kui sedasorti talumatut käitumist ei suudeta „aktiivse valvamisega“ ära hoida, võib ülikool jurisdiktsioonist ilma jääda.⁸³² Siilivask kirjutab ka, et Tartu üliõpilaste seas olid levinud saksa tudengite traditsioonid ning domineeris nn buršivaim, mis tähendas seda, et üliõpilased sinatasid üksteist, tituleerisid end buršina ning nende iseteadvust ja upsakust väljendati kaasajal üldlevinud kõnekäänuga: „Kõigepealt Issand Jumal, siis Vene keiser, seejärel *dörptsche Bursch*“.⁸³³

III. 4. 2. Tartu õppepiirkonna kuraator Friedrich Maximilian Klinger

Valitsus oli haridussüsteemide reformimisel eeskujuks võtnud lääne tsentraliseerimise poole püüdlevad mudelid (Prantsusmaa ja Preisimaa), aga Venemaal samasugune tsentraliseerimine ei toiminud – esimese kümnendi möödudes tundusid üldtulemused reformi algatajatele sedavõrd pettumustvalmistavad, et tunti vajadust uute reformide järgi. Nii esimene haridusminister Zavadovski kui talle 1810. aastal järgnenud Razumovski olid sedavõrd passiivsed juhid, et ülikooli suundumused ja käekäik sõltus palju enam

⁸²⁹ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, lk 68.

⁸³⁰ Thomas Salumets, „Friedrich Maximilian Klinger Tartu ülikooli kuraatorina aastatel 1803–1816: Klingeris haridusprogramm, opositsioon ja raskused“, *Mõju mõnu*, tõlk Vahur Aabrams, *Studia litteraria Estonica* 14 (Tartu, 2014), 241.

⁸³¹ Salumets, 233.

⁸³² Salumets, 242.

⁸³³ Siilivask, *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. 2. [köide]*, 68.

kuraatori ja kohalike juhtide isikutest ning kohalikest oludest kui ministeeriumi käskudest ja korraldustest.⁸³⁴ Sellest taustateadmisesest lähtudes võiks Klingerit vaadetele ja suhtumistele, millele pööras teatriküsimuses suurt tähelepanu Oissar, vahest siiski rohkem kaalu anda kui seda on teha tahtnud Salupere.⁸³⁵

Isikutest on Tartu teatrikeeldu uurides kõige enam tähelepanu pööratud just Klingerile, sest tema oli algusest peale kõige järjekindlamalt ja järsemalt tegutsenud selle nimel, et igasugune teater „nüüd ja igavesti“ Tartus keelataks. Seejuures mõjub kahtlemata intrigeerivalt, et laiemale üldsusele on Klinger eelkõige tuntud kui „Tormi ja tungi“ luuletaja ja näitekirjanik, kes kirjutas elu jooksul kokku 23 draamateost ja 14 romaani ning oli nooruses isegi kuulunud dramaturgina rändtruppi. Käesoleva peatüki sissejuhatuses sai välja toodud mõned erineva tonaalsusega imestusavaldused Klingerit käitumise üle Tartu ülikooli kuraatorina. Klingerit kirju elukäik, erinevad ühiskondlikud rollid ning mitmekülgsed saavutused teevad tema käitumismotiivide selgitamise piisavalt keeruliseks, seetõttu tundub mõistlikum sellest ülesandest käesoleva töö raames distantseeruda. Kui käesolev töö peaks kuidagi edasi aitama Klingerit isiku teemalist uurimust, siis loodetavasti sellega, et Eesti ülikooli- ja teatri- loos ei nimetataks Klingerit samme teatri keelamisel edaspidi enam niisama lihtsalt karjeristlikuks strateegiaks, liialdustesse laskumiseks, kurioosseks truualamlikkuseks, mõistetamatuks absurdiks, anakronistlikuks veidruseks vms. Käesoleva peatüki järgmises ringis tuuakse nimelt välja vastava mõtlemis- ja käitumismudeli normaalsus ja isegi eesrindlikkus oma aja kontekstis.

Eelnevas ülevaates sai selgeks, et Venemaal avati, taastati ja reformiti ülikoole Saksamaa moodsate ülikoolide eeskujul. Seda eesmärki teostati nii statuutide kui Saksa kooliga õppejõudude kaudu, mis tõi kaasa tõsised keeleprobleemid teistes ülikoolides peale Tartu, kus üliõpilased olid saksakeelsed ja Vilniuse, kus õppejõudude seas olid kasvavalt ülekaalus Saksamaal õppinud poolakad. Baltisakslaste valitsetavas Tartus sai saksa mudelit kindlasti kõige paremini ellu rakendada, sest erinevalt teistest Venemaa ülikoolidest oli valdav osa õppejõududest ja üliõpilastest sakslased ning Tartu oli ainus ülikool, mille puhul ka Peterburis resideeruv kuraator oli Saksa päritolu ja haridusega sakslane. Sellest aspektist oleks asjakohane vaadata, millised olid Klingerit kokku puuted ülikooli ja teatriga enne Venemaale saabumist ning kuidas iseloomustatakse Klingerit kuraatorina.

Klinger oli sündinud Frankfurdis Maini ääres, kasvanud vaestes oludes, pääses heategija toel gümnaasiumi ning hakkas seal suhtlema loomingulise seltskonnaga, kuhu kuulusid ka Goethe ja Lenz. Goethe rahalisel toel alustas Klinger 1774. aastal juuraõpinguid Giesseni ülikoolis, ent jättis need kaks aastat hiljem pooleli.⁸³⁶ Kirjanikukarjäär osutus raskesti teostatavaks ning

⁸³⁴ Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*, 29.

⁸³⁵ Vt käesoleva töö sissejuhatus, alaptk 3.3.

⁸³⁶ Constanze Baum, „Klinger, Friedrich Maximilian“, *Handbuch Sturm und Drang*, toim Matthias Luserke-Jaqui (Berlin Boston: Walter de Gruyter, 2017), 122. Järgnevad

Klinger tegi erinevaid plaane elu jätkamiseks küll armees, küll pedagoogina, seejärel rändas ta aastatel 1777/78 koos Abel Seyleri (1730–1800) näitetrupiga mööda Saksamaad ringi, tutvus tuntud kirjanike-luuletajatega, kirjutas, väljendas kirjanikutegevuse suhtes pettumust, osales Austria teenistuses sõjakäigul ning laskis endale lõpuks 1780. aastal hankida ettelugeja koha Peterburi, Vene troonipärija suurvürst Pauli naise, endise Württembergi printsessi Sophie Dorothee ehk Maria Fjodorovna juurde, millele lisandus peagi mereväepataljoni leitnanti koht suurvürsti enda juures.⁸³⁷ Paralleelselt kirjutamisega tegi Klinger Venemaal sõjaväelist karjääri, võttis osa sõjakäigust Türgi vastu ning alustas 1785. aastal tööd Peterburi kadetikorpusel. 1788. aastal ta abiellus, kolmest pojast kaks surid varakult, kolmas langes Borodino lahingus tolsamal 1812. aastal, peaaegu samal ajal kui Tartus puhkes järjekordne segadus teatri ümber.⁸³⁸ Peterburilaste seas ei olevat Klingeril sõpru olnud ning tööst vaba aja veetnud ta enamasti pereringis. Tal olnud probleeme tervise, aga ka Venemaal valitsenud vaimse surutise ja range tsensuuriga. Saksamaa sõpradega sidet hoidev Klinger igatsenud kodumaale, ent tal ei õnnestunud seal endale püsivat kohta leida.⁸³⁹ Peterburis aga edenes sõjaväeline karjäär, mis Venemaal tõi kaasa ka tsiviilvõimu, ning kindralmajor Klinger hakkas 1802. aastal kuuluma Koolide Peavalitsusesse, mille ülesanne oligi Venemaa haridussüsteemi reformimine. Äsja noore keisri soosingusse sattunud Parrot leidis Peterburi tülles Klingeris aatekaaslast ning soovitas keisril nimetada ta Tartu õpperingkonna kuraatoriks.⁸⁴⁰ Tartu ülikooli ajaloo käsitlustes kirjeldatakse Klingerit üksmeelselt kui ranget ja kõikide reeglite täitmist nõudvat kuraatorit, kes seisis vankumatult ülikooli huvide eest ning kelle kohati ülepingutatuks nimetatud nõudlikkus tekitanud küll palju pingeid, ent see tulnud lõppkokkuvõttes ülikoolile kasuks.⁸⁴¹ Tema kuraatoriametist lahkumise kohta kirjutas Elsa Kudu: „Klingeri kuraatorluse teises pooles kasvatasid majandusraskused, tudengite arvu suurenemine, konfliktid nõukoguga, Klingeri positsiooni nõrgenemine Aleksandri poliitika muutudes pinged sellisele tasemele, et Klingeri taandumine muutus

Klingeri eluloolised andmed pärinevad samast allikast.

⁸³⁷ Edward P. Harris ja Anna Poeplau, „Klinger, Friedrich Maximilian“, *Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraums*, toim Wilhelm Kühlmann (Darmstadt: WBG, 2016).

⁸³⁸ Baum, „Klinger, Friedrich Maximilian“, 121–30.

⁸³⁹ Max Rieger, *Friedrich Maximilian Klinger : sein Leben und Werke* (Darmstadt: Bergsträsser, 1880), 204–5.

⁸⁴⁰ Elsa Kudu, „Friedrich Maximilian Klinger Tartu Ülikooli kuraator 1803–1817“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* I (1975), 50.

⁸⁴¹ Villu Tamul, „Ülikool ja Venemaa hariduspoliitika 1803–1890“, *Universitas Tartuens 1632–2007*, toim Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2007), 117–24. Elsa Kudu, „Friedrich Maximilian Klinger Tartu Ülikooli kuraator 1803–1817“, *Tartu Ülikooli Ajaloo Küsimusi* I (1975): 48–59.

lõpuks vältimatuks.⁸⁴² 1816. aastal loobus Klinger kuraatorikohast, 1821. aastal ka teistest ametitest ning tõmbus avalikust elust tagasi.⁸⁴³

Enne seda, kui Klingerist sai Tartu õpperingkonna kuraator, oli ta juba 18 aastat tegelenud õppe- ja kasvatustööga Peterburi kadetikorpusel ning sellele asjaolule viidates on sageli väljendatud pahameelt, et Klinger tahtvat ülikoolis kehtestada samasugust kasarmukorda nagu tema kadetikorpusel.⁸⁴⁴ Samas paistavad Klinger 1790. aastatest pärinevatest reisikirjadest ja 1802. aastal paažikorpusele kirjutatud reglemendist välja Venemaa kontekstis kindlasti uenduslikud valgustuslikud põhimõtted, milles on tunda Rousseau otsest mõju: ühelt poolt õppuritevaheline täielik võrdsus ja füüsilise karistuse eitamine, teiselt poolt isoleerimine soovimatute välismõjude (sh pere) eest.⁸⁴⁵ Klinger pedagoogiliste vaadete kohaselt pidi kasvandikku karistuse asemel suunama veendumus oma kohuses, selle veendumuse äratamine on õpetaja ülesanne, kes teostab selle ülesande aga ennekõike isikliku eeskuju kaudu.⁸⁴⁶ Need vaated kõlavad kokku eelmises peatükis välja toodud ootustega kirikuõpetajatele, et nad oleksid „iga vooruse õpetajad sõnas ja teos“. Ka Tartu ülikooli kuraatorina tähtsustas Klinger professori rolli noorte meeste moraalse arengu suunamisel⁸⁴⁷ ning ilmselt jagasid Klinger vaateid selles osas ka Tartu professorid, kes leidsid, et professoril ei ole kohane avalikult näitelaval üles astuda. Klinger pannud Tartule kui hariduskeskusele suurt rõhku ning pidas õppimist soodustava vaimse keskkonna eest seismisel kindlasti silmas mitte üksnes tudengeid, vaid ka alama astme koolide õpilasi.⁸⁴⁸

On arvatud, et saksa professorid meenusid omaenda tormilist tudengipõlve ega erutunud tudengite „nooruslikest sulitempudest“ ülemäära.⁸⁴⁹ Klinger aga ei olnud oma üliõpilaspõlve sugugi nautinud, kirjutades pärast kahte aastat Giesseni ülikoolis (1774–1776) sõbrale, et talle on „kogu akadeemiline elu vastik“⁸⁵⁰ ning väljendades ka hiljem korduvalt vastumeelsust eelpoolkirjeldatud buršinduse suhtes, mida peeti muidu keskpärase Giesseni ülikooli tudengite eripäraks. Viimase kohta annab tunnistust sissekanne ühe 18. sajandi Göttingeni tudengi albumis, kus on välja toodud nelja ülikooli tudengkonda iseloomustav hüüdlause koos (siin nurksulgudes kirjeldatud) embleemiga.⁸⁵¹

⁸⁴² Elsa Kudu, „Friedrich Maximilian Klinger Tartu Ülikooli kuraator 1803–1817“, 59.

⁸⁴³ Baum, „Klinger, Friedrich Maximilian“, 121–30.

⁸⁴⁴ Elsa Kudu, „Friedrich Maximilian Klinger Tartu Ülikooli kuraator 1803–1817“, 56.

⁸⁴⁵ Rieger, *Friedrich Maximilian Klinger*, 77–78.

⁸⁴⁶ Olga Smoljan, *Friedrich Maximilian Klinger: Leben und Werk*, tõlk Ernst Moritz Arndt, Beiträge zur deutschen Klassik, Bd. 12 (Weimar: Arion-Verlag, 1962), 97.

⁸⁴⁷ Smaljan, 593.

⁸⁴⁸ Oissar, „F. M. Klinger ja teatri keelustamine Tartus 19. saj esimesel poolel“, 54.

⁸⁴⁹ Rieger, *Friedrich Maximilian Klinger*, 592.

⁸⁵⁰ Harris ja Poeplau, „Klinger“.

⁸⁵¹ Seidel, *Literarische Kommunikation im Territorialstaat*, 353.

Pigem galantsed kui raamatute taga (<i>Mehr galant als vor die Bücher</i>)	Leipzig
[moodne riietus]	
Hoolsad ja seejuures galantsed (<i>Fleisig und galant dabey</i>) [raamat]	Göttingen
Mitte galantsed, aga seda kõlvatumad (<i>Nicht galant doch Liederlicher</i>)	Jena
[õlleklaas]	
Südid ja ustavad buršid (<i>Burschicos behertzt und treu</i>) [piip, käsi rapiiril]	Giessen

Morgenstern oli 1812. aasta kevadel saatnud Klingerile katkendi filosoof Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) Berliini ülikoolis ametisse astumise kõnest „Akadeemilise vabaduse ainuvõimalikust rikkumisest“ (1811), kus kirjeldatakse levinud tudengikultuuri: “[...] kus tudengiseisuse ainsa tõelise tõeproovina nõutakse ülemeelikut, kommetele näkku sülgavat elu, kus joominguid peetakse traditsiooni korras, kus kaklustesse suhtutakse kui auasjadesse ja kus ülimaks märgiks inimese heast nimest on see, kui ollakse kuulus alati hakkamas oleva löömamehe ja tülinorijana [...]“.⁸⁵² Klinger tunnistas öeldu Fichte kõige mõistlikumateks sõnadeks üldse ning väljendas vastuses Morgensternile „kõige otsustavamast tülgaastust“ selliste tudengielu põhimõtete vastu, mida ta oli tunda saanud oma tudengipõlves Giessenis ja see tülgaastus oli teda veel enam vallanud kuraatorina Tartusse tulles.⁸⁵³

Klinger jõudis Giessenisse ajal, mil Snell oli just lõpetanud kolmeaastase teoloogiastuudiumi (1771–1774). Klingerit tudeerimise ajal asus Snell 1775. aasta suvel õpetajana tööle Giesseni gümnaasiumis. Nii Klinger kui ka Snell õppisid ülikoolis heategijate toel ega oleks ilmselt juba materiaalsel põhjustel saanud endale lubada mingit möllamist. Snell kuulus kõigi andmete järgi nende usinate hulka, kes olid tõesti tulnud ülikooli õppima ning ütles ka hiljem sellele ajale tagasi vaadates: „Minu akadeemiline aeg ei olnud minu jaoks mitte lõbus-tuste, vaid töö ja raskuste aeg“.⁸⁵⁴ Klinger seevastu pühendus näidendite kirjutamisele ning lahkus akadeemiast niipea, kui oli saanud maitsta esimest edu draamakirjanikuna.

1804. aasta mais nõukogu ees peetud ettekandes vastandas Klinger Saksa ülikoolide eesmärgid neile eesmärkidele, mis peaksid kehtima Tartus. Võib-olla mõtles Klinger oma üliõpilasajale Giessenis, kui ütles, et Tartu ülikooli võrdlemine välismaa ülikoolidega ei ole kohane, sest seal õpivad noored, kes on tulnud vaid lühikeseks ajaks võõrsile, sellal kui Tartus õpivad kodumaa pojad, kellest sellesama kodumaa silme all peavad kasvama riigile tublid kodanikud.⁸⁵⁵ Klingerit esituses oli tegemist põhimõttelise erinevusega: Saksamaa ülikool andvat üksnes võimaluse teadmisi omandada, muretsemata seejuures

⁸⁵² Salumets, „Friedrich Maximilian Klinger Tartu ülikooli kuraatorina aastatel 1803–1816“, 240–41.

⁸⁵³ Salumets, 240.

⁸⁵⁴ Diehl, „Des Rigaer Rektors ... Selbstbiographie“, 59.

⁸⁵⁵ Rieger, *Friedrich Maximilian Klinger*, 592–93.

nende teadmiste kasutamise või üliõpilaste moraalsete hoiakute pärast, samas kui Vene riigis peab ülikool toimima riigi eesmärgke teeniva kasvatusasutuseks, andes noorukitele võimaluse õppida üksnes tingimusel, et need peavad end kombekalt ülal ja kasutavad hoolsalt neile antud võimalust, allutades end kavalikindlale distsipliinile.⁸⁵⁶ Muidugi toimus Saksamaal 23 ülikooli⁸⁵⁷ eri piirkonna tudengite vahel õpiränne ning Klinger oli ise Giessenis olnud selline võõrsilt (Maini-äärsest Frankfurdist) tulnud ja võõrsile läinud üliõpilane, ent samal ajal tehti ka Saksa vürstiriikides pingutusi oma piirkonna noorte koduülikoolis hoidmiseks, rõhutades täpselt sedasama isamaa teenrite kasvatus-õpetuse üle valvamise ülesannet (lisaks raha väljaveo takistamisele). 18. sajandi moodsate Saksa ülikoolide eksplitsiitne eesmärk oli kasulike riigiteenistujate kasvatamine ning järgmises ringis selgubki, et Klinger esindas moodsaid suundi ka teistes küsimustes.

III. 5. Viies ring: saksa ülikool ja teater

Selleks, et aru saada Klingeri ja Parroti poolt sageli korratud väitest, mille kohaselt teatri lubamine on vastuolus ülikooli eesmärkidega, tuleb küsida, mis on siis ülikooli eesmärgid? Eelmises peatükis oli juba juttu Lutheri suhtumisest kooliteatrisse ning ka Eesti teatri ajaloo algamine õpilasetendusega 16. sajandil kinnitab üldteadmist, et luterlike alade kõrgemates haridusasutustes tehti varauusajal teatrit üsna laialdaselt. Käesolevas ringis pööratakse teistpidi Rähesoo ülevaateteoses seisev väide, mille kohaselt sellisel teatrikeelul „ei puudunud pretsedendid Euroopa varasemas teatriloo, ent antud ajahetkeks oli see juba anakronistlik veidrus“. Protestantlikul Saksamaal muutus kooli ja teatri omavaheline suhe problemaatiliseks eelkõige 18. sajandil ning sellised keelud ei kujutanud endast kaugeltki midagi kurioosset ka 19. sajandi alguses. Selle ülesande täitmiseks tuleb kõigepealt heita pilk aega, mil teatritegemine oli luterliku kooli ja ülikooli eesmärkidega nii heas kooskõlas, et komöödiatega kaunistati koolide-ülikoolide avamispidustusi ning koole kohustati regulaarselt etendusi korraldama.

III. 5. 1. *Renessanss-humanism, ülikoolide rajamine, reformatsioon ja koolidraama*

Venemaal nägi Aleksander I valitsus 19. sajandi alguses ränka vaeva, et veenda ühiskonda euroopaliku ülikoolihariduse mõttekuses, mida Saksa aladel oli laialt

⁸⁵⁶ Rieger, 593.

⁸⁵⁷ 23 oli neid 18. saj lõpu seisuga. Anton Schindling, „Die protestantischen Universitäten im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation im Zeitalter der Aufklärung“, *Universitäten und Aufklärung*, toim Notker Hammerstein, Das achtzehnte Jahrhundert 3 (Göttingen: Wallstein, 1995), 10.

viljeletud juba 14. sajandist alates. Esimese Saksa ülikooli rajas Karl IV 1348. aastal Prahast ning samal sajandil asutati ülikoolid juba ka Viinis, Erfurdis, Heidelbergis ja Kölnis, 15. sajandil Würzburgis, Leipzgis, Rostockis, Leuvenis (Holland), Greifswaldis, Freiburgis (Austria), Baselis (Šveits), Ingolstadtis, Pressburgis (tänapäevane Bratislava Slovakkias), Trieris, Mainzis, Tübingenis, Frankfurt Oderis ning päris 16. sajandi alguses Wittenbergis. Ülikoolide arvu plahvatuslik kasv oli seotud renessanss-humanismi perioodiga, mis sai alguse 14. sajandi Itaalias, levis 15. ja 16. sajandil üle Euroopa ning avaldas tugevat mõju veel 17. sajandil. Veel enne ülikooli levis see Itaalias õppinud meeste kaudu Saksamaa õukondades ja linnades ning jõukad Lõuna-Saksamaa linnad kujunesid humanistlikeks kultuurikeskusteks.⁸⁵⁸ Reformatsiooni sünn, levik ja läbimurre just Põhja-Euroopas ja Saksamaal oli aga seotud sellega, et renessanss-humanismi viljelejad leidsid nendes piirkondades teenistust mitte ainult õukondades, vaid ka ülikoolides, mida oli sama humanistliku hariduse kujundamise laines usinalt kõikjale rajatud. Rõhutatakse, et just ligipääs haridussüsteemile sai tagada humanistlike ideede ja väärtuste püsiva juurdumise võimaluse ja tuua kaasa terve ühiskonna jaoks olulisi intellektuaalseid muutusi.⁸⁵⁹ Itaalia suurtes ülikoolides, mille juures humanistid oma eriseminare pakkusid, valitsesid juura ja meditsiini, ning inimeste arusaamu nii olulisel määral mõjutav teoloogiline mõtlemine jäi humanismist suures osas puutumata, sest sellega tegeleti Itaalias eeskätt ordudes, st väljaspool ülikooli. Põhja-Euroopa (sh Tartu) ja eriti Saksamaa ülikoolides kujunesid aga just kaunid kunstid ja teoloogia kõige suuremateks ja tähtsamateks fakultetideks, mille aineid õpetati eriti väikestes Saksa ülikoolides kõrvuti ning sageli ka samade inimeste poolt – nii kujundas humanism saksa teoloogilist mõtlemist olulisel määral isegi nendes vähestes Saksa ülikoolides, kus teoloogiateaduskond oli mungaordu valduses, nagu nt Wittenbergis.

Kõik humanistid ei olnud kahtlemata reformaatorid, aga reformaatorid olid kindlasti humanistid, kelle eesmärgiks oli inimese ja kogu ühiskonna uuendamine ning seda tööd pidi alustama just teoloogiast kui kõige alusest. Tagasipöördumine antiikkultuuri juurde tähendas reformaatorite jaoks ka tagasipöördumist piibli (eriti UT) ja esimeste kristlike sajandite kirikuisade juurde, nendega kõrvuti loeti antiikkirjandust ja -filosoofiat ning õpiti lugemiseks vajalikku kreeka keelt. Viimase juures olid abiks pärast Konstantinoopoli vallutamist Itaaliasse pagened kreeka haritlased. Suurepärane klassikaliste keelte valdamine ja antiigi autorite lugemine ning tõlgendamine oli humanistide ja reformaatorite jaoks midagi, ilma milleta sai haridus inimest vaid rumalamaks teha. Kõige tähtsam osa haridusest teostuski läbi keeleõppe, klassikalistele reeglitele vastava luulekunsti viljelemise, ajaloo ja moraalfilosoofia

⁸⁵⁸ Lewis W. Spitz, „Humanism“, *Theologische Realenzyklopädie*, De-Gruyter-Studienbuch (Berlin: de Gruyter, 1993), 649–50.

⁸⁵⁹ Kuni lõigu lõpuni: Paul F. Grendler, „Humanism: Ancient Learning, Criticism, Schools and Universities“, *Interpretations of Renaissance Humanism*, toim Angelo Mazzocco (Leiden: Brill, 2006), 90–94.

tundmise, kusjuures erilisel oluliseks peeti retoorikat, millel nähti samaaegselt nii tarkuse juurde juhtija kui tarkuse olemasolu tõendaja rolli.⁸⁶⁰ Lutheri seatud uue standardi kohaselt luges iga vaimulik pühakirja vabalt algkeeltes (st kreeka ja heebrea keeles), luges ja rääkis teiste literaatidega teoloogilistel teemadel ladina keeles ning andis vaimuliku sõnumi kogudusele edasi rahvakeeles ja retooriliselt pädevas esituses.

Keeleõppe ja retoorika edendamine olid otseseks põhjuseks, miks teatrist sai nii ülikoolides kui alama astme koolides õppetegevuse loomulik osa. Antiikkomöödiade, piibliaineliste draamade kui ka õppejõudude endi poolt koostatud näidendite esitamine õpilaste ja tudengite poolt kujutas endast humanistliku haridusprogrammi osa, mis oli kõigiti kooskõlas sellele seatud eesmärkidega. Paljudes 16. sajandi kooliprogrammides mitte üksnes ei võimaldatud vaid lausa nõuti Terentiuse ja Plautuse näidendite lugemist, pähe õppimist ja ettenähtud kogustes (nt kaks korda aastas) lavastamist.⁸⁶¹ Esimene teadaolev teatrietendus Eesti alal oligi Terentiuse komöödia „Androsdannad“, mille 1529. aastal esitasid Tallinna Linnakooli õpilased.⁸⁶²

Nagu eelmises peatükis välja toodud, tõusis antiigi paganlike autorite kasutamine küll värskest puhastatud õpetusega kogukondades teemaks, ent Luther kaitses humanistlikku koolidraamat ja ka Šveitsi usupuhastajate esimene põlvkond suhtus neisse soosivalt. Lisaks antiigi ja piibli materjalidele öitses ka nn uusladina draama, ülikoolide professorid ja magistrid kirjutasid näidendeid, lavastasid neid tudengitega ja löid ka ise kaasa, moodustati akadeemilisi teatriringe ja võisteldi teiste akadeemiliste õppeasutustega.⁸⁶³ Sedasama hakkasid tegema ka 16. sajandi teisel poolel rajatud jesuiitide ordu esindajad, kes oma koolides õpetasid samuti vastavalt humanistlikele printsiipidele ladina ja kreeka klassikat ning jagasid reformaatorite vaenulikkust keskaegse õpetuse sisu ja meetodite vastu.⁸⁶⁴ Sellega seoses hakkas humanistlik draama usuliselt lõhestatud maades nagu Saksamaal ja Šveitsis kandma ühekorraga humanistlikke väärtusi ja usutunnistuslikku õpetust ning osalema konfessioonidevahelises teravas poleemikas eriti mõlema leeri nn ladinakoolides.⁸⁶⁵ Selles kontekstis tekib nn reformatsioonidraama (*Reformatsionsdrama*), milles arendatakse draamavormina edasi keskaegset vastlamängu ja humanistlikku draamat,

⁸⁶⁰ Spitz, „Humanism“, 640.

⁸⁶¹ Güstrowis 1552, Magdeburgis 1553, Brandenburgis 1564, Breslaus 1570. Allikas: Max Bauer, *Sittengeschichte des deutschen Studententums ...* (Dresden: Aretz, 1926), 133.

⁸⁶² Luule Epner, Monika Läänesaar, ja Anneli Saro, *Eesti teatrilugu. Teatrikunst: [gümnaasiumiõpik]* (Tallinn: Ilo, 2006), 10.

⁸⁶³ Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 49–54.

⁸⁶⁴ Grendler, „Humanism: Ancient Learning, Criticism, Schools and Universities“, 91.

⁸⁶⁵ Grendler, 91.

kasutades nt antiikdraama vormi, piibli tegelaskujusid, rahvalikke elemente ning aktuaalseid konfessionaalseid vastuolusid.⁸⁶⁶

III.5.2. Probleemide esilekerkimine 17. sajandil

Probleemid kooliõpilaste, tudengite ja õppejõudude teatritegevusega saavad Šveitsi usupuhastusest mõjutatud aladel alguse juba 16. sajandil, luterlikel aladel valdavalt alles 17. sajandi teises pooles, mil tekkis pietistlik liikumine ja usupuhastus hakkas laienema eluviisile ja vaba aja valikutele. Ka enne seda võisid gümnaasiumi määrustikud mõnes paigas keelata saksakeelsete näitemängude lavastamise⁸⁶⁷ ning kindlasti ei pidanud mitte kõik koolmeistrid Terentiust ja Plautust niisama headeks kui Luther. Esitati küsimus, kas kooliõpilastel on ikka sobiv kehastuda laval avalikeks naisteks nagu seda Terentiuse ja Plautuse puhul sageli vaja läheb? Kui lugeda Terentiuse kuut näidendit, siis tuleb tõepoolest tõdeda, et kuigi igaüks neist lõppeb vooruslikkuse (ja abieluseisuse) õnneliku võiduga (hooruse üle), siis sellele eelnev eksituste rada on reeglina küllaltki tormiline, sisaldades täiesti varjamatuid armusuhteid kurtisaanide ja „muusikatüdrukutega“, aktsepteeritud nõudeid tappa vastsündinud tüdruklaps, ohtralt vägistamisi ja enne abieluettepanekuid sooritatud vahekordi ja lapsesaamisi („Androslannad“). Lutheri jaoks ei olnud „mõned ropud naljad“ mäletatavasti probleem, ent sajand hiljem oli seda seisukohta järjest raskem kaitsta mitte ainult Inglismaal, Hollandis ja Šveitsis, vaid ka Saksamaal. Suhtumiste erinevus ei sõltunud seejuures alati rangelt konfessioonist ning kalvinistide seas leidis teatri toetajaid nagu ka luterlaste seas selle vastaseid. 1604. aastal kaitses kalvinistliku Marburgi ülikooli filosoofiaprofessor Rudolf Goclenius (1547–628) Terentiust just nende hoorade pärast.

Neid ülalnimetatud kasulikkusi tunnistavad paljud, kaebavad aga, et on sündsusetu ja isegi koletislik, et mehed käivad teatris ringi kurtisaanide rõivais, mis seab ohtu kombekuse ja muudab sellega vähekaalukaks igasuguse kasulikkuse. Pahelised kõned nimelt kahjustavad häid kombeid. Tõesti on vastik ja valus kuulata, kuidas noored esitavad kurtisaanide kõnesid, mida leidub Plautuse ja Terentiuse lugudes. Aga ma ütlen, et mehel ei ole sündsusetu esitada kurtisaani sellisena nagu see on, selleks et kujutada tema pahesid: koletislik ei ole omaks võtta mitte lõbunaise rõivaid, vaid kombeid.⁸⁶⁸

⁸⁶⁶ Ralf Schnell, *Deutsche Literatur von der Reformation bis zur Gegenwart*, Rowohlts Enzyklopädie (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch-Verl., 2011), digitaalraamatus esimeses peatükis alapunkt „Das Reformationsdrama“.

⁸⁶⁷ Nt 1552 Güstrowis, 1566 Ulmis ja Münchenis. Allikas: Bauer, *Sittengeschichte des deutschen Studententums*, 131–32.

⁸⁶⁸ Rudolph Goclenius, „An ludi scenici scholastici, quales comoediae et tragoediae sint liciti in bene constituta politia“, *Miles Christianus: In ein geistlich Spiel oder Comoedien/ darinen der gantz lebenslauff eines Christen Menschen aus der Epistel Pauli Ephes. 6. sehr lustig fürgebildet wird*, toim Friedrich Dedekind (Braunschweig: Duncker, 1604).

Kalvinist Goclenius oli igas mõttes Lutheriga ühte meelt, kiites Terentiusse ja Plautuse näitemänge suurepäraseks elavaks materjaliks ausa ja sobiliku lõõgastuse (*recreationem*) tarvis.

Tunnistame, et mõlemas leidub tõepoolest mõningaid obstsöonsusi, aga need pole seal selleks, et meid üles ässitada, vaid selleks, et me püüaksime hoolikalt neist hoiduda. Sama argumendiga võiksime ka ülipüha piibli hukka mõista, kus samuti ju sisaldub palju jõletut hoorust, abielurikkumist ja intsesti.⁸⁶⁹

Arusaam kõlvatuste kujutamise mõjust nii kujutaja kui ka vaataja jaoks muutub Lutherile järgnevate sajandite jooksul märkimisväärselt õrnatundelisemaks. Ka uued näidendid, mida pastorid ja õpetajad noorte kasvatamise vagal eesmärgil 16. ja 17. sajandil kirjutasid ja lavastasid, panid hilisemad autorid mitmes mõttes pead vangutama. 19. sajandil suutis saksa kirjandusloolane Georg Gottfried Gervinus (1805–1871) vaevalt uskuda, et koolipoistel lasti lavalt maha öelda selliseid asju, mida tema ajal ei lubaks endale ka kõige jämedamad ja labasemad näitetrupid.⁸⁷⁰ 20. sajandi algupoolel avaldas saksa ajakirjanik ja kombuseuurija Max Bauer suurt rahuolu selle üle, et kooliteater „noorte suureks õnneks“ 17. sajandil suures osas hääbus.⁸⁷¹ Kuigi ka 16. sajandist on teada liigsest *amore*’st puhastatud Terentiusse töötlust, paistis erootika (bordellistseenid, lava taga – st kujutlusvõimes – toimuv lahtirõivastumine jm), jämekoomika ja rollile vastav räme sõim olevat luterlikul koolilaval üldiselt täiesti aktsepteeritud. Piibliainelised näidendid ei kujutanud endast selles osas mingit erandit ning paistab, et „kadunud poja“⁸⁷² ainetel loodud näitemängude populaarsuse aluseks oligi võimalus kujutada igasuguseid eksitusi ja üleannetusi väga mahlakalt.

Tüüpiliseks näiteks „kadunud poja“ variatsiooni kohta saab 1549. aastal tuua tollase tudengi ja hilisema luterliku teoloogi ja Pommern-Stetingi kindralsuperintendandi Christoph Stymmeli (1525–1588) ladinakeelse näidendi „Tudengid: komöödia tudengite elust“ (*Studentes: comoedia de vita studiosorum*), millest Melanchton olla olnud nii suures vaimustuses, et lasi selle Wittenbergis lausa kahel korral lavale tuua.⁸⁷³ 16. ja 17. sajandil esitati sarnase sisuga näidendeid ülikoolide juhtide ja õppejõudude toetusel justnimelt noorukite meelt lahutavaks moraaliõpetuseks, näitemängudes esitatavate eksirännakute eest hoiatamiseks ning Stymmeli õpetliku näidendiga tähistati 1640. aastal näiteks Turu ülikooli avamist.⁸⁷⁴ 18. sajandil saab aga kõigest sellest, mida selles näidendis

⁸⁶⁹ Goclenius.

⁸⁷⁰ Friedrich Schulze ja Paul Ssymank, *Das deutsche Studententum von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart* (Leipzig: R. Voigtländer, 1910), 173.

⁸⁷¹ Bauer, *Sittengeschichte des deutschen Studententums*, 133–51.

⁸⁷² Tähenamissõna kadunud pojast: Lk 15,11–32.

⁸⁷³ Allikas: Bauer, *Sittengeschichte des deutschen Studententums*, 140–143.

⁸⁷⁴ Evald Kampus, „Kooliteater Tartu XVI-XVII sajandil“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII: TRÜ ajaloo komisjoni materjalid* (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1979), 8.

kirjeldatakse, põhjus, miks tudengitele teater ära keelatakse, sest teatris hakatakse nägema ühte põhjust, mis aitab kaasa näidendis kirjeldatud pahanduste tekkeks.

Millest näidend räägib? Algusstseenis kirjeldab ülikooli kippuva poja isa oma hirme ja teised isad lohutavad teda (viitega Odüsseuse eksirännakutele!), et ega vaim saa tugevaks ilma raskustega kokku puutumata ning seepärast tuleb noortele anda võimalus õppida oma kogemuse toel inimestel vahet tegema ja hilisemas elus pahedest eemale hoidma. Kolm noormeest lähevadki ülikooli ning saavad kamba peale hakkama kahega enimkardetud hädadest – üks kodanikutütar jääb käima peale ja teisel noorukil tekib kopsakas kaardimänguvõlg. Mis laval mõnuga esitamata jääb, sellest jutustatakse samasuguse lustiga tagantjärele:

Jõime eile õhtul väga agaralt, Colax, kuni üheni öösel, ja olime nii joobnud, et vaevalt suutsime jalul püsida ja kukkusime tuikudes isegi maha nagu langetõbised; ja iga joove ongi ju, nagu õpetatud mehed ütlevad, lühiajaline langetõvehoog. Kui lõpuks joomisest küll oli saanud, läks käik edasi turuplatsile. Seal tuli meile kõigepealt vastu meestesumm, kes meile paljastatud mõõkadega peale langes ja meid suure massiga rünnata püüdis. Lõime neid oma vaprusel, nii et nad lõpuks võidetuna meile oma selgasid näitasid, paljud neist nii raskelt haavatud, et vaevu elulootust alles jäi. Varsti langes lärmist alarmeerituna meile peale rühm vahisõdureid, relvad välkumas. Osalt mõõku tõmmates ja osalt kaikkaid keerutades, said nad kohe põgenema aetud, nii nagu kotkas tuvid peletab, hunt ajab lambaid ja lõvi emahirve. Nähes, kuis nii häbiväärselt põgenevad need, kellele ometi on usaldatud linna heakord, oleksin ma naerust vaat et surnud.⁸⁷⁵

Kuigi noorukite odüsseia paistab kõiki isalikke hirme igati õigustavat, lõppeb lugu ülikoolile soodsas valguses. Muretseja poeg oli kolmikust küll ainus, kes tõesti pühendus teadusele, ent ka tema kaks kaasmaalast ei jäänud lõplikult allakäigurajale, vaid võtsid kogemusest õppust ja neist said korralikud kodanikud (üks kenasti juba abielus). Ent Stymmeli näidendi isa järgnevalt esitatud mured on 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses endiselt äärmised aktuaalsed nii Saksamaal kui ka värskest ülikoolide massilise rajamise teele asunud Venemaal, kus neidsamu asju kirjeldavad igapäevase reaalsusena kõrgemate koolide kuraatorid, rektorid ja õppejõud.

See häda piinab mind nii väga päeval-öö, et terve selle öö ei langend unne ma: nii rõhub poeg mind, aina paludes, et mina talle raha annaks ja tema selle kooli siin nüüd jätkaks ja võõrsil inimeste eluolu-kombeid tundma õpiks. Liig hirmus on see aga, mis ta nõuab, ja kõik selle, mis ma alles äsja nii suure hoole ja vaevaga palehigis kokku kogunud, ta lihtsalt raiskaks, pillaks laiali. Nii on ju noorus nüüd, ta andub liiderlikule armule, tühjalt

⁸⁷⁵ Esimese saksakeelse tõlke põhjal: F. Hermann Meyer, *Studentica: Leben und Sitten deutscher Studenten früherer Jahrhunderte : meist aus literarischen Seltenheiten und Curiosen geschöpft* (Leipzig: Hermann Hartung, 1857).

kulutades isalikku vaeva seal juues hilisööni, mängides ja nii. Mu vaim läeb segi, kui vaid mõtlen sellele. **Vaid mõned praegu teevad tõsimeeli teadust ning vaevalt tuhandest üks saab kätte soovit' sihi.** [...] just nagu oleks selle rahva elu mulle tundmatu. Kui meelitavate sõnadega on tehtud vaesed isad rahast lagedaks, siis anduvad nad kõigil pahedel. Seal hooratakse, mõõtu tundmata juuakse, mässatakse kõike moodi, võõrastesse majadesse nad tungivad, siis mõrv ja tüli; otse tänaval häbi tundmata võrgutavad nad teenijatüdrukuid või siis kodanikutütreilt au röövides lubavad neid naida, ja seda rasedakstehtuna nood siis ka nõuavad. Aga mis veelgi hullem on ja kõige kahjulikum mulle näib, et kodanike laulatatud naised neid ise võrgutavad. Nii mõnigi saab neist siis maha löödud, või nii raskelt viga, et kaob elulootus, või meeleliigutuses teevad raskeid võlgu nad. [...] Seepärast saatku sinna oma poeg, kes seda tahab; sest enda oma – ja see mu kindel sõna – ma ei lase. Ma tean ju küll, **kui karm, kui okkaid täis on rada, mis tarkuse mäetipule juhib, ja et nad seda mitte ilma vaevata saa käia, higi valamata üllast kõrgust vallutada, siis annavad end peagi lõbustustele, mille juurde lai ja meeldiv, kuid siiski kurvem tee viib. On noorus kaldu keha rõõmudele ju, ja mitte rangeks hooleks, ja eriti kui vabalt ringi jooksevad nad ilmas, ja pole kedagi, kes piires hoiaks neid ja mõistaks ohjata nende ülemeelikust.**⁸⁷⁶

Tumedas kirjas osa võib nimetada nende eelduste kokkuvõtteks, millest lähtudes ka 19. sajandi alguse Tartus peetakse vajalikuks hoida kättesaadavate meelelahutuste arv miinimumis, eesmärgiga saavutada midagigi ka nende 999 nooruki osas, keda ei tõuka teaduse poole nende enda sisemine tung. Läbi sajandite jääb korduma: noorus kaldub pigem kehalistele rõõmudele ja lõbudele kui rangele hoolele, seades nende eest vastutajad raske ülesande ette; tee tarkuse juurde on raske ja vaevaline ning enamik satub seepärast kergesti kõiksugu lõbustuste haardesse ning unustab tegelikud kohustused. Just sellise sisuga kirja saadavad 1643. aastal kalvinistliku Herborni kõrge kooli⁸⁷⁷ professorid selgituseks valitsevale vürstile, miks ülikooli nõukogu ei andnud üliõpilastele luba esitada ladina ja saksa keeles Philipp Nicodemus Frischlini (1547–1590) ajaloolist draamat „Hildegardis Magna“:

[...] sest see on *contra consuetudinem majorum* ja täiesti vastuolus meie koolide *legibusega*; ka seepärast, et noorus ässitatakse üles kergemeelsusele, voorusetusele ja kurjadele himudele; et nad oma *exercitia* ja *lectiones* sinnapaika jätavad ja *ludicra* palju kõrgemalt hindavad. Ja kuigi doktor Lothichius väidab, et see olevat olnud tavaks kõikides eesrindlikes akadeemiates ja koolides, tõendavad tagajärjed ja ajalugu, et sellest on sageli halba välja tulnud ja kahjuks on seepärast meie saksa isamaal koolid

⁸⁷⁶ Meyer, *Studentica*.

⁸⁷⁷ Herborni *Hoche Schule* akadeemiline tase oli väga hinnatud, ent kool ei saanud keisrilt luba nimetada end *universitaseks* – nagu mõned teisedki kalvinistlikud kõrgkoolid Püha Rooma Keisririigis.

kergemeelsuse, uhkuse ja ülbuse läbi suures osas ruineeritud ning Jumala tahtel hävitatud ja purustatud.⁸⁷⁸

Ja täpselt nii nagu 19. sajandi alguse Tartus, leidis ka Herbornis üksik õppejõud – antud juhul samuti meditsiiniprofessor, doktor Lothicius – kes püüdis otsusele vastu vaielda. Dillenburgi krahv langetas otsuse, et parem on neil kurjadel aegadel kulutada aega ja muid ressursse tavapäraseks õppetööks.

Paralleelselt suhtumise jähinemisega kooliteatrisse kerkib 17. sajandil üles veel üks probleem. Lutheri varauusaegsel Saksamaal tähendas avalik (st mitte õukonnas toimuv) teater kooliõpilaste või linnakodanike teatritegemist, ent 17. sajandil astusid rahva ette juba ka itaalia ja inglise rändtrupid ning hakkas tekkima ja levima saksa rändteater. Varauusaja rangelt seisuslikus ühiskonnas suhtuti kõikidesse seisusevälistesse isikutesse paratamatult negatiivselt, nende tõrjutute hulka ei kuulunud mitte üksnes rändavate elualade esindajad ja näitlejad. Ka linna jaoks vältimatult vajalike ametite hulgas oli alati olnud terve hulk neid, mille pidajad ei saanud ühineda õigusi tagavateks gildideks ja mida aadlike ja suurkaupmeeste valitsetavas ühiskonnas peeti ühel või teisel põhjusel ebaausaks. Nt keskaegses Tallinnas olid nendeks kangakudujad, kohtutäiturid, tornivahid, sibid, timukad, vangivalvurid, surnumatjad, nülgiad, habemeajajad ja saunamehed.⁸⁷⁹ Auväärsuse andis igaühele tema koht seisuseühiskonna kindlaskujunenud struktuuris ning näiteks kirjanikuna end elatada püüdva isiku reputatsioon ei olnud 18. sajandil oluliselt parem professionaalse näitleja omast. Igal juhul ei olnud näitlejaamet midagi niisugust, mis kodanikunoorukile, kes oli rohkema või vähema vaevaga teenitud raha eest ülikooli saadetud, oleks koduste poolt andeks antud. Peamiseks sotsiaalseks kihiks, mille seast alles kujunev rändnäitlejate seisus endale aga liikmeid sai, oli just tudengkond.

See oli 17. sajandi alguses, kui, haaratuna lavategevuse poeetilisest külgetõmbest, sõltumatuses, kuulsusesäras ja romantilisest eriseisundist, mida nad olid tundma õppinud osalt vaatajatena, osalt näitlejatena kooli- ja ülikoolinäidendites, õhutatuna tundmatuse ahvatlusest ja võimalusest kiire otsuse varal leida oma eluõnn, mis õpetatu jaoks tolle aja oludes nii kindel ei olnud; tundes jälestust sageli kõige nürima ühetaolisusega kulgevate õpiaastate vastu, [...] see oli 17. sajandi alguses, kui paljud tudengid, *scolastici vagi* tõeliste järeltulijatena ühinesid imetletud inglise komödiantide trupptide eeskujul moodustuvate rändseltskondadega.⁸⁸⁰

Kõigepealt said Saksamaal ringirändavad inglise trupid tudengitest täiendust, seejärel liitusid õpingutest tüdinud noorukid juba saksa enda päritolu „bandedega“ või moodustasid neid isekeskis.⁸⁸¹ 18. sajandi lõpupoole, mil

⁸⁷⁸ „Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung“ (Wiesbaden: Bechtold, 1898), 42–49.

⁸⁷⁹ Brüggemann ja Tuchenhagen, *Tallinna ajalugu*, 70.

⁸⁸⁰ Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 96.

⁸⁸¹ Konrad, 104–105.

teater oli väga järsku laialt levima hakanud, kerkis see teema päevakorda ka ilukirjanduses, kõige eredamalt Karl Philipp Moritzi psühholoogilises romaanis „Anton Reiser“ (1785), aga ka Goethe arenguromaanis „Wilhelm Meisteri õpiaastad“ (1796). Päriselus nimetas üks võlgadesse uppunud teoloogiastudent 18. sajandi lõpu Jena oma tulevikuperspektiive kaaludes rändtrupiga liitumist „kõigi allakäinud ja minemaetud tudengite viimaseks tavapäraseks pääseteeks“ ning üks teine rühm võlgadega hädas olevaid tudengeid otsustas „teatrite juures tööd otsida“ ja proovida saavutada, et seejuures ei saadaks lihtsalt „kasutuks teatriga kaasajooksjaks“.⁸⁸² Et tegemist oli aktuaalse murega ka 19. sajandi alguse Tartus, näitavad Balki poolt seatud kitsendused Rundthalerile, mille seas kõige kategoorilisemalt keelati teatridirektoril isegi mõelda sellele, et mõnd noorukit lavatööle meelitada.

III. 5. 3. Moraalse tundlikkuse kõrgemale kruvimine

Eelnevalt sai öeldud, et sajandi-kahe jooksul oli kooliteatri üle peetavas arutelus toimunud silmatorkav muutus ning kõik see, mida peeti 16. sajandil kasulikuks, õpetlikuks, kombeliseks ja voorust õpetavaks, oli 18. sajandi teiseks pooleks muutunud ebamoraalseks ja kahjulikuks. See ümberpööratus on hõlpsasti mõistetav, kui mõelda, et antiigi eeskuju järgiv humanistlik draama kasvatas üldiselt hoiatavate juhtumite näitlikustamise abil, lähtudes eeldusest, et noor õpib halvast hoiduma, nähes selle (halba) tagajärge. Platon aga küsis, kas noored peaksid üldse nägema käitumist, mida ei soovita, et nad jälgendaksid, rõhutades seega, et õppimine toimub ümbritseva jälgendamise ehk siis eeskujude kaudu. Juhtides tähelepanu sellele, et noor inimene ei tee vahet allegoorial ja päris asjal,⁸⁸³ pidas Platon „Riigis“ vajalikuks eemaldada sõnad, tegevused, teemad ja isikud, mis võiksid noore inimese hinge vajutada ebasoovitava jälje ja panna teda tahtmatult nähtut jälgendama.⁸⁸⁴ Jälgendamisväärse eeskujuliku keskkonna loomist noore inimese ümber rõhutas oma ülipopulaarses kasvatuslikus teoses „Emile“ ka Rousseau ning samast kasvatusprintsipi oli seoses Peterburi kadetikorpusega juttu Klinger juures. Veendumus, et iga nähtud asi ja tegu, rääkimata veel selle kehastamisest ja välja ütlemisest, vajutab vastuvõtlikule inimesele sisse oma jälje, tõi kaasa üha rangemad kriteeriumid koolipoistele ja üldse noortele sobivate vaatamängude ja tegevuste üle otsustamisel ning igasuguse teatri võimalikkus muutus suuresti küsitavaks.

Sobiva näitejuhtumi dilemma kohta, kus ühelt poolt tahetakse teatrit teha, teiselt poolt aga vältida halva jälje vajutamist koolinoore teadvusesse, saab tuua 1760. aastate Riias, kust sai alguse Saksamaale välja ulatunud debatt kooliteatri

⁸⁸² Bosse, Heinrich, „Jenaer Liebhabertheater 1775–1800“, *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft*, 2007, 117–18.

⁸⁸³ Plat. Rep. 378d.

⁸⁸⁴ Plat. Rep. 377b.

eesmärgi ja mõttekuse üle.⁸⁸⁵ Üks Snelli eellasi Riia toomkooli rektori ametikohal (1755–1765), Johann Gotthelf Lindner (1729–1776), kirjutas ja lavastas terve rea koolinäidendeid (*Schulhandlungen*) ning avaldas need koos pika ja põhjaliku kooliteatrit kaitsva eessõnaga ka trükis.⁸⁸⁶ Apoloogia vajalikkus olnud tingitud sellest, et „enamikes protestantlikes koolides on draama kas hooletusse jäetud või siis kuritarvituste tõttu sootuks ära kaotatud“, ning Lindner tahtnud asja parandada. Lindner vastas selge jaatusega Platoni „Riigi“ teise raamatu alguses esitatud küsimusele, kas kunstil – sh poeesial ja teatril – on ikka nii hea mõju kui sellelt eeldatakse, arvestades rolli, mis neile on antud noorte hariduses? Ent nagu Lindneri eessõnast selgub, tuleb jaatuse tingimusena teha materjalis sedavõrd ulatuslik kõlbeline puhastustöö, et Lindnerile heideti teatringkondadest ette draama kaitsmist draama ära kaotamise läbi.⁸⁸⁷

Kui 16. ja 17. sajandi kooliõpilased ja üliõpilased olid laval vabalt esitanud lõbunaisi, joodikuid, vargaid ja mõrvareid, siis 18. sajandile tüüpiliselt selgitas Lindner: „Karakterid, mida õpilased etenduses kehastavad, peavad olema voo-
ruslikud, et nende süda oleks pühitsetud tundma õilsat ja ilusat ja oleks nendes tunnetesse sisse kastetud,“ ning praakis välja ka ebasobivaid tegevusi ja isikuid sisaldavad piibliblood. Mäletatavasti oli see olnud üks argumente amoraalsete stseenide kaitseks, et selliseid sisaldab ju ka pühakiri. Lindner aga ütleb, et ta ei ole sugugi kindel, kas ta lubaks õpilastel kujutada nt Absalomi,⁸⁸⁸ sest sel juhul peaks nooruk esitama tegusid ja väljendama sõnu, mida lapsed, kelle jaoks neljas käsk peaks olema püha, ei tohiks isegi kuulda ega teada.⁸⁸⁹

18. sajandi Saksamaal oldi lugupeetud ja haritud ringkondades ilmselt täiesti nõus Lindneri lähte-eeldustega, mis tegid piirangud vajalikuks, ent sagedamini oli järelduseks kooliteatri kui sellise sobimatus. Samas Riia toomkoolis õpetajana töötav noor Herder kirjutas 1768. aastal neidsamu Lindneri näitemänge silmas pidades:

Kas õpilasele on siis kohane panna maha õpilaseksõlemine ja hakata komöödiandiks? Jätta veerandaasta jagu tööd tegemata, õppimaks pähe rolli, mis poisil võib-olla mitte kunagi meelest ei lähe? Tudeerida kurja tegelaskuju tundepurskeid, õppida teda vähemalt kunstlikult järgi aimama, teda tundma õppida? Vahetada loomulik kõne ebaloomuliku deklamatsiooni vastu, milleta pole paljude jaoks teatritükk üldse võimalik, ja mida nooruk ei saa kogu oma elu jooksul kasutada muidu kui vaid komöödiandiks hakates?

⁸⁸⁵ Selle kohta pikemalt: Friedenthal, „Näitemängude tühisusest ja hädavajalikkusest Riias 18. sajandi lõpul“, 170–80.

⁸⁸⁶ Johann Gotthelf Lindner, *Beitrag zu Schulhandlungen* (Königsberg: Woltersdorff, 1762).

⁸⁸⁷ Gotthold Ephraim Lessing, *Briefe, die Neueste Litteratur betreffend*, kd 14 (Berlin: Bey Friedrich Nicolai, 1762), 249–58.

⁸⁸⁸ 2Sm 13.

⁸⁸⁹ Lindner, *Beitrag zu Schulhandlungen*, 27.

[...] Kümnele kõrvalisele pahandusele võimalust anda, mida noor komödiant vanematele, õpetajatele, iseendale ja teistele korraldab.⁸⁹⁰

Kooliteater oli 18. sajandi Saksamaa protestantlikes koolides juba pigem harv nähtus ning küsimuseks oli rohkem see, kas lastel ja noortel on kohane käia vaatamas professionaalse teatri etendusi. „Patriootilistes vestlustes“ ei jätkunud isegi Epikurose vaimul nii palju kerglust, et pidada näitemänge noorte jaoks sobivaks meelelahutuseks, lubades neid noortele vaid n-ö häda pärast; 1784. aastal kirjutatud kooliprogrammas oli Snell aga otsesõnu mures noorte pärast, keda liiga kergekäeliselt teatrisse kaasa võetakse:

Meie, kes me näitemänge armastame, jagame seda õilsat naudingut liiga meelsasti oma lastega, tehes selle väikese väljamineku isegi sageli enam nende kui meie endi pärast. Aga me ei taha, et nad võtaksid eeskuju äkilistest, kangekaelsetest ja paindumatutest tegelaskujudest. Nad ei peaks õppima teatraalsete kangelaste ja kangelannade kombel alluma oma ägedatele kirgedele ning nägema, kuidas kangekaelsus ja allumatus ära tasub. Noored inimesed kalduvad juba niigi pidama oma sõgedaid mõtteid targaks, oma metsikuid tahtmisi õigustatuks ja kõiki neid oma vaenlasteks, kes seavad nende teele takistusi. Kui kergelt aimavad nad järgi kangelast, kes on kokku pandud noortele nii omastest kirgedest! Nad näevad teatris isikut, kes üheainsa soovi täitumises näeb kogu oma eluõnne ning kui seda talle siis ei anta, astub võitlusse terve maailmaga, tõukab endast eemale isa ja ema ja toob enne kõik muu ohvriks, kui et laseb lahti oma meeletusest. Kas ei hakka nad sarnastes olukordades ise samamoodi käituma? Kas ei hakka nad näitleja julgusest ja püsivusest innustatuna endale ütleva, et on rumalus sobituda oma aega ja ümbruskonda, et on argpükslikkus midagi oma südamele keelata?⁸⁹¹

Paar aastat hiljem (1787) ilmunud kooliprogrammas „Vajalikust ettevaatusest veel harimata noortele lubatavate lõbustuste osas“ väljendab sarnast muret Tallinna linnagümnaasiumi professor Daniel Ernst Wehrmann (1745–1799), kes peab ilmumisaastat arvestades silmas Kotzebue asjaarmastajate teatrit.

Mis puutub sellesse, kas näitemängud on kasulikud veel harimata poisi või nooruki õpetuses või kasvatuses, mida need justkui näivad lubavat, siis te vaid küsige näitemängult tulevatelt poistelt, kuidas neile etendus meeldis ja mis neile selles meeldis; või veel parem, kuulake, kuidas nad sellest räägivad omavahel, end tagasi hoidmata. Minu kogemuse järgi on neile kõige vähem meeldinud need näitemängud ja need kohad näitemängus, mis on mõistuse ja südame jaoks kõige õpetlikumad. Näitemäng, mis sisaldab kõige tabavamaid inimelu kujutamisi, inimlikke kombeid, tarkuse ja vooruse kasulikumaid

⁸⁹⁰ Johann Gottfried Herder, „Über das Schuldrama“, *Ueber Thomas Abbt's Schriften* (s.l., 1768).

⁸⁹¹ Snell, *Von dem moralischen Werth des Schauspiels*, 10–11.

õpetusi, seda nimetavad nad tobedaks näidendiks (*ein dummes Stück*) ja selle nimetusega austavad nad üldse iga tõsisemat näitemängu.⁸⁹²

18. ja 19. sajandi alguse pedagoogide arvamustele hinnangut andes ei tohiks ilmselt unustada asjaolu, et selleaegses teatris puudus tänane kategooria „laste- ja noortelavastused“, ning et ka tänapäeval on teatrite mängukavad varustatud märkustega selle kohta, milline lavateos on soovitatav või lubatav alles alates sellest või tollest vanusest. 18. sajandi kontekstis oli aga vaidlusküsimuseks „kahemõttelise“ teatri moraalne mõju üleüldse, sest nagu eelmises peatükis selgitatud, propageeriti ja kaitsti seda sageli just moraalsuse kasvatamise vahendina. Inimkonna kõlbeline areng selgesti ettekujutatava täiuslikkuse poole oli aga valgustuse jaoks üks keskseid eesmärke, mille teenistuses seisis kõik muu, sealhulgas püüded parandada alamkihtide elujärge.

Tuntud Cambridge'i intellektuaalajaloolane Peter Burke on seda moraali-tunde peenenemise protsessi, mida ta näeb kõikjal üle Euroopa, kirjeldanud rahvakultuuri reformimise protsessina, mis sai alguse reformatsiooniajal ja kestis kuni 19. sajandi alguseni.⁸⁹³ Kui reformatsiooni ja vastureformatsiooni käigus viisid seda läbi eelkõige vaimulikud, siis järgmises faasis perioodil 1650–1800 tegutsesid uuendajatena üha enam ilmikud, kes astusid valgustuslike ja sekulariseeritud teoloogiliste argumentidega välja „ebausu“ (*Aberglaube*) vastu. Burke on eristanud kolme liiki põhjusi, mida hakati välja tooma rahvakultuuri vastu ning mille koondkehastuseks võiks pidada katoliiklikku traditsiooni kuuluvat karnevali: esiteks andsid erinevad rahvalikud pidustused võimaluse purjutamiseks, prassimiseks ja liiderdamiseks; teiseks heroiseeris rahvakultuur teatud tüüpi agressiivsust ja rahvalike pidudega kaasnes sageli vägivald (kaklemine) ja muul viisil avaliku korra rikkumine; kolmandaks raisati ühes või teises mõttes ebasobival viisil aega ja raha.⁸⁹⁴ Burke'i järeltuleks oli, et kirjeldatud perioodil puhkes avalik konflikt kahe vastandliku ellusuhtumise, kahe erineva eetilise hoiaku vahel. Väärikus, hoolsus, tõsidus, tagasihoidlikkus, kord, tarkus, arukus, enesekontroll, alandlikkus ja kokkuhoidlikkus iseloomustasid uuendajate eetikat, mida Max Weber oli nimetanud protestantlikuks, kasutades ka väljendit „innerweltliche Askese“, ent mida Burke leidis ka katoliiklikus Münchenis, Strasbourgis ja Milanos. Seda on nimetatud ka väikekodanlikuks eetikaks, sest see sai iseloomulikuks just käsitöölisele ja väikekaupmeestele. Selle - Burke'i väitel - konfessiooniülese protsessi tulemusel esile kerkinud uus eetika oli konfliktis traditsioonilise eetikaga, mida on raskem sõnastada, ent

⁸⁹² Daniel Ernst Wehrmann, *Von der nöthigen Vorsicht bey den der noch ungebildeten Jugend zu erlaubenden Vergnügungen. Eine Einladungsschrift von Daniel Ernst Wehrmann, der griechischen Sprache und Dichtkunst Professor, j. Z. Rector. Reval, den 23sten November 1787.* (Reval: Lindfors, 1787).

⁸⁹³ Peter Burke, *Helden, Schurken und Narren: europäische Volkskultur in der frühen Neuzeit*, toim Rudolf Schenda, Sozialwissenschaften (Stuttgart: Klett-Cotta, 1981).

⁸⁹⁴ Burke, 225–26.

mille kohta Burke ütles üldistavalt, et see asetab rõhu rohkem suurejoonelisusele ja spontaansele käitumisele ning näitas korratuse (*Unordnung*) suhtes üles suuremat tolerantsi.⁸⁹⁵ Kuigi suundumus ise oli konfessiooniülene, oli konfessioonide vahel märgata ka erinevusi: katoliiklaste seas kalduti probleemseid nähtusi rohkem reformima, protestantlikus leeris aga taheti sagedamini kogu probleemiallikast vabaneda.

Burke'i teooria võimaldab käesoleva teema raames juhtida tähelepanu sellele, et teatri küsimuses selgelt välja paistev moraaliarusaamade teisenemine 18. sajandil oli osa üldisematest arengutest Euroopa kultuuris. Saksamaa kontekstis läheb Burke'i teooria kokku pietismi ja varavalgustusega alguse saanud eluviisi ja moraali reformimisega ning kogu 18. sajandile iseloomuliku täiuslikkuse taotlusega. Burke resümeerib, et uuendajad üle Euroopa ei saavutanud oma eesmärki sel määral kui nad seda oleksid soovinud – eesmärk oli olnud rahva moraalsuse tõstmine ja rahvakultuuri reformimine, ent tulemuseks oli pigem see, et 18. sajandi lõpuks oli ka Saksamaal välja kujunenud terav eristus madala ja kõrge kultuuri vahel.⁸⁹⁶ Mis tähendab, et suurem osa ühiskonnast pidi jämekoomikast rõõmu tundes end natuke ka pahasti tundma, samal ajal kui ajastu kõrged ideaalid internaliseerinud palju väiksem osa suutis nautida vaid kõige vooruslikumaid ideid ja teostusi, tundes end äärmiselt häirituna väiksematestki moraalsetest ebakõladest. Heaks näiteks selle kohta võib pidada Snelli, kes käis Riias kaks aastat usinalt teatris, jälgis näitemänge ja nende mõju nii iseendale kui ka teistele saalisviibijatele, tegi ridamisi tähelepanekuid ja juhtis siis kooliprogramma kaudu tähelepanu nähtud näitemängude vajakajäämistele selles osas, mis peaks proovima teha publikumi paremaks – seda just vastavalt eelnevalt kirjeldatud uue eetika arusaamadele. Seejuures on tavapärane, et eeskujulikuks näiteks moraalselt ülesehitava draama kohta tuuakse sellises kontekstis sageli pea ainsana Lessing. Herder näiteks oli sajandi lõpus saksa teatri suhtes äärmiselt kriitiline, nähes seal nii vähe seda, mis teda Lessingi juures 1794. aastal nii väga vaimustas: „Lessingi „Emilia Galotti“ meelitas mind veel kord teatrisse; kui rahulolevana, kui rahuldatuna ma saalist väljusin! [...] Ma ei suuda ette kujutada, et publik võiks jääda harimatuks ja valgustamata, kui niisuguseid (aga üksnes selliseid) näitemänge võimalikult täiuslikul moel esitatakse vaid kord nädalas.“⁸⁹⁷

Burke'i teooria taustal seostuvad teatrivastasusega ülikoolilinnas mitte vältimatult, aga mõjuval määral mitte niivõrd pedantlik korraarmastus, sõge eelarvamuslikkus või argpükslikkus nagu seda enamasti on tõlgendatud, vaid just see uuele ja paremale maailmale suunatud progressiivne eetika, mis kõrgete ja üldkasulike eesmärkide teostamist silmas pidades seab voorusteks vääriskuse, hoolikuse, tõsiduse, tagasihoidlikkuse, korra, tarkuse, arukuse, enesekontrolli,

⁸⁹⁵ Burke, 227.

⁸⁹⁶ Burke, 256.

⁸⁹⁷ Johann Gottfried Herder, *Briefe zu Beförderung der Humanität. Dritte Sammlung* (Riga: Hartknoch, 1794), 135.

alandlikkuse ja kokkuhoidlikkuse. Järgmises alapunktis on näha nende väärtuste kajastumist ülikoolihariduse moderniseerimise protsessis.

III.5.4. Ülikoolihariduse muutumine 18. sajandil

Juba 17. sajandil esimeses pooles oli hakanud levima soov praktilisema ja rakenduslikuma hariduse järele, mis kajastub näiteks selles, et 1632. aastal rajatud Tartu ülikoolis oli teoreetiliste distsipliinide osakaal tavapärasest väiksem. Ramismist mõjutatud konstitutsioonis seisis ka põhjendus: „Filosoofid [...] hoolitsegu agaralt selle eest, et nad oleksid pigem tegutsejad kui sõnadetegijad; et igaüks ühendaks filosoofiaõpingutega kindlasti ka kõneosavuse ja et nende koolist ei tuleks välja selliseid, kes on küll õppinud retoorikat, kuid kõneleda ei oska või on pühendunud matemaatikale, aga ei tea näidata, kuidas seda distsipliini rakendada“.⁸⁹⁸ Humanistliku hariduse keskne sisu – klassikaliste keelte valdamine, antiigi tekstide tundmine, verbaalne elegants – oli üha vähem kooskõlas esilekerkiva valgustusliku eesmärgiga tõsta võimalikult kiiresti ja efektiivselt inimühiskonna vaimset ja moraalset taset ning selle arengu võimaldamise nimel parandada rahva materiaalsel elujärge.

Valgustussajandil sai just Saksa ülikoolidest alguse traditsioonilise õpetamisele keskendunud ülikooli ümberkujundamine nn moodsaks ülikooliks, mille eesmärkide seas on varasemast tunduvalt olulisemal kohal teadusliku teadmise tootmine, st teaduslik uurimistöö.⁸⁹⁹ Kogu ühiskonnas hakkas vana aristokraatliku juhtimissüsteemi asemele järk-järgult astuma ratsionaliseeriv kodanlik-bürokratlik süsteem ning tulemuslikkuse nimel hakati erinevatele ühiskondlikele positsioonidele vähehaaval eelistama seisusest sõltumatult andekaid, võimekaid ja töökaid inimesi. Sajandi jooksul väljakujunevaid spetsiifiliselt kodanlikke vourusi – töökus, ausus, lihtsus, sirgjoonelisus – hakati aga üha enam kasutama seisuseüleste mõõdupuudena.

Riigi suunav mõju ülikoolidele kasvas.⁹⁰⁰ Ülikoolide ratsionaliseerimisel mängisid olulist rolli Saksa vürstiriikide valitsusametnikud, kelle jaoks kujutasid haridussüsteem ja teadus üht olulist osa riigi kui terviku majandamisest.⁹⁰¹ Riigi majandamise teoreetilised alused andsid aga käesoleva töö eelmites peatükkides juba tutvustatud kameralistid ning nende poolt viljeletav

⁸⁹⁸ Meelis Friedenthal, „Ramism ja metafüüsika Academia Gustaviana [Ramism and metaphysics in the Academia Gustaviana]“, *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae = Transactions of the National Library of Estonia*, toim Piret Lotman, Eesti Rahvusraamatukogu toimetised ; Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae ; Transactions of the National Library of Estonia, A, Raamat ja aeg = Libri et memoria 4 (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016), 98–117.

⁸⁹⁹ William Clark, *Academic Charisma and the Origins of the Research University* (Chicago: University of Chicago Press, 2006), 3–4.

⁹⁰⁰ Walter Rüegg, *Geschichte der Universität in Europa*, kd II (München: Beck, 1996), 128.

⁹⁰¹ Clark, *Academic Charisma and the Origins of the Research University*, 10.

Policey-Wissenschaft.⁹⁰² Ka teadus ja koolid kuulusid „Policey“ alla ning hea „politseimine“ tähendas, et riigi valitsus pidi kindlustama, et õpitaks kasulikke kunste, teadusi ja käsitöid ning et ei toimuks mingit laisklemist. Riik pidi jälgima, et nii nagu ettevõtlus, nii annaks ka haridus riigile ja ühiskonnale vajaliku kvaliteetse tulemuse ning astuks vajalikke samme heade tulemuste saavutamiseks. Ülikool ei pidanud mitte üksnes laiendama inimkonna teadmisi, sest sellest on ühiskonnale vähe kasu, vaid ta pidi andma kasulikke inimesi riigi teenimiseks ja korralikke kodanikke.⁹⁰³ Puhtpragmaatilistel kaalutlustel rõhutasid kameralistid seejuures, et parimate tulemuste saavutamiseks tuleb riiklik suunamine korraldada distantsilt ning kindlustada annete ja võimete põhjal ametisse seatud professoritele piisav akadeemiline vabadus. Alguses Halle (1694) ja siis selle tütarülikooli Göttingeni (1737) eeskujul reformiti ka teisi ülikoole ja suunati need praktiliste-kasulike teaduste poole – humanistlik rõhuasetus teoloogiale ja kaunitele kunstidele (st filosoofiateaduskond) taandus ja kõige tähtsamateks valdkondadeks muutusid õigusteadus ja kameralistika (st ühiskonnakorraldus).⁹⁰⁴

Uued ja moodsad koolid kogusid enda juurde hulgaliselt tähelepanuväärseid professoreid ja massiliselt tudengeid,⁹⁰⁵ mõjutades sellega hariduse edasist arengut ka väljaspool Saksamaad. Preisi hertsogi Friedrich III (alates 1701 Preisi kuningas Friedrich I) rajatud Halle ülikoolist sai kiiresti varavalgustuse ja pietismi keskus: juuraprofessoriks ja esimeseks prorektoriks sai saksa ühe suurima varase valgustajana tuntud Christian Thomasius (1655–1728), kes oli pietismi toetamise pärast Leipzigi ülikoolist minema saadetud; hertsog komplekteeris ka teoloogiateaduskonna pietistlike professoritega ning pietismi suurkujule August Hermann Franckele (1663–1727) anti professorikoht filosoofiateaduskonnas ja pastorikoht Halle külje alla Glauchasse;⁹⁰⁶ 1706. aastal tuli Hallesse Christian Wolff. Nii pietistlikke kui mittepietistlikke varavalgustajaid ühendas ülikooli esimestel kümnenditel kõikides valdkondades võitlus traditsionalismi vastu ning uue praktilise ja saksa keelt kaasava haridusmudeli eest.⁹⁰⁷

Hannoveri kuurvürst Georg-August rajas 40 aastat hiljem Göttingeni ülikooli - Halle eeskujul ja Hallest värvatud õppejõudude toel sihilikult konkurendiks 150 km kaugusel asuvalle Halle ülikoolile ja 125 km kaugusel asuvalle Helmstedti ülikoolile.⁹⁰⁸ Ülikool oli algusest peale kavandatud uhke ja hiil-

⁹⁰² Clark, 12.

⁹⁰³ Clark, 13.

⁹⁰⁴ Rüegg, *Geschichte der Universität in Europa*, II:128.

⁹⁰⁵ Annette Meyer, *Die Epoche der Aufklärung*, Akademie-Studienbücher : Geschichte (Berlin: Akad.-Verl., 2010), 157–58.

⁹⁰⁶ Hans J. Hillerbrand, toim, *Encyclopedia of Protestantism. Vols 1–4* (New York: Routledge, 2004), 603.

⁹⁰⁷ Hillerbrand, 604.

⁹⁰⁸ Stefan Brüdermann, *Göttinger Studenten und akademische Gerichtsbarkeit im 18. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1990), 42.

gavana: prooviti värvata parimaid õppejõude ja maksti neile kõrget palka; naabermaade jõukate ja ambitsioonikate tudengite ligimeelitamiseks pakkus ülikool korralikke talle ratsahobuste jaoks ja „kavaleriaineid“ nagu ratsutamine, tants, võõrkeeled jne.⁹⁰⁹ Määravat rolli ülikooli ülesehitamisel mängis selle pikaajaline kuraator Gerlach Adolph von Münchhausen (1688–1770), kelle käe all sai Göttingenist kiiresti Saksamaa kõige moodsam ja hinnatum akadeemiline haridusasutus.⁹¹⁰

III.5.5. Teater 18. sajandi moodsates ülikoolides

1809. aasta Tartus, kus professorid olid kohaliku asjaarmastajate teatri küsimuses eri leerides, nõuti küll poolt- ja vastuargumentide arutamist nõukogus, aga ei Balk ega ka keegi teine professoritest ei võtnud sel teemal sõna ajakirjanduses, nagu seda olid teinud Snell Riias ja Kotzebue Tallinnas. Küll aga on Saksamaal lausa mitmed professorid sel teemal pikemalt kirjutanud ning algavas alapunktis on võimalik kindlaks teha, kui suur sarnasus oli Tartu teatrikeelu sündmustikul ja selle jooksul väljendatud seisukohtadel nendega, mis leidsid aset Saksamaal.

III.5.5.1. Halle ülikool ja teater

17. sajandi lõpus oli umbes 4000 elanikuga Halle öitsev teatrilinn, ent seoses õukonna lahkumisega 1679. aastal kadus sealt õukonnateater, viimane kooliteatri etendus aga toimus aastal 1693.⁹¹¹ Pietismi vastumeelsust teatri suhtes sai tutvustatud juba eelmises peatükis ning pietistlike vaadetega teoloogidest koosnev usuteaduskond võttis juba sajandi lõpus põhimõttelise seisukoha teatri, hasartmängu ja tantsimise vastu. Ent kui ülikoolist saadeti magistraadile, valitsusametnikele ja Preisi kuningale palvekirju rändtruppide keelustamiseks, siis kirjutasid nendele ühtmoodi alla kõik Halle professorid ja linna jutlustajad sõltumata kellegi usulistest vaadetest. 1700. aastal saavutati teatri keelamine, ent magistraat leidis siiski võimalusi lasta teatritruppidel esineda eeslinnades, kuni keeld ulatus sinnagi ning magistraat ja ülikool läksid ägedalt tülli ja saatsid kuningale teineteise peale kaebekirju. Ülikooli nõukogu argumentid teatri vastu olid ülekaalukalt praktilist laadi: ohtlik mõju tudengite ja kõigi kristlaste kõlblusele ja hoolsusele; õpingurahade tulde loopimine ja sellega seotud võlgade tegemine; teatrikülastusega seotud löömingud; ülikooli võimalik halb kuulsus, mille tagajärjel võidakse oma pojad Hallest ära võtta; immatrikuleeritute arvu vähenemisest tulenev kuningliku aktsiisi kahjustamine; komödiantide

⁹⁰⁹ Brüdermann, 43.

⁹¹⁰ Dieter Brosius, „Münchhausen, Gerlach Adolf Freiherr von“ *Neue Deutsche Biographie* 18 (1997), 523–24 <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118735020.html> (külastatud 9. juuni 2019).

⁹¹¹ Meyer, *Universität gegen Theater*, 17–22.

kõlvatus.⁹¹² Aastatel 1701–1713 Preisi troonil olnud Friedrich I käitus nagu valitsejad selles olukorras sageli – ühe käega keelas ja teisega jagas erilube, võimaldades nii ülikoolil ja vaimulikel kui ka linnarahval ja tudengkonnal aeg-ajalt oma tahtmist saada.⁹¹³

1713–1740 valitsenud Friedrich Wilhelm I (1688–1740) toetas selgelt ülikooli positsiooni, ent ka tema ajal sai mõni trupp erandkorras mänguloa. Kui 1740. aastal asus valitsema oma isale vastanduv Friedrich II Suur (1712–1786), ei saanud ülikool enam endisel moel valitsejale toetuda ning paljud trupid jõudsid Hallesse etendusi andma. Ent ülikooli nõukogu suhtumine ei muutunud sellest hoolimata, et teise põlvkonna pietistidest polnud teatrile õiget vastast. Pietistide poolt 1723. aastal Hallest minema kihutatud Wolff tuli 1740. aastal tagasi, sai 1743. aastal ka ülikooli kantsleriks ja võttis üle juhtiva rolli Halle ülikooli teatrivastases võitluses, mis edenes endisel kombel – vahelduva eduga.⁹¹⁴ Rändtruppe Halles aeg-ajalt käis, aga tudengitel endal oli komöödiate tegemine keelatud, 1768. aastast on pärit Preisi valitsuse eitav vastus tudengite taotlusele lubada kaks korda veerandaastas komöödiaid mängida.

1771. aastal tekkisid Karl Gottlieb Döbbelini (1727–1793) trupi menukatel etendustel küll vist kõik probleemid, mida teatrist üldiselt kardeti: tudengid unustasid loengud täiesti, suhtlesid trupiga etenduseväliselt ja segasid armukadedushoos etendusi, tekkisid ägedad tülid trupi juhi, tudengite ja ohvitseride vahel kuni mõõkadega vehklemiseni ning vähemalt üks tudeng jooksis koos trupiga minema. Ülikool teatas Berliini, et tudengid on katkematult teatrit külastanud, õppimiseks mõeldud aja ja raha ära raisanud, saanud näitlejannadelt ebavõrdselt soosingut, millest on tekkinud tülid tudengite vahel ja viha näitlejate vastu jne, jne ning palus kõigi huvides keelata teater linnas ja selle lähistel, rõhutades veel kord seda, kui tihti on vanemad õppimiseks määratud raha raskel ajal suure vaevaga kokku saanud. Ülikooli palve peale keelaski valitsus 1771. aasta korraldusega avalikud etendused kõikides Preisimaa ülikoolilinnades, sest et „[...] avalikud näitemängud üleüldse ei sobi linnadesse ja kohdadesse, kus noori inimesi riigi teenimiseks haritakse [...]“.⁹¹⁵ Paralleel Paul I keeluga kõikidele Venemaa linnadele, kus on ülikool, on ilmne. Nagu Tartus, oli ka Halle ülikoolis olemas teatri eest võitleja, retoorikaproffessor Christian Adolph Klotz (1738–1771), kes kirjutas oma kahes ajakirjas teatriarvustusi, sõbrustas näitlejatega, võttis Goeze vastu sõna Hamburgi teises teatritülis⁹¹⁶ ning püüdis ajakirjanduse vahendusel muuta kaasprofessorite meelt: „Kuidas – mõtlesin ma teatrist tulles – on see võimalik, et veel on olemas teatri vaenlasi!“⁹¹⁷

⁹¹² Meyer, 17–22.

⁹¹³ Meyer, 13–17.

⁹¹⁴ Meyer, 38.

⁹¹⁵ Meyer, 60–62.

⁹¹⁶ Meyer, 60–69.

⁹¹⁷ Meyer, 60–73.

Teatrikeelu kehtestamisega seoses esitas Preisi valitsus järelepärimise professooride ametikohustuse täitmise kohta, pidades ilmselt silmas Klotzi.

Sündmuste edasised arengud Halles sarnanevad neile, mis leidsid aset ka Tartus, aga alles 19. sajandi keskpaigas, kus endiselt kehtiva teatrikeelu ajal hakati alates aastast 1857 teatrietendusi korraldama „Valge hobuse“ kõrtsis, mis asus linnapiirist väljas.⁹¹⁸ Halles kerkis pärast teatrikeelu kehtestamist lähedalasuvates külates Passendorfis (1775) ja Reideburgis (1782) lausa kaks teatrimaja, mis jäid Saksimaa piiri taha; ent paremad trupid sinna enam etendusi andma ei tulnud.⁹¹⁹ Erinevalt 1857. aasta Tartust, kus vaid jälgiti, et teatri mänguhooaeg piirduks semestrivahega, tehti Halles „külateatrite“ vastu, mis vähegi suudet. Ülikool keelas linnas plakatite levitamise ja trahvis trükkaleid, Friedrich II lükkas tagasi majandusnõuniku kameralistlikult põhjendatud ettepaneku ehitada Halle külje alla oma teatrimaja ja käskis rügemendil takistada tudengeid linnast lahkumast. 1780. aastate jooksul otsiti üha uusi vastumeetmeid tudengite ja linnaelanike Passendorfi ja Reideburgi vahet voormisele: ülikool kaalus rahalise sekkumise võimalusi, mõtles alternatiiviks harivate näituste korraldamisele (elektter, magnetism, linnud, putukad, mineraalid), soovitas valitsusel piirata õllemüüki, ähvardas, luuras, trahvis, pakkus linnaelanikele tudengite ülesandmise eest tasu, nabis linnavärvavas kinni valekostüümis tudengeid, andis immatrikuleerimisel igale tudengile kirjaliku teate teatrikeelu kohta jne. Teatrist saadi jagu alles siis, kui Berliin ja Dresden sõlmisid valitsuste tasandil kokkuleppe ning saksi ministeerium keelas 1784. aasta määrusega näitlejatel ülikoolide läheduses asuvatesse külatesse minemise.

1791. aastast peale mängis Goethe juhitud Weimari õueteater suvehooajal – juuni keskpaigast augusti alguseni – Hallest 13 km kaugusel asuvas Bad Lauchstädtis. Loengutest poppi tehes voorisid sinna massiliselt ka Halle tudengid, kes olid Bad Lauchstädti jaoks ühelt poolt oodatud ja oluline osa publikust, ent teiselt poolt ka lärmakas ja raskesti ohjeldatav seltskond, keda pidi pidevalt korrale kutsuma ja kelle jaoks pidi kehtestama üha uusi reegleid, nagu nt keeld linnas piitsa plaksutada või hooga linna sisse ratsutada. Tudengid olid tülikate meetmetega nõudnud piletihinna alandamist, kaklesid ohvitseride ja teiste külastajatega parterikohtade pärast, loopisid lavale kirsikive ja pidasid oma privileegiks püsti tõustes ja jalgu trampides kaasa laulda „Ein freies Leben führen wir“ Schilleri „Röövlites“. Bad Lauchstädti 1798/99 politseikorralduses seisab, et tudengitest mürgeldajad tuleb vahistada ja ülikoolikohtule edasi anda.⁹²⁰

1790. aastatel oli väiksemamöödulisi etteasteid Halles läbi lastud, ent kui 1797. aastal jõudis linna Döbbelini poja trupp koos Friedrich Wilhelm III eriloaga mängida kolm kuud Halles, tõstis ülikool häält ning kuninga luba muutus kiiresti keeluks. Ülikooli prorektor Georg Simon Klügel (1739–1812) astus omalt

⁹¹⁸ Kampus, „Tartu Saksa teatri ajaloost“, 183–84.

⁹¹⁹ Löigu lõpuni: Meyer, *Universität gegen Theater*, 75–89.

⁹²⁰ Meyer, 95–105.

poolt küll samme, et ülemkoolikolleeegium kaaluks Hallesse teatri rajamist, millest võiks olla noorte harimisel isegi kasu, ent professorite enamus leidis, et teatri kahjud ületavad võimalikud kasud. See, mida vastuseks kirjutati, oleks võinud ilmselt niisama hästi pärineda ka Tartu ülikooli nõukogust:

Suurem osa siin tudeerijatest on üles kasvanud maal või väikestes linnades, kus neil pole olnud võimalust näitemänge külastada. Need tudengid saavad näitemängude uue ja meeldiva meelelahutuse külgetõmbavusest sedavõrd kaasa tõmmatud, et heidavad selle mõnu nautimise nimel kõrvale kõik muu. Nende vestluste teemaks on siis näitemängud ja näitlejate osavus ning teatri külastamine rõõvib neilt tudeerimiseks vajalikku aega, loenguid aga külastatakse sel ajal üldse mitte või väga korratult, sellest pole aga ka mingit kasu, sest tudengite pead on täis võõraid asju ja teatraalseid fantaasiasid. Suur hulk siinsetest õppuritest saab oma vanematelt või eestkostjatelt vaid vaevalt nii palju toetust, et sellest piisab kõige hädavajalikumaks. Ka nemad haaratakse kas etendustest või nende kirjeldustest kaasa ning nad tahavad kuulsat näitemängu oma silmaga näha. Nende väike varakus võimaldab neile vaid tagasihoidlikku teatrikülastust, aga nende noorus, kogenematus, puudulik majandamisoskus ja lisaks näitemängu uudsusele ka teiste veenmine haaravad nad sedavõrd kaasa, et neist saavad igapäevased teatrikülastajad. Seeläbi satuvad kõige usinamad teatriskäijad isegi siis, kui teater on avatud vaid mõned kuud, kõige ebaameeldivamasse ja hukutavamasse olukorda: kõige hädalistemaks vajadusteks määratud raha kulutatakse teatril, mitte aga üürile või toidule, tehakse veel teisigi väljaminekuid ja nii suunatakse nad paratamatult võlgu võtma [...].⁹²¹

Klingeri puhul on Tartu teatrikeeluga seoses viidatud Rousseau mõjule, kes teatavasti andis teatril kui tsivilisatsiooni kehastusele läbini negatiivse hinnangu. Halle professorite sõnavõtus on kindlasti näha Rousseau põhiargumendi kajastust. Rousseau oli esitanud sammhaaval ideaalselt toimiva külaühiskonna allakäigu alates sellest hetkest, mil sinna otsustati rajada teater ning sarnast „süütut“ õppimiskeskonda paistavad vaimusilmas nägevat ka hallelased, kirjeldades aste-astmelt, kuidas maal ja väikelinnades kasvanud noorukid saavad kaasa haaratud uuest ja meeldivast meelelahutusest, kaotavad naudingu üle kontrolli ja lõpetavad paratamatult hukatuses. Seevastu vana probleem, et sõjaväelaste ja tudengite vahel kippusid kergesti tekkima konfliktid ja kaklused, muutus Tartus üha aktuaalsemaks seoses Napoleoni sõjategevuse liginemisega, mil kasvas ajutiselt ja püsivalt Tartus viibivate sõjaväelaste hulk. Millisel kombel võis teater selles tuleohtlikus koosluses veel lisatülisid põhjustada, teadsid hallelased omast kogemusest:

Kogu meie hoolsuse juures hoida härraste tudengite seas rahu, korda ja kõlblust ning härra kindralleitnant v Thaddeni kiiduväärse püüdluse juures ära hoida kõik tülid ja hõõrumised meie garnisoni allohvitseride ja tudengite

⁹²¹ Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 180–81.

vahel, on võimatu takistada seda, et mõlemad jõuavad erinevale arvamusele üksikute näitlejate ja näitlejannade kiitmise ja laitmise küsimuses. Kumbki osapool ülistab või pisendab mängivate isikute talenti, sellepärast tekivad väljaastumised nagu me neid kogesime aastal 1771 ja mis õndsat majesteeti nii eeskujulikult ajendas ära keelama kõiki näitemänge Preisi ülikoolides.⁹²²

Halle professoritel oli niisiis teemaks seesama küsimus, mis ka nende saksa kolleegidel Venemaa ülikoolides: kuidas saada hulk noori mehi tegema seda, milleks nad ülikooli on saadetud: nimelt õppima. Teatri kui ühe äärmiselt segava faktori ärakeelamine oli üks võimalikke abivahendeid, ent mitte kõik ei pidanud seda parimaks lahenduseks. Teatrist võiks tudengite jaoks olla hoopis kasu, kui seda ainult targalt korraldada, väitis selsamal 1797. aastal Halle gümnaasiumi õpetaja⁹²³ Christian Siegmund Krause, avaldades kuukirjas „Kosmopoliit“ anonüümselt artikli „Kas näitelava on ülikoolile kahjulik või kasulik?“⁹²⁴ Nii nagu Balk 1809. aasta ringkirjas, kuulutab ka Krause näitelava „kõikide kaunite kunstide elukohaks“ ning küsib, mida võiksid ateenlased arvata kahtlusest, kas ülikool, muusade asupaik ja inimese õilsaima ja tõeseima hariduse kool, peaks teatrikunsti edendama või mitte? Meenuvad Kotzebue advokaadi ja Platoni vaimu sõnad, kui Krause oma artikli alguses toonitab, et „näitelava tähtsust ja panust inimese haridusse on üleüldiselt tunnustanud kõikide rahvaste ja aegade kõige valgustatumad ja õilsamad vaimud“ ning teatab oma otsusest „hoolikalt välja otsida iga üksiku kasutusviisi poolt- ja vastuargumendid ja need kõikide rahvaste tarkade kohtujärje ette asetada“.

Mida on siis õigupoolest ülikoolides näitelavade vastu öeldud? Kõik, mida olen suutnud leida, seisneb enam-vähem selles, et nad tekitavad tudengitele asjatuid kulutusi (*Aufwand*); et nad põhjustavad ajaraiskamist; et nad kaunite kõnekunstide suurema külgetõmbavuse tõttu eemale viiakse tõsisemate, kuivemate teaduste juurest; et nad noorukite kõlbluse ohtu seavad osalt näidendite tõttu, mida sageli esitatakse, osalt isikute pärast, kes neid esitavad; ja lõpuks – et nad üleüldse pakuvad mõnede muusapoegadele uusi võimalusi ulakuste tegemiseks.

Järgnev arutluskäik oleks võinud pärineda ka „Patriootiliste vestluste“ Epikuroselt, sest järgneb samas stiilis tõenduste jada, kuidas keelamise asemel aitaks kohapeal tehtav teater olulisel moel kokku hoida tudengi aega ja raha, sest see kulutaks mõlemad muidu 20–30 miili raadiuses teatrit taga ajades või lähimas kõrtsis külajuttude ja jämedakoelise prassimisega. Tõsisemaks küsimuseks peab Krause isukaotust nn leivateaduste järele, aga: „Kes leiba vajab,

⁹²² Konrad, 180–81.

⁹²³ Christoph Martin Wieland, *Anmerkungen 2, Wielands Briefwechsel*, toim Siegfried Scheibe ja Uta Motschmann, kd 11 (Berlin: Akademie-Verlag, 2003), 758.

⁹²⁴ Ch. S. Krause, „Ist eine Schaubühne einer Universität nachtheilig oder vortheilhaft?“, toim Christian Daniel Voss, *Der Kosmopolit: eine Monatsschrift zur Beförderung wahrer und allgemeiner Humanität* 2, nr 7 (1797): 1–8.

see õpib leiva jaoks! Kes seda aga ei vaja, [...] see toob näitemängudest vaevalt midagi halvemat kaasa kui kõrtsidest ja b[ordellide]st"! Mis puutub näitemängude moraalsesse väärtusse, siis tunnistab ta selle väärtuse võimalikuks, ohu aga kõrvaldatavaks, seda enam, et vastupidiselt tavapärasele arusaamale leidis Krause, et „üksinda raamatu lugemine võib palju kergemini kahju teha kui seltskonnas näitemängu vaadata ja see sealsamas ka unustada“. Korralike abinõude, hädajuhul ka politsei abil, ei tekkivat ka mingeid uusi võimalusi pahanduste korraldamiseks. Kogu selle kaitsekõne lõpetuseks loetles Krause aga hädavajalikke tingimusi ülikoolilinnas teatri lubamiseks:

Ülikooli juures asuv näitelava peab olema püsiv ja alati avatud. Sel viisil edendatakse teatavat rahu, või kui soovite, ükskõiksust, mis toetab asjalikku majapidamist. Selle juurde, mida alati saada võib, ei ole vaja nii väga tungelda, ollakse valivamad.

Et see ükskõiksus mitte üleküllastuseks ei muutuks, ei tohiks mängida liiga tihti, kõige enam kaks korda nädalas ning et vaesemaid ja madalamaid mitte kiusatusse viia, ei tohiks sissepääs olla ülearu soodne.

Ühelgi seisusel, sool ega üksikisikul ei tohiks olla põhjust karta väikseimatki ebameeldivust. Seda saab tagada hea politsei, kui ta vaid tahab, ja ta peaks tahtma. Mulle tundub täiesti tähtsusetu see raskus, mis leitakse olevat kohtades, kus on sõdurid. Sõdurid tahavad ju olla eeskujulikud aumehed! Ja kuidas võiks arusaaja mees, aumees, riigi auväärne teener, sattuda olukorda, kus ta hakkab tülitsema noore ebamõistliku inimesega, kes veel endast mitte midagi ei kujuta? Armetukesed ei saa tulla arvesse, sest tõeline au nõuab, et targem annab järele. Ja seal, kus tõelised, tõsised solvangud ette tulevad: häda ülikoolile, kes ei oska madalaimat rahva seas, rääkimata siis auväärsetest isikutest, otsustavalt kaitsta ja nende eest kätte maksta!

Teatrietendusele kogunemine ei saa olla seotud vähemate kohustustega kui iga teine kombeline ja sünnis kogunemine. Kui omaenda mõistus ja kombekasvatus ei suuda parteris ära hoida kasvatamatut ja meelevaldset käitumist, peab seda tegema politsei.

Kõrvaldamaks kõhklusi, mis tekivad ohu pärast kõlblusele, peab näitemängude valik seisma range järelvalve all. Kolm kuni neli õiglast ja arusaajat professorit moodustagu komitee, kelle nõusolekuta ei tohi esitada ühtegi näidendit. Siin pole jutt esteetilisest täiuslikkusest ega vagatsevast kartlikkusest. Tsensurid ei hakkaks nii nagu teatud Saksa õukonnas ebasüüdsana maha tõmbama sõna „embama“ näitlejanna kohta käivas remargis „Ta laseb end emmata“. Aga nad keelaksid ilmselgelt eemaletõukavad, kombetud ja pööbellikud näidendid. Ja SELLE ÜLE otsustamine ei maksa sellistele meestele, keda mina eeldan ja nõuan, mingit tööd ega vaeva.

Et aga näitlejad ise võivad muretseda, kas nad selle või teise mõistliku korralduse pärast kaotavad sissetulekutes, siis lisan ma oma viimase tingimuse. Näitelavad ei tohiks vähemasti ülikoolide juures elatuda publiku toest, vaid peaksid olema riigi poolt ülal peetud. Siis ei peaks tublide kunstnike juures maitse ja kvaliteet kokku pörkama häda ja omakasuga

ning näitemängudel oleks vähem takistusi vaenulikele eelarvamustele vastu astumisel ja oma õilsate sihtide poole püüdlisel.

Need tingimused olid ühelt poolt väga mõistlikud, teiselt poolt aga väga raskesti teostatavad juhul, kui Krause pidas silmas professionaalset teatrit. Viimane punkt tõendab, et seda ta tegi. Selleks et riik võtaks enda peale näitetrupi ülalpidamise erinevates linnades, peaks selle riigi valitsejatel ja nende nõunikel olema väga selge arusaam mitte teatri meeldivusest, vaid sellesse investeerimise otsesest vajadusest, st konkreetsest kasutegurist ühiskonnale ning selle kui vahendi efektiivsusest loodetavate eesmärkide saavutamiseks. Kui kaugel aga oli see arusaam neist, kelle vedada oli ajastu moodsaim hariduspoliitika, nähtub ka järgmises alapunktis tutvustatavatest tekstidest, mis pärinevad Göttingenist.

Napoleoni väed sulgesid Halle ülikooli 1806. aastal, 1808. aastal uuesti avatud ülikoolis oli aga alles väga vähe tudengeid. Teater oli ka uue Westfaleni kuningriigi valitsuse all Halles endiselt keelatud, ent linnas hakati arendama kuurorditurismi ja sellega seoses kasvas nõudlus meelelahutuste järgi. Ülikooli professorid endiselt ei pooldanud teatrit, ent nii tugevalt enam vastu ka ei pannud ning kõik linna institutsioonid – raad, ülikool, kirik – leppisid lõpuks sellega, et üks vana kasutuseta kirikuhoone ehitatakse ümber teatrimajaks. 1809. aasta kuurordihooajal mängis Halles üle väga pika aja esimene rändtrupp ning 1811. aastal valminud teatrimaja avati Lessingi draamaga „Emilia Galotti“.⁹²⁵ Et rändtruppide esteetiline kvaliteet oli jätkuvalt kurikuulsalt ebahütlane, sellele viitavad kirkliku teatrikülastaja Christiane von Goethe sõnad, kes kirjutas 1810. aastal oma mehele, et oli sattunud Halles vaatama ooperit „Das Sonntagskind“, ent see oli olnud nii halvasti lauldud ja mängitud, et ta pidas vastu vaid esimese vaatuse jagu.⁹²⁶ Krause ettepanekud pidasid silmas üksnes aja- ja rahakasutuse küsimust, puudutades kergelt ka selle moraalse väärtust, ent järgmistes alapunktides tõuseb teemaks ka ülikoolilinnadesse sobiva teatri esteetiline tase.

III.5.5.2. Göttingeni ülikool ja teater

18. sajandi teatrielu kohta Göttingenis saab kokkuvõtvalt öelda, et seal tehti nii asjaarmastajate kui tudengiteatrit ning linna külastasid ka rändtrupid, aga nii ühte kui teist harva ja väikestes kogustes ning mitte ilma ülikoolipoolsete katseteta seda takistada. Esimest korda oli rändtrupile mänguluba antud 1746. aastal, mil kuraatori kirjas ülikoolile seisis, et kuigi siiani kehtis, et „selliseid raha ja aega raiskavaid jumalavallatusi ei kannatata“, on Felix Kurzi trupil erandkorras lubatud 15 päeva Göttingenis mängida – eeldusel, et kõik on kombeline, näidendid ei sisalda obstsöönsusi ja trupis pole liiderlikke

⁹²⁵ Meyer, *Universität gegen Theater*, 117–122.

⁹²⁶ Christiane von Goethe, *Leben Sie recht lieb. In Eile. Briefe von Goethes Geliebter und Ehefrau*, toim Katharina Maier (Wiesbaden: Weimarer Verlagsgesellschaft, 2016), 95.

naisi.⁹²⁷ Tol korral pakuti küll Gottschedi reformidest puutumatut vana kooli improvisatsioonilist teatrit, ent järgmisena, 1749. aastal, sai mänguloa oma aja üks parimaid truppe – tunnustatud näitlejate ja kirjandusliku repertuaariga Schönemanni trupp.⁹²⁸ Sellest hoolimata jõuti ülikoolis järeldusele, et ülikoolil on parem ilma selle kunstivormita, keelates nii trupid kui nende asemele rajatud asjaarmastajate teatri.⁹²⁹ Tüüpilisel kombel järgnevad teadetele absoluutsete keeldude kohta mingil hetkel jälle teated järgmistest etendustest – vahelduvad erandkorras antud load ja üha rangemalt esitatud keelud küll rändtruppidele, küll asjaarmastajatele. Rändtrupid külastasid Göttingeni 18. sajandi jooksul ajavahemikes 1746–1767 ning 1781–1784 kokku seitsmel korral ning need külastused kestsid paarist nädalast ühe kuuni.⁹³⁰ Hesseni territooriumile jäävas Bovendeni külas kohe Göttingeni külje all käisid trupid mängimas ka muul ajal ning seda kasutati sageli argumendina etenduste lubamise poolt – et parem oleks, kui tudengid saaksid teatri kätte siinsamas ega läheks aega ja raha raiskama Bovendeni.⁹³¹ Sajandi jooksul toimus aeg-ajalt ka aadlisoost tudengite enam või vähem privaatseid etendusi, sest aadlikele oli ülikoolil keerulisem piiranguid seada kui teistele, ent üldine luba tudengiteatrit teha anti esimest korda alles aastal 1790 ja seegi kehtis ainult akadeemilisel vaheajal.⁹³² Ka Göttingenis ei oldud teatri küsimuses muidugi täiesti üksmeelsed, ent ülikooli valitseva arusaamise kohaselt oli tegemist aja ja raha kasutu raiskamisega (*geldfressende Lustbarkeit*), mille ülikool sai vähemasti stipendiaatidele ja heategeval kostil olijatele (*Freitischinhaber*) rangelt keelata.⁹³³ 1784. aastal andis Göttingenis täissaalidele etendusi heatasemeline Grossmanni (1746–1796) trupp, mille järel Göttingeni kõrge kooli akadeemilised seadused kartseri või ülikoolist väljaheitmise ähvardusel keelasid taas ära igasuguse „teatraalsete etenduste esitamise“. Kuigi erinevad trupid püüdsid ka pärast Grossmanni Göttingenis lava üles lüüa, läks see järgmine kord õnneks alles aastal 1808, ning lõplikult kadus keeld alles 1834. aastal. Kuni sinnani peeti teatrit ja ülikooli tegevuseks vajalikku rahu ja korda ühildamatuks.⁹³⁴

Täpselt nii nagu Tartus, oli üks teatri keelamise põhiinitsiaatoritest ülikooli teenekas edendaja ja esimene pikaaegne kuraator. Hannoveri kuurvürsti minister ja salanõunik Münchhausen oli püüdnud ülikooli rajamisest peale teatrit linnast eemal hoida, tegi esialgu vahel ka erandeid, ent muutus aja jooksul selles küsimuses üha jäigemaks. 1765. aastal reageeris ta järgmiste sõnadega

⁹²⁷ Deneke, *Göttinger theater im achtzehnten jahrhundert*, 5.

⁹²⁸ Deneke, 10–11.

⁹²⁹ Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 197.

⁹³⁰ Deneke, *Göttinger theater im achtzehnten jahrhundert*, 1.

⁹³¹ Deneke, 5, 44.

⁹³² Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 195–197.

⁹³³ Konrad, 198.

⁹³⁴ Deneke, *Göttinger theater im achtzehnten jahrhundert*, 64–67.

kinnist seltskonda puudutavale mänguloale, mis oli antud Hannoveri kõrge ametniku pojale:

Vastumeelsusega olen kuulnud, et tudengite hulgas tuleb ette selliseid meelelahutusviise (*Arten von Divertissements*), mis iseenesest pole küll kuidagi keelatud, aga võivad asjaolude tõttu väga ohtlikuks saada ja seepärast ei tuleks neid vähemasti ülikoolis, kus nii palju sõltub hea kasvatuse ja korra hoidmisest, taluda. Nende hulka kuuluvad siiani nii sageli tudengite poolt naisterahvaste seltskonnas peetavad ballid, eriti aga hiljuti ühe tudengi esitatud komöödiaetendus.⁹³⁵

Sellele juhtumile järgneski 1766. jaanuaris korraldus, mis keelas ülikoolilinnas nii ballid kui teatrietendused ning tundub, et see keeld jäi mõneks ajaks ka kehtima. Et kuraatori seisukoht ei olnud kõigile professoritele sugugi arusaadav ja vastuvõetav, saab lugeda Göttingeni teoloogia- ja orientalistikaprofessori Johann David Michaelise (1717–1791) teosest Saksa protestantlike ülikoolide korraldusküsimuste kohta, mis ilmus kuus aastat pärast Münchhauseni surma, 1776. aastal:

[...] pärast seda võttis meie suur kuraator kindlalt nõuks mitte kunagi enam selleks luba anda ja jäi kuni lõpuni vankumatuks. [...] Nii hoolsat ja teravapilgulist kuraatorit pole võib-olla kunagi ühelgi ülikoolil olnud, ka ei olnud ta muidu komöödiade vaenlane [...] ma ei tea, millised tagajärjed need õigupoolest olid, mis äratas meie ülikooli isas sel ajal komöödiade vastu nii vankumatu vastumeelsuse; ma ei salga, et olid mõned tagajärjed, mis õigustasid tema keeldumist [...] on igatahes silmatorkav, et komöödiade vastased on sageli need, kellest seda üldse ei ootaks – õukonnainimene, kes naudingutega harjunud ja neid ise soovis (*Geschmack hatte*). [...] Halle ülikoolis tehti 1742 või 1743 õukonnale esildis, et tulevikus ükski näiteseltskond seal mängida ei tohiks: Berliinis usuti, et teoloogid siin niite tõmbasid, aga asja taga oli hoopis nende poolt varem minema aetud kantsler von Wolf.⁹³⁶

Michaelis pühendas oma neljaosalise teose esimeses osas teatriküsimusele omaette pika peatüki (§ 174), mille algusest saab ettekujutuse selle kohta, mil määral võis teatriteema erinevate ülikoolide nõukogudes kirgi üles kütta ja professoreid üksteise vastu meelestada ka mujal kui Tartus:

Üks kõige suuremaid tüliküsimusi ülikoolikorralduses (*Universitätspolicey*) on: kas ülikoolides peaks komöödiaid lubama või mitte? Raske on eriti praegu selle kohta midagi öelda, sest vaid vähesed jäävad külmaks, kui jutt tuleb komöödiatest: üks on nii tuliselt nende vastu, teine niisama tuliselt nende poolt ja kogu selle entusiasmi juures, millega räägitakse kord selle moraalsuse vastu või selle suurest kasulikkusest inimsüdame paremaks muutmisel,

⁹³⁵ Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 190–195.

⁹³⁶ Johann David Michaelis, *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland*, kd 4 (Andreae, 1776), 481–82.

on nii mõnegi jaoks raske üksteisest vajalikul määral eristada moraalselt küsimust komöödiate lubatavusest üleüldse ja poliitilist küsimust, kas nad on kasulikud selles või tolles linnas või ülikoolides. Juba selle sissejuhatuse peale läheb mõni kurjaks ja mõtleb, et me ju näeme, kuhu see välja viib, ta on komöödiate vastu ülikoolides! See oleks aga liiga kiiresti tehtud järeldus: siiski usun ma, et osades ülikoolides on nad kahjulikud: nimelt sellistes, mis on selleks liiga väikesed, et üks hea trupp (*Bande*) saaks seal püsivaks muutuda, aga teisalt pean ma neid, jällegi kindlatel tingimustel ja abinõudel, sedavõrd kasulikuks, et kui varsti pärast sõda Ackermanni seltskond siin mänguluba taotles ja neile äraütlev vastus anti, kirjutasin ma kadunud härra Münchhausenile põhjustest, mille pärast pidasin lubamist kasulikuks ja veel kord selle eest palusin.⁹³⁷

Ka Michaelis esineb sedasorti tekstides tavapärase „erapooletu ja kaine vaatlejana“ ning jõuab 25 lehekülje ulatuses poolt- ja vastuargumentide kaalumise järel järeldusele, et küsimuse asemel „Kas lubada ülikoolilinnades komöödiaid?“ tuleks küsida „Millistel tingimustel on nad lubatavad?“ Erinevalt Krause tingimustest tuleb mängu eristus „hea trupp“ *versus* see, mida saavad endale lubada „ülikoolilinnad, mis on liiga väikesed“. Michaelis lubab teatri ülikoolilinna juhul, kui see on esteetiliselt kvaliteetne, rõhutatult vastandudes seisukohale, mis nõuab teatrilt moraalselt kasvatustööd. Teatril ei pea seega olema moraalselt väärtust selles mõttes, et peaks inimest paremaks muuta, ent näitemängul peab olema seda suurem esteetiline väärtus. Michaelis räägib teatrist kui „väga rafineeritud lubatud naudingust“, mis arendab maitset, lahutab meelt paljude alternatiividega võrreldes paremini, ohutumalt ja väiksema aja- ja rahakuluga, lisaks oleksid prantsuskeelsed näidendid kasulikud keeleõppeks. Tõsiseltvõetavad vastuargumendid puudutavad näitlejannadesse armumist ja armukadedusest ajendatud lööminguid ning kogu raha ärakulutamist, ent ülejäänud probleemidest peaks Michaelise hinnangul üle saama asjakohaste korralduste-piirangutega etenduste sisule, esitajatele, kohale ja ajale.

Nagu Krause, nii seadis ka Michaelis teatri lubamiseks tingimused, mis tegid selle väikeses ülikoolilinnas võimatuks, ent erinevalt Krausest, kes püüdis riiki üles kutsuda teatrit ülal pidama, oli Michaelise eesmärk ilmselt siiski põhjendada, miks tuleb teater Göttingenist eemal hoida. Sisu üle peaks valvama „komöödiapolitse“ (*Comödienpolicey*), mille moodustaksid „mitte bürgermeistrid ja raad, sest neil on teised huvid kui ülikoolil; mitte komöödiarmastajad, sest need oleksid liiga leebed ja vaataksid oma lõbu nimel paljust mööda, aga ka mitte nende vaenlased“.⁹³⁸ Esitajateks saaksid ülikoolilinnas olla vaid parimad ja eeskujulikumat truppid, mida on võimalik leida ja mitte keskpärane, veelgi vähem aga kehv janditaja (*Possenreisser*), sest kui komöödia ei ole väga hea, siis ta mitte ei arenda, vaid rikub maitset, tehes seda kohas, kus justnimelt

⁹³⁷ Michaelis, 479–504.

⁹³⁸ Michaelis, 503.

peab arendama noorte inimeste maitset.⁹³⁹ Korralik, avar ja tuleohutust silmas pidav teatrimaja on vältimatu tingimus,⁹⁴⁰ samuti see, et teater peab linnas kohal olema regulaarselt ja püsivalt, sest pidevalt saadaval olevat asja küllastatakse ka vähem intensiivselt.⁹⁴¹ See kõik tähendab, et teater on hea ja kasulik vaid tingimustel, mida saavad endale lubada vaid kohad, kus on palju varakaid tudengeid või jõukaid elanikke, kes suudaksid head truppi enda juures hoida. See on võimatu, kui tudengite arv on väike ja neil pole palju raha. Mis tähendab, et hoolimata teatri kasulikkusest ei peaks komöödiaid enamikes ülikoolides siiski olema.

Teistel kaalutlustel ja oma rõhuasetustega jõudis Michaelis lõpuks välja majanduslikku laadi järeldusele nagu ka Platoni vaim Riias: professionaalsel tasemel väga hästi tehtud ja kõlbeline teater on kena ja kasulik asi, kui seda endale ainult lubada saadakse. Selle erinevusega, et Platoni vaim kritiseeris olemasolevat heatasemelist teatrit, juhtides tähelepanu teistele investeeringuid vajavatele probleemidele linnas, samal ajal kui Michaelis pidas võimatuks, et tollal ca 7000 elanikuga Göttingen või teised veel väiksemad ülikoolilinnad saaksid endale leida piisava tasemega trupi.

Nii Tartus kui ka Göttingenis olid tudengid ja suur osa elanikest professorite saavutatud keelu üle muidugi ühtviisi nõrkinud. Kirjanduslikku kajastust selle kohta saab lugeda 1785. aastal ilmunud fiktiivsest kirjavahetusest pastorst isa ja Göttingenis tudeeriva poja vahel, mille autoriks oli Göttingenis 1770. aastatel teoloogiat õppinud ja *Göttinger Hainbundi*⁹⁴² rajajate hulka kuulunud kirjanik, gümnaasiumiõpetaja ja pastor Johann Martin Miller (1750–1814), kes oli teiste seas tuttav ka Klingeriga.⁹⁴³ Teoloogiatudengist poeg pahandab:

Kas siis professorid kahtlevad hea näitelava kasulikkuses ja kaheldamatus heas mõjus, mida südamele ja kommetele avaldab ja peab avaldama üks eeskujulik näitemäng? Või kardavad nad, et nende auditooriumid jäävad komöödiakülastuse tagajärjel tühjaks? Me ei saa ju päevad-ööd ühtejutti raamatute taga istuda ja end lolliks õppida, nagu see on juhtunud juba nii mõnegi kõrgeltharitud mehega?⁹⁴⁴

Isa vastab:

⁹³⁹ Michaelis, 503–504.

⁹⁴⁰ Michaelis, 482, 486.

⁹⁴¹ Michaelis, 498.

⁹⁴² Göttinger Hainbund, 1772 rajatud loodust ülistav kirjanduslik ühendus.

⁹⁴³ Erich Schmidt, „Miller, Johann Martin“ *Allgemeine Deutsche Biographie* 21 (1885), 750–755. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118784013.html> (külastatud 9. juuni 2019).

⁹⁴⁴ Johann Martin Miller, *Briefwechsel zwischen einem Vater und seinem Sohn auf der Akademie: Allen rechtschaffenen Vätern, und ihren studierenden Söhnen gewidmet* (Ulm: Wohler, 1785), 462–63. Tsiteeritud siit: Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 201.

Selle kirglikkuse pärast, millega sa kaebasid oma professorite peale Göttingenis selle pärast, et nad ei lubanud komödiantidel kogu talve teie juures mängida, sain ma isegi pisut pahaseks. Ma olen kindel, et see ei toiminud mitte kurja deemoni, vaid heade ja mõistlike põhjuste tõttu, miks need tublid ja arusaajad mehed tulid mõttele mitte anda komödiantidele mänguluba. Sest akadeemiates on see minu arusaamist mööda alati seotud suurte kõhklustega. Kui vaid mõnda neist nimetada, kas ei võinud nad õigusega karta, et mõnegi noormehe süda süttib ühe või teise näitlejanna vastu põlema, mis võiks aga teda eksitada mõõdutundetule rahakulutamisele ja teistele lollustele? Kas neil pole küllaga põhjust tunda muret, et kui paljud noorukid ühekorraga püüavad sama teatriprintsessi tähelepanu, võib see kergesti esile kutsuda tülisid ja lööminguid? See ei olnud ju üldse ammu, kui ühes hästituntud ülikoolis puhkesid tudengite seas teatritrupi pärast rahutused, mis oleksid võinud minna väga ohtlikuks. On see nüüd siis rumalus või tarkus, kui püütakse vältida selliseid ja teisi juhtumeid?⁹⁴⁵

Kaasaegses retsensioonis soovitati Milleri raamatut „abiks noorele akadeemikule oma elu veelgi eesmärgipärasemaks ja kasulikuks tegemisel“ ning toodi välja, et selle noor peategelane mõistab raamatu lõpul hinnata isa väärtust, kes oma elus on kasutanud „iga võimalust kasulike teadmiste omandamiseks ja teinud endast niimoodi sõbra ja heategija oma kaasinimeste jaoks“.⁹⁴⁶

Järgmisena tutvustatav hinnang teatri ja ülikooli suhetele pärineb raamatust, millel oli olnud suur mõju Venemaa haridusreformi kavandajatele. Göttingenis tudeerinud iseõppijast populaarfilosoof Christoph Meiners (1747–1810), kes luges Göttingeni ülikoolis loenguid psühholoogiast, esteetikast, filosoofia ja religioonide ajaloost ning produtseeris tavatult suurel hulgal küsitava väärtusega raamatuid, kirjutas 19. sajandi alguses ka mitu mahukat teost protestantlike ülikoolide ajaloost ja korraldusest, mida tema teoste seast erandlikena esile tõstetakse.⁹⁴⁷ Tänu Meinersi kaheköitelisele „Saksa ülikoolide struktuurist ja korraldusest“⁹⁴⁸ (1801/1802) olid Vene impeeriumi hariduspoliitikud üldse hakanudki Göttingeni teadlaste vastu huvi tundma ning Meinersist endast sai Moskva ülikooli kuraatori nõunik.⁹⁴⁹

⁹⁴⁵ Miller, *Briefwechsel zwischen einem Vater und seinem Sohn auf der Akademie*, 462–463. Tsiteeritud siit: Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 202.

⁹⁴⁶ QB, „Kurze Nachrichten von Erziehungsschriften“, *Allgemeine deutsche Bibliothek* 66,1 (Berlin und Stettin: Friedrich Nicolai, 1786), 227–29.

⁹⁴⁷ Carl von Prantl, „Meiners, Christoph“, *Allgemeine Deutsche Biographie* 21 (1885), 224–26, https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Meiners,_Christoph&oldid=2501930 (külastatud 9. juuni 2019).

⁹⁴⁸ Christoph Meiners, *Ueber die Verfassung, und Verwaltung deutscher Universitäten* (Röwer, 1802), 355–57.

⁹⁴⁹ Gabriela Lehmann-Carli, „Göttinger Gelehrte im Spannungsfeld von russischer Historie und aktueller Kulturpolitik“, *Russland und die „Göttingische Seele“*: 300

Et „teater ülikoolilinnas“ kuulus nii Michaelise kui Meinersi käsiraamatute teemadevalikusse, kinnitab, et ka Tartu juhtum ei saa teatrist rääkida kui juhuslikult võimuvõitluste jalgu jäänud „peksupoisist“, nagu on öelnud Kampus.⁹⁵⁰ Meiners alustas teatri kohta käivat alapunkti tõdemusest, et varasemal ajal suhtuti teatrisse hariduses positiivselt ning kirjeldas seda progressi tulemusena, et (eesrindlikes) ülikoolides on loobunud nii teatri tegemisest kui selle vaatamise võimaldamisest. Lihtsalt arengu käigus on jõutud paremale arusaamisele teatri tegelike tagajärgede suhtes. Põhjused on täpselt needsamad, mis tuuakse vaid mõned aastad hiljem välja ka Tartus (tumendatud):

Teatraalseid etendusi peeti kunagi mitte üksnes üheks suurimaks lõõgastuseks (*Ergötlichkeiten*), vaid ka üheks enim arendavaks harjutuseks kooliõpilastele ja tudengitele. Meie protestantlikes kõrgkoolides on tudengite poolt tehtavate teatraalsete etenduste head küljed sedavõrd tundmata ja varjuküljed sedavõrd suured, et neid juba mõnda aega on lüha harvemini ja harvemini lubatud ning Göttingenis vaevalt et kunagi veel üldse lubatakse. Asjatud kulutused on seejuures see kõige väiksem kahju. **Suurim kahju on ajakadu ning tõsise tööde katkestamine või sootuks hooletussejätmine. Ka on peaaegu et vältimatu**, et osalt teatraalsete etenduste tegijate seas, osalt nende ja teiste **tudengite vahel tekivad fraktsioonid ja tülid**. Mitmedki meie literaatide ja haritud elanike seast oleksid koos minuga valmis tunnistama, et oleme erinevatel aegadel tudengite seas, kes on rajanud asjaarmastajate teatri, näinud nii koomilisi kui traagilisi näitlejaid, kes võiksid võistelda meie rahva kõige kuulsamate näitlejatega.

Järgmine lõik keskendub Michaelise tekstis välja toodud argumendile, mille kohaselt on väikese ülikoolilinna probleemiks see, et suudetakse võimaldada üksnes ajutisi ja seega liialt intensiivseid teatrihooaegu, mistõttu sel ajal jäetakse hooletusse kogu muu elu ja tegevus ning satutakse üldisesse erutusseisundisse, mis teeb õppimise võimatuks, küll aga ärgitab igasugustele lollustele.

Kui ülikoolilinn on nii suur, et näiteseltskond suudab end seal püsivalt ülal pidada, siis on üks hästivarustatud teater võib-olla kahjutu või isegi kasulik. Hoopis teisiti on asi aga siis, kui ülikoolilinnad on väikesed või keskmise suurusega, nii et rändavad näiteseltskonnad saavad seal veeta vaid mõned kuud või nädalad. Niipea kui noored inimesed teavad, et nad saavad teatrit vaid lühikest aega nautida, ei puudu nad ühelgi õhtul. Paljud kiirustavad teatrist kõrtsi, sest on näljased ja janused ning kellelgi pole tahtmist kodus tööd teha. Kõik need kirklikud teatrisõbrad satuvad lühikese ajaga suurtesse majanduslikesse raskustesse. Laostumine on veelgi suurem, kui sõlmitakse tutvusi armastatud näitlejate ja näitlejannadega, ühte kostitatakse ja teisele tehakse kingitusi. Samal ajal tekivad võistlejad ja verised tülid. Viimaseid tekib suure tunglemise ajal näitemängumajja või sellest välja väga kergesti. Nende halbade tagajärgede pärast on meie ülikooli eestseisjad juba pikka aega

Jahre St. Petersburg, toim Elmar Mittler ja Silke Glitsch (Göttingen: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, 2003), 256, 266–67.

⁹⁵⁰ Kampus, „Tartu Saksa teatri ajaloost“, 180.

pidanud samavõrra kahjulikuks lasta Göttingeni rändavaid näiteseltskondi kui lubada asjaarmastajate teatreid.

Meiners teeb seejärel huvitava täienduse, kiites heaks ja sobivaks meelelahutuseks sellised etendused, mis ei nõua pimedat ja suletud publikuruumi.

Vähem kahtlased kui päris näiteseltskonnad on nn *Ombres Chinoises* ja marionetid. Aga ka *Ombres Chinoises* põhjustas viimasel korral, kui neid siin esineda lubati, selliseid ebameeldivusi, et esialgu neid uuesti linna ei lasta. Kui mitusada noort inimest on koos ühes kitsukeses ja kehvasti valgustatud kohas, piisab vaid ühel-kahel teha midagi segavat või anda muud meele eeskujut sobimatuks üleannetuseks, kui kohe ei puudu järeleaimajad. Selliseid asju ei pea kartma, kui näitemängud ja naudingud, kuhu noorus koguneb, leiavad aset päeval ajal või küllaldaselt valgustatud kohtades, kus igaüks, kes pahandust teeb, on nähtav. Göttingenis on täiesti ennekuulmatu, et karistatavate üleannetustega oleks segatud mõnd kontserti, kunstratsutajaid, köietantsijaid vms.⁹⁵¹

See on märkus, mis juhib taas tähelepanu 18. sajandi ja 19. sajandi alguse teatriolukorra erinevustele võrreldes tänase Eesti teatri ja selles enesestmõistetavaks peetavate publiku käitumise reeglitega. Käesolevas töös on vaid ääremärkuste korras viidatud (tudengitest) publiku võimalikele üleannetustele teatrisaalis, ent need vähesed viited on ehk piisavad, et osundada reaalseste probleemide olemasolule.

III. 5.5.3. Saksa ülikoolid teatri vastu

Põhimõtteliselt on eelnevas juba leidnud tõendust käesolevas töös kaitstav väide, mille kohaselt ei olnud Tartu teatrikeelu näol sel ajahetkel tegemist kaugeltki mitte „anakronistliku veidrusega“, tuues välja, et kahes Saksa kõige moodsamas ja mõjukamas ülikoolis leidsid aset täpselt samasugused sündmused. Kui Halle teatrikeelu kadumise põhjuseks 1809. aastal oli pigem ülikooli nõrk olukord, siis endiselt mõjukas Göttingeni ülikoolis kehtis keeld kuni aastani 1834. Et teha kindlaks, kas teatrikeeld kuulus üksnes nende kahe esiletõstetud moodsa ülikooli juurde, heidetakse järgnevalt lühidalt pilk ka nendele ülikoolidele, millega olid kokku puutunud Tartu 1804. ja 1809. aasta dokumentidele alla kirjutanud professorid. Peaaegu pooltel neist oli olemas kokkupuude kas Göttingeni või Halle või mõlema ülikooliga (11), teistest Saksa ülikoolidest olid kõige enam mainitud Jena (7) ja Erlangen (4), kaks korda tulevad ette Giessen, Königsberg ja Leipzig ning korra on nimetatud Stuttgart, Würzburg, Kiel ja Wittenberg, lisaks veel Rootsi võimu all olev Greifswald. Kuivõrd „väike ülikoolilinn“ kuulub olemuslikult keelu põhjenduse juurde, on neist linnadest mõtet vaadelda eelkõige neid, mida saab suuruse ja funktsiooni järgi võrrelda

⁹⁵¹ Meiners, *Ueber die Verfassung, und Verwaltung deutscher Universitäten*, 355–57.

Tartuga. Õukonna olemasolu muutis seejuures ka ülikooliga linna olukorra teistsuguseks, sest vürsti toetus lahendas rahastuse küsimuse ning summutas kõik teised võimalikud vastuväited teatrile. Residentsilinna kategooriasse saab mööndustega paigutada ka 1770. ja 1780. aastate Riia, mil Vietinghoff võttis sisuliselt enda kanda saksa väikeriikide vürsti rolli.

Kindlasti ei saa ülikoolilinnaks selle sõna kitsamas tähenduses lugeda 32 000 elaniku, igivana messitraditsiooni jt funktsioonidega „väikeseks Pariisiks“ nimetatud Leipzigi – asjaolu, et 1766. aastal avati Leipzgis 1186 istekohaga teatrimaja, kõneleb iseenda eest. Mitmed teised linnad liigitusid küll väikeste või keskmiste hulka, ent nende olukorra muutis teistsuguseks õukonna olemasolu. Nii pidi 1771. aastal kõikidele Preisimaa ülikoolilinnadele kehtestatud teatrikeeld algselt kehtima ka Königsbergis, ent linn saavutas – alles teisel katsel, aga juba samal aastal – keelust vabastuse, rõhudes just oma residentsilinna staatusele: „[...] tudengite hulk on väga väike ja suurem osa neist stipendiaadid, kes niikuinii ei saa teatrisse minna; et aga meie residentsilinna külastab eriti talvekuudel palju võõraid ja lähedal elavaid aadlikke, vajab see kindlasti teatrit“.⁹⁵² Ka tänases Baieris asuv Würzburg oli 18 000 elanikuga residentsilinn, ülikool pealegi katoliiklik ja kuni 1773. aastani jesuiitide korraldada. Umbes 7000 elanikuga Kiel oli pool 18. sajandist olnud Schleswig-Holstein-Gottorfi hertsogkonna residentsilinn, kus sündis ka tulevane Vene tsaar Peeter III; sajandi lõpuveerandil ja järgmise alguses valitses Kieli ja selle 1665. aastal rajatud ülikooli Taani kuningas. Ajavahemikus 1631–1815 kuulusid Vorpommern ja 1456. aastal rajatud Greifswaldi ülikool Rootsi võimu alla. Greifswald oli kahtlemata väike ülikoolilinn, kus 1812. aastal oli u 5000 elanikku, ent Greifswald oli intellektuaalse keskusena tihedalt seotud 8000 elanikuga kubermanguvalitsuse residentsilinna Stralsundiga, kus oli oma teatrimaja juba 1766. aastast.⁹⁵³ Mõlemas linnas toimus 18. sajandi teises pooles ja sajandivahetusel kuni Napoleoni saabumiseni aktiivne teatrielu ning etendusi andsid nii asjaarmastajad kui rändtrupid. 1723. aastal ei andnud aga hoopis Stralsundi raad, tuues põhjuseks linnakodanike aja- ja rahakulu ning noorte rikkumist, linna saabunud trupile mänguluba ning protsessis aastaid Rootsi valitsusega loa andmise õiguse pärast, leebudes alles pärast Schönemanni trupi etendusi.⁹⁵⁴ 19. sajandi alguses 10 000 elanikuga Erlangen oli alates 18. sajandi algusest olnud Brandenburg-Bayreuthi markkrahvkonna üks residentsilinnu, kuhu ühena esimestest asjadest oli ehitatud õukonnateater, mida sajandi lõpul said vahel avalikeks etendusteks

⁹⁵² Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 172j.

⁹⁵³ Lutz Winkler, „Die Musikkultur des Ostseeraums in der Sattelzeit – Musiktheater als Beispiel für den Wandel städtischer Musikkultur in Greifswald, Stralsund und Stettin von 1770 bis 1820“, „*Verwandlung der Welt*?: Die Musikkultur des Ostseeraums in der Sattelzeit, Martin Loeser (Berlin: Frank & Timme GmbH, 2016), 162.

⁹⁵⁴ Müller, *Die Entstehung neuer Freiräume Vergnügen und Geselligkeit in Stralsund und Reval im 18. Jahrhundert*, 164–65.

kasutada ka rändtrupid.⁹⁵⁵ Sajandi teisel poolel ülikool kiratses ning kui ülikoolilt 1780. aastatel kehva järje kohta aru päriti, kurtis see osade õppejõudude ja hulga üliõpilaste puuduliku distsipliini üle (joomapeod, hasartmängud, võlgu võtmine) ning ühena lahendustest soovitati näitemänge lubada vaid erijuhtudel. Ei ole täpsustatud, kas jutt käis tudengiteatrist, õukonnateatri etendustest või mõnes kõrtsis ülesastuvatest rändnäitlejatest, ent samas allikas on öeldud, et aastatel 1791–1806 oli Preisi valitsus kõrvaldanud pea kõik professorite poolt esitatud puudused.⁹⁵⁶ Mis puutub rektor Parrotile hariduse andnud kooli Württembergi hertsogi 20 000 elanikuga residentslinnas Stuttgartis, siis 1770. aastal asutatud elitaarne militaarakadeemia, mis tõsteti ülikooliseisusesse 1781. aastal, lakkas eksisteerimast juba 13 aastat hiljem. Parrot viibis selles äärmuslikult karmi distsipliiniga õppeasutuses aastatel 1782–1786, ei kurtnud hiljem erinevalt samas koolis õppima sunnitud Schillerist kooli ranguse üle üldse ja meenutas õpinguteaega pigem hea sõnaga.

Kui Greifswald ja Kiel pisut suuremat rahvaarvu, residentsi mõju ning Rootsi ja Taani valitsust arvestades kõrvale jätta, siis kvalifitseeruvad 3600 elanikuga Tartuga võrreldavateks väikesteks Saksa ülikoolilinnadeks eelnimetatute seast 18. ja 19. sajandi vahetuse Jena, Giessen ja Wittenberg, igaühes elanikke 4000 ringis.

III. 5. 5. 3. 1. Giesseni ülikool

1605. aastal rajatud ja 17. sajandil katkestustega tegutsenud Giesseni ülikool oli algusest peale olnud väike, linna 18. sajandi teatrielust on aga teada peamiselt seda, et sinna oli väga harva sattunud pisut paremaid teatritruppe ning et ülikool suhtus neisse halvasti.⁹⁵⁷ 1771. aastal oli Seyleri trupp küsinud Dortmundist Giessenis etenduste andmiseks luba, Hesseni valitsus saatis järelepärimise ülikoolile ja professorite enamus leidis vastuseks: „Kõik näitemängud kogu maal ja eriti ülikoolides on kahjulikud“. Dortmundist anti trupile sellegipoolest luba, aga kuna trupp jäi hiljaks, ei saanud nad ikkagi mängida. Pärast seda juhtumit avaldas ülikooli retoorikaproffessor Christian Heinrich Schmid (1746–1800) teatriaajakirjas luulevormis kaebuse kolleegide teatritraaenulikkuse üle, mille peale ülikooli rektor maakrahvile professori peale kaebuse saatis. 1788. aastal rajasid tudengid ühte tühjalt seisnud auditooriumisse asjaarmastajate teatri,

⁹⁵⁵ Susanne Ziegler, „Eine kurze Geschichte des Theater Erlangen“, *300 Jahre Theater Erlangen: Vom hochfürstlichen Opern- und Komödienhaus zum Stadttheater der Zukunft*, toim Karoline Felsmann ja Susanne Ziegler (Berlin: Verlag Theater der Zeit, 2019), 8.

⁹⁵⁶ Konkretiseerimata, kas selle alla käisid ka need distsipliini nõuded, keskendub Engelhardt oma ülevaates pea eranditult õppejõudude akadeemilisele tegevusele ega maini isegi tudengite hulka. Werner Hans Engelhardt, *Die Universität Erlangen von 1743 bis 1843: Zum Jubiläum der Universität 1843* (Erlangen, 1843), 75.

⁹⁵⁷ Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 190–195.

mida seesama Schmid nii nõu kui ajakirjanduses avaldatud kiitustega toetas. Hilisem kirjanik Friedrich Christian Laukhard (1757–1822) kirjeldas oma autobiograafias pikalt oma tollast teatritegemist, andes sellele aga tagantjärele väga kriitilise hinnangu:

„Alguses mängisin ka ise kaasa, [...] Aga kuna märkasin varsti, et muutusin teatrist liiga sõltuvaks (*zum Theater verdorben war*), lõpetasin kaasamängimise, aga tegutsesin kuni Giessenist lahkumiseni edasi rollijagajana. See komöödiade mängimine tegi vähe head. Meie buršidel oli nii suur isu etenduste järele (*so starken Geschmack an Spektakel*), et igasugune tõsisem tudeerimine jäi unarusse ja igaüks luges vaid komöödiad. Need, kes kaasa mängisid, ei saanud üldse õppida. Pärast minu ärasõitu laskis maakrahv komöödiad keelata, sest talle öeldi, et need laostavad kogu ülikooli. Mitte miski aga ei kannatanud näitemängude tõttu rohkem kui tudengiühendused (*Komment und Orden*), sest ühendus teatritegijate vahel oli palju tugevam kui nonde ühenduste sees ning korporatsiooni üle naerdi [...] Tooni andis frivoolsus“.⁹⁵⁸

Selle kohta, et mõni tudeng ise on kurtnud teatritegemise surve ja sellega seotud ajakulu üle, leidub muide teisigi näiteid – 1776. aastal rääkis üks teatrist mitte nii väga vaimustatud Osnabrücki juuratudeng, et on sunnitud seda asja koos kaasmaalastega tegema, ent see segab tal õppimises järje peal olemist.⁹⁵⁹ Pärast neljandat etendust oli Giesseni üliõpilastel oma tegevuse jätkamine igal juhul ära keelatud.⁹⁶⁰ Tüüpilisel kombel otsisid ka Giesseni buršid keelatud lõbu lähikonnast, leides selleks võimaluse 14 km kaugusel Wetzlaris, mis oli keisririigi kõrgema kohtu (*Reichskammergericht*) asukoht ja kust ei puudunud „kõiksugu lõbustused (*Vergnügungen*), nii sündsad kui ebasündsad“.⁹⁶¹ Seal sageli peatuvad komöödiandid aga mänginud Laukhardi hinnangut mööda äärmiselt viletsalt („kõik karjusid nagu oleks saal poolkurt“), kuid „Wetzlari härrad ja daamid plaksutasid sellest hoolimata nagu oleks Garrick⁹⁶² mänginud!“

III.5.5.3.2. Jena ülikool

Kui Kotzebue 1777. aastal Weimarist Jenasse õppima siirdus, leidis ta sealt eest tudengiteatri ja sai selle liikmeks.⁹⁶³ 1779. aastal oli seda teatrit külastanud Goethe, viibides kolm päeva Jena ja kirjutades 22. aprillil päevikusse: „Õhtul tobe komöödia“. Järgmiseks teateks on 1788. aastal teatriaikirjas avaldatud proloog Jena tudengiteatri avamise puhul, mille autoriks oli Herderi vanim

⁹⁵⁸ Friedrich Christian Laukhard, *F. C. Laukhards Leben und Schicksale*, 1. Auflage (Halle: Michaelis und Bispink, 1792), 231–33.

⁹⁵⁹ Bosse, Heinrich, „Jenaer Liebhabertheater 1775–1800“, 105.

⁹⁶⁰ Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 192–93.

⁹⁶¹ Laukhard, *F. C. Laukhards Leben und Schicksale*, 136–37.

⁹⁶² David Garrick (1717–1779), ka Saksamaal väga hästi tuntud ja imetletud inglise näitleja.

⁹⁶³ Bosse, Heinrich, „Jenaer Liebhabertheater 1775–1800“, 106.

poeg Wilhelm Christian Gottfried Herder (1774–1806), ning kust saab teada, et tudengid rõõmustasid väga teatrikeelu tühistamise üle.⁹⁶⁴ Ka järgmiste aastate kohta on teateid. Tartust pärit Jena tudeng aastatel 1790–1795, Leonhard Dietrich Probst (1770–1840), kellest hiljem sai Peterburi õukonnateatri näitleja, rääkis liivi-, eesti- ja kuramaalaste rajatud asjaarmastajate teatrist, mille tegevuse vastu oli huvi tundnud ka Schiller, kes käis etendusi vaatamas ja andis nõu „Röövlite“ lavastamisel.⁹⁶⁵ 1795. aasta paiku aga keelati Weimarist antud seadusega Jena teater, mida „ei asjaarmastajate teatri ega mingi muu nime all ülikoolilinna enam ei lubata“.⁹⁶⁶ Heinrich Bosse arvab, et see võis olla seotud filosoof Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) samaaegse kampaaniaga tudengiorganisatsioonide vastu pärast 1795. aasta rahutusi, mil Fichte aknad olid kolm korda järjest puruks pekstud. Tudengiteater oli läbi ja 1797. aastal lahkusid Jenast ka kõik liivimaalased jt Paul I alamaad. Teatrit aga tegid Jena edasi professoripeetred poetikaprofessor Christian Gottfried Schützi (1747–1832) kodus.⁹⁶⁷ Teatril pidi hästi minema, sest 1799. aastal räägiti plaanist seada sisse suurem saal, ent siis olid seltskonnateatri ambitsioonidele varjatud kujul vastu astunud Goethe ja Schiller isiklikult. Schütz ja matemaatikaprofessor Johann Heinrich Voigt (1751–1823) tegid teatri rajamiseks pingutusi ja taotlesid hertsogilt luba, ent neile töötati mitmest suunast vastu ning asi lõppes teatrikeelu eksplitsiitse laiendamise ka professoritele.⁹⁶⁸ 1800. aastal püüti saada ühe laulumängu esitamiseks Schützi kodus, ent hertsog vastas, et tuleb teha reeglaks, et „sedasorti meelelahutus ei ole ühe akadeemia juures sobiv“.

Bosse näeb kogu protsessis professionaalse teatri eneseteadvuse tõusu ning varasema seisuse ümberpöördumist – mitte kodanlikku ametit pidav asjaarmastaja ei ole enam väärikas, vaid tõeline kunstnik, st professionaal. Ka käesolevas töös kasutatud tekstides on näha, et üha enam hinnatakse üksnes professionaalset ja heatasemelist teatrit ning teatrisse võidakse suhtuda negatiivselt just põhjusel, et head teatrit ei ole saadaval. Ent Bosse on Jena teatrikeelu taga näinud üksnes professionaalse teatri vastuseisu diletantidele, samas kui Goethe polnud mitte üksnes Weimari õukonnateatri juht, vaid ka otseselt seotud järelevalvega Jena ülikooli üle Sachsen-Weimar-Eisenachi hertsog Carl Augusti ministrina. Paralleel 19. sajandi alguses omavahel uuesti suhtlema hakanud Goethe ja Klingeri vahel on silmatorkav – mõlemad olid üheaegselt teatriga seotud kirjanikud ja haridusasutuse käekäigu eest vastutavad isikud ning mõlemad võtsid seisukoha, et teater ja ülikool tuleb teineteisest eemal hoida.

⁹⁶⁴ Bosse, 109.

⁹⁶⁵ Bosse, 117–18.

⁹⁶⁶ Bosse, 122.

⁹⁶⁷ Bosse, 126.

⁹⁶⁸ Bosse, 133.

III. 5. 5. 3. 3. Wittenbergi ülikool

1502. aastal rajatud ja 16. sajandil kõigile teistele eeskuju ja inspiratsiooni andnud Wittenbergi ülikool oli järgnevatel sajanditel sellest rollist välja kukkunud, Napoleon sulges ülikooli aastal 1806 ning uuesti avati see 1817. aastal juba Halle ja Wittenbergi ühendülikoolina. 18. sajandi teatriajalugu Wittenbergis sarnaneb Tartuga selle poolest, et sealgi kehtestati ammu enne probleemide teket kõrgemalt poolt täielik teatrikeeld, millele ülikool edaspidi järjepidevalt toetus. 1713. aastal oli üks trupp tulnud etendusi andma, ülikool palus kuurvürstilt piirangute kehtestamist ja saavutas korralduse, et ülikoolilinnas „sellised lustmängud [...] täielikult ära keelata ja edaspidi mitte enam lubada“.⁹⁶⁹ Järgnesid aastakümned tüüpilist taotluste, lubamiste ja keelamiste karusselli: raad enamasti soovis näitetruppi, vürst võis toetada oma privilegeeritud trupi etendusi (nt Neuberi trupp 1727/28) ja keelata teisi, ülikool hoolitses selle eest, et kõikidest teatriga tekkinud probleemidest oleks valitsusele teada antud ja tuletas iga kord meelde, et 1713. aasta vürstlikku korraldust pole veel kehtetuks tunnistatud. Teravaima probleemina jääb kõlama raha kulutamise küsimus, nagu see sõnastatakse nt 1741. aastal ülikooli senatist kuurvürstile saadetud kirjast: “[...] et sedasorti ajaviide (mille jaoks neil on pärast akadeemiliste aastate lõpetamist piisavalt aega ja võimalust) viib tudengeid õppimisest kõrvale, eksitab nad *ad otiosam delectationem* ja korratustele ning paneb neid praegusel ajal, mil raha ja toitu napib, kulutama vaeste vanemate poolt vaevaga säästetud raha mitte selle peale, milleks see ette oli nähtud“.

1776. aastal ilmus Wittenbergi nädalalehes anonüümse autori kolmeosaline tekst „Avalike näitemängude lubatavus ülikoolilinnades“, milles kaitsakse väidet, et näitemängud on ülikoolilinnades mittesoovitavad nii ülikooli-rahvale, linnaelanikele kui ka näiteseltskondadele.⁹⁷⁰ Selle teksti alguses seisab käesoleva töö seisukohast oluline lõik, milles lõpuks ometi defineeritakse eksplitsiitsel kombel kategooria „väike ülikoolilinn“.

Mul on juba kaua aega olnud plaanis kirjutada lühike käsitlus ülikoolilinnade korraldusest (*Polizey*), milleks mind ajendas hr Sudeni kena käsitlus polizey piiride kohta, mille lõpus ta ütleb, et ülikoolilinnade korraldusel on omad reeglid, sest ülikoolilinnadel on mitmes mõttes teistsugune iseloom kui residentslinnadel või suurtel ja väikestel linnadel, mistõttu neid tuleb vaadelda eraldi. Erinevate tööde-tegemiste tõttu ei jõua ma veel selle käsitluse väljatöötamiseni ja võtan seepärast ette vaid ühe peatüki, milleni mind on viinud mõned uuemad sündmused. Sest mitte igaühele ei ole selge, kas see on üldise hüvangu jaoks hea või kahjulik, kui ülikoolide juurde

⁹⁶⁹ Kuni lõigu lõpuni: Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 305.

⁹⁷⁰ Anonymus, „Ueber die Zulässigkeit der öffentlichen Schauspiele in Universitätsstädten“, *Wittenbergsches Wochenblatt zum Aufnehmen der Naturkunde und des ökonomischen Gewerbes. Johann Daniel Tietz Wochenblatts-Expedition* 9, nr 37–39 (september 1776): 293–311.

näitemänge lubatakse. Võin oma mõtteid seda erapooletumalt väljendada, et tunnen näitemängude kasulikkuse piire hästi ning ei ole sellepärast veel sugugi nende vastane, kui ma siin konkreetsel juhul neid kahjulikuks pean. Sest kohe tuleb ilmsiks, et ma ei räägi üleüldse mitte üldiselt näitemängude lubatavusest või kasulikkusest. Selle üle on rohkem kirjutatud ja vaieldud kui kogu asi väärt on ja üks mõistlik mees lugeda jaksab, ilma et seejuures midagi põhjapanevat selgeks oleks saanud. Näitemängude üldise kasulikkuse kohta, mida ma tegelikult väga piiratuks pean, võiks veel mõndagi lisada, see aga ei kuulu siin minu teema juurde. Kui ma räägin ülikoolilinnadest, ei pea ma nende all silmas selliseid, kus lisaks kõrgele koolile käib suurelt ka muu tegevus ja mida järelikult tuleb käsitleda mitte ülikoolilinna, vaid suure linna, kaubanduskeskuse või pealinnana. Ülikoolilinn tähendab siin väikest või keskmise suurusega linna, mille tegevus on seotud eeskätt sinna rajatud ja seal õitsva ülikooli ning kõigega, mis selle juurde kuulub.

Järgmises lõigus aga võetakse lühidalt kokku ülikooli eesmärk, mida seoses sellega, et ka Tartus rõhutasid Klinger ja Parrot korduvalt, et teater ei ole kooskõlas ülikooli eesmärkidega, on oluline tähele panna. Täpselt sedasama ütleb ka Wittenbergi ülikooli anonüümne esindaja.

Nagu teada, on ülikoolid rajatud sel eesmärgil, et noori inimesi kõikides teadustes ühiskonna teenistuseks harida ja ühtlasi hoida neid ülikoolis viibimise ajal hästi kasvatatute, korralike ja hoolikatena (*guter Zucht, Ordnung und Fleisse*).⁹⁷¹ [...] Millises suhtes on näitemängud nende eesmärkidega: kas nad aitavad õpetamisele kaasa? Kas nad edendavad head kasvatust ja korda?

Nagu eelnevalt juba selgitatud, kuulus arusaam selle kohta, et näitemängud aitavad vajalike ainete ja oskuste õpetamisele kaasa, ammu iganenud humanistliku haridusparadigma juurde. Järgnevas lõigus on kõige selgemalt näha seda, kuidas 16. ja 17. sajandi tudengikomöödiates kujutatud probleem – tudeerimise vaevalisus *versus* meelelahutamise mõnus – on pöördunud varasema õpetusvahendi enda vastu:

Tudengi asi on teaduste õppimine. Teadagi väga tõsine, väga range ja püsivust nõudev tegevus, millele avaldab halba mõju isegi lõbusalt esitatud loeng. Kui palju aga suudab näitemängude hoogsus ja üleskeeratus tähelepanu hajutada, kui tal need iga päev silma ees on. Teaduse pärast vaeva nägemine muutub talle raskeks, ta tahab ka haridust omandada niisama elaval kujul kui komöödiat ja kaldub ühe vaevarikkust meelsasti võrdlema teise külgetõmbavusega. Me teame, kui vastumeelselt minnakse raske töö juurde, kui ühelt poolt ollakse harjunud lõbustuste ja meelelahutustega ja teiselt poolt veel ei tunta töö meeldivaid tagajärgi, selle tõelist külgetõmbavust. Ja nii läheb enamike tudengitega.⁹⁷²

⁹⁷¹ *Ibid.*, 294.

⁹⁷² *Ibid.*, 295.

Mis puutub hea kasvatus ja korra edendamisesse, siis vastandub Anonymus teravalt nendele, kes väidavad teatri olevat noortele „äärmiselt hariva vooruslikkuse kooli“ (*Schule der Tugend*), aga sarnaselt Michaelisele ka nendele, kes peavad seda teatri lubatavuse tingimuseks või üldse ootavad teatrilta moraalselt kasvatustööd. Teatri üldiselt lubamiseks piisab Anonymuse jaoks täiesti sellest, et tegemist on „meelelise ajaveetmisvahendiga“, mis võib tuua mingisugust (ainult mitte moraalselt) kasugi, ent sellest ei piisa teatri lubamiseks „kõigi jaoks ja igas paigas“.⁹⁷³ Sest olgugi et teater pole ka otseselt „pahelisuse kool“ (*Schule der Laster*), näitab kogemus ometi, et see avaldab noortele inimestele mitmesugust halba mõju, eriti aga neile, keda meelelisus liiga tugevalt ligi tõmbab ning keda on vaatajate hulgas alati kõige rohkem. Teater soodustab just viimastes pehmust, kergemeelsust, priiskamishimu, vastumeelsust tõsiste ja püsivust nõudvate tööde suhtes, usukohustuste unarusse jätmist, rikub nende arusaamu heast käitumisest ja õiglusest jms. Igal juhul on aga teater seetõttu kahjulik, et ta ei paku noorele kasulikku tegevust: ei treeni tema keha ega arenda hingejõude. Mis tähendab seda, et teater on vastuolus ka ülikooli teise peaeesmärgiga.

Siit tulevad hästi välja teatrivastasuse moraalsete põhjuste mitu tähendust. Ühes tähenduses avaldab teatri vaatamine halba mõju inimese moraalitunnetusele, pannes teda näiteks nähtud ebakohast käitumist järgi aimama, teises tähenduses on aga küsimus selles, kas, kui palju ja kellel on moraalne kulutada aega ja teisi ressursse „süüta lõbule“ ehk sellisele meelelahutusele, mis otseselt ei teeni soovitatavat eesmärki. Keegi ei eitanud, et isegi tudengil on tarvis meelelahutust. Aga millist ja kui palju?

Kas tudeerimine on siis tõesti midagi nii väsitavat, et keegi oma noortes aastates, oma kolmandal aastakümnel selle all isegi siis nõrkeb, kui ta ka päevad ja ööd aina tudeeriks? Või on see teisest küljest midagi nii kergelt ja hõlpsat, et tudengil jääb lõbustusteks palju aega üle? Vaadakem vanemaid aegu. Varasematel sajanditel õppisid inimesed viis kuni kuus aastat, tulid vanemana ülikooli ja läksid ära alles 26–28 aastasena. Veel 30–40 aasta eest oli neli ülikooliaastat üsna tavaline. Nüüd peetakse kolmeaastast stuudiumi piisavaks ja paljude arvates peaaegu et liiga pikaks ajaks. Kui suure osa sellest kolmest aastast saaks õppetöö nii mitmete ja tähtsate eesmärkide juures – ja ma ei taha rääkidagi sellest, kuivõrd ebaküpse ja tühja peaga väga paljud seejuures ülikooli on tulnud – kui suure osa ajast, ma küsin, saaks neist aastatest veel lõbustuste peale kulutada?⁹⁷⁴

Niisiis, mõõdukalt. Ning järgnevalt saab vastuse Balki 1809. aastal Tartus esitatud küsimus, mispärast kõikide kaunite kunstide seast peab just teater keelatud olema? Sest sellal kui teatris istudes saadakse parimal juhul eeskuju heaks kehaliseks tegevuseks, kirgede äratamiseks ja inimtegevuse heaks järeleaimamiseks,

⁹⁷³ *Ibid.*, 294j.

⁹⁷⁴ *Ibid.*, 296.

aitab teiste kaunite kunstide harrastamine arendada õppimisvõimet (oskuste omandamine ja lihvimine) ja tõetunnetust.

Kui just peab mingi osa [lõbustustele] kulutama, siis suunake nad vähemasti paremate ja kasulikumate lõbustuste juurde. Ma pean tühisemaidki kehalisi harjutusi tudengite jaoks kasulikumaks, kui parimad komöödiad [...] Ülikoolide targad asutajad on hoolt kandnud kehaliste harjutuste ja lõbustuste eest, nii et siin ei peaks ühestki sordist puudust olema. Vaimseteks meelelahutusteks (*Gemüthsergötzen*) on tuhandeid tegevusi, mis on järjepideva õppimise ja tõetunnetuse kasvamisega väga hästi ühendatavad (*mit dem stäten Wachstume in Erkenntnis von Wahrheiten*). On palju kunste ja käsitöid, millega õpetatud inimene võib kasu saades lõõgastuda.. Joonistamine, maalimine, treimine, puutöö, lihvimine, muusika, loodusvaatlus, keha meeldiv liigutamine või mõni lubatud ja kasulik mäng – need pole midagi muud kui puhkus tavalistest tudengitegevustest.⁹⁷⁵

Teiste sõnadega väljendades vastandas Anonymus väga tänapäevaselt passiivselt tarbitava meelelahutuse (etenduse, filmi või video vaatamine) aktiivsele meelelahutusele, mis on ühendatud keha eest hoolitsemise (sport), mingite oskuste arendamise (pillimäng, joonistamine) või teadmiste laiendamisega (loodusvaatlus). Selgub, et Anonymus peab tudengile professionaalse teatri etenduste passiivset nautimist kasutuks, ent (kontrollitud koguses) ise näitemängude tegemist pidas ta nii tudengitele kui ka kooliõpilastele heaks ja kasulikuks harjutuseks.⁹⁷⁶

Wittenbergi tekst on äärmiselt tänuväärne, sest oma põhjalikkuses võtab see punkthaaval läbi ka kõik need küsimused, mis tulevad ette Tartus. 1809. aasta Tartus kujunes keskseks teemaks õppejõudude meelelahutuse küsimus ning oli aimata, et professorite isiklikud eelistused vaba aja veetmise viiside suhtes erinesid. Võib oletada, et Parrot pidas Anonymuse meeleolu „teaduste eeliseks, et need pakuvad juba iseendas oma harrastajale ajaviidet ja puhkust, mida ei tee sarnasel moel mitte ükski teine tegevus,“⁹⁷⁷ seda oletust kinnitab ka Parroti kirjutatud prantsusekeelne lugemisdraama uuemate füüsikateaduse saavutuste teemal, mis oli mõeldud seltskondlikuks meelelahutuseks.⁹⁷⁸

Snell väljendas seda ideaali oma esimeses Riias kirjutatud kooliprogrammas: „Et õnnelik olla, vajab inimene teadusi. Teadus toidab tema hinge, pakub talle rahu vastumeelsetes olukordades, saab talle õilsaimate naudingute allikaks jõudetundidel ja teeb ta oskuslikuks paljude asjade tegemiseks.“⁹⁷⁹ Ent oli selge, et

⁹⁷⁵ *Ibid.*, 295–296.

⁹⁷⁶ *Ibid.*, 303.

⁹⁷⁷ *Ibid.*, 295–296.

⁹⁷⁸ Georg Friedrich Parrot, *Entretiens sur la physique par G. F. Parrot, Professeur de Physique, a Dorpat, membre du comité des écoles...* Tome premier avec 2 planches (Dorpat: Schünmann, 1819).

⁹⁷⁹ Karl Philip Michael Snell, *Grundsätze der Erziehungskunst, oder Entwurf zu einer systematischen Pädagogik. Eine Einlandungsschrift auf die öffentliche Prüfung der*

mitte kõik Tartu õppejõud polnud valmis jõudetunde teaduse seltsis veetma, vaid soovisid aeg-ajalt ergutavat meelelahutust nagu Grindel või suisa naiivse otsekohesusega „peletada armast igavust“ nagu Köchy. Ning Meyer kinnitas, et kartus, et professorid lihtsalt sellepärast oma kohustused hooletusse jätavad, et nad kord nädalas teatris käivad, pole õigustatud. *Anonymus* on selles samuti (peaaegu) kindel, ent soovib, et ülikoolirahvas loobuks teatrist tudengite pärast.

Sest kuigi ma olen kaugel sellest, et meeste, kel on hea mõistus ja kindel iseloom ning kellest jäävad kaugemale igasuguse mõju halvad tagajärjed, kuigi südamel on alati ka nõrgem külg; ja kel on siis tõesti mõned tunnid varuks, kuigi õpetatul neid küll kunagi ülearu pole; ja kes lõpuks võib ka tudengist natuke enam raha välja käia – olen kaugel sellest, et keelata talle naudingut ja ajaviidet (*Zeitkürzung*) või nende pärast neid mitte soovitada: siiski võiksid nad minu arvamist mööda sellest hoolimata mõelda rohkem publiku enamiku kasude ja kahjude kui iseenda peale. Kui elatakse kohas, kus enda armastatud naudingutest on karta kahjulikke tagajärgi, siis on kohane tuua oma eelistus ohvriks üldise kasu nimel. Siis selguks ka, et ülikoolikodanikud elavad niisama hästi ilma näitemängudeta kui koos nendega. Nad tüdinevad neist lõpuks isegi ning külastavad neid võib-olla veel kõige vähem.⁹⁸⁰

Nagu öeldud, oli Wittenbergi anonüümse arutleja eesmärk tõendada, et näitemängudest loobumisest võidavad ülikoolilinnas mitte ainult tudengid ja õppejõud, vaid ka linnarahvas ja näiteseltskonnad. Linnarahva puhul läheksid arvesse peamiselt raha ja aja optimaalse kasutamise argumendid, truppidele aga ei saa väike ülikoolilinn pakkuda selleks piisavat kasumit et seltskond saaks hoida ülikoolilinna jaoks vajalikku taset nii heade näitlejate, korralike dekoratsioonide ja kostüümide ning lavatehnika osas, mis hea ja kasuliku näitemängu jaoks on kõik hädavajalikud asjad.⁹⁸¹

III. 6. Kuues ring: Tartus esitatud asjaolud ja küsimused

Kuuendas ja viimases ringis minnakse tagasi kolmandas ringis dokumentidest välja toodud tähelepanekute juurde ja vaadeldakse neid neljandas ja viiendas ringis välja toodud teadmiste valgel uuesti.

Jugend, welche den 18ten April d. J. 1782 und die folgenden Tage, wie auch auf die feierliche Dimissions- und Rede-Handlung, welche den 22sten April zu Riga in der Stadt-Domschule gehalten werden soll (Riga: Frölich, 1782).

⁹⁸⁰ Anonymus, „Ueber die Zulässigkeit der öffentlichen Schauspiele in Universitätsstädten“, 297.

⁹⁸¹ *Ibid.*, 298.

III. 6. 1. Paul I ukaas ja tudengite käitumine

Nagu eelnevalt välja toodud, on teatri pooldajad 19. sajandi algusest peale küsinud, kas Paul I ukaasi, mis „keelab näitemänguseltskonna rajamise igas kohas, kuhu on püstitatud ülikool“ üldse olemas oligi, sest kirjalikul kujul pole seda leitud ei siis ega hiljem.⁹⁸² Samas on teada, et Paul I andis uusi korraldusi ja regulatsioone välja rohkem kui neid suudeti kehtestada ja järgida – esimestel valitsusaastatel kuni 42 korraldust kuus, sellal kui Katariina II ajal oli see arv keskmiselt 12.⁹⁸³ 1796. aastal troonile asunud Paul pidi teatrit puudutava korralduse tegema ja Riia kubermanguvalitsus sellest teada saama ajavahemikus 1798–1800.

Saksa ülikoolide teatrieluga tutvudes oli näha, et keisri teatrikeelul oli seal mitmeid paralleele, nende seas Paul I poolt väga imetletud Preisi kuningriik, kus 1771. aastast peale oli kehtinud täpselt selline teatrikeeld. Friedrich II õukond oli teatriga hästi varustatud ning kindlasti ei jaganud kuningas oma isa pietistlikke arusaamu selle põhimõttelisest kahjulikkusest. See ei takistanud aga kuningat Halle ülikooli korduvatele taotlustele vastu tulles välja andmast korraldust, mille kohaselt „avalikud näitemängud üleüldse ei sobi linnadesse ja kohtadesse, kus noori inimesi riigi teenimiseks haritakse“ (*öffentliche Schau Spiele, sich gantz und gar nicht für Städte und Örther schicken, wo junge Leuthe zum Dienst des Staates gebildet werden sollen*).⁹⁸⁴ Paulile endale läks teater veel enam korda kui Friedrich II-le ning teatrietendus kell 19 enne õhtueinet (mis toimus kell 21) kuulunud tema igapäevase rutiini juurde, kusjuures Vene keiser eelistas – nagu ka Friedrich II – prantsuse draamat.⁹⁸⁵ Paul I soovis Preisi riiki mitmetes asjades järele aimata, mistõttu on enam kui tõenäoline, et ta ülikooli rajamise otsusega ühenduses andis ajavahemikus 1798–1800 tõepoolest välja ka teatrit keelava korralduse ja mõtles seda täiesti tõsiselt. Kui kindralkuberner Buxhoeveden kirjutas 1804. aasta augustis trupijuht Puccile, et tolele ei anta mänguluba „Tartus asuva ülikooli pärast, kus noorust teadustes haritakse, põhjusel, et noorusele ei muutuks teatriga seotud meelelahutamise võimaluste läbi teadus vastumeelseks“, siis kasutas ta isegi natuke sarnast sõnastust.⁹⁸⁶ Kui Paul I ukaasi küsimuse vastu sügavat huvi tunda, siis võib proovida üles otsida Preisi kuninga korralduse ja võrrelda selle sõnastusi nendega, mis olid käibel Pauli ukaasi kohta.

Tänapäevastes uurijates on suuremat imestust ärritanud aga asjaolu, et Tartus tuletati kadunud keisri ukaasi järjekindlalt meelde ja üritati seda iga hinna eest järgida. Selle kohta on tehtud erisuguseid oletusi, nt Kampus on pakkunud, et kuna Klingeri romaanides oli avaldatud teravalt feodalismivastaseid vaateid,

⁹⁸² Kampus, „Tartu Saksa teatri ajaloo“, 181.

⁹⁸³ Raleigh ja Iskenderov, *The Emperors and Empresses of Russia*, 201.

⁹⁸⁴ Meyer, *Universität gegen Theater*, 60–62.

⁹⁸⁵ Raleigh ja Iskenderov, *The Emperors and Empresses of Russia*, 203.

⁹⁸⁶ Rae kaust, 36–36p.

tahtis ta vabameelsuse süüdistuste ennetamiseks näidata üles erilist seadusekuulekust.⁹⁸⁷ Selliste järelduste vastu on Salumets välja toonud, et Klingerit süüdistatakse liigagaras truualamlikkuses ja pedantses seadusetähe järgimises, panemata tähele, et need jooned on väga vähe kooskõlas Klingeris isiku ja ülejäänud tegevusega.⁹⁸⁸ Veel on rõhutatud Klingerit ja Parroti poolt sageli korratud ohtu, et ülikooli suhtes pahatahtlikult meelestatud isikud kasutavad kõiki võimalusi ülikooli kahjustamiseks, mida peab silmas Rähesoo, resümeerides: „Üldiselt on Parroti ja Klingerit käitumist seletatud nõnda, et Balti intriigide pesas kartsid nad vähimaidki etteheiteid ülikoolile ning püüdsid võimalikult vältida igasuguseid kogunemisi, kus võinuks sündida korratusi“.

Kahtlemata oli kuraatoril ja rektoril põhjust karta ülikooli vastu suunatud intriige ja pealekaebamisi, sest kohalik aadelkond töötas ülikooli vastu ning keisri ja haridusministri otsuste juures sõltus palju sellest, kuidas suudeti Peterburis asju esitada. Samuti avaldasid mitmel moel mõju Napoleoni sõjad, Aleksandri isikuga toimunud muutused ning ülikoolide ja eriti õpetajate koolitamise vaevaline edenemine esimesel kümnendil pani ka mitmeid reformijaid endid kahtlema kogu haridusreformi teostatavuses ja mõttekuses. Kahtlemata tasus sellises situatsioonis olla ettevaatlik ja vältida asjatuid lisaprobleeme. Ent ilmselt ei tohiks täiesti arvestamata jätta ka seda, et tudengitega seotud korratused ei kujutanud endast mitte teoreetilist võimalust vaid reaalselt probleemi.

Olemasoleva info põhjal tuleb uskuda, et tudengite käitumine oli ilmselt ka tegelikult häirivalt problemaatiline ning lahenduste otsimine nende ohjeldamiseks ja õppima suunamiseks reaalne vajadus. Teisest küljest ei olnud teater ka mitte lihtsalt „igasugune kogunemine“, vaid nagu Meiners ütles, sedasorti kogunemine, kus hulk erinevaid inimesi on tihedalt koos kitsas hämaras ruumis, nende seas suurel arvul ülemeelikuid ja näitlejannade tähelepanu pärast võistlevaid noorukeid ja sõjaväelasi, keda viibis Tartus Napoleoni sõdade edenedes järjest rohkem. Et ka tudengiteta suutis üks asjaarmastajate teater tollases ühiskonnas kired üles kütta ja linnaelanikud mitmesse vaenuleeri jagada, näitasid nii Tallinna kui ka Tartu sündmused. Toetudes samasugustele sündmuskäikudele erinevates Saksamaa väikestes ülikoolilinnades, tuleb tähelepanu juhtida sellele, et eemaloleva kõrgema võimu korraldus andis ülikoolile sageli sobiva kattevarju soovitava, aga ebapopulaarse otsuse kehtestamiseks, ilma et ülikool selles otseselt süüdi jääks. Keiserliku ukaasi sel kombel tarvitamisele võib näha kõige selgemat paralleeli Wittenbergis, kus ülikool tuletas sajandi lõpuni väsimatult meelde kuurvürsti 1713. aastast pärinevat teatrikeeldu, rõhutades „truualamlikult“, et seda pole veel keegi tühistanud.

⁹⁸⁷ Kampus, „Tartu Saksa teatri ajaloo“, 182.

⁹⁸⁸ Salumets, „Friedrich Maximilian Klinger Tartu ülikooli kuraatorina aastatel 1803–1816“.

III. 6. 2. Korraldused ei kehti

19. sajandi alguse Tartus andsid rändtrupid, mis olid hoolimata kõrgematest käskudest saanud ikkagi loa mängida, ehkki rangelt üksnes akadeemilisel vaheajal, järjepidevalt etendusi veel ka semestri lõpus või alguses. Samuti kõrgemate käskude vastaselt tegutsemisloa saanud paari perekonna koduteatrist aga sai vähem kui kuu ajaga arvuka liikmeskonnaga institutsioon, mis riputas linna peale üles plakateid ja mille etendusteks hakati üürima linna kõige suuremat saali. Nii Tartus kui teistes samu protsesse läbi teinud Saksamaa väikestes ülikoolilinnades anti teatri vastu korduvalt välja kõige karmimaid korraldusi, mis pidid oma sõnastuse kohaselt jääma kestma igavesti, ent millest mööda pääsemiseks hakati kohe küsima ja saama kõikvõimalikke erilube. Tundub, et teatri reaalne takistamine nõudis igal pool ülikoolilt järjepidevat selgitustööd ja pidevat valvelolekut ning selle tulemuslikkus sõltus ülikooli võitlusvormist ja sellest, kui head olid parajasti selle suhted eemalseisva kõrgema võimuga. Kindlasti võib pidada üldiseks konsensuseks, et teatri tegutsemist ülikoolilinnas tuleb reguleerida ja selle määra tuleb piirata, ent paljud konkreetsed juhtumid viitavad sellele, et reaalseid tulemusi tõi sageli kaasa üksnes täielik ärakeelamine. See asjaolu aitab ehk mõista keeldude tänasest perspektiivist radikaalselt kõlavaid sõnastusi. Burke'i üleeuroopalise rahvakultuurivastase liikumise teooria kohaselt oli aga protestantlikele aladele üldiselt iseloomulik just see tendents, et ebasoovitavatest nähtustest üritati täielikult vabaneda, sellal kui katoliiklikel maadel rakendati sagedamini kohandamise taktikat.

III. 6. 3. Professor teatris, laval, ülikoolis ja ühiskonnas

Saksa ülikoolilinnades ilmunud tekstidest tuli selgesti välja, et mitte ainult Tartus, vaid ka mujal võisid ülikoolikaadri seas valitseda vastakad arusaamad ülikooli ülesannete ja professori ametikohaga seotud vastutuse osas. Venemaa alles rajatavates ülikoolides tekitasid arusaamade erinevused saksa ja mitte-saksa päritolu õppejõudude vahel suuri probleeme Saksa ülikoolimudeli kehtestamisel, ent muidugi ei olnud ka sakslased kõikides olulistes küsimustes sama meelt. Et teatri küsimus ülikoolide nõukogudes eriliselt kirgi küttis, võis lugeda Göttingeni teoloogiaprofessori Michaelise teosest, Wittenbergi Anonymus aga arutles ka õppejõududele sobiva meelelahutuse teemal. Ajastu eesrindlike arusaamade juurde kuulus üldiselt kalduvus pidada moraalseks valikuks ühiskasu teenimist ning ebamoraalseks sellist tegevust, mis ei teeninud otseselt mitte mingit kõrgemat eesmärki. Arusaadavatel põhjustel kehtisid kõige kõrgemad nõuded just õpetamistööga tegelevatele ametitele ehk siis kirikuõpetajatele ning kõikide haridusastmete ja valdkondade pedagoogidele-professoritele.

Võib oletada, et Parrot nagu Anonymuski pidas teadlasele kohaseimaks meelelahutuseks teadust ennast, mis erinevalt kõigist teistest tegevustest usuti pakkuvat oma harrastajale lisaks tööle ka ajaviidet ja puhkust. Ka Snell oli oma

esimeses Riia *programmas* kirjutatud: „Et õnnelik olla, vajab inimene teadusi. Teadus toidab tema hinge, pakub talle rahu vastumeelsetes olukordades, saab talle õilsaimate naudingute allikaks jõudetundidel ja annab talle paljude asjade tegemise oskuse“.⁹⁸⁹ Parrot, kes 1804. aastal oli väitnud, et teatri ja ülikooli eesmärgid on vastuolus, demonstreeris mitmel moel oma isiklikku leiget suhtumist teatrisse, soovides 1809. aastal „linlastele õnne nende esteetilise naudingu pärast“ ning tulles 1812. aastal teatrisse üksnes tudengite korrale kutsumiseks ja lahkudes sealt „natuke enne etenduse lõppu“. Parrot ehk lahutaski pärast „rasket ja ebameeldivat päevatööd“ füüsikaga meelt, millest võiks tunnistust anda tema poolt kirjutatud füüsikateemaline salongivestlus väikesele seltskonnale, mõeldud koduseks ettekandeks. „Entretiens sur la Physique“ kujutas endast seejuures ilmselt parimat võimalikku viisi täita valgustatud õpetlase kohust väljaspool ametikohustusi publikumile kirjutada – selles tutvustatakse õpetlase süstemaatilisusega, aga kerges ja meeldivas stiilis kaasaegse füüsika avastusi ja küsimusi.⁹⁹⁰ Tundub tõenäoline, et Parrotile sobis teatri linnast puudumine väga hästi ning Balk, kes oma vabal ajal tahtis komöödiaid mängida, leidis tema poolt vähe mõistmist ja lugupidamist.

Ent oli selge, et mitte kõik Tartu õppejõud polnud valmis end nii täielikult teadusele pühendama ning neli neist olid astunud seltskonnateatri liikmeks, et nautida selle etendusi pealtvaatajana – kas siis tööd soodustavaks ergutavaks meelegotuseks nagu Grindel või suisa naiivse otsekohesusega „armsa igavuse peletamiseks“ nagu Köchy. Meyer kinnitas, et pole õigustatud hirm, nagu võiks professor oma kohustused kord nädalas teatris käimise tõttu hooletusse jätta ning sama arvas neljas pealtvaatajaliige Hezel. Teatriseltskonna ainus kaasamängiv professor Balk kirjutas, et oli arvamisel, et kuna ta on oma ametis teinud enam kui nõutud, siis on ta oma löbustuste valikul vaba, ent nagu ringkirjade vastustest selgub, ei toetanud kolleegid teda selles punktis sugugi. Suurem osa neist rõhutas, et toetavad asjaarmastajate teatri jätkamist tingimusel, et tudengid seal ei käi ja ülikoolirahvas osaleb üksnes pealtvaatajana. Balki komöödiämängimise kohta öeldi otse välja, et see ei sobi ühele professorile ning ühes vastuses mainiti, et Balk on end linnas naerualuseks teinud. Tartu ülikooli arstiteaduskonnas aastatel 1810–1814 õppinud Karl Ernst v Baer (1792–1876) tunnustas oma mälestustes Balki andekust ja suurt agarust, aga pidas kohatuks, et Balk armastas ka loengut pidades „esineda kui näitleja: rääkida teaduse ülevusest, ratsionaalse ravi väärtusest ja rutiini armetusest“.⁹⁹¹

Võib arvata, et professorite väljendatud vastumeelsuse üheks ajendiks oli ülikooli professori sotsiaalse positsiooni küsimus – see oli kogu Euroopas pigem

⁹⁸⁹ Snell, *Grundsätze der Erziehungskunst*, 4.

⁹⁹⁰ Parrot, *Entretiens sur la physique par G. F. Parrot, Professeur de Physique, a Dorpat, membre du comité des écoles...* Tome premier avec 2 planches.

⁹⁹¹ Sergei Issakov, toim, *Mälestusi Tartu Ülikoolist (17.-19. sajand)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1986).

madal⁹⁹² ning Eesti- ja Liivimaal ei aidanud selle tõstmisele kaasa ka aadli vastuseis ülikoolile ning asjaolu, et mitmed professoritest olid eelnevalt olnud kohaliku aadli juures koduõpetajateks. Et ülikooli reputatsioon ei olnud Eesti- ja Liivimaal kõrge, näitab ka väga madal tudengite arv ja veelgi madalam studiumi läbijate hulk esimesel aastakümnel. Eelmises peatükis sai lugeda selle kohta, et professorist kõrgemal ühiskondlikul positsioonil seisev kirikuõpetaja pidi tõsiselt järele mõtlema, millise sõnumi ta oma isikuomaduste kohta edastab, kui näitab avalikult välja, et tunneb lõbu komöödiate vaatamisest. Et värskest rajatud ülikooli meditsiiniprofessor, kostüüm seljas, poolavalikul laval linnarahva meelt lahutab, pidi omaaegses kontekstis paistma problemaatilisena mitte ainult alalhoidlikele kohanejatele, vaid ka neile, kes tundsid isiklikku vastutust ülikooli hea käekäigu ja kõrgema hariduse reputatsiooni eest. Teatri kaitsmine argumendiga, et see on Kaasani ülikoolirahvale täiesti vabalt saadaval, ajal, mil Kaasani ülikool oli täiesti katastroofilises olukorras, ei näidanud kindlasti ka Hezelit selles aspektis kõige paremas valguses.

Sajandivahetuse Jena juhtum näitas, et suhtumine asjaarmastajate teatrisse võis sel hetkel just eriti haritumate ja kultuurihuvilisemate seas olla vähesoosiv, mis tähendab seda, et nii Tallinna asjaarmastajate kui Balki üle võisid teiste hulgas naerda ka need, kes suhtusid kriitiliselt diletantide pakutava teatri kvaliteeti ning kellest mõnigi võis teatrikunstile soovida ka paremat renomeed. Teiseks oli üldteada häda, et rändtruppide tasemeerinevus oli suur ning head trupid ei jõudnud igale poole. Tartu professorite sõnavõttudest käis läbi suhtumine, et „kes ei tahaks, et Tartus oleks lõõgastumiseks hea teater“, ent oli suur küsimus, kuivõrd nad pidasid selliseks Tartu seltskonnateatrit või olid valmis selleks tunnistama Rundthaleri tasemel truppi. Viimasele anti kaasajal erinevaid hinnanguid, ent kindlasti ei olnud kellegi arvates tegu väga hea trupiga, mille sarnast näiteks Michaelis või Meiners oleksid olnud valmis Göttingenis esineda laskma. Näiteks Tartu poeetikaprofessor Morgenstern oli suur muusika-, ooperi- ja teatrihuviline, kelle isiklikus raamatukogus oli rohkelt teatrialast kirjandust ning kes külastas meelsasti teatrit nii Tallinnas kui oma välismaareisidel.⁹⁹³ Kui Tartus kehtestati 1812. aastal lõplik teatrikeeld, öelnud just teatrisõbrast Morgenstern, et Tartu ei kaotanud selle keeluga kuigivõrd, sest linnas puudus korralik teatrimaja ja häid truppe sattus siia väga harva.⁹⁹⁴

⁹⁹² Peter A. Vandermeersch, „Teachers“, *A History of the University in Europe: Volume 2, Universities in Early Modern Europe (1500–1800)*, toim Hilde de Ridder-Symoens ja Walter Rüegg (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 251–52.

⁹⁹³ Geiu Rämmer, „Die Privatsammlung von Karl Morgenstern (1770–1852) in der Universitätsbibliothek Tartu als ergiebige Quelle der Theater- und Musikgeschichte“, *Im Spiegel der Theatergeschichte. In the Mirror of Theatre History*, toim Gunilla Dahlberg, Horst Fassel, ja Paul S. Ulrich (Münster: LIT Verlag Münster, 2015), 87–88.

⁹⁹⁴ R. Hausmann, „Aus den Jugendjahren von Karl Ernst von Baer. Briefe von K.E.v Baer an Ed. Akmuth“, *Baltische Monatsschrift* 68 (november 1909): 317.

III. 6. 4. Väikelinn Tartu, ülikool ja linnarahvas

Võrreldes kõikide teiste Venemaa linnadega, kus nüüd asus ülikool, oli ainult Tartu puhul tegemist sõna kõige kitsamas tähenduses ülikoolilinna ehk siis väikese või keskmise suurusega linnaga, mille tegevus ja identiteet olid peamiselt seotud ülikooliga. Saksa ühiskonnakorralduse käsitlustes koheldi just sellist Tartu taolist väikest ülikoolilinna eraldi kategooriana, mille eripärane iseloom nõuab teistsugust kohtlemist kui pealinnad, kaubanduskeskused, sadamalinnad või residentsilinnad. Väike linn ülikooli asukohana ei olnud seejuures mitte juhusliku valiku tulemus või koguni hädapärast tehtud otsus suuremate linnade puudumisel, vaid kindlatest antropoloogilistest ja pedagoogilistest eeldustest lähtuv eelistus. Seda ideestikku näitas eelmises ringis Halle professorite rousseaulik konstruktsioon maalt ja väikelinnadest ülikooli tulnud tudengite süütust õpivalmidusest, mida ei tohi rikkuda, tutvustades ja võimaldades neile suurlinlikke lõbustusi. Juba viidatud Baer oli nende omaaegsete arusaamadega hästi kursis, ent ei jaganud neid, pidades Tartut ülikooli asukohana sobimatuks just selle väiksuse tõttu.

Peaaegu eelkõige silmas linna väiksust. [...] Üliõpilane peab ennast tundma kõikjal iseenda sõltumatu peremehena, aga väiksemates linnades tunnevad üliõpilased end hõlpsasti hoopis linna peremeestena ning mõnikord tundub neile, et nad on ka täpsemalt piiritlemata ümbruskonna, st kogu maailma peremehed. [...] Võidakse vastu väita, et väikestes ülikoolides on professorid üliõpilastele lähemal ning nende kasvatav ja edendav mõju seega tugevam kui suurtes linnades [...] aga ka päris suuri linna ei pea ma teadusliku hariduse seisukohalt kõige sobivamaks, vaid keskmisi. Minu arvates olnuks väga õige, kui Balti provintside ülikooli asukohaks oleks valitud Riia. Kuid nagu pikka aega Saksamaal, nii peeti meilgi vajalikuks õppivat noorust maailma kärast eemal hoida, et teda mitte segada. Kui ta ennast ainult ise ei segaks! [...] Väikelinnade valimisega ülikoolide asukohaks taheti niihästi Saksamaal kui ka meie Balti provintsidest soodustada küll eeskätt pidevat õppimisindu.⁹⁹⁵

On selge, et väikelinn ülikooli asukohana tõi kaasa ka probleeme, millest osadid oli väikelinna valimisega just vältida tahetud.

Igal juhul saab öelda, et see, mis hakkas ülikooli taastasutamise järel Tartu linnas juhtuma, kujutas endast Saksamaa võrreldavates linnades hästi tuntud protsessi, mille käigus väike linn ja ennast seal sisse seadev ülikool kohanesid teineteisega vähehaaval ja läbi paljude konfliktide. Seda kohanemist kui protsessi näitavad ka Tartus toimunud debatil, kus on selgelt näha, et professoritele läks aina enam korda ka linnaelanike perspektiiv, millega püüti arvestada, sõltumata isiklikest seisukohtadest teatri suhtes.

Et kehtestatud korraldustel ei olnud Tartus pikka püsi ning ikka ja jälle sai keegi juba varsti pärast „täielikku keeldu“ taas mänguloa, paistis vaadeldud

⁹⁹⁵ Sergei Issakov, toim, *Mälestusi Tartu Ülikoolist (17.-19. sajand)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1986).

Saksamaa näidete taustal olevat tüüpiline asjade käik: traditsiooniliste osapoolte – linnaelanikke esindav raad ühel ja ülikool teisel pool – kirklik suhtumine teatriküsimusesse tagas võitluse pideva käimasoleku, ning eemal viibivad kõrgemad instantsid, keda Tartu puhul oli tervelt kaks, nimelt Riia ja Peterburi, aitasid võidule kord ühe, kord teise. Pidev sõjaseisukord selles küsimuses selgitab ehk ka paljude korralduste resoluutseid sõnastusi nagu „ka tulevikus mitte iialgi“ jne.

Sellist väikestes ülikoolilinnades perioodiliselt teravnevat teatrisõda linnavalitsuse, ülikooli ja eemalseivate kõrgemate võimuinstantside vahel, mille kulgemist Tartus on linna ajalookirjutuses hämmastusega jälgitud, tuleb seega pidada omas ajas üsna tavaliseks asjade käiguks. Mistõttu tuleb tõdeda, et kui Tartu linnaelanikud tõepoolest siiralt ootasid, et ülikooli rajamisega kaasneb teatrielu elavnemine ja püsiteatri asutamine, siis annab see tunnistust vaid nende vähesest kokkupuutest moodsate ülikoolidega.

III. 6. 5. Teatri vaatamise kasulikkus-kahjulikkus noorsoole

Töö kõigis kolmes peatükis tuli välja, et vähemalt pedagoogilise ameti esindajate hinnangul ei olnud professionaalse teatri vaatamine lastele ja noortele sobilik või vähemalt mitte parim meelelahutus ning ka Tartus kujutavad kõik professorid peale Balki teatrit kaitstes ette ikkagi eeskätt täiskasvanud publikut. Põhjuste seas tuleb esile kolm tasandit. Esimesest oli juttu juba seoses korra tagamise vajadusega. Saksamaal ilmunud tekstides arutleti sajandilõpul üha enam selle üle, et ka tudengitele võiks teater olla kasulik, kui seda saaks korraldada kontrollitud viisil kohapeal ning nii sageli ja järjepidevalt, et teatrisse ei peaks enam tormama igal avaneval võimalusel ja kõike muud sinnapaika jättes. Sel juhul võiks teatrit – vastupidi – kaaluda „mõistliku ajaveetmisviisina“ kõikide muude destruktiivsete meelelahutuste (joomine, kaardimäng, kaklemine, kurameerimine) alternatiivina. Püsivalt tegutsev ja samas heatasemeline teater oli aga midagi niisugust, mida väikelinn ei saanud endale lubada juba üksnes finantsilistel põhjustel.

Teiseks põhjuseks oli mure õpilaste ja üliõpilaste õpimotivatsiooni pärast ja vajadus luua õppimist soodustav keskkond noortele, kes oma vanusest tingitult kalduvad instinktiivselt – küll erineva intensiivsusega – kerge ja lõbusa poole. Õppimine ja teadus aga on selle vilju ja naudinguid veel mitte tundva noore jaoks raske, tüütu ja vastumeelne pingutus, mille juurest on teda väga lihtne kõrvale kallutada. Kui mõelda tänasele debatile nutitelefoni ja arvutite mõju üle, siis on paralleeli kerge märgata ning ka lihtsam aru saada, miks loodeti hoida noorte õppimishuvi sellega, et kõrvaldatakse tema käeulatusest võimalused tegeleda millegi niisugusega, mis ei toeta õppimist. Ka tänapäeval eelistatakse, et lapsed ja noored kasutaksid oma vaba aega harjutades pilimängu, tehes sporti või niisama väljas liikudes, arendades oma kunstilist

loovust (sealhulgas teatri tegemisega) või ka arvutis programmeerides, mitte aga vaadates (suvalisi) filme ja videoid või mängides arvutimänge.

Ent korra ja õppimismeeleolu hoidmine ei olnud ainus põhjus, miks gümnaasistidele ja üliõpilastele kinnitati, et nende aeg teatri nautimiseks jõuab kätte alles pärast kooli lõpetamist. Põhjuseks oli ka eelmises peatükis viidatud „kahe-mõttelisus“, mis tähendas seda, et näitemäng, millelt klassikalisel kombel võiks oodata hea ja halva eristamisvõime teravdamist (ülistades voorust ja näidates pahelisuse halbu tagajärgi), ei edasta oma (eeldatavalt inimest ja ühiskonda ülesehitavat) moraalset sõnumit (kunstilistel põhjustel) piisava selgusega, et veel arenemata eristamisvõimega noored (ja muidu lihtsameelsed) oleksid kaitstud ekslike järelduste eest. Burke'i teooria kahe eetika väljakujunemisest 17. ja 18. sajandil võimaldab ka vaidluses teatri sobivuse üle näha kokkupõrkeid nende kahe hoiaku vahel, kusjuures vähemalt luterlikel aladel võib eeldada, et ühe või teise eelistamine võis rohkem sõltuda isiksusetüübist kui järgitavast teoloogilisest suunast. Tänapäeval ei kõla moraaliküsimus vähemalt Eesti kontekstis tõsiseltvõetava argumendina, sest moraaliküsimusi kaldutakse pidama isikliku eelistuse küsimuseks, ühiskonnas paika seatud „õige“ ja „vale“ olemasolu aga kõrgemalt hinnatava väärtuse – vabaduse – pärssimiseks. Samal ajal tuleb meele pidada, et tänases Eesti teatris on olemas kategooria „laste- ja noortelavastused“, mille puhul võib kindlasti rääkida ka kindlate väärtussõnumite (nt kiusamine on halb) edastamisest, samal ajal kui ülejäänud teatri-lavastused ja filmid on varustatud eakohasuse tähistustega.

Eelneva põhjal võib jääda mulje, nagu oleks teatrivastastus olnud haridus-ringkondades valdav ja üksmeelne. Seda see muidugi ei olnud – erinevates ülikoolides ja koolides langetati erinevaid otsuseid ja väljendati ka negatiivset suhtumist erineval määral. Mida käesolevas peatükis tõendada sooviti, oli see, et suhtumine noorte ja teatri kokkusobivusse oli sel ajal vaidlusalune küsimus nii Saksamaal kui Eesti- ja Liivimaal ning et teatri keelamine noortele oli seotud ka ajastu väärtuste, pedagoogiliste arusaamade ning reaalse teatriolukorraga.

III.7. Vahekokkuvõte

Kuuendas ringis sai välja toodud Tartus esile kerkinud probleemid ja küsimused ning antud neile sisu ja tähendus oma aja arusaamade ja debattide taustal, võttes arvesse nii eelmistes peatükkides esile tulnud asjaolusid kui ka Venemaa ja Saksamaa ülikoolilinnades hargnenud poleemikaid. Eelmistes peatükkides tuli välja juba mitmeid ajastuomaseid arusaamu, mis viitavad Tartus väljendatud seisukohtade laiemale levikule: küsimused noortele sobilike meelelahutuste kohta, küsimused pedagoogidele ja pastoritele sobivate meelelahutuste kohta, efektiivse ajakasutuse moraalne dimensioon, igasuguste ressursside efektiivse kasutamise moraalne dimensioon ning viimaks ka küsimused teatri kvaliteedi kohta – kas teatrisõber peaks heaks kiitma igasugusel tasemel teatri?

Võrdlus teiste Venemaa ülikoolidega 19. sajandi esimesel kümnendil tõi esile ühised probleemid – ülikooli madal renomee, tudengite nappus, kehv kvaliteet ja vähene õpimotivatsioon – ja Tartu eripära: saksa kultuuriruumi kuuluv väikelinn. Üheskoos vaadelduna selgitasid need väga hästi, et kui Paul I mitte kunagi üles leitud salapärase ukaasi võis üldse mõnes Venemaa ülikoolilinnas kehtima hakata, siis just ja üksnes Tartus. Vaadates aga samal perioodil Saksamaa võrreldava suurusega ülikoolilinnu, sai selgeks, et just moodsaate Saksa ülikoolide eeskujul oli suuresti põhjuseks, miks Vene keiser teatrit keelava ukaasi üldse välja andis ning miks just Tartu ülikooli kuraator ja professorid sellele nii enesestmõistetavalt oma toetuse andsid.

Kokkuvõte

Doktoritöö teemaks olid teatrit pooldavad või selle vastu suunatud arutelud Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi teises pooles ja 19. sajandi alguses, mil teatrikunsti viljelemine levis seniolematul määral nii Vene impeeriumi kui Saksamaa linnades ning baltisakslased rajasid Riias ja Tallinnas esimesi püsivalt tegutsevaid teatreid. 1782. aastal rajas kohalik aadlikust metseen Riias uhke professionaalse teatri, kus lavale toodi heatasemelisi lavastusi nii draama-, tantsu- kui muusikažanris; Tallinnas asutati 1784. aastal tollal veel noore ja tundmatu August von Kotzebue eestvedamisel asjaarmastajate teater, mis tõi lavale komöödiaid ning melodraamasid muusikaga ja ilma ning annetas kogu piletitulu linna puudustkannatajatele; Tartus oli olemas teatrimaja rändtruppide võõrustamiseks ning 19. sajandi alguses, mil Tallinnas tehti juba ettevalmistusi professionaalse teatri avamiseks, sooviti ka Tartus algust teha asjaarmastajate etendustega. Ent 1802. aastal Tartus taasavatud ülikool seisis vastu teatrielu edendamisele linnas ja saavutas aastaks 1812 täieliku keelu igat sorti teatritegemisele ja vaatamisele.

Eesti teatriajaloo ülevaadetes on teatriga seoses alati mainitud ka teatrivaenulikkust ja toodud selle olemasolu kinnituseks näiteid erinevatest ajaperioodidest, ent vaenulikkuse põhjuste ja ajendite kohta on välja pakutud üksnes enam või vähem juhuslikke oletusi, mis põhjendavad ehk ära ühe juhtumi, ent jäävad hätta teise puhul. Sageli on teatrivastase initsiaatoriks nimetatud kristlikku kirikut, kuigi kiriku vaenulikkuse põhjuseid pole osatud selgitada ning Eesti- ja Liivimaa kontekstis on võimalik leida rohkem näiteid vaimulike teatritegevuse kui nende üldise teatrivaenulikkuse kohta. Tartu teatrikeelu juhtum, mille üle avaldatakse imestust nii Tartu linna, Tartu teatri kui Tartu ülikooli ajalookäsitlustes, on jäänud uurijatele mõistatuseks kindlasti ka sellepärast, et seda pole olnud võimalik religiooni ja kirikuga seostada.

Sellest arusaamatusest lähtudes seadis käesolev doktoritöö oma keskseks eesmärgiks vaadelda teatrivaenulikkuse avaldumist Eesti- ja Liivimaal ajaperioodil, mil kehtestati üle poole sajandi kestnud Tartu teatrikeeld - tuntuim ja mõjukaim teatrivastane akt piirkonna ajaloos. Nii vähe kui teatri vastu suunatud sõnu ja tegusid Eestis oli uuritud, oli seda tehtud üksnes ühe linna konkreetse juhtumi piires. Käesolevas töös võeti ühekorraga vaatluse alla laiem piirkond, sest mitte ainult keeluaegsest Tartust, vaid ka õitsva teatrieluga Tallinnast ja Riias pärineb tekste, milles arutatakse, kas konkreetne teater on linnale hea või tuleks see sealt välja visata. Töös tutvutigi tekstidega, mis saatsid esimeste püsiteatrite rajamisi ja rajamise plaane Tallinnas, Riias ja Tartus. Täna sel päeval tihti arusaamatuks jäävate tekstide sisu avati ühekaupa omaaegses kontekstis, uurides, milliseid küsimusi tekitas teater Eesti- ja Liivimaa kolmes suuremas keskuses sel kohaliku teatriloo jaoks pöördelise tähtsusega ajaperioodil ning milliste ühiskonnagruppide, tegevusvaldkondade ja väärtustega olid need küsimused seotud. Nende kolme

linna ja kolme teksti alusel jaotus töö kolmeks peatükiks, neist igaühes avati ühe linna ja teksti probleemistik hermeneutilise „ringlemise“ meetodil. Meetodivalikul lähtuti senise uurimisseisu peamisest puudusest, milleks on olnud ajalooliste sündmuste rekonstrueerimine ja selgitamine lähtudes sellest, mida uurija oma kaasajas on osanud pidada mõistlikuks ja tõenäoliseks. Käesoleva töö eesmärk oli aga toimida vastupidi ja lähtuda tekstist endast, mille jaoks on töös kasutatud ajaloolis-kriitilisest piiblikesegeesist tõukuvat metoodikat. Eksegees on teoloogia meetod, mis aitab pühakirjateksti lugeda süstemaatiliselt selle ajaloolises kontekstis ja sarnasel viisil on lähenetud töö uurimisobjektiks võetud teatriteemalistele tekstidele. Tekste, mida seni oli peamiselt kasutatud usaldusväärsete andmete kriitiliseks väljasõelumiseks sündmustiku taastamisel, loeti käesolevas töös kui akent, mis võimaldab sissevaadet ühte võimalikku arusaamisviisi omas ajas. Teksti tähenduse avamise etappe nimetati käesolevas töös hermeneutilisteks ringideks, viitamaks protsessile, milles teksti tähendus üha uute aspektide käsitlemise tagajärjel järjepidevalt muutub, mistõttu teksti uurija peab seda üha täienevate teadmiste valguses aina uuesti ja uuesti lugema. Ringlemise võib lugeda lõpetatuks, kui uuritav nähtus on muutunud selles mõttes mõistetavaks, et inimeste sõnade ja tegude ning asjaolude ja juhtumuste vahele moodustuvad arusaadavad ühendused. Lähtuvalt tekstide ja töö eesmärgi eripäradest ei ulatunud hermeneutika kaugemale teksti koostamise ajast.

Järgnevalt on antud kokkuvõte iga teksti juures läbiviidud ringleva lugemise tulemustest, misjärel tehakse kokkuvõte kogu töö kui terviku tulemustest.

1. Esimene peatükk

Esimese peatüki teemaks oli 1782. aastal kohaliku metseeni poolt avatud uhke Riia linnateater ja tekst „Riia näitemängude kahjulikkusest või hädavajalikkusest“ (1785), mille autoriks on Riia toomkooli rektor Karl Philipp Michael Snell. 1780. aastal Giessenist Riiga tulnud 27-aastane hessenlane, kelle senised kokkupuuted teatriga olid vähesed või puudusid üldse, võttis ilmselt täiel määral osa Riia sakslastest ülemkihti haaranud „teatromaaniast“, nimetas end suureks teatrisõbraks ja avaldas teatri kohta kaks arutlust ja ühe õpilastele mängimiseks mõeldud näitemängu. 1784. aastal kirjutatud tekstis „Näitemängude moraalsest väärtusest“ ülistas Snell teatri võimalusi inimeste lõbustamiseks (esteetiline aspekt), õpetamiseks (teaduslik aspekt) ja paremaks muutmiseks (moraalne aspekt), keskendus neist viimasele ning tõi heasoovlikul toonil välja rea puudusi koos vastavate parandusettepanekutega. Siinse töö esimese peatüki keskmes oli aga 1785. aastal ilmunud ajakiri „Patriootilised vestlused“, kus 18. sajandi Saksamaal ülipopulaarsesse „surnute kõneluste“ žanri kuuluvas tekstis disputeerivad Riia näitemängude vastu ja poolt Antiik-Kreeka filosoofide Platoni ja Epikurose vaimud. Tegemist on n-ö „erapooletu valgustatud vaatlusega“, mille autor ei võta selget seisukohta, vaid seab

eksplitsiitseks eesmärgiks Riia näitemängude küsimust „igast aspektist uurida“ ja „avalikult ja avameelselt kindlaks teha, mis on üldsuse huvides“.

1.1. *Probleemipüstitus Riias*

„Patriootiliste vestluste“ sissejuhatuses jutustatud loo kohaselt on Platon, Epikuros, Diogenes ja sibüllist prohvet tulnud Riiga kontrollima, ega Johann Georg Jacobi sentimentaalses eelmängus „Elysium“ pole allilma kuidagi sobimatult esitatud. Peaaegu täielikult puuduvad tekstis viited näitemängude esteetilistele, teaduslikele või moraalsele aspektidele – peale kinnituse, et viimase osas on Riia teater vähemalt senimaani väljaspool igasugust kahtlust. Küll aga võetakse põhjalikult ette teatri ülalpidamise majanduslik külg, täpsemalt küsimus, kas riialaste aja, raha, tähelepanu jm ressursside kulutamine sellele meelelahutusele tuleb kasuks linna kui terviku heaolu ja jõukuse jätkusuutlikkusele? Võib ehk pidada nõukogude majandussüsteemi eripärade mõjuks, et eelmistel aastakümnetel Eestis teatrivastasuse põhjusi otsides ja oletades ei ole mõeldud kulukuse aspektile, sest praegusel ajal on hästi teadvustatud, et teater, iseäranis aga muusikateater, mida 18. ja 19. sajandi vahetusel üldiselt eelistati, on väga kallis lõbu. Tänapäeva Eestis on küsimus selles, kui palju kulub teatrite ülalpidamiseks maksumaksja raha ning probleemiasetus on pea terveni huvi ja võimaluste balansis. 18. sajandi lõpul oli küsimus rohkem ühiskonna kui tervikliku masinavärgi tasakaalustatuses. Alusveendumust, et ühiskonna masinavärg vajab kõikides selle aspektides lakkamatut hoolikat valvet ja detailset juhtimist, jagasid nii antiigi Platoni viimane dialoog „Seadused“, mida „Patriootilistes vestlustes“ mainitakse, kui ka 17. ja 18. sajandi Saksamaal levinud riigi administreerimise poliitika kameralism, mida 18. sajandi teisel poolel õpetati Saksa kõige moodsamates ülikoolides.

Kameralistlikud käsiraamatud andsid vürstiriikide administraatoritele üksikasjalikke juhtnööre selle kohta, kuidas korraldada kodanike meelelahutusi sellisel viisil, et need ei takistaks kuidagi raha-, rahva- ja toiduhulga suurendamist, vaid aitaksid sellele võimalust mööda kaasa. Peamine mure oli seejuures vältida niisama jõude logelemist (*Müssiggang*) ning raha väljavoolu riigist. Et Snelli tekst juhtis tähelepanu kameralistlikele juhiste teatri kohta, oli võimalik näidata, et suurem osa Eesti- ja Liivimaa teatriajaloos aset leidnud juhtumitest, kus rändtrupile pole antud mänguluba või on kehtestatud ajutisi teatrikeelde, on tagasiviidavad mitte usulistele eelarvamustele, vaid kameralistlikele arusaamadele. Käsiraamatute juhised teatri kohta muutusid aja jook-sul, ent ka hilisematesse jäi midagi alles algsest ideaalist, mida Veit Ludwig von Seckendorff kirjeldas 1664. aastal kahe tingimusena, mis teevad kombekad komöödiad lihtrahvale sobivaks lõbustuseks: kui teatris veedetakse vaid seda aega, mis muidu saadetak mööda hasartmängude ja purjutamisega, ning kui

selleks kasutatakse rändtruppide asemel kohalikke mittetootlikke jõude (nt õpilased, vaeslapsed) ja piletiraha eest toetatakse oma vaeseid. See ideaal selgitab hästi teatritruppide kohustust annetada osa tulust linna vaesteabiks, ilma et oleks tarvis väita – nagu Eesti teatriloo on tehtud – et kuna kirik pidas teatrit kuidagi patuseks, siis püüti teatri vaatamise pattu leevendada annetusega.

1785. aasta Riias oli tegemist püsiteatriga ning küsimus seisnes raha linnas ringlemise viisis ning ka raha, aja, tähelepanu jt ressursside otstarbekas paigutamises. 18. sajandi viimases veerandis oli Eesti- ja Liivimaa pärisorjuslikule korrale tuginev majandussüsteem sügavas kriisis. Pärisorjuse kaotamist arutada ei soovitud ning nii olid 1780. aastal toimunud maapäevad kehtestanud majanduskriisi raviks traditsioonilised luksusepiiranguid, vallandades sellega oma kohaliku versiooni Euroopas rohkem kui sajandi kestnud luksusdebatist, kus arutati luksusasjade tarbimise mõju laiemalt ühiskonnale ja kitsamalt majandusele. Jean-Jacques Rousseau kuulsas teatrivastases sõnavõtus (*Lettre a M. D'Alembert sur les spectacles*, 1758) oli väljendunud selle debati üks äärmuspositsioon, mille klassikaliseks esindajaks oli Sinope Diogenes, kes eitas kunsti ja kombekuse väärtust voorusliku ühiskonna jaoks. Teist äärmust esindas – antiikaegse filosoofi suhtes enam või vähem ülekohtuses tõlgenduses – Epikuros, kelle filosoofias oli olulisel kohal põhimõtteliselt positiivne suhtumine naudingusse. 1785. aasta Riias õigustab Epikurose vaim (uhkele) teatril kui väga nauditavale luksusasjale tehtavaid (suuri) kulutusi, sellal kui mitte radikaalne Diogenes, vaid rõhutatult keskteed esindav Platoni vaim arvutab kokku teatri aja- ja rahakulu ning jõuab järeldusele, et Riia linn on teinud enda võimale mittevastava investeeringu. „Patriootiliste vestluste“ autori ja minategelase isiklik seisukoht teatri küsimuses võib jääda segaseks, ent kindel saab olla selles, et Riia linna elukvaliteedile ja Liivimaa sotsiaalmajanduslikule olukorrale annab Snell kriitilise hinnangu.

Kolmelapselist peret ülal pidaval Snellil on kõrgete hindadega Riias raskesti oma rektoripalgaga toime tulla, mis teeb tema muretsemise ajendi isiklikuks. Ent peale selle piinab teda kui Saksamaalt saabunud noort valgustatud literaati selgesti seesama, mis vähemalt algusperioodil rusus kõiki neid noori mehi, kes olid tulnud Vene impeeriumi Läänemereprovintssidesse tööd ja õnne otsima – äärmuslikult terav seisusevahe sakslastest ülemkihi ja mittesakslastest (*undeutsch*) põliselanike vahel, keda nende õigusetus olukorras koheldi sageli pigem tundetute loomade kui kaasinimestena. Snell viitab sellele probleemile oma tekstis otse, lastes Platoni vaimul anda autorist minategelasele nõu visata minema juba valmis topograafilise teose käsikiri – kui mitte millegi muu, siis peatüki „Kupja piits“ pärast, kus Snell oli kirjeldanud pärisorjade julma kohtlemist Liivimaal. Platoni vaimu sõnul ei muudaks see olukorda küünevõrdki, kui Snell – kaugelt tulnud võõras – võtaks sõna sel „länud aasta sündmuste taustal veel eriti delikaatseks muutunud teemal“, pidades silmas 1784. aastal Liivimaal aset leidnud talurahvarahutusi. Snell loobuski „sel teemal sõnagi poetamast“ ning avaldas selle asemel väga peene ja rangelt vaid kõrgematele seisustele

avatud Riia saksa teatri kohta käiva kirjutise oma ajakirjas „Patriootilised vestlused“. Lõviosa kogu kirjatöö tekstimahust on Platoni vaimu päralt, kes teeb Riia linna vajadusi ja kaubandusbilanssi hinnates üle mitmete lehekülgede ulatuvaid üksikasjalisi arvutusi. Vaimu kriteeriumid hästikorraldatud riigi põhimõteteliste aluste kohta on selged: võõra pealiskaudsele pilgule võib väikese väga jõuka ülemkihiga riik oma luksuslike rõivaste, ekipaažide, ehitiste ja kunstiteostega paista küll nii uhke ja hiilgav, et ta nende kõrval väga vaeste masse ei märkagi, aga tegelikkuses on õnnelikum see riik, kus olemasolevad ressursid ja kohustused on jaotunud ühtlasemalt, kuigi seal puudub seepärast ka võõrast pilku rõõmustav suur luksus.

Lugejale kinnitatakse korduvalt, et Epikuros kummutab „riialaste rõõmuks“ Platoni argumendid ja Epikuros kinnitabki piisava ülejäägi olemasolu Riias, mida on lausa tarvis kulutada naudingute mitmekesistamiseks, sest naudingud on inimese õnnelikkuseks vajalikud. Tema argumendid polnud aga riialastele just meelitavad, kui ta kaitses teatrit esiteks mõõduka alternatiivina riialaste tavapärasele kaardimängule ja priiskavatele söömaaegadele ja teiseks sündsanaudinguna, mis hoiab inimesi suurtes linnades eemal pahelistest tegevustest. Tähelepanelikule lugejale pidi silma torkama, et kõigiti meeldiv Epikuros võttis Riia linna üldist heaolu tunduvalt vähem südamesse kui Platon, kes end juba peaaegu et kohalikuks luges. Näiteks ilusate naiste üle rõõmustas Epikuros küll, aga linna vaeseid ta ilmselgelt ei märganudki. Igal juhul ei õnnestunud tal riialasi veenda, et ta Platoni argumendid edukalt ümber lükkas, sest suur osa neist oli võtnud „Patriootilised vestlused“ vastu vaenulikult. Nagu Snell oma autobiograafias masendunult mainis, oli ta seal „liiga selgelt kirjendanud Riia allakäinud olukorda“. Snelli eesmärk ei paistnud olevat mitte niivõrd Riia uhke teatrimaja ebaotstarbekuse näitamine, kuivõrd Riia ja kogu Liivimaa äärmiselt problemaatilise sotsiaalmajandusliku olukorra ja kultuurilise mahaajäämuse kirjeldamine: tööstuse puudumine, suurte hulkade vaesus ja eemalejätetus igasugusest valgustatusest, intellektuaalse elu vaevalisus. Suurepärane teatrimaja ei ole sellest vaatepunktist mitte ilmne tõend linna valgustatuse ja üldise kultuursuse tõusu kohta, nagu me seda täna vääramatult näeme, vaid pidu katku ajal, mida peab väike jõukas ülemkiht, selle asemel et suunata energia ja ressurss kogu terviku haiguste ravile. Esimese peatüki materjalide läbitöötamine tõi välja, kui paljude erinevate ühiskondlike küsimustega võib olla läbi põimitud üks kriitiline hinnang teatrile. Antud juhul oli küsimus selles, kas sotsiaalmajanduslik heaolu ja ühiskonna õnnelikkus Riia linnas kui tervikus pole seatud ohtu ühe osa elanikkonna isikliku naudingu pärast? Võiks isegi küsida, kas kriitilist hinnangut kõrgkihi teatrile 18. sajandi lõpu Eesti- ja Liivimaal, kus pärisorjade õiguslik, sotsiaalne ja materiaalne olukord oli jõudnud oma kõige rängemasse staadiumisse, ei võiks mõningatel juhtudel tõlgendada protestimärgina selle ebaõigluse vastu?

1. 2. Teater ja noored

Riia teatritekstit viisid ka sammu võrra lähemale mõistmisele, miks teatri keelamist ülikoolilinnas võidi pidada vajalikuks. Tuleb mõista, et tolleaegne teatriolukord oli tänasest väga erinev. Üks silmatorkav erinevus oli intensiivsus, millega – eriti ajutiselt kohal viibiv – teater suutis sageli hõivata kogu mängupaiga elu, neelates tõepoolest suure osa elanike rahast, ajast, mõtetest ja tähelepanust, sest teatris viibiti lausa igal õhtul või mitu korda nädalas. Hiljem, saajandi lõpupoole, oli ka Riia linnateatril probleeme publiku võitmisega, ent oma 1780. aastate kuldajal olid selles mõjuka aadliku korraldatud heatasemelises teatris kindlasti õhtust õhtusse kohal kõik lugupeetavad perekonnad. Tartu teatrikeeld ei tundunud enam täiesti absurdne, kui lugeda Snelli sõnu, mis ta pani kirja aastaid hiljem Saksamaalt oma Riia-aastatele tagasi vaadates: „Kogu publik muutus teatraalseks ja komöödiarmastus pühkis minema pea igasuguse huvi tõsiste teaduste vastu“. 1782. aastal ilmunud koolitektis oli Snell aga just teaduse kuulutanud selleks abinõuks, mille harrastamine teeb inimese õnnelikuks, täites rõõmuga ka jõudeaja, nagu mitte ükski teine tegevus.

Epikurose vaim ei olnud kindlasti nii läbinägelik kui Platon, ent isegi tema oli üsna kindel, et teatrinauding ei ole parim meelelahutus (kõrgkihi) noortele, kes ei vaja seda ka päevatööle järgneva lõõgastuseks. Ta teadis, et kõik need teatraalsed armulood ja kiremõrvad panevad noortele vaid veidraid mõtteid pähe ega tee neile head, ent Epikuros lubas nad ikkagi teatrisse, sest täiskasvanute ja politsei silma all teatrietendusel viibides ei saavat nad samal ajal teha mujal mingit veel hullemate tagajärgedega pahandust. Sel ajal ei olnud olemas laste- ja noortelavastuste kategooriat ning inimesed, kelle vastutusel oli noorte moraalne kasvatustöö (st pedagoogid ja vaimulikud), olid väga pessimistlikud nende võimekuse suhtes seetõttu soovivat moraalne sõnum välja näiteks mõnest Shakespeare'i draamast. Koolitektis „Näitemängude moraalsest väärtusest“ põhjendas rektor Snell pikalt, mispärast tasub noori teatrist eemal hoida seni, kuni nad on oma arengus jõudnud küpsemale tasemele.

2. Teine peatükk

Teises peatükis oli vaatluse all 1784. aastal rajatud Tallinna heategevuslik asjaarmastajate teater, mis sündis toona värskest Tallinna jõudnud noore ja tundmatu August von Kotzebue eestvedamisel. Kotzebue kirjutatud kahe teksti põhjal on võimalik selle teatri ümber tekkinud poleemikat ka lähemalt vaadelda. Ühevaatuseline näitemäng „Asjaarmastajate teater kohtujärje ees“ kirjutati ja toodi lavale teatri teisel sünnipäeval (1786) ning „Uudislugu teatriasutusest Tallinnas, mis on ära teeninud, et temast maailmale teada antakse“ ilmus neljandal hooajal koos näitemänguga autori „Väikeste kogutud tekstide“ teises köites (1788). Enne Tallinna, kus temast sai peagi Katariina II haldusreformi

käigus rajatud kubermangumagistraadi esimees, oli Kotzebue teatrit teinud ja korraldanud Weimaris, Jenas ja Peterburis, ent võib-olla esmakordselt puutus ta kokku sellise umbusu ja pahameelega, mida seltskonnateater kogu oma kaheksa-aastase tegevusaja jooksul Tallinnas äratas. Hoolimata menust olid asjaarmastajad pilkamisest äärmiselt häiritud ja Kotzebue käsitles seda probleemi mitmel erineval viisil: „Uudislugu“ esitab ära kirju erinevatest tekstidest, mis dokumenteerivad teatri kaitsmise katseid ja saadud positiivset tagasisidet: teadaanne publikule kohalikus ajalehes, keiserliku üldhoolekandeameti presidendi tänukiri, ülistavad sõnad kindralkubernerilt Riias koos korraldusega asekuubernerile Tallinnas tühistada prantsuse rändnäitlejatele antud mänguluba, kirjavahetus Eestimaa ülemkarjase Philipp Christian Moieriga, milles teater palub vaimulikelt toetust. Saksamaa avalikkusele suunatud „Uudislugu“ on võitluse lugu, olles täielikult pühendatud kirjeldusele sellest, kuidas näiteseltskond on pidanud rinda pistma „tuhande eelarvamuse ja narrusega“. Järelmängus „Asjaarmastajate teater kohtujärje ees“ on küsimus asjaarmastajate teatri lubatavuse või mittelubatavuse kohta viidud kohtusse ning pärast linnafiskaali süüdistuskõnet ja teatri advokaadi kaitsekõnet annab kohus teada juba eelnevalt valmiskirjutatud otsusest teater linnast täielikult kaotada. Kohtuasjas asjaarmastajate teater ja tervemõistuslikkus contra eelarvamus jäävad teatrisõbrad seega kaotajaks, ent neile jääb usk, et „on olemas kohtujärg, kus üks tõehääl kaalub enam kui tuhat laimuhäält“ ja kus õigus on nende poolel. Selle usu kinnituseks ilmub kohtusteeni lõpuks lavale Heategevuse jumalanna, kes, „sõlmides tugevaks väheste õilsate ühenduse“, kuulutab oma armsaks õeks komöödiamuusa Thalia, kes omakorda pühendab jumalannale „oma kunsti ja draamakirjaniku sule“.

2.1. Võrdlus Riia luksusdebat küsimuses

Erinevalt „Patriootilistest vestlustest“ ei olnud Kotzebue tekstide puhul võimalik eksida autori pooltevaliku osas: „Uudislugu“ alustatakse kinnitusega, et „Tallinna asjaarmastajate teater teeb inimkonnale au“ ja et allakirjutanu pole „teadlik ühestki paremast teost oma elus“ kui kuulumine selle teatri rajajate hulka; näitemängus „Asjaarmastajate teater kohtujärje ees“ on nii kohtu eesistuja kui ka suurem osa kohtunõunikke esitatud täielike lollpeadena ning süüdistuse esitanud fiskaalil on nii vähe midagi asjalikku öelda, et see, mida ta ütleb, räägib pigem teatri kasuks. Sel põhjusel on doktoritöös keskendutud mitte niivõrd süüdistustele kui Kotzebue kaitsele ning Kotzebue kaitses Tallinna asjaarmastajate teatrit auväärsete kodanike karske ja süütu meelelahutusena. Ta leidis, et isegi juhul, kui teatri tegijad peaksid ilma jääma mõnede eelarvamuslike kaasinimeste heakskiidust, on asjaarmastajate siiras soov vaeseid abistada – koos väljajagatud rahasummadega – kindla peale ära teeninud Jumala heakskiidu. Tallinna teater tuleb esile kui odav, karske ja sotsiaalselt tundlik vastukaal sellistele teatritele nagu Riias, mida rikkalikult rahastas mees, kes oma vürstliku

maitse ja suursuguse joone tõttu kandis hüüdnime „Liivimaa väikekuningas“. Liivimaa luksusdebatte joonistus selgelt välja Kotzebue näitemängus, kus kohut mõistsid egoistlikud priiskajad, kes veetsid aega mõõdutundetu prassimise ja hasartmängudega, sellal kui teatriseltskond tundis suurt naudingut vaeste aitamisest ja kosutas end oma koosviibimistel kõigest külmlauaga.

2.2. *Probleemid Tallinnas*

Väheses sekundaarkirjanduses, kus Tallinna asjaarmastajate teatri vastu suunatud kriitikat on üldse kajastatud, on Kotzebue enda poolt nimetatud süüdistustest-kahtlustustest suures osas mööda mindud ning otsitud vastuseisu põhjusi pigem Kotzebue skandaalse isiku ja tegevuse juurest. Kõlama jääb – kahtlemata põhjendatud – väide, et Kotzebuel oli võrgutaja reputatsioon ning kohalikud aadliperekonnad ei tahtnud lasta oma tütreid tema ja tema poolt propageerivate moodsate seltskondlike lõbustuste lähedusse. Et Tallinnas kerkis eelkõige esile just naiste aja, tähelepanu jt ressursside otstarbeka ja seega moraalse kasutuse küsimus, oli kindlasti tingitud kohalikest asjaoludest ja seotud Kotzebue isikuga, ent nagu Riia peatükis ilmnes, oli ressursside otstarbeka kasutamise küsimus valgustusajal üleval seoses kõigi ühiskonnaliikmetega – vastavalt olukorrale muretseti naiste, meeste, tööinimeste, õpilaste, vaimulike, professorite, teenijate, talupoegade jne pärast, kes võiksid aeganõudvate lõbustuste tõttu oma kohustused unarusse jätta.

Kotzebue enda tekstidest leiab vaid kaudseid viiteid parajasti neil aastatel kehtestatud asehalduskorrale, millega seotud kõrgele ametikohale Kotzebue Tallinnasse oli saabunud. Et reformidest tingitud pingelised vastasseisud kandusid edasi ka uue korraga koos tekkinud asjaarmastajate teatrisse, näitab väga ilmekalt asjaolu, et Kotzebue kohtuparoodia juhmas õgardist kohtunikus võis publik raskusteta ära tunda nüüdsama võimust ilma jäetud vana rae viimase bürgermeistri. Kohtujandis kajastus asjaolu, et linnas sajandeid praktiliselt piiramatut kohtuvõimu teostanud raele olid alates 1783. aastast jäänud lahendada üksnes kõige väiksemad süüasjad, nagu näiteks küsimus asjaarmastajate teatri kohta. Samal ajal olid teise ja kolmanda astme kohtu ülesanded antud üle otse Peterburile alluvale kubermangumagistraadile, mille esimeheks oli Kotzebue.

Ent seltskonnateatrid, mis olid 1780. aastate Saksamaal kõikides seisustes suurmood, ei olnud mitte kusagil üheselt heaks kiidetud. Asjatundjad ilmutasid kahtlusi esteetilise kvaliteedi suhtes, alamklassi teatreid peeti kõrgemate seisuste poolt naeruväärseks, ka professionaalse teatri perspektiivist oli tegemist pigem ebasoovitava nähtusega. Kui seltskonnateatrit ei protežeerinud kohalik õukond, pidi see üldjuhul ikka leppima mingisuguse tagakiusuga kas vaimulike, rae, õppeasutuste, professionaalse teatri või viimast toetavate kaaslinlaste poolt. Kotzebue kujutas Tallinna teatri vaenlasi selgelt rumaluse ja eelarvamuste ohvritena ning Tallinn oli tõepoolest tuntud oma konservatismi poolest,

olles tolle ajani vaevalt puudutatud valgustusajast inspireeritud muudatustest. Seepärast polnud kõnealusel kohtunikulgi teatri vastu midagi targemat öelda, kui et: „Seltskonna eesmärki võib saavutada samahästi korjandusega ning seejärel pole vaja sellist skandaalset tobedust linna müüride vahel taluda“.

Kotzebue kaitsetekstide keskne probleem oli aadli ja ehk ka kõrgema kodanluse vastumeelsus mängida „raha eest ... madalaima pööbli ees“. Mingil põhjusel ei ole seda probleemi peetud Tallinna kontekstis tõsiseltvõetavaks, ent Saksamaal aset leidnud diskussioonides oli tegemist aktuaalse küsimusega. Kinnitamaks Tallinna teatri asjakohasust, tõi Kotzebue Saksamaalt erinevaid näiteid selle kohta, kuidas just aadlikud olid heategevaks otstarbeks lavale astunud. Näiteid lähemalt vaadates jääb aga mulje, et ka Saksamaal astusid aadlikud väga harva avalikule lavale ja kodanlikke seltskonnateatreid hoiatasid Saksa teatriajakirjad eksplitsiitselt vaba piletimüügi eest just sel põhjusel, et alamseisus ei saaks võimalust saali pääseda ja end tundeliste teatrisõprade kulul lõbustada.

2.3. *Sotsiaalse vastutustunde küsimus*

Käesoleva töö üks väiteid on, et Tallinna asjaarmastajad, või vähemalt Kotzebue ise, võtsid oma heategija rolli tõsiselt ning võisidki just vaesteabis näha oma tegevuse peamist mõtet ja õigustust. Heategevus ei olnud ilmselt teatri algsete ajendite hulgas, samuti ei taheta siinkohal öelda, et asjaarmastajad astusid lavale üksnes selleks, et vaeseid abistada. Tähelepanu juhitakse lihtsalt asjaolule, et haritud ja tundeliste riigiametnikele, kellest seltskond suures osas koosnes, ei pruukinud piisata teadmised, et nad kulutavad oma aega ja tähelepanu üksnes „süütu meelelahutuse“ peale. Seltskonnateatris komöödiaid lavastada on igati „hea ja sobiv“, nagu Kotzebue kinnitab, aga selleks, et tunda end seejuures ka veel progressiivse ja patriootlikuna, st inimesena, kes seab ühiskondlikud huvid kõrgemale oma isiklikest naudingutest, pidi teatritegemine kaasa tooma midagi ühemõtteliselt kasulikku ja seda soovitavaalt mingisuguse isikliku hüve ohverdamise hinnaga. Tallinna asjaarmastajate teater täitis oma liikmete jaoks tegelikult mõlemad nõuded suurepäraselt – erinevatele hädaliste jagati laiali märkimisväärsed summasid ning teatriga jätkamine filisterliku tagakiusu kiuste lisas lavasõprade tegevusele ennastsalgavuse mõõtme. Eesti- ja Liivimaa kontekstis ei pruukinud aga sellest rahulikuks südametunnistuseks piisata.

Kaks näidet, mis Kotzebue Saksamaalt teatri kaitseks toob, võivad lähemal vaatlusel jätta Tallinna teatri ebamugavasse valgusesse. Üks neist käib Zerbsti vaimuliku Christian Friedrich Sintenise kohta, kes korraldas kohalike aadlike seltskonnateatri annetusest ajendatuna ulatusliku heategevuskampaaniaga täielikult ümber Zerbsti linna vaesteabi. Sintenise 1783. aastal peetud kolm jutlust „Zerbsti linna tõeliste vaeste heaks“ said kiiresti kuulsaks ning sellel, kuidas

Kotzebue oma heategevusest rääkis, oli nende jutlustega märkimisväärsed sarnasusi, eriti selles osas, kus Sintenis rääkis lausa füüsiliselt tajutavast naudingust, mis (tundelisele) inimesele heategu tehes osaks saab. Tundelisuus kujutas nii Sintenise kui ka Kotzebue jaoks ligipääsu universaalselt mõistetud kõrgeimale voorusele ning tugev liigutatus võõra inimese hädast koos sellele järgneva halastusteoga on see, mille järgi inimest mõõdetakse eelpoolmainitud Tõe kohutjärje ees. Teine näide räägib Dürkheimist, kus heategeva teatri „sissepääsu juures võtnud annetusi vastu kõikide religioonide vaimulikud“, st Dürkheimi kolme kristliku konfessiooni – katoliikliku, luterliku ja kalvinistliku ning juudi koguduse juhid. Sündmust kajastati laialt ning on väga tõenäoline, et just siit sai Kotzebue inspiratsiooni Eestimaa vaimulike poole pöördumiseks. See, mille eest Leiningi vürsti ajakirjanduses eriti esile tõsteti, oli asjaolu, et tema ülealpeetav teatrimaja, kus 1–2 korda nädalas mängis kodanlastest ja õukonna teenistujatest koosnev trupp, oli tasuta avatud ka vürsti kõige madalamast soost alamatele. Just viimaste „pea ja südame harimine“ oli olnud vürsti peamine eesmärk, kes tahtis toetada „mitte ainult naudingut, vaid ka kasulikkust“, ja mille kohta öeldi: „Kui teatril üleüldse on mingit mõju kommete harimisele, siis peab see just siin sündima“.⁹⁹⁶

Siinkohal on tahetud tähelepanu juhtida sellele, et mõlemad Kotzebue poolt esiletõstetud näited filantroopiast ja kristlikust ligimesearmastusest olid eksplitsiitselt suunatud ühiskonna kõige kaitsetumate olukorra parandamisele. Tallinna asjaarmastajate teatri abisaajate ring piirdus aga – nii palju kui selle kohta on teada – sakslastest seisusekaaslastega. Selles ei ole iseenesest midagi taunimisväärset, ent see võis osadele Eesti- ja Liivimaa kontekstis paista silmakirjalikuna. Igal juhul tegi seltskonnale sellesuunalise märkuse Laiuse pastor Heinrich Johann von Jannau, kes ise püüdis midagi ära teha selle väga suure inimrühma heaks, keda võib pidada Zerbsti omadega võrreldavateks „tõeliseks vaesteks“ Eesti- ja Liivimaal. Snell oli 1785. aastal leidnud, et temal võõrana ei kõlba pärisorjust Liivimaal kritiseerida ning aasta hiljem võttiski sel teemal sõna Jannau, põline liivimaalane, kelle teosest „Talupoegade orjusest ja iseloomust Liivi- ja Eestimaal“ sai kõige vanem eesti talurahva ajalugu käsitlev monograafia, mida on peetud olulisimaks pärisorjuse-kriitiliseks sõnavõtuks enne Garlieb Merkelit (1797). Jannau ei kutsunud oma teoses üles mitte talupoega vabastama, vaid parandama tema olukorda – õigusi, elujärge, haridust ja kombeid ning üks esmaseid asju pidi olema talupojale võimaluse andmine end kohtus kaitsta. Selle tarvis soovitas Jannau talupoja elu puudutav seadustik kokku koguda ja taskukohase hinnaga kalendrisabas välja anda. Sinna juurde pillas Jannau torke selle kohta, kui palju kasulikum oleks, kui Tallinna kõrgest soost härrad ja daamid komöödiade mängimise asemel „...oma mõistust pigem inimkonna harimiseks kasutada suvatseksid, sest asjatundjate tunnistusel jääb teater kahemõtteliseks“. Selle märkusega öeldi sisuliselt, et kui Kotzebuele ja

⁹⁹⁶ Theaterkalender: auf das Jahr ... 1785, 94–100.

tema kaaslastele võõras häda ka tegelikult nii väga korda läheks, püüaksid nad teha midagi teatrist tõsisemat. Kotzebue reageeris äärmiselt teravalt, mõnitas märkust ja selle autorit nii kohtuparoodias kui oma ajakirjas „Vaimule ja südamele“, kus ta Epikurose vaimu moodi vastandas naudingutunde ja jääkülma mõistuse ning näitas koha kätte Jannau „kalkuleerivale vaimule“: asjaarmastajate tundelised südamed tunnevad raha välja jagades „midagi sellist, mis end kirjeldada ei anna, midagi sellist, mida ükski kalendritegija kunagi tundnud ei ole, midagi sellist, mida Teie ise võib-olla mitte kunagi tunda ei saa“.⁹⁹⁷ Vaatlusalustes teatritekstides on Jannau raamatu pealkiri ja pilkenooled selle autori pihta ainus viide pärisorjusele, nii et võiks tekkida kiusatus seostada Baltimaade teatrivaenulikkus otseselt ühiskonnakriitilisusega ja vastupidi.

Kuigi kaasaegsed progressiivsed mehed nagu Merkel olid Kotzebue tegevusest väga madalal arvamusel, on viimase aja käsitlustes välja toodud, et Kotzebue võis teadlikult vältida Jannau moodi „kibedusega“ maailmaparandamist, püüdes inimeste arusaamu ja väärtushinnanguid märkamatu mõjutada. Oma menukates draamateostes on ta järjekindlalt kujutanud seisusevahede ja pärisorjusega maailma kui enesestmõistetavat tulevikku ning tema suhtumine eesti keelde ja talupoegadesse on andnud alust teda lausa estofiiliks nimetada. Kui nii, siis võis Jannau põlglik märkus tabada Kotzebue tundelist ja missiooniteadlikku enesepilti eriti valusalt ning tuleb ka hoiduda otsese võrdusmärgi tõmbamisest teatri- ja ühiskonnakriitilisuse vahele 18. sajandi lõpu Eesti- ja Liivimaal.

Dürkheimi seltskonnateatrit kajastades oli viidatud kameralistlikes käsiraamatutes väljendatud arusaamale, mille järgi kõige raskemat tööd tegev seisus on õigupoolest esimesena ära teeninud lõbustused, sh teatri, ning eeskätt neile peaksid valitsejad neid ka korraldama. Sel ajaperioodil Eesti- ja Liivimaale rajatud või rajada tahetud teatritesse oli ühiskonna madalaima seisuse sissepääs välistatud ning vähemalt vaatlusalustes tekstides ei arutatud ka võimalust avardada eesti ja läti talupoegade „pead ja südant“ teatrietenduste abil, nagu seda oli teinud Leiningi vürst oma madalaimast seisusest alamate jaoks.⁹⁹⁸ Näitemängu advokaat mainis korra, et „ükski mõistlik inimene ei eita teatri õpetlikku ja kasvatavat rolli“, ent Kotzebue ise rääkis Tallinna teatrist enamasti vaid kui süütust tegevusest. Kotzebue kaitsekõne kohaselt andis Tallinna asjaarmastajate teatritele moraalse väärtuse peamiselt heategevuslik tulu ning Heategevuse jumalanna sõnul ka (mõnede) tallinlaste südamete äratamine võõra häda suhtes.

⁹⁹⁷ Kotzebue, *Für Geist und Herz*, kd 3, 16.

⁹⁹⁸ Et Kuramaal selle peale mõeldi, näitab asjaolu, et 1790. aastal kohandati just rahvaalgustuslikul eesmärgil läti keelde Ludwig Holbergi 1723. aastal kirjutatud näitemäng, ent lätikeelsetest lavastustest on juttu alles 1817. aastast. Nii tõlke kui teiste algatuste taga seisid luterlikud pastorid. Esimesed eestikeelsed lavastused sündisid Tallinna saksa teatri esituses 19. sajandi teisel kümnendil, samaaegselt pärisorjuse kaotamisega; esialgu oli tegemist lühemate vahe- ja järelmängudega, pisut hiljem hakkas teater andma ka venekeelseid etendusi.

Samas olid pärisorjade ebamoraalsus ja kahjulikud meelelahutused (joomine) baltisaksa valgustatud peade jaoks alaliseks probleemiks ning just „eesti maa-rahva kommete ja majapidamiste olukorra parandamiseks“ otsustas Tallinna seltskonnateater 1790. aastal toetada käsiraamatu, mille seltskonnateatri liige Friedrich Gustav Arvelius oli ühe saksa eeskuju põhjal kohandanud siinsetele oludele, väljaandmist ja tasuta talupoegadele väljajagamist. Raamatukesel „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat. Ehk maggusad ja tullusad juttud ja õppetused, kuidas ma-rahwas woib röömsaste ellada, ausal wisil rikkaks sada, ja isse ennesele ja mu rahwale monnesugguses häddas ja wiletsusses abbi tehha“ oli Jannau ettepanekuga võrreldes tunduvalt mõõdukam ambitsioon, ent Arvelius kirjeldas just seda 1282 rubla maksma läinud „kingitust eesti maarahvale“ nii oma isikliku elu ühe kõige õnnelikuma juhtumina kui Tallinna asjaarmastajate teatri kogu eksistentsi ühe tähelepanuväärseima teona.⁹⁹⁹ See hinnang võiks näidata, et Tallinna asjaarmastajate tundelised südamed – kas siis Jannau torkest ajendatuna või mitte – pidid siiski mingil määral kripeldama ka selle delikaatse „võõra häda“ osas, nagu seda oli mittedakslastest pärisorjade äärmiselt ebainimlik olukord 18. sajandi lõpu Eesti- ja Liivimaal.

2.4. *Usu kaitsjad*

Eesti teatriajaloos levinud veendumuse taustal, mille kohaselt kahtlusevari teatri kohal lähtus just kirikust, mõjub paradoksaalselt, et kui doktoritöö aluseks olevates tekstides religioosset argumenti üldse kasutatud on, siis üksnes teatri kaitseks. „Patriootilistes vestlustes“ oli see Epikurose vaim, kes tuletas inimestele meelde, et neil on isegi teatav usuline kohustus leida oma kukrust nii palju ülejääki, et seda naudingute mitmekesistamiseks kulutada. Nimelt kui inimene luksusest ja naudingutest loobub, on ta Loojat ennast põlates tallanud jalge alla selle, mis oli ette nähtud teda õnnelikuks tegema, põgenedes andide tänuliku vastuvõtmise asemel „jääkülma mõistuse manu“. Epikuros oli muidugi paganlik filosoof, ent see, mida ta ütles Looja-Looduse andide ja nende nautimise moraalse kohustuse kohta, kattub peaaegu sõna-sõnalt sellega, mida ütles 1780. aastal Göttingeni ülikooli teoloog Gottfried Less teoses „Kristlikust moraalist“, mida Liivimaa luksusdebatis omakorda tsiteeris Pöltsamaa mõjukas pastor ja literaat August Wilhelm Hupel. Nii Less kui Hupel rõhustid luksuse sotsiaalmajanduslikule kasulikkusele ning väitlesid teoloogilises mõttes pietismi jt kasinust nõudvate teoloogiate vastu.

Kotzebue ei kaitsnud teatrit mitte luksuseseme ega kasuliku kasvatusvahendina. Selle asemel õnnestus tal kogu Tallinna ettevõtmist esitada peaaegu et tõeliste kristlaste martüüriumina, keda selle maailma filistrid naeruvääristavad ja taga kiusavad, aga kelle Jumal, kes näeb inimeste südamesse, on

⁹⁹⁹ Arvelius, „Geschichte des Revalschen Liebhaber-Theaters, Fortsetzung und Beschluss“, 83.

õigeks mõistnud ja igavesele elule määranud. Kotzebue räägib judeo-kristlikust Jumalast, rõhutades tema aspekte Looja, Alalhoidja ja Viimne Kohtunik, kes kirjutab asjaarmastajate nimed Elu Raamatusse nende tundeliste südame ja halastavate tegude eest. Tema võrdlustel ja vastandustel (tundelised versus tundetud, rikkad versus vaesed jne) on selgelt uustestamentlik taust. Aga kui farsiliku kohtustseeni järel on vaja esitada jumalikku sekkumist, on see väga diskreetselt ja taktitundeliselt hoopis Kreeka-Rooma päritolu Heategevuse jumalanna, kes ilmub lavale ja laulab ülima väärikusega tõelisest vooruslikkusest ja ligimesearmastusest. Religioosse materjali esitamine teatrilaval oli tundlik teema ning Kotzebue näitas siin üles soovi ja oskust jääda selle juures ka kirikule sobivatesse piiridesse. Kotzebue oli küll eelmisel hooajal kuu pärast publikule saadetud tundelist avaldust tundnud tarvidust selgitada, mida peeti silmas, kui kuulutati, et teater avatakse „Jumala nimel!”, aga ei ole teada, et Eestimaa vaimulikkond oleks midagi öelnud Kotzebue eneseesituse kohta tõelise usu kaitsjana. Ent kui Kotzebue ja asjaarmastajad pöördusid Eestimaa luterliku kiriku poole, et see toetaks teatrit moraalselt nende (ühiste?) vaenlaste vastu, siis said nad ülempastorilt oma ettepanekule väga viisaka ja sõbraliku, aga siiski eitava vastuse.

Hannoverist pärit Moier tänas Eestimaa vaimulike nimel seltskonda usalduse eest ja tunnustas nende kombelist lugupeetavust, ent jäi Tallinna heategeva komöödiateatri suhtes neutraalsele positsioonile, st teatri üleskutsele ei järgnenud kiriku toetust tähistavat vaimulike ühiskülastust. Moier nimetas ettearvatavaks ja mõistetavaks, et asjaarmastajate ettevõtmine ei saanud edeneda ilma mõningaid raskusi kohtamata, ent „...seda peaks kuhjaga tasakaalustama lisaks nende endi südame tänule ka täielik heakskiit suuremalt osalt publikumist ja aidatavatelt vaestelt“. Vaimulikkond ei olnud end aga Moieri sõnul suutnud veenda, et nende isiklik kohalviibimine aitaks oluliselt kaasa „eelarvamuste ja ebaõiglaste hinnangute täielikule hävitamisele“, ent nad lubasid omalt poolt kindlustada, et iga pastor võib teiste laimust kartmata teatri kutset järgida ja teatrit külastada, kui teda „...tema enda arusaamad (seiner gewissenhaftesten Einsicht), erilised suhted (besondere Verhältnisse) või mõni muu põhjus, mis võib tuleneda nt tema ametisuhetest, sealt eemale ei hoia“.¹⁰⁰⁰

2.5. Usulised või mõned muud põhjused

Arveliuuse sõnade järgi olid mõned vaimulikud käinud Tallinna asjaarmastajate teatris algusest peale, suuremal jaol oli aga asutuse suhtes ilmselt mõni Moieri viidatud isiklike vaadete või ametisuhetega seotud reservatsioon. Kogu kristlikku kirikut arvesse võttes võiks väita, et spetsiifiliselt usulisest aspektist võib Moieri väljendatud neutraalsust pidada pigem normiks ning nii usuliselt argumenteeritud teatriarmastust kui ka selle konkreetsest kontekstist

¹⁰⁰⁰ *Nachricht*, 365–68.

sõltumatut vastustamist tuleks pidada marginaalseks. Teatriarmastuse näiteks võib ehk tuua jesuiidid, kelle teoloogia eripäradega on teater eriti hästi kokku sobinud; vastaspoole kohta pärineb suurem jagu näiteid Šveitsi usupuhastusest (reformeeritud kirik) mõjutatud teoloogilistest suundadest. Luther kiitis humanistliku draama valjuhäälselt heaks ning teater jm ilmalikud tegevused kuulusid luterliku ortodoksia jaoks adiafooride ehk siis usuliselt neutraalsete asjade hulka. Luterlikus traditsioonis juhib kirik ühiskonnas vaimulikke asju ja riik usuliselt neutraalseid ilmalikke asju, mis tähendab põhimõtteliselt, et kristlane võib ise otsustada kristlikus ühiskonnas aktsepteeritaval viisil tehtava teatri üle. Ning kui riik mingitel oma põhjustel – raha väljavool, tootlike jõudude ajakadu, seisusepiiride hägustamine, kord ja rahu, riiklik turvalisus jne – teatrit ära ei keela, ei ole kirikul oma asjaajamise raames selle kohta midagi öelda. Et teater ei tohi olla vastuolus selles (kristlikus) ühiskonnas parajasti kehtivate kõlblusnormidega ega kutsuda üles religiooni ja riigi vastu eksima, oli kõikide osapoolte jaoks enesestmõistetav.

Reformatsioonile järgnenud kahel sajandil kaitses luterlik ortodoksia tuliselt adiafooride olemasolu ja seega ka teatrit. Ent 17. sajandi lõpul kerkis esile pietism, mis arendas välja kohati veelgi rangema suhtumise teatrisse kui oli olnud reformeeritud kirikul. Pietismi kõrgajad olid 18. sajandi lõpuks nii Saksamaa kui ka Eesti- ja Liivimaa vaimulike seas ammu möödas, ent selle mõju polnud kuhugi kadunud ja püsis ka vennastekoguduste liikumise kaudu. Pietism on luterlikus kirikus see teoloogiline suund, mis laiemalt levinud õpetustest ain-sana on põhimõtteliselt teatri kui sellise vastu ja seda ka puhtalt usulistel põhjustel, sõltumata konkreetse teatri sisust ja vormist. Erinevatel põhjustel oli just kunsti esteetiline aspekt pietismi jaoks kõige suuremaks probleemiks. Kõik teised 18. sajandi luterliku teoloogia mõjukamad voolud – füsikoteoloogia, teoloogiline wolffianism, neoloogia, ratsionalism, luterliku ortodoksia kaitsjad – ei võtnud kunsti ja teatri suhtes mingit ühtset seisukohta.¹⁰⁰¹ Paljudes teatrit puudutavates konfliktides, nagu nt mõlemas Hamburgi teatritülis, leidis pastoreid mõlemal poolel. Käesoleva töö ruumilistest piiridest jäi välja Kuramaal toimunu, ent seal oli just luterlik pastor Alexander Johann Stender see, kelle kohandamistööst sündis esimene lätikeelne näitemäng ning ka sealsete esimeste lätikeelsete lavastuste initsiaatoriteks olid pastoriid.

Huvitav on aga tõik, et sajandi teisel poolel astuti teatri vastu kõige tulisemalt välja luterliku ortodoksia kaitsjate ehk nn hilisortodoksia seast. Argumendid polnud küll päris samad kui pietistidel, ent see, mida Hamburgi ülempastoril Johann Melchior Goezel oli öelda saksa teatri kohta aastal 1769, ei olnud sugugi

¹⁰⁰¹ Töös on täiesti kõrvale jäetud nn „kunstireligiooni“ (*Kunstreligion*) kontseptsioon, mis viitab kunsti mõistmisele jumalikkuse vahendajana religiooni kõrval või asemel. Mõiste ja teema kerkis esile teatud ringkondades 18. ja 19. sajandivahetuse Saksamaal, millega oli otseselt seotud ka teoloog ja filosoof Friedrich Schleiermacher (1768–1834). Töö metoodikat järgides ei avanenud kunstireligiooni käsitlemiseks võimalust, sest ükski käsitletav tekst ega selle autor selles suunas ei viidanud.

vähem radikaalne. Goeze ei seadnud kahtluse alla mitte adiafoore, vaid peamiselt üldaktsepteeritud väite, nagu oleks saksa teater olnud kuni 1730. aastateni maitsetu, pööbellik ja moraalses mõttes kahjulik, aga pärast seda midagi võrreldamatult paremat, lausa „kommete ja vooruse kool“. Goeze tunnistas põhimõtteliselt aktsepteeritavaks või isegi kasulikuks väikese osa saksa draamast, nagu nt Lessing, aga tõi välja, et isegi kui mõni niisugune kogu muu materjali seas ka mängukavasse satub, siis esitatakse selle järel tingimata mõni selline järelmäng nagu „Arlekiini võit“, tühistades igasuguse hea mõju, mis eelmisega oli saavutatud. Praktilisel tasandil välistas Goeze teatri kahjutuse võimaluse, leides, et nii kaua kui teater sõltub enamiku maitsest ja peab neile meeldima, on see paratamatult „pahede kool“.

Nii pietistide kui ka Goeze argumendid käisid risti vastu Lutherile, kelle jaoks ei teinud „mõned ropud naljad“ näitemängu kuidagi sobimatuks,¹⁰⁰² ning kes leidis, et tõde võib end näidata ka „lõbusa vaevärvi all ja riietada end meeltkõitvasse faabulasse“.¹⁰⁰³ 18. sajandiks oli midagi olulist muutunud arusaamistes selle kohta, milline on inimene ja milline ta olema peaks. Võrreldes varasemaga paistab olevat uus saksa valgustusele iseloomulik uskumus, et võimalik on saavutada täiuslikkus. Nii varavalgustus kui ka pietism rõhutasid usulist ja moraalset kohustust tegutseda nii iseenda kui kogu maailma täiuslikustumise nimel ja need arusaamad olid mõjukad kogu sajandi vältel. Täiuslikkuse ettekujutused olid muidugi erinevad, ent kindlasti tuleb pidada valgustuslikuks sooviks, et ühiskonnas edendataks eelkõige selliseid tegevusi ja lõbustusi, mis aitavad kuidagi kaasa täiuslikkuse saavutamisele. Teater kui ressursikulukas ja paljusid inimesi ühekorraga hõivav lõbustus oli kogu 18. sajandi pideva küsimärgi all: kas, mil määral ja milliseid täiuslikkusi saab selle abil arendada, või tuleks seda kohelda hoopis kui „süütut“, st üldjuhul kahjutut lõbustust? Juhul kui viimast peeti aktsepteeritavaks, olid kõik nõus, et kindlasti tuleks jälgida, et see toimuks selleks sobival määral, ajal ja kohas, sest vastasel juhul muutuks ta kindlasti takistuseks ja seeläbi ebasoovitavaks ja kahjulikuks.

Saksamaal ning Eesti- ja Liivimaal olid pastorid olulisteks progressi ja valgustuse kandjateks, kes püüdsid mõjutada asju paremuse suunas elu kõikides sfäärides. Just valgustuslikke väärtusi jagavates ringides oodati kirikuõpetajalt, et see kehastaks endas valgustuslikku mõtlemist ja kõiki voorusi sõnas ja teos. Goeze võis olla radikaalne ja ülearu võitlushimuline, aga tema õpetatus oli kõrgelt hinnatud ning paljud Eestimaa pastorid pidasid teda „suurimaks teoloogiks Lutherist saati“, nagu põlglikult ütles noor Moier ühes 1771. aastal kirjutatud erakirjas. Moier ise ja kindlasti ka Kotzebue paistsid sel ajal jagavat nn neoloogia ehk uue teoloogia vaateid, ent nagu öeldud, ei määranud teoloogilised suundumused ära suhtumist konkreetsesse ilmalikku tegevusse. Teine Hamburgi teatritüli, mis puhkes seoses ühe teatrisõbrast pastoriga, keskendus

¹⁰⁰² Luther, *Werke. Tischreden*, 1531–1546, 430–31, nr. 867.

¹⁰⁰³ Brunnschweiler, *Johann Jakob Breitingers „Bedencken von Comoedien oder Spilen“*, 118.

järgmisele küsimusele: „Kas vaimulik, eriti aga ka reaalselt jutlustajaametis olev mees, võib ilma rasket pahameelt äratamata näitemänge vaadata, ise komöödiaid kirjutada, lavastada ja trükkida lasta ja kaitsta näitelava sellisena nagu see meil praegu on?” Kui Goeze arutles selle küsimuse üle oma 300 lehekülge täitvas raamatus, ütles ta mõned sõnad, mis võivad heita valgust mitte ainult küsimusele, miks paljud luterlikud pastorid Tallinna komöödiaid vaatama ei läinud, vaid ka Tartu teatrikeelu tagamaadele. Goeze pidas enam-vähem aksepteeritavaks, kui mitte veel vaimulikuametisse seatud teoloogiatudeng satub vahel mõnd korralikumat sorti näitemängu vaatama. Aga probleem oleks, kui ta käiks teatris sageli ja samal põhjusel kui enamus teatriskäijatest: nautimaks armuintrige ja janditamisi. Sest „... sellega tõendab ta, et ta ei tunne veel aja tõelist väärtust, et ta ei mõista oma naudinguid sellisel moel suunata, et need tuleksid kasuks tema põhitegevusele; et tal on veel vähe isu põhjalikumate teaduste ja tõsisemate tegevuste jaoks”.¹⁰⁰⁴ Sellel hinnangul on religiooniga spetsiifilises tähenduses vähe pistmist ja doktoritöö viimases peatükis tuleb välja, et sarnast nägemust jagasid sõltumata oma usulistest vaadetest ka paljud valgustatud haridustegelased.

On raske oletada, kuivõrd palju võis Tallinna seltskonnateater reaalselt loota Eestimaa vaimulike ühiskülastust teatrisse. Arvestades, et kiriku poolt oleks see tähendanud institutsioonina seisukoha võtmist, oleks see samm nõudnud väga selget veendumust, et igas mõttes ilmalik Tallinna asjaarmastajate teater on kuidagi just usulises mõttes kiiduväärne. Silmas pidades, kui suure rõõmuga kajastati Saksa ajakirjanduses iga kõrgema ülema teatrisse ilmumist, võib olla kindel, et Eestimaa vaimulike *in corpore* ilmumine Tallinna asjaarmastajate teatrisse oleks kiiresti leidnud kõige julgemate üldistuste saatel ülistavat kajastust Saksamaa ajakirjades. Sellest perspektiivist tuleb Moieri sõnu pidada tõenäoliselt parimaks võimalikuks vastuseks, mida üks luterliku kiriku juht selles olukorras üldse anda oleks saanud. Rääkides Eestimaa vaimulike toetusest suures osas asehalduskorra ametnikest koosnevale teatrile, mille põhiliised pilkajad olid vähemalt Kotzebue esituses aadlikud, ei tohiks ilmselt unustada ka asjaolu, et Eesti- ja Liivimaa vaimulikud olid täielikult sõltuv sellest kohalikust võimust.

3. Kolmas peatükk

Tartus ei rajatud 18. sajandil ühtegi püsiteatrit, ent alates 1780. aastast oli linnal teatrimaja, mida renditi teatritruppidele, kes Tartut sageli külastasid. 1802. aastal avati pärast peaaegu sajandi kestnud katkestust uuesti Tartu ülikool. Loa ülikooli Balti provintsis ülikooli rajamiseks andis 18. sajandi viimastel aastatel

¹⁰⁰⁴ Goeze, *Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne*, 160–61.

Vene keiser Paul I, kes ilmselt samal ajal või pisut hiljem lisas ülikooli rajamise otsusele korralduse, et ühtegi Venemaa linna, kus asub ülikool, ei tohi rajada teatrit. Kuigi Peterburis oli sel hetkel veel alles 1724. aastal rajatud teaduste akadeemia ja tegutses pedagoogiline instituut, ning värskelt impeeriumi hõivatud Leedus oli olemas endisest jesuiitide ülikoolist alles jäänud kõrgem kool, sai Venemaal sel hetkel rääkida vaid ühest, 1755. aastal rajatud Moskva ülikoolist. Pärast Paul I mõrvamist 1801. aastal valitsema hakanud noor Aleksander I algatas kogu riigikorralduse moderniseerimisega seoses ambitsioonika haridusreformi. Lisaks Moskva ülikooli ümberkorraldamisele (1803), Vilniuse ülikooli taaselustamisele (1803), Tartusse rajatava ülikooli kaasamise ja hiljem ka Peterburi ülikooli asutamise pedagoogilise instituudi baasil (1819) rajati lisaks veel kaks täiesti uut ülikooli Kaasanis (1803) ja Harkivis (1805). Teisi ülikoole ei häiritud ilmselt mitte kunagi Paul I teatrikeeluga, mida kirjaliku korralduse kujul ei leitud 19. sajandi alguses ega ka hiljem.

Tartus aga jõustus keeld sammhaaval ülikooli esimese kümnendi lõpuks täielikult ning jäi ametlikult püsima kuni aastani 1867. Põhilised sündmused toimusid aastatel 1804, 1809 ja 1812, mil leidis aset rida konflikte, milles osalesid Riia kuberner ja kubermanguvalitsus, Tartu raad ja politseiamet, ülikooli rektor ja professorid, Tartu õppepiirkonna kuraator, siseminister ja rahvaharidusminister Peterburis ja veel mitmed linnaelanikud. Ühtegi pikemat artiklit või kunstilist arveteõiendamist kogu juhtumi kohta ei ilmunud ja allikana ei ole kasutada muud kui Tartu rae ja Tartu ülikooli ametlikud dokumendid, mis ei anna täit pilti ei sündmustikust ega selle võimalikest põhjustest. Tartu linnas kehtinud teatrikeeldu peetakse Eesti ajalookirjutuses siiaamaani mõistetamatuks kurioosumiks, mille kohta väidetakse, et inimesed ei olevat sellest aru saanud ka 19. sajandi alguses.

3.1. Sündmused Tartus

Kõige sündmustetihedamal 1804. aastal kerkis üles kõigepealt rändtruppide ja seejärel asjaarmastajate teatri lubatavuse küsimus. 1803. aastal oli ülikool keeldunud andmast nõusolekut konkreetse trupi mänguloale, aga 1804. aasta suvel sai teine trupp loa esineda akadeemilistel vaheaegadel. Tekkis konflikt eelmise õppeaasta rektori, füüsikaproffessor Georg Friedrich Parroti ja loa andnud rektori, meditsiiniproffessor Danield Georg Balki vahel, kes oli tõeline teatrientsusiast. Äärmiselt raskesti jälgitava sündmusteahela lõpetas Peterburist tulnud käsk kohe katkestada etendused, „mis võivad õppijate hoolele ja kommetele halba mõju avaldada sellega, et tõmbavad nad õppimisest eemale meelt lahutama“ ning mitte kunagi enam ühtegi teatrit linna lubada. Peterburis oli keelu kehtestamise eest aktiivselt väljas ülikooli kuraator, kunagise kirjandusliikumise „Torm ja tung“ draamakirjanik Friedrich Maximilian Klinger. Sama aasta sügisel esitati Riia kindralkubernerile üksikasjalik loataotlus heategeva

asjaarmastajate teatri rajamiseks, mille ajendiks ja eesmärgiks öeldakse Tartu vaestemajade olukorra parandamine. Teatri rajamise eest vastutavate isikute seas oli lisaks kahele kohalikule aadlikule nimetatud ka professor Balk. Järelepärimiste ja kooskõlastuste ring lõppes ülikooli juures, kes viitas ühelt poolt kõrgema keelu olemasolule ja teiselt poolt veendumusele, et teater tooks „pigem kahju kui kasu nii akadeemilisele kui mitteakadeemilisele noorusele“, teavitas kohe kuraatorit ning saavutas Peterburist saadetud kinnituse, et iga-sugused katsed Tartus teatrit rajada lõppevad ka tulevikus tagajärjetult.

Kõigest hoolimata mängisid trupid Tartus akadeemistel vahaegadel ka järgmistel aastatel. Järgmine dokumenteeritud konflikt puhkes 1809. aasta suvel, mil Tartus rajati asjaarmastajate teater ilma, et selle jaoks oleks küsitud ülikooli luba. Probleemid tekkisid kahel tasandil: raele ja kubermanguvalitsusele valmistas peavalu asjaolu, et teatrit šikaneeris mingil põhjusel linnafiskaal Gustav Petersen; ülikoolile ja selle kuraatorile ei sobinud aga see, et professor Balk oli võtnud endale vabaduse astuda selles kiiresti suureks paisunud poolavalikus teatris üles näitlejana ega allunud kuraatori ja rektori korraldusele aktiivne osalus kohe lõpetada. Probleemi ei nähtud selles, et veel neli professorit kuulusid seltskonda pealtvaatava liikmena. Rektor Christian Friedrich Deutsch ja Balki vahel tekkis konflikt, mis päädis ülikooli kohtuga. Kõik professorid avaldasid selles küsimuses oma seisukohti kahes väikese vahega laiali saadetud rektori ringkirjas. Kahe peale kokku saab neist ringkirjadest eelmiste peatükkide tekstidega võrreldava stseeni asjaarmastajate teatrist „kohtujärje“ ees, küll selle erinevusega, et tegemist oli reaalse inimestega, kes otsustasidki Tartu asjaarmastajate teatri lubatavuse üle. Neli professorit leidsid koos Balkiga, et ülikool peaks toetama teatri jätkamist, ülejäänud pooldasid Parroti ja Deutsch seisu-kohta, et ülikool peab enda turvalisuse huvides sellest küsimusest distantseeruma. Siin on võimalus näha paralleeli olukorraga, kuidas Moier distantseeris Eestimaa vaimulikud Tallinna asjaarmastajate teatri küsimusest. Kui paljud vaimulikud võisid pidada komöödiade vaatamist oma ametile sobimatuks, siis paljud professorid paistsid tundvat ebamugavust Balki tegevuse suhtes, pidades akadeemiku jaoks sobimatuks komöödiade esitamist. Botaanikaproffessor Gottfried Albrecht Germann mainis lisaks, et „kui professor Balk teaks, kuidas publikumi seas tema üle naerdakse, sest et ta komöödiaid mängib, ei oleks ta kindlasti kunagi üles astunud“.

Järgnevatel aastatel mängisid erinevad trupid Tartus nominaalselt igal akadeemilisel vaheajal, ent tegelikkuses ulatusid mänguperioodid pidevalt semestriaega sisse, kuni 1812. aastal tekkisid semestri alguses toimunud viimasel etendusel probleemid. Konflikt tekkis mõnede tudengite ja sama Peterseni vahel, kes oli mingitel isiklikel põhjustel tahtnud saavutada asjaarmastajate teatri keelamist 1809. aastal. Rektor Parrot, kes oli korduvalt Peterseni poolt välja kutsutud tudengeid ohjeldama, otsustas asja uurida rektorikohtu korras. Järgnev kirjavahetus Parroti ja Klingeri vahel leidis aset ajal, mil Klingeri ainus poeg oli äsja Borodino lahingus langenud ja Napoleoni väed olid parasjagu hõivanud

Moskva linna. Parrot andis Klingerile ühelt poolt teada linlaste pahameelest ülikooli vastu teatri keelamisel, teiselt poolt aga väljendas selget veendumust, et teater ja üliõpilased korraga ühte linna ei mahu, soovitades etendusi lubada üksnes akadeemilistel vaheaegadel. Klinger kirjutas rahvahariduse ministrile ja palus värskete sündmuste taustal „...selle poole püüelda, et keisri kõige kõrgema käsuga teater Tartus keelata, sest seoses moraali ja hoolsusega ei vasta see ülikooli eesmärkidele ja on äärmiselt laiduväärne sellises väikelinnas. Selle ärakaotamine aitab aga kaasa korratuste likvideerimisele“. Järgnes keisri käsk, millega kinnitati 1804. aastal antud korraldus, ning Tartus jõustus „igaveseks ajaks“ täielik teatrikeeld, mis jäi põhimõtteliselt kehtima kuni 1867. aastani.

3.2. *Probleemid teatriga Tartus*

Dokumentides kajastunud informatsiooni põhjal ilmnes kolm põhilist probleemi: tudengitele ja osaliselt ka professoritele asjakohane aja, tähelepanu ja teiste ressursside kulutamine; vajadus valvata korra ja distsipliini üle tudengite seas; kohane käitumine professorite jaoks, kes peaksid olema tudengitele eeskujuks, mitte häbistama ülikooli kohaliku elanikkonna seas ja kindlasti mitte asetama ülikooli ohtu vastutustundetu käitumisega, mida võidaks interpreteerida vastuhakuna Peterburist tulevatele korraldustele. Kõik kolm probleemi on mingil määral välja tulnud ka Riias ja Tallinnas: küsimus elanikerühma X aja, raha, tähelepanu jt ressursside kohasest kasutusviisist kordub kõigis linnades; Riias lubas Epikuros noored teatrisse, et nad oleksid täiskasvanute ja politsei silma all ega teeks endale kusagil mujal pahandustega häda; Tallinna tekstidest võis välja lugeda, et vaimulik võis komöödiaid vaadates signaliseerida ühiskonnale sõnumit, et tal on vähe huvi sügavamate teaduste vastu ning ta ei mõista oma meelelahutusi suunata nii, et neist talle tema ametiga seotud missiooni juures kasu oleks.

3.3. *Ülikoolid Vene impeeriumis*

1809. aasta ringkirjades tõi Uue Testamendi professor Hezel näiteks ülikoolilinna Kaasani, kus ei tehtavat teatrile mingeid takistusi ning professor Balk küsis, miks Kaasani, Moskvast, Vilniuses, Harkivis ja Peterburis on teatrid lubatud, kui Paul I (väidetavalt eksisteeriv) ukaas keelab teatrite rajamise Venemaal kõigis kohtades, kus on ülikool? Kõik need ülikoolid olid 19. sajandi alguses rajatud, taastatud või ümberkorraldatud Aleksander I haridusreformi käigus, mille eesmärk oli kogu riigi moderniseerimine. Impeerium jagati kuueks õppepiirkonnaks, mille keskmes oli piirkonna hariduspüramiidi juhtiv ja kõigile astmetele kaadrit ettevalmistav ülikool, millel hoidis keskväimu poolt silma peal Peterburis resideeruv kuraator. Moodsa eduka ülikooli kehastusena võeti

eeskujuks Göttingen, rõhutati autonoomia ja akadeemilise vabaduse tähtsust, töö pidi toimuma kohalikus keeles ja tootma kiiresti ja suurel hulgal haritud mehi riiki ülesehitavate ametite tarvis. Ent moodsate saksa ülikoolide ülesehitamine Vene impeeriumi erinevates nurkades pörkas erinevate takistuste otsa, millest olulisemaks tuleb pidada aadli täielikku huvipuudust saata oma poegi kusagile mujale kui seisusekohasesse kadetikorpusesse ning ülikooliõpinguteks piisavalt ettevalmistatud ja motiveeritud noormeeste puudumine kõigi seisuste seas. Olukorda ei hõlbustanud, et Saksamaalt värvatud õppejõud pidasid loenguid saksa või ladina keeles. Moskva ülikool korraldati võimeka kuraatori kätes küll kiiresti ja edukalt ümber teaduslikus mõttes, ent selles puudusid esialgu tudengid, Peterburis rajati ülikool aga alles 1819. aastal. Teatrikeelu osas on selge, et ei Venemaa pealinnas Peterburis ega ka suurlinnas Moskvas poleks keegi saanud selle pealegi tulla, et linnakorralduses midagi paari üliõpilase pärast ümber muuta. Kaasani (30 000 elanikku) ja Harkivi (10 000 elanikku) näol oli tegemist suurte kaubalinnade ja administratiivkeskustega, kus sobimatute kuraatorite ja kohalike ükskõiksuse või vaenulikkuse tõttu ei saanud vastavatud ülikoole veel aastaid kuidagi käima. Kõikides nimetatud ülikoolides, eriti aga Kaasanis ja Harkivis, oli mingeid probleeme õppejõudude ja väga suuri probleeme tudengite saamise, paigalhoidmise, akadeemiliseks tööks motiveerimise ja distsiplineerimisega. Tartus oli heal tasemel professorite kaader ja puudus keelebarjäär nende ja üliõpilaste vahel, ent ülikoolil puudus kohaliku aadelkonna toetus ning kui üliõpilaste hulk oligi eelmainitud ülikoolidest mõnevõrra suurem, ei olnud nende kvaliteet palju parem kui teistel. Üle poole tudengitest jäi ülikooli vähem kui aastaks ning madal õpimotivatsioon kombineerus noorukite valmisolekuga demonstreerida linnas oma üleolekut ja õiguslikku eriseisundit. Vilniuse ülikool oli Vene impeeriumis erand, sest tudengeid oli palju ning nad olid valdavalt aadlisoost ja õpinguteks hästi ettevalmistatud. 1809. aastal oli Vilniuses üliõpilasi 525, Moskvas 135, Harkivis 82 ja Kaasanis 40. Tartus oli tudengite arv just järsult tõusnud 155-lt 200-le, ent vastvärvatud kroonustipendiaatide tase oli olnud kahetsusväärselt madal.

Sellel taustal on ilmne, et kui teistes Venemaa ülikoolides tõepoolest ei teatudki 1809. aastal tudengite teatriveatamisele takistusi, siis ei olnud seda kuidagi võimalik käsitleda positiivse eeskujuna, seda veel eriti Kaasani osas. Vajadus tegeleda tudengite distsipliiniküsimuste ning selle eest hoolitsemisega, et nood teeksid seda, milleks nad ülikooli on tulnud, paistis ülikooli esimestel kümnenditel olevat tõsisem kui Tartu ülikooli ajalookäsitluste põhjal mulje võib jääda.¹⁰⁰⁵ Viimaste üldistused põhinevad ehk rohkem järgnevatel aastakümnetel õitsele puhkenud ülikooli perioodil ning seepärast on Klinger ja Parroti muretsemist ja kasutatud meetmeid peetud ülereageerimiseks ja pedantsuseks.

Senises Tartu teatrikeelu uurimisseisus on keskendutud Tartu suhetele Peterburiga, sest teatrikeelu väljakuulutaja oli Vene keiser, ning teatrikeelu

¹⁰⁰⁵ *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. II 1798–1918*, 65–68.

põhjuseks on peetud (absurdse) keiserliku ukaasi kõigutamatus Vene riigi bürokraatias. Käesoleva töö tulemusel võib aga väita, et nii Paul I ukaas kui selle hilisem järjekindel meeldetuletamine sakslastest kuraatori ja professorite poolt on tunduvalt vähem seotud vene bürokraatiaga kui saksa 18. sajandi moodsate arusaamadega ülikooli olemusest, eesmärgist ja rollist ühiskonnas. Vaadates seda, mis toimus 18. sajandil ja ka veel 19. sajandi alguses väga paljudes Tartu mõõtu saksa ülikoolilinnades, sh Göttingenis, tuleb pigem tõdeda, et Tartu linna teatrielu langes ülikooli rajamisega seoses teatavasse rutiini, mida oli saksa protestantliku taustaga ülikoolides järjekindlalt viljeletud terve valgustussajandi vältel ja justnimelt uutest arusaamadest inspireeritult.

3.4. Saksa ülikoolid ja teater

Eesti teatriloo on eeldatud, et sedamööda, kuidas ühiskond muutus aina vähem ja vähem religioosseks, muutus teater ühiskonnas üha enam aktsepteeritavaks. Sel põhjusel on korduvalt väidetud, et teatrikeeld ülikoolilinnas oleks võinud juhtuda varasematel sajanditel, aga 19. sajandi alguses oli tegu „anakronistliku liialdusega“. Ent 16. ja 17. sajandil oli teater luterlikel aladel käinud pea lahutamatu kooli ja ülikooli juurde – humanistlik draama kuulus õppekavasse ja ülikoole avati näitemängudega nagu nt Christoph Stymmeli 1549. aastal Wittenbergis kirjutatud ja lavale toodud „Studentes: comoedia de vita studiosorum“, mille põhiosa kulus tudengite eksiradade lõbusale esitusele, enne kui päädis õpetliku lõpuga selle kohta, mis on kaklemise, purjutamise, hasartmängude ja kodanikutütardega ringialemise loomulikuks tagajärjeks. Kooliteatri hääbumine ja vastumeelsus teatritruppide suhtes 18. sajandi Saksamaa protestantliku taustaga koolides ja ülikoolides oli seotud üldisemate muudatustega inimese ja ühiskonna mõistmises. Ühelt poolt muutus ühiskondlik moraalitaju varasemate sajanditega võrreldes konfessioonist olenemata kogu Euroopas tunduvalt õrnatundelisemaks ja sellega seoses muutus ka mõõdupuu, mille järgi erinevad kasvatus ja hariduse eest vastutavad jõud otsustasid lastele ja noortele sobiva lektüüri ja meelelahutuse üle. Kui Lutheri jaoks ei teinud „mõned ropud naljad“ veel teatritükki halvaks ning oli üksnes hea, kui poisse ja tüdrukuid tüüriti näidendites abielu (mitte tsölibaadi) suunas, siis 18. ja 19. sajandi pedagoogid vangutasid varasematel sajanditel koolipoistele esitamiseks kirjutatud „kasulike ja õpetlike“ näitemängude üle vaid hämmastunult päid, leides et seesuguseid asju öelda ja teha ei lubaks tänasel päeval isegi kõige labasem rändtrupp. See moraalitaju õrnenemise protsess, mis on teatri üle peetavates vaidlustes selgesti märgatav, läheb kokku sellega, mida ideeajaloolane Peter Burke on kirjeldanud rahvakultuuri reformimise protsessina.¹⁰⁰⁶ Burke rõhutas, et see reform toimus kõikjal üle Euroopa ning selle teostajateks olid ühtviisi religioossete kui mittereligioossete ametite kandjad, 18. sajandil kasvavalt just viimased.

¹⁰⁰⁶ Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*.

Teiselt poolt oli juba 17. sajandil hakatud muutma haridust praktilisemaks ja rakenduslikumaks ning humanistliku hariduse keskne sisu – klassikaliste keelte valdamine, antiigi tekstide tundmine, retooriline elegants – oli aja jooksul üha vähem kooskõlas esilekerkiva valgustusliku eesmärgiga tõsta võimalikult efektiivselt inimühiskonna vaimset ja moraalsset taset ning parandada rahva materiaalsset elujärge. Riigi suunav mõju ülikoolidele kasvas ning ülikoolide ratsionaliseerimisel mängisid olulist rolli Saksa vürstiriikide valitsusametnikud, kelle jaoks haridussüsteem ja teadus kujutasid üht olulist osa riigi kui teraviku majandamisest, mis omakorda toimus kameralistlikke printsiipe järgides. Riigivalitsus pidi kindlustama, et nii nagu ettevõtlus, nii ka haridus annaks riigile ja ühiskonnale vajalikku kvaliteetset tulemust ning kasulikke inimesi riigi teenimiseks. Uute reformülikoolide Halle (1694) ja Göttingeni (1737) eeskujul reformiti ka teisi ülikoole praktiliste-kasulike teaduste suunas – humanistlik rõhuasetus teoloogiale ja kaunitele kunstidele (st filosoofiateaduskond) taandus ja kõige tähtsamateks valdkondadeks muutusid õigusteadus ja kameralistika (st ühiskonnakorraldus).¹⁰⁰⁷ Sellest, et vastuseis teatrile oli kõige tugevam ja järjepidevam just Halles ja Göttingenis, võib järeldada, et vaenulikkus teatri vastu oli seotud vastuseisuga vananenud haridusparadigmale ja laiemalt kogu senisele ühiskonnakorraldusele, mida nii väga sooviti muuta moraalsemaks, kultuursemaks, haritumaks, võrdsemaks ja jõukamaks.

Kuivõrd teater ei olnud enam kasulik vahend hariduseesmärkide teostamisel, tuli küsida selle sobivuse kohta õppiva noorsoo meelelahutusena. Ning siin tuleb jälle mängu aja, raha, tähelepanu jt ressursside eesmärgipärase kasutuse küsimus. Nii Klinger kui Parrot ütlesid napilt, et teatris näitemängude vaatamine ei ole kooskõlas tudengi põhitegevusega. Mismoodi? Tudengi põhitegevuseks tuleb pidada teadmiste omandamist ja moraalsset küpsemist. Kõik, mis teenib seda eesmärki, on hea ja kasulik ning vastupidi. Teatri vaatamine ei toeta kumbagi, ei vii samas suunas kui haridus. Seda sellepärast, et õppimine on raske ja tõsine asi ning kui sellele korralikult pühenduda, siis ühel hetkel hakkab teadus ise pakkuma teistest lõbustustest veelgi paremat naudingut ning ühiskond võidab kodaniku, kes on võimeline tõsisteks pingutusteks ja tootma uusi kasulikke teadmisi. Teater aga üksnes võtab endale õppimiseks mõeldud raha ja aja ning täidab nooruki pea, mis on niigi loomuldasu kaldu kerge, meeldiva ja lõbusa poole, veel enam igasuguste teadusele ebasoodsate mõtete ja tunnetega, nii et temast pole veel tükk aega õpinguteks asja. Sellist selgitust saab lugeda ühes neist paljudest 18. sajandi teises pooles Saksamaal ilmunud tekstidest, milles räägitakse spetsiifiliselt õppetööga seotud probleemidest seoses teatriga. Ilmunud 1776. aastal Wittenbergis, kus professorid proovisid täie jõuga hoida kehtivana kuurvürsti 1713. aastal välja antud teatrikeeldu, juhtis eeldatav ülikooliprofessor lugejate tähelepanu üliõpilaste kehvale ettevalmistusele ja liiga lühikesele õpiajale, küsides justnimelt teatrit silmas pidades: „Kui suure

¹⁰⁰⁷ Rüegg, *Geschichte der Universität in Europa*, kd II, 128.

osa ajast saaks sellest kolmest aastast, õppetöö nii mitmete ja tähtsate eesmärkide juures – ja ma ei taha rääkida sellest, kuivõrd ebaküpse ja tühja peaga väga paljud seejuures ülikooli on tulnud – kui suure osa ajast, ma küsin, saaks neist aastatest veel lõbustuste peale kulutada?”¹⁰⁰⁸

Oma arutlusi publitseerivad professorid ei olnud kõik ühte meelt ja ülikooli nõukogudes toimusid alatihti teatri teemal vihased vaidlused. Rõhuasetused, hinnangud ja ettepanekud on tekstides erinevad, ent neil on üks suur ühine mure Tartu jt Vene impeeriumi ülikoolidega (peale Vilniuse): suur osa ülikooli saabunud noorukitest pühendas suurema osa oma ajast ja energiast (õppimise perspektiivist) kasutute või (majanduslikus, tervislikus ja moraalses mõttes) kahjulike lõbustuste peale. Üheks rakendatavaks vastuabinõuks sellele probleemile oli, et ülikooli asukohaks valiti teadlikult väike linn, lootuses, et loomupäraselt „kergele ja lõbusale“ kalduvatel noorukitel pole seal midagi muud teha, kui alternatiivide puudusel õppima hakata. Mitmetes nendest artiklitest kasutatakse terminit „ülikoolilinn“ spetsiifiliselt üksnes selliste kohta, mis on kas väikesed või keskmise suurusega, ja kus ülikool mängib kesket rolli. Residentsilinnad, pealinnad, suured kauba- või sadamalinnad ei kuulunud sellesse kategooriasse isegi kui seal asus ka ülikool. Vene impeeriumis kvalifitseerus 19. sajandi alguses vaid Tartu oma 4000 elanikuga ülikoolilinnaks, andes nii veel ühe vastuse küsimusele, miks kehtis teatrikeeld üksnes seal ja mitte teistes Venemaa ülikoolides.

On kaheldud, kas Paul I ukaas üldse kunagi eksisteerinud ongi, aga on väga tõenäoline, et ta selle ikkagi andis. Ukaasi võimalikku inspiratsiooniallikat pole seejuures tarvis otsida mujalt kui Preisimaalt, mille õukonda Paul I imetles ja matkis. Friedrich II oli 1771. aastal vastu tulles Halle ülikooli professoritele kehtestanud täpselt sellise teatrikeelu kõikidele Preisimaa ülikoolilinnadele. Ja täpselt nii nagu Paul I ukaas käis sõnades terve Venemaa kohta ja kehtis praktikas üksnes Tartus, jõustus teatrikeeld ka Preisimaal ainult Halles, kus ülikool oli huvitatud selle kehtimisest. Halles kadus teatrikeeld alles pärast seda, kui Napoleon oli ülikooli 1806. aastal kinni pannud ja linn kujundas end kiiresti ümber hoopis kuurortlinnaks, mis mõistagi vajab klientuuri lõbustamiseks teatrit. Göttingenis aga kadus teatrikeeld lõplikult alles 1834. aastal. Saksa linnadest, kus Tartu ülikooli esimese kümnendi professorid olid haridust omandanud, kuulusid lisaks Göttingenile, Hallele ja Wittenbergile väikeste ülikoolilinnade hulka veel Giessen ja Jena. Giessenis, kus 1770. aastatel õppisid Snell ja Klinger ning kus hiljem oli professoriks Hezel, oli teater 18. sajandi teisel poolel keelatud sedavõrd, kuivõrd ülikool suutis iga uue juhtumi puhul oma tahtmise läbi suruda. Jenas oli Kotzebue teinud tudengiteatrit 1770. aastate teises pooles ning 1780. ja 1790. aastatel tegutses seal ka professoritest ja aadlikest koosnev asjaarmastajate teater. Mõlemat sorti teatrid keelati Jenas just sajandivahetuks ning teadaolevalt oli keelu taga olulisel määral Johann Wolfgang Goethe.

¹⁰⁰⁸ Anonymus, „Ueber die Zulässigkeit der öffentlichen Schauspiele in Universitätsstädten“, 296.

Neis ülikoolilinnades ja Tartus aset leidnud sündmused on väga sarnased. Oli juba juttu Wittenbergi kuurvürsti „ukaasist“, mille kehtivust ülikool aastakümneid kõigile teatrisõpradele meelde tuletas. Klingeril ja tema progresseeruvale karmusel teatri suhtes on paralleel Göttingeni ülikooli kuraatori Gerlach Adolph von Münchhauseniga, kes püüdis algusest peale teatrit Göttingenist eemal hoida ning muutus aja jooksul selle suhtes üha jäigemaks. Mõlemad rõhustid ülikoolilinnas korra hoidmise vajadusele, mille kohta Münchhausen ütles 1765. aastal iseloomulikult: „Vastumeelsusega olen kuulnud, et tudengite hulgas tuleb ette selliseid meelelahutusviise, mis küll iseenesest pole kuidagi keelatud, aga mis asjaolude tõttu võivad saada väga ohtlikuks ja mida seepärast ei tohiks taluda vähemasti ülikoolis, kus nii palju sõltub hea kasvatus ja korra hoidmisest“.¹⁰⁰⁹ Täpselt samamoodi nagu Tartus, käis kõigis neis linnades erinevat sorti teatri ümber väiksemate ja suuremate intervallidega pidev taotlemiste-keelamiste-lubamiste karussell, kus raad üritas enamasti teatrietendusi läbi suruda, eemalviibiv kõrgem võim toetas kord üht, kord teist osapoolt ning ülikool oli kiire raporteerima tekkinud ja tekkida ähvardavatest probleemidest kõrgemale võimule. Samuti oli tavaline, et ülikooli professorite seas tegutses siseopositsiooni korras keegi tõeline teatrientusiast, kes püüdis murda ülikooli teatrivaenulikkust, kaevates valjusti keelamise ebaõigluse ja kolleegide pimedade eelarvamuslikkuse üle. Saksamaa ülikoolilinnade „teatritiini“ juurde kuulus ka see, et teatritrupid hakkasid käima keelatud linna lähedal külades, valitseja täiendava keelu järel aga lähima naabervürstiriigi piiri taga. Tudengite teatrihuvi muidugi ainult süvendades viis see jada Halles välja lausa anekdootlike sündmusteni ning päädis 1784. aastal Dresdeni ja Berliini koostööga, et vabastada Halle ümbrus seda piiravatest teatritruppidest. Tartus löödi samal põhimõttel lava üles linnapiirist väljaspool asuva „Valge hobuse“ kõrtsi juurde alles 1857. aastal.

Vene impeeriumi hariduspoliitikute tähelepanu Göttingeni ülikooli ja selle teadlaste vastu oli ärganud Christoph Meinersi kaheköiteline teos „Saksa ülikoolide ülesehitusest ja korraldusest“ (1801/1802), kus on selgitatud ka ülikooli suhtumist teatrisse. Meiners kirjutab, et varasematel aegadel oli ülikoolis peetud tudengiteatrit parimaks lõõgastuseks ja arendavaks harrastuseks, nüüd aga tuntakse rohkem selle varjukülgi, ega lubata seda Göttingenis ilmselt enam mitte kunagi teha; professionaalse teatri vaatamise osas võttis ta aga kokku sajandivahetuseks üldisesse debatti lisandunud argumentatsiooni selle kohta, et teater poleks nii kahjulik, kui (tingimata) heatasemeline teater oleks ülikoolilinnas püsivalt olemas. Väikestes ja keskmise suurusega linnades pole see aga võimalik, ning lühiajaliselt kättesaadava teatri intensiivsetel hooaegadel on ülikooli seisukohast nii palju kahjulikke tagajärgi, et neid peetakse Göttingenis niisama kahjulikuks kui asjaarmastajate teatreid. Meinersist sai 1803. aastal Moskva ülikooli kuraatori nõunik.

¹⁰⁰⁹ Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*, 190–95.

Tartu teatriajaloos on väidetud, et „ootuspäraselt pidanuks Tartu ülikooli taasavamine 1802. aastal hakkama teatrielu veel rohkem edendama ja kaasa tooma võib-olla koguni oma statsionaarse kutselise teatri asutamise“.¹⁰¹⁰ Laiema intellektuaalajaloolise tausta uurimise tulemusel tuleb aga tõdeda, et kui tartlased tõepoolest ootasid ülikooli taasavamisega seoses kohaliku teatrielu hoo-
gustumist, sai see tuleneda üksnes kokkupuute puudumisest moodsa üli-
kooliga. Kolmanda peatüki kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et kui tahetakse esile
tõsta Tartu ülikooli erilist saksapärasust võrreldes teiste Venemaa ülikooli-
dega, siis ülikooli teatrivaenulikkus kuulus just moodsa saksapärasuse juurde
ning teatrikeelu edukas teostumine Tartus näitab, et vähemalt selles punk-
tis oli Tartu ülikoolil õnnestunud Göttingeni mudelit kõige paremini järgida.
Peterburist seda muidugi toetati, sest Vene impeeriumi hariduspoliitika ees-
märk 19. sajandi esimesel kümnendil oli just selle Göttingeni mudeli läbisu-
rumine – üritus, mis igal pool mujal peale Tartu ja Vilniuse oli erineval moel
läbi kukkumas, sest saksa arusaamad ei leidnud suuremas osas vene ühiskon-
nast mõistmist ega toetamist.

4. Lõppsõna

Käesolev monograafia on üles ehitatud põhimõttel, et 21. sajandi lugeja teeb
stiliseeritud vormis kaasa protsessi, kus sammhaaval minnakse sisse konteksti,
milles kirjutati 18. sajandi lõpust ja 19. sajandi algusest pärinevad vaatlusalused
tekstid. Töö ülesehituse tagamõte oli, et lugeja teadvustab endale järk-järgult
mõistete ja asjaolude muutumist teksti ja tänase päeva vahele jäänud ca 200
aasta vältel. Teekonna lõpuks jõuab ta selleni, et teatri üle peetav poleemika
paistab talle omas ajas täiesti loomuliku ja asjakohasena, sõltumata tema
isiklikust hinnangust teatri kasulikkuse või kahjulikkuse kohta. Kolme erineva
üksikjuhtumi käsitlemise tulemusel pidi ühelt poolt tekkima ettekujutus ühe
piiratud diskussiooniruumi probleemidest ja arusaamadest, teiselt poolt pidi
aga teatud määral esile pääsema ka teatrivaenulikkus kui nähtus, mis erinevates
kontekstides võtab erinevaid vorme.

Vaadeldud tekstides ütlevad erinevad teatrisõbrad teatri ülistuseks, et see
koondab endas suureks tervikuks kõik kaunid kunstid. Käesolev töö kinnitab,
et nii nagu teater kunstivormina koondab endas suurt hulka teisi kunstivorme,
mille ta laval tervikuks seob, leiavad ka teatrivastasuses väljenduse suur hulk sel-
lele konkreetsele ühiskonnale omaseid teemasid ja küsimusi, millest konkreetne
vastasseis on ajendatud. Teatriga pea lahutamatult kokku käivat teatrivaenulik-
kust lähemalt vaadeldes tuleb tõdeda, et sellesse võivad üheaegselt kokku joosta
kõik ühiskondlikud küsimused ning selle äärmiselt kompleksse fenomeni ava-
miseks läheb tarvis väga erinevate erialade teadmisi – teoloogia, teatriteadus,

¹⁰¹⁰ Kampus, „Teater“, 407.

kirjandusteadus, majandusajalugu, filosoofiaajalugu, õigusajalugu, sotsiaalaajalugu jne. Uus teadmine, mida iga omanäolise situatsiooni avamine pakub, ei anna vastust mitte üksnes konkreetsele küsimusele, mis siis ikkagi osadel inimestel konkreetsetes aegruumis teatri vastu öelda oli, vaid ka sügavale ulatuva sissevaate inimeseksolemise küsimustesse nii antud aegruumis kui ka universaalselt.

Vaadeldud juhtumite kaudu tuleb teatrivaenulikkus esile mitte ainult, aga väga olulisel määral kriitikana selle suhtes, kuidas parajasti konkreetsetes ühiskonnas jaotatakse erinevaid ressursse. Tekstid juhtisid tähelepanu iseenesest hästi teadaolevale, aga Eesti varasemates käsitlustes suures osas teadvustamata asjaolule, et teater nõuab oma sünniks kõige erinevamat laadi ressursse: materiaalseid asju, füüsilist ja vaimset ruumi ning inimeste tähelepanu, tööd ja aega. Seepärast puudutab teater juba puhtalt läbi oma olemasolu ka neid inimesi, keda etendusele ei oodata või kes sellest ise hoiduvad, nii nagu linna rajatud ülikool möödapääsmatult mõjutab linna kui tervikut – selle identiteeti, vaimust, moraali, tegevusalasid, majandust jne. Kui usutakse, et teatril on ühiskonnale mingisugune mõju, olgu see siis esteetiline, kasvatuslik, majanduslik, hingekosutav vms, siis kerkib ka küsimus teatri kohta üles ühiskondlikul tasemel. Küsimus teatri mõju positiivse või negatiivse olemuse kohta tuleb päevakorda, kui on olemas ettekujutus mingist kollektiivsest eesmärgist: riiklik iseseisvus või selle reformimine, üldine õnnelikkus, majanduslik areng, mingit moodi mõistetud täiuslikkuse hoidmine või saavutamine vms. Paljudel juhtudel paistab teatrivastasus lähtuvat just veendumusest, et mingi suurema ja pikaajalisema eesmärgi teostamiseks tuleb loobuda asjadest, mis töötavad eesmärgile otseselt vastu või kasutavad ressursse, ilma et aitaks kaasa eesmärgi saavutamisele.

Doktoritöös toodi välja, et Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses aset leidnud poleemikate taustal oli oma ajastu küsimus mistahes tegevuse kasulikkuse-kahjutuse-kahjulikkuse kohta. Selle juures peeti silmas valgustuslikku eesmärki, milleks oli täiuslikkus nii individuaalsel kui ühiskondlikul tasandil. Ajastu eripärade hulka kuulus usk sellesse, et täiuslikkus on - lähemas või kaugemas tulevikus - suures osas saavutatav, kui selle nimel tõsiselt pingutada. Milles täiuslikkus konkreetsetel juhtudel seisnes ja kuidas seda kõige paremini saavutada, oldi muidugi mitut meelt. Nagu kõigis muudeski asjades, läksid arvamused lahku ka teatri küsimuses ning paljud ajastuomased positsioonid kajastusid selgelt ka Riias, Tallinnas ja Tartus. Teravamaid lahkkelisid tekitas erinevat sorti teatriharrastuse lubatavus lastele, noortele ja üliõpilastele – saksa protestantlikus kultuuriruumis oli sel ajal vähe neid, kes pidasid iga-sugust teatrit sellele rühmale sobivaks, ent arvamused lahknesid selles osas, kas noori peaks otseselt takistama või mitte. Ei ole võimalik üheselt väita, et teatri eest võitlejad olid toonases kontekstis tingimata kergemeelsemad ja sotsiaalses plaanis hoolimatumad kui teatri vastased, ent arvestades teatriküsimuse vältimatut seotust ühiskonna muude küsimustega nagu eriti rängas seisus pärisorjus, suurte masside äärmine viletsus ja pea olematu sotsiaalhoolekanne

Eesti- ja Liivimaa, siis ei peaks nii väga imestama mõne aruka ja sotsiaalses plaanis vastutustundliku inimese väljendatud teatrivasutuse üle.

Lisaks kolme linna teatripoleemika avamise ja nende juhtumite kaudu teatrivaenulikkuse kui nähtuse selgitamisele, oli doktoritööle sissejuhatuses seatud veel kolm kitsamat eesmärki. Neist esimene lubas anda senisest tõenduspõhisema ettekujutuse teatri vastu tegutsemisest Eesti teatriloos ning selgitada võimalust mööda kiriku ja kristliku usu rolli selles. Töö ajalised raamid ei luba esitada kindlaid väiteid ei varasema ega hilisema aja juhtumite kohta Eesti- ja Liivimaa aladel, ent esimese peatüki tulemusel saab võrdlemisi kindlalt öelda, et kirikut ja kristlikku usku ei ole põhjust süüdistada selles, et suurkaupmeestest koosnev raad rändtruppidele või ka kooliteatrile alati mänguluba ei andnud ning kohustas rändtruppe ja asjaarmastajate teatreid tegema annetusi linna sotsiaalhoolekandele, mille rahalise katte eest vastutas seesama raad. Vaatlusalustes tekstides viidatakse nii teatrit toetavatele kui seda vastustavatele vaimulikele Saksamaal, ent Eesti- ja Liivimaa kontekstis kasutatakse usulisi argumente üksnes kõnealuste teatrite kaitse poolel – Riias ja Tallinnas. Teise peatüki jaoks koostatud ülevaate järgi saab lisaks üldistavalt öelda, et kristlikul kirikul on teatri suhtes puudunud aja- ja kohaülene ühtne hoiak, mis seda kas toetaks või vastustaks. Suhtumine teatrisse kui sellisesse on olnud rohkem seotud konkreetsete usuliste voolude eripära või üldiste ajastuomaste arusaamadega moraalist, pedagoogikast jne. Jätkuna käesolevale tööle peaks läbi vaatama ka teatritegevuse Kuramaal, kust on teada, et vaatlusalusel perioodil kohandas rahvaalgustajast luterlik pastor läti keelde esimese näitemängu ja järgmine pastor algatas pisut hiljem lätikeelsete etenduste andmise.

Teiseks kitsamaks eesmärgiks oli anda vastus küsimusele Tartu teatrikeelu põhjuste ja ajendite kohta. Esimese peatüki põhjal sai välja tuua gümnaasiumi rektori vastumeelsuse noorte teatriskäimise suhtes ning komöödiavaimustuse ja teadusearmastuse vastandamise. Teises peatükis kerkis esile võimalus, et just valgustusajal koguduse 'õpetajateks' hüüdma hakatud vaimuliku jaoks ei peetud üldiselt ameti väärrikusega kokkusobivaks avalikult lõbu tunda komöödiate armuintriiigidest ja jämedatest naljadest. Kolmandas peatükis selgus, et ülikooliprofessoritel tuli kogu Euroopas, aga veel enam Vene impeeriumis ja Tartus, võidelda oma ühiskondliku prestiiži eest, ning Tartu meditsiiniprofessorist teatrientusiasti ülesastumine komöödiandina poolavalikul laval ei leidnud heakskiitu ka nende kolleegide silmis, kes sama teatri vaatamist igati sobivaks pidasid. Protestantliku Saksamaa väikestes ülikoolilinnades oli vägikaikavedu teatri pärast ülikooli ja linnarae vahel 18. sajandil ja 19. sajandi esimestel kümnenditel pigem tavapärane, ning just saksa moodsate ülikoolide eeskuju oli see, mis inspireeris Paul I-st andma teatrit keelavat ukaasi ning Tartu ülikooli kuraatorit ja professorite enamust hea seisma selle kehtimise eest. Ülikoole rajati väikelinnadesse just sel põhjusel, et hoida õppimiseks vähe motiveeritud noorukeid eemal kõigest sellest, mis võis takistada õpingutele keskendumist ning ilmselt osalt ka sellest püüdlusest endast, osalt tollase teatri eripäradest

tingituna, põhjustaski teater sageli kõike seda, mida temast kardeti: aja, raha ja tähelepanu täielik ärakulutamine, näitlejannade tähelepanu pärast rivaalitsemine ja kaklemine nii omavahel kui kohaliku garnisoni liikmetega, näiteturpiga ärajooksmine ja rändnäitlejaks hakkamine jms.

Kolmandaks eesmärgiks oli selgitada linna ja selles asuva teatri eripärade seost seal puhkeva diskussiooniga teatri üle ning tutvustada ka selle diskussiooni toimumise kanaleid ja viise. Vaatlusalused kolm baltisaksa linna erinesid üksteisest suuruse, tähtsuse ja ka identiteedi poolest ning vaadeldaval perioodil erinesid ka nende linnade ambitsioonid oma teatrielu püsivaks muutmisel. Mõlemas kauba- ja sadamalinnas Riias ja Tallinnas kerkisid esile küsimused linna suuruse ja jõukuse kohta, mõlemas linnas arutati teatri üle luksusdebati raames ja suhtes vaestega, mõlemas linnas tõusis teatriga seoses varjatult teemaks ka pärisorjus. Ent samal ajal kui Riias ilmutas gümnaasiumi rektor kaks kriitilist, kuid teatri ja selle rajaja suhtes siiski ka sõbralikku ja aupaklikku teksti, rünnati Tallinna asjaarmastajaid anonüümsete pilgetega. Saksamaa näidete põhjal võib oletada, et Riias ei oleks tõsisemat arutelu teatri üle saanud tulla juba seepärast, et teatri rajaja ja esimeste aastate ülalpidaja oli äärmiselt mõjuvõimas kohalik aadlik.

Ülikoolilinna konfliktset suhet teatriga on juba selgitatud. Meediaajaloo raames tasuks ilmselt küsida, mispärast ei ilmunud Tartu linnas mitte ühtegi „väikest“ vms teksti, milles kaalutaks argumente teatri poolt ja vastu, nagu neid avaldati Tallinnas, Riias ja paljudes Saksa ülikoolilinnades? Kogu diskussioon toimus ametlikes kirjades, erakohtumistes ja koosolekutel ning mitte keegi sündmustiku osalistest või kõrvalseisjatest ei üritanud protessi mõjutada meedia kaudu. Kaksikümmend aastat varem oli Kotzebue kasutanud Tallinna teatri kaitsmisel kõiki olemasolevaid meediakanaleid – linna nädalalehte, enda rajatud ajakirja, omaenda tekstikogumikku ning lisaks veel nii trükituna laiali saadetud kui teatri tähtpäevaks lavastatud lauludega järelmängu. Snell oli Riias oma arvamuse avaldamiseks kasutanud rektori kohustuste hulka kuuluvat *programma*-formaati, enda rajatud ajakirja ning kaudsel kombel võib nende kanalite hulka ehk lugeda ka näitemängu õpilastele. Mingeid vastulauseid aga meedias ei järgnenud – Tallinna teatri vaenlased jäid Kotzebue ja Arveliuse enda kirjeldatud anonüümseteks pilkajateks aadli ja kõrgema kodanluse seast, seda, et riialased „Patriootilised vestlused“ väga halvasti vastu võtsid, saame teada Snelli enda käest.

On üsna selge, et igas linnas toimus nii teatri rajamine kui selle ühest või teisest aspektist kritiseerimine kohalike probleemide pingeväljas. Riia ja Tallinna poleemikad leidsid aset paralleelselt ja samal ajal asehalduskorra kehtestamisega, mõlemas linnas avati teater raest sõltumatult ja ilmselt sellest ka lausa mööda minnes – Riias tegi seda kohalik väikekuningas, kes oli ühtlasi reformijast Vene keisri salanõunik, Tallinnas mujalt tulnud mees, kes asus ametisse asehalduskorraga rajatud kõrges ametis, millele vana raad pidi alluma. Millised olid õieti mõlema rae suhted linnas asuva teatriga, võib väärida lähemalt uurimist. Tartu

teatrivaidluste ajaks oli asehalduskord suures osas tühistatud, ent kuberman-guvalitsus kamandas rae üle kuni pisiasjadeni välja ning kuraatori kaudu otse Peterburiga seotud ülikool ei lasknud samuti rael igas asjas oma tahtmist saada.

Mõningaid töö käigus välja tulnud asjaolusid pidas autor isiklikult huvita-vaks, nagu näiteks tänases mõistes parem- ja vasakpoolsete sotsiaalmajandus-like arusaamade esilekerkimine Riia tekstis. Platoni vaim argumenteeris, et riigi õnnelikkuseks on tarvis ühiskonnas aset leidvad tegevused allutada hoo-likalt väljaarvestatud suunamisele selle nimel, et edendada ühekorraga jõu-kust ja võrdsust, suurendades kõikide ühiskonnaliikmete võimalusi. Kui selle käigus tuleb loobuda mõningatest naudingutest, siis olgu nii. Epikurose vaim kaitses individuaalset vabadust kasutada kõiki võimalusi naudingute rohken-damiseks, kasutades Põltsamaa pastori Hupeli argumentatsiooni, kes seisis reguleerimata luksuse eest, uskudes, et jõukate piiramatu vabadus oma tulu-sid ja naudinguid rohkendada elavdab majandust, tuues nii mingisugust kasu ka vaestele. Poliitilises hetkeolukorras mõjub naljaka kokkusattumusena, et Hupel räägib ka eestlastest pärisorjade barbaarsele maitsele meelepärasest luk-susest, milleks on alkoholi pruukimine.

Autori algsete eelduste horisondil mõjus täiesti ootamatult pärisorjuse küsi-muse esilekerkimine Tallinna ja Riia teatri üle arutavates tekstides. Neist teat-ritekstidest paistis välja, et mitesaksa põliselanike ränka ja õigusetut olukorda saab kirjeldada jõe-hobuna elutoas, mis jäi igast küljest ette eriti neile, kes olid alles hiljuti Saksamaalt Eesti- või Liivimaale saabunud, ent millest kõik olid sunnitud mööda vaatama ja rääkima. Võib väita, et reservatsioonid teatrihar-rastuse suhtes võisid selles konkreetses kontekstis olla ajendatud mitte (üksnes) kitsarinnalisest eelarvamuslikkusest (õilsa või süütu) teatrikunsti suhtes, vaid (ka) progressiivsetest ja liberaalsetest vaadetest, mis nõudsid muutusi kehti-vas ühiskonnakorras.

Elulookirjeldus

Nimi:	Tiina-Erika Friedenthal (sündinud Paldrok)
Sünniaeg ja koht:	30. august 1974, Tallinn
Kontakt:	+372 55 58 71 58; tefriedenthal@gmail.com
Haridus:	2012 – ... Tartu ülikool, usuteaduse eriala, doktorantuur 2018 Vladimir Admoni Programmi doktorikool (Göttingeni ja Tartu ülikooli koostööprojekt) 2014–2015 Göttingeni ülikool (Saksamaa), semester külalisüliõpilasena (DoRa T6) 2006–2012 Tartu ülikool, magistriõpe, usuteaduse eriala (<i>cum laude</i>) 1998–1999 Tartu ülikool, pedagoogiline õpe 1992–1998 Tartu ülikool, usuteaduse eriala, BA 1981–1992 Tallinna 32. Keskkool
Teenistuskäik:	2008– ... Miina Härma gümnaasium: õpetaja (maailmausundid, filosoofia, Theory of Knowledge) 2002–2010 Vanemuise teater: reklaamijuht 1999–2000 Võnnu ja Puhja gümnaasiumid: õpetaja (maailmausundid)
Teaduslikud publikatsioonid:	Tiina-Erika Friedenthal, „Näitemängude tühisusest ja hädavajalikkusest Riias 18. sajandi lõpul“, <i>Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae</i> 21 (28), nr Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis (2014): 161–92. Tiina-Erika Friedenthal ja Meelis Friedenthal, „The Use and Abuse of Performative Arts for Religion and Society“, <i>Baltic Journal of Art History</i> 8 (2014): 119–56. Tiina-Erika Friedenthal, „ <i>Das Wert des Theaters und die Luxusdebatte am Ende des 18. Jahrhunderts in dem nicht so aufgeklärten Livland</i> “, <i>Medien der Aufklärung. Aufklärung der Medien im Baltikum und im europäischen Kontext</i> , toim L. Lukas, S. Pasewalck, K. Renner, V. Hoppe (Wallstein) [ilummas] Tiina-Erika Friedenthal, <i>kaastöö teatri kohta käivale peatükile raamatus Balti kirjakultuuri ajalugu kuni 1840</i> , 1. kd, toim L. Lukas, K. Kaju (Tartu Ülikooli Kirjastus 2020) [ilummas]

Curriculum vitae

Name:	Tiina-Erika Friedenthal (born Paldrok)
Birth date and place:	August 30, 1974, Tallinn
Contact:	+372 55 58 71 58; tefriedenthal@gmail.com
Education:	<p>2012 – ... University of Tartu, theology, doctoral studies</p> <p>2018 Doctoral School of the Vladimir Admoni Program (Collaborative Project of Göttingen and Tartu University)</p> <p>2014–2015 University of Göttingen (Germany), semester as visiting student (DoRa T6)</p> <p>2006–2012 University of Tartu, Master's Degree in theology (<i>cum laude</i>)</p> <p>1998–1999 Tartu ülikool, pedagogical education</p> <p>1992–1998 Tartu ülikool, theology, BA</p> <p>1981–1992 Tallinna 32. Keskkool</p>
Career:	<p>2008– ... Miina Härma Gymnasium: Teacher (World Religions, Philosophy, Theory of Knowledge)</p> <p>2002–2010 Vanemuine Theater: Advertising Manager</p> <p>1999–2000 Vönnu and Puhja Secondary Schools: Teacher (World Religions)</p>
Scientific publications:	<p>Tiina-Erika Friedenthal, „Näitemängude tühisusest ja hädavajalikkusest Riias 18. sajandi lõpul“, <i>Eesti Ajalooarhiivi toimetised</i> = <i>Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae</i> 21 (28), nr Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis (2014): 161–92.</p> <p>Tiina-Erika Friedenthal ja Meelis Friedenthal, „The Use and Abuse of Performative Arts for Religion and Society“, <i>Baltic Journal of Art History</i> 8 (2014): 119–56.</p> <p>Tiina-Erika Friedenthal, „<i>Das Wert des Theaters und die Luxusdebatte am Ende des 18. Jahrhunderts in dem nicht so aufgeklärten Livland</i>“, <i>Medien der Aufklärung. Aufklärung der Medien im Baltikum und im europäischen Kontext</i>, ed. by L. Lukas, S. Pasewalck, K. Renner, V. Hoppe (Wallstein) [forthcoming]</p> <p>Tiina-Erika Friedenthal, <i>kaastöö teatri kohta käivate peatükile raamatus Balti kirjakultuuri ajalugu kuni 1840</i>, 1. vol, ed. by L. Lukas, K. Kaju (Tartu Ülikooli Kirjastus 2020) [forthcoming]</p>

Kasutatud kirjandus

Käsitajalised materjalid

„Akte in Klagesachen des Kreisfiskals Peterson [sic!] wider mehrere Studenten wegen Ruhestörung im theater (26.08.1812–01.09.1812), EAA.402.8.55, Rahvusarhiiv Tartus.

„Akte in Untersuchungssachen wider den Professor Dr. Balk wegen verbotwidriger Teilnahme an einem Liebhabertheater (27.08.1809–03.09.1809)“, EAA.402.8.1285, Rahvusarhiiv Tartus.

„Dorpater Magistrat. Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat (10.01.1800–15.05.1851)“, EAA.995.1.1808, Rahvusarhiiv Tartus.

„Dorpater Polizeiverwaltung. Verordnungen und Briefwechsel mit dem Generalgouverneur von Liv-, Est- und Kurland, der Livländischen Gouvernementsregierung u.a über Theatervorstellungen, Konzerte, Ausstellungen u.a Veranstaltungen (07.02.1808–09.12.1887)“ EAA.1880.2.455, Rahvusarhiiv Tartus.

Kirschbaum, Mari-Anne. „Tartu Ülikooli materjalid Rahvusarhiivis“ (e-kiri autorile 13.12.2017).

„Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. über die Veranstaltung von Theatervorstellungen, das Verbot der Errichtung einer Theaters in Dorpat und der Teilnahme von Studenten an öffentlichen Theatervorstellungen (11.03.1803–02.06.1842)“, EAA.402.4.103, Rahvusarhiiv Tartus.

„Schreiben der Dorpater Universität und des Ministeriums der Volksaufklärung in Sachen der Theatervorstellungen (11.06.1804–18.12.1804)“, EAA.384.1.41, Rahvusarhiiv Tartus.

Sturm, Harry-Georg. „Geschichte des deutschen Theaters in Dorpat: (1594–1870)“, magistratö. Tartu, 1938.

Trükised

Aabrams, Vahur. „Herra on meid lassnud kutzta...: Kotzebuest ja Lenzist eesti teatriaastal“. *Akadeemia* 11 (2006): 2371–90.

Alt, Heinrich. *Theater und Kirche in ihrem gegenseitigen Verhältniss*. Plahn Buchhandlung (L. Nitze), 1846.

Alt, Peter-André. *Schiller: Leben – Werk – Zeit*, kd 2.2. München: Beck, 2004.

- Andresen, Andres. „Luterlik kirik vene ajal: Religiooniprivileegid ja kirikukorraldus“. *Eesti kiriku- ja religioonilugu: õpik kõrgkoolidele*, toimetanud Riho Altnurme, 169–72. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.
- „Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung“, 42–49. Wiesbaden: Bechtold, 1898.
- Anonymus. „Ueber die Zulässigkeit der öffentlichen Schauspiele in Universitätsstädten“. *Wittenbergsches Wochenblatt zum Aufnehmen der Naturkunde und des ökonomischen Gewerbes. Johann Daniel Tietz Wochenblatts-Expedition* 9, nr 37–39 (september 1776): 293–311.
- Anonymus (AC10183964). *Der Patriot. (Wochenschrift aus den Jahren 1724–1726). Neue und verb. Ausg.* 3. Aufl. Hamburg: König, 1747.
- Arndt, Johann. *Des hocherleuchteten Johann Arndii, weyl. General-Superint. des Fürstenthums Lüneburg [et]c. Vier Bücher vom wahren Christenthum: welche handeln von heilsamer Busse, hertzlicher Reue über die Sünde, wahrem Glauben, auch h. Leben und Wandel der wahren Christen ... : nebst dessen Paradies-Gärtlein, beyderseits mit ... dreyfachen Register.* Wernigeroda: Michael Anton Struck, 1725.
- Arvelius, Friedrich Gustav. „Geschichte des Revalschen Liebhaber-Theaters, Fortsetzung und Beschluss“. *Livländische Lese-Bibliothek : eine Quartalschrift zur Verbreitung gemeinnütziger, vorzüglich einheimischer Kenntnisse in unserem Vaterlande* 4 (1796): 73–102.
- . *Skizze einer Geschichte des Revalschen Liebhaber-Theaters, von seiner Entstehung, seinem Fortgange, und seinem gegenwärtigen Zustande. Grösstentheils aus den Protocollen des Theaters gezogen von Fr. Arvelius, Professor bey dem Revalschen Gymnasio.* Dorpat: Grenzius, 1796.
- Backhaus, Jürgen. *The Beginnings of Political Economy: Johann Heinrich Gottlob von Justi.* Springer Science & Business Media, 2008.
- Bacon, Thomas I. *Martin Luther and the Drama.* Amsterdam: Rodopi, 1976.
- Barish, Jonas. *The Antitheatrical Prejudice.* Berkeley: University of California Press, 1985.
- Barner, Wilfried. *Lessing: Epoche, Werk, Wirkung.* C.H.Beck, 1998.
- Bahrdt, Carl Friedrich: *Die neusten Offenbarungen Gottes in Briefen und Erzählungen*, kd 1. Riga: Hartknoch, 1773.
- . *Katechismus der natürlichen Religion, als Grundlage eines jeden Unterricht in der Moral und Religion, zum Gebrauche für Eltern, Prediger, Lehrer und Zöglinge, Zweite, vermehrte Auflage.* Görlitz: Hermsdorf und Anton, 1795.
- Bauer, Max. *Sittengeschichte des deutschen Studententums ...* Dresden: Aretz, 1926.
- Baum, Constanze. „Klinger, Friedrich Maximilian“. *Handbuch Sturm und Drang*, toimetanud Matthias Luserke-Jaqui. Berlin: Walter de Gruyter, 2017, 122–30.
- Becker-Cantarino, Barbara, ja James N. Hardin. *German Literature of the Eighteenth Century: The Enlightenment and Sensibility.* Boydell & Brewer, 2005.
- Beise, Theodor Heinrich. *Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens: Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten December 1852.* Dorpat, 1852.
- Berendsen, Veiko, ja Margus Maiste. *Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897.* Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999.

- Berens, Johann Christoph. „Für und wider die Einführung neuer Gesetze zur Einschränkung des Luxus in Liefland. Drei Aufsätze“. *St. Petersburgisches Journal*, oktoober 1780, 235–52.
- Berens, Reinhold. *Geschichte der seit hundert und fünfzig Jahren in Riga einheimischen Familie Berens aus Rostock, nebst Beiträgen zur neuesten Geschichte der Stadt Riga*. Riga: J.C.D. Müller, 1812.
- Berg, Tor. *Ingemund Bröms*, Svenskt biografiskt lexikon, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17123> (külastatud 9. juuni 2019).
- Bertram, Christopher. *Routledge Philosophy Guidebook to Rousseau and The Social Contract*. London: Routledge, 2004.
- Beutel, Albrecht. *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung: Ein Kompendium*. Göttingen: UTB GmbH, 2009.
- Beutler, Johann Heinrich Christian, ja Johann Christoph Friedrich GutsMuths. *Allgemeines Sachregister über die wichtigsten deutschen Zeit- und Wochenschriften: voran als Einleitung ein raisonnirendes litterarisches Verzeichnis aller in diesem Jahrhundert bis jetzt erschienenen periodischen Blätter, nach Dezennien gearbeitet und mit einem Namensverzeichnis aller dabei befindlichen Mitarbeiter*. Leipzig: Weygand, 1790.
- Bienemann, Friedrich, ja Kaiserliche Universität Dorpat. *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I.: Zum Säkulargedächtnis der alma mater Dorpatensis; Mit einem Bildnis*. Reval: Kluge, 1902.
- Bosse, Heinrich. „Die Etablierung des deutschen Theaters in den russischen Ostseeprovinzen um 1800“. *Unerkant und (un)bekannt: deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa*, toimetanud Carola L Gottzmann, 79–102. Tübingen: Francke, 1991.
- Bosse, Heinrich. „Jenaer Liebhabertheater 1775–1800“. *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft*, 2007.
- Bosse, Heinrich. „The Establishment of the German Theater in Eighteenth Century Riga“. *Journal of Baltic Studies* 20, nr 3 (1989): 207–22.
- Brandes, Johann Christ. „Bemerkungen über Riga“. *Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks: Januar bis Junius. Jahrgang 1796. Erster Band*, 331–53. Berlin: bei Fridrich Maurer, 1796.
- Brandes, Johann Christian. *Meine Lebensgeschichte*. Berlin, 1799.
- Brauneck, Manfred, ja Gérard Schneilin. *Theaterlexikon: Begriffe und Epochen, Bühnen und Ensembles*. 4. tr. Rororo: Taschenbücher. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2001.
- Breġe, Ilona. *No Fitinghofa teātra līdz Vāgnerzālei: pirmā Rīgas Pilsētas teātra 210 gadu jubilejai veltīts izdevums = Vom Vietinghoff-Theater bis zum Wagner-Saal*. Rīgā: Latvijas Vācu Kultūras Inst., 1992.
- . *Teātris senajā Rīgā: vēstures fakti, vācu kultūra-skats pāri diviem gadsimtiem: Rīgas Pilsētas teātris (1782–1863)*. Rīgā: Zinātne, 1997.
- Brosius, Dieter. „Münchhausen, Gerlach Adolf Freiherr von“ *Neue Deutsche Biographie* 18 (1997), 523–24. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118735020.html> (külastatud 9. juuni 2019).
- Brunnschweiler, Thomas. *Johann Jakob Breitingers „Bedencken von Comoedien oder Spilen“: die Theaterfeindlichkeit im alten Zürich*. Zürcher germanistische Studien 17. Bern: Lang, 1989.

- Brüdermann, Stefan. *Göttinger Studenten und akademische Gerichtsbarkeit im 18. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.
- Brüggemann, Karsten, ja Ralph Tuchtenhagen. *Tallinna ajalugu*. Toimetanud Juhan Kreem, Lea Kõiv, Külli Arjakas, ja Mari Kaljuste. Tõlkinud Katrin Kaugver ja Tea Vassiljeva. Tallinn: Varrak, 2013.
- Buchholtz, Arend. „Vietinghoff, Otto Hermann von“. *Allgemeine Deutsche Biographie* 39, 684–85, 1895. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd138707812.html> (külastatud 9. juuni 2019).
- Burke, Peter. *Helden, Schurken und Narren: europäische Volkskultur in der frühen Neuzeit*. Toimetanud Rudolf Schenda. Sozialwissenschaften. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981.
- Busch, H.J., ja Ulrich Dierse. „Patriotismus“. *Historisches Wörterbuch der Philosophie: 13 Bände, 1971 – 2007*, toimetanud Joachim Ritter, 7:207–17. Basel: Schwabe & Co AG, 1989.
- Butters, A. Friedrich. Über die Göttin Tugend und die vergötterten Tugenden; Jahresbericht über das Königliche Gymnasium und die lateinische Schule zu Zweibrücken in der Pfalz für das Jahr 1839/40. Zweibrücken: Druck von Georg Ritter, 1840.
- Bödeker, Hans Erich. „Aufklärung als Kommunikationsprozeß“. *Aufklärung* 2, nr 2 (1987): 89–111.
- Campenhausen, Pierce Balthasar freiherr von. „Kurtze Geschichte der deutschen Bühne und des Rigaschen Theaters, nebst einer Abhandlung über die Deklamation und deren Regeln“. *Nordisches Archiv vom Jahre 1804*, 1804.
- Cederberg, Arno Rafael, Henrik Koppel, Johan Köpp, Andrus Saareste, Peeter Tarvel, ja Friedebert Tuglas, toim. *EBL: Eesti biograafiline leksikon. 2. [faksiimile]* tr. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused ; Academiae Societatis Historicae scripta, 2 = 2. Saku: Mart Tamberg, 2001.
- Chang, Ku-ming. „From Oral Disputation to Written Text: The Transformation of the Dissertation in Early Modern Europe“. Toimetanud Mordechai Feingold. *History of Universities. Vol. 19/2*, 2004, 127–85.
- Christ, Joseph Anton. *Schauspielerleben im achtzehnten Jahrhundert: Erinnerungen von Joseph Anton Christ*. Leipzig: Ebenhausen, 1912.
- Clark, William. *Academic Charisma and the Origins of the Research University*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Claussen, Johann Hinrich. „Einfachheit. Über ein Grundmotiv des aufgeklärten Protestantismus“. *Religion und Aufklärung: Akten des Ersten Internationalen Kongresses zur Erforschung der Aufklärungstheologie (Münster, 30. März bis 2. April 2014)*, toimetanud Albrecht Beutel ja Martha Nooke, 133–52. *Colloquia historica et theologica*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.
- Damm, Christian Tobias. *Einleitung in die Götter-Lehre und Fabel-Geschichte der ältesten griechischen und römischen Welt*. Wever, 1763.
- Delsalle, Paul. *A History of Archival Practice*. Toimetanud Margaret Procter. London: Routledge, 2017.
- Demel, Walter. *Europäische Geschichte des 18. Jahrhunderts: Ständische Gesellschaft und europäisches Mächtesystem im beschleunigten Wandel, (1689/1700–1789/1800)*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2000.
- Deneke, Otto. *Göttinger Theater im achtzehnten Jahrhundert*. Göttingen: Silvester, 1930.

- Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971, <http://www.woerterbuchnetz.de> (külastatud 9. juuni 2019).
- Diebel, Monika. „Grundlagen und Erscheinungsformen der Theaterfeindlichkeit deutscher protestantischer Geistlicher im 17. und 18. Jahrhundert“. [s.n.], 1968.
- Diehl, Wilhelm. „Des Rigaer Rektors und Butzbacher Pfarrers Karl Philipp Michael Snell Selbstbiographie. Mitgetheilt von Wilhelm Diehl“. *Beiträge zur hessischen Schul- und Universitätsgeschichte* Bd IV (Giessen 1918): 56–79.
- Diekmann, Stefanie, Gabriele Brandstetter, ja Christopher Wild. *Theaterfeindlichkeit*. Paderborn: Fink, 2012.
- Dietz, Johann Christian Friedrich. *Beiträge zum Theater, zur Musik und der unterhaltenden Lektüre überhaupt*. Stendal: Franzen und Grosse, 1785.
- Donnert, Erich. *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland: Livland, Estland und Kurland im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008.
- Dreesman, Ulrich. *Aufklärung der Religion: die Religionstheologie Johann Joachim Spaldings*. Praktische Theologie und Kultur 20. Stuttgart: Kreuz, 2008.
- Duchein, Michel. „The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe“. *American Archivist* European Archives in an Era of Change, 55, nr 1 (1992): 14–25.
- Dunker, Alex. „August von Kotzebue in postkolonialer Sicht“. *Von Kotzebue bis Fleming : Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, toimetanud Mari Tarvas, 13–30. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012.
- „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk, Eesti Keele Sihtasutus Tallinn 2009, <http://www.eki.ee/dict/ekss/ekss> (külastatud 9. juuni 2019).
- Eisen von Schwarzenberg, Johann Georg, toim. *Der Philanthrop, eine Periodische Schrift*. Mitau: J. F. Hinz, 1777.
- Eleonore Reuter. „Buch: II. Metaphorisch-symbolisch: 2. biblisch“. *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2:743. Freiburg im Breisgau: Herder, 2006.
- Elias, Otto-Heinrich. „August (von) Kotzebue als Estophile“. *Von Kotzebue bis Fleming : Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, toimetanud Mari Tarvas, 57–79. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012.
- . *Reval in der Reformpolitik Katharinas II: die Statthalterschaftszeit 1783–1796*. Toimetanud Friedrich Benninghoven ja Georg von Rauch. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 3. Bonn ; Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv, 1978.
- Elmenhorst, Heinrich. *Dramatologia antiquo-hodierna : das ist, Bericht von denen Oper-Spielen : darinn gewiesen wird was sie bey den Heyden gewesen, und wie sie des darbey vorgegangenen abgöttischen und lasterhaften Thuns halber von den Patribus und Kirchen-Lehrern verworffen*. Hamburg: Rebenlein, 1688.
- Elsa Kudu. „Friedrich Maximilian Klinger Tartu Ülikooli kuraator 1803–1817“. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* I (1975): 48–59.
- Engelhardt, Werner Hans. *Die Universität Erlangen von 1743 bis 1843: Zum Jubiläum der Universität 1843*. Erlangen, 1843.

- Epikuros, ja Toomas Lott. „Peamised arvamused; Ütlused“. Tõlkinud Kaarina Rein. *Akadeemia* 5 (2013): 771–97.
- Epner, Luule, Monika Läänesaar, ja Anneli Saro. *Eesti teatrilugu. Teatrikunst: [gümnaasiumiõpik]*. Tallinn: Ilo, 2006.
- Evald Kampus. „Von den Beziehungen der Universität Dorpat/Tartu zum Theater in den Jahren 1803–1812“. *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*, toimetanud Laurence Kitching, I:29–44. Thalia Germanica: Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997.
- Fabian, Bernhard. *Der Gelehrte als Leser: über Bücher und Bibliotheken*. Hildesheim [jt]: Olms-Weidmann, 1998.
- Feldmann, Hans Johannes, ja Heinz von Zur Mühlen. *Baltisches historisches Ortslexikon: Lettland (Südlivland und Kurland)*. Köln: Böhlau, 1990.
- Feyerabend, Carl. *Cosmopolitische Wanderungen durch Preußen, Curland, Liefland, Litthauen, Vollhynien, Podolien, Gallizien und Schlesien in den Jahren 1795 bis 1798 : In Briefen an einen Freund*. Germanien [i.e. Danzig], 1801.
- Flynn, James T. „Magnitskii's Purge of Kazan University: A Case Study in the Uses of Reaction in Nineteenth-Century Russia“. *The Journal of Modern History* 43, nr 4 (1971): 598–614.
- Flynn, James T. *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1988.
- Francke, August Hermann. *Idea Studiosi Theologiae oder Abbildung eines der Theologie beflissenen, wie derselbe sich zum Gebrauch und Dienst des Herrn und zu allem guten Werck gehöriger Maassen bereitet*. Halle: Verlegung des Waisenhauses, 1712.
- Freyer, Hieronymus. *Teutsches Programm über die ihm vorgelegte Frage, Ob ein Christlicher Schullehrer an statt der gewöhnlichen oratorischen Übungen mit gutem Gewissen Comödien spielen und die ihm anvertraute Jugend dazu anführen könne*. Glaucha, 1728.
- Friedenthal, Meelis. „Ramism ja metafüüsika Academia Gustavianas [Ramism and metaphysics in the Academia Gustaviana]“. *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae = Transactions of the National Library of Estonia*, toimetanud Piret Lotman. *Eesti Rahvusraamatukogu toimetised ; Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae ; Transactions of the National Library of Estonia*, A, Raamat ja aeg = Libri et memoria 4. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016.
- Friedenthal, Tiina-Erika. „Näitemängude tühisusest ja hädavajalikkusest Riias 18. sajandi lõpul“. *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae* 21 (28), nr Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis (2014): 161–92.
- Fülberth, Andreas. *Riga: kleine Geschichte der Stadt*. Köln [etc.]: Böhlau, 2014.
- Für Geist und Herz: Eine Monatschrift für die Nordischen Gegenden*. Kd 1–4. Reval: Komm. in Glehn'schen Buch- und Kunsthandlung, 1786.
- Gellerstam, Göran. „Armenfürsorge V. Neuzeit“. *Theologische Realenzyklopädie*, 4:34–40. Berlin; New York: W. de Gruyter, 1979.
- Gielen, Marlis. „Sitz im Leben“, *Lexikon für Theologie und Kirche*, toimetanud Walter Kasper ja Michael Buchberger. Freiburg im Breisgau [jt]: Herder, 2017.

- Goclenius, Rudolph. „An ludi scenici scholastici, quales comoediae et tragoediae sint liciti in bene constituta politia“. *Miles Christianus: In ein geistlich Spiel oder Comoedien/darinen der gantz lebenslauff eines ChristenMenschen aus der Epistel Pauli Ephes. 6. sehr lustig fürgebildet wird*, toimetanud Friedrich Dedekind. Braunschweig: Duncker, 1604.
- Goeze, Johann Melchior. *Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne, überhaupt: wie auch der Fragen: Ob ein Geistlicher, insonderheit ein wirklich im Predigt-Amte stehender Mann, ohne ein schweres Aergernis zu geben, die Schaubühne besuchen, selbst Comödien schreiben, aufführen und drucken lassen, und die Schaubühne so wie sie itzo ist, vertheidigen ... könne?* Hamburg: Brandt, 1770.
- Goethe, Christiane von. *Leben Sie recht lieb. In Eile. Briefe von Goethes Geliebter und Ehefrau*. Toimetanud Katharina Maier. Wiesbaden: Weimarer Verlagsgesellschaft, 2016.
- Goethe, Johann Wolfgang von. *Italienische Reise: Erster und zweiter Teil : Zweiter Römischer Aufenthalt vom Juni 1787 bis April 1788*. Toimetanud Jochen Golz. Berlin: Aufbau-Verl., 1996.
- Goodman, Dena. „Furnishing Discourses: Readings of a Writing Desk in Eighteenth-Century France“. *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, toimetanud M. Berg ja E. Eger, 71–88. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.
- Gottsched, Johann Christoph. *Versuch einer critischen Dichtkunst: durchgehends mit den Exempeln unserer besten Dichter erläutert*. Leipzig: Breitkopf, 1751.
- Gottzmann, Carola L., ja Petra Hörner. *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Kd I. Berlin ; New York: Walter de Gruyter, 2007.
- Graubner, Hans. „Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalter schaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell)“. Toimetanud Norbert Angermann ja Klaus Neitmann. *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Von regionaler zu nationaler Identität. Beiträge zur Geschichte der Deutschen, Letten und Esten vom 13. bis zum 19. Jahrhundert, 1 (1998): 173–94.
- Grendler, Paul F. „Humanism: Ancient Learning, Criticism, Schools and Universities“. *Interpretations of Renaissance Humanism*, toimetanud Angelo Mazzocco, 73–96. Leiden: Brill, 2006.
- Griep, Wolfgang. „Die verwandelte Stadt. Das Bild Rigas in Reiseberichten am Ende des 18. Jahrhunderts“. *Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur: Carl Gustav Jochmann und Garlieb Merkel: beiträge des Internationalen Symposions in Riga vom 18. bis 21. September 1996 zu den kulturellen Beziehungen zwischen Balten und Deutschen*, toimetanud Michael Schwidtal, Armands Gutmanis, ja Liina Lukas, 283–98. Beiträge zur neueren Literaturgeschichte, Bd. 181. Heidelberg: Winter, 2001.
- Grondin, Jean. „The Hermeneutical Circle“. *A Companion to Hermeneutics*, 299–305. Somerset: John Wiley & Sons, Ltd, 2015.
- Großmann, Gustav Friedrich Wilhelm. *Nicht mehr als sechs Schüsseln*. Leipzig: Dyk, 1780.
- Haaser, Rolf. *Spätaufklärung und Gegenauflklärung: Bedingungen und Auswirkungen der religiösen, politischen und ästhetischen Streitkultur in Giessen zwischen 1770 und 1830*. Darmstadt; Marburg: Hessische Historische Kommission Darmstadt ; Historische Kommission für Hessen, 1997.

- Hagemann, Ludwig. „Buch: II. Metaphorisch-symbolisch: 1 Religionswissenschaftlich“. *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2:743. Freiburg im Breisgau: Herder, 2006.
- Harris, Edward P., ja Anna Poeplau. „Klinger, Friedrich Maximilian“. *Killy Literaturlexikon: Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraums*, toimetanud Wilhelm Kühlmann, 485–89. Darmstadt: WBG, 2016.
- Hauschild, Wolf-Dieter. „Armenfürsorge II. Alte Kirche“. *Theologische Realenzyklopädie*, 4:14–23. Berlin; New York: W. de Gruyter, 1979.
- Hausmann, R. „Aus den Jugendjahren von Karl Ernst von Baer. Briefe von K.E.v Baer an Ed. Akmuth“. *Baltische Monatsschrift* 68 (november 1909): 131–370.
- Hederich, Benjamin, ja Johann Joachim Schwabe. *Benjamin Hederichs gründliches mythologisches Lexikon, worinnen so wohl die Fabelhafte, als wahrscheinliche und eigentliche Geschichte der alten römischen, griechischen und ägyptischen Götter und Göttinnen ... zusammen getragen, und mit einem Anhang dazu dienlicher genealogischer Tabellen versehen worden*. Leipzig: in Gleditsch Handlung, 1770.
- Henricus (de Lettis). *Henriku Liivimaa kroonika*. Toimetanud Enn Tarvel, tõlk Richard Kleis. Olion, 1993.
- Herder, Johann Gottfried. *Briefe zu Beförderung der Humanität. Dritte Sammlung*. Riga: Hartknoch, 1794.
- . Über das Schuldrama, in: Ueber Thomas Abbt's Schriften. s.l., 1768.
- Herder, Johann Gottfried, ja J. Georg Müller. *J.G. v. Herders sämtliche Werke. Religion und Theologie*. Selections. Carlsruhe: Im Bureau der Deutschen Klassiker, 1826. <https://catalog.hathitrust.org/Record/009719420> (külastatud 9. juuni 2019).
- Heßelmann, Peter. *Gereinigt Theater?: Dramaturgie und Schaubühne im Spiegel deutschsprachiger Theaterperiodika des 18. Jahrhunderts (1750–1800)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2002.
- Hiio, Toomas ja Helmut Piirimäe, toim. *Universitas Tartuensis 1632–2007*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Hiller, Helmut, ja Stephan Füssel. *Wörterbuch des Buches: mit Online-Aktualisierung*. 7., grundlegend überarb. Aufl. Frankfurt am Main: Klostermann, 2006.
- Hillerbrand, Hans J., toim. *Encyclopedia of Protestantism*. Vols 1–4. New York: Routledge, 2004.
- Hollander, Bernhard A. *Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga*. Hannover-Döhren: H. v. Hirschheydt, 1980.
- Holzmanis, Andrejs. „Das erste kapitale Theatergebäude in Riga“. *No Fitinghofa teātra līdz Vāgnerzālei: pirmā Rīgas Pilsētas teātra 210 gadu jubilejai veltīts izdevums = Vom Vietinghoff-Theater bis zum Wagner-Saal*, toimetanud Ilona Brēge, [pagineerimata]. Rīgā: Latvijas Vācu Kultūras Inst., 1992.
- Hont, Istvan. „The Early Enlightenment Debate on Luxury and Commerce“. *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, toimetanud Mark Goldie ja Robert Wokler, 379–418. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006.
- Hundert, Edward. „Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy“. *Luxury in the Eighteenth Century: Debates, Desires and Delectable Goods*, toimetanud M. Berg ja E. Eger, 28–41. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.
- Hupel, August Wilhelm. „Der Luxus in unsern Nordländern“. *Nordische Miscellaneen* 3 (1781): 113–47.

- . „Noch etwas für Feinde und Freunde des Luxus“. *Nordische Miscellaneen* 3 (1781): 147–73.
- Hövel, Ernst. *Der Kampf der Geistlichkeit gegen das Theater in Deutschland im 17. Jahrhundert*. F. Coppenrath, 1913.
- Im Hof, Ulrich. *Das gesellige Jahrhundert: Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*. München: Beck, 1982.
- Inwood, Sourvinou, ja Christine (Oxford). „Elysium“. *Brill's New Pauly*, 1. oktoober 2006. https://referenceworks-brillonline-com.ezproxy.utlib.ut.ee/entries/brill-s-new-pauly/*-e329730 (külastatud 9. juuni 2019).
- Ischreyt, Heinz. „Material zur Charakteristik des kulturellen Einzugsgebiets von Königsberg i. Pr. in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts“. *Königsberg und Riga*, toimetanud Heinz Ischreyt, 29–51. Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Bd. 16. Tübingen: Niemeyer, 1995.
- Israel, Jonathan. *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Issakov, Sergei, toim. *Mälestusi Tartu Ülikoolist (17.-19. sajand)*. Tallinn: Eesti Raamat, 1986.
- Jachmann, Reinhold Bernhard. *Immanuel Kant geschildert in Briefen an einen Freund*. F. Nicolovius, 1804.
- Jacobi, Johann Georg. *Elysium: ein Vorspiel mit Arien*. Halberstadt: Gros, 1770.
- Jannau, Heinrich Johann von. *Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehistland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genau-esten Berechnung eines Liefländischen Haakens*. 1786. Riga: J. F. Hartknoch, 1786.
- . *Sitten und Zeit: ein Memorial an Lief- und Estlands Väter*. Riga: Hartknoch, 1781.
- Johann Ludwig Fabricius. *Dialexes casuisticae de ludis scenicis*. 3, *Continens theologorum recentiorum praxin atque suffragia*. Heidelberg: Wyngaerden, 1663.
- John, David G. *The German Nachspiel in the Eighteenth Century*. Toronto: University of Toronto Press, 2008.
- John Ferguson. „Epicureanism in Roman Empire“. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt Teil 2. Bd. 36. Philosophie, Wissenschaften, Technik / Teilbd. 4. Philosophie (Epikureismus, Skeptizismus, Kynismus, Orphica ; Doxographica)*, toimetanud Wolfgang Haase, 2257–2327. Berlin; New York: de Gruyter, 1990.
- Jung, Martin H., ja Peter Walter. „Theologie im Zeitalter von Konfessionalisierung, Pietismus und Aufklärung“. *Theologen des 17. und 18. Jahrhunderts: konfessionel-les Zeitalter, Pietismus, Aufklärung*, toimetanud Peter Walter ja Martin H. Jung, 9–34. Darmstadt: Wiss. Buchges., 2003.
- Justi, Johann Heinrich Gottlob von. *Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten oder ausführliche Vorstellung der gesamten Policy-Wissenschaft: Welcher die häusliche Regierung, die bürgerlichen Tugenden, die innerliche Sicherheit, die Anstalten wider Feuersgefahr, die Ueppigkeit, die Versorgung der Armen und mit-hin vornämlich die Stadt-Policy so wohl, als die practische Erkenntniß der Policy-Wissenschaft abhandelt*. Königsberg und Leipzig: Hartung, 1761.
- Jürgens, Heiko. *Pompa diaboli: die lateinischen Kirchenväter und das antike Theater*. Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft 46. Stuttgart [jt]: Kohlhammer, 1972.

- Jürjo, Indrek. *Aufklärung im Baltikum: Leben und Werk des livländischen Gelehrten August Wilhelm Hupel (1737–1819)*. Böhlau Verlag Köln Weimar, 2006.
- . „Die Klubs in Reval im Zeitalter der Aufklärung“. *Reval: Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, toimetanud Norbert Angermann ja Wilhelm Lenz, 8:341–62. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1997.
- . *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819*. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004.
- Kaiser, Gerhard. *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*. 6. tr. Tübingen [jt]: Francke, 2007.
- Kampus, Evald. „Kooliteater Tartus XVI–XVII sajandil“. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII : TRÜ ajaloo komisjoni materjalid*, 4–17. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1979.
- . „Tartu Saksa teatri ajaloost“. *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa: artiklite kogumik*, toimetanud H Piirimäe ja Claus Sommerhage, 167–89. Tartu: Tartu Ülikool, 1998.
- . „Teater“. *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*, toimetanud Heivi Pullerits, 403–40. Tartu: Tartu Linnamuuseum : Ilmamaa, 2005.
- . „Über die Geschichte des deutschen Theaters in Dorpat“. *Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat*, toimetanud H Piirimäe ja Claus Sommerhage, 219–44. Tartu Ülikooli kirjastus: Tartu Ülikool, 2000.
- Kasekamp, Andres, Marek Laane, Kai Nurmik, ja Joonas Rumvolt. *Balti riikide ajalugu*. Tallinn: Varrak, 2011.
- Kask, Karin. *Teatritegijad, alustajad: Eesti teatrilugu ∞ – 1917*. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.
- Kaur, Kairit. „Heinrich Johann von Jannau (1753 – 1821)“. Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu EEVA, 14. märts 2019. <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=73> (külastatud 9. juuni 2019).
- Keiderling, Thomas, toim. *Lexikon der Medien- und Buchwissenschaft, 2. Teilband: G-M*. Bibliothek des Buchwesens / Widmann, Hans. – Stuttgart : Hiersemann, 1972–26. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2017.
- Kemper, Hans-Georg. *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit. 6/I Empfindsamkeit*. Tübingen: M. Niemeyer, 1997.
- Kersten, August Friedrich Wilhelm von. *Auszug aus dem tagebuch eines Russen auf seiner reise nach Riga*. Riga, 1783.
- Kiaupa, Zigmantas, Ain Mäesalu, Ago Pajur, Guido Straube, ja Katrin Linask, toim. *Geschichte des Baltikums*. 2., verb. Aufl. Tallinn: Avita, 2002.
- Kibbermann, Elisabeth, Salme Kirotar, ja Paula Koppel. *Saksa-eesti sõnaraamat*. 2. tr. Tallinn: Valgus, 1976.
- Kierkegaard, Søren. *Kierkegaard's Journals and Notebooks: Journals AA-DD*. Princeton University Press, 2007.
- Kimmich, Dorothee. *Epikureische Aufklärungen: philosophische und poetische Konzepte der Selbstsorge*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993.
- . „Lob der ‘ruhigen Belustigung’“. *Christian Thomasius (1655–1728) Neue Forschungen im Kontext der Frühaufklärung*, toimetanud Friedrich Vollhardt, 379–94. Berlin, Boston: De Gruyter, 1997.

- Kindscher, Franz. „Sintenis, Christian Friedrich“ *Allgemeine Deutsche Biographie* 34 (1892), 401–2. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117416053.html> (külastatud 9. juuni 2019).
- Kitching, Laurence Patrick Anthony. *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*. Peter Lang, 1997.
- Kitching, P.A. Laurence. „Auf den Spuren Deutscher Wandertruppen aus dem 17. und 18. Jh.“ *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*, 1:71–73. Thalia Germanica. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997.
- Klemme, Heiner F., ja Manfred Kuehn. *The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers*. London: Bloomsbury Publishing, 2016.
- Kondratas, Ramunas. „Medical Reforms at the University of Vilnius“. *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579 – 1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost : papers on their history and impact on the borderland between West and East*, toimetanud Gert von Pistohlkors, 87–104. Köln [jt]: Böhlau, 1987.
- Konrad, Karl Gustav. *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama*. Berlin: E. Ebering, 1912.
- Kotzebue (?), August von. „Über den Ausdruck: im Namen Gottes die Bühne öffnen“. *Revalsche Wöchentliche Nachrichten* Nr. 40. 26. oktoober 1785.
- Kotzebue, August von. *Für Geist und Herz: Eine Monatschrift für die Nordischen Gegenden*. Kd 1–4. Reval: Komm. in Glehn'schen Buch- und Kunsthandlung, 1786.
- . „Inimviha ja kahetsus. (Katkend)“. Toimetanud Vahur Aabrams. Tõlkinud Hanna-Lisett Lubi. *Akadeemia* 5 (2015): 870–81.
- . *Kleine gesammelte Schriften*. 1. 1. Carlsruhe: Schmieder, 1792.
- . *Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ehstland. Erster Band*. Reval : Leipzig: C. von Glehn ; P. G. Kummer, 1787.
- . *Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ehstland. Zweiter Band*. Reval : Leipzig: C. von Glehn ; P. G. Kummer, 1788.
- Kowalik, Jill Anne. „Pietist Grief, Empfindsamkeit, and Werther“. *Goethe Yearbook* IX, toimetanud Thomas P. Saine ja Ellis Dye, 77–130, 1999.
- Krause, Ch. S. „Ist eine Schaubühne einer Universität nachtheilig oder vortheilhaft?“ Toimetanud Christian Daniel Voss. *Der Kosmopolit: eine Monatsschrift zur Beförderung wahrer und allgemeiner Humanität* 2, nr 7 (1797): 1–8.
- Kuritz, Paul. *The Making of Theatre History*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1988.
- Köpp, Johan, Friedebert Tuglas, A. R. Cederberg, et al., toim. *Eesti Biograafiline Leksikon*. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused = Academiae Societatis Historicae Scripta, Estonia 2. Tartu: Loodus, 1926.
- Lacoste, Friedrich. „Zur Geschichte des Rigischen Theaters“. *Rigisches Theaterblatt*, 1815.
- Laukhart, Friedrich Christian. *F. C. Laukhards Leben und Schicksale*. Halle: Michaelis und Bispink, 1792.
- Laur, Mati. „Kirik ja vaimulikkond“. *Eesti ajalugu*. IV, peatoimetaja Sulev Vahre, 217–24. Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003.

- . „Valgustusajastu vaimuelu: kirjastamine ja trükikojad“. *Eesti ajalugu. IV, peatoimetaja Sulev Vahre*, 240–41. Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003.
- Laur, Mati, ja Tõnu Tannberg. „Valgustusajastu vaimuelu: baltisaksa publitsistika“. *Eesti ajalugu. IV, peatoimetaja Sulev Vahre*, 241–47. Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003.
- Lehmann-Carli, Gabriela. „Göttinger Gelehrte im Spannungsfeld von russischer Historie und aktueller Kulturpolitik“. *Russland und die „Göttingische Seele“: 300 Jahre St. Petersburg*, toimetanud Elmar Mittler ja Silke Glitsch, 250–68. Göttingen: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, 2003.
- Lenz, Jakob Michael Reinhold. „Märkusi teatri kohta“, *J.M.R.L.*, toimetanud Vahur Aabrams, tõlkinud Mari Tarvas, 377–412. Liivimaa klassika. Tallinn: Huma; Eesti Goethe-Selts, 2003.
- Less, Gottfried. *Christliche Moral*. Tübingen: Frank, 1780.
- . *Einer Hochwürdigen Theologischen Facultät in Göttingen Beurtheilung einer Schrift, welche den Titel führet: J. M. Goezens Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne: Auf Ansuchen des Verfassers ausgefertigt*. Hamburg: Brandt, 1769.
- Lessing, Gotthold Ephraim. *Briefe, die Neueste Litteratur betreffend*. Kd 14. Berlin: Bey Friedrich Nicolai, 1762.
- . *Gotthold Ephraim Lessing: Werke*, 4. Toimetanud Carl Hansen. München: Carl Hanser, 1973.
- Liivrand, Harry. „August von Kotzebue: Notizen zu Mythe und Wahrheit“. *August von Kotzebue im estnisch-deutschen Dialog*, toimetanud Klaus Gerlach, Kristel Pappel, ja Harry Liivrand, 17–24. Berliner Klassik 25. Hannover: Wehrhahn Verlag, 2016.
- Lindner, Johann Gotthelf. *Beitrag zu Schulhandlungen*. Königsberg: Woltersdorff, 1762.
- Lorenz, Sabine, ja Mario Zanucci. „Kotzebue, August“. *Killy Literaturlexikon : Autoren und Werke des deutschsprachigen Kulturraums*, toimetanud Wilhelm Kühlmann, 6:662–64. Darmstadt: WBG, 2009.
- Lukas, Wolfgang. „Das Liebhabertheater vor dem Parlament“. *Kotzebues Dramen: ein Lexikon*, toimetanud Johannes Birgfeld, Julia Bohnengel, ja Alexander Košenina, 139. Hannover: Wehrhahn, 2011.
- Luther, Martin. *Werke. Tischreden, 1531–1546*. Toimetanud Joachim Karl Friedrich Knaake. Weimar: H. Böhlaus, 1912.
- Matjus, Ülo. „Edmund Husserl Descartes'i teil“, *Akadeemia* 8 (1993): 1571–1603.
- Martens, Wolfgang. *Literatur und Frömmigkeit in der Zeit der frühen Aufklärung*. Tübingen: Niemeyer, 1989.
- Meiners, Christoph. *Ueber die Verfassung, und Verwaltung deutscher Universitäten*. Röwer, 1802.
- Merkel, Garlieb Helwig. *Die Letten: vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde*. Toimetanud Thomas Taterka. Beiträge zur baltischen Geschichte 17. Wedemark: Hirschheydt, 1998.
- „Messkataloge: Allgemeines Verzeichnis der Bücher, welche von Ostern bis Michaelis von Michaelis bis Ostern neu gedruckt oder aufgelegt worden sind“, Leipzig 1788. http://www.olmsonline.de/no_cache/dms/met/?IDDOC=17135 (külastatud 9. juuni 2019).

- Meyer, Annette. *Die Epoche der Aufklärung*. Akademie-Studienbücher : Geschichte. Berlin: Akad.-Verl., 2010.
- Meyer, F. Hermann. *Studentica: Leben und Sitten deutscher Studenten früherer Jahrhunderte : meist aus literarischen Seltenheiten und Curiosen geschöpft*. Leipzig: Hermann Hartung, 1857.
- Meyer, Günter. *Universität gegen Theater: Hallisches Theater im 18. Jahrhundert*. Emsdetten: Lechte, 1950.
- Meyer, Jörg F. *Verehrt, Verdammt, Vergessen : August von Kotzebue, Werk und Wirkung*. Frankfurt am Main: New York : P. Lang, 2005.
- Meyer, Klaus. „Die Universität im Russischen Reich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts“. *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579 – 1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost : papers on their history and impact on the borderland between West and East*, toimetanud Gert von Pistohlkors, 37–50. Köln [jt]: Böhlau, 1987.
- Meyer-Kalkus, Reinhart. *Stimme und Sprechkünste im 20. Jahrhundert*. Berlin: Akademie Verlag, 2001.
- Michaelis, Johann David. *Raisonnement über die protestantischen Universitäten in Deutschland*. Kd 4. Andreae, 1776.
- Miller, Johann Martin. *Briefwechsel zwischen einem Vater und seinem Sohn auf der Akademie : Allen rechtschaffenen Vätern, und ihren studierenden Söhnen gewidmet*. Ulm: Wohler, 1785.
- Mittermaier, Carl Joseph Anton. *Grundsätze des gemeinen deutschen Privatrechts*. Regensburg: G. Joseph Manz, 1843.
- Mittler, Elmar ja Silke Glitsch, toim, *300 Jahre St. Petersburg: Russland und die „Göttingische Seele“*, Göttinger Bibliotheksschriften 22. Göttingen: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, 2003.
- Moier, Philipp Christian, Heinrich Wilhelm Wigand, ja Axel Heinrich Lindfors. *Kurzgefasste Geschichte des zum Dome gehörigen Waysenhauses. Nebst einem Anhang von Philipp Christian Moier; mit Vorwort von Henrich Wilhelm Wigand*. Reval: Domwaisenhaus, 1777.
- Moormann, Eric M., Wilfried Uitterhoeve, ja Marinus Pütz. *Lexikon der antiken Gestalten: mit ihrem Fortleben in Kunst, Dichtung und Musik*. Stuttgart: Kröner, 1995.
- Mölder, Tõnis. *Arhiivimoodustaja ajalugu*. <http://www.archivesportaleurope.net/ead-display/-/ead/pl/aicode/EE-RA/type/fa/id/EAA.8> (külastatud 9. juuni 2019).
- Müller, Matthias. „Das Konsumverhalten der Deutschbalten in Est- und Livland während der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts“. *Baltikum als Konstrukt (18. bis 19. Jahrhundert) : von einer Kolonialwahrnehmung zu einem nationalen Diskurs*, 237–54. Würzburg: Königshausen und Neumann, 2015.
- . *Die Entstehung neuer Freiräume Vergnügen und Geselligkeit in Stralsund und Reval im 18. Jahrhundert*. Greifswald: Böhlau-Verlag, 2018.
- Mulsow, Martin. „Karl von Knoblauch und Georg Friedrich Werner als Materialisten: Eine Gießen–Dillenburg Konstellation“, *Radikale Spätaufklärung in Deutschland*, toimetanud Martin Mulsow et al., 91–112. Aufklärung 24. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2012.

- Mulsow, Martin *et al.* toim. *Radikale Spätaufklärung in Deutschland*. Aufklärung 24. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2012.
- Neschke-Hentschke, Ada B. „Über Platos ‘Gesetze’“. Toimetanud R. F. Stalley. *Philosophische Rundschau* 33, nr 3/4 (1986): 265–81.
- Niehues-Pröbsting, Heinrich. „The Modern Reception of Cynicism: Diogenes in the Enlightenment“. *The Cynics: The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*, toimetanud Robert Bracht Branham ja Marie-Odile Goulet-Cazé, 329–65. Berkeley: Univ. of California Press, 2007.
- Niemann, Marius. „‘... Dieses schöne Ideal moralischer Gesinnungen ...’ Johann Georg Jacobis empfindsames ‘Elysium’ (1770)“. *Freiburger Universitätsblätter* 53, nr 204 (2014): 37–54.
- O’Connell, Michael. „The Idolatrous Eye: Iconoclasm, Anti-Theatricalism, and the Image of the Elizabethan Theater“. *ELH* 52, nr 2 (1. juuli 1985): 279–310.
- Oissar, Edgar. „F. M. Klinger ja teatri keelustamine Tartus 19. saj esimesel poolel“. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* I (1975): 59–70.
- Oja, Tiit. „Linna valitsemine“. *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*, toimetanud Heivi Pullerits, 159–86. Tartu: Tartu Linnamuuseum : Ilmamaa, 2005.
- Oxfordi illustreeritud teatriajalugu*. Tallinn: Eesti Teatriliit : Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia Lavakunstikool, 2006.
- QB, „Kurze Nachrichten von Erziehungsschriften“, *Allgemeine deutsche Bibliothek* 66,1 227–29. Berlin und Stettin: Friedrich Nicolai, 1786.
- Pappel, Kristel, ja Heidi Heinmaa. „Kotzebue als Förderer der professionellen Bühne in Reval“. *August von Kotzebue im estnisch-deutschen Dialog*, toimetanud Klaus Gerlach, Harry Liivrand, ja Kristel Pappel, 25–46. Hannover: Wehrhahn, 2016.
- Pappel, Kristel. *Muusikateater Tallinnas XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandiesimesel poolel: Mozartist Wagnerini*. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1996.
- Parrot, Georg Friedrich. *Entretiens sur la physique par G. F. Parrot, Professeur de Physique, a Dorpat, membre du comité des écoles... Tome premier avec 2 planches*. Dorpat: Schünmann, 1819.
- Peponi, Anastasia-Erasmia, toim. *Performance and Culture in Plato’s Laws*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Petiscus, August Heinrich. *Der Olymp, oder, Mythologie der Griechen und Römer: mit Einschluss der aegyptischen, nordischen und indischen Götterlehre : zum Selbstunterricht für die erwachsene Jugend und angehende Künstler, sowie für höhere Lehranstalten*. Amelang, 1863.
- Petri, Johann Christoph. *Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland: ein Seitenstück zu Merkel über die Letten*. Gotha: Ettinger, 1802.
- Petti, Urmas, ja Riho Altnurme. „Luterlik kirik vene ajal: kirikuelu kaasaegsete usuvoolude mõju all“. *Eesti kiriku- ja religioonilugu: õpik kõrgkoolidele*, toimetanud Riho Altnurme, 172–74. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.
- Piirimäe, Eva. „Dying for the Fatherland: Thomas Abbt’s Theory of Aesthetic Patriotism“. *History of European Ideas* 35, nr 2 (juuni 2009): 194–208.

- Piirimäe, Helmut. „Ülikoolihariduse areng Euroopas kuni Tartu Ülikooli asutamiseni“. *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toimetanud Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe, 15–29. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Plath, Ulrike. *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands: Fremdeheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850*. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 11. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- Plato. *Complete Works*, toimetanud John M. Cooper ja D. S. Hutchinson. Indianapolis, Ind: Hackett Pub, 1997.
- Prantl, Carl von. „Meiners, Christoph“, *Allgemeine Deutsche Biographie* 21 (1885), 224–26, https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Meiners,_Christoph&oldid=2501930 (külastatud 9. juuni 2019).
- „Programm“. *Meyers Konversationslexikon*, 13. Band:401. Leipzig und Wien: Verlag des Bibliographischen Instituts, 1885–1892. <http://www.retrobibliothek.de/retrobib/seite.html?id=113237&imageview=true> (külastatud 9. juuni 2019).
- Puchner, Martin. *The Drama of Ideas : Platonic Provocations in Theater and Philosophy*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Pullat, Raimo, toim. *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni*. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- . *Tartu ajalugu: marksistlik üldkäsitlus: juubelikogumik*. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Pullerits, Heivi. *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*. Toimetanud Heivi Pullerits, Urmas Tõnisson, Allan Liim, ja Andres Andresen. Tartu: Tartu Linnamuuseum; Ilmamaa, 2005.
- Raabe, Paul. *Bücherlust und Lesefreuden: Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert*. Stuttgart: J.B. Metzler, 1984.
- Raleigh, Donald J, ja A. A Iskenderov. *The Emperors and Empresses of Russia: Reconsidering the Romanovs*. Hoboken: Taylor and Francis, 2015.
- Recke, Johann Friedrich von, ja Karl Eduard Napiersky, toim. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Vierter Band, S-Z*. Mitau: Steffenhagen, 1832.
- Reimo, Tiit. „August von Kotzebue und das Verlagswesen in Tallinn (Reval) am Ende des 18. Jahrhunderts“. *Von Kotzebue bis Fleming : Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, toimetanud Mari Tarvas, 105–24. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012.
- Reiser, Anton. *Theatromania, oder die Wercke der Finsterniß in denen öffentlichen SchauSpielen von den alten Kirchen-Vätern verdammet*. Ratzeburg: Nissen, 1681.
- Rieger, Max. *Friedrich Maximilian Klinger : sein Leben und Werke*. Darmstadt: Bergsträsser, 1880.
- Rootslane, Mart. „Tartu vaestest 18. sajandil“. *Tartu ja kultuur: artiklite kogumik*, toimetanud Jüri Linnus, 108–16. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1990.
- Rosen, Elisabet. *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval: Festschrift zur Eröffnung des neuen Theaters in Reval im September 1910*. Melle (Hannover): F. E. Haag, 1910.
- Rosenberg, Tiit. *Künnivaod: uurimusi Eesti 18.-20. sajandi agraarajaloost*. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Politics and the Arts: Letter to M. d'Alembert on the Theatre*. Tõlkinud Allan Bloom. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1968.

- Rutledge, John. *The Dialogue of the Dead in Eighteenth-Century Germany*. Bern and Frankfurt/M: Herbert Lang, 1974.
- Rähesoo, Jaak. *Eesti teater: ülevaateid. 1: Üldareng ; „Vanemuine“, „Estonia“*. Toimetanud Mall Põldmäe. Tallinn: Eesti Teatriliit, 2011.
- Rämmer, Geiu. „Die Privatsammlung von Karl Morgenstern (1770–1852) in der Universitätsbibliothek Tartu als ergiebige Quelle der Theater- und Musikgeschichte“. *Im Spiegel der Theatergeschichte. In the Mirror of Theatre History*, toimetanud Gunilla Dahlberg, Horst Fassel, ja Paul S. Ulrich. Münster: LIT Verlag Münster, 2015.
- Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat: zur Erinnerung an die Jahre von 1802 – 1865; nach den vom Curator des Dörptschen Lehrbezirks eingezogenen Berichten und Mittheilungen*. Dorpat: Mattiesen, 1866.
- Rüegg, Walter. *Geschichte der Universität in Europa*. Kd II. München: Beck, 1996.
- Saagpakk, Maris. „‘Mit Bitterkeit werden wir nichts bessern’ – die Tallinner (Revaler) Zeitschrift Für Geist und Herz des Aufklärers August von Kotzebue“. *Von Kotzebue bis Fleming : Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, toimetanud Mari Tarvas, 81–102. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012.
- Salumets, Thomas. „Cultural Force or Liability? Friedrich Maximilian Klinger’s Dorpat University“, *Germano-Slavica: a Canadian journal of Germanic and Slavic Comparative Studies* VI/3 (1989): 219–33.
- . „Friedrich Maximilian Klinger Tartu ülikooli kuraatorina aastatel 1803–1816: Klinger haridusprogramm, opositsioon ja raskused“. *Mõju mõnu*, tõlkinud Vahur Aabrams, 225–46. *Studia litteraria Estonica* 14. Tartu, 2014.
- . „Targutage palju tahate ... aga kuulake sõna: Friedrich Maximilian Klinger ‘Poliitik ja poet’“. *Mõju mõnu*, tõlkinud Vahur Aabrams, 139–69. *Studia litteraria Estonica* 14. Tartu, 2014.
- Salupere, Malle. „Die Dorpater Studenten und das Theaterleben in Tartu zur Zeit des Theaterverbots“. *Triangulum : Germanistisches Jahrbuch für Estland, Lettland und Litauen* 6 (1999): 187–96.
- . „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“. *Goethe Tartus: konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, toimetanud Vilja Kiisler, 204–15. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000.
- Saunders, David. *The Ukrainian impact on Russian culture, 1750–1850*. The Canadian library in Ukrainian studies. Edmonton: University of Alberta; Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985.
- Schiller, Friedrich. „Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet“. *Schillers Sämmtliche Werke, Vierter Band*, 39–46. Stuttgart: J. G. Cotta’sche Buchhandlung, 1879.
- Schindling, Anton. „Die protestantischen Universitäten im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation im Zeitalter der Aufklärung“. *Universitäten und Aufklärung*, toimetanud Notker Hammerstein, 9–19. Das achtzehnte Jahrhundert 3. Göttingen: Wallstein, 1995.
- Schmidt, Erich. „Miller, Johann Martin“. *Allgemeine Deutsche Biographie* 21 (1885), 750–755. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118784013.html> (külastatud 9. juuni 2019).
- Schmidt, Jochen. „Für und wider die Lust: Epikur und Antiepikeismus von der Antike bis zur Moderne“. *Aufklärung und Gegenaufklärung in der europäischen Literatur*,

- Philosophie und Politik von der Antike bis zur Gegenwart*, toimetanud Jochen Schmidt, 206–19. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1989.
- Schmidt, Martin. „Aufklärung II. Theologisch“. *Theologische Realenzyklopädie*, 4:594–608. Berlin; New York: W. de Gruyter, 1979.
- Schmitt, Wolfgang. *Die pietistische Kritik der „Künste“: Untersuchungen über die Entstehung einer neuen Kunstauffassung im 18. Jahrhundert*. Köln: Photostelle der Universität zu Köln, 1958.
- Schneiders, Werner. *Lexikon der Aufklärung: Deutschland und Europa*. München: Beck, 1995.
- Schnell, Ralf. *Deutsche Literatur von der Reformation bis zur Gegenwart*. Rowohlts Enzyklopädie. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch-Verl., 2011.
- Schulze, Friedrich, ja Paül Ssymank. *Das deutsche Studententum von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Leipzig: R. Voigtländer, 1910.
- Schutting, German. *Kirik Ja Teater: Müsteeriumist Farsini*. Toimetanud Riina Schutting. Suur maailmateater 4. Tallinn: Püha Issidori Õigeusu Kirjastuselts, 2007.
- Seckendorff, Veit Ludwig von. *Teutscher Fürstenstaat*. Hanau, 1656.
- Seckendorff, Veit Ludwig von, ja Andreas Simson Biechling. *Teutscher Fürstenstaat*. Jena, 1720.
- Seidel, Robert. *Literarische Kommunikation im Territorialstaat: Funktionszusammenhänge des Literaturbetriebs in Hessen-Darmstadt zur Zeit der Spätaufklärung*. Tübingen: M. Niemeyer, 2003.
- Siilivask, Karl, toim. *History of Tartu University: 1632 – 1982*. Tallinn: Perioodika, 1985.
- , toim. *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. II 1798–1918*. Tallinn: Valgus, 1982.
- Sintenis, Christian Friedrich. *Geschichte des Armenwesens zu Zerbst: von der Zeit an, als der Konsistorialrath Sintenis freiwillig hinzutrat, bis jetzt*. Leipzig: Fleischer, 1803.
- Smoljan, Olga. *Friedrich Maximilian Klinger: Leben und Werk*. Tõlkinud Ernst Moritz Arndt. Beiträge zur deutschen Klassik, Bd. 12. Weimar: Arion-Verlag, 1962.
- Snell, Karl Philip Michael. *Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee: Oder: Zuverlässige Nachrichten sowohl von Rußland überhaupt, als auch insonderheit von der natürlichen und politischen Verfassung, dem Handel, der Schifffahrt, der Lebensart, den Sitten und Gebräuchen, den Künsten und der Litteratur, dem Civil- und Militairwesen, und andern Merkwürdigkeiten von Livland, Esthland und Ingermannland*. Jena: Akad. Buchhandlung, 1794.
- . *Die Sporen; ein pädagogisches Trauerspiel in drey Aufzügen*. Riga: Frölich, 1785.
- . *Grundsätze der Erziehungskunst, oder Entwurf zu einer systematischen Pädagogik. Eine Einlandusgsschrift auf die öffentliche Prüfung der Jugend, welche den 18ten April d. J. 1782 und die folgenden Tage, wie auch auf die feierliche Dimissions- und Rede-Handlung, welche den 22sten April zu Riga in der Stadt-Domschule gehalten werden soll*. Riga: Frölich, 1782.
- . *Patriotische Unterhaltungen*. Riga: G.F Keil, 1785.
- . *Von dem moralischen Werth des Schauspiels. Eine Einladungsschrift an das verehrungswürdige Publicum, zur Besuchung der feierlichen Dimissions- und Redehandlung in der hiesigen Stadt-Domschule den 18ten April 1784 Nachmittags um zwey Uhr*. Riga: Gottlob Christian Frölich, 1784.
- . *Von dem Patriotismus in einem monarchischen Staate. Eine Rede am hohen Krönungsfeste*. Riga, 1783.

- . *Über Livlands Glückseligkeit: eine Betrachtung, womit zur Feyer des Krönungsfestes der Allerdurchlauchtigsten, Grossmächtigsten Kayserinn und grossen Frau, Katharina Alexiewna, Kayserinn und Selbstherrscherin aller Reussen etc. etc. etc. welches den 23sten Septemb. d. J. 1782. Vormittags um 10 Uhr in der heiligen Domschule begangen werden soll, Alle Hohen Beschützer, Gönner und Freunde geziemend einladet M. Karl Philip Michael Snell, Rector der Domschule.* Riga: Gottlob Christian Frölich, 1782.
- Spitz, Lewis W. „Humanism“. *Theologische Realenzyklopädie*, 15:639–61. De-Gruyter-Studienbuch. Berlin: de Gruyter, 1993.
- Szondi, Peter. *Introduction to Literary Hermeneutics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Strieder, Friedrich Wilhelm. *Grundlage zu einer hessischen Gelehrten und Schriftsteller Geschichte seit der Reformation bis auf gegenwärtige Zeiten*. Kd 15. Kassel, 1806.
- Stupperich, Robert. „Armenfürsorge III. Mittelalter“. *Theologische Realenzyklopädie*, 4:23–29. Berlin; New York: W. de Gruyter, 1979.
- Sulzer, Johann Georg et al., *Allgemeine Theorie der schönen Künste in einzeln: nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden, Artikeln abgehandelt*, 1. Frankfurt & Leipzig, 1798.
- Ziegler, Susanne. „Eine kurze Geschichte des Theater Erlangen“. *300 Jahre Theater Erlangen: Vom hochfürstlichen Opern- und Komödienhaus zum Stadttheater der Zukunft*, toimetanud Karoline Felsmann ja Susanne Ziegler, 8–15. Berlin: Verlag Theater der Zeit, 2019.
- Tamul, Villu. „Ülikool ja Venemaa hariduspoliitika 1803–1890“. *Universitas Tartuens 1632–2007*, toimetanud Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe, 117–24. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Tannberg, Tõnu. „Sajandivahetus“, *Eesti ajalugu. IV*, peatoimetaja Sulev Vahtre, 113–24. Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003.
- . „Valgustusajastu vaimuelu: rahvalalgustus“. *Eesti ajalugu. IV*, peatoimetaja Sulev Vahtre, 251–54. Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003.
- . „Valgustusajastu vaimuelu: seltskonnaelu“. *Eesti ajalugu. IV*, toimetanud Helmut Piirimäe, 247–50. Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 2003.
- Taschenbuch für Liebhaber des Privattheaters*. Leipzig: Sonnensche Buchh., 1796.
- Taterka, Thomas. „Humanität, Abolition, Nation. Baltische Spielformen des kolonialkritischen Diskurses der europäischen Aufklärung um 1800“. *Raynal – Herder – Merkel: Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung*, toimetanud York-Gothart Mix, Hinrich Ahrend, ja Kristina Kandler, 79: 183–252. Germanisch Romanische Monatsschrift. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017.
- Tering, Arvo. „Tartu teadussidemed Saksamaaga 18. sajandil“. *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa*, toimetanud Helmut Piirimäe ja Claus Sommerhage, 53–72. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.
- Theaterkalender: auf das Jahr ... 1781*. Gotha: Ettinger, 1781.
- Theaterkalender: auf das Jahr ... 1782*. Gotha: Ettinger, 1782.
- Tool, Andrus, toim ja tõlk. *Filosoofilise hermeneutika klassikat: F.D.E. Schleiermacher, Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer*. Ilmamaa: Avatud Eesti Fond, 1997.

- Tribe, Keith. „Cameralism and the Sciences of the State“. *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, toimetanud Mark Goldie ja Robert Wokler, 525–46. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006.
- Ulrich Wyrwa. „Luxus und Konsum – begriffsgeschichtliche Aspekte“. *Luxus und Konsum – eine historische Annäherung*, toimetanud Torsten Meyer. Münster: Waxmann Verlag, 2003.
- Ulricus, Lars-Thade. „Vernünftige Konversation, empfindsames Gespräch, heilloser Klatsch; Formen der Geselligkeit im 18. Jahrhundert – Einführung“. *Geselligkeiten im 18. Jahrhundert: kulturgeschichtliche Überlieferung in Museen und Archiven Sachsen-Anhalts*, toimetanud Sebastian Görtz, Ute Pott, ja Cornelia Zimmermann, 11–24. Halle: Mitteldeutscher Verlag, 2012.
- Undusk, Jaan. „Pindar als Erneuerer der europäischen Dichtung: am Beispiel von Johann Wolfgang Goethe und Kristian Jaak Peterson“. *Baltische Literaturen in der Goethezeit*, toimetanud Heinrich Bosse, Thomas Taterka ja Otto Heinrich Elias, 131–86. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011.
- Vandermeersch, Peter A. „Teachers“. *A History of the University in Europe: Volume 2, Universities in Early Modern Europe (1500–1800)*, toimetanud Hilde de Ridder-Symoens ja Walter Rüegg, 210–253. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Vasar, Juhan, toim. *Tartu Ülikooli ajaloo allikaid: Quellen zur Geschichte der Universität Tartu (Dorpat). I, Academia Gustaviana: a) Urkunden und Dokumente. I: Academia Gustaviana :a) ürikuid ja dokumente* = Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli toimetused = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). C 14. Tartu: Tartu Ülikool, 1932.
- „Vermischte Nachrichten“. *Ephemeriden der Litteratur und des Theaters*, jaanuar 1785.
- Vollständiges handwörterbuch der deutschen, französischen und englischen sprache: Nach einem neuen plane bearbeitet zum gebrauch der drei nationen ...* F.A. Brockhaus, 1835.
- Võsa, Aira. „Baltisaksa valgustusteoloogilised trükised“, *Balti kirjakultuuri ajalugu II*, toimetanud Liina Lukas et al. (ilmumisel).
- . „Valgustusteoloogia piirjooni Läänemere provintside luterlike literaatide kirjutistes 18. sajandi viimasel veerandil“, *Eesti Ajalooarhiivi toimetised* = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 21 (28), *Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis* (2014): 113–36.
- Walter, Rolf. *Wirtschaftsgeschichte: Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart*. Köln, Böhlau: UTB, 2011.
- Wikipedia contributors. „Republic (Plato)“. Wikipedia, The Free Encyclopedia, [https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Republic_\(Plato\)&oldid=898509505](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Republic_(Plato)&oldid=898509505) (külastatud 31. mai 2019).
- Wilpert, Gero von. *Deutschbaltische Literaturgeschichte* (München: C.H.Beck, 2005)
- Wehrmann, Daniel Ernst. *Von der nöthigen Vorsicht bey den der noch ungebildeten Jugend zu erlaubenden Vergnügungen. Eine Einladungsschrift von Daniel Ernst Wehrmann, der griechischen Sprache und Dichtkunst Professor, j. Z. Rector. Reval, den 23sten November 1787*. Reval: Lindfors, 1787.
- Weismann, Werner. *Kirche und Schauspiele: die Schauspiele im Urteil der lateinischen Kirchenväter unter besonderer Berücksichtigung von Augustin*. Cassiciacum:

- Forschungen über Augustinus und der Augustinerorden 27. Würzburg: Augustinus-Verl., 1972.
- Weiss, Reinhard Hellmuth. „Ein Bericht Philipp Christian Moiers über die kirchlichen und sozialen Verhältnisse in Estland um 1770“. *Das Vergangene und die Geschichte: Festschrift für Reinhard Wittram zum 70. Geburtstag*, toimetanud Rudolph von Thadden, Gert von Pistohlkors, ja Hellmuth Weiss, 164–73. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973.
- Wieland, Christoph Martin. *Anmerkungen 2, Wielands Briefwechsel*. Toimetanud Siegfried Scheibe ja Uta Motschmann. Kd 11. Berlin: Akademie-Verlag, 2003.
- . *Sämmtliche Werke: C. M. Wielands Selbst-Schilderung in der Erläuterung der die letzte Ausgabe begleitenden Kupfer-Sammlung von J. G. Gruber*. Leipzig: Göschen, 1826.
- . *Sämmtliche Werke. Ill. 33. Göttergespräche. Gespräche im Elysium*. Wien: Doll, 1821.
- Winkler, Lutz. „Die Musikkultur des Ostseeraums in der Sattelzeit – Musiktheater als Beispiel für den Wandel städtischer Musikkultur in Greifswald, Stralsund und Stettin von 1770 bis 1820“. *„Verwandlung der Welt“?: Die Musikkultur des Ostseeraums in der Sattelzeit*, Martin Loeser, 141–78. Berlin: Frank & Timme GmbH, 2016.
- Wistinghausen, Henning von. *Die Kotzebue-Zeit in Reval: im Spiegel des Romans „Dorothee und ihr Dichter“ von Theophile von Bodisco*. Tallinn: H. von Wistinghausen, 1995.
- Wolff, Christian. *Vernünfftige Gedanken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen und insonderheit dem gemeinen Wesen: Zu Beförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechtes; Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet*. Halle im Magdeburgischen: Renger, 1756.
- . *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt*. Halle: Renger, 1747.

I. Lisa: teatrikeelu sündmustiku rekonstruktsioon¹

Avatakti kogu loole annab rae kausta esimene dokument, milleks on Riia kubermanguvalitsusest 10. jaanuaril 1800 keiserliku Tartu linna õilsale raele saadetud kiri, milles seisab:

Näitleja Rundthaler,² kes on tulnud Tartusse, et anda seal teatrietendusi, on mulle näidanud, et Tartu magistraat nõuab seadusliku maksuna kümnendiku tema sissetulekust. Annan raele siinsamas ülesande teatada näitleja Rundthalerile, et tal on küll luba teatrietendusi anda, aga see kehtib vaid niikaua, kuni Tartusse on rajatud ülikool, sest pärast seda ei tohi seal etendusi mängida ei Rundthaler ega ka keegi teine.³

Keelamise asju täpsustamata või selgitamata tuletatakse raele seejärel meelde, et 1799. aastal antud korralduse kohaselt ei saa raad nõuda mitte kümnendikku kogutulust, vaid Rundthaler peab andma iga kuu ühe uue etenduse keiserliku kasvatusasutuse heaks.

Leht 1: Näitemängudirektor Antoni taotlusele, et talle ja tema trupile ei tehtaks Tartus etenduste andmiseks ülikooli poolt takistusi, antakse äraütlev vastus. (1803)

Nõukogu kausta esimene dokument on 11. märtsil 1803 koostatud napp istungiprotokoll, millest saab lugeda, et näitemängudirektor Anton on pöördunud ülikooli (1802/1803 õppeaasta) rektori Georg Friedrich Parroti poole palvega, et talle ja tema seltskonnale ei tehtaks takistusi pärast ülestõusmispühi Tartus esinemiseks. Nõukogu annab direktorile vastuseks:

Kuna eksisteerib üliõndsas keiser Paul I ukaas, mis keelab näitemänguseltskonna sisseseadmise igas kohas, kuhu on rajatud ülikool, puudub ülikooli nõukogul otsustusõigus ning ta saadab taotleja koos oma taotlusega ära.⁴

¹ Rekonstruktsiooni aluseks on viis dokumendikausta Tartus asuvas Rahvusrhiivis, mille teemaks on ülikooli taasisutamise aastal 1802 kuni teatrikeelu lõpliku kehtestamiseni aastal 1812 Tartu linnas aset leidnud teatrietendused. Lisaks on mitmes kohas Malle Salupere ja Evald Kampuse artiklite vahendusel kasutatud Venemaa arhiivide materjale ning 1812. aasta rekonstruktsioonis on osaliselt toetutud Malle Saluperele. Rekonstruktsiooni struktureerivaks aluseks on võetud *Nõukogu kausta* sisukord, mis on koostatud 19. sajandi teisel poolel ja varustatud lühikokkuvõtetega sel perioodil toimunud sündmustest (pilt 1).

² Carl Rundthaler (ca 1750–1809), näitleja ja rändnäitlejate trupi direktor.

³ *Rae kaust*, 2.

⁴ *Nõukogu kaust*, 1.

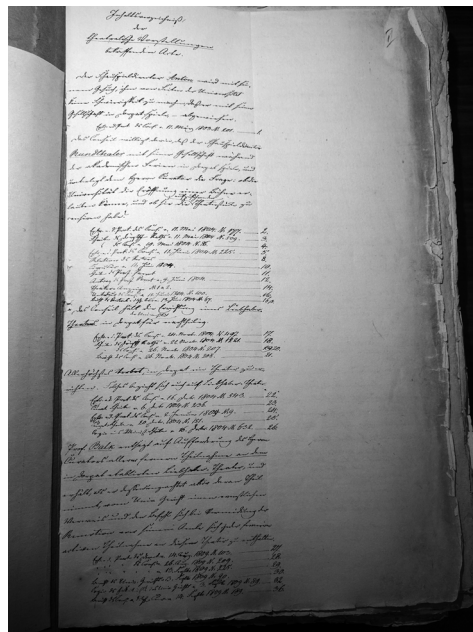
Lehed 2–16p: Nõukogu nõustub sellega, et teatrijuht Rundthaler esineb oma trupiga akadeemilisel vaheajal Tartus ja esitab härra kuraatorile küsimuse, kas ülikool lubaks Tartus teatri avada ja kas tema hooleks peaks olema etendatavate näitemängude tsensuur? (1804)

See osa sündmustikust on väga raskesti jälgitav, sest nõuab järje hoidmist nii kindralkubeneri, kubermanguvalitsuse, magistraadi, politseimeistri, ülikooli rektori, nõukogu, kuraatori kui ka haridusministri kirjavahetustes, kus püütakse asju tagantjärele selgitada ja üsna ilmselt ka ennast korrektsetes valguses näidata. Selge paistab olevat, et Rundthaler saaks kindralkubenerilt, kubermanguvalitsuselt ja magistraadilt mänguloa, kui kubermanguvalitsus ei peaks vajalikuks nõuda magistraadilt, et see küsiks ülikooli nõukogult järgi nende seisukoha.

Rae kaustast saab lugeda, et aprillis 1804 on Rundthaler küsinud Riia kindralkubenerilt von Buxhoevedenilt mõnekuulist luba teatrietenduste andmiseks Tartus, põhjendusega et Tartu publikumil olevat soov näitemänge näha ning vastavalt Buxhoevedeni 27. aprilli direktiivile annab kubermanguvalitsus Tartu magistraadile korralduse järgi uurida:

kas sealne publik ka tegelikult väidetaval määral ihaldab näha mainitud Carl Rundthaleri etendusi ja kui see nii peaks olema, siis anda talle luba mõneks kuuks, ent samal ajal hoolikalt kontrollida tema poolt esitamisele minevate näidendite sisu ja jälgida, et need ei sisaldaks midagi, mis eksiks kombelisuse (*Sittlichkeit*) või hea tava vastu; kõigest, mis toimub, peab Liivimaa kubermanguvalitsus mind informeerima.⁶

Kubermanguvalitsuse järgmisel päeval koostatud kirjas Tartu raele – alla kirjutanud G. Schwarz – on tehtud mõningaid täiendusi: lisaks Tartu publiku soovi väljaselgitamisele – „kas tõesti soovivad näha Rundthaleri etteasteid“ – kohustatakse magistraati tegema järelepärimist ülikooli nõukogule, et olla

Pilt 1. Nõukogu kaust, esimene leht (sisukord).
Autori foto.

⁵ Friedrich Wilhelm von Buxhoeveden (1750–1811), Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkuberner 1803–1807.

⁶ Rae kaust, 20.

kindel, „ega seesinane ei pea näitemänguseltskonna kohalolekut tudeerivale noorusele ebasoovitavaks“; ning juhul kui nii publikum kui nõukogu peaksid Rundthaleri soovi toetama, siis vaadatagu, et näidendid oleksid eelnevalt kohasel kombel üle kontrollitud ning igal kuul antaks üks uus etendus leidlastekodu heaks. Kõigest sellest, mis Tartus toimub, peab magistraat Riiga teada andma.⁷

11. mail teebki Tartu justiitsbürgermeister Johann Adam Klein⁸ rae nimel ülikooli nõukogule nõutud järelepärimise, tsiteerides sõna-sõnalt üksnes kubermanguvalitsuse nõukogu puudutavat korraldust ning lõpetades kirja sõnadega, et nõukogu olgu nii lahke ja suvatsegu oma arvamus magistraadile võimalikult kiiresti teada anda, et magistraat saaks [kubermanguvalitsusele] saata nõutud kiire vastuse.⁹

Nõukogu saab kokku veel selsamal päeval ning protokollist saab lugeda, et kuna seoses „üliõndsas keiser Paul I antud otsese käsuga ei tohi kohtadesse, kus on ülikool, rajada mingit teatrit“, otsustati üksmeelselt: „magistraadile vastata, et ülikooli poolt ei saa kõnealuse taotlusega nõustuda“.¹⁰

19. mail saab aga magistraat Daniel Georg Balkilt (rektor õppeaastal 1803/1804) rektori ja nõukogu nimel saadetud kirja, milles seisab, et vastuseks 11. mail tehtud päringule:

[...] tahab nõukogu vastata, et kui kõrgemalt poolt tulnud käsud selle taotluse vastu ei seisa, ei ole nõukogul midagi öelda näitemängutrupi siinoleku vastu akadeemiliste vaheaegade jooksul juulis ja jaanuaris, on aga seisukohal, et taotletud luba ei tohi ühelgi juhul pikendada pooleaastase loenguperioodi ajaks, sest see võib kergesti takistada tudengite eesmärgipärase ajakasutust ja anda põhjust oma teadusliku ameti hooletusse jätmiseks.¹¹

Eeldatavasti on raad Riiat nõukogu vastusest informeerinud, sest Buxhoeveden annab 7. juunil kubermanguvalitsusele teada, et kuna Tartu raad pole selle vastu, siis antagu Rundthaleri trupile teada, et sellel on nüüdsest peale lubatud juulis ja jaanuaris akadeemilisel vaheajal Tartus etendusi anda.¹² Kubermanguvalitsuse vastavast korraldusest Tartu raele (alla kirjutanud G. Schwartz 8. juunil, Tartus protokollitud 16. juunil) võib välja lugeda väikese rõhuasetuse erinevuse: Rundthalerile teada anda, et tal on lubatud Tartus etendusi anda, „ent siiski üksnes akadeemilisel vaheajal“ ning lisatud on tavapärane lõpp, et selle korralduse täitmise kohta tuleb Riiga aru anda.¹³

Järgnevate sündmuste kronoloogia tuleb paika seada hilisemate seletuskirjade põhjal, kus üritatakse puhkenud skandaali selgitada (või segasemaks

⁷ *Rae kaust*, 19.

⁸ Johann Adam Klein (1744–1805), Tartu justiitsbürgermeister aastatel 1799–1805.

⁹ *Nõukogu kaust*, 3.

¹⁰ *Nõukogu kaust*, 2.

¹¹ *Nõukogu kaust*, 4.

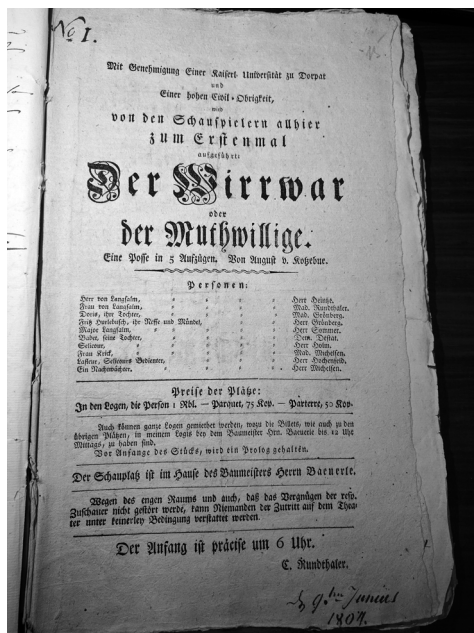
¹² *Rae kaust*, 27.

¹³ *Rae kaust*, 26.

ajada). Alustuseks on selge niipalju, et Rundthaler jõuab Tartusse juba juuni alguses ning saab kõigist eelnevalt paika pandud korraldustest hoolimata ikkagi loa lava üles seada nii Tartu politseimeistrilt kui ka ülikooli rektorilt, kelleks on sel ajal veel endiselt meditsiiniprofessor Balk.

Magistraadi seletuskirjas kubernanguvalitsusele öeldakse, et milalgi enne 9. juunit oli Rundthaler Tartus ja küsis politseiülemalt luba etendustega alustamiseks, ent ei saanud seda, sest akadeemiline vaheaeg polnud veel alanud.¹⁴ Balki seletuskirjas kuraatorile seisab, et politseiülem Linde olla veel lisanud, et kui teatridirektor küsiks loa ülikooli rektorilt, siis temal omalt poolt poleks teatri varasema avamise vastu midagi.¹⁵ Rae versioonis öeldakse ainult seda, et Rundthaler pöördus rektori poole ning tõendusmaterjalina saadetakse edasi Balki kirjake politseimeistritele, milles too [eeldatavalt] teada andis, et ülikool lubab teatud tingimustel Rundthaleril lava üles panna. Rae seletuskiri jätkub: „Neil asjaoludel, ja kuna loengud olid selleks ajaks juba läbi ning Rundthaler väitis, et ta satuks oma trupiga hätta ja võlgadesse, kui ta oma teatrit kohe avada ei tohi, otsustati talle järele anda“.

Niisiis pöördus teatridirektor Rundthaler rektor Balki poole ning sai sellelt loa. Parroti andmed on teistsugused, sest ta kirjutab 9. juunil nõukogu liikmetele vihase avalduse, milles seisab, et Rundthaler oli „mõne päeva eest“ tema juures oma ettevõtmisele luba palumas (ei selgu, miks Rundthaler just Parroti poole pöördus, ehkki vaja oli ametis oleva rektori luba), ning tema, Parrot, vastanud: „Ütlesin talle, et pean teatri püsti panekut ebaotstarbekaks (zweckwidrig) ja suunasin ta nõukogu poole pöörduma“. Vestlus jätkus ilmselt mitte kõige paremas teineteisemõistmises: „Ta [Rundthaler] kõneles mõneti ähvardavalt härra kindralkubernerile loast, aga tõmbus varsti tagasi, kui ütlesin, et minuga ja veel vähem ülikooliga ei saavuta ta ähvarduste abil midagi“.¹⁶

Pilt 2. Plakat „Der Wirrwar“. Nõukogu kaust, 15. Autori foto.

¹⁴ Selle kohta nii magistraadi kirja mustandis kindralkubernerile kui Balki kirja mustandis kuraator Klingerile. Rae kaust, 32–32p; ning nõukogu kaust, 18–19p.

¹⁵ Nõukogu kaust, 5–7p.

¹⁶ Nõukogu kaust, 13–14.

Samal ajal olid teatridirektor, politseiülem ja ülikooli rektor Balk asja omavahel kokku leppinud, lava sai 9. juuniks üles seatud ja linnas üles riputatud plakat (pilt 2), mis kuulutas välja August von Kotzebue farsi „Virvarr ehk üleanetu“ (*Der Wirrwar oder der Muthwillige*) etenduse härra ehitusmeister Bauerle majas, päises kiri: „Keiserliku Tartu ülikooli ja kõrge tsiviilülemal loal“.¹⁷ Parrot teeb plakati nähes omad järeldused ning adresseerib veel samal päeval nõukogule eelpool viidatud mitmeleheküljelise avalduse: „Ühe rändtrupi poolt Tartus teatri avamine, mis on välja kuulutatud nii, justkui oleks see ülikooli poolt heaks kiidetud, sunnib mind õigusega, mille annab igale professorile statuut (§ 2b2), tegema kõrgeltseatud nõukogule seda ettekannet ja esildist“. Parrot kirjeldab juba mainitud kohtumist Rundthaleriga ja jätkab: „Ainus, millest nõukogu varasema negatiivse otsuse järel selles küsimuses kuulnud olen, on Rundthaleri visiit. Nii palju kui mina tean, pole selles asjas hiljuti peetud ühtegi nõukogu istungit, ka pole nõutud kirjalikke arvamused (Vota). Sellegipoolest astub Rundthaler üles koos juuresoleva kuulutusega nr 1 [plakat], mis algab ülikooli heakskiiduga. Ma kuulutan Rundthaleri seetõttu valetajaks ja nõuan, et ülikool võtaks seesiselise Rundthaleri tegevuse vastu tarvitusele abinõud“.¹⁸

Parrot on ühelt poolt [eeldatavalt] teadmatutes Balki antud loast, teiselt poolt on aga tema ise eelmise rektorina näidanud ette, milline on säärasel olukorras korrektne teguviis. Kui teatridirektor Anton 1803. aasta märtsis tegevusluba taotles, jättis rektor Parrot ta ootele ning kutsus kokku nõukogu, kus „pärast selle asja üle peetud arutelu“ otsustati keiser Paul I ukaasile viidates keelduda igasugusest seisukohavõtust. 11. märtsil 1804 oli rektor Balki poolt kokku kutsutud nõukogu otsustanud anda täpselt samasuguse vastuse Rundthaleri taotlusele. Parrotil on seega [eeldatavalt] alust eeldada seda, milles ta Rundthalerit süüdistab:

Rundthaler, olles juba varem teatri avamise osas magistraadiga kokku leppinud ja ilmselt teades, et ülikool oli kahe nõukogu otsusega selle talle keelanud, ei küsinud kelleltki ülikoolist oma ettevõtmise kohta järele, vaid pani oma teatri püsti ja ilmus trupiga ootamatult välja, arvates, et kui ta kord juba siin on, ei ürita ülikool teda enam minema ajada.

Parrot on seisukohal, et ülikoolil ei ole õigust teatrit ei lubada ega keelata ning kui ülikool võtaks selleks endale voli, oleks tegemist „vormilise illegaliteediga“, mida ülikooli vaenlased kasutaksid kõhklemata ära nende vastu:

See ei seisa üheski meie statuudi paragrahvis, et meil oleks õigus komöödiante tegevust lubada või neid selles takistada. Sellest küljest oleks ülikooli samm vormiline seadusevastasus, millest meie vaenlased kõhklusteta Peterburi teatavad ja seda omal kombel esitavad. Meid näidatakse valguses, nagu tahaks me oma autoriteeti võõra administratsiooni alale küünitades nõrgendada meie autoriteedi alust. Võibolla on plakati nr 1 eksemplar juba Peterburi suunas teele saadetud.

¹⁷ Nõukogu kaust, 15.

¹⁸ Nõukogu kaust, 13–14.

Parrot esitab ka küsimuse, miks järgmise etenduse plakatil seisab vaid „Ülemate heakskiidul“? Kes selle ära muutis ja miks? Ta nõuab nõukogu kokkukutsust – seda enam, et ühel teisel põhjusel on seda niikuinii lähemal ajal tarvis teha. Balk saadab seoses mõlema teemaga nõukogu liikmetele laiali tungiva kutse veel sama päeva õhtul kokku tulla ning lisab kutsele Parroti eelkirjeldatud avalduse. Oma tulekust annavad (ilmselt päeva jooksul) allkirjaga teada: üldajaloo, statistika ja geograafia professor Georg Friedrich Pöschmann, kameera-teaduste, rahanduse ja kaubanduse professor Friedrich Eberhard Rambach, dogmaatika ja kristliku eetika professor Lorenz Ferdinand Ewers, Eesti-, Liivi-, Kura- ning Soomemaa ajaloo statistika ja geograafiaprofessor Adam Christian Gaspari, puhta ja rakendusmatemaatika professor Johann Wilhelm Andreas Pfaff, Eesti- ja liivimaa provintsiaalõiguse professor Johann Ludwig Müthel, tsiviil- ja kriminaalõiguse professor Carl Friedrich Meyer, majanduse, tehnoloogia ja arhitektuuri professor Johann Wilhelm von Krause, Lähis-Ida keelte ja eksegeetika professor Johann Wilhelm Friedrich Hezel, teoreetilise ja praktilise filosoofia professor Gottlob Benjamin Jäsche, klassikalise filoloogia ja kaunite kunstide ajaloo professor Johann Karl Simon Morgenstern, Parrot.¹⁹

11. juunil aset leidval koosolekul esitab Balk mitut lehekülge hõlmava „relatsiooni“, milles näib pidavat oma esmaseks ülesandeks „ühe nõukogu liikme nõudel“ selgitada, mis põhjusel oli direktor Rundthaleri esimesele plakatile trükitud „ülikooli loal“ ja teisele enam mitte.²⁰ Ta kordab nõukogu nimel 19. mail raele saadetud kirja sisu, mille kohaselt nõukogu – juhul kui kõrgemalt poolt selle kohta korraldust pole tehtud – pole vastu näitemängude esitamisele akadeemistel vaheaegadel jaanuaris ja juulis ning selgitab, et kui Rundthaleri näitetrupp 10 päeva enne loengute lõppu linna jõudis, sai ta lisaks politseiülemale ka rektorilt [st Balkilt endalt] loa näitelava kaks päeva enne nelipühi üles seada – kuivõrd loengud olid niikuinii juba samahästi kui läbi ning suur osa tudengitest Tartust lahkunud. Oma otsuse õigustamiseks on tal öelda järgmist:

Kaks päeva ei saanud siin tõesti mingit kahju teha; hoolas ei kaota seepärast kindlasti ainsatki tundi, kui aga näitemängu pole võtta, läheb mittehoolas kohvimajja või teeb loengus pahandust (*Allotrien*). Usun, et hoolikuse saavutamiseks ei ole olemas survevahendit, ei positiivset ega negatiivset. Kui üldse, siis võivad need toimida koolis ja ka seal ei too nad kaasa midagi head, sunnivahendid teevad sunnitava asja vastikuks. Olles veendunud, et pilgust näitemängule on võrreldamatult kahjulikum see, kui tudengid käivad läbi näitlejate ja näitlejannadega, seadsin ma direktor Rundthalerile tingimused, üksnes mille järgmisel ülikool talle loa annab: ta peab rangelt valvama, et ükski tudeng teatrisse ei tuleks ja veel vähem sõlmiks tutvusi näitlejannadega; kõige vähem suvatsegu ta endale lubada seda, et ta mõne nooruki lavale mängima paneb (*für die Bühne engagiert*).

¹⁹ Nõukogu kaust, 10.

²⁰ Nõukogu kaust, Balki enda kirjutatuna 8–9; kontsiili protokollis ära kirjana 5–7.

Suurem osa Balki seletuskirjast keskendub tsensuuriõigustele.

Kuna direktor Rundthaler oli mulle öelnud, et tal on mitmeid trükkimata näitemänge, millest ta mõnda esitada kavatseb, tegin talle kohuseks need mulle enne esitamist tsenseerivaks läbivaatuseks anda. Kõigekõrgemate korralduste kohaselt ei tohi ülikooli haldusalasse kuuluvates provintsides ülikooli loata ilmuda ükski kirjalik töö, millist sorti see ka ei oleks. See tähendab ju selgesti, et ülikool on kohustatud jälgima, et ei ilmuks ükski kirjanduslik produkt, mis võiks käibelevat tuua religiooni, heade kommete ja riigi jaoks ebasoovitavaid põhimõtteid. Teatrietendus, mis veel enam mõjule pääseb, võib aga kindlasti korda saata püsivamat kahju kui pelgalt trükitud raamatu lugemine, seega kuulub teatris esitatav käsikiri minu arvamise kohaselt akadeemilise tsensuuri alla.

Kuna linna politsei ameti kõrge käsu peale tuli ülikoolilt küsida Rundthaleri teatri avamiseks poolt- või vastuolekut, ja kuna ülikoolile on usaldatud avalikult esitatavate trükkimata näitemängude tsensuur, siis just need põhjused panid mind otsustama selle kasuks, et võib lasta trükkida esimesel kuulutusplakatil seisvad sõnad „ülikooli ja tsiviilülemate heakskiidul“. Kuna aga politseiülem leidis, et sellega on riivatud tema õigusi, siis sel eesmärgil, et mingi pisiasia, mida kangekaelselt tahetakse läbi suruda, ei tekitaks uusi lõhesid ülikooli ja magistraadi vahel, ei olnud ma vastu, et teisel ja ülejäänud plakatitel need väljendid välja vahetatakse üldisema „ülemate heakskiidul“ vastu. See ei kompromiteeri ülikooli sugugi ning kui ta tahab oma õigust maksuma panna, ei sega see teda ühelgi viisil, sest arvestades minu tsensuuri tingimustel antud luba, saab ülikooli silmas pidada ka üldise nimetuse all „ülemad“. Kuna see ei saa tuua ega ka too ülikooli jaoks kaasa mingit eesõigust, õiguse või kohustuse vähenemist, on aga välditud võimalikke pingeid, siis ei leia vähemalt mina selles plakatite teksti muudatuses midagi sellist, mille pärast oleksin ära teeninud etteheited. Kuna aga kõrgeltseatud nõukogu peab hädavajalikuks, et keiserlikule härra kuraatorile raporteeritaks Rundthaleri teatri avamise kui märkimisväärse olukorra kohta ning et ka mina olen sama meelt, siis teen vaid märkuse, et sedasorti ametliku raporti koostamine on üksnes korralise rektori teha ja ma ei jäta oma kohust täitmata.

Nõukogu protokollist saab lugeda, et pärast Balki seletuskirja ettelugemist hääletati küsimuses, kas kuraatorile sellest olukorrast teada andes jätta otsustamine, kas näitetrupp võib või ei või end vaheajal Tartus sisse seada, täielikult kuraatori hooleks, või peaks teatele kohe lisama ka põhjused, miks nõukogu peab näitetrupi Tartus peatumist kahjulikuks. Otsustati, et rektor Balk koostab isiklikult ettekande kuraatorile Rundthaleri juhtumiga kohta, nõukogu poolt aga esitatakse üksnes küsimus: a) Kas ülikoolil on üleüldse kohustus asjasse sekkuda, kui teatrilava avamiseks luba küsitakse, ning b) Kas juhul, kui teatrit peaks lubatama, on esitatavate trükitud või käsikirjaliste teatritükkide

tsenseerimine ülikooli kohus? Ülikooli ja rektori nimel koostatigi viimati mainitud lühike kiri veel samal päeval.²¹

Samal ajal kirjutati Tartu raekojas kiri kubermanguvalitsusele, millele asitõendina pandi kaasa „Wirrwarr'i“ plakat (*Komödienzettel*) nr 1 koos selgitusega, et plakati säärane pealiskiri oli politseiametile tulnud suure üllatusena (*bemerkte man mit Erstaunen*). Et aga „üleüldise veendumuse kohaselt“ on politseiametil ainuõigus näitemänge lubada või – kui selleks põhjust peaks olema – mitte lubada ning kindlasti ei saa selles küsimuses lubada keiserliku ülikooli sekkumist, oli Rundthalerit ähvardatud teatri sulgemisega, kui plakatit otsekohe ümber ei tehta.²²

Balk peab oma kirjas kuraatorile esmalt põhjendama, miks algas vaheaeg hoolimata kuraatori hiljuti väljendatud tahteavaldusest sel kevadel siiski juba enne 1. juulit. Nimelt olid paljud õppejõud planeerinud oma kursused lühemana ning tudengid olid hobused ja ekipaažid juba kodust järgi tellinud. Seega oleksid loengud 18. juunil niikuinii läbi olnud ja ei olnud karta näitemängude halba mõju tudengitele. Pealegi ei külastavat tudengid seda näitelava arvukalt – seda olla Balk hoolsalt jälgida lasknud. Seoses talle usaldatud kohustustega on ta direktor Rundthalerilt ühtlasi võtnud „pühaliku lubaduse“, et ühelegi tudengile ei võimaldataks ligipääsu ei teatrile ega näitlejannadele. Balk kinnitab seejuures, et nii näitlejannad kui ka kogu näiteseltskond on siiani üles näidanud kõige rangemat kombekust (*die strengste Sittlichkeit*). Suurema osa kirjast tegeleb Balk aga tsensuuriõiguse küsimusega. Tal oli Rundthaleriga kokkulepe, et etendamisele tuleva materjali valik saab olema range ja iga tekst (sh trükkimata) on eelnevalt temaga kooskõlastatud „et ära hoida vähimatki kahjulikku mõju“. Vastavate eeskirjade puudumisel otsustanud Balk, et esitamisele tulevate näitemängude tsenseerimise õigus ja kohustus kuulub ilmselt ülikoolile, sest a) kooliukaasi (24. jaanuar 1803) § 30 ja ülikooli statuudi § 216 järgi peaks selle alla kuuluma provintsi piires trükitud näitemängu tekst, ning b) viimasel korral enne ülikooli asutamist, kui Rundthaler Tartus oli, teostas tsenseerimise tollane linnakooli rektor, nüüdne ülikooliprofessor Ewers. Eelnevalt viidatud kirjakeses politseibürgermeister Lindele oli Balk ka sõnaselgelt öelnud, et iga näidenditekst tuleb talle ette näidata ning too ei olnud ei suuliselt ega kirjalikult selle korralduse vastu protesteerinud. Kuna näitemängud on ilmselt „kirjandusliku ja moraalse korralduse (*der literarischen und moralischen Policy*) objektid“, siis võttis Balk kõik need abinõud tarvitusele omal vastutusel kui „ülikoolikorra täideviija“ (*Vollzieher der Policy der Universität*), kes rektor statuudi § 55 kohaselt on, ega teinud seda nõukogu nimel, kes aga tema ettevõtmisele tagantjärele – neile esitatud relatsiooni põhjal – olevat andnud oma täieliku nõusoleku.²³

²¹ Nõukogu kaust, 17–17p.

²² Rae kaust, 25.

²³ Nõukogu kaust, 18–19p (mustand).

21. juunil loetakse Tartu raekojas 17. juunil kubermanguvalitsusest saadetud kirja, milles ühelt poolt kinnitatakse, et rael oli küll täielik õigus takistada plakati ilmumist pealdisega „Keiserliku Tartu ülikooli loal“, sest loa andmise õigus kuulub politseiametile, ent teisest küljest ei olnud politseiametil õigust anda Rundthalerile mängimiseks luba juba 9. või 10. juunil. Nimelt oli kubermanguvalitsusele teada ülikooli seisukoht, et näitemängude esitamine väljaspool vaheaega on üliõpilastele kahjulik ning mingit otsust ei olnud selle kohta veel langetatud. 8. juunil koostatud ettekirjutus, mille kohaselt Rundthaleril on lubatud mängida üksnes juulis ja jaanuaris ning mitte mingil muul ajal, läks Riias teele alles järgmisel postipäeval ning selle sisu ei saanud mingil juhul olla juba järgmistel päevadel Tartus teada. Niisiis peab raad otsekohe keelama Rundthaleri trupi teatritükkide esitamise kuni 1. juulini!²⁴

18. juunil esitab ülikooli Peterburis resideeruv kuraator Friedrich Maximilian Klinger rahvahariduse ministrile krahv Pjotr Zavadovskile ettekande, mille Kampus on tituleerinud „kõige vihasemaks teatrivastaseks dokumendiks Tartu ajaloo“. Seal seisab muuhulgas:

Kui tohiksin selles asjas isiklikku arvamust avaldada, siis sooviksin, et Tartus mitte iialgi teatrit ei eksisteeriks, sest sellises väikelinnas nagu Tartu võib teatri kahjulik mõju sellealisele õppivale noorsoole olla kolossaalne. Seejuures on äärmiselt tõenäoline, et ka tudengite vanemad võivad rahutuks muutuda. Kui tema hiilgus suvatseb tutvuda minu poolt esitatud paberitega, siis nähtub neist, et ülikool pole selles juhtumises osalenud. Seepärast julgen ma teid paluda võimaluse korral vabastada ülikool teatrietendustest Tartus nii praegusel hetkel kui igavesti, sest need võiksid kahjustada õpinguid ning kutsuda esile tülisid tudengite vahel.²⁵

Samal päeval Riias pöördub kindralkuberner Buxhoeveden oma kirjas otse Tartu rae poole ning küsib: kes saatis trükki käsikirja koos teatisega „Genehmigung der Dörptscher Universität“ ning kas ei ole nõutav mingisuguse loa andmine enne, kui seesugune teade avalikult üles pannakse?²⁶

Magistraat vastab Buxhoevedenile 23. juunil, et selliste teadete ülespanekuks on alati olnud nõutav eelnev luba linna politseilt, mille Rundthaler oli ka nõutanud. Rundthaleri sõnade kohaselt oli ta trükki andnud sellise variandi, millel oli korrakohaselt kirjas „ülemate loal“, aga ülikooli trükkal Grenzius oli näidanud käsikirja rektor Balkile, kes muutnud pealdise ära ja lisanud sellele: „Keiserliku ülikooli loal“.²⁷

²⁴ Rae kaust, 30j.

²⁵ Tsiteeritud Kampuse järgi: NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskarihiiv Leningradis 733/56/43. Evald Kampus, „Von den Beziehungen der Universität Dorpat/Tartu zum Theater in den Jahren 1803–1812,“ in *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*, vol. I, Thalia Germanica: (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997), lk 34.

²⁶ Rae kaust, 28.

²⁷ Rae kaust, 4.

Kubermanguvalitsusele vastatakse Tartu raekoja 25. juunil, et nemad pidasid 28. aprillil kubermanguvalitsuselt saadud ettekirjutuse alusel end auto-riseerituks andma Rundthalerile esinemisluba juuliks ja jaanuariks, kuivõrd ülikoolil ei olnud midagi akadeemilisel vaheajal mängimise vastu. Kuivõrd aga loengud olid läbi ja rektor sellega nõus, anti Rundthalerile luba ja ka praegu ei ole etendusi seisma pandud – seda enam, et publik, nende seas ülikooli professorid, etendusi soovivad.²⁸

6. juulil informeerib haridusminister Klingerit, et ta on tolle ettekande impeeratorile edasi andnud ja saanud korralduse pöörduda siseministri poole, et teater Tartus keelata.²⁹ Peterburi arhiivis on olemas veel ka siseminister krahv V. P. Košubei kiri selle kohta, et ta on andnud korralduse Liivimaa kindral-kubernerile krahv Buxhoevedenile keelata Rundthaleri etendused Tartus.³⁰ Buxhoeveden annab 19. juulil kubermanguvalitsusele korralduse Tartus teatrimaja sulgeda ja etendusi rohkem mitte lubada:

Keisrihärja kõigekõrgema käsu täitmiseks kohustan ma kubermanguvalitsust Tartusse saabunud Rundthaleri näitetrupi etendusi viivitamatult ära keelama, sest need võivad õppijate hooletule ja kommetele avaldada halba mõju ning neid meelitada õppimisest eemale meelt lahutama; ka tulevikus ei või nimetatud linnas mingit teatrit üles panna.³¹

Järgmisel päeval koostatakse vastavat korraldust sisaldav kiri Tartu raele, mille see 26. juulil kätte saab.³² Et keeld ei käi ainult Rundthaleri trupi kohta, selgub veel samal suvel, sest 30. augustil on Buxhoeveden saatnud Peterburist Tartu raele venekeelse kirja, mis koos ametliku tõlkega jõuab Tartu raeni 2. septembril:

Itaallane härra Pucci kaebab mulle saadetud taotluses Tartu magistraadi peale, et see olla keelanud tal Tartus *opera buffa* etendusi anda. Teen magistraadile ülesandeks talle selgitada, et Tartus asuva ülikooli pärast, kus noorust teadustes haritakse (in Wissenschaften gebildet wird), on härra keiser suvatsenud anda kõige kõrgema käsu, et selliseid näitelavasid ei tohi olla, et noorusele ei muutuks teadus vastumeelseks teatriga seotud meelelahutamise võimaluste läbi; mistõttu on ka magistraat kohustatud keelama talle ooperi etendamise.³³

²⁸ Rae kaust, 32–32p.

²⁹ Rae kaust, 4.

³⁰ Viide Peterburi arhiivile: Evald Kampus, „Von den Beziehungen der Universität Dorpat/Tartu zum Theater in den Jahren 1803–1812,“ in *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*, vol. I, Thalia Germanica: (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997), lk 34j.

³¹ Rae kaust, 35.

³² Rae kaust, 33.

³³ Rae kaust, 36–36p.

Lehed 17–21: Nõukogu peab asjaarmastajate teatri rajamist Tartus ebasoovitavaks. (1804)

Sama aasta sügisel esitavad härrased maakohtunik parun von Mengden ning kammerhärä ja rüütel von Schilling kindralkuberner Buxhoevedenile üksikasjalise projekti asjaarmastajate teatri rajamiseks.³⁴ Rae kaustas on esitatud dokumendid täielikul kujul olemas ning kuivõrd need tegelevad just nimelt teatriga seotud heade ja halbade aspektide kaalumise ja on kirjutatud ka erakordselt hästi loetava käekirjaga, siis on need siinkohal ka ulatuslikus mahus ära toodud. Projektitaotlus koosneb kolmest dokumendist: a) seitse lehekülge pikk pöördumine kindralkubernerile poole, milles põhjendatakse vajadust asutada Tartus asjaarmastajate teater; b) Tartu publikumi toetuskiri oma eestkõnelejatele, millele on alla kirjutatud 18 nime, nende seas professor Balk; c) asjaarmastajate teatri projekti provisoorne visand 15 punktis ja kahes eksemplaris – saksa ja prantsuse keeles.

a) Pöördumine

Kõrgealine krahv, armuline härra!

Meie ülla valitseja väsimatu hool kõikjal oma õnnelike alamate vaesema osa eemalhoidmiseks tungivast puudusest sellega, et heasoovija rajab neile koole ja ehitab põduratele varjupaiku, pidi loomulikult äratama elava soovi paljude kodanike südames, kes ise paremates oludes elavad, ka ise Aleksander Esimese vaimus mõelda, kuidas oleks võimalik aidata paljusid läheduses leiduvaid puudustkannatavaid vendi vähemalt pisutki paremale järjele.

Tartu vaestemajad on äärmiselt väikesed ja lagunened, mahutavad vaid väheseid ja suur hulk teisi nälgivad viletsuses. Kurikuulsalt ei suuda linna-kassa, millest vaevast piisab üldiste kulude katmiseks ja mis pealegi on veel võlgades, kaasa aidata vaesteasutuste laiendamisele või paremaks tegemisele. Pidevalt läbiviidavad korjandused on välja kukkunud äärmiselt vähetulusad ja kõige vältimatute asjade hindade tõusmise tulemusel on aastast aastalt ette näha vaeste arvu kasvu ja nende üha raskenevat olukorda.

[8p] Suure osa siinse jõukama publiku juhuslik koosviibimine võimaldas ka sel teemal jutuks tulla. Käidi välja üks idee teise järel ja lõpuks jäi tahmatult kõlama järgmine tähelepanek: suur osa inimestest, kes muidu keeldub abivajajale ka kõige hädisemat senti andmast, on hea meelega valmis võrreldamatult suuremaid summasid välja käima oma naudingu eest. Küsimus oli seega üksnes selles, et sel kaudsel viisil saada kokku vahendeid eelpoolnimetatud otstarbeks. Nii tekkis mõte rajada asjaarmastajate teater, sest kõigekõrgem korraldus on targa kaalutluse tagajärjel Tartus igaveseks ära keelanud avaliku teatri rajamise. Olles veendunud, et ei publiku tervis, moraalsus ega maitse võida sellest sugugi, kui ärimedel, kes on end päev

³⁴ Rae kaust, 8–16p.

otsa tööga väsitatud ja kes on järelikult õigustatud otsima ja nõudma õhtul meeldivalt jõudu taastavat lõõgastust, ei jää üle muud valikut kui kaardilaud või sageli nii maotu ajalehevestlus; olles veendunud, et kaunid kunstid õilistavad kõrgemat mõistmisvõimet ja maitset ja et see, kes õpib neis naudingut leidma, muutub ka muudes asjades vähem jämedaks ja rohkem vastuvõtlikumaks puhtamatele seltskondlikele ja kodanlikele voorustele; olles täielikult veendunud neis tõdedes, mille kaalukus peaks olema selge igaühele, paistis ainuüksi siin eksisteerivat see õnnelik keskpunkt, kus lasevad end ühendada mainitud inimliku häda leevendamine [9] ning vähem haritud seisuste kombelise ja intellektuaalse õilistamise suurendamine. Muidugi esitati küsimus: ega ka asjaarmastajate- või erateatri rajamine pole Kõigekõrgema käsu vastane? Aga alljärgnevad tähelepanekud ei jäta kahtlust, et nii see küll olla ei või.

Sest esiteks on Liivimaa kubermanguvalitsus 1804. aasta 19. juuli korraldusega nr 1928 kõigekõrgema keelu eesmärgi kohta kindlalt öelnud, et siinses ülikoolis õppivatele tudengitele ei tohi avaliku teatri läbi tekkida mingit kahju. Et aga Peterburis ja Moskvast, kuhu on ju samuti rajatud kõrged koolid ja ülikoolid, eksisteerib enam kui üks avalik ja erateater ja neid seal sallitakse, siis on ju selge, et kõigi poolt armastatud valitseja, kes kohtleb kõiki paiku oma äraütlemata õnnelikus riigis samade põhimõtete alusel, andis oma keelu välja mitte selle mõttega, nagu oleks teater üldse tudengitele kahjulik, vaid lähtudes kõige tõenäolisemalt sellest läbinägelikust ja vastuvaidlematult tõesest asjaolust, et selline väike linn nagu Tartu ei suuda ligi meelitada häid näiteseltskondi ja seega lööksid siin oma teatreid aegajalt üles üksnes kehvad ringirändavad trupid, mille tagajärjel oleks tõesti põhjust muretseda igas mõttes kahjuliku mõju pärast tudengite moraalile ja maitsele. [9p] See mõju aga langeb siin kavandatava asjaarmastajate teatri puhul ära, sest etlev personal on pärit publiku kõige haritumatest ja lugupeetavamatest peredest, esitata vaid näitemänge valitakse kõige rangemate kriteeriumite järgi ning nii tudengitele kui teistele noortele inimestele, kes veel teiste eestkostel all seisavad, keelatakse teatris osalemine tingimata ja alati.

Teiseks mängitakse tavalises teatris peaaegu iga päev, siin aga antaks etendusid vaid harva ja mitte kunagi muul ajal kui pühapäevadel, suurtel kroonimispidustustel ning jaanuaris ja juunis, kui niikuinii on akadeemiline vaheaeg. Seetõttu, nagu ka esimese punkti lõpus öeldud tingimusel, langeb ära igasugune võimalus, et tudengeid nende keskendumises võidaks segada ja neile antaks võimalus ajaraiskamiseks (*Zeitversplitterung*). Lisaks kavatakse hoolt kanda ka selle eest, et teistegi kauniste kunstide pakutavat naudingut selle peamisega ühendada, nii et aeg-ajalt vaheldataks teatraalseid etteasteid instrumentaal- ja vokaalmuusika kontsertidega. Õelikud kaunid kunstid peaksid ühiselt muusadega käsikäes käima, et juhtida inimsugu nii teadmiste kui tundmuste poolest kõrgemale haridustasemele. See, mis mõjub mõistusele, ei saavuta oma eesmärki täielikult, vaid sellele saab tunnete rada pidi [10] kõige õnnelikumal moel kaasa aidata, seda peab samaaegselt ka meelte kaudu avama. Tark ja hea Aleksander ei sulge seepärast

kaunitele kunstidele ligipääsu seal, kus ta neile tõelise keiserliku lahkusega templi on ehitanud.

Kolmandaks kuulub ilmselt meie armastusväärseima ja nii selles kui igas muus mõttes ületamatu valitseja iseloomu juurde, et ta kõigekõrgema heakskiiduga suhtub heategevasse eesmärki ja seda toetab. Lähimõeldud plaani kohaselt kindlustatakse rajatava teatri sissetulekutest siinsetele vaestele igal aastal väga märkmisväärne toetus. Seda ei sünniks, kui me ei saaks Kõigekõrgema luba teatri rajamiseks ja suur hulk inimlikku viletsust jääks sel juhul vähendamata. Kuna on suur tõenäosus, et selle teatri sissetulekute ülejääk võib osutuda väga rikkalikuks, siis selle täitumisel kingitakse lisaks eelnevale igal aastal vaesematele lastele siinsetes koolides koolikomisjoni poolt kasutusele võetavaid õpikuid ning ka selliseid teaduslikke aparate ja kogusid, mis õppetööd näitlikustavad, nagu nt tehnoloogiline kabinet, geograafilised atlased jne, samuti abistatakse igal aastal kaasavaraga ühte või mitut vaest tüdrukut, kes abielluda kavatseb.

Neljandaks on ringiliikuvatel näitetruppidel, [10p] kes annavad etendusi elatise teenimiseks, lisaks ka see suur miinus, et nad viivad väikestest linnadest raha välja. See kahju langeb siinkohal samuti täiesti ära, sest asjaarmastajate teatri sissetulekud mitte üksnes ei jää linna, vaid need jagatakse ka laiali kõige hädalisemale klassile, kes on täiesti võimetu sel moel töötetamiseks, nagu seda nõuab üldise heaolu alus – ringleva sularaha proportsionaalne jaotumine. Asjaarmastajate teatri rajamisel ei pea muretsema vähimagi ebasoovitava mõju pärast tudengitele või kellelegi teisele, ent pelgalt selle asutuse abil on võimalik saavutada paljusid kõige armatatuma Aleksandri humaanses ja õnnelikukstegevus vaimus seatud eesmäärke. Sellest tuleneb ka soov seda kõike teha, samas ühelgi viisil vastu vaidlemata kõigekõrgemale keelule, mis tarkadel põhjustel keelab Tartus avaliku teatri olemasolu ja mille rajamine oleks seega karistatav. Seepärast tunneb siinne üldsus niisama kindlat kui ka aukartlikku ja rõõmsat usaldust Tema Kõrguse [kindralkuberner Buxhoeveden] vastu, kes on end alati nii eksimatult tegusana näidanud iga kasuliku ja heategeva eesmärgi ning asutuse edendamisel, lootes, et Nad selle kõige alandlikuma palvekirja kõrgemale poole edasi annavad, seda tugevalt toetavad ja sellega kaasa aitavad kõigekõrgema nõusoleku saamiseks asjaarmastajate teatri rajamiseks Tartus ja sel viisil kohe [11] tublisti hoolt kannavad vaeste heaolu ja üldsuse õilsamate rõõmude eest.

Et aga mitte eksida kõigekõrgema korralduse vastu, mis keelab palvekirjadele koguda tervete kogukondade või paljude eraisikute allkirju, on allakirjutanuid volitanud suur osa üldsusest. Volitus on allkirjastatud nende poolt, kes parajasti sel silmapilgul linnas on, mille kohta on siin ärakiri [Sub. Lit. H.], mis annab neile täieliku voli selleks, et esitada Teie Kõrgusele see paljude perekondade kõige alandlikum palve lubada rajada erateater. Et aga anda veel selgem tõestus selle kohta, kui hoolikalt on mõeldud sellele, et otstarbekate ennetavate abinõudega hoida ära iga mõeldav korratud ja kahju, palume me niisama kuulekalt luba anda Tema Kõrgusele kinnitamiseks ka see saksa ja prantsuse keeles visandatud provisoorne plaan erateatri jaoks, mis pärast

kõigekõrgema loa saamist rajataks [Sub Lit: B.]. Me lõpetame palvega, et Tema Kõrgus suvatseks võimalusel kõrgemalt poolt tulnud ja publikumi soovidele vastavast soodsast vastusest teada anda ühele allakirjutanutest, maakohtunik von Mengdenile, ja nimetame end kõige puhutama ja täiuslikuma austusega Tema Kõrguse kõige kuulekamateks teenriteks: *H v Schilling. L G Freiherr Mengden*; Tartu 29. septembril 1804

b) Toetuskiri [Sub. Lit. H.]

See on pea kõigi (*Publikum*), eriti aga allakirjutanute ja nende paljude sõprade, üldine soov, et siin Tartus võiks, kui selleks saab korrakohaselt ettenähtud kohast kõrgema loa, rajada erateatri (*Privattheater*). Kuna ettevõtmise juures on seeläbi sündivale lihtsale seltskondlikule naudingule lisaks oluline ka eesmärk, et sissetulekute ülejääki kasutatakse igal aastal siinsete vaesteasutuste parendamiseks, vaeste õpilaste toetamiseks, vaeste tüdrukute varustamiseks jne, siis volitame me käesolevaga järgnevaid härraseid:

- 1) härra professor Balk
- 2) härra maakohtunik parun Mengden
- 3) härra kammerhärra ja rüütel von Schilling

pidama end ettenähtud kohast heakskiidu saamise järel sedamaid meie poolt volitatuks seltskonnateatrit rajama ja seda organiseerima. Siinkohal nõustume sõnaselgelt kõigega, mida need meie volitatud härrased otsustavad ja peavad otstarbekaks teha, loobudes ka kõikidest mõeldavatest õiguslikest abinõudest kõige suhtes, millele need meie nimel täielikult volitatud isikud omaenda käega on alla kirjutanud. Toimunud Tartus, 29. septembril 1804.

Generalmajor Shotunzoff(?), J. G. Kaemmerling, Geb. Brock, D. Thörner, Schmidt, Eichler, v. Ulrich, Frahm, Fr. Ackermann, G. Amelung, W. Barnickel, D. Lehmann, Berger, Wohlfahrd, Kreutzburger, Fried. Burmeister, Fricke, A. H. Ahland

c) Projekti provisoorne visand (*Provisorischer Entwurf zum Plan / Constitution provisoire*) [Sub. Lit. B.]

Korralduse provisoorne visand Tartu asjaarmastajate teatri jaoks, kui see on eelnevalt saanud kõigekõrgema heakskiidu osaliseks

1. Sõnaselgelt üksnes kõige truualamlikumalt taotletud kõigekõrgema heakskiidu saamise korral soovitakse Tartus rajada asjaarmastajate teater.
2. Selle otstarve ei ole üksnes maitse arendamine ja naudingute võimaldamine [pr k. *divertissements plus recherche's*], vaid laiendada ja teha iga-aastaste sissetulekute abil võimalust mööda paremaks selle linna väikesi ja viletsaid vaestemaju ning aeg-ajalt panustada ka rahvakoolidesse raamatute, tehnoloogiliste mudelite, õppeotstarbeliste kogude jms näol.

3. Rajamiseks vajaminev esimene fond saadakse kokku vabatahtlikult alla kirjutatud ja ostetud aktsiatest, millelt igal aastal makstakse tagasi veel kindlaksmääramata summa teatri sissetulekust koos jooksvate intressidega. Need tagasimakstavad aktsiad otsustatakse iga jaanuari lõpus loosiga.

4. Aktsiaomanike seast valitakse hääletamise teel kolm isikut, kellele usaldatakse sel aastal asutuse juhtimine. Üks ja sama isik võib sellesse ametisse jääda mitmeteks järjestikusteks aastateks, kui seda lubavad tema töökohustused ja tema enda tahe ning kui valik jälle tema peale langeb. Igaühel on tema teised ametiasjad, mis ei tohi sellest mõjutatud saada ning mis seetõttu võivad takistada ülesannete enda peale võtmist.

5. Provisooriselt nimetatakse ajutine komitee, mille ülesanne on kõigepealt taotleda ettenähtud viisil Kõigekõrgema nõusolekut ja pärast loodetavat kõigearmulisemat luba kohe astuda samme teatri rajamiseks ja organiseerimiseks. See koosneb kolmest liikmest, kelle nimetasid lugupeetud isikud ja tunnustatud põhimõtetega mehed ning see komitee paneb oma kohustused maha niipea, kui organisatsioon on käima pandud, kohe seejärel nimetatakse aktsionäride seast kolm teist liiget järgmise aasta direktoriteks.

6. Sellest kolmeliikmelisest direktsioonist on ühel kohustus valida etendamisele minevad näitemängud, määrata etenduste päevad, jagada rollid ja hoolitseda proovide ajal tsensuuri eest. Ta hoolitseb oma isiklikul vastutusel selle eest, et ei antaks ainsatki etendust, mis ka kõige kaudsemal viisil võiks avaldada halba mõju kombelsele või heale maitsele.

7. Mõlemad teised direktorid hoolitsevad teatri sisemise majandamise eest, arvestavad näitemängude sissetulekuid ja väljaminekuid ning tõendavad neid arvetega. Igal aastal, või kui nõutakse, siis ka sagedamini, esitavad nad kogu aktsionäride seltskonnale kalkultatsioonid ja saadavad seejärel kassa ülejäägi magistraadile, et teha paremaks ja laiendada siinseid vaesteasutusi. Nad võivad ka nimetada mõned isikud summade väljajagamiseks ja kasutamise korraldamiseks. Mõlemal on kassa võti, et see kõrvaltöö ei saaks takistuseks tema teistele ametikohustustele (*Geschäften*): nii vahetavad mõlemad direktorid oma ametiajal teineteist kuu kaupa välja.

8. Parajasti ametis olev direktor jagab päeval, mil antakse etendus, sissepääsupileteid, võtab ise vastu sissetulekud ja paneb kassasse, kus see kohe teise direktori juuresolekul üle loetakse ja toimikusse (*Schnurbuch*) kantakse. Sissepääsu juures võtab selleks kohustatud teenistuja piletid ja annab need sellele kassadirektorile, kes ei hoolitsenud nende väljajagamise eest, et väljajagatud piletite arvu ja väärtust saaks võrrelda sisse tulnud summadega.

9. Parajasti ametis olev direktor vastutab näitemängumaja piirkonnas, nii teatris kui ka väljaspool seda, igasuguse politseilise korratuse või hoolitsemise eest, millest võiks tekkida tulekahjuoht või mõni muu avalikku rahu ja turvalisuse häirimine, samuti nagu ka sündsate kombekuse haavamine. Sel põhjusel võtab ta tarvitusele vajalikud abinõud ja küsib vajadusel abi kompetentsetelt ülemustelt.

10. Üks kahest parajasti ametis olevast direktorist peab hoolitsema selle eest, et näitemängumajja ei lastaks kedagi, kel vaatajana pole piletit või kel pole muidu sel päeval seal mingit tegemist.

11. Samavõrd on tema kohuseks jälgida, et ei jagataks välja rohkem pileteid, kui ruum mugavalt mahutada suudab, et ükski pink ega loož ei oleks katkine, et näitemängumaja ees peatuvate ekipaažide ja teenijate seas valitseks kohane kord ning et oleks hoolikalt ära hoitud iga vähegi ennustatav tunglemise või vigastuste võimalus.

12. Alati kehtib eranditeta reegel, et teatrietendustest ei tohi ega saa osa võtta mitte ükski siinse ülikooli tudeng, samuti nagu ka esindajad mõnest teistest seisustest, kes ei saa oma vaba tahet veel piiramatult käsutada.

13. Kellele on antud roll, peab selle vastu vaidlemata omaks võtma või ei tohi selles etenduses üldse kaasa mängida. Kes selle pärast tüli alustab või hädakisa tõstab, jääb igaveseks ilma mitte ainult kaasamängimise loast vaid ka sissepääsust isegi üksnes pealtvaatajana.

14. Et teatri sisustuse, dekoratsioonide hankimise, garderoobi, vajalike masinate olukorra jne eest hoolitsemine ei vaja üksnes head asjatundlikkust, mis on olemas vaid vähestel diletantidel, vaid annab ühele inimesele ka ülearu palju tööd, siis selleks, et keegi direktoritest ei saaks oma tähtsamatest teatrivälistest ametitegevustest kõrvale tõmmatud, palkavad nad asjatundliku mehe iga-aastase sissetulekuga, mille suurus jääb üksnes nende kindlaks määrata.

15. Lõpuks saavad direktorid aktsionäride seltskonnalt tingimusteta täisvolitused kõigeks, mis puutub teatri sisestesse ja välistesse asjadesse, seni kuni need jäävad riigiseaduste piiridesse. Nad võivad kõike korraldada oma parema äranägemise järgi, ilma et peaksid küsima kogu seltskonna nõusolekut. Enne seda peab aga taotlema ja saama loa selle seltskonna teatri rajamiseks.

Buxhoeveden saadab projektitaotluse dokumendid 29. okt Tartu raele koos ülesandega: a) täpselt järele kuulata, kas asjaarmastajate teatri rajamine vastab kogu üldsuse soovile; b) teha kindlaks, mil määral on asjaarmastajate teater kogu linna jaoks kasulik ja soovitav; c) kas Tartu vaestemajad on tõesti nii armetus seisukorras, nagu Schilling ja Mengden seda kirjeldavad ja kas magistraadil pole teada teisi vahendeid nende jalule aitamiseks kui asjaarmastajate teatri rajamine.³⁵

Tartu justiitsbürgermeister Klein saadab 22. novembril kõik paberid omakorda edasi ülikooli nõukogule, et see kõige kiiremas korras annaks magistraadile teada „põhjendatud arvamuse“ (*ein begründetes Sentiment*) kindralkubeneri (kahe esimese) küsimuse kohta:

Kuivõrd siinse keiserliku akadeemia juurde kuuluvad isikud moodustavad niivõrd olulise osa kohalikust haritud üldsusest ning seoses keiserliku

³⁵ Rae kaust, 5.

ülikooli jaoks eksisteeriva teatri kohta käiva kõige kõrgema üldise keelu põhjustega, tuleb rajatava asjaarmastajate teatri soovitatavuse või ebasoovitavuse kaalumisel ülikooli tingimata arvesse võtta, peab magistraat vajalikuks enne küsitleda Tartu keiserliku ülikooli kõrgeltseatud nõukogu, et see suvatseks teada anda oma arvamuse nende kahe asjaolu suhtes.³⁶

24. novembril vaadatakse nõukogus kõik materjalid hoolega üle ning lange-tatakse otsus:

Nõukogu oli selle kirja ja mitmete lisade ettelugemise järel aina enam arvamusel, et selle projektiga ei saa siitpoolt nõus olla, sest ühest küljest on kõige kõrgemad käsud Tartus teatri rajamise vastu, teisest küljest toob see nii akadeemilisele kui mitteakadeemilisele noorusele üleüldse pigem kahju kui kasu, seevastu väidetavat kasulikkust (*Vortheil*), mis sellest linna vaastesutuste ja teiste heategevate eesmärkide jaoks projekti järgi tõusma peaks, ei tohiks siin üldse arvesse võtta.³⁷

26. nov. läheb 1804/1805 õppeaasta rektori Adam Christian Gaspari ja nõu-kogu poolt teele seisukohavõtt: a) magistraadile: „ülikooli nõukogu on arva-musel, et asjaarmastajate teater siin Tartus on raskesti ühendatav selles asjas antud kõige kõrgemate käskudega ja võib muutuda ülikoolile erineval moel kahjulikuks“;³⁸ ning b) kuraatorile ülevaade, kus on konkreetsemaks mine-mata viidatud „paljudele tähtsatele põhjustele“, mille kaalumise järel langetas nõukogu otsuse „distantseeruda igasugusest osalusest sellistes juhtumites“. Lõppu on lisatud põhjus, miks peeti vajalikuks kohe ka kuraatorile kirjutada: „selleks et kohe vältida iga võimalikku kahtlustust selle kohta, nagu oleks üli-kool selles projektis osalenud (juhul kui seesamane peaks kõrgemale poole loa saamiseks esitatama)“.³⁹

*Lehed 22–30: Kõigekõrgema keeld Tartus teatrit rajada. See käib ka asja-armastajate teatri kohta (1804)*⁴⁰

6. detsembril nõukogule kirjutatud kirjas väljendab Klinger oma rahulolu tolle otsuse üle ning annab teada, et kavatseb küsimusest kindluse mõttes ette kanda ka haridusminister krahv Zavadovskile, aga seniks „takistab üli-kooli nõukogu kuni otsuse tegemiseni härraseid üliõpilasi nagu ka ülikoolis

³⁶ *Nõukogu kaust*, 21–22.

³⁷ *Nõukogu kaust*, 20–20p.

³⁸ Mustand sealsamas, 21. Originaal: „Dorpater Magistrat. Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat,“ October 1, 1800, EAA.995.1.1808, Rahvusarhiiv Tartus, 6.

³⁹ *Nõukogu kaust*, 24–24p; kuraatori kaust 5j.

⁴⁰ *Nõukogu kausta* sisukorras antud lehenumbrid on originaalis 22–26, järgmises alajaotuses 27–36. Siinkohal on numbrid kohandatud vastavalt tegelikkusele.

töötavaid ametnikke asjaarmastajate teatrist näitlejana (*als agierende Theil*) osa võtmast; aga ma ei pea seda isegi mainima, sest see sisaldub juba niigi ülikooli nõukogu otsuses“.⁴¹

16. detsembril on Klinger saanud ministrilt vastuse, mille ta koos oma kirjaga 20. detsembril nõukogule edasi saadab: „Teie [...] 3. detsembri ettekandele seoses Tartu elanike taotlusega tohtida rajada vaba (asjaarmastajate) teater, vastan järgmist: kõigekõrgema tahtel on nimetatud linnas keelatud teatrit rajada, järelikult on ka kõik uued katsed seda teha asjata ja jäävad asjatuks“.⁴²

Nõukogu kaustas ei kajastu see kuidagi, ent järgnevatel aastatel on Rundthaler ikkagi saanud akadeemilistel vaheaegadel Tartus etendusi anda. Ühes Tartu politseiameti arhiivikaustas, mille dokumendid muus osas väljuvad käesoleva doktoritöö ajalistest piiridest, leidub teade 1808. aasta veebruarist selle kohta, et Rundthaler on saanud Riia kubermanguvalitsuselt loa etendusi anda 1808. aasta suvel ja 1809. aasta talvel, politseiametile on pandud kohustus hea seista, et näitemängumajas valitseks kord ja sisse kasseeritaks keiserliku kasvatusmaja (*Erziehungshaus*) heaks antava uue näitemängu tulud, magistraadile on aga usaldatud esitamisele tulevate näidendite tsenseerimine.⁴³ Rae kaustast selgub, et sama aasta detsembris klaaris kubermanguvalitsus tsensuuriõiguste küsimust: seoses keisri sünnipäeva tähistamise raames antava „sobiva näitemänguga“, mida esitas Rundthaleri trupp, keelati bürgermeister Akermannil sekkuda asjadesse, mille eest vastutab üksnes politseiamet.⁴⁴

Lehed 30–36: Prof. Balk loobub herra kuraatori nõudmisel igal moel osalemast Tartus rajatud asjaarmastajate teatris, ja kui ta sellest hoolimata ikkagi osaleb, saab ta ülikooli kohtult tõsise noomituse ning vältimaks oma ametist ilma jäämist tuleb tal loobuda igasugusest edasisest aktiivsest osavõtust selles teatris. (1809)

Allikmaterjalide vaatevinklist saavad 1809. aasta sündmused alguse sellest, et Tartu linnas riputatakse üles plakat (vt pilt 3), mis on Tartu rae kaustas asitõendina arhiveeritud ning mis kuulutab: „Kõrgeaulise Liivimaa kubermanguvalitsuse poolt kinnitatud Tartu seltskonnateatris mängitakse selle teatri avamise puhul 14. juulil 1809 herra bürgermeister Wilde majas Schröderi kolmevaatluselist näitemängu „Nöbu Lissabonist““.⁴⁵

⁴¹ Nõukogu kaust, 26.

⁴² Nõukogu kaust, 28 ja 29p.

⁴³ „Dorpatser Polizeiverwaltung. Verordnungen und Briefwechsel mit dem Generalgouverneur von Liv-, Est- und Kurland, der Livländischen Gouvernementsregierung u.a über Theatervorstellungen, Konzerte, Ausstellungen u.a Veranstaltungen (07.02.1808–09.12.1887)“ EAA.1880.2.455, Rahvusarhiiv Tartus.

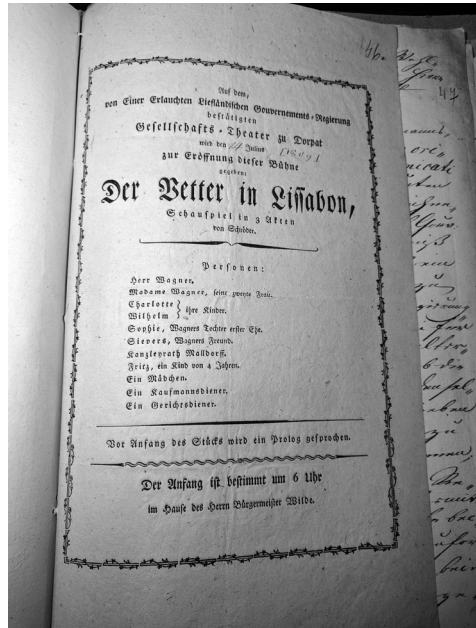
⁴⁴ Rae kaust, 45.

⁴⁵ Rae kaust, 46.

Probleemistik, mis etendustegevusega ühenduses hargnema hakkab, on vähemalt kahesugune. Tartu rae dokumentides kajastub üks probleem, Tartu ülikooli dokumentides teine, ent nii nagu mõlemad kujutavad endast jätku 1804. aasta sündmustele, on nad ka eellooks teatri lõplikule ärakeelamisele 1812. aastal. Ülikooli probleem on senises uurimisseisus väga hästi tuntud, rae oma aga millegipärast mitte. Kõigepealt ülevaade neist sündmustest, mis on kirjast üksnes rae kaustas.

Rae dokumentide kohaselt läks päev pärast plakatil kuulutatud etenduse toimumist, 15. juulil, Tartust kubermanguvalitsuse poole teele kiri kalameeste ja voorimeeste tsunftivanemate allkirjadega, mis algab järgnevalt:⁴⁶

Et majasteedi keeld, mille kohaselt ei tohi Tartus ülikooli pärast olla teatrit, on nüüd ära võetud ja siin juuresoleva plakati (*Zettel*) kohaselt on juba asutatud teater, kus on herra professor Balk ja direktor Barnikel ning mängivad ka tudeng Abt ja Hetzel ja veel paljud teised, aga ainult asjaarmastajad ja ka emandad ja naised (*die Mamsels und Frauen*), siis soovivad meie naised (*Frauen*) ja lapsed ja ka meie ise asjaarmastjate teatrit. Kuna meid aga sellesse suurde teatrisse vastu ei võeta ja selles osalemine maksab aastas 40 rubla ning 70 perekonna arv pidi täis olema, siis tahaksime ka meie hea meelega teatri teha. Politseimeister ei taha seda lubada ja ütleb: meil pole sellist asja vaja, meie peaksime inimesi sõidutama ja kala püüdma (*fahren und fischen*) – see on meie kohane. Ometigi on härradel professoritel ja tudengitel teater, ehk kaupmehed mängivad seal kaasa. matele pakutakse linna korra kohalduse pole kahjulik, siis palume me et herra politseimeister Tartus lummajas, et kõigil oleksid samad õigused (*anständig*) ja publikumi nauding vaestele kord aastas tasuta esineda.

Pilt 3. Plakat „Wetter in Lissabon“. Rae kaust,
46. Autori foto.

⁴⁶ *Rae kaust*, 48 ja 48p.

Raad sai sellest kirjast teada 3. augustil, kui nendeni jõudis kubermanguvalitsuse asendusnõuniku von Macki 29. juulil saadetud kiri, milles antakse raele korraldus voorimeeste ja kalameeste tsunftivanemad kohe välja kutsuda ja kindlaks teha, kas „see esildis on allkirjastatud nende endi käega ja kas nemad selle sisu omaks tunnistavad“ ning küsitluse tulemustest kohe järgmise postiga ette kanda.⁴⁷

Raad vastab, et kubermanguvalitsusele saadetud kiri on kokku luuletatud, sellist projekti ei eksisteeri ning voorimeeste ja kalameeste poolt pole karta teatri rajamist.⁴⁸ „Mitmel põhjusel oli magistraadile kohe ilmne, et voorimeeste ja kalameeste nimel esitatud avaldus on võltsitud kiri, rääkimata sellest, et Johann Brunn, kelle nimi seal all seisis, on juba mõnda aega surnud, ja et kalameestelt ja voorimeestelt, kes siiani mõistlikult (*verständlich*) oma ameti juurde on jäänud, ei ole karta isekeskis teatri rajamise projekti, samuti ei saa kursisolemine nende asjaolude ja isikutega, kellest taotluses juttu on, olla töötavast klassist pärit rahulike ja tegusate inimeste asi“. Kui tegu oleks olnud ehtsa taotlusega, siis oleks magistraat sellest linna heaolu valvurina esimesena kuulnud ning raad võib julgelt kinnitada, et need mehed pole tulnud mõttele rajada teatrit ega ka mingit muud seltskondliku naudingu ettevõtet. Nende nimel kirjutatud kirja näol ei saa olla tegemist millegi muu kui laimukirjaga, mis on sihitud Tartus praegu alustatud ettevõtte vastu. Ning raad kavatseb nüüd kindlaks teha, kes seda tegi.

Järgnevalt vahetatakse augustis-septembris veel mõningaid kirju, kubermanguvalitsus käsib teha käekirjavõrdluse, raad pöördub asjaarmastajate teatri poole küsimusega, kas nemad ehk oskavad oletada kirja koostajat.⁴⁹ Kubermanguvalitsus peab asja raele veel oktoobri lõpus meelde tuletama,⁵⁰ kuni alles 6. detsembril jõuavad raeni teatri direksiooni kirjalikud oletused asjade käigu kohta.⁵¹ Üheksa punktina koostatud kirjeldusest saab järeldada, et mingisugune probleem oli tekkinud juba hiljemalt juuli alguses. Politseimeister oli siis küsinud asjaarmastajate teatri direktorilt Wilhelm Barnikelilt, kas ka kohalik pärusaadel võiks mõne aja eest rajatud seltskonna- või sõpruskonnateatris kaasa teha ning saanud 8. juulil tolle käest vastuse,⁵² et seltskonnateater oli kokku tulnud, küsimust arutanud ning otsustanud, et seltskonnal ei ole midagi selle vastu, tingimusel, et aadlikud alluvad samadele reeglitele, millele kõik teisedki. Reeglite kohta saab sellest kirjast teada, et teatri liikmeks ei võeta kedagi, kel oleks võimekust laval või orkestris mängida, aga kes seda siis keeldub tegemast. Aadel peab sellega arvestama, et neil pole teiste ees minigeid eelseid, sest „kogu asja eesmärk on üksnes selles, et ühiselt end meeldival

⁴⁷ Rae kaust, 47.

⁴⁸ Rae kaust, 49 ja 49p.

⁴⁹ Rae kaust, 50 ja 51.

⁵⁰ Rae kaust, 52.

⁵¹ Rae kaust, 54jj.

⁵² See vastus on ka eraldi täiskujul olemas: Rae kaust, 58–59.

viisil lõbustada (*vergnügen*) ja seepärast on selle lõbu (*Vergnügen*) ülalpidamiseks vajalikud panused liikmete vahel võrdselt jaotatud“. Sellistel tingimustel olid mitmed aadlipered juba ka liikmeks astunud. Mis täpselt Tartu publikumi hulgas toimus, jääb segaseks, ent rae dokumentide põhjal selgub niipalju, et teatriga oli mingit sorti probleem omaaegsel Tartu ülikooli esimesel tudengil, Tartust pärit Gustav Petersenil (1782–1839). 1802–1804 õigusteadust õppinud Petersen pidas Tartus notariametit, 1812. aastal sai temast kreisifiskaal ja sõjaväekohtukomisjoni ülemaudiitor ning 1821. aastal Liivimaa kubermanguprokurör.⁵³ Petersen, ilmselt üldiselt konfliktne isik,⁵⁴ saatis täpsustamata põhjusel linna alamkohtusekretär Schumanni Barnikeli juurde koju, et lasta teatridirektoril kirjalikult omaks võtta, et ta oli kirjutanud kirjeldatud kirja politseimeistrile.⁵⁵ Barnikel küsis politseimeistrilt järgi, et mis toimub, politseimeister aga vastanud, et tema ei tea asjast midagi, öeldes aga kohe, et asjasse on segatud Petersen. Siis aga nõudis politseimeister 16. juulil teatridirektori käest aru, miks 14. juulil üles riputatud teatriplakat ei olnud eelnevalt esitatud politseimeistrile tsensuuriks. Barnikel avaldas imestust politseimeistri sõnade üle, mille järgi olla see plakat juba ka Riias kindralkuberner Buxhoevedeni käes, sest kust võis tema niisugust asja juba tollal teada? Direktor Barnikel kirjutas nüüd veel, et samal ajal, st juuli keskpaiku, oli notar Petersen kutsunud üles „siinset kodanikku ja parkalit Zeeh'd“ esitama kubermanguvalitsusele taotlust seltskonnateatri rajamiseks.⁵⁶ Ning vaid pisut aega varem oli Peterseni nähtud tänaval kõnetamas voorimees Kettlerit küsimusega, et „kas tema, nimelt Kettler, ei tahaks ka teatrit rajada?“ Too vastanud, et „mida teab tema teatrist ja mille jaoks ta seda tegema peaks?“ mille peale Petersen olla öelnud, et „võiksid selle ju omas majas sisse seada ja ise direktoriks hakata“. Petersen oli kinnitanud mitmetele inimestele – härrased muusikaõpetaja Frike, vennad Kemmerlingid ja poeteenija Sievers – et tema, Petersen, ei puhka enne, kui seltskonnateater on laiali aetud (*gesprengt sey*). Siis oli Petersen poeteenija Sieversile postimajas laialt naeratades vastu astunud ja küsinud, et „kas te ei tahaks järgmisel korral seltskonnateatris kaasa mängida, tehke seda ometi! Sest siin (rinnataskule koputades) on juba keeld kindralkubernerilt“. Ühel päeval aga oli Petersen politseimeistri majas viimase juuresolekul Barnikelile öelnud: „tema – Petersen, ja härrased Rammers, fiskaal Eichler ja sekretär Schumann kui seltskonnateatrist välja jäänud, teevad ühiselt asja selle vastu, sest nad on selle leppimatud vaenlased“. Ja siis oli notar Petersen veel notar Wilde kantseleis seltskonnateatrit

⁵³ „Aus den Jugendjahren von Karl Ernst von Baer. Briefe von K.E.v Baer an Ed. Akmuth“, *Baltische Monatsschrift*, november 1909, lk 317.

⁵⁴ Nt. Kreisnotari Gustav Peterseni kaebus üliõpilase Alexander von Stryki vastu 1805. aastal, EAA.F.402,8,39, leht 1. Viide pärineb: „Strykid keiserlikus Tartu Ülikoolis“, vaadatud 21. veebruar 2019, http://www.eha.ee/arhiivikool/index.php?tree_id=72.

⁵⁵ See vastus on ka eraldi täiskujul olemas: rae kaust, 60.

⁵⁶ Täpsemalt ütleb ta, et see oli umbes kaks nädalat enne seda, kui siin sellest taotlusest teada saadi.

kirunud ja notar Wilde ja tema poja juuresolekul selle vastu palju sõna võtnud. Kubermangusekretär Langhammer oli Barnikelile jutustanud, et notar Petersen oli parkal Zeeh'le augu pähe rääkinud, et see taotleks kubermanguvalitsuselt luba seltskonnateatrit rajada.

23. detsembril läbi viidud ülekuulamisel täpsustas Langhammer seda, mida ta öelnud oli: et tükk aega tagasi [järgnevate dokumendilehtede põhjal saab öelda, et ju siis 24. juulil või hiljem] oli notar Petersen viinud posti parkal Zeeh' poolt kubermanguvalitsusele adresseeritud ümbriku ja kui Langhammer oli küsinud, mida see sisaldab, saanud ta vastuseks, et ka parkal Zeeh tahab rajada asjaarmastajate teatrit.⁵⁷ Ning ilma igasuguse viite või kommentaarita on järgmisena rae dokumendikausta köidetud 24. juulil kubermanguvalitsuse kaudu keiser Aleksander Pavlovitšile adresseeritud kiri või selle mustand,⁵⁸ mille puhul torkab silma, et allkiri – „kõige kuulekam alam, nahavabrikant Zeeh enda ja mõnede teiste kodanikuperede nimel“ – on ilma otsese põhjuseta üksi ja eraldi alles neljandal leheküljel.⁵⁹ Kirja põhiosa, parandusi arvestades, on järgmine:

Kümmekond siinset kodanikuperet on ühinenud, et suletud ringis pühen-dada tavalisi jõudeaja (*Musse*) tunde püha- ja pidupäevadel seltskondlikule naudingule (*geselligen Vergnüen*). Eesmärk on ainult ja üksnes täielikult vältida metsikuid ja sageli mitteauväärseid meelelahutusviise (*Vergnüungsarten*), mis valitsevad avalikes majades, mida külastavad alamtast seisusest inimesed ning asendada need sõbralikus perekonnaühenduses sedasorti meelelahutustega (*Vergnüungen*), mis on algusest peale mõeldud kõlbelise käitumise (*sittliches Betragen*), vaimu ja südame harimiseks. Selle eesmärgi saavutamiseks soovivad ühinenud perekonnad vahelduseks oma tavapärasele meelelahutusele (*Unterhaltung*), mis koosneb vestlemisest ja eriti ettelugemisest ning seltskondlikust mängust, aegajalt, nt paar korda aastas esitada väikese teatraalse näitemängu oma ühenduse isikutega. Kohaks saab taotluse esitaja pakkuda oma ruumika kodu. Et selle ühenduse eesmärgiks on eeskätt meie seisuse suurem kombeline käitumine ning kõlbluse õilistamine ja harimine, loodan ma, et meie taotlusele ei ole miski takistuseks. Sõندان seepärast astuda siinkohal sügavaimas truualamlikkuses kõrgesti austatud valitsuse ette selle palvega: armuliselt lubada ja kõrgema kaitse alla võtta ülalnimetatud eesmärgil ühendatud umbes kümne siinse kodanikupere seltskond, mis nimetab end „seltskondliku naudingu ühenduseks“ (*Verein zum geselligen Vergnüen*) ja kuhu võetakse liikmeks või külaliseks vaid kohalikke kodanikke, mitte ühelgi kujul ei lasta selle juurde aga tudengeid ega ülikooli liikmeid.

Lõpetuseks palutakse anda vastav käsk Tartu politseimeistrile ning lubatakse nõudmise peale visandada ka seltskonnateatri reeglistik.

⁵⁷ Rae kaust, 65 ja 65p.

⁵⁸ Kiri on kirjutatud ilusa käekirjaga ja puhtalt, sellel on täiskujul pöördumine ja allkirikuupäev, samuti on paber voltimisjälgedega; ent teise tindiga ja ilmselt ka teise käega on sellele tehtud hulgaliselt parandusi-täiendusi.

⁵⁹ Rae kaust, 66–67p.

Samal ajal kui Tartu raad pidi juba juulikuust alates maid jagama kubermanguvalitsuse, teatridireksiooni, notar Peterseni ja käsitöölisega, oli ülikoolis semestriavaheag ja dokumentide põhjal rahu majas kuni augusti alguseni, mil Tartus viibinud kuraator Klinger on teinud rektorile ülesandeks nõuda professor Balkilt loobumist asjaarmastajate teatris osalemisest.⁶⁰ Augustis toimunud sündmusi kirjeldab 27.–30. augustil aset leidnud ülikooli kohtu toimik ning järgnev sündmustiku ülevaade pärineb 1808/09 õppeaasta rektori Christian Friedrich von Deutsch'i ülevaatest 22. augustil, koostatud nõukogu liikmetele Balki käitumise suhtes seisukoha võtmiseks.⁶¹

Asjade seisust hästi informeeritud Klinger oli teinud Deutschile etteheiteid, et see polnud takistanud Balkil teatris kaasa tegemast ning vastanud Deutsch'i püüetele end kaitsta:

Ülikool olevat ise selleks tõuke andnud, et monarh Tartus teatri keelaks. Keisri tahet ei saa oma suva järgi tõlgendada – ka asjaarmastajate teater on teater ja ühtegi teatrit ei tohi Tartus olla. Ka sellise erateatri kohta oli ülikool juba varem saanud juhised, et ülikooli ametikandjate ja tudengite näitlejatenä (als agierende) osalemist selles ettevõtmises tuleb takistada.

Deutsch, kes lisas ringkirjale kuraatori poolt viidatud dokumendid (6. ja 20. dets 1804), kirjutas, et kuraator, kes alguses oli tahtnud kohe anda asja nõukogu arutada, pidanud esialgu piisavaks ka seda, kui Balk annab rektorile lubaduse igasugusest osavõtust edaspidi hoiduda. Klinger oli rõhutanud, et Balk „võib komöödiaid mängida nii palju kui tal selleks lusti on, aga mitte nii kaua, kuni ta on veel professor,“ sest ülikooli iga üksiku liikme käitumise tõttu võib ohtu sattuda kogu ülikool ja rektor kannab vastutust selle eest, et keisri käske austataks. „Tema, härra kuraator, kaotaks pigem kümme korda Balki [...], kui et ta ühe korra laseks ülikoolil sattuda sellisesse ohtu nagu praegu“. Deutsch oli siis kohe Balkile kogu kuraatori jutu täpselt edasi andnud, Balk aga teatanud seepeale, et kavatseb sellest asjast kuraatoriga ise rääkida. Järgmisel korral Deutsch'i ja Klinger'i kohtudes küsinud Klinger, kas Balk tegi nagu nõutud, ning Deutsch'i vastuse peale, et Balk ise kuraatoriga rääkida kavatseb, käskis viimane Balkile öelda, et ta „keelab selles asjas igasuguse rääkimise, selgitamise ja vastuargumendid. Ta soovib kohe nõutud lubadust ja kui prof Balk ei peaks seda tegema enne järgmist nõukogu, siis peab ta seda tegema nõukogu ja teatama asjast ministrile“. Ka siis õnnestunud Deutsch'il Balkilt nõutud kinnitus kätte saada alles pärast kindla tähtaja kehtestamist. Kohtu kaustas on arhiveeritud Balki 7. augustil kirjutatud kiri, kus too ütleb:

Kuigi ma sellest silmapilgust peale, mil ma akadeemilisse ametisse astusin, olen märksa enam ülikooli jaoks teinud kui statuudi järgi tegema pidanuks, ja kuigi see minu puhul endiselt nii on, nagu tõendab loengukataloog, ja kuigi ma seda enam uskusin, et võin ise otsustada oma puhketundide

⁶⁰ Nõukogu kaust, 30.

⁶¹ Ülikooli kohtu kaust, 3–4p. (Lehed kaustas on topeltnumbritega ja pöörded tähistamata).

seltskondlikku rõõmu üle, siis olen ma ometi õppinud oma ülematele alluma ja austan seega saadud keeldu.⁶²

Deutschi sõnul oli kuraator sellega rahule jäänud, aga kinnitanud rektorile korduvalt, et viimasel lasub kõige suurem vastutus kõige kõrgemate käskude täitmisel. Deutsch jätkab:

Pärast kõike seda eelnevat kuulen ma selle kuu 17. päeval mitmetelt inimestelt: härra prof. Balk mänginud oma antud lubadusest hoolimata eelmisel päeval härra tsiviilkuberner v Repjevi⁶³ juuresolekul näitemängus „Korsiklased“. Selle kohta tehti järeldusi, et härra professor Balk hoolib vähe ülikoolist ja oma ülemuste käskudest, rõõmustati tema allumatuse (*Nichtachtung*) üle ja lisati igasuguseid väljaütlemisi, mida ta veel olla öelnud. 18. kuupäeval räägiti sel teemal juba veel valjemalt ja ma pidasin vajalikuks tema enda käest kirjalikult ja ametlikult selle inetu jutu tõe ja ebatõe kohta järele pärida. Koopia selle kohta panen ma samuti siia juurde,⁶⁴ ja kuidas ma sain juuresoleva originaali kaudu vastuse, milles hr prof. Balk ei vasta esitatud küsimusele üldse, öeldes vaid, et ta kuulujuttude vastu ennast kaitsma ei hakka ning et ta on kohustatud kõnelema ja vastust andma vaid ülikooli kohtule, aga mitte rektorile.⁶⁵ Palub veel nii kenasti tervel linnal või vähemalt mõnedel selle liikmetel astuda üles pealekaebajatena.

Jätan hr prof. Balki käitumise üle otsustamise nüüd nõukogu hooleks. Et hr prof. Balk selle kuu 16. päeval tegelikult ka mängis, selle kohta on mul hädajuhtumiks varutud ka kirjalikud tunnistused. Ka vastas muusikaõpetaja hr Fricke, kellele ma ülalmainitud ettekirjutuse kohaselt pidin samuti osalemise keelama, minu küsimise peale, et ta ei arva, et see peaks olema või saaks olla saladus, et tema ja prof. Balk 16. päeval „Korsiklastes“ kaasa mängisid.

Ma nõuan selget vastust: 1) kas nõukogu üldse tahab sellist rektorit, kes ennast niimoodi kohelda on lasknud; 2) mis peaks selles asjas nüüd edasi juhtuma?

Ülikooli ja enda ees olin kohustatud kuraatorile asjast teada andma ja seda tegin ma ka selles küsimuses, et annan asja nõukogule edasiseks otsustamiseks ja tegutsemiseks.

Deutsch, praegune rektor.

P.S. Käskisin pedellil ringkirja mitte ühegi häärase juurde jätta, vaid kui kellelgi parajasti aega pole, pigem uuesti tagasi tulla.

Pedell jõudis esimesena Lähis-Ida keelte ja piiblikesegeetika professori Johann Wilhelm Friedrich Hetzeli juurde.

⁶² Ülikooli kohtu kaust, 12–12p.

⁶³ Ivan Nikolajevitš Repjev (1755–1833), ka kirjanik ja tõlkija, oli Liivimaa tsiviilkuberner 1808–1811.

⁶⁴ Ülikooli kohtu kaust, 13.

⁶⁵ Ülikooli kohtu kaust, 14.

Loobun selles asjas oma arvamuse avaldamisest, sest kuulun nende hulka, kes on veendumusel, et sedavõrd siivas privaatteater kuulub lubamatute asjade hulka niisama vähe kui iga teine moraalsusega ühendatav perekondlik nauding (*Vergnügung*): ball, kontsert jne. Väljendan selle asjaga seoses lihtsalt oma imestust selle üle, et: 1) kui Tartu tõesti (mis iganes põhjusel) peab ilma jääma teatri pakutavast naudingust, siis kuidas sai lubada Rundthaleri ja [...] näitemänguseltskondadel siin mängida, ning et näitemänge külastasid tudengid, nii palju, kui neid siin vaheajal veel alles oli ja uueks semestriks uuesti saabunud, ja professorid; keegi ei rääkinud sellest kui keelatud asjast ja ka nõukogu ei teatanud kõrgemale poole asjast, mida – nagu nüüd ühtäkki selgeks saanud – ei tohiks lubada; 2) et ülikoolilinnas Kaasanis on teater, nagu mulle juba kolme aasta eest teatas prof. Hermann⁶⁶ (kelle nimi on meile kõigile tuttav) ja kes seda loetleb põhjuste seas, miks ta on rahul sealse ebasõbraliku kliimaga. „Milles oleme meie siin Tartus süüdi, et oleme ilma jäetud süüta (tudengite jaoks täiesti kahjutuks tehtud) naudingust, mida Kaasan võib segamatult nautida?“ Nii küsis minult hiljuti üks sõber, kellele ma sain selle peale vastata vaid: „Mitte milleski“.

Järgmisena vastas kirurgiaproffessor Michael Ehrenreich Kauzmann:

Kui väga ma muidu ka ei tahaks, et meil võiks siin olla viisakas (*anständiges*) lubatud näitemäng lõõgastumiseks (*zur Erholung*), siis ei saa ma ometi antud juhul sellega nõus olla: ühelt poolt on selle asja kohta kõrgemalt poolt antud seadused ja korraldused, teiselt poolt aga pole ma komöödia-asjadega (*mit komödien Sachen*) mitte kunagi tegemist teinud.

Veel sai pedell tol päeval kätte ajaloo- ja geograafiaprofessor Adam Christian Gaspari, anatoomia ja kohtumeditiini professori Martin Ernst Stüxi, majanduse-, tehnoloogia- ja arhitektuuriprofessori Johann Wilhelm Krause ning vene keele ja kirjanduse õpetamise eest vastutava Grigori Andrejevitsch Glinka. Igauks neist kirjutas napi soovitusena ära oodata kuraatori vastus, „lasta kompetentsel ametkonnal asja uurida“ vms. Ärritunud rektor Deutsch saatis pedelli uuele ringile koos nõudmisega, et vastaku professorid neile esitatud kahe küsimuse peale „nagu mehed“, sest nõukogu ise ongi see „kompetentne ametkond“ ja nõukogu liikmed peavad oma kohust täitma. Samuti ei ole nõukogu asi arutleda teatri kui niisuguse lubatavuse kui kõrvalise küsimuse üle, nagu seda tegid Kauzmann ja Hetzel, sest selle üle otsustamine pole nõukogu pädevuses.

Siis kirjutab Eesti- ja Liivimaa provintsiaalõiguse professor Johann Ludwig Müthel:

1) On selge, et hr rektor tahtis selle kuu 18. päeval kirjutatud kirjaga anda Balkile vaid võimaluse ennetada ametlikku teadet hr kuraatorile kas sellega,

⁶⁶ Martin Gottfried Hermann (1754–1822), õppis Göttingenis teoloogiat ja filoloogiat, tegeles mütoloogiaga, 1804 läks St Peterburgi ja 1805 Kaasani ülikooli Rooma ajaloo professoriks. Allikas: Heiner F. Klemme ja Manfred Kuehn, *The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers* (London: Bloomsbury Publishing, 2016), lk 326.

et lükkab kuulujutu kindlalt ümber või siis õigustab kuraatori keelu suhtes tehtud erandit kõnealusel üksikjuhtumil. Igatahes au rektorile, sest enne seda, kui ta asja hr prof. Balki nõudmisel ülikooli kohtule üle andis, oli see enam kui üksnes kohustus inimlikkuse vastu, et ta isiklikult tema käest teda süüdistava kuulujutu ja temapoolsete võimalike vabandavate põhjuste järgi päris. Lõpuks oli hr kuraator rektori teadete kohaselt teinud viimase isiklikult vastutavaks keiserliku käsu järgimise eest. Hr rektor oli seega vaba rahuldama selle sammuga hr Balki vastu üheaegselt nii süüdistatud kolleegi nõudmise kui ka kohustuse iseenda vastu, arvestades talle määratud isiklikku vastutust – või muidu oleks tal *eo ipso*, nagu ka igal teisel, moraalselt võimatu jääda ülikooli juhiks. 18. augustil kirjutatu ei võta ju mingil juhul seisukohta asja suhtes, vaid puudutab üksnes temale kui akadeemilise kohtu juhile kohast ametlikku algatust. Ka kirjutatu sissejuhatust pean ma üksnes neutraalselt kirjeldavaks. Selles kõlas üksnes kuulujuttude sisu, mitte aga tingimata härra rektori isiklik hinnang küsimuse all oleva tegevuse enda kohta.

2) Härra prof. Balki enda statuudi § 171 kohta käiva provokatsiooni tõttu peab nüüd muidugi asja kahjuks üle andma akadeemilisele kohtule, kuigi tema võimuses oli anda teistsugune vastus ja sellega hoopis meeldivamal viisil teha võimalikuks kahtlemata üksmeelsed kollegiaalsed soovid.

Esmaspäeval vara kätte saadud ja kohapeal kirjutatud, kuigi ma, kuna ma ei olnud veel lugenud ringkirja lõppu ja panin end parajasti just riidesse, kutsusin pedelli tagasi, et ta ei peaks liiga kaua kogu selle materjali läbilugemist ootama.

Militaarteaduste professor Friedrich Gottlieb Baron von Elsner: täpselt nii nagu härra kolleeg Müthel.

Kirikuloo professor Johannes von Horn: niisamuti.

Piiblikesegeetika professor Hermann Leopold Boehlendorff:

1) Kui hr prof Balk on hr rektorit oma vastusest keeldumisega solvanud (durch seine Antwortschieben gefehlt hat), nagu mulle igatahes mulje on jäänud; siis on [...] rektoril kõik vahendid selle eest hüvitust nõuda.

2) Ma oleks aga siiski arvamisel, et asja ei peaks mitte enne kohtusse andma, kui nõukogul on selle asja kohta teada [...] härra kuraatori kirjalik arvamus, mis kindlasti end kaua oodata ei lase.

Keemia ja farmaatsiaprofessor David Hieronymus Grindel:

Kuigi [...] rektor keelab kõrvalised märkused, pean ma ometigi kõigepealt toetama härra kolleeg Hetzeli küsimust: miks lubati Rundthaleri avalikku teatrit ja tehakse sellest kõrvaline asi, kui nüüd asjaarmastajate teatri pärast tahetakse avalikult kohut mõista? Ma olen oma noorusaastad teaduslikule tegevusele ohverdanud, loobudes nii mõnestki asjast, mida õnnelik olemiseks vajalikuks peetakse, et elada täielikult teadustele. Aga udu hajus, töötasin nagu mees, matsin end oma teadustesse, inimene ärkas. Tundsin, et edasi tegutsemiseks peab aset leidma mingisugune julgustus ja kuni tänaseni ei

ole ma seda leidnud. Ma näen kord siin, kord seal iga viisakat meelelahutust (*Vergnügen*) vaenulikult alla surutavat ja seda kohas, kus on nii vähe meelelahutusi (*Vergnügen*). See olgu mulle vabanduseks, kui ma nüüd välja ütlen, et ma olen selle seltskonna liige. Siiski ei olnud mul sellega mingit muud suhet, kui see, et mind kutsusid selleks üles mõned linna kodanikud, kes tahtsid rajada omamoodi Musset, mis koosneks näitemängudest, ballidest ja teistest mõnusatest meelelahutustest (*Unterhaltung*). Ma pidasin seda oma pere jaoks soovitavaks ja andsin selle jaoks meelsasti raha. Sellest aga, et seal kaasa mängima peab või saab, ei teadnud ma midagi ja hiljem ütlesin ma ka, et tahan ja saan ainult pealtvaataja olla. Varem keelati teater üliskooli poolt, sest et seda ei saanud [üliskooli poolt] lubada, nüüd aga, kui kord juba Rundthaleri trupil oli lastud mängida, tahetakse maha suruda viisakamat meelelahutust, kus tudengid isegi osaleda ei saa. See on see, mis nüüd juhtub ja juhtuma peab, kuna härra rektor läks härra kuraatori, mitte aga oma kolleegide juurde. Seepärast ütlen ma selle nõukogu liikmena:

- 1) et härra rektor karistagu kõigile hoiatuseks (*bestrafe exemplarisch*)
- 2) teatrijuhtum tulgu akadeemilise kohtu ette, seal kuulatagu üle mitte üksnes kaasamängijad, vaid ka iga mittemängiv liige nagu prof. Hetzel, Koechy ja mina. Eemaldatagu need teatrisõbrad (*Theaterlustigen*) alaliseks, ent pööratagu tähelepanu sellele, kas viimased teadsid selle asja kohta käivatest keiserlikest keeldudest. Pean tunnistama, et mina hakkasin neid kärke lugema alles mõne nädala eest.

Üldajaloo-, statistika- ja geograafiaprofessor Georg Friedrich Pöschmann:

Minu siiras arvamus asja kohta on järgmine. Härra [...] rektor sai ülesandeks, mida ta peab täitma ja kohustused, millest ta ei tohi taganeda. Ta sai ülesande valvata, et [...] kuraatori suunised saaksid täidetud ja põhjuseks on kõige kõrgem keeld. Jutt ei olnud teatri külastamisest, olgu see siis milline iganes. Kes ei tahaks, et Tartus oleks hea teater? Kes [...] professoritest ei tunneks vajadust end pärast pikka ja osalt väga pingutavat ja ebameeldivat ametitööd lõõgastada? Kui ma ei eksi, siis oli jutt aktiivsest osavõtust teatris ja selles suhtes tunnistan ma otsekoheselt, et vaatamata kõrgetele käskudele, mis meile pühad olema peavad, ei peaks ega tohiks üks professor avalikult üles astuda – säästetagu mind siinkohal poolt- ja vastuargumentide nimetamisest. Niisiis, nende kahe [...] rektori esitatud küsimuse suhtes pean ütlema järgmist: 1) nõukogu kiitku heaks, mida [...] rektor selles asjas on teinud, kuniks see toimub ettekirjutatud käitumisreeglite kohaselt. 2) aga nõukogu peaks enne otsuse vastu võtma, kui härra kuraator ametlikult mängu kaasatakse.

Kameraalteaduste, rahanduse ja kaubanduse professor Friedrich Eberhard Rambach:

Kas Tartus, kus võib aegajalt olla üsnagi igav, võiks olla teater? Kas sellest oleks kasu või kahju? Kas Rundthaler [...] oli mänginud? Need on küsimused, mis pole praegusel juhul üldse arutlusel. Vaheaegadel lubati ringirändavatel truppidel mängida, ma ei tea, milline rektor seda esimesena tegi ja

kas selleks oli kõrgemalt poolt luba või mitte. Järgmised rektorid järgisid eelkäijate eeskujul. Hiljem, aastal 1804, taotles üks sinne teatrisõprade seltskond kubermanguvalitsusest luba seltskonnateatriks, kui ma ei eksi, siis oli tookord asja eesotsas kammerhärra v Schilling. Kubermanguvalitsus andis sellest taotlusest ülikoolile teada koos küsimusega, ega see pole ülikooli eesmärkidega vastuolus, ja vastu sai võetud otsus, mis oli ajendatud härra kuraatori kirjast, mis ei jätnud mingit kahtlust, mis seisukohal ta professorite ja asjaarmastajate teatri omavaheliste suhete kohta oli. Praeguse Tartu seltskondliku teatri asutamise kohta ei andnud kubermanguvalitsus ülikoolile midagi teada. Võibolla on see teater hoopis teistsuguse iseloomuga ja suletud kitsamasse seltskonda. Nii võis ka härra professor Balk leida, et meie ülemate seisukoht ei käi selle teatri kohta ja ta võis teatris kaasa mängida nii kaua, kuni härra rektor pidi talle selle asja kohta ametliku märkuse tegema. Sellest hetkest peale on kogu asi hoopis teisest nurgast vaadeldav. Härra professor Balk andis oma sõna, talle ei olnud tundmata meie ülemate seisukohad. Nende eriülesannete vaimus, mida härra kuraator härra rektorile suuliselt jagas ja mida härra professor Balk oma antud vastuses ei tunnistanud, kirjutas seesamane talle ja selle kirjaga annab ta õiguse ja vabastab kohustusest, nagu härra professor Müthel seda näitas. Mulle näib, et härra professor Balk ei tunnustanud kirjutaja eesmärki, härra rektor tahtis [...] et ennast ja ülikooli kahtluse alla seada ja vajadusel [...] kaitsjaks teha.⁶⁷ Härra professor Balk ise tahab, et asi jõuaks kohtuliku süüdistuseni ja tema tahtmine sündigu. Kohus otsustagu siis, kas härra rektor peab saama hüvitust oma ametiõiguste mittetunnustamise eest. Muide, mis puutub härra professor Grindeli arvamusse, siis ei saa minu arvamist mööda ühelegi professorile keelata olemast seltskonnateatris pealtvaatav passiivne liige. Kui mitte nüüd, kus härra professor Balk on asja suureks ja avalikuks teinud, ülevaalt poolt kogu ettevõtmise vastu meetmeid tarvitusele ei võeta. Mul oleks kahju, kui tema praeguste sammude pärast häviks ka see katse Tartus [...] meelelahutust pakkuda. Lõpuks tundub mulle, et ka härra muusikaõpetaja Fricke ei tohiks enam teatrist aktiivse liikmena osa võtta, sest 1804. aasta 6. detsembri keeld kehtib ka ametnike kohta.

Tsiviil- ja kriminaalõiguse professor Carl Friedrich Meyer:

Selle arvamusega olen ma täiesti päri, ainult selle kitsendusega, et ma ei saa härra Fricket tunnistada ülikooli ametnikuks ja seega ka mitte keelualusesse kategooriasse kuuluvaks. Pealtvaatav liige olen muide ka mina.

Kohaliku õiguse professor Christian Heinrich Gottlieb Köchy:

Arvan täpselt samamoodi nagu härra professor Pöschmann, aga ma ei suuda taibata, miks peaks härra professor Grindeli arvates mind selles asjas üle kuulama: ma ei ole kogu oma Tartus veedetud aja jooksul veel üheski komöödias mänginud ja mul pole kavatsustki Tartus kunagi komöödiadina üles astuda, olen vaid paar korda pealt vaadanud. Kui mind peaks

⁶⁷ Lause jäi segaseks valtsi vahele jäänud sõnaosade tõttu.

pealtvaatamise pärast üle kuulatama, siis peaks samahästi kõik teisedki pealtvaatajad ette võetama.

Teoreetilise ja eksperimentaalse füüsika professor Georg Friedrich Parrot:

Kui praegused arvamused peaksid kehtima nõukogu otsusena, siis nõustun ma härra professor Mütheliga. Aga et eelnevalt kirja pandud seisukohtadest järeldub, et nende põhjal küll nõukogu otsust kokku panna ei saa, siis hääletan ma selle poolt, et asja arutataks korrakohaselt (*förmlich*) nõukogu istungil.

Teoreetilise ja praktilise filosoofia professor Gottlob Benjamin Jäsche: Nagu hr prof Müthel ja Parrot.

Ewers: Nagu hr prof Müthel, Pöschmann ja Parrot.

Loodusloo ja botaanika professor Gottfried Albrecht Germann:

Ka mina olen nõukogu istungi poolt, pean aga juba ette õigeks tunnistama härra rektori käitumise, nagu ka härra professor Balki käitumise valeks. Kui too oli andnud oma sõna enam mitte mängida, siis ei oleks ta tohtinud seda isegi siis teha kui ka 10 kubeneri oleks teda selleks üles kutsunud ja seda palunud või tema neile oma mänguga meeldivat õhtuajaviidet luua tahtnud. Härra kuraatori 1804. aastast pärit kirjad on selgesti ka asjaarmastajate teatri vastu. Ka minu isiklik arvamus on, et üks professor ei peaks avalikult näitlejana üles astuma. Kui prof. Balk teaks, kuidas publiku seas sellepärast, et ta komöödias mängis, tema üle naerdakse, poleks ta kindlasti mitte kunagi üles astunud. Istungil tekib võimalus sellest asjast rohkem rääkida. Peame seal vastu võtma otsuse, millega härra professor Balkil keelatakse tõsiselt igasugune osavõtt teatrist ja seda karistuse ähvardusel ning me ei peaks ootama, kuni saabub härra kuraatori vastus. Kuraator peab nägema, et me võtame asja tõsiselt.

Isenflamm: allkiri [Germanni jutu all].

26. augustil toimunud nõukogu istungil võeti vastu otsus, et asi läheb edasi ülikooli kohtusse, ning Grindel pidi vabandama oma sõnavõtu tooni üle, mida ta ka tegi, osutades asjaolule, et pedell kiirustas teda ja tal ei olnud võimalik oma sõnu hoolikalt kaaluda: ta ei tahtnud rektorit solvata ja on valmis oma arvamuse avalduse nõudmisel uuesti kirjutama.⁶⁸ 27. augustil algas kohus, mille liikmeteks olid rektor Deutsch, professorid Köchy, Pöschmann ja von Elsner ning sündikus parun Ungern-Sternberg.⁶⁹ Balkile esitati selliseid küsimusi, nagu: kas vastab tõele, et ta on seltskonnateatri liige ja korduvalt selle tegevuses osalenud (jah); kas ta ei tea, et 1804. aasta 6. ja 20. detsembril antud korraldusega on ülikooli liikmetel sõnaselgelt keelatud igasugune aktiivne osavõtt (ei); kas rektor talle kuraatori viimasel külaskäigul seda keeldu siiski ei meenutatud

⁶⁸ *Nõukogu kaust*, 31–31p.

⁶⁹ *Ülikooli kohtu kaust*, 15–17.

ja nõudis tegevuse katkestamist (jah); kas andis kirjaliku nõusoleku seda teha (jah); kuidas õigustab oma teguviisi; kas ei tunnista rektori õigust vastust nõuda; jne. Balk väitis, et ta sai nendest 1804. aasta korraldustest alles hiljaaegu teada muusikaõpetaja Fricke käest – oleks ta neist teadnud, poleks ta kindlasti teatris osalenud; pärast lubaduse andmist oli ta aga siiski sunnitud erandkorras veel ühe etenduse andma, sest etendust oli juba varem tema teadmata lubatud esitada tsiviilkuberner Repjevile ja kui Balk ei oleks juba sisseõpitud rolli mänginud, oleks seltskond hätta jäänud; pealegi ei leia ta, et oleks „mingis rollis avalikult üles astudes“ teinud midagi sobimatut (*unschickliches*), sest et ta mõistab näitemängu „kunstina, mis on väärt samasugust tähelepanu kui muusika ja tantsukunst“. Mis puutub Balki teadmatusse, siis tegi kohus 1804. aasta protokollide abil kindlaks, et Balk tõepoolest ei viibinud kohal neil istungitel, kus keeld oli teatavaks tehtud.

Kohtu otsus sõnastati 3. septembril koostatud kokkuvõttes,⁷⁰ kus räägitakse kogu lugu algusest peale uuesti ära – kuidas teater oli 1804. aastal keelatud ja kuidas Balk astus 1809. aastal rajatud seltskonnateatri paljudes näitemängudes avalikult üles, ilma et ülikool oleks sellest ametlikult midagi teadnud jne, ning sedastatakse: teadmatust ei vabasta kohustusest seadusi järgida, kohustused eraseltsi ees ei kaalu üles kohustusi ülikooli ja kõrgema võimu ees, Balk peab rektori ees vähemalt vabandama, et ta talle vastust andmast keeldus; Balk, „kui ei taha kohast ilma jääda, peab hoiduma igasugusest aktiivsest osavõtust nii siinses asjaarmastajate teatris kui ka kõikidest teatrietendustest üleüldse ilma igasuguste erandite ja tingimusteta“.

Lehed 37–50: Liivimaa kubermanguvalitsus küsib ülikoolilt: kas teil on midagi Tartu perekonnateatri (dörptschen Familien Theaters) allesjäämise vastu? Ülikool ei pea end volitatuks selles küsimuses mingisugust otsust langetama. (1809)⁷¹

Septembri alguses saab nõukogu 24. augustil Riia kubermanguvalitsusest teele pandud kirja, kus asendusnõunik von Mack esitab järgneva ülevaate koos küsimusega ülikooli nõukogule.⁷²

Selle aasta juunis kanti Liivimaa kubermanguvalitsusele Tartu politseiametist ette, et mitmed perekonnad, kes isekeskis ja ilma et ülejäänud osa publikumist sellest osa saaks võtta, soovisid ühes Tartus asuvas eramajas kord nädalas omaenda lõbuks (*Vergnügen*) anda teatrietendusi, küsisid selleks politseiameti nõusolekut ja said sellelt samalt loa kuni Liivimaa kubermanguvalitsuse järgmiste korraldusteni. Liivimaa kubermanguvalitsus eeldas, et see teater on selle sõna ranges tähenduses üksnes perekonnateater ja

⁷⁰ Ülikooli kohtu kaust, 18–21.

⁷¹ Nõukogu kausta sisukorras antud lehenumbriid on originaalis 37–46.

⁷² Ülikooli kohtu kaust, 47–48p.

lubas teatri jätkamist sellel tingimusel, et seda mitte ühelgi juhul ei külastaks õppiv noorsugu ning et neil sellest ükskõik millisel moel osa võttes ei tekiks võimalust hoida kõrvale oma ametiülesannetest. Vastasel korral tuleb teater kohe keelata ja sulgeda vastavalt kõige kõrgemalt poolt antud käsule, et Tartus ei tohi anda mitte mingeid teatrietendusi, mis võiks tudeerivat noorsugu kutsuda meelt lahutama.

Ühes hilisemas teates annab Tartu politseiamet teada, et perekonnateatri seltskond on üürinud suurema koha kui neil alguses pidi olema, nimelt bürgermeister Wilde maja, ning et teatri rajanud perekondadele lisaks on liikmeks saanud veel palju teisi peresid ja osa Tartus elavast aadlist. Saates edasi nõutud nimekirja perekondadest, kes teatrist osa võtavad, teatas politseiamet, et keelust hoolimata olid teatris korra kaasa mänginud seminarist Abt ja gümnasist Escholtz, ja et linnatrükkal Grenzius oli politseiameti teadmata ja loata trükkunud praeguse kolleegiuminõuniku professor Balki erinõudmisel teatri avamiseks plakati (*Anonce*); politseiametist oli aga linnatrükkal Grenziust rangelt manitsetud ja tal on täiesti keelatud sarnaste plakatite trükkimine, teatri liikmetele oli aga kõige tõsisemalt ette kirjutatud, et kui perekonnateatri seltskonda peaksid tõesti olema liikmeks võetud seminarist Abt ja gümnasist Escholtz, siis tuleb nad sellest kohemaid välja arvata ja tulevikus enam mitte ühelgi ettekäändel lubada ei nende mõlema ega kellegi teise tudengi või õpilase ligipääsu osalise või pealtvaatajana isegi siis, kui nende vanemad peaksid seltskonda kuuluma. Neid täpseid ettekirjutusi arvestades ei näe Liivimaa kubermanguvalitsus põhjust uskuda, et teatri jätkamine võiks õppuritele mingil kombel kahjulikuks osutuda ja juhtida neid nende ametikohustuste täitmisest kõrvale. Et see aga võibolla tahtmatult võib siiski juhtuda ja et perekonnateatri ridades on ka mõningaid keiserliku Tartu ülikooli liikmeid, on kubermanguvalitsus pidanud vajalikuks teavitada sellest kõigest ülikooli nõukogu ja see olgu nüüd nii lahke ja andku teada oma vastus küsimusele: kas ülikooli poolt seisab midagi Tartu perekonnateatri edasise püsijäämise teel või mitte?

5. septembril saatis rektor Deutsch Riias esitatud küsimuse koos 1804. aastast pärinevate aktidega nõukogu liikmetele laiali ning tsiteeris nõukogu poolt magistraadile antud vastust 1804. aastast:⁷³ „Ülikooli nõukogu on arvamusel, et asjaarmastajate teater siin Tartus on raskesti ühendatav selles asjas antud kõige kõrgema käskudega ja võib saada ülikoolile erineval moel kahjulikuks.“⁷⁴

Deutsch kirjutab, et nõukogu vastus ei saa olla midagi muud kui see, et 1804. aastal on kohalik magistraat juba sarnase küsimuse esitanud ja ülikool tunneb, et tal ei ole praegu võimalik kubermanguvalitsusele kuidagi teisiti vastata. Ülikooli nõukogu liikmed vastasid üksteise järel järgnevalt:

Krause:

Sedavõrd selge käsu peale, et Tartus ei tohi olla asjaarmastajate teatrit, nõustun ma rektori ettepanekuga anda kubermanguvalitsusele just selline vastus.

⁷³ Tsitaat: mustand *Nõukogu kaust*, 21; Originaal: *Rae kaust*, 6.

⁷⁴ *Ülikooli kohtu kaust*, 42–46p.

Meyer:

Mulle tundub, et muutunud asjaolud, ajad ja suhted viivad ka teistsuguste järeldusteni. Olin ise tookord sellise asjaarmastajate teatri rajamise vastu, millest nendes aktides siin juttu on, samamoodi olin vastu ka kadunud Rundthaleri etenduste andmisele meie juures, sest mõlemast oli karta suurt mõju meie tudengitele. Praegu eksisteeriva seltskonnateatri puhul pole aga seda mõju karta, sest teadaolevalt ei lasta tudengeid sinna isegi pealtvaatajaks ning ka ülikooliametnike igasugune aktiivne osavõtt jääb nüüdsest samuti ära ning nii jääb see ka tulevikus, millega on täiesti saavutatud selle asja kohta käiva kõrge käsu eesmärk.

Ma ei saa aru, millise õigusega saab ja tahab ülikool olla vastu ühele iseenesest lubatud lõõgastusele, millest võtavad osa ka mõned kõige auväärsemad perekonnad, kes peavad seda maitsekaks ja nauditavaks. Ma ei saa aru, miks tahetakse ülikooliametnikele keelata selles isegi pealtvaatajana osalemine, sest võib ju ometi eeldada, et nende ametikohustused – mida niikuinii ei juhtuks – ei saa paljalt seeläbi, et nad kord nädalas etendusele kaasa elavad, kahjustada. Lõpuks ei saa ma aru, mis põhjustel tahetakse ülikooliametnikele takistada ja keelata seda iseenesest süütut lõõgastust, millel, nagu juba öeldud, ei saa olla mingit kahjulikku mõju akadeemilisele üldsusele. Ma saan sellest seda vähem aru, et ülikool vaatas viimased neli-viis aastat rahulikult pealt, kuidas kadunud Rundthaleri vilets trupp siin aeg-ajalt oma asja ajamas käis ning nii õpetajad kui õppijad said osa sellest kõlblust ja maitset rikkuvast lõbustusest (*Sitten und Geschmack verderbenden Ergötlichkeit*). Kui aga sellest hoolimata tahetakse olla olemasoleva seltskonnateatri vastu, siis soovitan mõelda sellele, et ülikool laseb neil lugupeetud perekondadel, kes sellest osa võtavad ja ka ülejäänud üldsusel endale sellega uuesti ja seekord kindlasti põhjendatult ette heita: „Ta [ülikool] segab kogu seltskondlikku meelelahutust ja rohkem takistab kui aitab kaasa meie nii erinevatest osadest koosneva Tartu üldsuse omavahelisele kooskõlale“. Neil põhjustel teen ettepaneku kubermanguvalitsusele vastata: „Ülikool on küll olnud varasematel aegadel vastu asjaarmastajate teatri rajamisele ja päris näitetruppide mängule siin paigas, sest talle paistis sellest tõusev kahjulik mõju tudeeriva nooruse kommetele ja hoolsusele (*Sittlichkeit und Fleiss*) ilmselgelt silma; kuivõrd aga ülikoolirahva (*Universitäts Genossen*) osavõtt praegu usutavasti ära langeb, siis peab ta edasise asjaajamise olemasoleva seltskonnateatri asjus usaldama kubermanguvalitsuse kätte.

Hetzel:

Cessante causa cessat effectus [kaob põhjus, kaob ka tagajärg]. Sellega kordan ma Meyeri suurepärase arvamust.

Parrot:

Mina ei saa härra kolleeg Meyeriga nõus olla. Kui saadame valitsusele tema ette pandud vastuse, lubaks nõukogu ilmselt selle nn seltskondliku teatri rajamist, mida olemasoleva ukaasi ja sellele hiljem järgnenud käskude

kohaselt sugugi teha ei tohiks, mainimata veel seda kahju, mida teeb ülikool oma põhimõtete meelevaldse muutmisega. Mina näen kubermanguvalitsuse kirjas, samuti nagu ka eelmisel korral magistraadi kirjas lõksu, millega tahetakse ülikooli vahele võtta. Kui me rajamisega nõus oleme, siis oleme me kõikide tagajärgede eest vastutavad, kui me nõus ei ole, oleme siinse Tartu publikumi löbu (*Vergnügen*) tapjad (*Mörder*), siinsete elanike harmoonia takistajad. Kui valitsus tingimata tahab Tartusse teatrit (erai-sikuna pole mul, nagu kellelgi teisel, selle vastu midagi), siis teab ta väga hästi, kelle poole ta selles asjas pöörduma peaks, neile on hästi teada see teatritevastane ukaas ülikooliga kohtades ja nad pole sugugi teadmatuses asjaolust, et ükski amet ei saa omavoliliselt ukaase tühistada; võibolla teab ta isegi seda, et oleme saanud spetsiaalseid käske asjaarmastajate teatri kohta ja sellest hoolimata peaksime me ukaasi tühistades lubama asjaarmastajate teatrit või siis sattuma siinse ilumeelse publikumi needmise alla. Minu seisukoht vastab minu senistele põhimõtetele, et meie jääme siin meile seatud autoriteedi raamidesse ja vastame kubermanguvalitsusele järgmist: „Ülikool ei saa mingisuguse teatri rajamise üle Tartus otsustada, sest et on olemas keiser Pauli ülikoolilinnade kohta käiv teatrietenduste vastane ukaas, mida pole veel tühistatud, ning et ülikool ei pea end volitatuks omavoliliselt tühistama kõigekõrgema ukaasi. Seda enam, et rahvalgustuse ministri (*Minister der Aufklärung*) krahv Zavadovski käsk on juba selgitanud nimetatud ukaasi asjaarmastajate teatri vastu“. Tehku kubermanguvalitsus oma samme selle teatri heaks Peterburis selle ja kui tal õnnestub ilma ülikooli teadmata see eesmärk saavutada, siis oleme meie vabad vastutusest ja ma õnnitlen siinset publikumi tolle esteetilise õnne puhul. Seevastu on mul ülikoolist selle kauplemise pärast kahju, samasugune toimus ka Musse puhul, kahtlemata kukub see tudengite väljajätmise pärast läbi. On muidugi ootuspärane, et nad ei vaata heal meelel pealt, kuidas ohvitserid ja poesellid külastavad neile keelatud komöödiaid. Lisaks hääletan selle poolt, et juhtumist antaks teada kuraatorile.

Rambach ja Glinka: just nii nagu härra kolleeg Parrot.

Köchy:

Nii väga kui ma ka ei sooviks, et Tartus oleks eriti neil pikkadel kurbadel talveõhtutel võimalus peletada armast igavust meelelahutusega (*Zerstreuung*), mida võiks pakkuda praegu tekkinud asjaarmastajate teater. Nii väga kui ma ka poleks veendunud, et siiani on olemasolev asjaarmastajate teater pakkunud kui just mitte sündsamat (*anständigeres*), siis kindlasti niisama sündsast naudingut kui meeldivad söömaajad (*Schmausereien*) ja meeldivad ballid Mussese, siiski pean ma härra professor Parroti poolt välja toodud ja vähemalt minu silmis ümberlukkamatutel põhjustel võtma seisukoha teatri vastu.

Gaspari: Seesama on ka minu arvamus ja seega ühinen härra Parroti seisukohaga.

Jäsche: Samuti.

Germann:

Just nagu minu hingest välja kirjutatud, tavatses minu vana konrektor öelda, nõustun täiesti härra kolleeg Parroti arvamusel.

Styx: Nõustun samuti härra kolleeg Parroti arvamusel.

Ewers: Samuti.

Baron Elsner: nõustun [...] rektori ja härra kolleeg Parroti seisukohaga.

Horn: Samuti.

Isenflamm: Samuti.

Grindel: Just nii nagu härra Meyer.

Kauzmann: Nagu härra kolleeg Köchy.

Böhlendorff:

Kuigi ma ei saa jätta härra kolleeg Meyeri põhjustele oma heakskiitu andmata, usun siiski, et pean antud olukorras hääletama nagu Parrot.⁷⁵

Müthel:

Täiesti nii nagu kolleeg Parrot. Seejuures tahaksin, et kuigi tema arvamus oli juttu üksnes tudengite väljajätmisest ülikooli rahu pärast, siis kubermanguvalitsuse kindlasti just seda silmas pidava pöördumise peale antaks otsekoheselt teada ka nende murettekitavate kahjude kohta, mida tekitab teater, kui professorid selles nagu ennegi osalema jäävad.⁷⁶ Üksnes oma kohuse täitmise pärast ei pea keegi ennast häbenema!

Pöschmann: Niisamuti.

Balk:

Mida mina ülikooli vastuseisust teatri rajamisele Tartus olen sageli mõelnud ja peaaegu niisama sageli valjusti öelnud, on härra professor Meyer oma seisukohavõtuga, mis on minu arvates niisama erapooletu kui põhjalik, justnagu minu hingest sõna-sõnalt välja kirjutatud. Nii jääb mul nüüd vaid paar asja lisada.

1) Öndsas keiser Paul Esimese kõigekõrgemat ukaasi pole võimalik leida mitte ühestki Liivimaa ametist ja isegi mitte kubermanguvalitsuse arhiivist, vähemalt nii on mulle öeldud. Ülikool on seega algusest peale toetunud tõeliselt austusväärsele seaduslikule alusele, mille tõelist olemasolu pole siiani tõendada suudetud, ja nii palju kui mulle tundub, põhineb see paljal kuulujutul.

2) Moskvas, Vilniuses, Kaasanis, Harkovis ja Peterburis – kohtades, kus on samuti ülikoolid, tudengid ja gümnasistid, ei ole mingit keeldu ei avaliku ega asjaarmastajate teatri suhtes, kuigi mõlemad teatriettevõtte (*theatralischer Institute*) liigid neis linnades olemas on. Et teatrikunst erandlikult vaid Tartus haritavale (*sich wissenschaftlich ausbildende*) noorsoole kahjulik olema peaks ja neile teistele mitte, sellele ei näe vähemalt mina ühtegi põhjust.

⁷⁵ Käekiri väga raskesti loetav.

⁷⁶ Segase sõnastuse tõttu ei saa tõlkes päris kindel olla.

3) Siinne ülikool on akadeemilise nooruse heaks muusika-, tantsu- ja joonistusõpetaja palganud, julgustab tudengite, gümnaasistide ja kreisikooliõpilaste deklamatsiooniharjutusi ega leia selles midagi kahjulikku, vaid isegi nii olulist kasu noortele, et nad neid harjutusi mitte lihtsalt välja ei kannata, vaid isegi ... (allajoonitud ?) soodustab ja ... Ja üks kaunis kunst, mis, nagu teatrietendused, kõik need üksikud kaunid kunstid endas üheks suureks tervikuks ühendab, on selle sama ülikooli poolt ühiskahjulikuks (*gemeinschädlich*) kuulutatud. Mulle tundub, et selles asjas ollakse tõeliselt ebajärjekindlad.

4) Niisamamoodi seisab ülikool iseendaga kõige silmatorkavamal kombel vastuolus, kui ta oma vastuses Tartu raele 19. mail 1804 (?) selgitab: tal omalt poolt, kui sellele kõrgemalt poolt midagi vastu ei öelda, ei ole midagi akadeemilisel vaheajal Tartus viibiva näitetrupi vastu. See probleem oli niisiis tõenäoliselt vaid mure pärast, et tudengite hoolsus kannatada ei saaks ning siinses seltskonnateatris on tudengitele isegi vaheajal sissepääs täiesti võimatuks tehtud. Mõned minu austatud kolleegidest kardavad seepärast tudengite rahutuid väljaastumisi, aga mitmete kuude kogemus näitab, et neile noortele meeste pole vähemalt seni midagi sellist pähe tulnud. Siis võiksid ja peaksid nad ju tundma end allasurutuna ning tekitama pahanudusi ja ekstsesse ka siis, kui nad on kutsutud pereüritustele ja kinnistele seltskondlikele väljasõitudele maal.

5) Kogu ülikool ja nimeliselt tollane rektor Parrot nõudis siinselt Musselt aastatel 1802 ja 1803, et iga tudeng ilma erandita saaks tingimata sinna ligipääsu ja katkestas sellepärast Mussega isegi suhted, sest et sai tollelt äraütleva vastuse ja tegi taasühinemise ajal sarnase nõudmise *conditis sine qua non* (tingimuseks). Kas see pole mitte ükskõik, kas tudeng mängib kõrtsis kaarte või istub teatris? (ja ma palun arvestada, et me ei räägi siin mingist sageli kõlblusetust ringirändavast trupist, vaid haritud isikute suletud seltskonnast). Muide, professor Parrot eksib, kui ta oma arvamusalalduses usub, et ka *poesellid* (*Ladenbursche*) siinset seltskonnateatrit külastada on tohtinud, kuigi ma ei mõista, miks ei võiks mõni kaupmehepoeg, kes on saanud hea kasvatuse, ilmuda koos oma vanematega haritud ringi, kuigi ta on samal ajal ka sell (*Bursche*). Seetõttu teeb mulle haiget, et ühel selle ülikooli muidu kindlasti ka minu poolt väga lugupeetud liikmel, kes endale valis sümboliks „Humanitati“, lipsas üle huulte selline karm väljend, mis tähendab kasuliku kaupmeheseisuse solvavat alavääristamist. Ülikool, mis peab võitlema kõikide eelarvamuste vastu, ei peaks küll ise soodustama eelarvamusi üksikute seisuste vastu. Sestpeale, kui sain teada avaliku hariduse ministri käsust asjaarmastajate teatri kohta, ei kavatse ma selle tegevusest enam osa võtta. Aga vaba mehena ei anna ma ka käest õigust omada ja põhjendada isiklikku seisukohta.

Seepärast teen ettepaneku, et siin arutatud poolt- ja vastuargumendid (*pro u. contra ausdisputirte Meinungen*) tuleksid nõukogus kõneks enne, kui asjale antakse ametlik käik. Sellist asja ei saa minu arvates mingi ringkirja abil ära lahendada. Peame me siis publikumile ülikooli vaenamiseks andma uue ja õigustatud põhjuse? Olen veendunud, et parim Aleksander ei pannud oma kõrge ukaasi mõtet mitte sellesse, mida peetakse oma kohuseks sealt välja

lageda. Kindlasti ei tahtnud ta röövida kogu publikumilt tema poolt üldiselt lubatud rõõmu, vaid üksnes seda õppurite jaoks kahjutuks teha. Üldiste seaduste mõistlik tõlgendus ja selle kasutamine konkreetsetes oludes ei ole, niipalju kui mina tean, kunagi olnud keelatud.

7. septembril on toimunud nõukogu istung ning eelmisel päeval on selle liikmeid informeeritud ülikooli kohtus toimunu kohta. 6. septembri kuupäeva kandval dokumendil, kus rida professoreid kinnitab info kättesaamist, protesteeris professor Meyer juriidilisest aspektist kohtu otsuse üle – Balk käitus küll valesti, aga ülikooli kohtu võimuses ei ole kedagi ähvardada professori kohalt lahti laskmisega.⁷⁷

Pärast 13. septembril toimunud istungit⁷⁸ on 14. septembril koostatud nõukogu vastus kubermanguvalitsusele: „Ülikool ei pea end volitatuks langetama selles asjas mingisugust otsust, sest teatrietenduste vastu kohas, kus asub ülikool, eksisteerib kõige kõrgem käsk, mida pole veel tühistatud, ja ta peab seda vähem õigustatuks kõige kõrgemat ukaasi meelevaldselt eirata, kuna aastal 1804 kinnitas kõrgeauline rahvavalgustuse minister krahv Zavadovski, ajendatuna ühest tollasest projektiplaanist rajada siin asjaarmastajate teater, ülikoolile korduvalt: „Kõige kõrgema majesteedi tahe on, et Tartus ei tohi olla näitelava ja järelikult jäävad kõik sellised uued katsed viljatuks“.⁷⁹ Sellega 1809. aasta sündmuste käsitlemine nõukogu kaustas lõppeb.

Lehed 51–55: Härra kuraatorile on teatatud, et näitemängudirektor Lesmann, kellele Liivimaa kubermanguvalitsus on andnud loa akadeemilisel vaheajal etendusi anda, jätkas oma etendusi veel mõni aeg pärast vaheaja lõppemist. (1811)⁸⁰

Järgmiseks on kausta köidetud üksikud dokumendid, millest saab teada, et järgneva kolme aasta jooksul on mõned erinevad trupid mänginud Tartus igal akadeemilisel vaheajal. Asjaarmastajate teatri kohta ei ole praeguse seisuga rohkem midagi teada. Rae kaustast leiab kubermanguvalitsuselt tulnud teate, et direktor Heinze trupp on saanud loa mängida Tartus juba 1810. aasta suvehajal, tsensuuriõigus ja korraldus, nagu ka keiserliku kasvatusmaja heaks antava uue tüki etenduse tulude sisse kasseerimine on antud politseiametile.⁸¹ Nõukogu kaustas kajastub Carl Lesmannile 1810. aasta augustis kubermanguvalitsuselt saadud luba anda etendusi algava õppeaasta talve- ja suvevaheajal koos kohustusega annetada kindlaksmääratud summa Peterburi leidlastekodu

⁷⁷ Nõukogu kaust, 33p-34.

⁷⁸ Nõukogu kaust, 32.

⁷⁹ Nõukogu kaust, lehed 49 ja 50.

⁸⁰ Nõukogu kausta sisukorras antud lehenumbri on originaalis 47–50.

⁸¹ Rae kaust, leht 41.

heaks;⁸² samuti leidub seal ülikooli teade kuraatorile selle kohta, et Lesmann ei lõpetanud 1811. suvel etendusi õigel ajal ära ning et saadi luba ka järgmise õppeaasta etendusteks.⁸³ Seejärel jõuab dokumentatsiooni järgi kätte teatrikeelu lõpliku kehtestamise aasta 1812.⁸⁴

*Lehed 56–69: Kreisifiskaal Peterseni põhjustatud juhtum näitemängumajas annab põhjuse kõigekõrgema käsuks, mis keelab Tartus püsivalt tegutsevad teatrid. (1812)*⁸⁵

Ka 1812. aasta suve lõpus ulatus Lesmanni kokku kolmenädalane etendusperiood politseimeistri ja rektor Grindeli loal kahe nädala jagu uude semestrisse, hiljem lisandusid veel mõned lisaetendused. Viimaste etenduste ajal olid tekkinud probleemid Wilhelm Kienitzi nimelise tudengiga, kes 23. augustil algatas gastroleeriva näitlejanna väljavilistamise ning kellel värskest rektorikohustusse astunud Parrot keelas minna viimasele, 25. augustil toimunud etendusele.⁸⁶ Ent 1812. aasta sündmuste keskseks tegelaseks kujunes hoopis 1809. aastast tuttav Gustav Petersen, kellest oli värskest saanud kreisifiskaal ja Tartu sõjaväekohtukomisjoni ülemaudiitor ning kes sestpeale oli ilmselt paratamatus tudengite ja sõjaväelaste vastasseisus võtnud sõjaväe esindajana sisse tudengite vastase positsiooni.⁸⁷ On oletatud, et Petersenil ja Kienitzil tekkis konflikt armuasjade tõttu – kas siis väljavilistatud näitlejanna, madam Linau, või hoopis preili Gappmayeri pärast, kellele üliõpilane Kienitz pärast Viljandisse järgnes, et tollega seal – ülikooli ja üldsuse suureks pahameeleks – ilma kellegi loata kihluda.⁸⁸ Igal juhul kutsus Petersen etenduse ajal kohale rektor Parroti, et see tudengid korrale kutsuks. See ei märganud midagi ebatavalist, oli etenduse peaaegu lõpuni vaadanud ja siis koju tagasi läinud. Petersen kutsunud uuesti Parroti välja ning viimane nõudis seepeale asja arutamist ülikooli kohtus.⁸⁹ Kas ja mil määral tudengid üldse midagi sobimatut tegid, peeti ülikoolis küsitavaks ning seda kajastab ka 26. augustist 1. septembrini 1812 dateeritud rektoraadikohtu toimiku pealkiri: „Keiserliku Tartu rektoraadikohtu aktid, fiskaal Peterseni kaebuse tõttu algatatud uurimisasi 25. augustil 1812 näitemängumajas

⁸² *Nõukogu kaust*, leht 54 (kronoloogiliselt vales järjekorras).

⁸³ *Nõukogu kaust*, lehed 56–69.

⁸⁴ *Nõukogu kaust*, lehed 51–55.

⁸⁵ *Nõukogu kausta* sisukorras antud lehenumbrid on originaalis 51–63.

⁸⁶ Malle Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, toim Vilja Kiisler, *Goethe Tartus : konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, 2000, lk 207.

⁸⁷ „Aus den Jugendjahren von Karl Ernst von Baer. Briefe von K.E.v Baer an Ed. Akmuth“, *Baltische Monatsschrift*, november 1909, lk 317.

⁸⁸ Malle Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, toim Vilja Kiisler, *Goethe Tartus : konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, 2000, lk 210.

⁸⁹ Malle Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, toim Vilja Kiisler, *Goethe Tartus : konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, 2000, lk 208.

ja selle juures öeldavasti aset leidnud korrarikkumise kohta.⁹⁰ Kohtuprotsess keskendus küsimusele, kas, kes ja mil moel 25. augusti öhtul korda rikkus.⁹¹

Viimane dokument kohtu toimikus on Parroti 1. septembril kirjutatud kirja mustand kuraatorile:

Mõni päev pärast minu rektoriametisse asumist rääkis siinne politsei-ülem minuga eraviisiliselt kohalikust teatrist ja palus mul lubada, et näitetrupp tohiks veel mõne korra mängida nagu seni tavaks olnud, eriti kuna ta tahab ühe etenduse anda Riia eeslinnade põlenguohvrite heaks. Vastasin talle, et ei saa seesugust luba anda, sest see oleks seadusevastane ja kui tema seda lubab, siis tuleb tal endale võimalike tagajärgede eest vastutada. Need tagajärjed ilmnesisidki viimase etenduse ajal 25. augustil, kui kreisifiskaal Petersen, endine tuntud üliõpilane Petersen, igasuguse põhjuseta, tõenäoliselt selleks, et mõnele üliõpilasele kätte maksta, vahtkonna välja nõudis ja mind ennast sinna kutsuda laskis, tuues ettekäändeks suure üliõpilaste märuli. Kogu sündmuse ja minu tegevuse lühikese kirjelduse suvatsevad T.E. minu politseiülemale saadetud kirjale lisatud koopiast leida. Ma pean T.E. äranägemisele jätma, kas seda asja ei tuleks Tema Keiserliku Majesteedini viia, et Nead suvatseksid veenduda, kuidas mõnikord siinseid üliõpilasi kõige vastutustundetumal moel ekstsessidele ja avaliku korra rikkumisele on ässitatud, ilma et nad sellele järele oleksid andnud. Tartu, 1. sept 1812.⁹²

Salupere juhib tähelepanu asjaolule, et Klinger pidi selle kirja saama ajal, mil Peterburi jõudis teade, et Moskva on maha jäetud ja Napoleon sinna sisenenud, ning loeb Klingerit vastusest välja ärritunud tooni.⁹³ Arvestades asjaolu, et veel enne seda toimunud Borodino lahingus oli hukkunud Klingerit ainus lapseea üle elanud poeg, võib Klingerit meeleseisundi juures arvestada ka isikliku tragöödiaga seotud läbielamisi.⁹⁴ Igal juhul keeldub ta oma 6. septembril saadetud vastuses enne midagi tegemast, kuni ülikooli nõukogu on saatnud talle selgituse, kuidas osutus võimalikuks, et ära keelatud teater jälle eksisteerib. Samal ajal leidub nõukogu kaustas 1811. aasta augustist pärinev protokoll väljavõte, kus seisab, et rektor on kuraatorile teada andnud, et kubermanguvalitsus on

⁹⁰ Rektorikohtu kaust: „Akte in Klagesachen des Kreisfiskals Peterson wider mehrere Studenten wegen Ruhestörung im theater“, 26. august 1812, EAA.402.8.55, Rahvusarhiiv Tartus.

⁹¹ Sellest teadmisest lähtudes, mida kinnitas dokumentide pealiskaudne ülevaatus, ongi 1812. aasta sündmuste esitamisel toetutud suures osas Malle Salupere varasemale tööle, tuues lisaks välja mõned pikemad tekstid.

⁹² Rektorikohtu kaust, leht 20. Tõlge: Malle Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, toim Vilja Kiisler, *Goethe Tartus : konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, 2000, lk 208–209.

⁹³ Malle Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, toim Vilja Kiisler, *Goethe Tartus : konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, 2000, lk 205j.

⁹⁴ Constanze Baum, „Klinger, Friedrich Maximilian“, toim Matthias Luserke-Jaqui, *Handbuch Sturm und Drang* (Berlin: Walter de Gruyter, 2017), 121–130.

lubanud näiteseltskonnal vaheajal mängida.⁹⁵ Igal juhul lõpetab Klinger nüüd oma kirja järgnevate sõnadega:

Muidugi ei kõla see hästi, et ülikool on nii kaua vaikinud ega ole mulle kunagi vastavat ametlikku raportit esitanud; samas on parem teatada hilja kui üldse mitte, sest varem või hiljem juhtub kindlasti midagi, nagu näitab kõnesolev juhtum, ja siis ei jää mul üle muud kui teatada Tema Keiserlikule Majesteedile, et ma edastasin omal ajal ülikoolile Kõigekõrgema käsu näitemängude ärakeelamise kohta ja olin kuni tänaseni veendunud, et seda käsku Tartus järgitakse, sest mulle pole ülikool vastupidist teatanud.⁹⁶

Nõukogu 11. septembri protokollis ei ole kirjas rohkem, kui et kuraatorile saadetakse teade, ning selle teate kohta on kaustas 18. septembri kuupäeva kande Parroti allkirjaga mustand ja selle ümberkirjutus 19. septembri kuupäevaga.⁹⁷

25. augustil siinses teatris aset leidnud juhtum, millest rektor tema ekstselsile 1. septembril on juba teada andnud, on ajendanud nõukogu järgmiseks kõige kuulekamaks ettekandeks. Rektor oli mõned päevad varem saanud politseilt hoiatuse, et 25ndal, viimasel etendusel, mille sinne ajutine komödiantide trupp pidi andma, võivad tudengid võibolla rahutult käituda, kuigi ta (rektor) omalt poolt ei olnud sellega nõus olnud, et loenguaja algusest alates antakse veel teatrietendusi. Siiski saatis ta kaks pedelli ametlikult teatrisse, osalt selleks, et hädajuhtumil korda hoida, osalt selleks, et juhtunust teada anda. Etenduse alguses kutsus fiskaal Petersen väidetava tudengite mürgli pärast, mis oli teda (fiskaal Peterseni) sundinud välja hüüdma keiserlikku sõjaväevahtkonda, rektori kohale. Mitte üksnes rektori saabumisel teatrisse vaid ka terve etenduse jooksul ei saanud rektor näha midagi, mis oleks sarnanenud mürglile ja kahe pedelli jutustuse kohaselt ning pärast nelja kohalviibiva kvartaliohvitseri ülekuulamist ja politseimeistri suulist selgitust rektorile tuli välja, et etenduse algusest kuni lõpuni ei leidnud aset mitte kõige väiksematki korratust, vaid et tudengid käitusid täiesti rahulikult ja viisakalt. Kui rektor oli jõudnud veerand tundi kodus olla, paluti teda ühe kvartaliohvitseri vahendusel taas fiskaal Peterseni poolt teatrisse ja rektor kiirustas uuesti sinna. Tema saabumisel teatas fiskaal kohe, et enda julgeoleku pärast oli ta pidanud vajalikuks keiserlikul vahtkonnal teatri õuest tänavale astuda, sest tudengite hulgast olla tema poole söimuseõnu heidetud ja ta nimetas kolme neist ka nimepidi. Ent rektori saabudes polnud ühtegi tudengit enam ei teatris ega sinna viivatel tänavatel ja kolme nimetatud tudengi ülekuulamisele kahe pedelli ja kohal viibivate kvartaliohvitseride läbi viidud ranges uurimises tuli küll välja, et tänaval oli teatrist väljumise ajal mõningaid söimuseõnu fiskaal Peterseni kohta välja öeldud, ent mitte keegi ametlikest tunnistajatest ei saanud tõendada, et see kamp koosnes tudengitest, üks Peterseni nimetatud tudengitest

⁹⁵ Nõukogu kaust, leht 51.

⁹⁶ Nõukogu kaust, leht 57, 57p. Tõlge: Malle Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, toim Vilja Kiisler, *Goethe Tartus : konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, 2000, lk 209.

⁹⁷ Nõukogu kaust, lehed 58–60 ja 61–62p.

töendas kindlalt, et tema ei saanud sel ajal üldse stseenis osaleda, sest et oli söögimajas (*Speisehause*).

Fiskaal Peterseni tegevus, kes oli ise kunagi tudeng ja mitte kõige rahulikumate seast, pidi rektorile väga iseäralik tunduma. Need seadusvastased sammud oleksid kergesti võinud kaasa tuua õnnetuid tagajärgi tudengite seas, seda osalt ähvardava hoiaku tõttu, mille fiskaal Petersen nende vastu võttis, kui ta etenduse ajal valjusti vahtkonda välja hüüdis, osalt rektori saabumise pärast, kes, nagu oli üldiselt teada, seda näitemängu eal oma kohalolekuga pole vääristanud ja nüüd tuli koos fiskaaliga. Pidi tekkima arusaam, et fiskaali käitumine oli suunatud nende vastu ja nad pidid end seega pidama avalikult sõimatuks, seetõttu oleks nende seas võinud tekkida ka tegelik mürgel ja segadused ning seega oleksid olnud häiritud avalik kord ja turvalisus ning võibolla oleks isegi solvatud keiserlikku vahtkonda.

Sellisel tudeeriva nooruse üleerutumisel ei saanud rektor vaikides sündida lasta. Ta nõudis seepärast kohe pärast uurimise läbiviimist, et politseimeister hoolitseks selle eest, et ükski volitamata isik ja nimelt fiskaal Petersen ei tohiks edaspidi keiserlikku sõjaväevahtkonda välja kutsuda. Seda võis teha üksnes politseimeister Grüge.

Nõukogu peab seda juhtumit sedavõrd tähtsaks, et tunneb end kohustatuna teie ekstsellentsile sellise põhjalikkusega ette kandma kõrgemale poole edasi selgitamiseks, sest sellest samast tuleb välja, kuidas siinseid sageli kõige seadusvastasemal viisil korratustele ja rahutustele üles ärgitatakse, ent siiski jääb korralikkuse vaim nende juures peale; ja kuidas ülikool võib sattuda ohtu, et satub süütult kõigearmulisema valitseja ebasoosingusse, rääkimata suurest ajakaost, mida sellised uurimised kaasa toovad.

Ühtlasi palub nõukogu käitumiseeskirju siinse teatri asjus. On olemas keiserliku majesteedi Paul I ukaas, mille kohaselt ei tohi ülikooliga samas paigas olla teatrit. Seda ukaasi ei ole nõukogu hoolimata kõikidest järelpärimistest ja järgiuurimistest hoolimata kunagi näha saanud, selle kohta pole teada midagi kindlamat kui tollase herra rahvalalgustuse ministri krahv Zavodovski selgitus teie ekstsellentsile 16. detsembril 1804 ning see kiri, mille teie ekstsellents saatis asja kohta ülikoolile 20. detsembril 1804 (nr 151) publikumi taotluse tulemusel ja tollase herra kindralkuberner krahv Buxhoevedeni tegevusel teatri alleshoidmiseks.

Vahepeal on siinne politsei, volitatuna siinse kubermanguvalitsuse korralduse läbi, lubanud siin näitemänge vaheaja jooksul ning mõnda aega enne ja pärast vaheaega. Selle semestri alguses rääkis politseimeister sellest isiklikult selleaegse rektoriga ja palus temalt luba veel mõningateks etendusteks, et näitlejad saaksid anda ühe etenduse Riia mahapõletatud eeslinnade elanike heaks. Rektor vastas, et tema ei saa sedasorti nõusolekut anda, sest see oleks seadusvastane ja kui ta (politseimeister) lubab etendusi edasi anda, siis lasub vastutus võimalike tagajärgede osas üksnes temal.

Selle kõige kuulekama palve juures saada kindlaid käitumisjuhiseid ei tohi nõukogu T.E. eest varjata, et siinne publik soovib lausa kirglikult teatri kas

või ajutist säilitamist ning et ülikool tõmbab enda peale seltskonna vihkamise ja pahameele, kui põhjustab kord asutatud teatri täieliku lõpetamise. Teiselt poolt oleks aga rektoril võimatu ekstsesse vältida, kui etendused toimuvad üliõpilaste Tartus viibimise ajal, eriti arvestades teatud inimeste püüdlusi provotseerida siniseid tudengeid, keda nad sihilikult alahindavad.⁹⁸

Kui näitemänge peaks veel edasi lubatama, siis võiksid need toimuda ainult jaanipäevast kuni 31. juulini ja jõuludest kuni 31. jaanuarini.

Tartu 19. sept 1812, nõukogu nimel Parrot (allkiri).

Klinger kirjutas 3. oktoobril rahvahariduse minister krahv A.K. Razumofskile, tuletades meelde keisri ja ministri kõiki senised katsed Tartus teatrit keelata, kirjeldas värskeid sündmusi ja lõpetas kirja sõnadega:

Seepärast palub [ülikooli] nõukogu minu kaudu teie kõrgusel selle poole pöörduda, et keisri kõige kõrgema käsuga teater Tartus keelata, sest seoses moraali ja hoolsusega ei vasta see ülikooli eesmärkidele ja on sellises väikelinnas äärmiselt laiduväärne. Selle ära kaotamine aitab aga kaasa korratuste likvideerimisele.⁹⁹

Rahvahariduse minister pöördus politseiministeeriumi poole, et keiser Aleksander Esimese 1804. aasta korralduse põhjal teater Tartus keelata, järgnes keisri käsk, teadaandmine kubermanguvalitsusele ja kuraatori kaudu ka ülikoolile, kus „tuletatakse meelde kõigekõrgemat käsku aastast 1804, et teater Tartus keelataks ja et seda sinna ka tulevikus mitte mingisugusel ettekäändel uuesti ei rajataks“.¹⁰⁰

* * *

Pärast seda keeldu lakkasid avalikud teatrietendused Tartus tõepoolest, kuigi järgnevate aastakümnete jooksul leiti ikka ja jälle erinevaid varjatud võimalusi mingil määral ja kombel teatrit siiski nii teha kui ka vaadata. Samuti jätkus pidev loataotluste saatmine ja teatriteemaline kirjavahetus erinevate instantside vahel. Kuulsaid etendusi väljaspool linnapiiri asuvas „Valge Hobu“ kõrtsis hakati korraldama alles 1857. aastal, aga ka siis ainult akadeemilistel vaheaegadel. Tartu teatrikeeld tühistati 1867. aastal.

⁹⁸ Nende kahe lause juures aluseks Salupere tsitaat: Malle Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, toim Vilja Kiisler, *Goethe Tartus : konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, 2000, lk 210.

⁹⁹ Evald Kampus, „Von den Beziehungen der Universität Dorpat/Tartu zum Theater in den Jahren 1803–1812“, *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*, kd 1, Thalia Germanica: (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997), 29–44. Kampus on siin kasutanud Venemaa arhiivimaterjale.

¹⁰⁰ *Nõukogu kaust*, lehed 63–69.

Quarrels and disputes regarding theatrical performances in Estonia and Livonia at the end of the 18th and beginning of the 19th century

Summary

The University of Tartu (Dorpat until 1918) was first established in 1632 by the Swedish King Gustav II Adolph, and it was kept functioning with an interim pause until the end of the Swedish era in Estonia and Livonia in 1710.¹ After almost a century-long break caused by the Great Northern War, the occupation of the territory of Estonia and Livonia by the Russian Empire, and the complete destruction of Tartu by Peter the Great in 1710, the University of Tartu was re-established as a German speaking university in 1802. Simultaneously with a mandate to establish a university in the Baltic provinces, Tsar Paul I had given an order to prohibit theatre in all the cities of the Russian state where there was a university. At that moment there was only one university in Russia – the University of Moscow. Paul I was assassinated (1801) and his son and successor Alexander I initiated an educational reform to modernize the whole state. In addition to reforming the University of Moscow, re-establishing the Higher School in Vilnius as a university, reopening the University of Tartu and founding the University of St. Petersburg (on the basis of an existing teachers' college),² two more universities were founded, one in Kazan and

¹ At the time, „Estonia“ comprised the present day northern half of Estonia, and „Livonia“ its southern parts and the northern parts of present day Latvia. Since the 13th century, both lands were ruled by descendants of the Teutonic crusaders who eventually became known as Baltic Germans. Over the centuries, indigenous inhabitants of these lands – various Finno-Ugric tribes in the north and Baltic tribes in the south – were more and more excluded from the higher classes and activities in society, and their legal, social and material status was at its worst at the end of the 18th century. During the time period covered in this thesis, society was split between „Germans“ (*deutsch*) and „non-Germans“ (*undeutsch*), the latter denoting mostly „serfs“. Various rulers – including Swedish and Russian ones – had not changed these relations. Serfdom was abolished in Estonia in 1816 and in Livonia in 1819.

² In 1724, the Saint Petersburg Academy of Sciences was founded by a decree of Peter the Great. The University of St. Petersburg, which has been in continuous operation

the other in Kharkiv. No other university town in the empire was affected by the emperor's theatre ban, of which no written record was found at the beginning of the 19th century or later. In Tartu, nevertheless, the ban was gradually enforced during the first decade of the university's re-opening, and it eventually lasted until 1867.

Although a number of researchers have studied the topic, the ban is still considered a mysterious curiosity in Estonian scholarly writings.³ Many assumptions and ideas can be found in 20th and 21st century Estonian theatre history on the reasons why theatre was considered suspicious in society. For a theologian, it was striking that religion, i.e. the Christian Church, has been seen as the obvious initiator of the antagonism against theatre.⁴ The suspected „sinfulness of theatre“ is often seen together with the obligation for itinerant troupes to donate parts of their income to town charity.⁵ However, there seems to be no evidence of systematic persecution by the Church in Estonia and Livonia, and no solid explanations for the Church's animosity have been proposed either. The Tartu theatre ban has been especially puzzling, as it makes it impossible to even remotely connect it to the Church. This has resulted in finger-pointing at power structures, bureaucratic machinery or personal agendas.⁶

After realizing the situation at the beginning of the project, the main aim of the dissertation became to explain the intellectual background of the Tartu theatre prohibition and to find out what kind of issues connected to theatre have been addressed in Estonia and Livonia. The main reason for the general puzzlement regarding the theatre ban has been perhaps that Tartu city's own materials only offer fragmented information about the events, giving very short explanations for the reasons behind the positions and actions of different

since 1819, is seen as its successor. In the period between 1804 and 1819, however, neither the academy nor the university existed

³ For example: Villu Tamul, „Ülikool ja Venemaa hariduspoliitika 1803–1890“, *Universitas Tartuens 1632–2007*; eds. Toomas Hiio et al (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 117.

⁴ For example: Karin Kask, *Teatritegijad, alustajad: Eesti teatrilugu ∞ - 1917* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 10; Jaak Rähesoo, *Eesti teater: ülevaateks. 1: Üldareng*; „Vanemuine“, „Estonia“, ed. Mall Põldmäe (Tallinn: Eesti Teatriliit, 2011), 19.

⁵ Evald Kampus, „Über die Geschichte des deutschen Theaters in Dorpat“, *Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat*, ed. H. Piirimäe and Claus Sommerhage (Tartu Ülikooli kirjastus: Tartu Ülikool, 2000), 219–44, 229.

⁶ Harry-Georg Sturm, „Geschichte des deutschen Theaters in Dorpat: (1594–1870)“ (Ungedruckte Magisterarbeit, Dorpat, 1938); Edgar Oissar, „F. M. Klinger ja teatri keelustamine Tartus 19. saj esimesel poolel“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi I* (1975): 60–70; Evald Kampus, „Von den Beziehungen der Universität Dorpat/Tartu zum Theater in den Jahren 1803–1812“, *Das deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918*, ed. Laurence Kitching, Thalia Germanica, I (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997), 29–44; Malle Salupere, „Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu“, *Goethe Tartus : konverentsi „Goethe Tartus“ (1999) ettekanded*, ed. Vilja Kiisler (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000), 204–15.

participants. For this reason, it was very useful to first see the studies about the *pro et contra* arguments regarding theatre that were discussed in the neighbouring cities of Riga and Tallinn. It turned out that there were indeed pieces of writing published in both towns where the possibility of a theatre ban were discussed, referring to at least a certain level of contestation regarding theatre in Estonia and Livonia. Secondly, it was necessary to find out what was happening at the time in other university towns in the Russian Empire and in Germany. In Russia, because the University of Tartu became an integral part of the educational reform initiated by Alexander I, and in Germany, for a plethora of reasons: the model for Russia's educational reform was found at the University of Göttingen, German was – and had been for five centuries – the language of administration, education and cultural life in Estonia and Livonia, as both lands were located in a German Protestant cultural space. The curator, Klinger, and all professors (with one exception) were Germans or Baltic Germans, all of whom had studied at different German universities, many also in Göttingen. With very few exceptions, the students were also Baltic Germans.

The thesis focuses on the time at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. Its geographical focal points are three towns – Riga, Tallinn (Reval until 1918) and Tartu. During this time span, three texts of different types were written in these three towns where arguments for and against the particular theatre of the town were presented. These texts became the basis and starting point for the research. Based on these three towns and three pieces of writing, the thesis is divided into three chapters, in which the issues of each town and text are expanded upon by the method of hermeneutic „circling“. The chosen approach and method, especially the comparative treatment of the three towns, proved productive: it brought out new and surprising information, and allowed the aims of the thesis to be accomplished better than the author of the project could have expected.

Chapter I

The topic of the first chapter is the glorious Riga city theatre, opened in 1782 by a local patron, and a journal article on the „dispensability (*Entbehrlichkeit*) or necessity“ of spectacles in Riga (1785) written by the rector of the Riga Cathedral School, Karl Philipp Michael Snell. This 27-year-old Hessian came to Riga from Giessen in 1780. Having had little to no prior experience with theatre, he seemed to have fully embraced the very fresh „theatromania“ of the German upper class in Riga, identified himself as a friend of theatre and published two articles on theatre, and in addition wrote a play to be performed by schoolboys. In his 1784 piece *On the Moral Value of Theatre*,⁷ Snell praises theatre's

⁷ Karl Philip Michael Snell, *Von dem moralischen Werth des Schauspiels. Eine Einladungsschrift an das verehrungswürdige Publicum, zur Besuchung der feierlichen*

ability to entertain (aesthetic value), teach (scientific value) and better (moral value), focuses on the last ability, and highlights a list of things theatre could do to perform better in this aspect. This chapter, however, focuses on a piece published in 1785 entitled *Patriotic Conversations*,⁸ in which the spirits of the ancient Greek philosophers Plato and Epicurus dispute for and against spectacles in Riga in the form of „dialogues of the dead“, which was a very popular genre in Germany in the 18th century. This is a discourse from an „unbiased enlightened observer“ in which the author does not take a clear stand, but rather explicitly sets out to „investigate the issue of Riga theatre from all aspects“ and „to publicly and frankly find out what is in the best interest of the audience“.

I. 1. Problems in Riga

Based on the story told in the introduction of *Patriotic Conversations*, Plato, Epicurus, Diogenes and an ancient Sybil have come to Riga to make sure that the underworld is not ill-treated in Johann George Jacobi's sentimental prologue *Elysium*. There is almost no talk about the value of the play either from an aesthetic, scientific or moral perspective. However, what is elaborated on at great length and in detail – is the „economic aspect“, or more precisely the question of whether the time, money, attention and other resources of the people of Riga are being spent in a responsible way, considering the overall wellbeing and sustainability of the wealth of the town. Perhaps the specifics of the Soviet economic system were the reason why economic arguments have hardly ever been mentioned in the case of antagonism towards Estonian theatre. Today, it is much more acknowledged that theatre – especially musical theatre which was the preferred genre at the turn of the 18th and 19th century – is a very expensive business. Nowadays questions are raised about the appropriate utilization of taxpayers' money, focusing on the balance between interest and resources. In the 18th century, the question was more about balance in society as a whole. The basic conviction was that the societal machinery needed to be subjected to most careful constant supervision in all its details. This conviction was shared by Plato in his last dialogue *Laws*, which is mentioned in *Patriotic Conversations* and also in the 17th and 18th century German state administration policy called cameralism.

For a century and a half, cameralistic handbooks had given the administrators of German states detailed guidelines for how to organize citizens' entertainment in such a manner that it would not impede the increase in the amount of

Dimissions- und Redehandlung in der hiesigen Stadt-Domschule den 18ten April 1784 Nachmittags um zwey Uhr (Riga: Gottlob Christian Frölich, 1784).

⁸ Karl Philipp Michael Snell, *Patriotische Unterhaltungen* (Riga: G. F. Keil, 1785). Snell had planned this as a periodical but only two numbers ever appeared, the next one in 1786. The piece about theatre filled the first number entirely.

money, people and food but instead would contribute to it as much as possible. The main concern was to avoid idling (*Müssiggang*) and to keep money from flowing out of the country. It is very likely that most of the cases in Estonian and Livonian theatre history, where the city magistrates did not grant itinerant troupes permission to perform can be referred back to cameralistic principles and not religious prejudices. The guidelines regarding theatre in the cameralistic handbooks changed over time but the original ideal is well described by Veit Ludwig von Seckendorff in 1664, where two conditions were set which would make decent comedies an appropriate form of entertainment for common people: 1) if they only spend time in theatre that they would otherwise spend on gambling and drinking; and 2) if instead of itinerant companies, the town's own unproductive and cheaply hireable subjects are used for theatre productions and the ticket money is spent on supporting the country's poor.⁹ The last argument explains well the aforementioned obligation of donation, leaving no need to postulate that donations were offered to the poor in order to please the Church.

With its permanent theatre, the issue in Riga in 1785 was about how money circulated in the town, and about the responsible allocation of the townspeople's money, time, attention and other resources. The local economy, which was based on serfdom, had reached a deep crisis in the 1780s. Abolishing serfdom was not an acceptable option and thus, both the Estonian and Livonian Diets (*Landtag*) established traditional constraints on luxuries as a way to cut costs. That set off a local version of the luxury debate – which had already been debated in Europe for over a century – where the impact of the consumption of luxury items on society and the economy was discussed. In his famous speech opposing theatre (*Lettre à M. D'Alembert sur les spectacles*, 1758), Jean-Jacques Rousseau had expressed the most radical extreme views of the luxury debate, traditionally represented by Sinope Diogenes, denying the value of arts and fine manners for a healthy society. The other extreme was represented by an ancient philosopher who was understood in a more or less unjust manner – Epicurus. In *Patriotic Conversations*, Epicurus justifies the (considerable) spending made on the (fancy) theatre as a highly enjoyable luxury. The spirit of Diogenes is present in Riga, yet it is not he but rather Plato who opposes Riga's theatre. Plato is continuously presented in the text as a representative of the „golden mean“ and he concludes that the town of Riga has made an investment that does not match its means. The side taken by both the author and the first person narrator might remain unclear at first glance but after a while, one can conclude that Snell was judging the quality of life in Riga and the socio-economic issues of Livonia quite negatively.

As a family man earning a rector's salary, Snell struggled to cope with Riga's high cost of living, which makes the motive of his concern personal. But another thing that bothered this enlightened young German literate is the very same

⁹ Veit Ludwig von Seckendorff and Andreas Simson Biechling, *Teutscher Fürstenstaat* (Jena, 1720), 234.

thing that lay heavy upon most of those numerous young men who had come to the German-speaking Baltic provinces of the Russian Empire during the latter half of the 18th century to find work and seek their fortune: the extreme inequality between the German upper class and the non-German (*undeutsch*) indigenous people – Estonians and Latvians – who in their position without rights were treated more like senseless animals than fellow human beings. Snell makes a direct reference to the issue by letting Plato advise him to throw away his fully prepared manuscript of so-called „topographical curiosities“ (*topographische Merkwürdigkeiten vom Rhein bis an die Düna*) because of a chapter entitled „Whip of the Overseer“ in which Snell had described the cruel treatment of serfs in Livonia. According to Plato, it would not change a thing if Snell – a stranger – expressed his opinion on a „topic which had become especially delicate as a result of the previous year’s events“, meaning the Livonian peasant riots of 1784. Snell did give up „saying even a word on the topic“ and instead published *Patriotic Conversations* about the very fancy and strictly upper class German theatre of Riga. Plato’s spirit dominates most of the pages of the journal, which makes detailed and pages-long calculations evaluating the needs of the townspeople and the city’s balance of trade. The spirit’s criteria for judging a state are clear: a country with a small and rich upper class with its luxurious clothes, buildings and pieces of art may seem glorious to the superficial stranger who is blinded by luxury but in reality, such a country would be happier if the available resources and responsibilities were divided more equally.

The text promises that Epicurus will disprove Plato’s arguments „to the pleasure of the people of Riga“ and indeed Epicurus argues for the surplus to be spent on increasing pleasures, since pleasures are necessary for the happiness of people. But his arguments for the theatre are not exactly flattering when he advocates theatre as a moderate alternative to the pleasures of playing cards and enjoying overly luxurious meals, and secondly, as a civil pleasure for keeping the people of a big city from morally corrupting themselves with sinful activities. It had to strike the attentive reader that the very pleasant Epicurus was considerably less concerned with the general welfare of the city of Riga than Plato. Epicurus was very much pleased by the beautiful women of Riga but obviously did not notice the poor. At the very least – Epicurus failed to convince the people of Riga that he really had successfully disproved Plato, as *Patriotic Conversations* was received with hostility by many of the townspeople. As Snell wrote in his autobiography in considerable depression, he had „described the sordid situation in Riga too clearly“. Snell’s goal in his journal seemed to be not so much to criticize the theatre but to highlight the extremely problematic socio-economic state of Riga and of all Livonia: lack of industry, poverty among the masses and lack of enlightenment, the backwardness of intellectual life, etc. From this point of view, the great theatre enterprise was not a sign of enlightenment and a general improvement in the taste and civility of the city (as we certainly see it today), but rather of „feasting in a time of

plague“ for a small, wealthy upper class that should have instead focused its energy and resources on curing the illnesses of the land. By the end of the first chapter, it is clear how many different societal issues can be connected and intertwined in a critical position taken regarding theatre. At this point, one may ask whether the socio-economic wellbeing and happiness of society as a whole in Riga was not endangered by the personal pleasure of some of its individuals. We may even ask if critical judgement of upper class theatre in the context of 18th century Estonia and Livonia, where the legal, social and material situation of the serfs had reached its low point, could in some cases be interpreted as a sign of protest against this injustice.

I.2. General observations

Patriotic Conversations also brings us closer to understanding why a theatre ban was necessary for a university town. What becomes clear is that we have to imagine the theatre situation very differently from today, and one of these differences is the intensity with which – in most cases temporarily – available theatre could overwhelm a place by consuming the money, time, minds and attention of a large proportion of the population who rushed into the theatre, if not every evening, then several times a week. Later, towards the end of the century, the Riga city theatre had issues with winning over the audience, but during its golden years in the 1780s, everyone had to be there. The Tartu theatre ban does not seem completely absurd anymore if we read the words Snell wrote years later in Germany as he looked back on his time in Riga: „the whole town turned theatrical and the love of comedy almost completely wiped away interest in serious study (*Wissenschaften*)“. In a 1782 school program, Snell had written that what man needs for happiness is study (*Wissenschaft*) that would also fill one's spare time with joy in ways that no other activity could.¹⁰

Epicurus is certainly not as perceptive as Plato, but even he is quite convinced that the cherished pleasures of theatre are not the best entertainment for young people, who do not really need to relax from their day job. But even though he admits that all those crimes of passion on stage will do young people no good, he still agrees to allow them into the theatre for the reason that keeping youths under the watchful eyes of adults in the audience was probably the best way at that moment to keep them from causing trouble elsewhere. It is probably fitting to acknowledge that there were no concepts such as „children's and youth productions“ at the time. People in charge of educating young people

¹⁰ Karl Philip Michael Snell, *Grundsätze der Erziehungskunst, oder Entwurf zu einer systematischen Pädagogik. Eine Einlandusgsschrift auf die öffentliche Prüfung der Jugend, welche den 18ten April d. J. 1782 und die folgenden Tage, wie auch auf die feierliche Dimissions- und Rede-Handlung, welche den 22sten April zu Riga in der Stadtschule gehalten werden soll* (Riga: Frölich, 1782).

from a moral perspective were very pessimistic regarding the ability of young people to extract a desirable moral message from, say, a Shakespeare play. In the school text *On the Moral Values of Theatre*, the school rector explains at length the reasons why it makes sense to keep children and youths away from theatre until they have reached a more mature age.

Chapter II

In the second chapter, Tallinn's philanthropic amateur theatre, initiated in 1784 by a young, and at the time unknown, August von Kotzebue, is examined based on two of Kotzebue's own texts. The one-act play *The Amateur Theatre before Court* (*Das Liebhabertheater vor dem Parlament*) was written and performed on the second birthday of that theatre (1786), and *News Story about a Theatre Establishment in Tallinn Worth being Made Known to the World* (*Nachricht von einem theatralischen Institut zu Reval, welches der Welt bekannt zu werden verdient*) was published during the fourth season along with the play in the second volume of the author's „small compilation of texts“ (1788).¹¹

Kotzebue arrived in Tallinn in 1783 and was soon named the chairman of the provincial magistrate, the office created as a result of Catherine the Great's administrative reforms. Before arriving in Tallinn, Kotzebue already had a lot of experience with theatre from Weimar, Jena and St. Petersburg. However, Kotzebue might have encountered such distrust and disapproval of theatre for the first time. The amateur theatre he established was admittedly popular, but at the same time was also mocked and laughed at. Kotzebue handled the problem in various ways. *News Story* presents copies of various full texts and letters documenting attempts to advocate theatre: an announcement to the audience in the local newspaper, a thank you letter from the president of the imperial general welfare office, eulogistic words from the governor general and an order to decline permission to a certain itinerant company, and correspondence with the highest clergyman of the Estonian Lutheran Church, Philipp Christian Moier, in which the theatre asks the clergy of Estonia for support. *News Story*, aimed at the German public, is a story of struggle, fully dedicated to describing how the company had had to endure „a thousand prejudices and follies“. In the postlude *The Amateur Theatre before Court*, the case of the „admissibility and inadmissibility“ of amateur theatre is brought to court, and after the speeches given by the city fiscal and the defence attorney, there is an announcement on the decision to fully abolish theatre from the city, which had actually already been written before the hearing. Thus, in the court case „amateur theatre and sanity versus prejudice“, friends of theatre lose but they keep the faith that

¹¹ August Kotzebue, *Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ehstland*, vol. 2 (Reval: von Glehn, 1788).

„there is a court where one true voice outweighs a thousand lying ones“, where justice would prevail. This faith is confirmed by „the goddess of charity“ who appears on stage and „strongly ties together the union of the high-minded“ and declares Thalia, the muse of comedy, as her beloved sister who in turn dedicates her „quill of art and drama“ to the goddess.

II. 1. *Tallinn compared to Riga*

Unlike *Patriotic Conversations*, it is impossible to misunderstand the author's „loyalties“ in Kotzebue's writings: *News Story* starts with an affirmation that „the Tallinn amateur theatre brings honour to mankind“ and the signatory is not „aware of any better deed in his life“ than being one of its founders. In the play, both the court president and most of the court counsellors are presented as complete fools, and the prosecuting fiscal has so little to say that what he does say actually ends up benefiting the theatre. That is why in this chapter of the thesis, the focus is not so much on prosecutions but on Kotzebue's defences. He defended Tallinn's amateur theatre as the chaste and „innocent entertainment“ of high-minded and sensible citizens who – even if disapproved of by prejudiced people – definitely had the approval of God due to their sincere wish to help the poor, donating large sums of money to charity. The theatre in Tallinn is presented as a cheap, chaste and socially sensible counterpart to the kinds of theatres erected in Riga – with gracious funding from the man who was nicknamed „the little king of Livonia“ for his royal tastes and the splendour of all his deeds. The luxury debate in Livonia is clearly reflected in the play since there are egoistic prodigals in the court who spend their time on immense feasts and gambling, whereas the theatre party feels great bliss from helping the poor and is satisfied with a simple cold buffet at their meetings.

II. 2. *Problems in Tallinn*

In 1780s Germany, amateur theatres were the high fashion in all classes but they were definitely not unanimously approved. Judges of taste were suspicious because of the aesthetic aspect. Theatres of lower classes were considered ridiculous by higher classes and – from the perspective of professional theatre – amateur theatres were also a rather unwanted phenomenon. If a theatre was not a prodigy of a local court, it was often persecuted to a certain extent either by the clergy, the magistrate, professional theatre or townspeople supporting the latter. In Tallinn, Kotzebue clearly presents the enemies of theatre as fools and philistines. Tallinn's Baltic German society was also known for its conservatism, hardly affected by changes of the Enlightenment era. This is why in the play, the judge – in whom his contemporaries recognized the last

Bürgermeister of the old magistrate – had nothing else to say against the theatre other than that „the goal of this group can also be achieved through fundraising and thus there is no reason to tolerate such silliness between the city walls“. Kotzebue said that the main enemy was the nobility of Estonia, whose „never-ending gossip“ had forced some of the few nobles in the amateur theatre to leave the company. Playing for money in front of lower-class people (*niedrigste Pöbel*) was said to be the biggest problem. To confirm the opposite, Kotzebue brought up many examples from Germany where noblemen and -women had taken to the stage for charity. But the examples – if looked at more closely – differed somewhat from the situation in Tallinn. It seems that nobles very rarely performed on public stages and German theatre journals explicitly instructed bourgeois amateur theatres not to allow under any circumstances free admission to performances in order to prevent lower classes from entering and amusing themselves at the expense of theatre lovers.

Cherishing the high value of time was generally one of the Enlightenment virtues. As in *Patriotic Conversations*, there was constant concern that men, working classes, pupils, clergy, professors, etc. might neglect their obligations as a result of time-consuming entertainments such as theatre. By comparison, it is striking that in Tallinn there is hardly any mention of men neglecting their civil jobs. Instead there is a lot of talk about women leaving their households and not performing as well as they should in the role that was socially expected from them.

II. 3. *Social responsibility*

One of the claims of this doctoral thesis is that the amateurs in Tallinn, or at least Kotzebue, were serious about their roles as philanthropists and in helping the poor, and this indeed became the most important point and justification of their activities. It was probably not the original incentive and it is also not implied here that the amateurs only stepped on stage to help the poor. What is highlighted here is that for educated and sensible public servants, it might not have been enough that they were spending their time on „innocent entertainment“. Of course, it was entirely „good and appropriate“ to play comedies, as Kotzebue declared, but in order to feel progressive and patriotic, participating in theatre had to entail something unambiguously useful – preferably at the price of sacrificing some personal comfort. Tallinn’s amateur theatre actually fulfilled both conditions superbly – various people in need were given remarkable amounts of money and the philistine persecution added a self-sacrificing dimension to what they were doing. However, this might not have been enough to ensure a clear conscience in the Estonian and Livonian context.

Two German examples that Kotzebue brings up to advocate for his theatre – if considered closely – shed some unflattering light on the charity of Tallinn

theatre. One example concerns the city of Zerbst and Reverend Christian Friedrich Sintenis, who organized a charitable campaign and restructured the welfare system of Zerbst, aiming at abolishing poverty in the city.¹² A societal theatre of local nobility had donated the first sum collected through a charitable performance. In connection with that, Sintenis delivered three sermons „for the really poor of Zerbst“ in 1783, which quickly became famous. There are many similarities between these sermons and how Kotzebue spoke about his charity work, especially those parts where Sintenis spoke about the physically perceivable pleasure a (sensitive) person would experience when helping those in need. Both Sintenis and Kotzebue saw sensitivity as a way to access the highest conceivable virtue and to be touched deeply by the distress of a stranger, followed by acts of mercy as a requirement. Based on such deeds, man is judged before the aforementioned „real court of Truth“.

The second example Kotzebue mentions is from Dürkheim, where „clergymen of all religions accepted donations at the entrance“ of the charitable theatre, the religions being Dürkheim's three Christian confessions – Catholic, Lutheran and Reformed – and the Jewish congregation. The event was very highly publicized and it probably inspired Kotzebue to appeal to clergymen in Estonia, but the biggest reason why the Duke of Lening was highlighted in the media was that the theatre building that he supported, and where an ensemble of bourgeois and servants of the court played once or twice a week, was accessible, free of charge, to even the lowest of the duke's subjects. The duke's main aim had been „to educate the minds and hearts“ of the latter through theatre. He wanted to support „not only pleasure but also usefulness“. Concerning this, it was said in a journal that „if theatre has any influence on teaching manners, this must happen right there“.¹³

The issue highlighted here is that both of these examples of philanthropy and Christian love for one's neighbour focused on the neediest in society. The circle of people receiving help from the Tallinn amateur theatre – as much as is known – consisted for the most part of German compeers. That in itself is not really something to disapprove of but it might have seemed hypocritical in the context of Estonia and Livonia at this particular time. A corresponding remark was made by a reverend of Livonia who was trying to do something for those who could have been considered as „the real poor of Estonia and Livonia“. Heinrich Johann von Jannau, pastor at Laiuse, spoke up about it in his piece *On the Serfdom and Character of Peasants in Livonia and Estonia*. The book is considered to be the first monograph discussing the history of the Estonian peasantry, and the most important critical treatment of serfdom before Garlieb Merkel (1797). Jannau did not demand that the peasants be freed immediately, but called for improvement of their wellbeing – rights, livelihood, education

¹² Christian Friedrich Sintenis, *Geschichte des Armenwesens zu Zerbst: von der Zeit an, als der Konsistorialrath Sintenis freiwillig hinzutrat, bis jetzt* (Leipzig: Fleischer, 1803).

¹³ *Theaterkalender: auf das Jahr ... 1785*, 94–100.

and habits. One of the first things was to give the peasant the right and ability to defend himself in court. To do this, Jannau recommended that the laws concerning the peasants be collected and published in a calendar that could be sold cheaply. In this treatise, Jannau mentioned in passing how it would be much more beneficial if the ladies and gentlemen of the upper class in Tallinn would, instead of performing comedies, „rather use their minds to educate mankind because, according to experts, the theatre remains ambiguous (*zweideutig*)“.¹⁴ With this remark, it was basically stated that if Kotzebue and company indeed cared so much about the „distress of strangers“, as Kotzebue very passionately emphasized, they would try to do something more serious than charitable theatre. Kotzebue reacted very strongly, bitterly mocking the remark and its author in the court parody and in his journal *For the Mind and Heart*, where, similarly to the spirit of Epicurus, he contrasted the sense of pleasure to the ice cold mind and wrote about the „calculating spirit“ of Jannau, referring to the emotional hearts of the amateurs that, when giving out money, feel „something that cannot be described, something no calendar maker has ever felt, something that you yourself might never get to feel“.¹⁵ In Kotzebue’s two theatre texts, the title of Jannau’s book and mocking jabs at its author in the court play are the only references to serfdom, and thus it might be tempting to connect animosity towards theatre in the Baltics directly to social criticism and *vice versa*.

However, even though celebrated progressive men like Merkel did not hold Kotzebue’s activities in high regard at all, it has been highlighted in recent scholarly treatments that Kotzebue might have consciously avoided doing good „bitterly“ like Jannau.¹⁶ Instead, Kotzebue could be understood as trying to influence people’s ideas and principles subtly: in his dramatic pieces, he has consistently depicted a world without social standings and without serfdom as a self-evident future, and his attitude towards the Estonian language and peasants has given reason to even call him an Estophile. If this is true, then Jannau’s contemptuous remark must have hit Kotzebue’s sensitive and mission-aware self-image especially hard, and one must avoid directly connecting

¹⁴ Heinrich Johann von Jannau, *Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehistland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens*. 1786 (Riga: J. F. Hartknoch, 1786), 138.

¹⁵ *Für Geist und Herz: Eine Monatschrift für die Nordischen Gegenden*, vols. 1–4 (Reval: Komm. in Glehn’schen Buch- und Kunsthandlung, 1786), vol. 3, p. 16.

¹⁶ Maris Saagpakk, „Mit Bitterkeit werden wir nichts bessern‘ – die Tallinner (Revaler) Zeitschrift Für Geist und Herz des Aufklärers August von Kotzebue“, *Von Kotzebue bis Fleming: Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, ed. Mari Tarvas (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012), 81–102; Otto-Heinrich Elias, „August (von) Kotzebue als Estophile“, *Von Kotzebue bis Fleming: Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*, ed. Mari Tarvas (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012), 61.

criticism directed at theatre to criticism directed at social injustice in the context of Estonia and Livonia at the end of the 18th century.

When reporting on the Dürkheim theatre, there was also reference to an understanding expressed in cameralistic handbooks, according to which the people who do the hardest work deserve to be entertained with useful and innocent entertainments such as theatre. In theatres established and planned in Estonia and Livonia at the time, the lower classes were denied access and there was no talk about the possibility of broadening the „mind and heart“ of Estonian and Latvian peasants with the help of theatre productions as Duke Leining had done for his subjects. Kotzebue's attorney mentioned once in the play that „no reasonable person would deny the educating and fostering role of theatre“, but Kotzebue himself publicly denied this role and he did not try to present the Tallinn theatre as anything more than an „innocent“ activity. The only moral value the Tallinn amateur theatre had, according to Kotzebue's defence, came from being a tool of charity and – according to the „goddess of charity“ in the play – awakening the hearts of (some) people in Tallinn to the distress of strangers.

At the same time, the immorality and harmful entertainments (drinking) of serfs were a constant problem for enlightened Germans, and it was precisely „for the betterment of the state of the manners and households of Estonian peasants“ that the Tallinn amateur theatre decided, in 1790, to support the publishing and free distribution of a handbook, which was an adaptation of a German original made by Friedrich Gustav Arvelius, who was a member of the amateur theatre. The booklet *A Manual to Help in Case of Trouble. Sweet and Useful Stories and Teachings about how Country Folk Can Live Happily, Become Rich Honourably, and Help Themselves and Other People in Moments of Pain and Sorrow* had a much more modest ambition compared to Jannau's proposal, but Arvelius specifically described this „present to the Estonian peasants“ as both one of the „happiest things that ever happened to me“ and one of the most remarkable things that the Tallinn amateur theatre ever did.¹⁷ This evaluation could show that the delicate „distress of strangers“, the inhumane situation of non-Germans in Estonia and Livonia at the end of the 18th century, could after all have weighed heavy on the sentimental hearts of Tallinn amateurs – either agitated by Jannau's jab or not.

II. 4. *Defenders of faith*

Considering the general belief expressed in Estonian theatre history that the Church cast a „shadow of doubt“ over theatre, it is ironic that as little as the religious argument has been used in the texts observed in this thesis, it has

¹⁷ Arvelius, „Geschichte des Revalschen Liebhaber-Theaters, Fortsetzung und Beschluss“, 83.

only been used to defend theatre. In *Patriotic Conversations* it was the spirit of Epicurus who reminded people that they have an outright religious obligation to find enough surplus in their economic situation to spend it on the multiplication of pleasures. In fact, it was said that if one gives up luxuries and pleasures, he has treated the Creator himself with contempt and trampled on what was meant to make him happy. Epicurus was of course a pagan philosopher, but what he said about the gifts of Creator-Nature and the moral obligation to enjoy them matches almost word-for-word that which the Göttingen theologian Gottfried Less said in 1780 in his *On Christian Morals*, which was in turn also cited by Pöltsamaa's influential Reverend August Wilhelm Hupel in the luxury debate of Livonia. Both Less and Hupel emphasized the beneficial impact luxury had on socio-economics and debated in a theological sense against Pietism and other views demanding austerity.

Kotzebue did not defend his theatre as a luxury item nor as a useful educator. Instead, he managed to present the whole Tallinn enterprise almost as a martyrdom of true Christians who are ridiculed and persecuted by the philistines of this world, but are redeemed and blessed for eternity by the God who sees the hearts of men. Kotzebue speaks of the Judeo-Christian God emphasizing certain aspects as the Creator, the Maintainer and the final Judge, who writes their names in the Book of Life for their sensitive hearts and merciful deeds. His comparisons and oppositions (sensitive *versus* rigid, poor *versus* rich etc.) have a clear background in the New Testament. But when divine intervention needs to be brought on stage in the last scene of the play after the farce in the court, it is very discreetly and tactfully a „goddess of charity“ of Greco-Roman origin who appears and sings a dignified aria about true virtue and love for thy neighbour. Kotzebue feels the need to publish a short explanation a month after he has exclaimed in the same paper that they will open their stage „in the name of God!“, but there is no sign of the clergy of Estonia having said anything about Kotzebue's self-representation as a defender of true faith. Yet when Kotzebue and others turned to the Estonian Lutheran Church requesting moral support for the theatre against its enemies, the clergy very politely rejected the proposal.

II. 5. Theological context

Moier, the Hannover-born head of the Estonian Lutheran Church at the time, thanked amateurs for their trust and praised their respectable decency but remained neutral regarding Tallinn's amateur theatre, i.e. the theatre's request was not followed by the clergy's joint visit to mark their support.¹⁸ Moier deemed it predictable and understandable that the amateur's undertaking could not

¹⁸ August Kotzebue, *Kleine gesammelte Schriften des Herrn von Kotzebue, Präsidenten des Gouvernements-Magistrats in der Provinz Ehstland*, vol. 2 (Reval: von Glehn, 1788), 365–368.

advance without facing difficulties, but „they should be balanced in spades, in addition to their own contentment of heart also by the full approval of most of the audience and the thankfulness of the poor that are helped“. In Moier's words, the clergy had not managed to convince themselves that their physical presence would significantly contribute to „the total eradication of prejudice and unfair judgment“ but they promised to ensure that every reverend was free to accept the theatre's invitation and to visit the stage unless he was „kept from doing so by his own convictions, special relations or some other reason arising from e.g. his professional relations“.

According to Arvelius, some clergymen had been attending Tallinn's amateur theatre since the very beginning, but most of them presumably had either personal or professional reservations about this institution, as Moier suggested. Considering the whole Lutheran Church, it could be argued that Moier's neutral position, specifically from a religious perspective, has rather been the norm. It is both the religiously founded love for theatre and its opposition, independent of any specific context, that should be seen as marginal. The Jesuits are an example of the first instance. The special traits of their theology conform very well with theatre. Examples of anti-theatrical arguments mostly come from the Swiss reformation and the theologies it influenced. However, Luther clearly approved of humanist drama, and other secular activities also generally fell into the category of *adiaphora*, meaning religiously neutral affairs. In the (orthodox) Lutheran tradition, the Church leads society in all things spiritual and the state governs all aspects that are religiously neutral. This means that in a Christian society, everyone decides on those things for themselves. If the state for some (secular) reasons of its own – efflux of money, wasting of time, blurring of class boundaries, disturbing order and peace, etc. – does not ban it, the Church has no say in this. It goes without saying that a theatre should not contradict the moral standards of society or incite people against religion or the state.

Over the next two centuries, Lutheran orthodoxy was busy defending the existence of the *adiaphora* concept, and therefore also theatre, against Swiss theology. By the end of the 17th century, Pietism had emerged from within Lutheranism and developed a rigid attitude of its own towards arts and theatre. By the end of 18th century, the height of Pietism had long passed among clergymen in Germany and also in Estonia and Livonia, but it still exerted an influence – for instance in the form of Herrnhut brotherhoods. Pietism is the theological strand in the Lutheran Church that is conceptually opposed to theatre purely for religious reasons, independent of the content and form of a specific theatre. It was the aesthetic aspect itself that was considered harmful for various reasons. None of the other influential strands in 18th century Lutheran theology – physicotheology, theological Wolfianism, Neology, rationalism, Lutheran orthodoxy – had a united position towards arts and theatre. In many conflicts concerning theatre – e.g. both Hamburg „theatre quarrels“ – there were pastors on both sides. It is interesting that in the latter half of the

century, the most vehement opponents came from the so-called orthodox camp. The arguments were not quite the same as those presented by Pietists, but that which Hamburg's head of the clergy Johann Melchior Goeze had to say about German theatre in 1769 was not less radical.¹⁹ Goeze did not challenge the concept of *adiaphora*, but first of all agreed with the generally accepted claim that until the 1730s, German theatre was tasteless, coarse and morally harmful, and that thereafter it became something incomparably better, even a „school of manners and virtue“. Goeze did give credit to some German authors such as Lessing, but good dramas definitely did not constitute a majority, and even if there was a good play in the programme, it was inevitably followed by a farce such as *The Triumph of the Harlequin*. On a practical level, Goeze ruled out the possibility that theatre could be considered harmless because as long as theatre depended on the taste of the majority and had to please them, it could not do better than remain a „school of vice“.

II. 6. General observations

The arguments presented by Pietists and Goeze were quite the opposite of how Luther saw things. For Luther, „some jokes and obscenities“ did not in any way spoil a good play for a Christian, and he expressed his conviction that the truth can very easily be found under a „fun coat of lies and it can dress itself in a spellbinding story“. Something in the understanding of what a human being was and what he should have been had changed, and in the 18th century many things were not accepted anymore. What seems to have considerably influenced the general attitudes was the characteristic belief of all German Enlightenment that it is possible to achieve perfection. Both the early Enlightenment and Pietism emphasized the religious and moral obligation of individuals to strive for individual perfection and the perfection of society. These ideas were influential throughout the century. Ideas on what perfection meant differed, of course, but some of the key concepts of the Enlightenment era – useful and useless – were defined based on the idea of perfection. Theatre, as an expensive and extensive endeavour, was constantly under scrutiny: whether and to what extent perfection could be developed with its help, or if it should be treated only as an „innocent“, i.e. generally harmless, amusement. If the latter can be accepted, then everybody agreed that at least it should take place at an appropriate time and place so that it would not become an obstacle.

¹⁹ Johann Melchior Goeze, *Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne, überhaupt: wie auch der Fragen: Ob ein Geistlicher, insonderheit ein wirklich im Predigt-Amte stehender Mann, ohne ein schweres Aergernis zu geben, die Schaubühne besuchen, selbst Comödien schreiben, aufführen und drucken lassen, und die Schaubühne so wie sie itzo ist, vertheidigen ... könne?* (Brandt, 1770).

In Germany and in Estonia and Livonia, pastors were among the pillars of progress and enlightenment, trying to influence things for the better in all spheres of life. People who cherished enlightened attitudes and virtues expected pastors to embody those enlightened attitudes and all virtues in a society. Goeze might have been radical but he was also highly respected for his learnedness. Many pastors in Estonia really did find him to be the „greatest theologian since Luther“, as the young Moier contemptuously mentioned in a private letter in 1771.²⁰ Moier himself and definitely Kotzebue seemed to share the views of neologist theology. However, the theological strand did not determine the attitude towards particular secular activities. The second Hamburg theatre quarrel was driven by a theatre-friendly pastor and focused on the question: may a clergyman, especially a practicing preacher, go to see a theatre production, and write, direct and publish comedies without causing any trouble? When Goeze elaborated on this question in a 300-page-long book, he said some words that may shed light not only on the question of why many Lutheran pastors did not go to see comedies performed in Tallinn, but also on the background of the theatre ban in Tartu. He said that it would be acceptable if a theology student who did not yet know for sure if he would become a pastor in the future, would sometimes go to see a (relatively) decent play. Yet it would be a problem if he would go there often and for the same reasons as the majority of theatre-goers – to enjoy love intrigues and buffooneries – because this way „he would give evidence that he does not yet know the value of time, that he is not able to direct his pleasures in a way that would benefit his main engagement; that he still has little taste for deep study and earnest activities“. ²¹ This evaluation has little to do with religion in itself. As can be seen in the last chapter of the thesis, many people who were in charge of education wholeheartedly shared this opinion without any noteworthy connection to their particular religious views.

It is difficult to estimate to what extent Tallinn's amateur theatre could have really hoped for a joint visit of the clergymen of Estonia. This would have meant taking an institutional stand, which would have required a very clear conviction on their part that Tallinn's amateur theatre (which was secular in every sense) was praiseworthy in a religious sense. In view of the joy with which the German media publicized examples of support for theatre, it would have been certain that if the clergymen of Estonia had appeared in Tallinn's amateur theatre *in corpore*, it would have been widely eulogized. From this perspective, Moier's words can be considered the best possible reply that a head of the Lutheran

²⁰ Reinhard Hellmuth Weiss, „Ein Bericht Philipp Christian Moiers über die kirchlichen und sozialen Verhältnisse in Estland um 1770“, *Das Vergangene und die Geschichte: Festschrift für Reinhard Wittram zum 70. Geburtstag*, eds. Rudolph von Thadden, Gert von Pistohlkors, and Hellmuth Weiss (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973), 164–73.

²¹ Goeze, *Theologische Untersuchung der Sittlichkeit der heutigen deutschen Schaubühne*, 160–61.

Church could have given in such a situation. Also, it should be kept in mind that those who mocked this particular theatre in Estonia were mainly noblemen, and the clergy of Estonia and Livonia were fully dependent on them.

Chapter III

No permanent theatre was established in Tartu during the 18th century, but from 1780 onwards there was a theatre building that was rented out to itinerant troupes that quite frequently visited Tartu. After the University of Tartu was reopened in 1802, it tried to prevent theatre companies from coming to town, knowing that Paul I had given out an order prohibiting theatres in cities with universities. Over the following years, there were a number of conflicts involving the town magistrate, the town police, the rulers of the Governorate in Riga, the educational ministry of Russia, the curator of the educational district of Tartu, all the professors of the university, and various townspeople. The main events took place in 1804, 1809 and 1812 when the prohibition was finally fully enforced. No journal articles or artistic elaborations were published on the conflicts and there are no sources for inquiring into attitudes and arguments other than the official documents of the university and of the magistrate of Tartu.²²

III. 1. Events in Tartu

The question of the admissibility of itinerant companies and then of the amateur theatre first came up in 1804. In 1803, the university had refused to give permission to a company, but in the summer of 1804, a permit was given for performing during academic breaks. A conflict ensued between the rector of the previous year, Professor of Physics Georg Friedrich Parrot, and the rector for the academic year of 1804/1805, Professor of Medicine Daniel Georg Balk,

²² „Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u. a. über die Veranstaltung von Theatervorstellungen, das Verbot der Errichtung einer Theaters in Dorpat und der Teilnahme von Studenten an öffentlichen Theatervorstellungen (11 March 1803–2 June 1842)”, EAA.402.4.103, Estonian National Archives in Tartu; „Akte betreffend die Veranstaltung von Theatervorstellungen und die Errichtung eines Liebhabertheaters in Dorpat (10 January 1800–15 May 1851)”, EAA.995.1.1808, Estonian National Archives in Tartu; „Schreiben der Dorpater Universität und des Ministeriums der Volksaufklärung in Sachen der Theatervorstellungen (11 June–18 December 1804)”, EAA.384.1.41, Estonian National Archives in Tartu; „Akte in Untersuchungssachen wider den Professor Dr. Balk wegen verbotwidriger Teilnahme an einem Liebhabertheater (27 August–3 September 1809)”, EAA.402.8.1285, Estonian National Archives in Tartu; „Akte in Klagesachen des Kreisfiskals Peterson [sic!] wider mehrere Studenten wegen Ruhestörung im theater (26 August –1 September 1812)”, EAA.402.8.55, Estonian National Archives in Tartu.

a real theatre enthusiast. A number of events that are extremely difficult to follow concluded with an order from St. Petersburg to immediately discontinue shows „that may have a negative impact on the care and manners of students by drawing them away from studies to entertainment“ and to never allow a theatre to operate in the city again. The main instigator of the ban in St. Petersburg was the university's curator Friedrich Maximilian Klinger, himself a dramatist of the „Sturm und Drang“ literary movement. In the autumn of the same year, the governor general of Riga received a detailed permit application for the establishment of a charitable amateur theatre in Tartu, which presented its incentive and goal as being the improvement of Tartu's poorhouses. One of the people responsible for establishing the theatre was pProfessor Balk, together with two local noblemen. The inquiries and approvals circled back to the university, which on the one hand referred to a veto issued from above, and on the other hand to the conviction that theatre would „bring more harm than good to both academic and non-academic youth“. The council immediately informed the curator and received confirmation from St. Petersburg that any attempt to establish a theatre in Tartu would be in vain.

Despite everything, itinerant troupes played in Tartu during academic recesses in the following years as well. The next documented conflict broke out in the summer of 1809, when an amateur theatre was founded in Tartu without even asking for the university's permission. Problems arose on two levels: the city and provincial governments were annoyed by the fact that, for some reason, the town fiscal Gustav Petersen was harassing the theatre, and the university and its curator were not pleased with Professor Balk, who took the liberty of performing on the public stage and did not abide by the order to stop this activity at once. It was not an issue that four other professors participated as mere spectators. A conflict that reached the university court ensued between Balk and Rector Christian Friedrich Deutsch. All professors expressed their opinions on the matter in two circular letters. This can be compared to Kotzebue's scene „the amateur theatre before the court“ in Tallinn – the difference being that real people were deciding whether or not to allow the Tartu theatre to continue its existence. Four professors, including Balk, found that the university should support the theatre, the rest were in favour of Parrot and Deutsch, who argued that it was in the interest of the university to distance itself from this issue. One can see a parallel here with how Moier distanced the clergy of Estonia from the amateur theatre in Tallinn. But just as many pastors probably did not deem it appropriate for their profession to enjoy watching comedies, many council members were not at all comfortable with Balk's behaviour and saw public performing as an actor as something degrading for an academic. Professor of Botany Gottfried Albrecht Germann added a remark that „if Professor Balk knew how the audience was ridiculing him because he played in comedies, he would have never performed in them“.

Thereafter, various companies played in Tartu over the following years, nominally during academic recesses but in reality, these periods often overlapped with the start of the semester. In 1812, there were problems with the last show, which took place at the beginning of the semester. A conflict arose between some students and the same fiscal Petersen who – for reasons of his own – had tried to get rid of the amateur theatre in 1809. Rector Parrot, whom Petersen had repeatedly summoned to the theatre, decided to investigate the issue in the rector's court. The subsequent correspondence on the matter between Parrot and Klinger took place at a time when Klinger's only son had very recently fallen in the Battle of Borodino and Napoleon's forces had just taken over the city of Moscow. Parrot informed Klinger on the one hand about how annoyed the townspeople were with the university because of the theatre ban, and on the other hand expressed a clear conviction that the theatre and students cannot fit in the city together, suggesting that theatre shows only take place during academic recess. Klinger wrote to the ministry and, based on recent events, asked the ministry „to strive to abolish theatre in Tartu with the highest order of the emperor because it does not meet the goals of the university in terms of morality and diligence, and is extremely reprehensible in such a small town. Abolishing it, however, will help to straighten out the disorder“. This was followed by an order confirming the Emperor's ruling, and Tartu received an „eternal“ theatre ban which in principle lasted until 1867.

III. 2. Problems with theatre in Tartu

Three main issues emerged from the events in Tartu: the appropriate management of the time, attention and other resources of students, and to some extent also of professors; the necessity of maintaining order and discipline among students; and the appropriate behaviour of professors, who should set an example for students, and not dishonour the university among the townspeople, and definitely not put the university in danger with any irresponsible behaviour that could be interpreted as acts against the orders from St. Petersburg.

The question regarding the appropriate management of resources was a must in every 18th century debate. In all three towns, the focus was on different groups of the population: in Riga, the question was foremost about merchants who spent their evenings on useless entertainment but on whom the income of the city depended most. In Tallinn, women were accused of neglecting to take care of domestic happiness. It is only natural that in Tartu, the question was about students and professors, whose use of time, attention and other resources must be considered carefully. Some of the concerns of a school principal already became clear from the writings on the Riga city theatre: people in Riga became so infatuated with their theatre that they „lost all appetite for study“, and besides, the theatre was meant for adults and was not an appropriate

form of entertainment for young people, i.e. people who lacked the ability to tell good from bad. The second main topic concerning the discipline of students was echoed to some extent in *Patriotic Conversations*, where the question was about upper class young people who obviously did not work or study, and about whom Epicurus reasoned that although theatre hardly had any good influence on them, then adults and the police could at least keep an eye on them there. When it came to the dignity of a profession, it is possible that not only a pastor, but also a professor, could in most enlightened circles be seen as expressing his „lack of taste for more serious activities or more thorough study“ if he was to be seen in a comedy theatre too often, and worst of all, performing on stage.

III. 3. Universities in the Russian Empire

In circular letters from 1809, Hezel, Professor of the New Testament and a „passive“ member of the societal theatre, brought up Kazan as an example of a university town where there were no hindrances placed on theatre. Professor Balk asked why the (alleged) ukase of Paul I, referring to all the university towns in Russia, prohibited theatre in Tartu but not in Kazan, Moscow, Vilnius, Kharkiv and St. Petersburg? All these universities had been established, restored or re-organized as part of the educational reform of Alexander I at the beginning of the 19th century, aimed at modernizing the state.²³ The empire was divided into six educational districts, each with a university at the top of the educational ladder and a curator residing in St. Petersburg, who kept an eye on the university on behalf of the central authorities. Göttingen was set as an example of a modern and successful university, where the importance of autonomy and academic freedom was emphasized, work was supposed to be conducted in the local language, and a large number of educated men were to be produced quickly for professions that were beneficial to the state. The plan was brilliant, but building modern German universities in different corners of the Russian Empire met with various difficulties, the most important of which must have been the utter lack of interest on the part of noblemen in sending their sons anywhere except cadet corps that fit their social standing, and the general lack of young men from all social classes who were motivated and prepared for university studies. The situation was not made any easier by the fact that the lecturers hired from Germany could not speak Russian, and the students in places other than Tartu could not understand German or Latin.

In 18th century Russia, a university had been established in Moscow and an Academy of Sciences in St. Petersburg. The first was successfully re-organized in the scientific sense but struggled to find any students, and there was no university in St. Petersburg but only a teachers college in the first two decades of

²³ James T. Flynn, *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835* (Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1988).

the 19th century. It is clear that nobody could have even thought about imposing a theatre ban in cities as big as Moscow or in a capital like St. Petersburg. Kazan (30,000 people) and Kharkiv (10,000 people) were big commercial cities and administrative hubs. For a long time, the newly opened universities just barely managed to operate in those cities due to unsuitable curators and the indifference of the local people. All of the universities mentioned, but especially Kazan and Kharkiv, had some problems with teaching staff and very big problems with enrolling students and keeping them motivated and disciplined enough to achieve any results. There were competent professors in Tartu and no language barrier between them and students, but the university lacked support from the local nobility. Although Tartu had somewhat more students than the other universities (except for Vilnius), their quality was no better: more than half of the students only stayed in university for less than a year, and a low level of motivation among students was combined with their readiness to demonstrate their superiority and special legal position in various ways, including through acts of violence. The Polish speaking Vilnius University was an exception because it had many students, and they were for the most part noblemen and well prepared for their studies. In 1809, Vilnius had 525 students, while Moscow had 135, Kharkiv 82 and Kazan 40. Tartu had just experienced a rapid increase in students, from 155 to 200, but the academic level of newly recruited army scholarship recipients had been quite low.

It became clear that even if there were no barriers set for theatre in other university towns in Russia, one could not take them as a positive example, especially in the case of Kazan. The urgent necessity of maintaining discipline amongst students, so that they would do what they were supposed to do – study – seems to have been a more serious task during the first two decades of the 19th century than one can understand from the history books on the University of Tartu.²⁴ The latter have perhaps focused more on the following decades, when the University of Tartu really flourished. That is why the earlier concerns of Klinger and Parrot regarding discipline have not been taken seriously and the measures that they considered have been perceived as exaggerations and pedantry.

So far, studies of the Tartu theatre ban have focused on Tartu's relations with St. Petersburg and the Russian bureaucracy because it was the Russian emperor who declared the ban and his successor who confirmed it. The conclusion arrived at in this thesis is that both the ukase of Paul I and the consistent reminders of it from the curator and professors had much less to do with Russian bureaucracy than with the role model of the Russian educational reform, that is – the most modern German understanding of the nature, aim and role of the university. Considering what was happening in the most modern universities of Halle and Göttingen, and in many other German university towns

²⁴ Karl Siilivask, ed., *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982. II 1798–1918* (Tallinn: Valgus, 1982), 65–68.

comparable in size to Tartu in the 18th century and at the beginning of the 19th century, it is quite clear that the whole situation in Tartu was extremely similar.

III. 4. *German universities*

In Estonian theatre history, it is presumed that theatre has become progressively more accepted in society as society has become less and less religious. For this reason, it is repeatedly claimed that the theatre ban in the university town could have happened during earlier centuries but had become an „anachronistic curiosity“ by the beginning of the 19th century. But in the 16th and 17th centuries, theatre had been inseparable from school and university in Lutheran areas. Humanist drama belonged to the curriculum, and universities (e.g. the Royal Academy of Turku, 1640) were opened with productions such as Christoph Stymmel's *Studentes: comoedia de vita studiosorum*, written in 1549 in Wittenberg. The greater portion of these plays enabled students to merrily portray all kinds of mischief before they culminated with an instructive finale about the natural consequences of fighting, drinking, gambling and fooling around with burgess girls. The vanishing of school theatre in the German cultural space and the reservations regarding theatre companies in schools and universities in the 18th century was connected to general changes in philosophical attitudes. On the one hand, the general sense of morals in society had become a lot more delicate. The moral standard by which people in charge of education measured literature and entertainment fit for children and young people was set higher all over Europe – no matter the religious confession. For Luther, „some dirty jokes“ did not make a play unfit for anybody, and it was only made better if it steered boys and girls towards matrimony (instead of celibacy). Educators of the 18th and 19th centuries, however, found the „virtuous and instructive“ school plays of previous centuries mind-boggling, stating that even the most shameless itinerant company of today would not allow themselves to say or do such awful things. This process of moral sensibility becoming more and more delicate, which can be perceived in discussions on theatre, fits in with what the cultural historian Peter Burke has described as a reform of popular culture (*Popular Culture in Early Modern Europe*, 1978). Burke emphasizes that the process could be observed all over Europe, and it was fostered by representatives of both religious and secular professions in the 18th century.

On the other hand, education was being reformed into something more practical and applied. The central content of a humanist education – speaking classical languages, knowing classical literature, elegant rhetorical skills – no longer corresponded to the emerging new goals. The new goal was about seeking to raise the mental and moral level of human society as effectively as possible, and to also improve everyone's material wellbeing in order to carry out that aim. The state's influence on universities grew and government officials in the

German duchies played an important role in reorganizing universities. For them, education and the sciences were integral parts of managing a country as a whole, which was done according to cameralistic principles. The government of the state had to ensure that both commerce and education would bring benefits to the state and society, and that the university would provide useful people to serve the country. Inspired by the examples of the new reform-universities of Halle (1694) and Göttingen (1737), other universities were also reformed in the practical-useful direction – instead of the humanist emphasis on theology and fine arts (i.e. faculty of philosophy), law and cameralism (i.e. social organization) were fostered as the most important fields. Of all places, the strongest and most consistent resistance to theatre took hold in Halle and Göttingen from day one and continued well into the 19th century. From that, we can conclude that animosity towards theatre in university towns was connected to a resistance to an outdated paradigm of education, and more widely to the whole social order that the reformers so wished to change – to a more moral, cultured, educated, equal and wealthy society.

If theatre was no longer considered a useful tool for reaching the goals of education, then it had to be asked whether it was sustainable as a form of entertainment. Again, it was necessary to question the appropriate way to spend one's time, money, attention and other possible resources. Both Klinger and Parrot deemed watching plays in a theatre unsuitable for students, as it did not support learning (*zweckwidrig*). This is because studying is supposed to be a difficult and serious activity, and if one would dedicate himself to it properly, then study itself would start to offer better pleasures than any other activity, and society would gain a citizen with the ability to put in effort and produce new and useful knowledge. Theatre just takes the money and time meant for studying and fills a young person's head – already inclined towards anything that is light, pleasant and fun – even more with thoughts and feelings that are unfavourable to research, so that he is not much use for studies for quite some time. We can read this explanation in one of the many texts dedicated to these specifically study-related issues concerning theatre published in Germany at the end of the 18th century. Published in 1776 in Wittenberg, where professors tried with all their might to keep the theatre ban (established in 1713 by the Prince-electoral) in force, a university professor drew attention to a student's poor preparedness and the very little time the student spent studying, writing as if he were from Tartu: „How much time out of the three years, considering the many and important goals set for studies – and I don't even want to mention how immature and empty-minded many of the students are when they start – how much time, I ask, out of these years could one waste on amusements?“²⁵

²⁵ Anonymus, „Ueber die Zulässigkeit der öffentlichen Schauspiele in Universitätsstädten“, *Wittenbergsches Wochenblatt zum Aufnehmen der Naturkunde und des ökonomischen Gewerbes. Johann Daniel Tietz Wochenblatts-Expedition* 9, no. 37–39 (September 1776): 293–311.

The professors who wrote on the subject were not likeminded, and it becomes clear that there were different opinions which were passionately debated in universities. Emphasis, judgement and proposals differ, but all have one overriding common concern – too many young men who arrive at universities spend most of their time and energy on (from the perspective of studies) useless or (in an economic, sanitary or moral sense) harmful amusements. Choosing a small town as the location for a university was a conscious decision. Amongst other reasons, such a choice was made in the hope that young people inclined to anything „light and fun“ would simply have no other choice than to study. In some of those articles, the term „university town“ is specifically used only for these kinds of towns – a small or medium sized town where the university plays a central role; residence towns, capitals, large trade and port cities did not belong to this category even if they had a university. In the Russian Empire at the time, only Tartu with its population of 4,000 qualified as a university town, providing another answer to why it was the only place where the theatre ban was established.

It has been doubted if the ukase of Paul I ever existed but it is very likely that he did give the order at some point. There is no need to look any further than Prussia, which Paul I admired and imitated, for sources of inspiration for the ukase. Frederick II had established exactly the same kind of theatre ban for university towns in Prussia – at the request of Halle University. Similarly to the ukase of Paul I, which covered all of Russia and actually applied only to Tartu, in Prussia the ban was also enforced only in Halle, where the university was interested in the validity of the ban. In Halle, the theatre ban disappeared only after Napoleon had closed the university in 1806 and the city of Halle quickly developed a new identity as a resort town, which definitely needed a theatre to entertain its visitors. In Göttingen, the ban was not fully lifted until 1834. In addition to Göttingen, Halle and Wittenberg, there were many other similar university towns in Germany. In Giessen, where Snell and Klinger studied in the 1770s and where Hezel later held a professorship, theatre was forbidden in the latter half of the 18th century, as long as the university managed to push its will through in each new case. In Jena, where many professors of the University of Tartu had studied, there had been a student theatre in the latter half of the 1770s, where Kotzebue had been active, and there was also an amateur theatre made up of professors and noblemen in the 1780s and 1790s. Both forms of theatre were forbidden at the end of the century, and Johann Wolfgang Goethe is known to have exerted influence in favour of the ban.

What happened in these university towns and in Tartu was very similar. The order of the Prince-elector of Wittenberg has already been mentioned, and the university continued to remind all theatre friends of its validity throughout the whole century. There is a parallel between Klinger and his increasing strictness regarding theatre, and the curator of Göttingen University, Gerlach Adolph von Münchhausen, who tried to keep theatre out of Göttingen from the very

start and grew only more determined over time. Both emphasized the need for maintaining order in a university town. For example in 1765, Münchhausen wrote to the university: „I have regrettably heard that such forms of entertainment occur among students which in themselves are not in any way forbidden, but can turn very dangerous in certain circumstances and this is why, at least at the university, where so much depends on good upbringing and maintaining order, they should not be tolerated“.²⁶ Just like in Tartu, there was a constant carousel of applications-bans-permits going on in all these cities concerning different kinds of theatre. The magistrate was usually interested in permitting theatrical performances, the far-away higher power switched sides, supported one and then the other, and the university was quick to report to the higher power any problems that appeared or were on the horizon. It was also quite common that there was one real theatre enthusiast among the university professors, who formed an internal opposition to the majority and tried to break the animosity towards theatre by complaining loudly about the injustice of banning and the blind prejudice of his colleagues. As a traditional part of the „theatre routine“ of German university towns, companies started setting up their stages in villages close to the forbidden cities. Thereafter the ban usually spread to the villages, and theatres were set up in the border villages of the closest neighbouring duchy, etc. For Halle, these anecdotic events culminated with a joint effort by Dresden and Berlin to ban theatre companies near Halle in 1784. In Tartu, a stage was set up in the „White Horse“ tavern outside the city limits as late as 1857.

It has been said that the book *On the Structure and Organisation of German Universities* (1801/1802) written by Christoph Meiners, later the counsellor of the curator of Moscow University, drew the attention of the education reformers of the Russian Empire to Göttingen University. Meiners wrote in this book that in previous centuries, student theatre had been seen as the best form of relaxation but that now we know the negative consequences of such practice. He expressed conviction that theatre would probably never be allowed again in Göttingen. Regarding professional theatre, Meiners agreed with many other authors writing on the matter by the turn of the century, believing that theatre would not be so harmful in a university town if a good quality theatre were allowed to be present permanently. But of course, this is not possible in small or medium sized towns. If theatre is available for only a short time, it has so many harmful consequences from the university's perspective that professional theatres would be regarded as being just as harmful as amateur theatres in Göttingen.

In Estonian theatre history, it has been written that „the reopening of the University of Tartu was expected to advance theatre life even more and to perhaps even bring about the establishment of a permanent professional

²⁶ Karl Gustav Konrad, *Die deutsche Studentenschaft in ihrem Verhältnis zu Bühne und Drama* (Berlin: E. Ebering, 1912), 190–95.

theatre“.²⁷ After having studied the wider intellectual scene of the time, one has to admit that if the people of Tartu really expected local theatre life to pick up with the reopening of the university, such an expectation could only come from their lack of experience with a modern university. To conclude the third chapter, it must be admitted that if one wishes to highlight the University of Tartu's particular Germanness in comparison to other Russian universities, then the university's animosity towards theatre actually matched very well with modern German university ideals. The successful materialization of the theatre ban in Tartu shows that at least in this regard, the University of Tartu had managed to follow the Göttingen model best. It was of course supported by St. Petersburg because pushing through this Göttingen model was the aim of the education policy of the Russian Empire in the first decade of the 19th century – an attempt that was failing in one way or another everywhere except in Tartu and Vilnius because German ideas did not find acceptance or support in most of Russian society.

Concluding remarks

The task of the doctoral thesis was to start with the texts and let them speak for themselves so that we could perceive as well as possible from the perspective of the 19th century events that would otherwise remain incomprehensible according to today's assumptions and values. The results of the doctoral thesis confirm that the methodical exegetic-hermeneutic approach was appropriate, allowing for a more adequate and nuanced understanding of the animosity towards theatre in regard to the Tartu theatre ban.

There were also a couple of unexpected outcomes which the author personally found interesting. For example, the emergence of (in today's sense) right- and left wing socio-economic understandings in the piece of writing on Riga. Plato's spirit argued that for a state to achieve true happiness, the processes in society should be subjected to carefully calculated supervision in order to foster wealth and equality at the same time by improving the opportunities of all members of society. If some pleasures should be given up for this cause then so be it. The spirit of Epicurus defended the individual freedom to utilize all opportunities to increase pleasures, using an argumentation similar to that of Reverend Hupel of Põltsamaa, who stood for unregulated luxury, believing that the unlimited freedom of the wealthy to increase their income and pleasures would boost the economy and thus bring some good to the poor as well. It is especially ironic in light of today's Estonian political quarrel regarding the matter of excise duty

²⁷ Evald Kampus, „Teater“, *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*, ed. Heivi Pullerits (Tartu: Ilmamaa, 2005), 407.

on alcohol that Hupel says that even Estonian serfs have their own luxuries for their barbaric pleasure – namely drinking spirits.

Based on the horizon of the author's initial expectations, it was very much unexpected that the question of serfdom came up in writings on theatre in Riga and Tallinn. It was clear from the theatre texts that the extreme situation of indigenous serfs can be described as an elephant in the room that was in everyone's way. Individuals who had recently arrived in Estonia and Livonia from Germany were especially shocked by this situation, but everyone was forced to look the other way and not talk about it, at least not directly. It may well be that reservations regarding upper class theatrical amusements could in this particular context have been motivated not (only) by bigoted prejudice towards (noble or innocent) theatre, but (also) by progressive and liberal views that demanded change in the social order.

In the last few decades, scholarly literature in English and German has noted that the shadow of doubt over theatre has nothing to do with some specific culture or religion, but that this phenomenon has probably always been there. It can be said that just as theatre as an art form consists of many other forms of art which it then ties together on stage, many topics and questions characteristic of a specific society are expressed in the opposition to theatre. Theatre requires the largest variety of resources in order to function: material things, physical and intellectual space, human labour and time. That is why theatre, merely by existing, concerns more people than only those who end up sitting in the audience – similarly a functioning university impacts everyone in the town. The new information gained from examining this unique cross-influence does not simply answer what some people had to say against theatre in a specific time and space, but also provides a deeper insight into the question of what it is to be human in a given time and space.

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, Autorreferat, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, Autorreferat, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semitistik ja poeetikat. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavast eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon Eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.
9. **Lea Altnurme.** Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2005, 329 lk.
10. **Aira Võsa.** Johann Georg Gichtel – teosoofilise idee kandja varauusaegses Euroopas. Tartu, 2006, 311 lk.
11. **Veiko Vihuri.** Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939. Tartu, 2007, 364 lk.
12. **Kaido Soom.** Täiskasvanute leeritöö Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus ja selle arengustrateegia koostamine. Tartu, 2007, 242 lk.
13. **Meelis Friedenthal.** Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo*. Tartu, 2008, 206 lk.
14. **Andrei Sõtšov.** Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, 208 lk.
15. **Jaan Lahe.** Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis. Tartu, 2009, 412 S.
16. **Roland Karo.** Eros & Mysticism. Are Mystical States of Consciousness Evolutionary Byproducts of Sexual Response? Tartu, 2009, 237 p.
17. **Olga Schihalejev.** Estonian young people, religion and religious diversity: personal views and the role of the school. Tartu, 2009, 256 p.
18. **Ingmar Kurg.** Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus. Tartu, 2010, 354 lk.
19. **Peeter Espak.** The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology. Tartu, 2010, 284 p.

20. **Piret Lotman.** Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsis 17. sajandi esimesel poolel. Tartu, 2011, 180 lk.
21. **Kaarina Rein.** Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinalased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid. Tartu, 2011, 198 lk.
22. **Ain Riistan.** Ajalooline Jeesus: teaduse probleem religiooni kontekstis. Tartu, 2011, 301 lk.
23. **Ringo Ringvee.** Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008. Tartu, 2011, 234 lk.
24. **Atko Remmel.** Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu, 2011, 324 lk.
25. **Anu Põldsam.** Lazar Gulkowitsch – eine vergessene Stimme der Wissenschaft des Judentums. Tartu, 2011, 293 S.
26. **Priit Rohtmet.** Teoloogilised voolud Eesti evangeeliumi Luteri usu kirikus aastatel 1917–1934. Tartu, 2012, 488 lk.
27. **Maire Latvala.** Koguduslik hingehoid Eesti nelja konfessiooni näitel. Tartu, 2012, 309 lk.
28. **Raul Tiganik.** Sotsiaalne kontroll ja religioon. Tartu, 2013, 232 lk.
29. **Elo Süld.** Muhammad, der Gesandte Gottes, und Paulus, der Gesandte Christi. Ein Vergleich der Berufungs- und offenbarungsgeschichtlichen Vorstellungen mit Bezug auf die islamische sowie die biblische Tradition. Tartu, 2014, 301 S.
30. **Mart Jaanson.** Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistuse ladinakeelse normteksti grammatiline, teoloogiline ja muusikaline liigendamine. Tartu, 2014, 371 lk.
31. **Erki Lind.** The Concept of the Body in Chinese and Indian Bodily Practices: Transformation, Perspective, and Ethics. Tartu, 2015, 371 p.
32. **Marko Uibu.** Religiosity as Cultural Toolbox: A Study of Estonian New Spirituality. Tartu, 2016, 258 p.
33. **Liina Eek.** Tänapäeva eestikeelsete õigeusklike katehheesist ja uskumustest. Tartu, 2017, 246 lk.
34. **Marju Lepajõe.** Pastorid ja kirjakultuur: kristliku humanismi variatsioonidest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi esimesel poolel. Tartu, 2017, 330 lk.
35. **Liidia Meel.** Interdisciplinary team based pastoral care model for Estonian healthcare institutions. Tartu, 2018, 192 p.
36. **Ege Lepa.** Eesti islamikogukonna dünaamika pärast taasiseseisvumist. Tartu, 2019, 207 lk.
37. **Andreas Johandi.** The god Asar/Asalluḫi in the early Mesopotamian pantheon. Tartu, 2019, 277 p.
38. **Indrek Peedu.** Positioning the Scholar: Issues of Epistemology and Methodology in the Evolutionary Study of Religion. Tartu, 2019, 247 p.
39. **Liina Kilemit.** Kristlike kogudustega liitumise põhjustest. Tartu, 2020, 186 p.